

Bizans ve Osmanlı Dönemlerinde Kendinden Söz Ettiren Üsküdar Kışları

DOÇ. DR. MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI

Marmara Üniversitesi

İstanbul'da Akdeniz'in ılıman, Karadeniz kıyılarının nemli ve iç bölgelerin karasal olmak üzere üç ayrı iklim tipinin etkileri görülür. Bu farklı iklim tiplerinin etkilerinin bazen birlikte veya art arda görülmesi İstanbul'da bir gün içerisinde farklı klimatolojik olayların yaşanmasına yol açar.¹ Ara sıra yaşayarak şahit olduğumuz bu karmaşık iklim yapısından dolayı halk arasında İstanbul'un havasına güvenilmeyeceğine dair söz ve deyişler sıkça dile getirilir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'u ziyaret eden Fransız Seyyah Quiclet İstanbul'un havasını şöyle tasvir ediyor: "Hava burada, şehrin sakinlerinin vücut ve sağlıklarında değişmeler meydana getirdiğinden ötürü çok iyi değil. Bu hava rüzgârlara aşırı tabi olmakta, o kadar ki hangi mevsimde olunursa olunsun, egemen olan rüzgâra göre hava soğuk veya sıcak olmakta."² Bu noktadan hareketle Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul'da XVII. yüzyılın sonuna kadar yaşanıp iz bırakan ve hatıraları tarihî kayıtlara akseden meşhur kışların Üsküdar merkezli olarak ele alınması bu yazının konusunu oluşturacaktır.

İklimi üzerinde Akdeniz, Karadeniz, Balkanlar ve Anadolu'nun etkili olduğu İstanbul'da genelde bütün yıl özelde ise kış aylarında kuzeyli hava kütlelerinin etkileri daha fazla hissedilir. Bunlardan ilki Doğu Avrupa üzerinde yoğunlaşan hava kütesinin Karadeniz ve Akdeniz üzerindeki alçak basınç alanlarına doğru hareketlenmesiyle oluşur.³ Kış aylarında İstanbul'da soğuk baskınlarına yol açan ve havanın -10°C'ye kadar düşmesine sebep olan bu hava kütlesi Karadeniz üzerinden geçerken nemlendiğinden İstanbul'a kar yağışı bırakır. Diğer bir kuzeyli hava akımı ise sonbahar ve kış mevsimlerinde Kuzey Adriyatik'ten Karadeniz'e doğru hareket ederek Balkanları kat eden kuru ve soğuk rüzgârların Karadeniz üzerinden geçerek İstanbul'a kar ve yağmur getirenidir.⁴ Kuzey rüzgârlarının sert ve uzun süreler esmesi tarih boyunca İstanbul'da bazı olaylara

yol açmış ve İstanbul ile Üsküdar arasında iletişimin kopmasını beraberinde getirmiştir. İstanbul'u etkileyen egemen rüzgâr kuzeydoğudan esen poyrazdır ve bu kavram Yunanca "kuzeyden" anlamına gelen "boreas" sözcüğünden türemiştir.⁵ Halk arasında başka bir deyimle geniş anlamda poyraz kuzeyden esen bütün rüzgârlar için kullanılırsa da, kuzey rüzgârı yıldız, kuzeybatı rüzgârı ise karayel adıyla anılır. Dar anlamda poyraz ise sadece kuzeydoğudan esen rüzgârın adıdır. Bu iki kavramın 1595 yılı kışını anlatan Selânikî Mustafa Efendi tarafından kayıt altına alınmış olması⁶ Türk kültürüne çok erken tarihlerde girdiğini göstermektedir.

Tarih boyunca İstanbul'da çok sert kışlar yaşanmış ve bunların bazıları şehrin hafızasında önemli izler bırakmıştır. Üsküdar'da Türk hâkimiyeti öncesinde yaşanan sert kışların etkileri konusunda kesin ve net bilgiler yoktur. Çünkü ilk çağda Khryso polis (Altınşehir), XII. yüzyıldan itibaren Skoutarion adıyla bilinen ve Anadolu tarafında Boğaziçi'nin en güneydeki başlangıç noktası olan Üsküdar'ın⁷ Bizans döneminde öncelikli bir merkez olarak öne çıkmamış olması temel etkindir.⁸ Bununla birlikte İstanbul'da yaşanan sert kışların İstanbul Boğazi'ndeki etkilerinden bazı sonuçlara ulaşılabılır. Çünkü İstanbul Boğazi Üsküdar ile İstanbul arasında bir bağlantı noktasıdır ve bu bağlantı noktası her hangi bir şekilde koptuğu zaman Üsküdar'da etkileri hemen hissedilir. İstanbul'da yaşanan sert ve şiddetli kışlardan geriye kalan en önemli bilgi başta İstanbul Boğazi olmak üzere bazı bölgelerin kısmen ya da tamamen donmasıdır.⁹ Bu bakımdan İstanbul'da yaşanan şiddetli kışların etkilerinin İstanbul Boğazi'nde görüldüğü ölçüde Üsküdar ile ilgili bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür.

İstanbul'da yaşanan ve kayıt altına alınan en erken kış haberi Bizans İmparatoru Valens'in zamanında (364–378) gerçekleşmiş ve Haliç'in bir kısmının donmasıyla sonuçlanmıştır (378).¹⁰ İstanbul Boğazi'nin donması ile ilgili ilk bilgi ise Bizans İmparatoru Arkadius zamanında 401 yılına aittir.¹¹ İstanbul Boğazi'nin 20 gün süreyle donduğu bu yıl sadece İstanbul'da değil Avrupa'da da yoğun kış şartlarının yaşanmış olması dikkati çeken bir husustur.¹² İstanbul halkının önemli bir kısmı kışın sert ve şiddetli geçmesini Tanrı'nın gazabı olarak yorumlamışlardır.¹³

VI. yüzyılda şiddetli kışın yaşandığına dair her hangi bir haber kaynaklara yansımamış, buna karşılık olarak VII. yüzyılın başlarında (608 veya 609) kışın çok sert geçtiği ve denizin donduğu denizdeki hayvanların telef olduğu,¹⁴ bu yüzyılın ortalarındaki (647 veya 648) kışın etkisinin ise şiddetli fırtına olarak görüldüğü ve birçok bitkinin kökünden ayrıldığı gibi büyük ağaçların da köklerinden söküldüğü haber verilmektedir.¹⁵

İmparator III. Leon zamanında 739'da İstanbul Boğazi'nin donduğu ve Üsküdar'ın İstanbul'la bağlantısının bir süre kesildiği kayıtlı olan kış, Bizans halkının tabiat olayları ve afetlere bakış açısını yansıtmaları bakımından da önemlidir.¹⁶ Kâtib Çelebi ve Naîmâ, Cenâbî Mustafa Efendi'nin *el-Aylemü'z-zâhir* adlı eserine dayanarak 739 kışında Üsküdar'dan İstanbul'a sadece yaya olarak değil, arabayla da geçildiğini ileri sürerler.¹⁷ Din adamları ve halk kışın şiddetli ve sert

Günümüz Üsküdar kışlarından bir görünüm

geçmesini III. Leon tarafından azizlere karşı mücadelesinin bir sonucu olarak görüyorlardı ki,¹⁸ bu aslında tabiat olaylarına Bizans halkının bakış açısı hakkında ipuçları vermektedir.¹⁹

753'te Bizans İmparatoru V. Kostantinos zamanındaki yaşanan kışa ait hatıralar kaynaklarda daha geniş bir şekilde yer alır. Bu yıl çok şiddetli geçen kışı bizzat yaşayan Patrik Nikephoros şunları anlatır: "...Sonbaharın başlarında görülmemiş soğuklarla kış geldi ve bütün sular dondu. Öyle ki, donma sadece tatlı sularda değil, tuzlu deniz suyunda da gerçekleşti ve bu durum şehir halkını korkuttu. Öyle bir kar yağdı ki, buzun üzeri bile kalın bir kar tabakasıyla kaplandı ve denizle sahil arasında fark kalmadı. Boğaz'da biriken buzlar Marmara Denizi'ne doğru gitti ve Marmara denizlikten çıkarak bir buz tabakası haline geldi. Büyük buz parçalarından biri İstanbul surlarının dibinde karaya vurdu ve surları öyle sarstı ki, şehir halkı büyük bir korkuya kapıldı..."²⁰

753 kışının hatıraları hafızalarda tazeliğini korurken ve izleri unutulmadan 755'de şiddetli kışın tekrarladığı ve İstanbul Boğazı'nın yanı sıra Haliç, Karadeniz kıyıları ve Marmara'nın kuzey kesimleri bir kere daha donduğu kayıt altına alınmıştır.²¹ Rönesans döneminin ünlü Fransız Bilgini Petrus Gyllhus ise İstanbul'un 756 yılında çok sert ve şiddetli bir kış yaşandığını kaydeder ve 753 yılındaki boğazın donmasını anlatır.²²

Bizans tarihinin VII. ve VIII. yüzyılları için en önemli kaynakların başında gelen Râhip Theophanes on yaşındayken bizzat şahit olduğu ve sadece İstanbul'u

Bir kış ayında Üsküdar

değil bütün Avrupa'yı saran 763 yılı kışıyla ilgili olarak şu bilgileri verir: "Ekim ayı başından sonra şiddetli soğuklar meydana geldi ve sadece bizim ülkemizde değil, doğu, batı ve kuzeydeki bütün her yeri etkisi altına aldı. Soğuktan dolayı Karadeniz'in kuzey kıyıları yüz mil öteye kadar 30 cubit²³ derinliğinde dondu...Buzlanma devam ettiği ve kar sürekli düştüğünden donmuş derinlik 20 cubit daha büyüdü ve öyle ki deniz -insanların ve hayvanların üzerinde yolculuk yaptıkları- adeta kara oldu...İlahî emir ile Şubat ayında on beş günlük sürede buzlar dağ gibi büyük parçalara ayrılarak rüzgârın etkisiyle İstanbul Boğazı'ndan şehre girerek Propontis, Abydos ve adalara kadar bütün kıyıları doldur-

du. Biz buna bizzat şahit olduk ve otuz arkadaşıyla bir buzun üzerine çıkıp oynadık. Buzullarda birçok ölü hayvan vardı ve hem yabani hem evcil isteyen onların üzerinde rahatça yolculuk yapabiliirdi.”²⁴

Theophanes bundan sonra Üsküdar’dan İstanbul’a buz üstünde yürüyerek geçildiğini kayıt altına alır ki, bu bilgi çağdaş bir kaynaktan yer alan Üsküdar’dan İstanbul’a buz üstünde geçişi haber vermesi bakımından ilktir. Bundan sonra Theophanes tarafından verilen bilgiler ise devasa buz parçalarının Marmara Denizi’ne yönelerek ve kıyısındaki bazı liman ve surlara çarparak parçalandığı gibi, şehirde sarsıntılara da sebep olduğu ve insanların bunu nasıl yorumlayacaklarını bilmedikleri için evlerine giderek ağıt yaktıkları şeklindedir.²⁵

928 kışında yoğun olarak yağın karın İstanbul’da uzun süre kaldığı ve şehirdeki buzların erimesinin dört ay sürmesi ve iaşe sıkıntısı çekilmesi kışın şiddetini göstermektedir.²⁶ Kışın uzun sürmesi, ürünün çok az olması Bizans Devleti’ni zor durumda bırakmıştı; çünkü şiddetli ve sert geçen kıştan sonra bir kuraklık ve korkunç bir salgın hastalık ülkeyi kasıp kavurmuştu.²⁷ Gerek bu yıl ve gerekse 934, 1011, 1022, 1221 ve 1232 yıllarında kış mevsimlerinin şiddetli ve sert geçtiği, Haliç ile İstanbul Boğazı’nda kısmen veya tamamen donmaların meydana geldiği, karın yerden hiç kalkmadığı ve buzların erimesinin uzun zaman aldığı kaydedilirse de²⁸ bunların Üsküdar’ı ne kadar etkilediği hususu belirgin değildir.

Bizans döneminde Araplar tarafından gerçekleştirilen İstanbul kuşatmalarında Üsküdar daima üs olarak kullanılmıştır. Müslüman Araplar tarafından gerçekleştirilen İstanbul kuşatmalarının kış sebebiyle zaman zaman kesintiye uğradığı²⁹ ve İstanbul’a yönelik seferlerin kış mevsimi dışında tasarlandığı bilinen bir husustur.³⁰

XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tabii güzellikleri, mimarîsi, nakil vasıtaları ve hayat tarzı bakımından önemli değişiklikler geçiren Boğaziçi’nin Bizans dönemindeki ıssızlık ve sessizliğinin yerini giderek artan bir ihtişam ve azametinin aldığı görülür.³¹ Türk devrindeki bu gelişimden en büyük payı Bizans zamanında Asya’nın önemsiz ve basit bir kasabası olarak görülen Üsküdar aldı ve askerî ve ticarî yolların birleştiği kavşak noktası olan bir şehir haline geldi.³² J. Tournefort, Petrus Gyllius’ten “Türklerle İranlılar arasındaki savaşlar nedeniyle uzun süre oturulmayan Khrysopolis Türkler tarafından yeniden yapıldı”³³ rivayetini aktararak Üsküdar’ın Asya kıyısındaki yegâne büyük ve güzel kent olduğunu kaydeder.³⁴ Osmanlı döneminde İstanbul’un Asya’da bir köprübaşı haline gelen Üsküdar, İstanbul-Galata-Üsküdar şeklindeki üç başlı kentin önemli unsurlarından birisi olarak ortaya çıktı.³⁵ Bu bakımdan Osmanlı döneminde İstanbul’da yaşanan kışlar hakkında daha ayrıntılı bilgilerin yanında bunların Üsküdar’a etkileri de geniş bir şekilde kaynaklara yansımaya başladı ve Üsküdar kış hazırlıklarının yapıldığı en önemli merkez haline geldi. 23 Rebûlevvel 983 (2 Temmuz 1575) tarihli Üsküdar kadısına yazılan, “Taht-ı kazâda vâki’ olan iskelelerde odun gemisinin navlunu dörder akçeye ve Şile nâhiyesinde altışar akçeye olageldiği ehl-i vukûf müselmanlar haber verüp ol takdirce Üsküdar kazâsı-

Buzlarla kaplı Boğaz ve İstanbul
(1929 Kışı Bir Şehir Efsanesi, s.149)

Karlar altında Üsküdar (1929 Kışı Bir Şehir Efsanesi, s.93)

na odun taşıyan reâyâyâ dörder akçeye narh verülüp odun taşıyan gemilerünüz nesne çekmeyüp ve dağdan odun taşıyan reâyâyâ narh-ı mezbûr üzre taşıyub gayri nesneye mübâşeret etmeyüb evvelden çekegeldikleri üzere odun çeküb narh-ı mezbûr üzere bey' edüb gemiciler dahi ol narh alup reâyâyâ hılâf-ı emr ziyâdeye verdürmeyüp emrime mugâyir iş olmakdan hazer eylesin..”³⁶ şeklindeki hükümden kış aylarında en önemli ısınma maddesi olan odunun sıkıntısının çekilmemesinin yanında, yaz ortasında nakliyesi ve satışı yoğunlaşan odunun pahalı fiyatla satılmaması için sıkı tedbirlerin alındığı anlaşılmaktadır.³⁷

İstanbul’un fethinden sonra 29 Kasım 1567’de çıkan şiddetli fırtınanın ne kadar kadirge ve mavuna varsa denizden karaya sürüklediği kaydedilirse de,³⁸ bunun etkisinin ne kadar sürdüğü ve kış mevsiminin ne kadarını kapsadığı belirgin değildir. Osmanlı döneminde erken döneme ait iz bırakan ve kış şiddetli geçtiği zaman İstanbul’da nasıl hissedildiğini, nelerin sıkıntısının çekildiğinin yanı sıra halk kültürüne yerleşmiş klimatolojik ifadeleri de özellikle zikreden Selânikî Mustafa Efendi 1595 kışını şu şekilde kayıt altına almıştır: “Ve bu esnâda berd ü şitâ ziyâde iştidâd üzre olup, muhâlif rüzgârlar esüp, niçe eyyâm karayel ve kible ve yıldız esmekle furtınalar oldu. Deryâdan sefine gelüp gitmeğe hiç vec-hile mecâl ü imkân olmadı. Sular tondı, değirmenler dönmez oldu. İstanbul kesret ü izdihâmına ekme yetişmek mümkün olmayup, azîzü’l-vucûd olmağla bir somun iki akçaya satılırken üç akçaya hem-çünâ minnet ü sipâs ile ele girmede.”³⁹

Selânikî, şiddetli kış şartlarının saltanat değişikliği ile birleştiğinde bunun halkın gündelik yaşamındaki problemleri daha da artırdığını ve sıkıntıları derinleştirdiğini Hâşimî'nin tarih düşürdüğü beytiyle birlikte şu şekilde kayıt altına almaktadır:

“Hikmet-i İlâhîdür, her tecdîd-i saltanat vâki' oldukda bu vilâyetde kaht u killet çekmek âdet oldı. Erbâb-ı ihtikâr -le'anehu'muallâhu ta'âlâ- âmme-i âleme nâ-in-sâflıklar idüp, fukarâ vü zu'afâ şedâ'ide mübtelâ olmakta hükkâm nâfizü'l-kelâm olmayup, narhlar gözedilmekten kaldı. Her kişi istediğün ider oldı.

Gözlerüm yaşıyla vîrân olmaduk yer kalmadı

Hâlimi bilmek dilersen işte şöyle mâ-cerâ.”⁴⁰

1595 kışı sert ve şiddetli geçerken 17 Ocak'ta III. Murad'ın ansızın vefatı ve tahta çıkan III. Mehmed'in on dokuz şehzadenin boğularak öldürülmesine göz yumması ve yoğun kış şartlarında cenazelerin Ayasofya'daki türbeye defnedilmesi halk arasında dedikoduların artmasını beraberinde getirmiş, saltanat değişikliğinin uğursuzluk getirdiğine inanılmaya başlanmış ve yoksullar ile güçsüzlere sıkıntılara karşı Allah'ın bir hikmeti olarak sabretmeleri salık verilmiştir.⁴¹

Selânikî'nin olayı bu şekilde tarih düşürerek⁴² tamamlaması Osmanlı tarih yazımına özgü bir gelenektir. Arap alfabesinin ilk tertibi ve harflerinin taşıdığı sayı değerlerine dayanan hesap sistemi olan ebced (tarih düşürme) Osmanlı döneminde yaygın olarak kullanılmış, önemli olaylar bununla kayıt altına alınmıştır.⁴³ Neşâtî tarafından 1621 kışı için düşürülen tarihte olduğu gibi⁴⁴ ebcedin doğru düşürülebilmesi için ufak tefek bazı imla değişiklikleri de olabilmektedir.⁴⁵

XVI. yüzyılın son çeyreğinde yaşamının bir kısmını esaret altında İstanbul'da geçiren Brettenli Michael Heberer kış aylarında karın çukurlara doldurulup saman ile kapatılıp muhafaza altına alındığını ve yaz aylarında buz olarak satıldığını kaydeder.⁴⁶ Şiddetli kışın etkilerinin özellikle ekmek sıkıntısı çekildiği, fiyatının arttığı ve bunun önlenmesi için çeşitli tedbirler alındığı 11 Şaban 981 (6 Aralık 1573) tarihli İstanbul Kaymakamı Vezir Ahmed Paşa'ya yazılan hükümden anlaşılmaktadır.⁴⁷ XVII. yüzyılın ikinci yarısında on dört adedi Üsküdar'da bulunan İstanbul'daki fırınların şiddetli kışın yaşanması ve gemilerin ulaşamaması ihtimaline karşı üçer aylık malzemelerini önceden temin etmelerinin istenmesi⁴⁸ önemli bir kış hazırlığı olarak zikredilmelidir.

Şiddetli kışlarda daha sert ve haşin hissedilen soğukların bazen ölümlere sebep olduğu da olurdu. Şiddetli soğuktan bazı arkadaşlarının öldüğünü ve bazılarının da donan ayak parmaklarının kesilmek zorunda kaldığını kaydeden M. Heberer'in kış mevsimlerinde kar toplamayı karlı bir iş olarak zikretmiş olması dikkat çekicidir.⁴⁹

XVII. yüzyılın başlarında İstanbul'da şiddetli bir kış yaşanmışsa da⁵⁰ II. Osman zamanında 1621'de yaşanan kış hem İstanbul hem de Üsküdar'da yaşayanların hafızalarında derin izler bıraktığı gibi halk inanışı bakımından 1595 kışıyla benzerlikler gösterir. Genç Osman tahta geçtikten bir süre sonra Lehistan seferi ha-

zırlıklarını yaparken 24 Ocak'tan 8 Şubat'a kadar görülmemiş bir şekilde durmaksızın yoğun bir kar yağışı olmuş ve İstanbul beyazlara bürünmüştü. Bu olayın canlı şahidi olan Hasanbeyzâde Ahmed Paşa 1621 kışının İstanbul ve Üsküdar'a etkilerini şöyle tasvir eder:

“Ve Hicret-i Nebeviyye-i Mustafaviyye'nün bin otuz senesinde, bir vechile, şiddet-i şitâ oldu ki, Halîc-i Kostantiniyye, münce mid olup, sefînesüz buz üzerinden Üsküdar'a ve Galata'ya [ve Kasımpaşa'ya] nice âdem, piyâde geçmiştir [ve belde-i mezbûrede, birkaç merd, şiddet-i berdden münce mid ü helâk ve âgeşte-i berf ü hâk olup] ve kaht u galâ istîlâ idüp, bir dirheme bir nân alan, azîm şamdân olurdu. Bu kaht-ı azîme sebep, incimâd-ı bahrle [Yöros-kal'ası kurbında olan] İskender-boğazı, kapanup, [Bahr-ı siyâh'dan berüye] sefâ'in gelmekden kalup, [Akdeniz'den dahı İstanbul semtine bir kıt'a sefîne vâsıl olmamağla, hiç ferd, İstanbul'a zahîre getürmeğe kadir olmayup, mevcûd u] hâzır olan zahâ'ir gibi, dükenmekle, böyle olmuş idi. Târîh-i Hâşimî, berây-ı incimâd-ı bahr... Ol kış, ehl-i İstanbul, bu makale, kaht u galâ ile ayş idüp...üzerele idi...

Yol oldu Üsküdar'a bin otuzda, Ak-deniz tondı”⁵¹

1621 kışının bir diğer canlı şahidi olan İbrahim Peçuylu İstanbul Boğazı'nın donmasını ender görülen bir olay olarak nitelendirdikten sonra olayı manzum olarak anlatan ve tarih düşüren iki usta şairden birisi olan Neşâtî 1621 kışını şu sözlerle kayıt altına almıştır:⁵²

“Emr-i Hak ile Sitanbul'da olan bu sene
Belki dünyâ duralu olmadı bu resme şitâ
Üsküdar ile Sitanbul arası tondı kamu
Ruy-ı deryâyı gören kimse sanurdı sahrâ
Bunu kim gördü ki deryâ yüzünün üstinde
Kara yir gibi nice kimse gezer bî-pervâ
Münce mid oldu so'ukdan nefesi insânun
Nice mahlûkî helâk eyledi berd ü sermâ
Lafzan u ma'nen ana didi Neşâtî târîh”⁵³

Yine İbrâhim Peçuylu tarafından da kaydedilen 1621 kışına ait diğer şair Seyyid Hâşimî'nin anlatımı ise şu şekildedir:

“Sitanbul'la Üsküdar arası tondı kış katı oldu
Geçer her cânibe âdem yürür havf itmeyüp buzda
Deniz ile (yer bir) oldu var ana ibret gözüyle bak
Silip inâyet gubârın varsa gözde
Yürü sûr u güzâr ile tazarru' eyle Mevlâ'ya
Umarız kim burûdet def' olup tesîr ide sözde
Didi ey Hâşimî târîhin anın lafzan uma'nen
Yol oldu Üsküdar'a Akdeniz tondı bin otuzda”⁵⁴

Solakzâde Mehmed Hemdemî'nin bu olaya “Zibâce kudret köprüsü” mısra'ı ve
“Gerçi kim İskender germiyet ve mihr ü felek

Sâbikan âyine-i âlem-nümâ imiş atâ

Sürdü cevr ile ammâ bin otuzda âleme

Dedi bahri eyledi âyine-i âlem-nümâ”⁵⁵ dörtlüğü ile iki ayrı tarih daha düşürmüş olması olayın önemi ve bıraktığı derin tesirin belirtisi olmalıdır.

II. Osman döneminin önemli kaynaklarından *Musibetnâme* adlı eserin müellifi Tuği, “1621 senesinde Boğaziçi dondu. Üsküdar ve Beşiktaş arası kara olup, üzerinde adamlar gezip, Üsküdar’dan İstanbul’a yürüyerek gidip gelirlerdi”⁵⁶ diyerek Üsküdar’dan Eminönü’nün yanı sıra Beşiktaş’a da yürüyerek geçildiğini haber vermektedir.

Osmanlı Vak’anüvisi Naîmâ’nın, “Garâ’ib-i vekayi’-i eyyâmdandır ki, sene-i mezbure şitâsında rebûlevvel guresinden on altıncı güne değin azîm kar yağıp şiddet-i sermâdan serâser deryâ muncemid olup, ancak akıntı ortasında bir nehr-i sagir mikdarı mahal açık kalmış idi”⁵⁷ şeklindeki rivayetinden 1621 kışını anlatan İstanbul Boğazı’nın ortasında küçük bir kısmın akmaya devam ettiğini öğrenmekteyiz.

1621’deki kışın sadece İstanbul ve Üsküdar’ı değil aynı zamanda Osmanlı ülkesi ve çevresini de etkilediği görülür. 1621’de on yedi yaşında bir öğrenci olan ve şiddetli kış canlı olarak yaşayan Abdurrahmân Hibri, “ol sene eyyâm-ı şitâ irişmekle Şâh-ı Acemin elçisi ve hedâyâsı Darü’s-saltanaya vâsıl olamamış”⁵⁸ diyerek yoğun kış şartları sebebiyle İstanbul ve Üsküdar’a ulaşım problemlerinin yaşandığını kayıt altına almıştır.

Şiddetli bir kışın yaşandığı 1621 Ocak’ı aynı zamanda bir mateme de sahne olmuştu. I. Ahmed’in yılları arasındaki hükümdarlığı döneminde kardeş katli kaldırılmış ve padişahın öldürtmediği kardeşi I. Mustafa 1618’de Osmanlı tahtına çıkmıştı. Ancak I. Mustafa akli durumunun yeterli olmaması yüzünden bir süre sonra tahttan indirilerek, yerine I. Ahmed’in büyük oğlu Genç Osman padişah yapıldı. Genç Osman, tahta geçtikten bir süre sonra Lehistan, yani Polonya seferine çıkarken I. Ahmed zamanında (1603-1618) kaldırılan kardeş katli yeniden uygulamaya konularak 12 Ocak 1621’de kendinden dört ay küçük kardeşi Mehmed’i öldürttü. Devrin kaynakları Şehzâde Mehmed’in öldürülmeden önce; “Osman Allah’dan dilerim ki, devletin berbâd olsun. Ben “ömrümden niçe behremend olmadım ise sen dahi behre-mend olmayasın” diyerek beddua ettiğini yazarlar.⁵⁹ Bu haberi kaydeden Kâtib Çelebi sözlerini “Du’ası icâbete karîn olup az zemânda zuhûr itdi” şeklinde bitirerek Şehzade Mehmed’in duasının kabul edildiği yorumunu yapar.⁶⁰

İstanbullular, şehzadenin yasını tutarken tarihte eşi az görülen bir hadise meydana geldi. 24 Ocak 1621’den 8 Şubat 1621’e kadar hiç durmadan yoğun bir biçimde kar yağmıştı. Kışın şiddetinden İstanbul Boğazı’nda deniz buz tutmuş, sadece ortasında bir nehir büyüklüğünde bir yer akmaya devam etmişti. Boğaz’ın donması İstanbul için bir felaketti, gıda ihtiyacının çoğunu dışarıdan temin

Çamlıca'dan kış manzaraları

eden şehre gemi gelemediği için yiyecek fiyatları arttı. Ekmek ve et fiyatları birkaç misline çıktı ve büyük bir kıtlık yaşandı. Solakzâde Mehmed Hemdemî, İstanbul'da büyük kıtlık ve yokluk yaşanmasını “Üsküdar boğazının kapanması sebebiyle gemilerin buraya ulaşamaması ve önceden hazırlanan zahirenin tükenmesi olarak”⁶¹ göstermesi Üsküdar'ın kış mevsimlerinde ve öncesinde yapılan hazırlıklarda ne kadar önemli olduğunun bir işareti olmalıdır. II. Osman Lehistan Seferi'nin hazırlıklarını yaptığı esnada bu yoğun kış yaşanmıştı. Sefer hazırlıkları sürerken piyasada kıştan dolayı görülen sıkıntı Sadrazam Ali Paşa'nın hayatından endişe etmesine sebep olmuştu.⁶² Mart ayının başlarında havanın yumuşaması ile Boğaz'da ulaşım tekrar başlamasaydı İstanbul'da büyük bir halk isyanı yaşanabilirdi. Ancak Sadrazam Ali Paşa hayatın normale döndüğü sıralarda eceliyle vefat etmiş ve yerine Ohrili Hüseyin Paşa tayin edilmişti.⁶³

1621 kışının Genç Osman zamanında meydana gelmesi çeşitli yorumları da beraberinde getirmişti. Bir güneş tutulması olayının ardından tahtta çıkan Genç Osman'ın hükümdar olmasından kısa bir süre sonra yangın, sel, salgın hastalıklar gibi doğal afetlerin birbiri ardınca yaşanması, ardından da İstanbul Boğazı'nın donması, “uzun süredir yerleşmiş bulunan halktan kopmuş, yalnızlaştırılmış padişah modelinin dışında halkla bütünleşme eğilimi öne çıkan bir gazi hükümdar tipini benimseyen”⁶⁴ II. Osman'ın talihsizliğinin işaretleri ve hükümdarlığının sönüşünün habercisi olarak yorumlanmıştır.⁶⁵

İstanbullular 1621 kışının hatıralarıyla yaşarlarken 1036'da (1626-1627) yeni-

Çamlıca'dan kış manzaraları

den şiddetli bir kış geçirmiş olduklarını ve Üsküdar'a geçen yeniçerilerin sakallarının bir buz parçası haline geldiği gibi kulaklarının da duymaz olduğunu ve bunların Üsküdar'da neredeyse soğuktan öleceklerini sandıklarını kaydeden Naîmâ'nın şu satırlarından öğreniyoruz: "Mâh-ı rebülevvelin on ikinci günü (01.12.1626) Kaymakam Receb Paşa Sarayı'nda müşâvere ferman olunup Şeyhülislâm Yahya Efendi ve ulemâ ve vüzerâ vesâ'ir erkân u a'yân geldiler. Cumhûrun re'yiyle mühr-i vezâret Halil Paşa'ya ve Yeniçeri ağalığı hilâf-ı âdet Çavuşbaşı Ali Ağa'ya verildi. Ve Defterdarlık Âsitâne defterdarı Bekir Paşa'ya tevcih olunup ertesi vezîria'zam Dîvân-ı Hümâyûn'a vardı. Ve sefer hil'atleri giydirilip mâh-ı rebülevvelin on beşinci günü alay ile şiddet-i şitâda Üsküdar'a geçti. Şiddet-i sermâ ve hiddet-i şitâdan âlem ü pür-berf ü yah, guyâ kurre-i zemherîr vech-i arza nüzûl etmiş idi. Hatta alaylar dizilip Vezîr Halil Paşa Üsküdar'a geçtikte yeniçerilerin ve sâ'ir kisvet-pûş olan erbâb-ı alayın sakalları kar ile memzûc donup, guyâ ki bir buz pâresi olmuş idi. Çehreleri ve kulakları burûdetten zürkat ü kemûdet beyninde mütelevvin olup çok kimesne tondı"⁶⁶.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında yoğun ve şiddetli kışların kısa aralıklarla sıkça tekrarlandığı kaynaklara akseden bilgilerden anlaşılmaktadır. 1655 kışını, "birkaç hafta mukaddem ki şiddet-i şitâdan ortalık buz tutmuş idi ve hücum-ı burûdetten bir ferd taşra çıkmağa kadir değil idi"⁶⁷ şeklinde tasvir eden Naîmâ, başta saray olmak üzere İstanbul'un tamamında ısınma, barınma ve beslenme

sıkıntılarının yoğun olarak yaşandığı 1657 kışını ise daha tafsilatlı bir şekilde şöyle anlatır: “Bi-emri’llâhi te’âlâ bu sâlde Edirne’de mübâlağa ile kar yağıp ta’biri nâ-mümkin şitâ-i şedîd oldu. Ve cevânib-i erba’adan araba yolları mesdûd olmağın Edirne ve cevânibinde kaht ü galâ müstevlî oldu. Bundan ağreb def’-i burûdet için ateş yakacak hatab bulunmayıp bi’z-zarûre nice eşcâr-ı müsmirenin kat’ın irtikâb ve havf-ı mazarrat-ı burûdetten terk-i râhat u hâb edip Edirneliler’in ekseri hânelerin yıkıp bir tahtayı elli akçeye ve bir direği yüz akçeye satıp yakmak için menzilleri kerestesin odun yerine fûruht etmekle vâfir sermâye peydâ ettiler.

Saray-ı Âmire huddâmı ferman-ı pâdişâhî ile bağçe-i hümâyûnda olan bülend ceviz ağaçların vesâ’ir eşcâr-ı azîmeyi kesip odun yerine yaktılar. Evâhir-i şitâda nehr-i Tunca dahi cûş ve hurûş edip bir vechile tuğyân eyledi ki, saray-ı hümâyûn bağçesi mânend-i ummân olup demir kapı açılmak nâ-mümkin iken su şiddet-i hüçûm ile eşiğinden içeri seylân edip hammâm külhanına karîb yerler deryâ misâl olmuştu.

Ba’zı sâdikü’l-makul ashâb-ı sinn ü sâlden su’âl olundukta bu ana gelince böyle şiddet-i şitâ ve tuğyân-ı mâ’ görmedik deyü haber verdiler. Hezâr zarûret ü usret ile eyyâm-ı şitâ munkazî olup fasl-ı bahâr eriştikte etrâf u cevânibden envâ’-ı zehâ’ir ve müstevfâ odun erişüp ganîmet-ı azîme husûle geldi.”⁶⁸

İstanbullular, 1669’da da şiddetli bir kış geçirmişler, yoğun kar yağışı ve uzun süreli buzlanmaların yaşandığı bu kış İstanbul ile Üsküdar arasında ulaşım problemlerinin yaşanmasını yaklaşık elli gün boyunca Üsküdar’ın çevresindeki köylerle bağlantısının kesilmesini ve küçük hayvanlar ile bitkilerin zarar görmesini beraberinde getirmişti.⁶⁹

Antoine Galland tutmuş olduğu günlüğünde 1672 kışını özellikle zikreder. 1 Ocak’ta başlayan kar yağışı aralıklarla Ocak ve Şubat aylarında da sürdü. 23 Şubat günü yağın kar üzerine, A. Galland Fransa’da bu kadar çok kar yağmadığını belirtme ihtiyacı duydu⁷⁰. Şiddetli kuzey rüzgârının karla birleşmesi o gün ve bir sonraki gün İstanbul’da donmaya sebep olduğu ve lodos rüzgârı ile donun çözüldüğünü günlüğünde dikkatli bir şekilde ifade eden⁷¹ A. Galland’ın iklim bilgisi vermek konusunda en önemli kaynaklardan birisi olduğu burada belirtilmelidir. 1672 kışının etkileri aralıklarla devam ettiği, Mart ayında kar ve fırtına, Mayıs ayında ise şiddetli rüzgârlar şeklinde görülerek elçilik merkezindeki şöminenin yaz başına kadar yakılmasının sürdürülmesinden anlaşılmaktadır.⁷²

XVII. yüzyılın ikinci yarısı için en önemli kaynakların başında gelen *Zübde-i Vekayiât* adlı vekayi’nâme’nin müellifi Defterdar Sarı Mehmed Paşa bizzat şahit olduğu ve Üsküdar ile Eminönü ve Beşiktaş arasında ulaşım problemlerinin yaşandığı ve can ve mal kaybının yaşandığı 1689 kışını şöyle anlatır:

“Mahz-ı kudret-i kâmile-i Rabbânî iktizâsiyle sene-i ihdâ ve mi’e ve elf şa’bânü’l-mu’azzamının yirmiyedinci günü [5.6.1690] ba’de’l-asr ruzgâr-ı nâ-sâzkâr muhâlîf perdeden nağmeye ser-âgaz idüp, rûy-i deryâda furtına-i azîme zuhûr itmekle, tetâbü’-i sademât-ı emvâc-i bahirden Halic-i Kostantaniyye’de kenârda

Çamlıca'dan kış manzaraları

lenger-endâz-ı sükûn olan niçe keşfleri birbirine çarpup ve Karadeniz Boğazında ve Üsküdâr ve Beşiktaş miyânında rûy-i deryâda bulunan kayıkları ser-nigûn ve gerden-nihâde-i gerdûn olmağla, sâ'adet-i vâhidede dört-beşyüz âdem gavtâhar-ı deryâ-yı adem oldu.”⁷³

1109 (1697-1698) kışının da sert ve şiddetli geçtiği ve Haliç'e sürüklenen bir balığın karnı yarıldığında canlı dokuz adet kılıç balığının çıkması gibi bazı garip olayların meydana geldiği kaynaklara yansımıştır. Bu kışla ilgili Vakanüvis Râşid kısaca bilgi vermeyi yeğlerken⁷⁴ Defterdar Sarı Mehmed Paşa ise daha ayrıntılı bilgiler vermek suretiyle şöyle anlatır:

“Emr-i Kadir-i zü'l-celâl ile beyne'l-cemerât vâki' olan şiddet-i sermâdan Kağıdhâne boğazı nehri donup ve Eyyûb-i Ensârî ve Hasköy tarafında leb-i deryâda mahal yah-beste olup ve ol esnâda arzan altı karış ve tûlu dahi ana kıyâs ile gayet kebîr azîmü'l-cism bir semek-i nâ-dîde İstinye-boğazı nâm mahalde kenâra karîb sığa oturup, girü deyâyâ avd ü ric'ate kudreti olmamağla helâk olmağın deryâdan taşra ihrâc ve karnı çâk itdirildikde tennûr-ı mi'desinde henüz eriyüp muzmahill olmamış dokuz adet kılıç balığı bulunup ve yalnız ciğeri bir piyâde kayığı doldurdu. Ol havâlîde bu ana dek ol makale kebîr balık zuhûru vâki' olmamağla, manzûru olanlar nakl itmekle bu mahalle sebt ü tahrîr olundu.”⁷⁵

İklimbilimciler Avrupa'nın XV. yüzyılın başından XIX hatta XX. yüzyılın başına kadar iklim şartlarında yıllık dalgalanmaların görüldüğü ve kısa veya uzun

Buzlarla kaplı Üsküdar sahili (*Üsküdar Hatırası*, s.100)

sürekli mutat olmayan soğuk ve sıcakların yaşandığı dönemine “Küçük Buzul Çağı” adını vermişlerdir.⁷⁶ İklim değişiklikleri, günlük ticarî faaliyetlerden fiyat hareketlerine, salgın hastalıkların ortaya çıkmasından nüfus yapısında değişimlerin yaşanmasına ve ekonomik yapılar büyük oranda tarıma dayalı olduğu için ziraî krizden isyanlara kadar siyasî, iktisadî ve sosyal alanda çok derin izler bırakmışlardır. Hayatın bütününe kapsayan bu gelişmelerin Osmanlı coğrafyasındaki etkileri ise tam olarak aydınlanmış değildir. Bununla birlikte her ne kadar elimizde düzenli olarak tutulmuş iklim bilgileri yoksa da, XVII. yüzyılda yaşanan bazı siyasî gelişmeler ve doğal afetler, özellikle de kroniklere yansıyan şiddetli ve soğuk kışlara ait bilgiler Osmanlı coğrafyasında “Küçük Buzul Çağı” adı verilen dönemin bu yüzyılda yaşanmış olmasının muhtemel olduğunu göstermektedir.⁷⁷

Antoine Galland tarafından 7 Mayıs 1672 Cumartesi günü için ifade edilen, “Geçen iki fevkalade havadan sonra o derece kuvvetli bir don oldu ki, birçok yerlerde buz çok derindi. Bu don berrak bir hava getirdi”⁷⁸ şeklindeki bilgi XVII. yüzyılda “Küçük Buzul Çağı” adı verilen dönemin anlaşılmasına iklim değişikliklerinin yaşandığına dair önemli bir kayıt olmalıdır. Aynı şekilde 1675 yılı Haziran ayında Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın “Yevm-i mezbûrun gicesi yine âteş-bâzlar arz-ı hünere başladıkları gibi bir saht rüzgâr emr-i Hakk ile zuhûr ve azîm ra’ d u berk ile her dânesi yumurta kadar dolu nâzil nâzil olup, herkesin zehre-

Kışa teslim olmuş Üsküdar Paşa Limanı

leri çâk mertebelerine varup, halka bir mertebe dehşet müstevlî oldu ki temâşâ değil, kendülerin muhâfaza için birer semte firâr itmekle cem'iyet perîşân olup ve âvîhte olan kanâdîl isâbet-i dolu ile bi'l-cümle şikest ve şu'leden bî-nişân oldu"⁷⁹ şeklindeki her zamankinden farklı olmak üzere yoğun ve yumurta büyüklüğünde dolu yağmasıyla ilgili haberi ve *Naîmâ Târihi*'nde yer alan kayıtlar XVII. yüzyılda "Küçük Buzul Çağı" adı verilen dönemin yaşanmış olmasının muhtemel olduğunu göstermektedir.

Osmanlı döneminde Üsküdar, kış hazırlıklarının yapıldığı ve İstanbul'da bütün kış boyunca ısınma ve beslenme problemlerinin yaşanmaması için tedbirlerin alındığı bir merkez olarak öne çıkmaktadır. Aşırı yağan kar ve uzun süre devam eden buzlanma yüzünden Üsküdar'ın çevresiyle ulaşımının kesilmesi İstanbul'da kış mevsimine özgü problemlerin yaşanmasına sebep oluyordu. Bu bakımdan Üsküdar'ın hem İstanbul hem de çevresiyle kara ve deniz ulaşımının kesilmeden yapılması için her türlü tedbir alınıyordu. Karayolu güzergâhı üzerindeki yerleşim birimlerindeki idarecilerin başlıca vazifeleri, kış aylarında Üsküdar'a ulaşımın kesilmemesi, yaz aylarında ise kışa hazırlık olmak üzere zahire ve odunun sağlıklı ulaştırılmasıydı.

Öbür yandan klâsik Osmanlı kültüründe özellikle karın bol şekilde yağmasına karşı günümüzdeki olumsuz bakış açısının aksine bir anlayışın hâkim olduğu görülür. Kışın sert ve kar yağışının bol olması bir bereket⁸⁰ olarak görülür ve ar-

kasından üretimin bol olacağı bir baharın geleceğinin müjdecisi olarak kabul edilirdi. Ömrünün yarısını XVII. yüzyılda geçiren Osmanlı vak'anüvisi ve şairi Mustafa Sâmî Bey'in karı İstanbul'un üzerine saçılan çil akçalara benzetmiş olduğu şu beyti bu hususu açıklamaktadır:

“Yine asârın izhâr eyledi hengâm-ı dey hakka

Aceb esdi savurdı nice günler serdi-i sermâ

Degül berf üstine çil akça saçdı erba'în içre

Sitanbul'un felek ta'zîm-i şânın eyleyip icrâ”⁸¹

DİPNOTLAR

¹ İstanbul'un hava tipleri ve etkileri hakkında geniş bilgi için S. Erinç-K. Sungur, “İstanbul'da Hava Tipleri”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1964, VII/14, s. 76–86.

² Quiclet'ten naklen Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* (çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara 1990, I, 24.

³ G. V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfileri* (haz. Orhan Duru), İstanbul 2000, s. 58–59; Mantran, I, 23–24.

⁴ Boğaziçi'nin iklimi, jeolojisi, akıntıları ve coğrafyası hakkında en geniş ve etraflı çalışmalardan birisini yapmış olan Pierre de Tchihatchef İstanbul'da meteorolojik olayları 1847–1863 yılları arasındaki verilere göre değerlendirmiş, başta kış olmak üzere mevsim ortalamalarını ve egemen rüzgârları ayrıntılı olarak ele almıştır. Pierre de Tchihatchef, *İstanbul ve Boğaziçi* (çev. Ali Berktaş), İstanbul 2000, s. 122–137.

⁵ Bu rüzgâr Türkçe'de, özellikle de halk arasında “bora” adıyla bilinir. Yaşar Çağbayır, *Türkçe Sözlük*, İstanbul 2007, I, 651; Mantran, I, 23–24.

⁶ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî* (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 1999, II, 444.

⁷ Petrus Gyllius, *İstanbul Boğazı* (çev. Erendiz Özbayoğlu), İstanbul 2000, s. 223; Semavi Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, İstanbul 1976, s. 49.

⁸ Üsküdar'ın başlı başına bir şehir görünüşü alması, askerî ve ticarî yolların bir iskele başı olarak gelişmesinin Türk devriyle birlikte olduğunu ileri süren S. Eyice, R. Janin'den şu alıntıyı yapar: “Khyropolis, Khalcedon'un (Kadıköy) sadece bir ileri varoşu idi ve hiçbir vakit modern Üsküdar'ın önemine sahip olamadı... Bizanslılar zamanında orası Asya yakasının önemsiz, basit bir kasabası olarak görülüyordu. Oranın belli bir genişliğe sahip olması için Osmanlı devrine kadar çıkmak gerekir.” S. Eyice, s. 51–52.

⁹ İstanbul Boğazı'nın donmasının ne anlama geldiği ve Karadeniz ile ilgisi hususunda ayrıntılı bilgi için Tchihatchef, s. 136–166.

¹⁰ Cengiz Kahraman, *1929 Kışı Bir Şehir Efsanesi*, İstanbul 2007, s. 5.

¹¹ Niyazi Ahmet Banoğlu, “Tarih Boyunca İstanbul'un Büyük Kışları”, *Tarih Dünyası*, II/12, 488.

¹² Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* (çev. A. Baltacıgil), İstanbul 1988, III, 60.

¹³ Kevork Pamukciyan, “Ermeni Kaynaklarına Göre İstanbul'un Şiddetli Kışları”, *İstanbul*, Ocak 1996, s. 70.

¹⁴ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, çev. H. Turtledove, Pennsylvania 1982, s. 7.

¹⁵ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, s. 43.

¹⁶ Pamukciyan, s. 70; Kahraman, s. 5.

¹⁷ Kâtib Çelebi, *Fezleke Tahvil ve Metin*, haz. Zeynep Aycibin, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2007, II, 448; Mustafa Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâimâ*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, II, 459. Ayrıca İstanbul Boğazı'ndan arabayla geçen tüccarların Antikçağ'da Thodosia, Roma döneminde Caphum adıyla bilinen Kefe'den geldikleri de kayıt altına alınmıştır.

¹⁸ Pamukciyan, s. 70.

¹⁹ III. Leon (717-741) 726 yılında başlattığı aziz ve Meryem tasvirlerini tahrip etmek anlamına gelen “tasvir

kırcılık” (ikonoklasm) hareketinin öncülüğünü yaptığı için Tanrı'nın gazabına uğramalıydı. Bilgi için Işın Demirkent, “Bizans”, *DİA*, VI, 234.

²⁰ Nikephoros, *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History* (çev. Cyril Mango), Washington 1990, s. 145-147.

²¹ Pamukciyan, s. 70.

²² Gyllius, ESER ADI, s. 49.

²³ Dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan mesafeye eşit eski bir uzunluk ölçüsü. *Redhouse*, İstanbul 1974, s. 229.

²⁴ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, s. 123.

²⁵ Theophanes, s. 123. Kışın insanların hafızalarındaki izleri kaybolmadan Mart ayında gökten pek çok yıldızın kaydığı görüldü ve bunu görenler devrin sonunun geldiğine hükmettiler. Bundan sonra feci bir kuraklık oldu ve bütün su kaynakları kurudu (Theophanes, s. 123). Theophanes'ın bu kayıtları gök olaylarıyla iklim ve doğal afetler arasında ilgi kurmanın Bizans döneminde de var olduğunu göstermektedir.

²⁶ Michel Kaplan, “İmparatorluğun Midesi”, Derleyen: Alain Ducellier-Michel Balard, *Konstantinopolis 1054-1261*, İstanbul 1996, s. 100.

²⁷ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1991, s. 255-256.

²⁸ İnciciyan, s. 61; Banoğlu, s. 488-489; Pamukciyan, s. 70.

²⁹ Nikephoros, s. 145-147. Kuşatmaların kaldırılmasının kış şartlarının şiddetinden mi, yoksa Araplar'ın iklim şartlarına alışkın olmamalarından mı kaynaklandığı hususu belirgin değildir.

³⁰ M. Tayyib Gökbilgin, “İstanbul”, *İA*, V/2, 1173-1174.

³¹ M. Tayyib Gökbilgin, “Boğaziçi”, *DİA*, VI, 251.

³² Eyice, s. 52.

³³ Gyllius, s. 233.

³⁴ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2005, II, 91.

³⁵ Mantran, I, 80.

³⁶ Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, İstanbul 1998, s. 113-114.

³⁷ Necdet Sakaoglu, “Eski İstanbul Kışları”, *İstanbul*, Ocak 1996, s. 64.

³⁸ Pamukciyan, s. 70.

³⁹ Selânikî, II, 444.

⁴⁰ Selânikî, II, 444.

⁴¹ Solakzâde Mehmet Hemdemî, *Solakzâde Tarihi* (haz. Vahid Çabuk), Ankara 1989, II, 362; Feridun Emecen, “Mehmed III”, *DİA*, XXVIII, 408; Sakaoglu, s. 64.

⁴² Abdurrahmân Hibri ise şu şekilde tarih düşürür: “Hamdullahî'l-bahr mine'l-berdi'l şedîd;

Acâyib pek kış oldu bin otuzda.” Abdurrahman Hibri Efendi, *Defter-i Ahbâr* (haz. Muhittin Aykun), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004. s. .

⁴³ Ebcet ve hesabı hakkında geniş bilgi için Mustafa Uzun, “Ebcet”, *DİA*, X, 68-70.

⁴⁴ Neşâtî, *Neşâtî Divanı*, haz. Mahmut Kaplan, İzmir 1996, s. 168.

⁴⁵ Neşâtî ebcet hesabına uygun getirebilmek için “soğuk” sözcüğünü “souk” biçiminde kullanmıştır. İsmail Ünver, *Neşâtî*, Ankara 1986, s. 137.

⁴⁶ Michael Heberer, *Osmanlıda Bir Köle* (çev. Türkis Noyan), İstanbul 2003, s. 192.

⁴⁷ Ahmed Refik, s. 91.

⁴⁸ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman* (haz. Sevim İlgürel), Ankara 1998, s. 248.

⁴⁹ Heberer, s. 192-193.

⁵⁰ *Târih-i Nâimâ*, II, 529.

⁵¹ Hasan Beyzâde Ahmed Paşa, *Hasan Beyzâde Târihi* (haz. Ş. Nezihi Aykut), Ankara 2004, s. 928-929.

- 52 İbrahim Peçuylu, *Peçevî Târîhi*, İstanbul 1282-1283, II, 374-375.
- 53 *Neşâtî Divanı*, s. 168.
- 54 Abdurrahman Hibri Efendi, s. 7b-8a; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 448.
- 55 Solakzâde, II, 466.
- 56 Hüseyin Tuğî, *Musibetnâme*, Haz. Nezih Aykut, İstanbul 1980, İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi, s. 40.
- 57 *Târih-i Nâimâ*, II, 459.
- 58 Abdurrahman Hibri Efendi, s. 8a.
- 59 Solakzâde, II, 491; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 449.
- 60 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 449; *Târih-i Nâimâ*, II, 460.
- 61 Solakzâde, II, 466-467.
- 62 Feridun Emecen, "Osman II", *DİA*, XXXIII, 454.
- 63 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 448.
- 64 Feridun Emecen, "Osman II", *DİA*, XXXIII, 456.
- 65 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 487; Zeynep Dramalı, *Tarihi Tersten Okumak*, İstanbul 2006, s. 370.
- 66 *Târih-i Nâimâ*, II, 609.
- 67 *Târih-i Nâimâ*, IV .
- 68 *Târih-i Nâimâ*, IV, 1769-1770.
- 69 Banoğlu, s. 489-490.
- 70 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (çev. N. Sırrı Örik), Ankara 1987, I, 22, 60-61.
- 71 Galland, I, 48-49.
- 72 Galland, I, 53, 57, 112-113,
- 73 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 362.
- 74 *Râşid Târîhi*, İstanbul 1282, II, 427.
- 75 Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 635-636
- 76 Kayhan Orbay, "Osmanlı Topraklarında 'Küçük Buzul Çağı'nın Etkileri Hakkında Bazı Notlar", *Kebikeç*, sy. 23, Ankara 2007, s. 85.
- 77 "Küçük Buzul Çağı" adı verilen dönemin Osmanlı topraklarındaki etkisi hk. geniş bilgi için William J. Griswold, "Climatic Change: a Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia", *Humanist and Scholar*, ed. Heath W. Lowry-Donald Quataert, İstanbul 1993, s. 37-57; Orbay, 85-93.
- 78 Galland, I, 113.
- 79 Defterdar, *Zübde-i Vekayiât*, s. 62.
- 80 *Taylesanizâde Tarihi (1785-1789)*, s. 187.
- 81 Kemal Kahramanoğlu, *Sâmî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 1995, s. 179.

Bizans Dönemi'nde Üsküdar

Y R D . D O Ğ . D R . B İ R S E L S İ P A H İ O Ğ L U

İstanbul Üniversitesi

Bizans kaynaklarında adı genellikle *Altın Şehir*¹ anlamında Khrysopolis olarak geçen Üsküdar'ın Scutarion şeklinde anıldığı da bilinmektedir. Özellikle XII. yüzyıldan sonraki dönemde kullanılan Scutarion isminin kalkanlı Roma askerlerine verilen Scutarii isminden ve bu askerlerin Scutarion denilen kışlarından geldiği belirtilmektedir.² Dördüncü Haçlı Seferi'ne katılan Villehardouin'in ise bu seferi anlatmak üzere kaleme aldığı eserinde Üsküdar için *Escutaire* adını kullandığına rastlanmaktadır.³

Üsküdar'ın İmparatorluk tarihinde sur içindeki İstanbul ve Beyoğlu gibi kalıcı bir yerleşim yeri olduğu görünmemekle birlikte birçok önemli olaya tanıklık ettiği tespit edilmektedir.

Üsküdar ismine İmparator Büyük Konstantinos'un İstanbul'u başkent yapmadan önce muhalifi Licinius ile 324 yılında burada yaptığı ve Licinius'un öldürülmesiyle sonuçlanan meşhur Üsküdar Savaşı dolayısıyla rastlanır. 306 yılında babası batı augustus'u⁴ Konstantinos Khlorus'un ölümü ile ordu tarafından imparator ilan edilen Büyük Konstantinos, bundan sonra muhalifleriyle özellikle de Doğu İmparatoru Licinius'la mücadele etmek zorunda kaldı. Bu mücadele bilhassa her ikisinin 313 yılında Milano'da bir araya gelerek hristiyanlara serbestlik tanıyan Milano fermanını yayımlamalarından sonra daha da arttı. Aralarındaki husumetin savaşa dönüşmesi ve 316 yılında yapılan iki savaşta da Licinius'un yenilmesi Büyük Konstantinos'a önemli avantajlar sağladı ve 323 yılına kadar aralarında ciddi bir sorun yaşanmadı. Ancak bu tarihten itibaren Licinius'un hristiyanlığa yönelik düşmanlığını artırması ve mensuplarını yönetimden uzaklaştırma çabaları her geçen gün hristiyanların sevgisini kazanan Büyük Konstantinos'a Licinius'a karşı sefere çıkmak için fırsat verdi. 120.000 kişilik bir ordu ve donanma ile harekete geçen Büyük

Bir Bizans Minyatürü

Konstantinos ile 150.000 kişilik bir orduya ve 350 gemiden oluşan donanmaya sahip olan Licinius arasında önce Edirne’de⁵ ardından 18 Eylül 324’te Üsküdar’da yapılan savaş Licinius’un hezimetini sonuçlandı. Bu savaşta Licinius’un ordusunun önemli bir kısmı öldürülmüş, kalanlar da canlarını zor kurtarabilmişlerdi. Licinius, Büyük Konstantinos’un kızkardeşi olan eşi Konstantia aracılığı ile bağışlanma talebinde bulundu ve bu talep imparator tarafından kabul edildi. Ancak daha sonra yine sorun çıkartabilir düşüncesi ile katledilmesi uygun görüldü. Bu savaştan sonra Büyük Konstantinos artık tek başına Roma İmparatorluğu’nun sahibi oldu ve İstanbul’u başkent yapmak için hazırlıklara başladı.⁶ Rivayete göre o bu Üsküdar zaferinin anısına binaen Kasım 324 tarihinde Byzantium adını Constantinopolis olarak değiştirdi, Licinius’un istemediği hristiyanları himayesi altına aldı ve 1 yıl sonra da İznik Konsili’ni toplayarak hristiyanlığın iman esaslarının belirlenmesini sağladı.

Tarihte bir Üsküdar savaşı da İmparator II. Basileios zamanında (976-1025) 988 yılında oldu. İmparator II. Nikephoros Phokas’ın (963-969) yeğeni olan Bardas Phokas bu dönemde önemli devlet görevlerinde bulunmuş ve pek çok başarıya imzasını atmıştı. Hatta o Bizans’ı oldukça meşgul eden Bardas Skleros’un⁷ isyanını bastırarak imparatorluğu büyük bir tehlikeden kurtarmış ve imparator tarafından ödüllendirilmişti. Ancak zamanla Bardas Phokas gözden düştüğünü, hiç kimsenin kendisi ile artık eskisi kadar ilgilenmediğini, oysa onların güvenlerini sarsacak hiçbir şey yapmadığını düşünmeye başladı. Buna bir de

Manuel Komnenos

*domestikos*⁸ görevinden alınması eklenince çok üzüldü ve 15 Ağustos 987'de isyana kalkıştı. Bizans tarih yazarı Psellos'a göre Phokas bir taraftan ordunun büyük bir kısmını kendi yanına çekerken bir taraftan da meşhur ailelerle görüşerek destek istedi. Mücadele etmek için bir ordu oluşturması, imparatorlara mahsus elbiseyi, pelerini ve tacı giymesi onun ne kadar ciddi olduğunun göstergesiydi. İmparator II. Basileios, bu zor durum karşısında Ruslardan yardım istedi ve onlardan yardıma gelen Varaeg birliğini kendi askerleri ile birlikte Bardas'ın üzerine yolladı.⁹ Bu kuvvetler 988 yılı yaz aylarında Üsküdar'da Bardas Phokas'ın birliklerine saldırdılar. Bu esnada Phokas, Bizans kaynağı Zonaras'ın kaydına göre Abydos'ta idi. O buraya gelmeden önce ordusunun bir

kısmını *patrikos* Delphinas'ın emrine vermiş ve Üsküdar'a göndermişti. İmparator II. Basileios Ruslardan oluşan birliğin desteği ile Üsküdar'da karargâh kurmuş olan Delphinas'ın üzerine yürüdü ve onu büyük bir hezimete uğrattı. Tarihe Üsküdar Savaşı olarak geçen bu korkunç savaştan sonra İmparator II. Basileios Abydos'ta bulunan Phokas'ın üzerine yürüdü.¹⁰ Ancak iki tarafın karşı karşıya geldiği sırada Phokas'ın birdenbire atından düşmesi ile savaş başlamadan sona erdi. İmparatorluk birlikleri hemen Phokas'ı kılıç darbeleri ile parçaladılar ve kesilen kafasını İmparatora getirdiler. Manzarayı gören Phokas'ın askerleri hiçbir şey yapamadan geri çekilmek zorunda kaldılar (Nisan 989).¹¹

Tarihi kaynaklarda Üsküdar ile ilgili diğer iki olaya İstanbul kuşatmaları esnasında rastlanmaktadır. Bunlardan ilki bir Türk kavmi olan Avarların 626 yılında ikinci kez İstanbul'u kuşatmalarıdır. Pek çok kavim tarafından değişik zamanlarda kuşatılmış olan İstanbul'u muhtemelen 616 yılında kuşatan Avarlar bundan bir sonuç alamamışlar ve 626 yılında bir kez daha şehri kuşatmaya karar vermişlerdi. Bu kuşatmanın diğerlerinden farkı Sâsânîler ile müşterek ve anlaşmalı olarak yapılmış olmasıydı. Uzun zamandan beri Bizans ile amansız bir mücadele içinde olan Sâsânî İmparatoru II. Hüsrev, Bizans'ın elinden Suriye, Filistin ve Kudüs'ü almış ve Şahbarâz komutasında büyük bir orduyu Anadolu'ya göndermişti. Şahbarâz Anadolu içlerindeki hızlı ilerlemesini Boğaziçi sahillerine kadar sürdürmüştü ve 626 yılı Haziran ayı başlarında döneme en yakın Bizans kaynaklarından Chronicon Paschale olarak bilinen vekâyinâmeye¹² göre önce Kadıköy sonra Üsküdar da Theophanes'e¹³ göre ise Kadıköy civarında karargâhını kurmuştu.

Temmuz ayı başında İstanbul'a dört fersah mesafeye kadar yaklaşan Avarlardan oluşan 1000 kişilik bir birlik Galata civarına giderek Üsküdar yakınlarında karargâh kurmuş olan Sâsânîlere görünmüş ve orada olduklarını ateş yakarak göstermeye çalışmışlardı.¹⁴

Avar Hakanı Temmuz ayı sonlarına doğru 80.000 kişilik ordusu ile birlikte İstanbul surlarına gelerek taciz etmeye başladı. Hakanı bu kadar kısa zamanda beklemeyen Bizans var gücü ile şehrin savunması için uğraştı. Bu esnada İmparator Herakleios başkent dışında idi ve şehrin savunmasını ileri gelenlerden biri olan Bonos'a ve Patrik Sergius'a bırakmıştı. Bonos askerî birlikleri teftiş edip, son hazırlıkları kontrol ederken, patrik de Ayasofya'da halkı teşvik edici vaazlar vererek şehrin savunmasında yardımcı olmalarını istedi. Diğer yandan da Avar hakanına ard arda elçiler gönderilerek kuşatmayı kaldırması talep edildi. Mesela Bizans'ın Avarlara gönderdiği bir elçi heyeti hakanın yanına vardıklarında Sâsânî elçileri ile karşılaşmışlar ve hakanın o elçilere iltifat edip kendilerini hor gördüğüne şahit olmuşlardı. Üstelik hakan onlara bağırarak İran elçilerini göstermekte ve Sâsânîlerle anlaştığını, onların şu an Üsküdar'da beklemekte olduğunu ve istediği an onlardan yardım alabileceğini söylemekteydi.¹⁵ Bizans elçilik heyeti anlaşma sağlayamadan oradan ayrılırken, İranlı üç elçide Üsküdar'da bulunan karargâhlarına geri dönmeye karar verdiler. Ancak onlar

Boğaz'da Bizans makamlarınca yakalandılar. Chronicon Paschale'a göre onlardan birinin başı kesilerek derhal öldürüldü. Diğer ikisi ise şehre götürüldü ve surlara çıkarılarak Avarlara gösterildi. Bizanslılar bu iki elçiden birinin kollarını kesti ve daha önce öldürülen elçinin kafası ile birlikte Avar hakanına gönderdiler. Üçüncü elçi ise gemi ile Üsküdar'a götürüldü ve burada Sâsânîlere gösterildikten sonra boynu vurularak denize atıldı. Bu elçinin üzerinde Sâsânî elçilerinin Avar hakanı tarafından Bizans makamlarına teslim edildiği yazılmaktaydı. Bu duruma donanması olmayan İranlılar doğrudan cevap veremediler.¹⁶

Sonuçta Avarların İran ile anlaşmalı olarak gerçekleştirdiği kuşatma başarılı olmadı ve Avarlar geri çekilmek zorunda kaldılar. Onların ayrılmasından sonra Üsküdar'da karargâhlarında bulunan Sâsânîler de artık her şeyin bittiğini anladılar ve geri çekildiler.

Üsküdar adına Arapların İstanbul kuşatmalarında da rastlanmaktadır. Bilindiği üzere Araplar tarafından İstanbul'a üçü Emeviler biri de Abbasiler zamanında olmak üzere dört askerî sefer düzenlenmiş bunlardan sonuncu seferde Araplar Bizans kaynağı Theophanes'e göre Üsküdar'a kadar gelmişlerdir. Bu sefer Abbasi Halifesi Mehdi-Billah (775-785) zamanında gerçekleşmiş ve halife, oğlu Harun Reşid'i büyük bir ordunun başında 782 yılında İstanbul'a göndermişti. Harun, Anadolu'yu baştan başa kat ederek Üsküdar'a kadar ulaştı. Bu esnada Bizans tahtında İmparator VI. Konstantinos (780-797) bulunmakta fakat yaş küçük olduğu için onun adına annesi Irene devleti idare etmekteydi. Irene başka pek çok problemle uğraştığı için bu sorunu barış yoluyla halletme yoluna gitti ve Harun Reşid'le 3 yıllık bir anlaşma imzaladı. Kaynakların bildirdiğine göre bu anlaşma ile Irene, Abbasilere anlaşma süresi boyunca her yıl 70.000 dinar ödemeyi, Abbasi ordusu geri dönerken onların ihtiyaçlarının karşılanması için pazarların kurulmasını sağlamayı ve rehber temin etmeyi kabul etmekteydi.¹⁷ Bu anlaşmadan sonra Müslüman orduları Üsküdar'dan ayrılarak ülkelerine geri dönmüşlerdi.

Üsküdar, tarihi süreçte mevcut düzene, resmi imparatora veya imparator adayına yönelik isyanların başladığı bir yer olarak da karşımıza çıkmaktadır. Mesela, bunlardan ilki İmparator IV. Konstantinos döneminde (668-685) yaşandı. İmparator 670 yılında müşterek imparator olarak taçlandığı iki kardeşi Herakleios ve Tiberios'un haklarını ellerinden alma ve onları tahttan uzaklaştırma kararını verdi. İmparatorun bu kararı ordu ve senato tarafından protesto edildi ise de o, kararından vazgeçmedi. Sonunda *Anatolikon theması*¹⁸ askerleri isyan ederek Üsküdar'a kadar geldiler ve Theophanes'e göre imparatora "*biz teslise inanıyoruz, bundan dolayı üç imparatoru da görmek isteriz*" diye bağırılmaya başladılar¹⁹ ama imparator bunların söylemlerinin aksine hareket etmeyi tercih etti ve önce kardeşlerinin unvanlarını geri aldı sonra da 681 yılının sonlarına doğru her ikisinin de burunlarını kestirdi. Üsküdar'a kadar gelerek imparatora karşı gelen *Anatolikon theması* askerlerinin çoğu da idamla cezalandırıldı.

Diğer bir isyan hareketi İmparator II. Justinianus'un (685-695; 705-711) 711

Büyük Konstantinos

yılında vefatından sonraki dönemde yine thema askerleri tarafından çıkarıldı. II. Justinianus'tan sonra Bardanes-Philippikos tahta çıkınca²⁰ (711-713) onu istemeyen İznik merkezli *Opsikion theması*²¹ birlikleri Bardanes'e karşı ayaklandılar. İmparator 3 Haziran 713'te tahttan indirilerek gözleri kör edildi ve yerine II. Anastasios unvanıyla Artemios adında bir memur getirildi. Yeni imparator ilk iş olarak Araplara karşı hazırlıkları ele aldı. İstanbul'un savunmasını tamamladı ve Arap donanmasını baskına uğratmak üzere bütün Bizans birliklerinin Rodos'ta toplanmasını emretti. Fakat Opsikion birlikleri buraya gelir gelmez yeniden isyan ettiler ve imparatoru istemediklerini söylediler. Üstelik onlar orada kalmayarak yollarına devamla Anadolu'ya geçtiler. Burada bir vergi memuru olan Theodosios isminde birisini imparator ilan ettiler. İmparator II. Anastasios, Opsikion askerlerinin bu tavrı karşısında tam teçhizatlı bir ordu hazırladı. Öte yandan Opsikion askerleri de imparatora karşı etkin bir şekilde mücadele edebilmek için gerekli hazırlığı yaptılar. Theophanes'e göre bu asi birlikler hem karadan hem de denizden Üsküdar'a kadar geldiler ve buradan imparatorluk askerleri ile mücadeleye başladılar. Sonuçta kazanan taraf *Opsikion theması* askerleri oldu ve onların desteklediği III. Theodosios Bizans imparatoru olarak selamlandı (715). Ancak o da tahtında fazla kalamadı ve bu sefer onu tahtından indirmek için *Anatolikon theması* strategosu Leon ayaklandı.²² Askerleri ile birlikte Üsküdar'a kadar gelen Leon imparatorluk ile müzakerelere girişti. Sonuçta İmparator III. Theodosios'un tahttan indirilmesine, kendisinin ise imparator olarak selamlanmasına karar verildi. Neticede Leon 717 yılı Mart ayında İstanbul'a gelerek imparator olarak selamlandı.²³

İmparator VI. Mikhail'e (1056-1057) karşı başlatılan isyan her ne kadar Üsküdar'da başlamasa da olayların gelişim seyrinde Üsküdar'a rastlanmaktadır. İmparator VI. Mikhail'in kumandanlarından olan Isaakios Komnenos imparator

1204'te Haçlı Donanması ve ordusu İstanbul'da

tarafından haksızca suçlanmasına tepki olarak etrafındaki arkadaşlarının da desteği ile 8 Haziran 1057'de imparator ilan edildi ve hemen sonrasında da isyan ederek üzerine gönderilen imparatorluk ordusunu yendi.²⁴ Bunun üzerine İmparator VI. Mikhail, aralarında Bizans tarih yazarı Psellos'un da bulunduğu bir elçi heyetini karargâhını İzmit'te kurmuş olan Isaakios'a göndererek onunla anlaşmak istedi. Nihayet heyet Isaakios'u ikna etmeyi başardı ve onun gizli mesajlarını İmparator VI. Mikhail'e bildirdi. Bu mesajların imparator tarafından kabul edilmesi üzerine elçilik heyeti tekrar Isaakios'un huzuruna varmak için yola çıktı. Bu esnada Isaakios 27 Ağustos'ta İzmit'ten İstanbul'a doğru hareket etmiş, 29-30 Ağustos gecesini İzmit-Üsküdar yolu üzerinde olduğu tahmin edilen Almeai'da geçirmiş daha sonra muhtemelen Damatrys'e doğru gelirken Rheai'de Bizans elçilik heyeti kendisine ulaşmış ve imparatorun²⁵ şartları kabul ettiğini bildiren mektubunu getirmişlerdi. Isaakios artık imparatorun yanına İstanbul'a gitmekte bir mahzur görmedi ve heyete bu kararını imparatora ilet-

melerini istedi. Isaakios bu mesajı gönderdikten sonra yürüyüşüne devam ederken, Bizans kaynağı Attaliates'e göre Üsküdar'a yakın bir yere geldiğinde kendisine İmparator VI. Mikhail'in tahttan indirildiği ve hemen yerine geçmek için İstanbul'a gitmesi gerektiği haberleri ard arda ulaştı.²⁶ Sonuçta bu haberlere kayıtsız kalamadı ve Üsküdar'dan ayrıлып imparatorluk tacını giymek üzere İstanbul'a gitti. Böylece Üsküdar, Isaakios Komnenos'un imparatorluk yolunda önemli bir yere sahip oldu.

Türklerin yoğun olarak Bizans topraklarında görülmeye başladıkları XI. Yüzyıldan itibaren muhalif imparator adaylarının en çok Türkler'den yardım istedikleri ve onların bu yardım amacıyla Üsküdar'a kadar geldikleri dikkat çekmektedir. Mesela İmparator VII. Mikhail Dukas'ın (1071-1078) hâkimiyeti esnasında Bizans'ın Anadolu orduları komutanı Nikephoros Botaniates ve Rumeli orduları komutanı Nikephoros Bryennios isyan etmişlerdi. Bunlardan 1077 yılı Ekim ayında isyan eden Nikephoros Botaniates kendisine yardım etmesi hususunda Anadolu fatihi Kutalmışoğlu Süleyman Şah ile anlaştı ve onun desteği sayesinde 1078'de imparator ilan edildi. Bu ilişkilerin sonucu olarak Süleymanşah ve askerleri Üsküdar'a kadar geldi ve burada Botaniates tarafından saygı ve sevgi ile karşılanıp ağırlandılar.²⁷

Botaniates'in imparatorluğu döneminde (1078-1081) ise İmparator VII. Mikhail'in kardeşi Konstantinos Dukas'ın isyanı vukû buldu. Zonaras'a göre Konstantinos yeni İmparator Nikephoras Botaniates tarafından Türklere karşı gönderilmiş ancak o, Üsküdar'a geçtikten sonra kendisini imparator ilan etmişti. Fakat bu durumu uzun sürmedi ve Konstantinos, İmparator Botaniates tarafından yakalanarak hapsedildi.²⁸

Üsküdar'ın adının geçtiği bir başka isyan hareketi de 1080 yılı sonlarında Bizans'ın önemli ailelerinden birine mensup olan Nikephoros Melissenos tarafından gerçekleştirildi. Melissanos, Botaniates'e karşı Süleymanşah ile anlaşarak imparatorluğunu ilan etti ve Üsküdar'a kadar ilerleyerek kendisi gibi imparator olmak isteyen Aleksios Komneneos'a mektuplar gönderdi ve imparatorluğu paylaşma teklifinde bulundu. Anna Komnene'nin kaydına göre "*Tanrı, emrindeki ordu ile beni Üsküdar'a kadar sağ salim getirdi*" sözleri ile başlayan bu mektuplar paylaşma plânı ile ilgili bilgiler vermekteydi.²⁹ İmparator Botaniates bu gelişmelerden haberdar olmakla birlikte ne yapacağı konusunda çaresizdi. Anna Komnene'ye göre Melissanos'un Üsküdar'a kadar ilerlemesi ve burayı işgal etmesi onu çok üzmüştü. Botaniates çok düşündü ve sonuçta tahtı Melissanos'a bırakmaya karar verdi. Hatta adamlarına Melissanos'u Üsküdar'dan bu tarafa geçirmelerini ve imparatorluk sarayına getirmelerini emretti. Ancak o esnada Aleksios'un imparator olması buna imkân vermedi³⁰ ve taht Melissanos'un değil Aleksios'un oldu (1081-1118). Böylece Bizans'ta yüz yıl sürecek olan Komnenoslar hanedanının hâkimiyeti başlamış oldu.

Malazgirt zaferi sonrası Anadolu'da ilerlemesi devam eden Türklerin Üsküdar önlerine kadar geldiği bilinmektedir. Aleksios imparator olduğu zamanlarda hızla ilerleyerek Üsküdar'a kadar gelen bu Türkleri buradan uzaklaştırmak için

bizzat kendisinin başında bulunduğu ordularla değişik zamanlarda seferler yapmıştır. Mesela bu seferlerden birinde Aleksios, kızı Anna Komnene'nin ifadesine göre, teşkil ettiği bir askerî birliği Türkler üzerine göndermeye karar verdi. Bu birliğe geceleyin ilerleyerek karadan denize çıkmalarını ve Türklerin sayısının kendi sayılarından az olduğunu gördüklerinde onlara saldırmalarını ve sonrasında hemen gemiye geri dönmelerini emretti. Askerler imparatorun dediğinin aynısını yaptılar ve Türklerin Üsküdar'dan ayrılarak biraz daha içerilere çekilmesini sağladılar. Bundan sonra Aleksios'un yine değişik zamanlarda Üsküdar'a kadar gelen Türkleri uzaklaştırmak için çaba sarfettiği görülmektedir.³¹

IV. Haçlı Seferi sırasında Latinlerin İstanbul'u zaptetmeleri ile sonuçlanan süreçte Haçlıların 1203 yılı Haziran ayı sonunda Üsküdar'a geldikleri ve burada etrafa saldırılarda buldukları malûmdur.³² Seferin görgü tanığı Niketas Haçlı gemilerinin Üsküdar önlerine ulaştıklarını, Bizanslıların onlara doğru atışlar yaptığını ama hiçbirinin hedefine ulaştıramadığını hayıflanarak anlatırken, Bizanslı bir birliğin haçlıların saldırısını durdurmaya çalıştığını, fakat işe yarar hiçbir şey yapamadıklarını belirtir.³³ Seferin batılı görgü tanığı Villehardouin ise Haçlıların önce Kadıköy'e ardından Üsküdar'a geldiklerini, gemilerin ve bütün kadırgaların burada demirlediklerini ifade eder. Burada Scutarion (veya Scutari) isminde bir saray olduğunu söyleyen Villehardouin, Haçlılardan bir kısmının Üsküdar'a yerleştiklerini, burada yiyecek bulduklarını ve bu sayede bütün ordunun ihtiyacının karşılandığını kaydeder. Ayrıca burada haçlılarla Bizanslılar arasında küçük çapta bir savaş yaşanmış ve Bizanslılar kaçmışlardır. Bu başarı Villehardouin'e göre haçlıları çok sevindirmiştir ve onlar ganimet olarak akla gelebilecek her şeyi ele geçirmişlerdir.³⁴

Üsküdar, Bizans imparatorlarının dinlendikleri, ava çıktıkları bir yer olarak da karşımıza çıkmaktadır. Burada Komnenos sülalesi tarafından yaptırılan ve yukarıda Villehardouin'in de kaydettiği gibi Scutarion isminde bir saray bulunmakta ve özellikle bu sülaleye mensup hükümdarlar burada kalmayı tercih ederek dinlenmekte ve civarında kimi zaman gezintiye kimi zaman ise ava çıkmaktaydılar. Niketas, İmparator Manuel Komnenos'un (1143-1180) Üsküdar'ın iyi havasından ve sessizliğinden faydalanmak için buraya geldiğini ve sarayda kalarak dinlenmeyi sevdiğini söylerken³⁵ Kinnamos da Manuel'in avlanmak için Üsküdar ve civarını tercih ettiğini belirtir.³⁶

İmparatorlar dışında Bizans ileri gelenlerinin de burada saraylarının ve villa türü yazlık evlerinin oldukları rivayet edilmektedir. Mesela İmparator Mavrikios'un (582-602) kız kardeşinin kocası Philippikos'un Üsküdar'da büyük bir sarayının veya villasının olduğu bildirilirken; yine Philippikos'un burada bir manastır yaptırdığına dair kayıtlara rastlanmaktadır. Theophanes'e göre Philippikos, imparator Phokas'ın imparatorluğu zamanında keşiş yapılmış ve o da bundan sonraki ömrünü bu manastırda keşiş olarak geçirmiştir.³⁷ Bu manastırın sonraki dönemlerde de önemini muhafaza ettiği görülür. Mesela 797 yılında buranın başrahibi VI. Konstantinos'un annesi Irene tarafından Arap

orduları başkomutanı ile görüşmek üzere Anadolu'ya gönderilmiştir. Yine imparator III. Mikhail'in (842-867) cesedinin önce buraya defnedildiği ardından buradan alınarak başka yere nakledildiği kaydedilmektedir.³⁸

Üsküdar'da bu manastırdan başka manastırların olduğu tahmin edilmektedir.³⁹ Mesela tespit edilebilenler arasında yerinin neresi olduğu çok bilinmese de Hagia Maria manastırı önemlidir.⁴⁰

Bunların dışında Damalis olarak adlandırılan ve bugün Salacak'a tekabül eden bölgede, Boğaz'dan geçen gemileri kontrol etmek için yapıldığı belirtilen ve Türkler zamanında Kızkulesi olarak adlandırılan yapıdan karşıya Sarayburnu'na İmparator Manuel Komnenos tarafından bir zincir çektirildiği rivayeti mevcuttur.

Üsküdar, İstanbul'un fethinden önce muhtemelen Orhan Gazi döneminde (1324-1362) Türklerin hâkimiyeti altına geçse de daha Osman Gazi zamanında İznik'in Bizans'tan alınabilmesi için Sultanın askerlerini civar bölgelere gönderdiği ve bu askerlerin Üsküdar'a kadar geldiklerine dair kayıtlar bulunmaktadır. Üsküdar'ın İmparatorlarla Sultanların buluştuğu bir mekan olarak da karşımıza çıktığı görülmektedir. Mesela Orhan Gazi, Bizans İmparatoru ve aynı zamanda kayınpederi olan VI. Ioannes Kantakuzenos (1347-1354) ile büyük bir ihtimalle 1347 yılında Üsküdar'da görüşmüştür.

Sonuç olarak Üsküdar, Bizans döneminde kendi adıyla anılan savaşların yapıldığı bir yer olması, birçok isyana ve başkenti hedef alan dış saldırılar merkezlik yapması ayrıca avlanma ve dinlenme mekanlarından biri olarak görülmesi ile dikkat çekmekle birlikte burada kapsamlı bir yerleşme söz konusu değildir. O tarihteki kalıcı olan yerini bundan sonraki dönemde yani Türklerin eline geçmesi ile kazanacaktır.

DİPNOTLAR

¹ Gurub vakti güneş ışınlarının bölgeye altın rengi vermesinden dolayı bu ismin kullanıldığı söylenmektedir.

² R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Paris 1950, s. 450; S. Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, İstanbul 1976, s. 49; aynı yazar, "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme", *Türkiyat Mecmuası*, XIV(1964), s. 208-209. Eyice'ye göre Üsküdar adının Farsça-Türkçe karışımı olduğu belirtilen Esküdar adından gelme ihtimali de bulunmaktadır.

³ G. Villehardouin, *Konstantinopolis'te Haçlılar*, Türkçe terc. A. Berktaş, İstanbul 2001, s. 65.

⁴ Çok geniş olan Roma topraklarının idaresini bir elden yönetmek zor olduğu için İmparator Diocletianus (284-305) tarafından bu topraklar 4 parçaya ayrıldı (*Tetrarkhia*). Buna göre İmparatorluğun doğusunda ve batısında birer *Augustus* olacak ve bu *Augustus*ların emri altında birer *Caesar* bulunacaktı. *Augustus*lar 20 yıl görev yaptıktan sonra kendi rızaları ile idareden çekilecekler ve yerlerini *Caesar*lara bırakacaklardı. Diocletianus başkenti İzmit'ten (Nikomedia) *Augustus* sıfatıyla ülkenin doğusunu idare ederken Maximianus da *Augustus* olarak batısını idare edecekti. Doğuda Galerius batıda ise Büyük Konstantinos'un babası Konstantius Khlorus *Caesar* olmuştu. 20 yıl sonra Diocletianus ve Maximianus görevlerinden ayrılınca yerlerini Batı'da *Augustus* olarak Konstantius Khlorus, Doğuda ise Galerius aldı. Batı'da *Caesar* Severus olurken, Doğu'nun *Caesar*'ı Maximianus Daia idi. Bkz. *Chronicon Paschale*, 284-628, terc. Michael Whitby-Mary Whitby, Liverpool 1989, s. 2. Ayrıca bkz. A. A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1943, I, s. 75 vd; T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge 1982, s. 3-9; O. Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, İstanbul 1985, s. 495 vd; T. Kaçar, "Üsküdar Savaşı ve Bizans'ın Temelleri", *Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003, Bildiriler*, İstanbul 2004, I, s. 21-22.

⁵ Savaşın ilk bölümü Edirne'de Meriç Nehri kıyısında yapıldı ve Licinius yenilerek (Temmuz 324) Byzantion'a çekilmek zorunda kaldı. Bkz. Zosimus *Nea Historia*, II, s. 33-34, 22, 3-7; "Origo Constantini Imperatoris İmparator Constantinus'un Yükselişi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX(2005), s. 147. Karş. Kaçar, *a.g.m.*, I, 25.

⁶ Zosimus, *a.g.e.*, II, 26, 2-3, 30, 1; "Origo Constantini Imperatoris", s. 147-148. Karş. Kaçar, *a.g.m.*, I, s. 25-26.

⁷ Skleros ailesine mensup olan Bardas Skleros, II. Nikephoros Phokas ve Ioannes Çimiskes (969-976) zamanlarında kumandan olarak büyük hizmetlerde bulunmuştu. Ancak II. Basileios devrinde gözden düşmesi ve görevinden uzaklaştırılması onu derinden yaralamış ve isyan etmesine sebep olmuştu. Toplayabildiği büyük bir güçle II. Basileios üzerine yürüyen Skleros'un bu isyan hareketi İmparator II. Basileios nezdinde önce endişe ile karşılandı. Fakat daha sonra Bardas Phokas'ın bu isyanı bastırabileceği düşünüldü ve Phokas Bizans orduları başkumandanı tayin edilerek Skleros'un üzerine gönderildi. İki taraf arasında 24 Mart 979 tarihinde Sarvenis'de yapılan savaş Skleros'un yenilgisi ile sona erdi. Bkz. Mikhail Psellos, *Khronographia*, Türkçe terc. I. Demirkent, Ankara 1992, s. 7-10, not 8, 15. Ayrıca bkz. E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Türkçe terc. F. Işıltan, İstanbul 1970, s. 48; W. Seibt, *Die Skleroi (eine prosopographisch-sigilligraphische Studie)*, Wien 1976, s. 47.

⁸ Başkumandan.

⁹ Psellos, *a.g.e.*, s. 10-13.

¹⁰ Ioannes Zonaras, *CSHB*, yay. T. Büttner-Wobst, Bonn 1897. *Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum, 960 bis 1118 (Nach der Chronik des Johannes Zonaras)*, terc. E. Trapp, *Byzantinische Geschichtsschreiber*, 16, Graz 1986, s. 51.

¹¹ Psellos, *a.g.e.*, s. 13-14. Ayrıca bkz. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 1991, s. 281-282.

¹² *Chronicon Paschale*, s. 170-171. Bu kaynak Şahbarâz'ın Kadıköy'e geldiğini burada Avar hakamını beklerken kenar mahallelere zarar verdiğini söyler. Aynı kaynak ilerleyen cümlelerde Avar öncü birliklerinin Üsküdüarda konaklamakta olan Sâsânî güçleri ile irtibata geçtiğini belirtir. Bu iki farklı ifadeden anlaşıldığı kadarı ile Sâsânîler önce Kadıköy'e ardından Üsküdar'a gelmişler ve burada karargâh kurmuşlardır. Zaten devam eden ve kaynakta zikredilen olaylarda Üsküdar'ı güçlendirmektedir.

¹³ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, terc. Harry Turtledove, Philadelphia 1982, s. 22. Ayrıca bkz. Vasiliev, *a.g.e.*, I, s. 251.

¹⁴ *Chronicon Paschale*, s. 171. Karş. F. Bari_ic, "Le Siége de Constantinople par les Avars et les Slaves en 626", *Byzantion*, XXIV(1954), s. 378-379.

¹⁵ *Chronicon Paschale*, s. 175. Karş. Bari_ic, *a.g.m.*, s. 379, 383.

¹⁶ *Chronicon Paschale*, s. 176 vd. Karş. A.N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, terc. M. Ogilvie-Grant, Amsterdam 1968, s. 187; Bari_ic, *a.g.m.*, s. 384.

¹⁷ Taberi, *Târîh*, VIII, s. 152-153; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Türkçe terc. A. Köşe, İstanbul 1987, VI, s. 64; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Türkçe terc. M. Keskin, İstanbul 1994, X, s. 246-247; Theophanes, (*a.g.e.*, s. 141-142) barışın Araplar tarafından teklif edildiğini ileri sürmekle birlikte görüşmeler esnasında Bizanslı görevlilerin Araplar tarafından rehin alınması üzerine Irene'nin anlaşma yapmak zorunda kaldığını belirtir. Ayrıca bkz. M. Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", (trc. İsmail H. Danişmend) *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II, İstanbul 1956, s. 236-237; C. Avcı, "Müslüman Arapların İstanbul Seferleri", *2005-2006 Fatih Sempozyumları I-II, Tebliğler*, İstanbul 2007, s. 113.

¹⁸ Bu thema, Ege Denizi sahilleri boyunca uzanmakta ve içeriye doğru Konya bölgesini de içine almaktaydı. Mesela bu themada İzmir, Efes, Afyon ve Konya gibi şehirler bulunmaktaydı.

¹⁹ Theophanes, *a.g.e.*, s. 51. Ayrıca bkz. Ostrogorsky, s. 119.

²⁰ Bardanes-Philippikos'un imparator olması sorunları da beraberinde getirdi. Yeni imparator monofizit eğilimli olduğu için daha tahta çıkar çıkmaz papa ile arası açıldı. Bu arada Bulgar Hanı Tervel de II. Justinianus'un intikamcısı olarak ortaya atıldı ve Bardanes'e savaşa açtı. Tervel İstanbul surları önüne kadar gelerek başşehirin bütün civarını yakıp yıktı. Bunun üzerine imparator Opsikon temasının birliklerini kendisini kurtarmaları için boğazın karşı kıyısına geçirdi. Fakat bu askerler imparatora karşı ayaklandılar. Bkz. Nikephoros, Patriarch of Constantinople, *Short History*, terc. C. Mango, Washington 1990, s. 115; Theophanes, *a.g.e.*, s. 77. Karş. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 142-143.

²¹ Batı Karadeniz sahilleri ve Marmara bölgesini içine almaktaydı. Burada Çanakkale, İzmit, İzmit, Eskişehir ve Ankara bulunmaktaydı.

²² Theophanes, *a.g.e.*, s. 80 vd.

²³ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 144-145.

²⁴ Psellos, *a.g.e.*, s. 173, not 242; 176-177; Mikhail Attalates, *CSHB*, yay ve terc. I. Bekker, Bonn 1853, s. 54 vd; Zonaras, *a.g.e.*, s. 118. Karş. Seibt, *a.g.e.*, s. 81 vd.

²⁵ Psellos, *a.g.e.*, s. 177-185 ve not 259. Karş. G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du X e siècle*, Paris 1896, III, s. 815.

²⁶ Psellos'a göre aslında Isaakios imparatorun tahttan feragat ettiği haberlerine ilk başlarda inanmadı. Hatta o esnada yanında yer alan kendisinin de bulunduğu elçilik heyetide öyle. Ama ard arda habercilerin aynı haberle gelmesi bunun doğru olduğuna onları inandırdı. Bkz. Psellos, *a.g.e.*, s. 186 vd.

²⁷ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, 3 bsk, s. 55; A. Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Ankara 1990, s. 26-27; A. Özaydın-F. Başar, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, İstanbul 1994, s. 101; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 322; J. Laurent, *Byzance et les origines du Sultanat de Roum*, Paris 1930, I, s. 177-182, Türkçe terc. Y. Yücel, "Rum (Anadolu) Sultanlığı'nın Menşei ve Bizans", *Belleten*, 202(1988), s. 224.

- ²⁸ Zonaras, *a.g.e.*, s. 15.
- ²⁹ Anna Komnene, *Aleksiad*. Türkçe terc. B. Umar, *Anna Komnena. Alexiad*, İstanbul 1996, s. 81-82. Ayrıca bkz. Sevim, *a.g.e.*, s. 29-30; Laurent, *a.g.m.*, s. 225.
- ³⁰ Anna Komnene, *a.g.e.*, s. 88-89. Ayrıca bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 61; Sevim, *a.g.e.*, s. 30.
- ³¹ Anna Komnene, *a.g.e.*, s. 124-126.
- ³² Haziran 1203'te İstanbul'a gelerek Yeşilköy'de demirlediler. Yeşilköy'de beklemekte olan Haçlılar aralarında yaptıkları toplantı sonrası buradan ayrılmaya karar verdiler. Aldıkları karar gereği önce Kadıköy'e ardından da Üsküdar'a gideceklerdi.
- ³³ Niketas Khoniates, *Historia*, Yay. I. Bekker, *Nicatae Choniatae Historia, CSHB, XXII*, Bonn 1835. Türkçe terc. I. Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)*, İstanbul 2004, s. 110-111. Ayrıca bkz. B. Küçüksipahioğlu, "İstanbul'un Lâtinler Tarafından İşgali", *2005-2006 Fatih Sempozyumu I-II Tebliğler*, İstanbul 2007, s. 130.
- ³⁴ Villehardouin, *a.g.e.*, s. 65 vd.
- ³⁵ Niketas Khoniates, *Historia*, Türkçe terc. F. Işıltan, *Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, Ankara 1995, s. 150.
- ³⁶ Ioannes Kinnamos, *Historia*. Türkçe terc. I. Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Ankara 2001, s. 191.
- ³⁷ Theophanes, *a.g.e.*, s. 4. Karş. R. Janin, *Les _glises et Les Monastères des Grands Centres Byzantins*, Paris 1975, s. 24-25.
- ³⁸ Janin, *Les _glises....*, aynı yer; Eyice, *a.g.e.*, s. 50-51. Bu manastırın Üsküdar'ın neresinde olduğu konusunda net bilgi yoktur ve aşağı yukarı X. Yüzyıldan itibaren bu manastır hakkında artık bilgi bulunmamaktadır.
- ³⁹ Janin, *Les _glises....*, s. 25 vdd.
- ⁴⁰ Eyice, *a.g.e.*, s. 51. Bunların dışında Üsküdar civarında muhtemelen Kuzguncukta II. Justinos (565-578) ve karısı Sophia tarafından yaptırılan bir kilise ile, İmparator Justinianos (527-565) devrinde inşa ettirildiği belirtilen Meryem Ana veya Hagios Panteleimon Kilisesi'nin olduğu ifade edilmektedir.

Üsküdar'da Türk ve Bizans Hükümdarlarının Yaptıkları Görüşmeler

D O Ç . D R . M U S T A F A D A Ş

Dokuz Eylül Üniversitesi

İstanbul'un Asya'ya açılan kapısı konumunda bulunan ve birçok tarihî hadiseye mekân olan Üsküdar, Türk hükümdarlarının ziyaret ettikleri ve Bizanslı muhataplarıyla görüşmeler yaptıkları yer olarak da dikkat çekicidir. Üsküdar'a ayak basan ilk Türk hükümdarı Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah'tır. O'nun burada Bizanslı Nikeforos Botaniates ile görüştüğü kabul edilir. XIV. yüzyılda da Üsküdar, Türk ve Bizans hükümdarlarının görüşmelerine ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı hükümdarı Orhan Gazi ailesiyle birlikte Üsküdar'a gelerek kayınpederi olan Bizans İmparatoru VI. İoannes Kantakuzenos ile buluşmuştu. Bu çalışmamızda esas olarak Üsküdar'da Türk hükümdarlarının hangi tarihi şartlar altında buldukları ve yaptıkları görüşmelerin Türk-Bizans ilişkilerine ne tür tesirleri olduğu üzerinde durmaya çalışacağız.

Bilindiği üzere 1071 tarihi Malazgirt savaşının en önemli sonuçlarından biri Türklerin Anadolu'ya kalıcı biçimde yerleşerek bu ülkeyi vatan haline getirmeleriyle bir diğer sonucu da Bizans İmparatorluğu bünyesinde iç savaşlar dönemini başlatmış olmasıdır. 1071 Malazgirt savaşı sonrasında Türk Emir ve komutanları bağımsız ya da Büyük Selçuklulara bağlı olarak Anadolu'nun fethine girişmişler ve kısa sürede askeri ve siyasi olarak bu ülkeye hâkim olmuşlardı. Bu fetih harekâtında yer alanlardan biri de Kutalmış oğlu Süleyman Şah idi ve onun fetihleri bilindiği gibi Türkiye Selçuklu Devletinin kuruluşuna vesile oldu¹. Süleyman Şah'ın 1075 veya öncesinde İznik'i fethedip başkent yapmasından sonra Batı Anadolu'da belirleyici askeri-siyasi bir güç haline geldiği görülüyor.² Bu belirleyiciliğin en büyük yansımaları Bizans üzerinde kendini göstermiştir. 1071 Malazgirt savaşında askeri bakımdan ölümcül bir darbe almış olan Bizans iktidarında Romanos Diogenes'ten sonra VII. Mikhail Dukas'ı görüyoruz. Onun imparatorluğu içte ve dışta birçok problem ve krizlerin yaşandığı çalkan-

Süleyman Şah'la Melissenos'un karargah kurdukları ve Damalis Burnu olduğu tespit edilen Üsküdar Burnu

tılı bir dönem oldu.³ En nihayetinde Avrupa orduları komutanı Nikeforos Bryennios Balkanlar'da isyan ederek Edirne'yi ele geçirdi (Kasım 1077) ve İstanbul'a girip tahta oturabilmek için girişimlere başladı.⁴ Bu isyanla neredeyse eş zamanlı olarak da Bizans'ın Anadolu *Theması* askeri valisi konumunda bulunan Nikeforos Botaniates de imparatorluk tacına sahip olmak maksadıyla ayaklandı (Ekim 1078).⁵ Bu asiye karşı VII. Mikhail, Selçuklu hükümdarı Süleyman Şah'tan yardım istedi. Selçuklu kuvvetlerinin yanında üç yüz kadar süvari bulunan Nikeforos Botaniates'i Kütahya'da durdurduğu ve sıkıntılı bir vaziyete soktuklarını kaynaklarımız ifade ediyorlar.⁶ Bu sırada, daha önceleri Selçuklu haneda-

nın bir üyesiiken, Sultan Alp Arslan'a isyan edip Bizans'a sığınıp Hıristiyan olan El-Basan (Khrysokoulos) Botaniates'in yanında yer alıyordu. Botaniates onu Süleyman Şah'a göndererek ittifak teklifinde bulundu.⁷ El-Basan ile yaptığı görüşmede Botaniates'le ittifakın kendisi için daha faydalı olduğuna hükmeden Süleyman Şah onunla anlaştı ve müttefik sıfatıyla askeri yardımcı kuvvetler sağlamayı kabul etti.⁸ Buna karşın Botaniates'in ne gibi bir taahhüt altına girdiğini tam olarak bilmiyoruz ama muhtemelen Marmara bölgesinde bir takım tavizler vermiş olmalıdır. Selçuklu kuvvetleriyle İstanbul'a hareket eden N. Botaniates, Üsküdar'a gelerek burada birliklerine kamp kurdu. Kısa süre önce İstan-

bul'da da halk ayaklanmış ve kilisenin de katılımıyla Nikeforos Botaniates imparator ilan edilmişti. Bu yüzden Botaniates büyük bir güçlük çekmeden İstanbul'a geçerek 24 Mart 1078'de taç giydi⁹. Bu sırada çadırlarını Üsküdar'da kurmuş olan Türk birliklerinin eğlenceler düzenleyerek burasını bir bayram yeri ve şenlik alanına çevirdikleri Bizans kaynaklarında ifade ediliyor. Zaman zaman Üsküdar'dan İstanbul'a geçen Selçuklu askerleri büyük saygı görmüş ve dönemin çağdaş kaynağının ifadesine göre onlara büyük miktarlarda ödemeler de yapılmıştı.¹⁰

Trakya'da isyan halinde bulunan N. Bryennios, Botaniates'in çözmesi gereken en acil sorun idi. Fakat Bryennios'a karşı kullanabileceği yeterli miktarda askeri kuvveti de bulunmuyordu. Rakibi olan Bryennios'un *Tarih* adlı eserinde, "kendisine bağlı bir ordunun bulunmaması sebebiyle, Botaniates, Bithynia'nın İznik şehrinde oturan Türk liderler Kutalmış'ın oğulları Mansur ve Süleyman'a başvurduğunu" bizzat belirtiyor.¹¹ Muhtemelen bu başvuru üzerinedir ki Bilge Umar'ın işaret ettiği Süleyman Şah ile Botaniates arasındaki Üsküdar görüşmesi gerçekleşmiş olmalıdır.¹² Bu buluşmanın ayrıntılarını ne yazık ki dönemin Bizans kaynaklarında bulabilmek mümkün olmamıştır. Süleyman Şah'ın birkaç gün Üsküdar'da konuk edildiği görüşmeler boyunca iki devlet arasındaki ittifağın güçlendirildiği düşünülebilir. M. Halil Yınanç'ın bahsettiği, Üsküdar kıyılarından Süleyman Şah'ın İstanbul'u hayranlıkla izlemesi ve şehrin büyüklüğü ve ihtişamı karşısında şaşkınlığını ifade etmesi hadisesi de bu ziyaret dolayısıyla cereyan etmiş olmalıdır.¹³ Görüşmenin içeriği konusunda sonraki gelişmeler bize bazı ipuçları vermektedir. Botaniates'e askeri yardım konusunun bu görüşmede ele alınmış olması muhakkaktır. Zira Süleyman Şah'ın Botaniates'in emrine verdiği iki bin kişilik kuvvet ve daha sonra gönderilen takviye güçler, Bryennios'un mağlup edilmesinde son derece etkinlik göstermişlerdi. Türk kuvvetleri karşısında aciz kaldığını bizzat Bryennios'un kendisi de ifade ediyor.¹⁴ Bunun yanında Büyük Selçuklulara karşı ortak bir siyaset izlenilmesi konusu da Üsküdar buluşmasında ele alınmış olmalıdır. Zira Kutalmış oğullarının Anadolu'daki başarılarından ve bağımsız hareketlerinden şüphelenen Sultan Melikşah, Emirlerinden Porsuk'u 1078 yılında Anadolu'ya gönderdi. Bu harekât karşısında Kutalmış oğlu Mansur, önce İstanbul'a sığındı. Nikeforos Botaniates, Porsuk'un tüm çağrılarına rağmen Mansur'u teslim etmedi. Bir süre sonra ise kendisiyle savaşmak zorunda kalan Mansur'u Porsuk öldürdü ama Türkmenlerin etrafında sıkıca birleştiği Süleyman Şah'a karşı bir sonuç elde edemedi¹⁵. Botaniates ile Kutalmış oğulları arasındaki bu dayanışmanın Üsküdar buluşmasında karara bağlanmış olmasına hükmetmek sanıyorum ki yanlış bir fikir olmayacaktır.

Bizans tahtı için ayaklanan bir başka asi dolayısıyla Süleyman Şah'ın Üsküdar'a bir kez daha geldiğini görüyoruz. Bu defa İstanköy'deki Bizans soylularından Nikeforos Melissenos ayaklandı ve Ege bölgesindeki Türkmen liderleriyle temas kurarak Bizans tahtına oturmayı düşündü.¹⁶ Melissenos'un, Batı Anadolu'da Türklerin henüz hâkimiyetlerini iyice tesis edemedikleri yerleri Selçuklulara

Süleyman Şah'la antlaşma yapmış olan İmparator Aleksios Komnenos (soldaki)

teslim etmeyi teklif etmesi Süleyman Şah'ın siyasetini değiştirerek Botaniates'e karşı Melissenos'u desteklemesi sonucunu doğurdu. 1080 yılında Süleyman Şah ve Melissenos, Anadolu'da Botaniates'in kuvvetlerini mağlup ederek Bizans kaynaklarının Damalis adını verdikleri yere kadar ilerleyip burada karargâh kurmuşlardı.¹⁷ Osman Turan, Damalis'i Kadıköy sanmıştır.¹⁸ Damalis'in Üsküdar'ın burun çıkıntısındaki iskele civarı olduğu artık ispatlanmıştır.¹⁹ Süleyman Şah, Melissenos vasıtasıyla Bizans iktidarında yeni bir değişikliğin hesaplarını yaparken, İstanbul'da elini çabuk tutan generallerden Aleksios Komnenos, Bo-

Orhan Gazi

taniates'i devirerek tahtın yeni sahibi oldu.²⁰ Bu oldubitti karşısında Süleyman Şah ve Melissenos bir şey yapamadılar. Fakat bu olaylar vesilesiyle Bizans kaynaklarında, Süleyman Şah'ın Üsküdar ve Boğaz kıyılarında egemenliğini pekiştirmeye yönelik tedbirler aldığı, buralara gümrük daireleri açarak kontrol kurdukları kaydedilmektedir.²¹ Yeni Bizans imparatoru Aleksios Komnenos askeri ve diplomatik tedbirler alarak Süleyman Şah'la anlaşma yaparak Bizans-Selçuklu sınırını Drakon çayı olarak belirlemeyi başarmış ve Üsküdar, Osmanlılara kadar Bizans'ın egemenliğinde kalmaya devam etmiştir.²²

XIV. Yüzyılda Üsküdar bir Türk hükümdarını daha ağırladı. Bu defa Osmanlıların ikinci padişahı Orhan Bey, VI. İoannes Kantakuzenos ile görüşmek üzere Üsküdar'a gelmiştir. Bilindiği üzere 1341'de İmparator III. Andronikos'un ölümüyle Bizans'ta bu döneme damgasını vuracak olan ve Kantakuzenos'la V. İoannes Palaiologos'u karşı karşıya getiren büyük bir iç savaş başladı.²³ Bu iç savaşın tarafları başarılı olabilmek için dış güçlerin yardımını sağlamak zorundaydılar. Nitekim Kantakuzenos, Türklerle ittifak yaparken V. İoannes ve taraftarla-

rı da Sırplarla ittifak halindeydiler.²⁴ Kantakuzenos'un ilk müttefiği Aydın oğlu Umur Bey idi. Ondan temin ettiği kuvvetlerle mücadelesini yürütürken 1344'de Umur'un donanmasının Haçlılar tarafından yakılması bu ittifakı işlevsiz hale getirdi.²⁵ 1345'de Kantakuzenos yeni bir ittifak yapmak umuduyla Osmanlı hükümdarı Orhan Gazi'ye başvurdu ve o da kendi çıkarları bakımından müspet bularak bu başvuruyu kabul etti.²⁶ Ertesi yıl Kantakuzenos kızı Theodora'yı Orhan Bey'le evlendirerek bu ittifakın akrabalık bağı ile de pekişmesini sağladı.²⁷ Bu ittifak ve evlilikten beklediği faydayı temin etmiş olan Kantakuzenos, Orhan Bey'in kendisine verdiği Türk birliklerinin yardımıyla 1347 yılının Şubat'ında Bizans iktidarına sahip olmayı başardı.²⁸

1347 yılının bahar ya da yaz aylarında Orhan Bey beraberinde eşi Theodora ve dört oğlu olduğu halde Kantakuzenos'un daveti üzerine Üsküdar'a geldi. Orhan Bey deniz yoluyla, bir donanmanın eşliğinde Üsküdar'a ulaşmıştı. Kızkulesi'ne hâkim tepeler üzerine otağ kurdu ve burada üç gün kalarak İstanbul'a geçmediği ifade ediliyor. Fakat Kantakuzenos ve Bizans sarayının ileri gelenleri bu süre zarfında birçok defalar Üsküdar'a gelerek onu nezaketle ağırlamışlardı. Orhan Bey, kayınpederi Kantakuzenos şerefine av partisi düzenlemiş ve ziyafetler verilmişti. Bu ziyafetler sırasında İmparator ve Osmanlı Beyi aynı sofrada, Orhan'ın oğulları başka bir sofrada ve değerli kilimler üzerinde Bizans devlet ileri gelenleri, Türk vezirler ve paşalar da bir başka sofrada birlikte olmuşlardı. Ziyaretin ilk günü, Kantakuzenos Üsküdar'dan İstanbul'a dönerken Theodora da babasına eşlik etti. Bir süre sarayda kalarak ailesiyle beraber olan Theodora daha sonra Üsküdar'a Orhan Bey'in yanına geri geldi. Üç gün süren bu ziyaret sonrasında Orhan Bey yine donanma eşliğinde deniz yoluyla ülkesine döndü.²⁹

Bu ziyaret Theodora açısından aile ziyareti olarak görülse de esasında siyasi nitelikli olduğu kuşku götürmez. N. Jorga, bu görüşmenin İmparatorun konumunu daha sağlama almak için planlandığını ifade ediyor.³⁰ Bunun yanında ittifakın geleceği, Kantakuzenos muhaliflerine karşı yapılacak askeri mücadele ve elbette askeri yardımların karşılığında Osmanlıların elde edeceği kazançlar da görüşmede ele alınmış olmalıdır. Nitekim 1347 sonrasında Osmanlılar, Kantakuzenos'a on binlerle ifade edilen askeri kuvvetleri yardımcı birlikler olarak gönderirken, Kantakuzenos da Osmanlıların Rumeli'ne yerleşmelerinde ilk adımı teşkil eden Çimpe kalesini onlara teslim etmiştir.

İncelemeye çalıştığımız Türk hükümdarlarının Üsküdar ziyaretleri ve Bizanslı hükümdarlarla görüşmelerinde ortak nokta; her ikisinin de Bizans'taki iç çatışmalarla bağlantılı olarak cereyan etmesidir. Her ikisinde de askeri-siyasi nitelikli ittifaklar yapılmış ve bunlardan en fazla faydayı Türkler sağlamıştır. Süleyman Şah, Botaniates'le ittifak yapıp Bithynia bölgesinde durumunu sağlamlaştırarak yeni kazanımlar elde etmişti. Orhan Bey ise Kantakuzenos'la yaptığı ittifak sayesinde Osmanlıların Rumeli'nde yerleşmelerini sağlamıştır.

DİPNOTLAR

- ¹ M. H. Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944; O. Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul 1984; C. Cahen, *Osmanlılardan önce Anadolu* (çev. E. Üyepazarcı), İstanbul 2000; M. Keskin, "Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler*, VI, 529-536.
- ² O. Turan, *a.g.e.*, s. 53-62.
- ³ G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (çev. F. Işıltan), Ankara 1986, s. 319-321.
- ⁴ Nicephore Bryennios, *Histoire. Introduction, Texte, Traduction et Notes*, P. Gautier, CFHB, IX, Bruxelles 1975, s. 212 v.d.; J-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1996, s. 83; G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 322.
- ⁵ N. Bryennios, *a.g.e.*, s. 236; J-C. Cheynet, *a.g.e.*, s. 84-85.
- ⁶ N. Bryennios, *a.g.e.*, s. 238; Attaliates, Bonn neşri, s. 263-265.
- ⁷ O. Turan, *a.g.e.*, s. 55.
- ⁸ N. Bryennios, *a.g.e.*, s. 240.
- ⁹ N. Bryennios, *a.g.e.*, s. 250.
- ¹⁰ Attaliates, Bonn neşri, s. 267-268; N. Bryennios, *a.g.e.*, s. 256-258, Botaniates'in devlet hazinesini israfı olarak sunuyor; Y. Ayönü, *Selçuklu-Bizans Münasebetleri (1116-1308)*, Doktora Tezi, İzmir 2007, s. 12.
- ¹¹ N. Bryennios, *a.g.e.* s. 258.
- ¹² Anna Komnena, *Alexiade Malazgirt'in sonrası* (çev. B. Umar), İstanbul 1996, s. 25.
- ¹³ M. Halil Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 109.
- ¹⁴ N. Bryennios, *a.g.e.*, s. 276.
- ¹⁵ O. Turan, *a.g.e.*, s. 56-57.
- ¹⁶ Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 81 v.d.; C-J. Cheynet, *a.g.e.*, s. 88.
- ¹⁷ Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 81-82; O. Turan, *a.g.e.*, s. 61; M. H. Yınanç, *a.g.e.*, s. 109.
- ¹⁸ O. Turan, *a.g.e.*, s. 61.
- ¹⁹ "Damalis", *İstanbul Ansiklopedisi*.
- ²⁰ Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 67 v.d.; G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 323-324.
- ²¹ Anne Comnene, *Alexiade*, ed. Leib, Paris 1943, I, 136 v.d.; O. Turan, *a.g.e.*, s. 61; M. H. Yınanç, *a.g.e.*, s. 109.
- ²² Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 125-126; B. Umar, bu derenin Kocaeli ili sınırları içinde olan ve Marmara'ya akan Dilderesi, şimdiki adıyla Kirgeçit deresi olduğunu belirtiyor.
- ²³ D. M. Nicol, *Bizans'ın son yüzyılları (1261-1453)* (çev. B. Umar), İstanbul 1999, s. 198-223; M. Daş, *Bizans'ın Düşüşü*, İstanbul 2006, s. 139-146.
- ²⁴ G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 476; M. Daş, *a.g.e.*, 142-143.
- ²⁵ M. Daş, *a.g.e.*, s. 144; D. M. Nicol, *a.g.e.*, s. 217.
- ²⁶ Dukas, *Bizans Tarihi* (çev. V. Mirmiroğlu), İstanbul 1956, s. 17-21; D. M. Nicol, *a.g.e.*, s. 217; M. Daş, *a.g.e.*, s. 144.
- ²⁷ A. M. Bryer, "Grek historians on the Turks; the case of the first Byzantine-Ottoman marriage", *The Writing of History in the Middle Ages: Essays Presented to R. W. Southern*, yay. haz. R. H. C. Davis ve J. M. Wallace-Hadrill, Oxford 1981, s. 471-493.
- ²⁸ D. M. Nicol, *a.g.e.*, s. 221-222; M. Daş, *a.g.e.*, s. 145.
- ²⁹ Kantakuzenos, *Historia*, III. Kitap, Bonn neşri, s. 28; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1982, I, 135-136; N. Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (çev. N. Epçeli), İstanbul 2005, I, 187.
- ³⁰ N. Jorga, *a.g.e.*, s. 187-188.

Üsküdar Fi'l-Mesâdiri'l-Bizantiyye

DOÇ. DR. HATEM EL TAHAVÎ

Mısır Ala Zaqaqz Üniwersitesi

مدينة اسكدار (خريسوبوليس) قراءة في المصادر التاريخية البيزنطية

استحوذت مدينة القسطنطينية (روما الجديدة) ، التي شيدها الإمبراطور قسطنطين العظيم Constantine The Great (306-337 م) عام 330م على اهتمام المؤرخين البيزنطيين بوصفها العاصمة الجديدة للإمبراطورية الرومانية. و ازدادت أهمية القسطنطينية خاصة بعد نجاح القبائل الجرمانية في اختياح الغرب الأوربي و اقتحام مدينة روما عام 410م . كذلك اكتسبت العاصمة البيزنطية الجديدة أهميتها القصرية باعتبارها الحصن الأوربي الشرقي الرابعي للمسيحية الأرثوذكسية في الإمبراطورية الرومانية .

و نظراً للموقع الإستراتيجي المميز لمدينة القسطنطينية على الشاطئ الأوربي للدرسفور — حيث تم بناؤها — كما ان مستعرة يونانية قديمة تدعى بيزنطة — فان ذلك قد وفر لها مناعة حربية طبيعية بفضل وجود مضيق البوسفور و عمليح القرن الذهبي . الأمر الذي جعلها تصمد في وجه الغزاة الذين قاموا بلق أبوابها على مدى قرون عدة امتدت من القرن الرابع حتى منتصف القرن الخامس عشر الميلادي.

و لما كانت العاصمة البيزنطية تقع في نقطة متصلة ما بين الشرق و الغرب ، كان لابد لها من نقاط تماس مع الجانب الآسيوي من البوسفور ، حيث كانت تقع مدينة اسكدار Uskudar أو Chrysopolis حسبما سميت في المصادر التاريخية البيزنطية¹ .

و كان لابد أن يرتبط مصير القسطنطينية بمصير اسكدار كضرورة جبر إستراتيجية لابد منها ، إذ مثلت الأخيرة المحال الحيوي الطبيعي للعاصمة البيزنطية ، فكانت نقطة الدفاع الأمامية أمام هجمات أعداء بيزنطة ، و كذلك كانت ساحة لمركات التمرد المتعاقبة التي كانت تستهدف العرض البيزنطي نفسه . بسبب و شهدته منطقة خريسوبوليس عدة معارك فاصلة أثرت على تاريخ الإمبراطورية الرومانية نفسها .

و إذا ما بحثنا عن الدور الذي لعبته المدينة في تاريخ بيزنطة و المسيحية لابد لنا العودة الى العام 324م حيث ألحق الإمبراطور قسطنطين العظيم هزيمة ساحقة بحصنه ليسينيوس Licinius في خريسوبوليس² .

و تعد تلك المعركة علامة فارقة في التاريخ الروماني و المسيحية ، لأنها عدت بمثابة انتصار للمسيحية ضد أعدائها ، مما جعلها تساهم في تغيير وجه تاريخ الإمبراطورية الرومانية. وتناول هذه الورقة رعد أهمية منطقة خريسيوبوليس عبر عدة محاور ، أهمها ما جرى بها من أحداث قبة بيزنطة ، فضلاً عن تعرضها بحكم موقعها لغارات القوى المعادية للإمبراطورية البيزنطية ، مثل غزوات المسلمين العرب الأمويين و العباسيين التي وصلت حتى خريسيوبوليس ، و كذا بحاج الأتراك السلاجقة المسلمين في جعلها مركزاً لقيادة عملياتهم العسكرية ، كل هذا قبل أن ينجح العثمانيون في انتزاعها من قبضة البيزنطيين في منتصف القرن الرابع عشر الميلادي ، ليجعلوها منها مركزاً تجارياً كبيراً ، فقد مارس التجار العثمانيون من خلالها التجارة مع نظرائهم البيزنطيين و الجنوبية القادمين من القسطنطينية عبر اليوسفور³ . كما يتعلق المحور الثاني بكون مدينة خريسيوبوليس - و بحكم موقعها المواجه للقسطنطينية - ساحة دائمة لكافة القوات المتسردة على الأباطرة البيزنطيين ، قبيل القيام بحاصرة القسطنطينية .

و يتعلق المحور الثالث بحضور ديني لمنطقة خريسيوبوليس ، يشتمل في وجود ديرين هما دير فيليبياكوس و دير أجاثوس ، مع ملاحظة أن المصادر التاريخية البيزنطية لم تذكر طوبوغرافية مدينة خريسيوبوليس أو شوارعها ، و لم تتحدث عن سكانها و نشاطهم الاجتماعي و الاقتصادي .

يذكر بطريرك القسطنطينية نغفور Nikephor (806-815م) ، في حويلته أن البيزنطيين قد أدركوا ضعف الإمبراطور ثيودوسيوس الثالث Theodosius III (715-717م) أمام غزوة مسلمة بن عبد الملك ، فأجروا اقتراعاً أثنى بالبربريك أبو إمبراطوراً تحت اسم ليو الثالث Leo III عام 717م⁴ . و يبدو أن هذا الاقتراع كان شكلياً ، لأن ليو كان يتحجر بالفعل ابن الإمبراطور ثيودوسيوس رهيبة قبل أن يتقدم باتجاه مدينة خريسيوبوليس⁵ . و في العام 1050م شكلت منطقة خريسيوبوليس بإقليم بيتينا Thema تحت قيادة الاستراتيجوس .

و في بداية القرن الثالث عشر الميلادي ، و ابان الثورة التي اندلعت في القسطنطينية ضد الكيسوس الثالث الخيلوس 1203م ، لم يجد الإمبراطور بدأ من الغرب من المدينة ، و إقامة معسكره في خريسيوبوليس⁶ .

وفيما بعد تخوينا المصادر البيزنطية بتغير اسم المدينة من خريسيوبوليس الى سكوتاري Scutari منذ منتصف القرن الرابع عشر الميلادي تقريباً ، و ذلك حسب المصدر التاريخي الذي كتبه الإمبراطور البيزنطي حنا كاتسا كوزيوس John Cantacuzenos (1347-1355م) حيث تحدث عن طلبه مقابلة السلطان العثماني أورخان Orhan (1326-1359م) لمساعدته في اعتلاء العرش البيزنطي ، باعتباره وصياً على يوحنا ، ابن الإمبراطور أندرونيكوس الثالث باليولوغس . و بالفعل وافق السلطان العثماني على مد يد العون له عبر إرسال عشرة آلاف جندي تركي ، انضموا في تثبيت الإمبراطور يوحنا كاتساكوزيوس على العرش البيزنطي (1347-1355م) . و كان الثمن زواج أورخان من ابنة الأميرة ثيودورا⁷ .

و لدينا مصادر تاريخي بيزنطي هام ، كتبه الإمبراطور يوحنا كاتساكوزيوس بنفسه ، حول لغائه الثاني مع السلطان العثماني أورخان في مدينة اسكندار التي أسماها سكوتاري Scutari⁸ . و ذلك من أجل أن يحتفل الخليفان بالنصر ، حيث عبر الإمبراطور البيزنطي مصيق اليوسفور على متن سفينة ، و قضى مع صديقه عدة أيام قاما فيها بممارسة الصيد ، و إقامة الولائم و الاحتفالات . و بينما جلس الإمبراطور حنا كاتساكوزيوس و السلطان أورخان على مائدة واحدة ، جلس أبناء أورخان الأربعة من زيجات أخرى على مائدة أخرى قريبة من مائدتها ، و جلس باقي القادة البيزنطيين و العثمانيين أرضاً متكئين على السجاد .

و بعد انتهاء الامتفالات ، ظل أورخان في معسكره في اسكدار ، بينما عاد الإمبراطور الى القسطنطينية مع ابنته ثيودورا زوجة أورخان و أبنائه الأربعة حيث مكثت ثيودورا في القسطنطينية ثلاثة أيام مع والدتها ، عادت بعدها مرة ثانية الى اسكدار برفقة أبناء زوجها الذين نالوا معاملة طيبة للغاية من قبل الإمبراطور البيزنطي كاثانكوزينوس⁹

و فيما يتعلق بكون مدينة اسكدار معلماً فحجرات المسلمين العرب ، فقد حدث هذا قبل عدة قرون عملت ، فحسب ما أشار اليه بطريرك إقفور في حولته ، فقد استطاع الأمويون حصار و اقتحام مدينة طوانة Tyana في الأعوام 707 -708 م ، ووصلت جنودهم حين خريسيبوليس¹⁰ . حيث اقتحم ثلاثون جندياً المدينة ، و قتلوا بدم سكاها ، و إشعال النيران في قوارب المعديات بينها و بين القسطنطينية¹¹ .

و على الرغم مما ذكرته حولية نغفور ، فان إغارة المسلمين الأمويين على خريسيبوليس لم ترد في حولية المؤرخ البيزنطي الشهير ثيوفانس ، الذي ذكر في رسده لأحداث الأعوام 709 -710 م غزوة للمسلمين تحت قيادة العباس Abas دون أن يحدد اتجاهها¹² .

كما ذكرت حولية ثيوفانس بعد ذلك أن جيوش العباسيين المسلمين تحت قيادة هارون الرشيد (قبل توليه الخلافة) ، و التي تألفت من مقاتلين من كافة أنحاء بلاد الشام و الجزيرة فضلاً عن الجزيرة العربية ، قد توغلت من جديد في آسيا الصغرى حتى وصلت الى مدينة خريسيبوليس¹³ في الأعوام 781 -782 م.

و بعد أن تولت دولة الأتراك السلاجقة أعمال الجهاد في العالم الإسلامي ضد الإمبراطورية البيزنطية بعد ذلك بعدة قرون ، نجح الجنود الأتراك في انتزاع العديد من مدن و مناطق آسيا الصغرى من قبضة الجيش البيزنطي ، و توسعوا شمالاً و غرباً لدرجة بجاح السلطان السلجوقي سليمان بن قطلмыш (1078 -1086 م) في توسيع حدود دولته بفضل الأراضي البيزنطية التي ضمها الى ممتلكاته ، و أهمها مدينة خريسيبوليس 1078م التي جعل منها مركزاً لإدارة عملياته الحربية ضد البيزنطيين¹⁴ .

و لدينا مؤرخ بيزنطي شهير هو ميخائيل أتاليانس Michael Attaleiates من القرن الحادي عشر الميلادي ، اعترف في حولته أن " ... مدينة خريسيبوليس المواجهة تماما لمدينة القسطنطينية ، قد أصبحت مكاناً لراحة الأتراك السلاجقة"¹⁵ .

و نتيجة للموقع الجيو بولتيكي لمدينة اسكدار Uskudar (خريسيبوليس) ، فلم تكن فقط مجرد محطة تجارية لغارات أعداء الإمبراطورية البيزنطية من المسلمين العرب و الأتراك ، بل كانت أيضاً مسرحاً للعديد من حركات التمرد و الثورة ضد الأباطرة البيزنطيين ، بوصفها نقطة يمكن الانطلاق منها نحو إسقاط العرش الإمبراطوري في القسطنطينية .

و على سبيل المثال ، يذكر المؤرخ ثيوفانس أنه بعد أن تم تنصيب الإمبراطور قسطنطين الرابع Constantine IV (668 -669 م) ، حضر العديد من جنود ثيم الاناتوليك الى مدينة خريسيبوليس ناشرين و هم يصيحون " نحن نؤمن بالتاليوت المقدس ، لذلك يجب علينا أن نقرم بتتويج الاخوة الثلاثة"¹⁶ . في إشارة إلى قسطنطين و اخوته هرقل و طيبيريوس .

كما استغل أيضاً المتمردين البيزنطيون غارات الأمويين على آسيا الصغرى في الأعوام 714-715 م ، و قاموا بتحريض جنود ثيم الاويسكون Obsikion مع الجنود المعروفين باسم Gothograeci (المذبحيين) من

المرتزة القوط المستقرين في بيفينا) ، و قاموا بالاستيلاء على عدد ضخم من السفن الخاصة بالتجار ، و حضروا بحراً و براً للتحصن في خريسيوبوليس¹⁷ .

و فيما بعد ، بعد وفاة الإمبراطور ليو الثالث Leo III عام 741م ، قام أرتاباسدوس Artabasdos ، الذي كان إستراتيجوس على تيم الأرميناك Arminiakon في عهد الإمبراطور أنتستامبوس الثاني Anastasius II (713-715م) ، و الذي ساند قرد ليو الثالث ضد ثيودوسيوس الثالث ، و تزوج من ابنته ، بالقيام بتمرد ضد الإمبراطور قسطنطين الخامس Constantine V (741-775م) المداوي للأيقونات ، و قام بمحتمته عام 741م أو 742م ، و دخل القسطنطينية ليعيد الاعتبار لعبادة الأيقونات ، و ليأمر بتعليق صور القديسين من جدران فوق أسوار المدينة .

غير أن الإمبراطور قسطنطين نجح في طرده من القسطنطينية و مطاردة Artabasdos حتى خريسيوبوليس ، و لم يتوقف أرتاباسدوس عن تمرده ، بل أرسل ابنته نيقيتاس قائد تيم الأرميناك بخاربة قسطنطين في خريسيوبوليس من جديد ، غير أن الأخير نجح في الانتصار عليه ، و مطاردة قواته في ضواحي المدينة¹⁸ .

و في بداية القرن التاسع الميلادي (802-803م) وصل بارسداس توركوس Bardas Tourkous إستراتيجوس تيم الأناطوليك الى منطقة قريبة من مدينة خريسيوبوليس بعد وفاة الإمبراطورة ايرين Irene (797-802م) ، حيث أعلن تمرده على الإمبراطور الجديد نقفور الأول Nicephoras I (802م-811م) ، و دعى لنفسه بوصفه امبراطوراً على بيزنطة .

غير أن سكان مدينة خريسيوبوليس رفضوا دعوته ، و لم يرحبوا به ، الأمر الذي اضطره الى الانسحاب نحو ملانجا Malanga قبل أن يعود الى مكانه بالاناضول¹⁹ .

و إذا كان الجنود المسلمين العرب و الأتراك السلاجقة قد وصلوا الى مدينة اسكندار / خريسيوبوليس كما سبق الذكر ، فان المصادر البيزنطية تتحدث عن وصول آلاف الجنود الروس أيضاً الى المدينة عام 988م . حيث شهدت منطقة خريسيوبوليس في حريف ذلك العام معركة فاصلة بين السلطة البيزنطية ممثلة في الإمبراطور باسل الثاني Basil II (976-1025م) ، و محمود حليفه الروسي الأمير فلاديمير Vladimer ضد قوات المتمرذ بارسداس فوقاس Bardas Phocas .

و تفصيل ذلك أن الإمبراطور البيزنطي وافق على طلب فلاديمير أمير كييف Kiev بالزواج من أخته الأميرة أنا Anna ابنة الإمبراطور رومانوس الثاني . كما كان فلاديمير قد وعد أيضاً بقبول الديانة المسيحية و جعلها الديانة الرسمية لبلاده .

و نتيجة هذا التحالف البيزنطي - الروسي الجديد ، وصلت في ربيع العام 988م فرقة عسكرية روسية تألقت من ستة آلاف رجل الى القسطنطينية ، و كان وصول تلك الفرقة مؤثراً للغاية على الصعيد العسكري ، و في ميزان القوى لصالح الإمبراطور باسل الثاني ، الذي توجه بنفسه على رأس القوات البيزنطية و الروسية الى مدينة خريسيوبوليس²⁰ ، حيث نجح في صيف العام 988م في القضاء على ثورة بارسداس فوقاس ، قبل أن يتبع ذلك بانتصار اخر عليه في أيديوس Abydos في العام التالي .

و لدينا أيضاً مصدر عربي من القرن الحادي عشر الميلادي يتحدث عن انتصار باسل الثاني بمساعدة الروس على بارسداس فوقاس في اسكندار - خريسيوبوليس 988م .

اذ يذكر يحيى بن سعيد الانتظاكي أنه في ذلك العام " ... وردت جيوش الروس ، و انضادت الى عساكر الروم التي لباسل الملك ، فتوجهت بأجمعهم للقضاء بارداس الفوقاس برا و بجراً الى خريسيوبوليس ، فاستظهروا على القوة . اس
....." ²¹

و في عهد الإمبراطور قسطنطين التاسع مونوماخوس Constantine IX Monomachus (1042 – 1055 م) عانت الإمبراطورية البيزنطية من الهجمات المتتالية للأتراك السلاجقة على ممتلكاتها في آسيا الصغرى ، وقرر الإمبراطور الامتعاثة بالبنشاق Pechenegs ضدهم ، فأمر بإرسال خمسة عشر ألفاً منهم الى مدينة خريسيوبوليس ²² من أجل قتال السلاجقة .
غير أن هؤلاء البنشاق أعلنوا التمرد في المدينة ، و عبروا اليوسفور من جديد ، لكن غرباً هذه المرة ، ليفروا على الأقاليم البيزنطية في بلغاريا و ترافيا .

و إبان فترة حكم الإمبراطور ميخائيل السابع Michael VII (1071 – 1078 م) حاول القائد العسكري النورمان ، روسيل بابيليل ، الذي كان مسولاً عن الفرسان المدرعين و الفرجة و النورمان المرتزقة في موقعة ملاذكرد Malaskird ضد السلاجقة 1071م ، التمرد على السلطة البيزنطية ، و تمهيق الخلم النورمان عبر إقامة إمارة نورمانية مستقلة في اسيا الصغرى .

و ازاء هذا الخطر الكبير ، أرسل الإمبراطور ميخائيل عنه حنا دوقاس للقضاء على حركة التمرد ، غير أن روسيل بابيليل نجح في إلحاق هزيمة مهينة بحنا دوقاس ، و قام بأسره في موقعة زوميوس Zomius جنوبي عمورية في صيف العام 1074م .

و لم يكنف المغامر النورمان بذلك ، بل زحف باتجاه القسطنطينية حيث نجح في إغضاع جميع المدن المجاورة لنهر سنجاريوس Sangarius ، كما اجتاح مدينة خريسيوبوليس المواجهة للقسطنطينية و قام بإشغال النيران بها ، قبل أن يتخذ منها مقراً لمعسكره ²³ .

و في العام الأخير من حكم ميخائيل السابع 1078م . أعلن نغفور بوتانياس Nicephorus Botaniates حاكم نيم الأناطوليك ، بوسط اسيا الصغرى الثورة عليه ، الأمر الذي دعى الإمبراطور الى عقد معاهدة مع الأتراك السلاجقة ، تعهد فيها سليمان بن قطلмыш بتقديم يد العون له .

حدث هذا في نفس الوقت الذي توصل فيه نغفور الى اتفاق مع السلاجقة بعد أن وعدهم بامتيازات، هائلة في حال نجاح ثورته . و بدأ بالفعل في الزحف باتجاه القسطنطينية ، و برفقته العديد من الجنود الأتراك السلاجقة الذين استخدمهم في حراسة المدن التي قام بالاستيلاء عليها ، مثل كيزيكوس و نيقه و نيقوميديا و خريسيوبول ²⁴ . قبل أن يتحجق في دخول العاصمة البيزنطية ، و يحتل العرض البيزنطي تحت اسم نغفور الثالث Nicephorus III (1078 – 1081 م) . و فيما بعد قام نفس الإمبراطور بإرسال حملة عسكرية بقيادة قسطنطين دو كاس ، شقيق الإمبراطور المخلوع ميخائيل السابع لمحاربة الأتراك السلاجقة في آسيا الصغرى ، و بمجرد وصول قسطنطين الى مدينة خريسيوبوليس ، أعلن التمرد ، و نادى بنفسه امبراطوراً بالمدينة ²⁵ ، قبل أن يتمكن نغفور الثالث من القضاء على تمرده .

و في العام 1094م ، و إبان حكم الإمبراطور الكسيوس كومنينوس Alexios Comnenus (1081 – 1118 م) ، حاول نغفور ديوجين عدة مرات اغتيال الإمبراطور ، و عندما قتل حرب الى خريسيوبوليس حيث

ضياح الإمبراطورة ماريه Maria، التي كانت تسانده بوصفه شقيق زوجها الإمبراطور ميخائيل السابع²⁶ غير أن الإمبراطور الكسيوس نجح في القبض عليه في مدينة خريسيبوليس²⁷.

و في النهاية لم تكن مدينة خريسيبوليس مجرد ميدان أو ساحة شهدت العديد من هجمات العرب و الأتراك المسلمين ضد الدولة البيزنطية ، بل ذكرت المصادر التاريخية البيزنطية وجود لسات حضارية تجلت في وجود ديرين بالمدينة .

الأول هو دير فيليبكوس ، الذي أمر ببنائه عام 593م القائد العسكري فيليبكوس Philippikos الذي كان زوجا لموردنا Gordia انة الإمبراطور موريس (582 - 602م) .

و بعد أن تم بناء الدير نذرته فيليبكوس للسيدة العذراء ، و فيما بعد ، في عهد الإمبراطور فوفاس Phocas (602-610م) تبدلت الأمور بالنسبة له ، لدرجة أنه قام بقص شعره ، و تم إبعاده و نفيه الى الدير الذي سبق أن بناه في خريسيبوليس في العام 603م . و عاش فيليبكوس ما تبقى من عمره به حين وفاته²⁸ .

و لدينا إشارات بسيطة في المصادر التاريخية البيزنطية عن ابناء دير فيليبكوس في خريسيبوليس . من ذلك ما ذكره بطريرك نقفور عن تنصيب بيروس Pyrrhos رئيساً للدير في 30 ديسمبر من عام 638م ، علاوة على وظيفته في كنيسة أيا صوفيا بالقسطنطينية²⁹ .

كما يذكر المؤرخ ثيوفانس في تاريخه لأحداث الأعوام 797-798م ، أن الإمبراطورة ايرين Irene ، و ازاء الهجمات العنيفة التي شنّها المسلمون العباسيون على الأرض البيزنطية في آسيا الصغرى ، و تحويدهم لقباقوقا ، و جالاتيا ، قدمت عرضاً بالسلام للخليفة المسلم هارون الرشيد ، حملة وفد ضم دوروثيوس Dorotheos رئيس دير مدينة خريسيبوليس ، قبل أن يرفض الخليفة ذلك العرض³⁰ .

و للتدليل على أهمية دير فيليبكوس في مدينة خريسيبوليس يمكن الإشارة الى ان القديس مكسيموس المعترف Maximus The Confessor (580-662م) صاحب المؤلفات اللاهوتية الكبرى ، قد التحق بمسا الدير في بداية القرن السابع الميلادي³¹ .

و هناك دير آخر يقع شمالي مدينة خريسيبوليس ، هو دير أجاثوس Agathos ، و ظهر ذلك ضمن أحداث الصراع حول الأيقونات في بيزنطة في القرن التاسع الميلادي ، فقد أمر الإمبراطور ليو الخامس Leo V بتعيين لجنة عليا للتحقيق من جديد، في مررات حظر الأيقونات و الصور الدينية .

و طلب من بطريرك نقفور أن ينصاع لمطالب سكان القسطنطينية بإزالة الأيقونات ، لكن الأخير رفض ذلك³² . و عند ذلك أمر الإمبراطور ليو الخامس بإقالة بطريرك نقفور من منصبه في صدارة كنيسة القسطنطينية . و بالفعل قام نقفور بمغادرة كنيسة أيا صوفيا متوجهاً الى دير أجاثوس ، الذي كان قد أمر ببنائه شمالي مدينة خريسيبوليس . غير أن الإمبراطور رأى ضرورة نفيه لمسافة أبعد لكي يبعده عن مجربات الأحداث في القسطنطينية فأمر بنقله الى دير الشهيد ثيودور Theodore ، جنوبي البحر الأسود على الضفة الشرقية للبوغور³³ .

و مع الأسف فان المصادر التاريخية البيزنطية لم تستفص في الحديث عن هادين الديرين الهامين ، و موقعهما الدقيق داخل منطقة اسكدار خريسيبوليس ، وعن تحفظيهما ، و دورهما الدين ، و لم تتحدث أيضاً عن مصير الرهبان هما ، و لا عن الدور الذي قاموا به في الحياة الدينية داخل الإمبراطورية البيزنطية .

- استحدثت المصادر البيزنطية اسم خرمبوليس . و منها انقلده النسخة الى المصادر العربية أيضاً . حرر ذلك انظر على سبيل المثال : الإبراهيمي ، ذمعة الساساني في استعراض الافاق ، ج 2 ، بيروت ، ذات ، حرر 793 . " ... و مدينة خرمبوليس (خرمبوليس) مدينة كبرى على نهر الخليج القسطنطيني " .
- ³ Eusebius.Ecclesiastical History, Michigan,1955.chap.9 , pp.437-439 و انظر ترجمته العربية للكاتب "يوسابيوس القيصري" ، التاريخ الكنيسة ، ترجمة القسيس مريم داود ، القاهرة ، 1960م ، العمل التاسع ، ص 454-455 .
- و حرر انصار قسطنطين على لفسبوس في خرمبوليس - انظر أيضاً :
- يوسابيوس القيصري ، حواء مستظلمون العالم ، ترجمة القسيس مريم داود ، القاهرة ، 1975 ، الكتاب الثاني ، العمل السابع ، ص 67 ؛ العمل الثاني ، ص 71 ؛ العمل السابع عشر ، ص 75 و انظر أيضاً :
- Edwin Pears "The Campaign against paganism A.D. 324 " in ,English Historical Review , vol,24, No 93,1909 , pp.1-17 .
- ⁴ Zosima "The Book called " Xenos " , That is , The Wanderer,of The Deacon Zosima About The Russian Road to Constantinople and to Jerusalem " , in , Russian Travellers to Constantinople in The fourteenth and fifteenth century , by , George p.Majeska , washington , 1984 , p. 190 .
- و انظر أيضاً :
- Nevra Necipoğlu, "Ottoman Merchants in Constantinople During The First Half of The fifteenth century ",in , Byzantine and Modern Greek studies , 16, 1992,pp.160-161 .
- Nikephoros Patriarch of Constantinople, short History , Text, Translation , and commentary by,Cyri1⁴ Mango , washington , 1990 , pp. 121,208
- و انظر أيضاً ترجمته العربية لهذا المصدر البيزنطي العام :
- الطبرك بقور ، التاريخ المختصر 602 - 769م ، مقال في العربية و خلق عليه طاهر عبد القادر البشير ، القاهرة ، 2007م ، ص 92 ، 149 ، عرض (206)
- Theophanes , The Chronicle of Theophanes confessor , Byzantine and Near Eastern History⁵ A.D. 284- 813 . Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott with assistance of Geoffrey Greatrex , Oxford , 1997 , p. 540 .
- Nikitas Choniates , O city of Byzantium , Annales of Nikitas choniates . Trans. By , Magoulias , II,⁶ H. J ,Detroit , 1984,p.288 .
- John Cantacuzenus , The History , Book IV, Text , Translation , and commentary by , Miller,⁷ Timoths. , The Catholic University of America , ph.d., 1975 , p. 165
- و انظر أيضاً :
- Doukas , M. " Historia Turco - Byzantina " Decline and fall of Byzantium to Ottoman Turks . Trans . by, Harry J. Magoulias , Detroit, 1975 , pp. 71-73
- Contacuzenus , op. cit. p. 165⁸
- Cantacuzenus ,op.cit,p.165⁹
- Nikephoros , op.cit.p. 105¹⁰
- الطبري ، تاريخ الرسل و الملوك ، شخص محمد أبو الفضل إبراهيم ، ج 6 ، القاهرة 1961 1969 م ، ص 428 429 .
- Nikephoros ,op.cit,p.106¹¹
- Nikephoros , op.cit, p. 201-Theophanes, op. cit, p. 526¹²
- Theophanes , op.cit,p.629¹³
- و عن عروادة ، العرابيين و هارون الرشيد في الأركان البيزنطية في امير القسري . انظر المصادر الإسلامية التالية :
- الطبري ، المصادر السابق ، ج 8 ، ص 157 153 ؛ ابن اعثم الكوفي ، كتاب الفوج ، ج 8 ، صدر كباد ، 1975م ، ص 338 ؛ ابن الأثير ، الكامل في التاريخ ، ج 7 ، بيروت ، 1965 ، ص 351 352 ؛ ابن خلدون ، كتاب العبر و نوان التدا و العجز ، ج 3 ، بيروت ، 1993م ، ص 261
- و انظر أيضاً :
- W.M.Ramsay , The Historical Geography of Asia Minor , Amsterdam , 1962 , p. 159 .
- Turan , O, "Anatolia in The Period of The seljuks and The Beyliks " , in , The Cambridge Histry of Islam , vol. 1A. Cambridge,1970 ,p.235 .¹⁴
- Attaliates , M, Historia , ed. By. Becker, in , Corpus scriptorium Historiae Byzantina (Bonnae MDCCCXXIX) ,1829,p.267¹⁵
- Theophanes , op.cit,p.491 , O.D.B , vol, 1, pp.455 .¹⁶
- Theaphanes , op.cit,p. 536 .¹⁷
- O.D.B ,vol, I ,p.192; Theophanes,op . cit,p.581 ; Nikephoros ,op.cit,p.135¹⁸ انظر

- Theophanes , p . 657 ¹⁹
 Ramsay , op .cit , p . 204 , O . D . B , vol . 1 , p . 455
²⁰ عن ذلك المرحوم ابن جرير، في مرسله بوليس . انظر هذا المصدر التاريخي الوطني العام :
 Michael Psellus , chronographia (fourteen Byzantine Rulers) , Translation with Introduction,by,
 E.R.A. sewter , London , 1966 , pp.34-35
 : O.D.B , vol , 3 , p . 2184
 و انظر أيضاً هذا البحث العام عن العلاقات البيزنطية الروسية آنذاك :
 Andrzej Poppe " The Political Background to The Baptism of Rus : Byzantine- Russian Relations
 between 986-89 " , in , Dumbarton Oaks paper , vol , 30 , 1976 , pp. 1950 -244
²¹ انظر : عمر بن محمد الأظلم، (ت 1066م) ، تاريخه ،
 Edited by , G. Krackkoveski and Vasiliev , paris , 1924 , p.168
²² انظر أيضاً هذا المصدر البيزنطي العام :
 Cedrenus , G, " Historiarum Compendum ",in , Corpus scriptarium Historiae Byzantinae ,
 Bonnac MDCCCXXXV , 1835 , vol , II , p . 587
 Attaliates , op . cit , pp . 184-187 ²³
 و انظر أيضاً:
 Bryennios , N , Les Q uatre Livres des histoires French Translation by , H , Gregoire , in ,
 Byzantien , Tome , XXIII , 1953 , pp. 515- 516
 Attaliates , op .cit , p . 187
 و انظر أيضاً : وضع تيمر حيد الله ، روسيل ، البابل ، الترمذاني ، في اسيا الصغرى ، 1073- 1075 م ، القاهرة ، 1995م ، ص 58
²⁴ Attaliates , op . cit , pp . 263 -268
²⁵ Zonaras , I , Epitome Historiarum .ed. by, Butner Wobst , in , Corpus Scriptorum Historac
 Byzantinac ,1839 , vol , II , p . 742
 : Attaliates , op . Cit , pp . 306-307
²⁶ انظر :
 London , 1928,Book IX ,V,p.224 Anna Comnena , The Alexiad .Trans. by Elizabeth A.S. Dawes ,
 Anna Comnena , op.cit, Book IX , VII , p .226 . ²⁷
²⁸ انظر : Theophanes,op . cit , pp . 386,422 , Nikepporos ,op . cit , p .41
 O.D.B , vol 3 , P . 1654
 و عن القائد نيكفوروس و دوره العسكري . انظر :
 Ramsay ,W.M ,A .Margrste Ramsay , " Roman garrisons and soldiers in Asia Minor " , in , The
 Journal of Roman studies , vol ,18 , 1928 , pp.181-190
 Nikephoros , op . cit , pp . 75,190 ²⁹
 Theophanes , op . cit , p .650 ³⁰
³¹ عن دور القديس مكسيموس الاعرج في اللاهوت المسحي . انظر :
 Geanakopols,Deno , " some Aspects of The Influence of The Byzantine Maximus The Confessor on
 The Theology of East and West " , in , church History , vol , 38 , No,2 , 1969 ,pp.150-163
 Nikphoros ,op , cit , Introd .p . 2 . ³²
 Inc.cit ³³

Rus Kaynaklarına Göre Üsküdar

PROF. DR. ALEKSANDER KOLESNİKOV

Rusya

Kırktan fazla Rus arşivinde Rus-Türk ilişkilerine, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti tarihine ait XV. yüzyıldan bugüne kadar yüzbinlerce belge vardır. İstanbul'un ve özellikle Üsküdar'ın siyasî, iktisadî, kültürel ve günlük hayatı hakkında belge çoktur. Bunlar arasında Rus eski evrak arşivindeki sefaret kısmında bulunan, Üsküdar'a ait etraflı malumatın olduğu defterler sayılabilir (1512 senesinden 1699 senesine kadar 87 defter var). En mühim kaynak Rusya Büyükelçisi Pötr Tolstoy'un sefaret raporlarıdır (1702-1709 yıllarına ait). Toplam 5 bin sayfalık 11 ciltten oluşan bu dokümanlarda Üsküdar hem nüfusu hem sosyal durumu ve II. Mustafa dönemine ait oldukça geniş bilgiler içerir.

İkinci önemli arşiv Rus Askerî tarih arşividir. Burada belgelerin yüzde yetmiş Osmanlı-Rus savaşlarına ve Osmanlı Devleti'ne ait pek çok bilgiyi kapsar. Bu arşivdeki Rus askerî ataşeliğinin gizli raporların sayısı iki bine yakındır. Burada yalnız Osmanlı ordusuyla ilgili bilgiler değil, siyasi, ekonomik, demografik durumu hakkında da çok haber ve bilgi bulunmaktadır. 1806 senesinden itibaren Türkiye'ye daimi olarak senede iki-üç defa Rus Genel Kurmayından subaylar gönderilmiştir. Aşağı yukarı yüz sene içerisinde iki yüz subay Türkiye'nin ayrı ayrı bölgelerinde hem istihbarat, hem de ilmî araştırmalar maksadıyla seyahat yapmışlardır. Arşivde bu subayların yüzlerce raporları bulunmaktadır. Sovyet döneminde bu dokümanlar kapalı olduğu için bunların çoğu incelenmemiştir. Üsküdar'a ait önemli belgelerden birisi general Muravyev'in görevine ilişkin dokümanlardır. Bu general, II. Mahmut döneminde 1832-1833 senelerinde Rus çarının özel temsilcisi olarak Kavalalı isyanını çözmek için gönderilmiştir. Sonra Osmanlı ordusuna yardım etmek için başında General Muravyev olan Rus askerî kıtası Üsküdar'a gelmiş, birkaç ay Asya sahilinde bulunmuştur. Onun arşivdeki raporlarında Üsküdar'ın idarî ve sosyal yapısı, halkın Ruslara karşı samimiyet ve dostlukları anlatılır. Ayrıca onun notlarında Boğaziçi savunma sistemi ve Osmanlı ordusuyla işbirliğine ait malumat da vardır. General Muravyev'in

Boğaziçindeki Ruslar adlı kitabında yine Üsküdar'la ilgili çok önemli ve geniş bilgileri vardır. Başka bir subayın Kavalalı isyanı ile ilgili notlarında Üsküdar'ın 1833 senesindeki sosyal hayatıyla ilgili bilgi çoktur. Rus askerî ateşelerinin belgeleri Üsküdar'la ilgili etnografik araştırmaları da içerir. Özellikle Türkiye'de 15 sene görev yapan General Frankini (1856-1870) ve Albay Zeleniy (1870-1877) Üsküdar'a ait bazı bilgiler vermektedirler.

Rus Deniz Kuvvetleri arşivinde Boğaziçi savunma sistemi, sahillerindeki durumu hakkında epey belge bulunmaktadır. Bu arşivde, 1730 senesinden itibaren Osmanlı deniz haritaları ve sahil şemalarının sayısı bine yakındır. Bunların yüzde kırkı Osmanlı Boğazı'na aittir. Osmanlı Karadeniz ve Boğazındaki denizcilik durumu hakkında binlerce doküman vardır. Üsküdar hakkında çok detaylı bilgi veren bu arşivde Üsküdar'daki askerî birlikler, depolar, evler ve mekânlara ait çok bilgi mevcuttur.

Sen-Petersburg'da bulunan 23 arşiv, müze ve kütüphanede Osmanlı-Türk tarihine ait birçok belge göze çarpmaktadır. Mesela Sen-Petersburg'daki Rus Topçu Müzesi arşivinde Üsküdar sahillerinde yer alan topçu savunma sistemi hakkında son 250 yıla ait raporlar, şemalar, fotoğraflar da vardır. Rusya İmparatorluğu Coğrafya Kurumu'nun arşivinde son 250 senede Türkiye'de seyahat yapan Rus seyahatlarının notları, haritaları, resimleri mevcuttur. 200'den fazla fotoğraf vardır. Üsküdar'a ait otuz kadar fotoğraf arşivde bulunmaktadır. Rus seyyahları Türkler'in örf ve adetleri hakkında çok malumat toplamışlardır. Burada meşhur Türkolog Samoyloviç ve Martinoviç'in özel arşivleri vardır. Bunların koleksiyonlarında hem İstanbul, hem Üsküdar'a ait bilgi boldur. 300 sene içerisinde Rus elçi ve konsolosların raporları ise sayılamayacak kadar çok olup Üsküdar'a ait birbirinden enteresan orijinal bilgiler içerir. Bütün bunlar Rusya İmparatorluğu Dışişleri arşivinde bulunmaktadır. Tebliğimde ana hatlarıyla anlattığım gibi Rus arşivleri Osmanlı, İstanbul, Üsküdar hakkında binlerce belgeye sahiptir. Bunlar sadece birkaç kişinin çalışıp bitirebileceği belgeler değildir. Aynı zamanda bir Osmanlı-Türk tarihi profesörü olarak Türk arşivlerinde de Rusya ile, özellikle Çarlık Rusyasının başkenti Sen-Petersburg'la alakalı binlerce belge ve bilgi olduğunu biliyorum.

Hem Üsküdar tarihi üzerinde hem genel olarak Rus-Türk ilişkilerinin tarihi üzerindeki malzemelerden faydalanması, Üsküdar Sempozyumu gibi bilimsel konferanslara, aynı şekilde Rusya'daki kongrelerine Rus ve Türk araştırmacılarının katılması, bu önemli tarihsel konular üzerinde bilim adamları arasında işbirliğinin yapılması son derece önemlidir. Bir an önce karşılıklı bilgi alışverişine dayalı her iki toplumu objektif bilgilerle donatılmasını hedefleyen işbirliğine vakit geçirmeden başlanmalıdır.

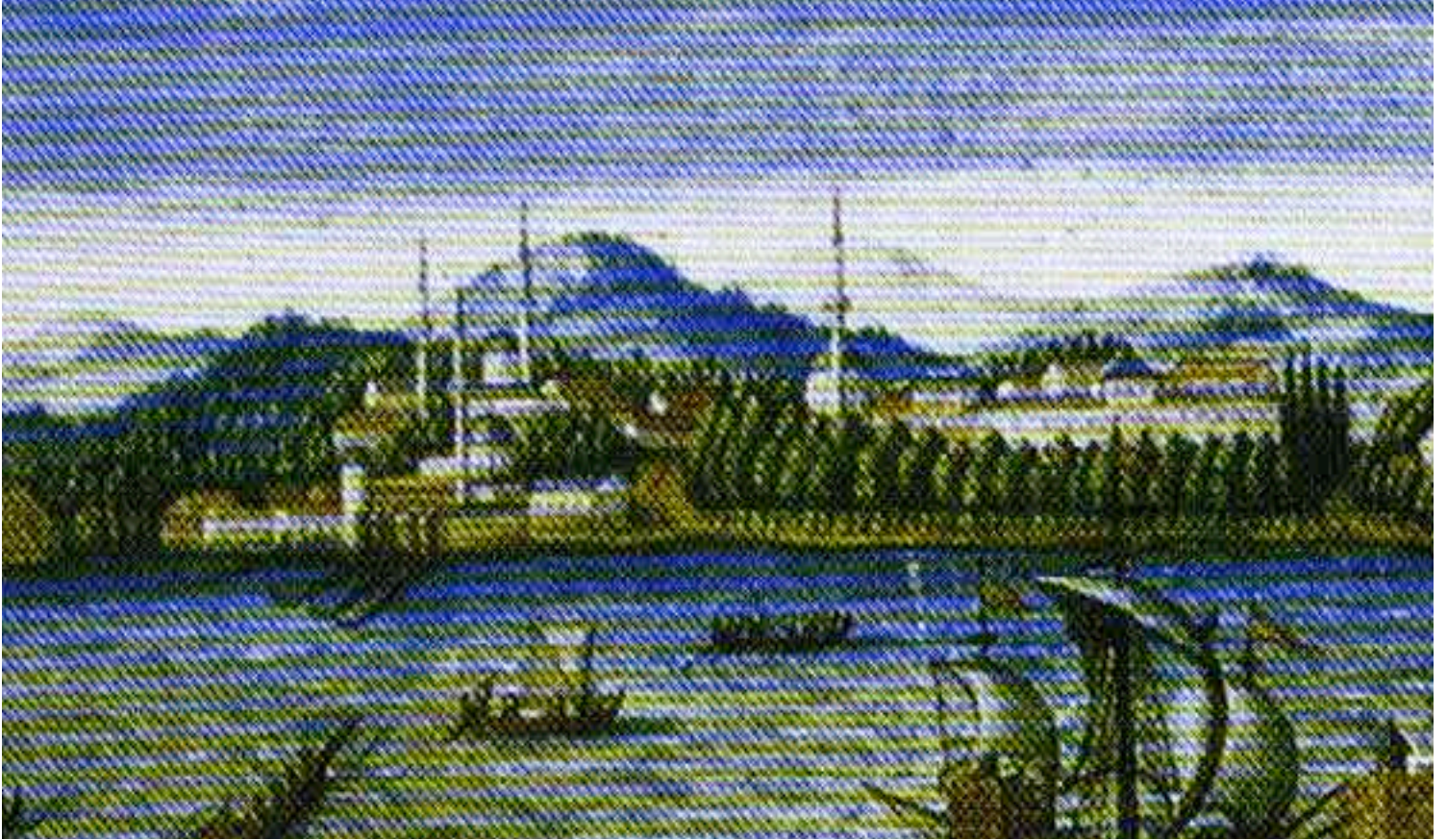
Quelques Aspects D'Üsküdar D'après Des Voya Geurs Européens Du XVIe Et Du Début Du XVIIIe Sielle

PROF. DR. JEAN-LOUIS BACQUÉ-GRAMMONT

Fransa

L'occasion du symposium qui nous réunit aujourd'hui nous a amené à rechercher quelques aspects de l'Üsküdar ottomane qui n'ont pas été considérés jusqu'ici avec toute l'attention qu'ils méritent. Or, le hasard fait que nous nous intéressons actuellement à un récit de voyage foisonnant d'informations et inédit en majeure partie, qui nous a rapidement offert le point de départ ainsi que la trame de l'exposé qui suit.

La Bibliothèque nationale de France conserve un manuscrit in-folio de 1.500 pages intitulé *Relation d'un voyage en Orient, par Julien Bordier; écuyer de Jean de Gontaut, baron de Salignac, ambassadeur à Constantinople*. Son colophon indique que la copie en fut achevée à Alep le 16 novembre 1626. En fait, les voyages qui y sont relatés commencent en 1604 et s'achèvent avec le retour de Bordier en France en 1612. Au cours des années en question, cet auteur dont on ignore tout du passé sinon qu'il était originaire du Périgord, accompagna d'abord à Istanbul, en qualité d'« écuyer des chasses », le nouvel ambassadeur, Jean de Gontaut Biron, baron de Salignac. Ce rejeton d'une branche pauvre d'une des plus illustres familles de la noblesse française, était né en 1553, la même année que le futur Henri IV, dont il devint très jeune l'un des fidèles compagnons d'une vie mouvementée. Sa sagacité et sa prudence le firent choisir par le roi comme diplomate, gouverneur du Limousin et, enfin, en 1604, ambassadeur auprès de la Porte, à la succession du remarquable François Savary de Brèves. Mis à part ses démêlés permanents avec son homologue britannique Thomas Covell, l'ambassade de Salignac fut aussi paisible

17. yy.da Üsküdar (Aziz Mahmud Hüdâî Sempozyumu, I, 519)

qu'efficace. En 1610, apprenant l'assassinat du roi de France, il tomba malade, mourut quelques mois plus tard et fut enterré à Galata.

Grand chasseur, à courre et au vol, Salignac s'était attaché les services de Julien Bordier dont on peut constater à travers son récit que les chevaux, les meutes, les faucons et les autours n'avaient guère de secrets pour lui. Ce détail est important pour la suite de notre exposé. Il apparaît également que notre Périgourdin avait la passion des voyages et que Salignac n'y mit guère d'obstacles, le chargeant peut-être d'observer avec attention ce qu'il voyait en cours de route. En 1607, une permission de deux mois lui fut ainsi accordée pour aller en Crimée. Deux années plus tard, il fut chargé d'accompagner à Erzurum, via Trabzon, le « régiment français qui prit le parti du Turc en Hongrie », troupe hétéroclite sur les aventures de laquelle nous préparons une étude. D'Erzurum, notre voyageur se rendit à Alep, puis revint à Istanbul peu de temps avant le décès de Salignac. Désormais libre de toute attache, il décida de retourner en France après avoir accompli le pèlerinage en Terre Sainte, visita l'Égypte et s'embarqua finalement à Alexandrie. Son retour à

Paris ne devait pas mettre un terme à ses voyages : sa présence est attestée à Alep en 1622, puis quatre années plus tard grâce au colophon évoqué. Après cette date, on ne sait plus rien de lui.

Mis à part quelques chapitres où, selon les habitudes de son temps, il plagie ses devanciers sans la moindre vergogne ou se répand démesurément en considérations sur des questions d'histoire et de géographie qui dépassent ses connaissances, la relation de Bordier se lit avec plaisir : bonne humeur, curiosité d'esprit, sens des relations s'y révèlent clairement. Le personnage devait apparaître fort sympathique car on voit presque toutes les portes s'ouvrir devant lui. Il est surtout un témoin précieux en de nombreux points de son récit. Par exemple, Salignac avait su tisser un réseau de relations avec les gouvernants ottomans du moment. On voit ainsi Bordier l'accompagner fréquemment dans ses visites. Précisément, ce que ce dernier vit à Uskùdar, ce fut surtout en accompagnant l'ambassadeur dans le camp magnifique où se rassemblaient les troupes ottomanes devant mener campagne contre l'Iran ou bien au palais de la rive asiatique dont les dépendances abritaient le chenil impérial,

objet naturel de curiosité pour un diplomate chasseur et son écuyer.

Pour mieux apprécier la qualité de ce témoignage de Bordier, il nous a semblé judicieux de rassembler quelques extraits des voyageurs qui, depuis la première moitié du XVIe siècle, l'avaient précédé à Uskùdar. Notre souci était surtout d'observer ce qui y éveillait plus particulièrement l'intérêt des uns et des autres et si l'existence en était confirmée par d'autres sources. Nous avons donc eu recours à l'indispensable catalogue des voyageurs qui nous a été légué le regretté Stéphane Yerasimos '. Toutefois, la récolte de descriptions d'Uskùdar que nous y avons faite s'est révélée quelque peu décevante : sur 26 auteurs cités, 10 ne consacrent à la cité de la côte anatolienne que quelques lignes sans grand intérêt . Quant aux œuvres de cinq autres, elles nous ont été inaccessibles "\ Onze enfin viennent documenter utilement deux points sur lesquels Bordier insiste dans sa relation : le camp où se rassemblait l'armée ottomane lorsqu'elle allait combattre en Orient et le chenil impérial. Or, ce dernier se trouvait dans les dépendances du palais d'IJskùdar, au sujet duquel le seul témoignage européen quelque peu détaillé dont nous avons connaissance est celui de Du Loir qui vécut à Istanbul dans les années 1640. Nous avons donc étendu jusqu'à cette époque le champ chronologique de la présente étude et allons présenter succinctement ce qu'on peut retenir de ce que disent ces diverses relations de voyage au sujet des points qui viennent d'être évoqués.

L'emplacement du camp où se rassemblait l'armée ottomane lorsqu'elle devait mener campagne en Asie est d'abord évoqué par deux témoins visuels, Pierre Jacques Gassot et Jean Chesneau, qui accompagnaient Gabriel d'Aramon, ambassadeur de France invité par Soliman le Magnifique à suivre la campagne de Perse de 1548. Ces brèves mentions laissent entendre que ce camp devait se trouver non loin du palais d'Uskùdar, un peu en retrait sur la pente de la colline. Toutefois, c'est à la lecture du témoignage de Julien Bordier qu'on découvre ce qu'on ignorait généralement : une véritable ville de toile organisée avec un ordre rigoureux : il y a des rues principales et secondaires entre les rangées de tentes de toile de coton étroitement liées les unes aux autres et entourées de rigoles pour évacuer les eaux de pluie. L'admiration avec laquelle Bordier en parle montre qu'il n'avait jamais rien vu de tel en Europe. La richesse des tentes impériales et de celles des principaux commandants de l'armée l'éblouit. Il ne nous a pas été possible d'entreprendre la recherche de témoignages concordants dans les sources ottomanes, ni sur ce point ni sur l'usage à chaque printemps d'un tel rassemblement militaire, en temps de guerre ou de paix, comme Bordier affirme en avoir été le témoin.

On sait que le palais impérial d'Uskùdar se trouvait sur la falaise s'étendant entre Salacak et Harem et comportait diverses dépendances, dont le palais de Kavak, sur la rive méridionale du Kavak Deresi. Ce bâtiment comprenait dans son enceinte le kiosque des Levretteurs (*Tazïciler Kòskù*) et le chenil des lévriers (*Tazïciler ahiri*) . C'est là que Salignac, accompagné de Bordier, alla rendre visite dans leurs locaux au *tazici basi* et au *zagarci basi*, respectivement chef des

levretteurs et chef de la meute d'épagneuls. Nous ne connaissons pas de description plus détaillée de ces bâtiments où les deux meutes étaient soignées et dressées. On notera surtout que celui qui en parle est un homme particulièrement compétent en la matière. On le voit émettre quelques réserves sur le dressage de ces animaux, mais s'émerveiller de leurs conditions de vie : sofas spacieux et couverts de tapis et de peaux de mouton pour litière, couvertures, nourriture abondante à base de pain de froment, chauffage des lieux et, surtout, les soins méticuleux dont ils font l'objet. Cet émerveillement pourrait laisser entendre que les chenils des souverains de l'Europe de l'époque n'atteignaient pas un tel degré de raffinement. Encore Bordier écrit-il au temps d'Ahmed Ier, encore jeune et qui ne fut pas le chasseur le plus connu de sa dynastie, comme son petit-fils Mehmed IV dont les meutes jouissaient d'avantages encore plus exceptionnels ⁵.

Enfin, si le principal palais d'Ûskûdar n'attira pas l'attention de Bordier, nous en avons, une trentaine d'années plus tard, une description par Du Loir qui le visita. Mais n'est-ce pas plutôt du palais de Kavak qu'il s'agit ? En tout cas, au début du règne de Sultan Ibrahim, les lieux semblent s'être trouvés à l'abandon d'après l'image qui en ressort. On peut aussi s'interroger sur ce que Du Loir veut dire en parlant d'un si grand palais où « il y a si peu d'appartements ».

Quoi qu'il en soit, les témoignages que nous présentons ici prendront tout leur sens et leur utilité lorsqu'on les comparera systématiquement à ce que nous apportent les sources ottomanes sur les mêmes sujets.¹

ESQUISSE D'UNE ANTHOLOGIE

Bertrandon de LA BROQUIERE

Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de La Broquière, premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne, publié et annoté par Charles Schefer, Paris, 1892, p. 140.

Anonyme

Description de la ville de Constantinople et autres lieux sujets au Grand Thrc avec une singulière description des officiers de son sérail {...}, ms. Bnf, FF 6121, f. 2-18.

Pierre GILLES

P. Gylli de Constantinopoleos Topographia, Leyde, Elzevir, 1632.

Pierre Jacques GASSOT

Le discours du voyage de Venise a Constantinople (...) par maistre Jaques Gassot (...), Paris, Antoine le Clerc, 1550.

(f° 16r) Le 2. jour de May [1548] nous partîmes donc de Constantinople et passâmes le Canal, et entrâmes en Asie mineure, aujourd'huy appelée

Anatolia, et logeâmes a Scutari, ou furent tendus nos pavillons en un fort beau lieu près du Port, où était anciennement Calcedonia, duquel lieu se descouvrait fort bien tout le Serrail du grand Seigneur, et toute la ville de Constantinople, ainsi que le canal qui tire vers le Ponant

Jean CHESNEAU

Le voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour le Roy en Levant, escript par noble homme Jean Chesneau, l'un des secrétaires dudict seigneur ambassadeur, publié et annoté par Al. Ch. Schefer, Paris, Ernest Leroux, 1887.

(p. 38) Nous partismes dudit Constantinople le second jour de Mai dudit an 1548, et passâmes le canal de mer et entrâmes en Asie mineure aujourd'hui apelée Anatolie et logeâmes à Scutary où furent tendus nos pavillons en un fort beau lieu, près du port où se trouvait anciennement Calcedoyne, où nous demeurâmes quatre jours pour achever nos préparatifs et équipements de tout ce qu'il nous fallait pour un tel voyage.

(p. 59-60) Le grand Turc se préparait de nouveau à faire la guerre contre le Sophy. lit pour cet effet il rassembla des gens, partit de Constantinople le trois de septembre 1553, passa le canal de mer, entra en Asie Mineure au dessus de Scutary, beau et gros village, nouvellement bâti et agrandi par le Turc où étaient tendus ses pavillons et près de Calcédoine. Il y demeura trois ou quatre jours, attendant que tous ses gens fussent passés.

Pierre BELON

Observations de plusieurs singularités, & choses mémorables de divers pays estranges, Paris, 1555.

Philippe du FRESNE-CANAYE

Le Voyage du Levant de Philippe du Fresne-Canaye, publié et annoté par M. H. Hauser, Paris, 1897..

(p. 90) Nous passâmes ensuite à Scutari, grande ville où le Grand Seigneur a ses sérails les plus superbes et les plus voluptueux, et chaque jour il y passe avec trois ou quatre calques pour se donner du bon temps. Dans tous ses jardins il tient des chiens, des chevaux et des oiseaux de chasse. Ses lévriers sont gouvernés avec grand soin : chacun est attaché à une cheville et a sous lui une [couverture] blanche. Ils ont les oreilles longues et poilues ; la plupart ont la queue, les oreilles et les pieds peints, ce qui est d'un très bel effet.

Costantino GARZONI

« Relazione delTImpero Ottomano del Senatore Costantino Garzoni stato all'Ambasciera di Costantinopoli nel 1573 », dans Eugenio Alberi, *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato* (...), Série 3, vol. 1, Florence, 1840, f. 207.

Pierre LESCALOPIER

Voyage fait par moy, Pierre Les calopier Tan 1574 a Venise, a Constantinople par mer jusques a Raguse et le reste par terre et le retour par Thrace, Bulgarie, Walach, Transylvanie ou Dace, Hongrie, Allemagne, Fnul & Marche Trevisane

jusques a Venise, ms. Université de Montpellier, Bibliothèque de la Faculté de médecine, n° H 385, p. 37.

Salomon SCHWEIGER

Rey/3beschreibung au/3 Teutschland nach Constantinopel u. Jérusalem (...), Nuremberg, Christoff Lochner, 1639

(p. 135) *Von dem Markflecken Scutari (...)*.

Scutari ist ein grosser wolerbauter Markflecken / ligt in Asia minori, gleich gegen dem Keyserlichen Palast über / vorzeiren ist solcher Flcck ein mâchtige Gewerb vnnd Handelstadtgewesen / vnd hatgeheissen Chrysopolis / Goldstatt / jetziger zeit ist es ein grosser vnnd hûbscher Marck / vnd hat den Namen Scutari (...)

Dieser Fleck ist berühmt der edlen Plerd halb / die man au/3 Persia / Armenia, Caramannia vnnd Arabie zu verkauffen dahin bringt / dann dieselben Plerd werden von der Turcken hoch geacht / weil es taurhaffte /notweste vnd Genge Plerd seyn / dergemeinste kauff ist hundert Ducaten / was aber thut zwen Gûlden vnss-er Mû'ntz,

Zwischen Scutari vnd Calcedonie hat der Sultan einen hûbschen Lustgarten / de/3gleichen oberhalb Scutariam Ponto hinauff (...)

(p. 136) *Zu Scutari ist auch em Behausung / darinn die geiangncn Christen jhr Wohnung haben / welche de/3 Sultans Afutter gehôrtg seyn / dieselbig Sultana hat auch in diesem Flecken eme schône Behausung fur sich / vnd ein schônen Tempe/ bauen las s en.*

Hans Jacob BREUNING

Onentahsches Reyss des Edlen und Besten Hans Jacob Breuning von und zu Buochenbach (...), Strasbourg, 1612.

CARLIER DE PINON

Voyage en Orient, publié avec des notes historiques et géographiques par E. Blochet, Paris, Ernest Leroux, 1920, p. 90.

(p. 90-91) Au bord de la mer en Anatolie qui est l'Asie Mineure, il y a à l'opposite de Constantinople répondant à l'endroit du sérail du sultan, un bourg, nommé Scutari, habité de Grecs et Turcs. Comme c'est un endroit plaisamment situé, plusieurs seigneurs turcs y ont des jardins et maisons de plaisance. La femme de Sultan Amuyrate, a présent régnant, y a fait bâtir une belle mosquée On a coutume de vendre en cet endroit les chevaux turcs, lesquels viennent de l'Anatolie.

Jean PALERNE

D'Alexandrie à Istanbul. Pérégrinations dans l'Empire ottoman. 1581-1583. Introduction et annotations d'Yvelise Bernard, Paris, L'Harmattan, 1991.

(p. 272) c'est là que le grand Seigneur va souvent se promener en un beau jardin où il y a toutes sortes d'arbres, avec des allées magnifiques. Les fruits duquel, et ceux de tous ses autres jardins, dont le Bostangy bassy a charge, qui est cap-

itaine des jardins, sont soigneusement recueillis et vendus, et l'argent, qui en provient, employé en provisions pour la cuisine de bouche, en temps de paix seulement, d'autant qu'il estime qu'il n'y a pas de rente ni de revenu mieux acquis que celui-là, et dont on puisse plus justement vivre : c'est pourquoy il est curieux d'y faire travailler. (...)

(p. 273) Quant à ce village, il est bien peuplé et habité de plusieurs nations ; par ce que c'est le port et la descente de tous ceux de Constantinople qui passent en Asie, et passent des Asiatiques qui vont en Europe, et aussi que là s'assemblent les Caravanes qui veulent aller par terre à Alep et à Damas : et pour ces te occasion la Sultane mère du grand Seigneur, y a faict bastir un Carevansérail avec la Mosquée, le plus superbe et magnifique, que j'ay vu dans le Levant, et auquel elle a donné de grands revenus, tant pour le service de la Mosquée, que pour subvenir aux voyageurs, lesquels y sont nourris trois jours, eux et leurs chevaux, de quelque nations qu'ils soient.

11 y a deux longues escunes dans chacune desquelles peuvent loger deux cents chevaux, avec sa belle cour : la fontaine de marbre au milieu, entourée de quatre beaux corps de logis séparés par de petites chambrettes, au nombre de deux cents : ses belles galeries soutenues par des pilliers et des arcades, et encore deux autres corps de logis derrière, et sur le haut de la belle Mosquée entièrement fabriquée de marbre, avec son beau parvis, bains et chambres pour loger les prêtres, le tout couvert de plomb en cube, et si bien ordonné qu'en ce Carevansérail les voyageurs, les femmes et les pauvres ont chascun leur cas à part. (...)

Tout ce lieu est assez plaisant pour les jardinages, qui y sont, comme est aussi tout le rivage du Bosphore de Thrace, pour la grande quantité des beaux cyprès et d'autres arbres, qu'y croissent : ce qui a donné l'occasion à plusieurs d'y bâtir, tellement que tout le long du rivage, quasiment jusqu'à la mer Noire, est bordé de maisons de plaisance et de jardinages.

FRANÇOIS de Pavie

Relations de François de Pavie, seigneur de Forquevaux, d'un sien voyage tait en l'an 1585 aux terres du Turc & aux divers lieux de l'Europe, ms. Paris, Bibliothèque nationale de France, Nouvelles Acquisitions Françaises, n° 6277.

(f. 192v-193r) J'ai vu aussi l'appareil qui fut fait lorsque le Grand Seig^r fit général de l'armée qu'il envoyoit en Perse Ferhat Bascha, qui fut accompagné jusqu'au port en triomphe par une grande quantité d'hommes à cheval et à pied, et reçu par Ochiali (Kiliç Ali) général de la mer dans les galères pour lui faire traverser le détroit, et le porter à Scutari où l'armée était campée.

Ce qui maintenant est appelé Scutari était jadis cette grande ville de Calcédoine bâtie par les Mégariens, laquelle est aujourd'huy fort déchue, assise sur une pente qui dévale vers la mer du côté de l'Asie, n'y ayant jusqu'à Constantinople que le détroit qui peut avoir deux milles, et en ce lieu a la Sultane mère de

Grand-Seign^r fait as tir une belle mosquée rentée d'une grande somme d'argent.

Giovan Francesco ALCAROTTI

Del Viaggio di Terra Santa (...), Novare, 1596, p. 215.

Reinhold LUBENAU

Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau, herausgegeben von W. Sahm, I, Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr., Königsberg, Ferd. Beyers Buchhandlung, 1914.

(p. 223-224) *Hmder Scuteri auf dem Berge sihet man, wo der türkische Keiser sein Lager gehabt, da ehr hatt wollen zum ersten in Persia zihen, wie auch noch ailes Kriegsvolck, so vom turckischen Keiser in Persia geschickt wirdt, von Constantinopel nach Scuterit uber das Mehr, welches bel einer Meil Weges ist, gesetzct wirdt, von dannen sie zu Lande weiter zihen. Es ist auch gantz unsicher in Scuterit, wegen der Kriegesleutte zu gehen, sonderlich aber geschicht es oft, das, wan auslendische Chriszten hinuber fahren, den Ohrt zu besichdgen, das sic wegkcfuhret und verkaufct werden. (...)*

Diego G ALAN

Cautivcrio y trabajos de Diego Gahn, natural de Consuegra y vecino de Toledo, 1589 a 1600, Madrid, 1913.

Mehmet Nermi HASKAN,

YûzyilhuBoyunca Ûskûdat, 3 vol., Istanbul, Ûskûdar Belediyesi, 2001.

Âlim KAHRAMAN,

Türk Edebiyatmda Ûskûdar, Istanbul, Kaknus Yay., 2003.

Ibrahim Hakki KONYALI,

Abidelen ve kitabclenylc Uskûdar tanhi, Istanbul, Tûrkiye Yesilay Cemiyeti, 1976.

Julien BORDIER

[P 123r, Livre I, chapitre 42]

I [UNE VILLE DE TOILE]

**PREPARATION DE L'ARMÉE TURQUESQUE POUR FAIRE SON GROS A
SCUTARET**

C'est une règle infallible que tous les ans, les armées turquesques de terre et de mer se mettent aux champs sur le printemps, non avec agitation ou tintamare comme font les nôtres, mais bien avec tant d'ordre et de prévoyance qu'il semble plutôt aux gens de guerre faire une promenade pour le plaisir que d'aller à la guerre souffrir de l'incomodité, ce que nous avons vu par cinq ou six années que nous avons séjourné a Constantinople du temps de feu Monseigneur de Salignac.

Or est il donc que le Grand-Vizir, ce qui veut dire le premier [ministre], que je nommerai dorénavant serdar, ce qui veut dire lieutenant général, chef et con-

ducteur de l'armée de terre, que les Turcs appellent Asquier (asker), duquel dépendent entièrement toute l'administration et le gouvernement de ce grand Empire turquesque, ayant distribué ses bouyourdis ou commandemants aux beglerbegs, Pachats, Sanjacs, Agas et autres gens de commandement, soudain se voit de toute pars fourmiller gendarmes et soldats qui se préparent pour se rendre au rendez-vous qui est a Scutaret lorsque la guerre est en Perse, qui est Asie. Sy c'est en Hongrie [à] (...) ^X qui est en Europe.

1) Un blanc dans le texte. D'ordinaire, le rassemblement en vue d'une campagne en Europe s'opérait dans la région d'Ipsala. Les troupes venues d'Istanbul y convergeaient avec celles d'Anatolie qui venaient de traverser les Dardanelles.

Les premiers quy s'aprestent pour la guerre sont les ordy lery ou artisans qui doivent suivre l'armée

Les premiers qui sémouvent sont les ordy lery, qui veut dire artisan ts & officiers de l'armée, lesquels ensemble font monstre generale par toutes les rues fréquentées de Constantinople, environ un mois devant que l'armée s'assemble audit lieu de Scutaret qui est un plesir de voir ces te monstre qui s'apelle ordy olay, qui est une vraye micarisme a cheval ou se voit passer par ordre gens de toutes sortes de mesùers, sur chevaux, chameaux & muletz, comme merciers, celliers, tailleurs, cordoniers, bouchers, boulangers, chascun portant devant soy a cheval un petit estan ou se voit a taché plusieurs pièces de leurs vacations, tous lesquels cheminent a la fille les uns des autres pour desmonstrer qu'i sont prests & apareillés de suivre l'armée par tout ou il est requis, estant tous ses gens gagés & salariés du C? S^r, ne payant aucun impost ne tribut, ains sont exants de toutes choses.

Scutaret, premier rende vou de l'armée qui vats en Perse

Ces te monstre estant faicte & le temps aprochant du despart de l'armée, qui est d'ordinaire environ le mois de juin, le serdar sort de Constentinople merveilleusement bien acompagné pour passer a Scutaret, heu du premier rende vou, ou sur le port se trouve 30 ou 40 galaires pour l'embarquer & passer le traget du Canal, sv eschet de faire la guerre en Asie, estant ces te place du rende vou entre le beau & grand bourg de Scutaret & celui de Calcedone, digne & vray séjour de telle armée pour estre l'asiete du tout plaisante & agréable, proche la mer, qui est une grande estendue de prene sèche sens marécage ou fange qui puisse gaster la place, dans laquelle sont fontaine & ruisseaux qui passent de costc & d'autre tant pour la comodité des hommes que des chevaux, chameaux & autres animaux de sennec.

Les Turcs savent nerveilleusement bien camper

Or est il qu'avant que le serdar arive en ce lieu, les tendes & pavillons de l'armée sont ja dressés & tandus, mesme les siens des premiers qui rand le plus bel aspect qui se puisse imaginer pour la diversité de tant de coulleurs dont les Turcs se plaisent en leurs pavillons & vestement, lesquels pavillons ils savent naturelle-

mant bien planter & dresser, observant en l'asiete de leur camp des rues, ruelles & traverses pour aller ou bon leur semble lors qui ne sonts proches de l'enemy, car en ce cas ils eusent d'une autre metode, comme je diray cy après, de manière que toutes les tandes de Janissaires qui font le corps d'armée sont tous/ours au meilleu, celles des Spahys de la Porte aux contours & aucune sur les ailles.

Lieu ou sont les tentes du G¹ S?

& faut entendre que les tentes & pavillons du G^T S^T, sy l'y est ou, n'y estant, du serdar, sont posés au meilleu de celles des Janissaires qui font le principal & gros corps de l'armée, contenant un mil de circuit ou plus selon les lieux spacieux ou estroits ou l'on campa, laquelle ancinte est comme une muraille de six ou sept pieds de haut [124r] iaicte de grosse toile de coton par bendes ou lez de diverses couleurs, ainsy que sonts aussy les tentes, lesquelles sont sy dextremant enlacées de cordages qu'homme ny animal s'y sauroit entrer que par les portes & avenues qui sont gardées par les Capigis ou portiers.

Dans ceste place ou encinte sont plusieurs beaux & riches pavillons, les uns de forme ronde, & autres carez & longt, en forme de salles, ou le serdar tient son Divan ou audiance a toutes sortes de gens.

Toilles & cordages de coton grandement comodes pour l'armée

& ne se puis bonnement dire la magnificence de ses superbes pavillons, lesquels comme est ja dit, sont de toile de coton, très bonne & propre a cest effect, pour estre légère & sèche a l'instant qu'elle est mouillée, & les cordages de mesmes, doux & faciles a manier, sens se raidir, mesler & entourtiller, comme font celles de chambvrc ou filace, ayant au desus double couvertes, de deux pieds de distance pour mieux résister a la pluie ou autre incomodité du temps, y ayant autour par dehors un petit fossé d'un pied de large & autant de pro font pour recevoir Tesgout de la pluie qui s'ecoule, en sorte qui n'en vatz une seule goutte dedans.

Tentes & pavillons des Turcs grandement riches

& sy par dehors se peut estimer cest pavillons, je diray que le dedans n'est moins estimable, d'autant qu'i n'y a brodeur qui puisse mieux représenter mille façons de lacs, entrelacs, fleurons, feuillages, fruitages & autres gentillesses par petites pièces de velours, brocats, satin, damas qui soient naturellement bien apropiés en toutes sortes d'ouvrages. Par dedans, le ternn en plin pied est entierement couvert de nattes, & par desus de belle & riche tapisserie, avec gros coisins de broquat ou velours, satin & damas ou le visir s'apuye ou s'asis. Y en ayentpour les Pachats & gens de qualité tenent le Divan. Les autres tentes ou ils mengent & reposent ne sont moindres en beauté & richesses, y avant plusieurs despartemants comme chambres, antichambres, sales, garde robes & cabinets, avec celles des officiers & mesmes des chevaux de prix, le tout sy bien ordonné qu'i n'y a sy petit qui n'ait son dcsparctmant aussi bien qu'au logis. D'autant que Ver de la campagne a je ne scay quoy d'agréable Se plaisant, & n'y a Beg, Pachat & autre de qualité qui n'ait ses tentes, non du tout sy riches ny ornées par ce que le plus

souvent celles des visirs ou serdars viennent du G^r S^r qui leur en lai et près an t, s'en estant s en⁷-! un voyage, mais toutes sont admirables. Pour les autres, des Spahys & Janissaires, il en sera parlé ailleurs, a mesure qu'il es chera.

Le serdar donc demeure en ce lieu un mois ou cinqt semaines, durant lequel temps il donne ordre a ce qui est de l'Empire. Tendis, les troupes s'acheminent de rous costés en ce heu, & les autres au rende vou de toute l'armée qui sera quelque fois a 15 ou 20 journées de

Constantinople selon qu'il eschera, ou les Beglerbegs s'assemblent avec leur cavallene, a tendant l'arivée du serdar qui, durant son séjour a Scutaret, est visité des plus grands de la Porte, comme Pachats, Begs, Moufty, Cady lesquier, Tefterdar, & mesmes des Ambassadeurs, ainsy que j'ay veu mainte fois avec feu Monseigneur de Salignac quy y aloit souvent, tant pour voir le serdar que le Janissaire Aga, qui estoit lors Cahx Pacha son grand amy, & encor plus pour voir Tordre qui s'observe par l'armée, dont il estoit curieux comme grand capitaine qu'il estoit.

Très mauvaise coutume des gens de guerre a leur despart de Constantinople pour aller a la guerre

Veneu dont le temps qu'i faut des camper & tirer pays, trois jours avant les Janissaires [124v] & Spahys ont une coutume entre eux qui n'est pas trop bonne, qui est que reconstrant Chrestiens, Juifs, Grecs, Arméniens, ils se font donner bon gré mal gré de l'argent avec importunité, sur tout aux Juifs qu'ils aborent sur toute nation, de sorte qu'y est meilleur d'esviter ces importunes reconstres que de se trouver devant eux, & n'ont autres raisons a dire, sinon qu'i vont a la guerre & qu'i demandent la courtoisie pour leur dernière main.

II [LE CHENIL IMPÉRIAL]

[184r] VISITE DU » AMBASSADEUR DES OFFICIERS DE LA CHASSE DU G* S A SCUTARET

Or est il dont qu'ayant guiaingnégrands & petis de la fauconnerie du G* S^r [Salignac] non contant il rechercha de plus ceux de la levretterie, & espagneux, qui font leur demeure a Scutary, très gros bourg d'Assie a l'opposite de Constantinople, dont a esté cy devant parlé, heu auquel le G^r S^r a une maison de plesance des plus délectable ou il tient ses lévriers & espagneux pour la chasse, mesmes les gros chiens d'atache que le Sr Ambassadeur désira voir, au moyen de quoy ayant envoyé quelcun de ses truchemants vers le Tazygy bachy & Zagargy bachy, mais très de lévriers & espagneux, leur faire savoir le désir qu'il avoit de les voir, & de fraire amitié avec eux, a quoy ils ne furent discordants ains 1res contants d'avoir este connaissance.

Sy bien que le Sr Ambassadeur, avant parolle assurée des principaux de ce lieu, il l'y lut accompagné de la plus part de son train. La ou estant a la porte de Fanante du Serai! de Scutary, lequel estgrandemant spatieux, herbu ainsy

qu'une prairie, rempli de ruisseaux, ou il fut gracieusement reçu de Tazygy bachy & Zagargy bachv, avec tous les siens qu'ils apportaient le salamalecquin & l'alec salam, autant honnêtement que la civilité turquesque le permet, ils se mirent en devoir de promener le S¹ Ambassadeur par tous les lieux remarquables, qu'ils ne sont point à mépriser, principalement les logis de la seconde ancêtre du Scrail, qui sont en plusieurs despartemens, tant sur le rivage marin que ceux qui sont en dedans, parmi les beaux & plaisants bosquets verdoyent en toute saison, dont sera parlé amplement cy après lors qu'il y escherra.

Avant donc vu tout ce qu'il y a de beau & agréable en ce lieu vraiment délectable & plaisant, le Tazygy bachy nous mena en son domicile qui est une très grande place herbue, & quelque fabrique ou logement de bois où il fit faire halte au Sr Ambassadeur qui se reposa sur les sautas & tapis où luy fut apporté le cave & le cerbet, ordinaire boisson des Turcs, & peu après fut mené en la salle & quelques chambres où sont très bien les lévriers, car les Turcs ont la vraie méthode de bien gouverner les chevaux, chiens & oyseaux, mais non de les bien dresser. Ceste salle est basse, où il y a deux cheminées aux deux costés, à l'opposite Tune de l'autre. Il y a Inyvert, où il y a tous jours un peu de feu non violant sinon pour maintenir l'air tempéré, y ayant tout autour contre la muraille en dedans les tables ou bancs de trois pieds de large et autant de haut qu'ils appellent sauta, couverts par tout de grosses nattes & tapis par dessus, & outre encor il y a des peaux de mouton avec la laine de trois pas de distance les uns des autres [184v] sur lesquelles les lévriers couchent d'ordinaire, vestus de leurs couvertes ainsy que les grands chevaux, dont le tissu est de bonne laine, presque en façon de peluche biguarrée de toutes sortes de couleurs par bandes & gentilles façons, que l'on ne leur ôte leur place avec une chesne à un cranpon ou grand crochet qui est dans la muraille, deux pieds au dessus de leurs places, afin qu'ils ne se puissent joindre ou attaquer les uns les autres, & demeurent là tout le jour, sinon le matin & le soir que les Aiamoglans les viennent prendre chacun d'eux pour les promener & faire vider, les frottant avec petites brosses de poil dont ils leur lavent fort bien la crasse, puis les frottent de rechef avec la main nue, en sorte qu'ils les rendent nets & polis à merveille, les recouvrent & mènent en leur place, à chascune desquelles il y a une petite augette pleine d'eau que l'on leur change le matin & le soir, & leur donne à manger le pain sec, mais de bon bled formant. S'y sont malades, ils leur donnent du potage, & quelque sorte de viande, & sont mis en un autre lieu à part pour ne pas infecter les autres.

C'est merveille de voir la beauté de ces te race de lévriers dont nous en vîmes plus de soixante, lesquels ont de nature les oreilles longues, bordées de longs poils déliés comme soye, & la queue panachée de poil long d'un doigt, les coudes & jaretz de mesmes, & s'en treuve décelant comme sera dit parlant de leur chasse. Les lévriers sont tous en liberté, avec grand soing frottés & netoyés à plaisir.

Lieu des espagneux

Après avoir vu les lévriers, le Zagargv bachv nous mena pareillement voir les

espagneux qu'y appellent zaggar, quy sont dans un lieu clos de murailles, grand & spacieux, & tout herbu ou ils se promènent sy bon leur semble, car ils ne sont point atachés, & sont aussy frotés & netoyés par les Aiemoglans. En ce lieu y a quantité de petites loges quy ont des saufas ou planchers de bois, relevés de terre de pied et demy sur lesquels y a des peaux de mouton avec la laine sur quoy y couchent les chiens, quy sont tous jours netoyés & en bon point.

Dont après avoir veu tout ce que desus, M^r l'Ambassadeur remercia le Tazygv bachy, & Zagargy bachy, faisant quelque presant d'argent pour les Aiemoglans, & se party d'eux avec mille remerciements de part & d'autre, retournent a Galata en délibérant de dresser son équipage de chevaux, chiens & oyseaux par le moyen du Chakergy bachy & Chaingy bachy, ses deux grands amis, qui luy donnèrent deux oyseaux de poing, & un chien avec deux ou trois vieux espagneux pour dresser les deux jeunes qui Veust de la race qu'y Favoit iaict apporter de France J.

1) Julien Bordier dans le même ouvrage, f° 183r: *Monseigneur de Sahguac, l'un des seigneurs de France les plus adonés naturellement aux vertueux exercices, tant de la guerre lorsque le brandon en est enflamé, & de la chasse lors que la paix fait reverdir l'olivier, a son partement de Paris pour aller a son Ambassade de Constantmoplç, nous fit mètre en notre arosse un chien & chic-ne espagneux, des meilleurs qu'il eust a lors, pour en tirer de la vacre, comme a vint quelque temps après nostre arivéc, car d'en recover des Turcs, il ne se puis faire que difiieilemant (...).*

III LE PALAIS D'ÛSKÛDAR

Les voyages dv Sieur DvLoir (...), Paris, François Clouzier, 1654.

(p. 69) Le Serrail de Scutari n'est gardé que par des Boustangis & un Baltagy qui les commande. Le logement ne consiste qu'en pavillons séparés avec des lambris richement peints de feuillages à la Persane. Les murailles sont rêves tues par dedans de carreaux façon de porcelaine au Heu de tapisserie. Entre les autres appartements il y en a un fort beau dont le cabinet est remply, depuis le bas jusques en haut de grandes glaces de mirouërs avec vn chandelier enrichy de pierreries. Dans ce cabinet on nous monstra des pièces de fer espaisées d'vn demy doigt qui avoient servy de but aux traits des Flèches & des lances Zagayes de Sultan Mourat, de qui la force, & l'adresse estoient si grandes qu'il les avoit presque percées, en certains endroits. Dans le Lardin il y a vn paùillon dont le bastiment est magnifique, & qui sert seulement en [70] esté pour le diuertissement du grand Seigneur. La fontaine qui est au milieu, & les rigoles d'eau qui vont tout autour y donnant une fraîcheur qui tempère agreablement l'incommodité des chaleurs. Mais puis que ie vous fait la description d'vn Serrail, il ne sera pas ce me semble hors de propos que i'y adiouste celle des meubles, afin que vous iugiez par ce que ie vous diray de quelle façon les Turcs sont meublez conuenablement à leur condition : tout le plancher est couuert d'vn tapis de pied, & du costé des fenestres ils esleuent vn estrade qu'ils appellent sofa, & qu'ils cou-

urent d'un autre tapis plus riche que celui de la chambre. Autour de ce sofa, il y a de petits matelas de deux à trois pieds de large couverts d'un autre petit tapis plus précieux encore que les autres. Les Turcs sont assis sur ces tapis comme sont les Tailleurs qui travaillent en France les jambes croisées, & ils s'appuient contre la muraille, sur de grands carreaux de velour, de satin, & d'autres estoffes convenables à la saison.

Quelques-uns de leurs lits sont enfermés dans des armoires comme ceux des Chartreux qui sont de véritables Alcôves, ce mot prenant son ethymologie de l'Arabe, el Khaub, qui signifie dormir. Lis en dressent d'autres sur les sofas en y jettant des matelats, & des couvertures picquées comme les nôtres, où ils attachent les draps de dessus.

[71] // va si peu d'appartements dans le Serrail de Scutary, bien qu'il soit pourtant un des plus grands après celui de Constantinople, qu'il est aisé à juger que le Grand Seigneur ne même pas grand train ny beaucoup de femmes quand il va à ses maisons de plaisance ; & on ne me montra qu'une chambre pour les Sultanes, ou il faut que celles qui ne sont point en faction couchent pesle-mesle, comme font en France les Pages, & les Laquais. La communication de l'un à l'autre appartement pour les femmes, se fait par des galeries fermées de jalousie, d'où elles peuvent voir ceux qui sont dans les chambres sans estre veuës.

Les ornements des Jardins ne répondent pas à ceux des logements. Il n'y a point de parterre dedans, & on les cultive plutôt pour la cuisine que pour les bouquets. Il ne faut point chercher de palissades ny d'arbres nains ; on n'en voit guère d'autres que des Cypres, & des Pins qui se trouvent icy en si grande abondance, que comme il y a peu de maisons sans cour, il y a encore moins de cours sans ces arbres. Je ne remarquay rien de particulier dans les Jardins du Serrail de Scutari, que des allées couvertes, comme sont en France les lieux de boule publics, & on me dit qu'elles estoient faites ainsi pour les femmes du Serrail. Ils ont si grande peur qu'elles ne soient veuës, que pendant que les Boustangis rangez en haye tiennent de grandes [72] pièces de drap d'escarlate pour les cacher de costé & d'autre, les Fnuques espient, si ces Jardiniers ne taschent point à les regarder par les trous qu'ils y pourroient faire. S'il se rencontre que quelqu'un soit dans les Jardins pendant qu'une femme y entre inopinément, il faut qu'il se jette incontinent la face contre terre, & qu'il se garde bien de détourner la teste s'il ne veut la perdre.

*) La présente étude s'inscrit dans le cadre du programme de recherche « Histoire et sciences auxiliaire de l'histoire ottomane », commun à l'Unité Mixte de Recherche n° 7192 du Centre National de la Recherche Scientifique (Paris) et à l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes (Istanbul).

1) *Les voyageurs dans l'Empire ottoman (XIVe-XVe siècles). Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*, Conseil Suprême d'Atatürk pour Culture, Langue et Histoire, Publications de la Société Turque d'Histoire, Série VII, n° 117, Ankara, 1991.

2) Indiqués dans l'anthologie ci-dessous par un carré noir.

3) Indiqués dans l'anthologie ci-dessous par un carré blanc.

4) D'après le croquis de Mehmet Nerrm Haskan dans *Yüzyillar Boyunca Uskiidar*, III, p. 1370.

5) *Le Sérail des empereurs turcs. Relation manuscrite du sieur de La Croix à la fin du règne de Mehmed IV*. Edité par Co-

rinne Thépaut-Cabasset, Paris, Éditions du CTHS, 2007, p. 197-198: «Les lévriers ont deux pains par jour et chaque semaine une teste de chèvre bouillie sans peler ny escorcher pour les purger ; ces chiens sont plus beaux en Turquie qu'en pas un autre lieu du monde, principalement ceux de l'isle de Chypres, qui ont les oreilles et la queue panachées comme des épagneuls, et quelques-uns ont le sentiment fort bon et questent fort bien. Les Turcs en ont un grand soin, on les es trille et promène soir et matin, et l'on les couvre pour leur rendre le poil fin et uni. Quand on veut faire quelque chasse de conséquence et des gageures pour la légèreté et l'agilité des chiens, on ne fait avaler pendant trois jours que des jaulnes d'œufs crus à ceux pour lesquels on parie. (...) Tous les chiens du sultan sont housses, mais lorsqu'il fait quelque entrée triomphante et que ces animaux sont de la cérémonie, on les habille magnifiquement de housses de brocard d'or et une sangle tissue d'or et d'argent. L'on dit que l'on récompense les chiens de leurs belles actions à la chasse d'une couverture fourrée de zybeline, d'une sangle avec une rosé de pierreries au milieu et d'un poignard enrichy de pierreries ; si cela est comme plusieurs personnes me l'ont assuré, je croy que la récompense s'adresse à celui qui conduit le chien. »

Üsküdar'da Osmanlı Padişahları: Göçler, Binişler ve Selâmlıklar (XVIII. Yüzyıl)

Y R D . D O Ç . D R . F İ K R E T S A R I C A O Ğ L U

İstanbul Üniversitesi

XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlılar'ın egemenliğinde olan Üsküdar, klasik devirde Eyüp ve Galata ile birlikte “*bilâd-ı selâse*” kadınlıkları adıyla teşkilatlanmıştı ve İstanbul'un merkez olduğu payitaht sınırları içerisinde padişahların ikamet ve ziyaret ettikleri ikinci bir şehirdi. XVIII. yüzyıl Osmanlı padişahlarının günlük gündem ve programlarının kayıt altına alındığı sirkâtibi rûznâmeleri, bulunulan yerleri zamanlarıyla birlikte izlemeye de imkân vermektedir.

Bu bildiride XVIII. yüzyıl padişahları olan Sultan I. Mahmûd, Sultan III. Osman, Sultan III. Mustafa, Sultan I. Abdülhamid ve Sultan III. Selim'in Üsküdar'daki başlıca göç, biniş ve Cuma selâmlığı yerleri, bazı tarih ve rakamlarla birlikte aktarılmaya çalışılmıştır. Yaklaşık olarak 1730'dan 1807'ye uzanan bir zaman diliminde, söz konusu padişahların Üsküdar'daki buldukları tüm günlerin ve mekânların tesbiti, günlüklerdeki eksik bazı yıl ve aylar dolayısıyla imkân dâhilinde değildir. Padişahların hangi yerlerde, ne tür bir sebeple ve ne kadar sıklıkla bulduklarının incelenmesi, Üsküdar'da önemli bir hareketliliğin yaşandığı günleri/ayları da ortaya çıkartmaktadır. Onların Üsküdar'da bulunma sebepleri ve günleri, bu arada gelişen hadiseler siyasî tarihle birlikte diğer disiplinler bakımından da önemlidir. Rûznâmelerde beyan edilen padişahların buldukları sivil, askerî ve dinî mimarî eserlerin, bahçeler ve diğer dinlenme yerlerinin isimleri ve konumları, Üsküdar'ın tarihî topografyası hakkında kaynak malzeme durumundadır. Tüm bu bilgiler, en sade tariflerle Üsküdar tarihinin temel verilerinden birini oluşturmaktadır.

Bilindiği gibi mevcut sirkâtibi rûznâmeleri Sultan I. Mahmûd'un tahta çıktığı 1730 senesinden itibaren başlamaktadır. Ancak bu tarihten öncesine âit vakanü-

I. Mahmud

vîs tarihlerinde, özel tarihlerde ve rûzmerre genel adıyla tefrik edilen günlüklerde, XVIII. yüzyılın ilk padişahı olan Sultan III. Ahmed (1703-1730)'in Üsküdar'da bulunduğu vakit ve yerlerle ilgili bazı bilgilere ulaşılabilmektedir. Mesela III. Ahmed'in 15 Muharrem 1123 (5 Mart 1711) tarihinde Vâlîde Sultan ve diğer harem üyeleriyle beraber Üsküdar'a geçme sebebi, Gülnûş Vâlîde Sultan'ın inşa ettirdiği câminin resmî açılışı için ertesi günü düzenlenecek olan Cuma Selâmlığı idi. 10 Mart Salı (20 Muharrem) günü İstanbul'a dönen padişah ve beraberindekiler, beş günlük süre zarfında "merhûm" eski Bostancıbaşı Mustafa Ağa'nın hanesinde ikamet etmişlerdi¹.

III. Ahmed saltanatının son iki ayında Üsküdar'da idi. Padişahın pek de gönüllü olmayarak ("kerhen") İran seferi için Üsküdar Sarayı'na geçtiği gün 18 Muharrem 1143 (3 Ağustos 1730)'dür. Görünüşte sefer hazırlıklarının tamamlanması, gerçekte bizzat sefer için hareket etmekte isteksiz oldukları için, hem padişah hem de Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın Üsküdar'da ikameti uzattıkları bir sırada Patrona Halil isyanı patlak vermişti. Söz konusu günlerde, III. Ahmed'in annesi adına yaptırılan Gülnûş Emetullâh Vâlîde Câmiî veya Yeni Vâlîde Câmiî'ndeki 12 Rebîülevvel 1143 (25 Eylül 1730) Pazartesi günlü Mevlîd Alayı ve Mevlîd kandili merasimi, mevcut bilgilere göre bu programın Üsküdar'da icra edilen tek örneğidir. Mevlîd-i şerîf merasimi, olağan şartlarda genellikle Sultanahed Câmiî'nde yapılmaktaydı. Ordu ve orducu esnafı da Üsküdar'da oldu-

Göksu Deresi

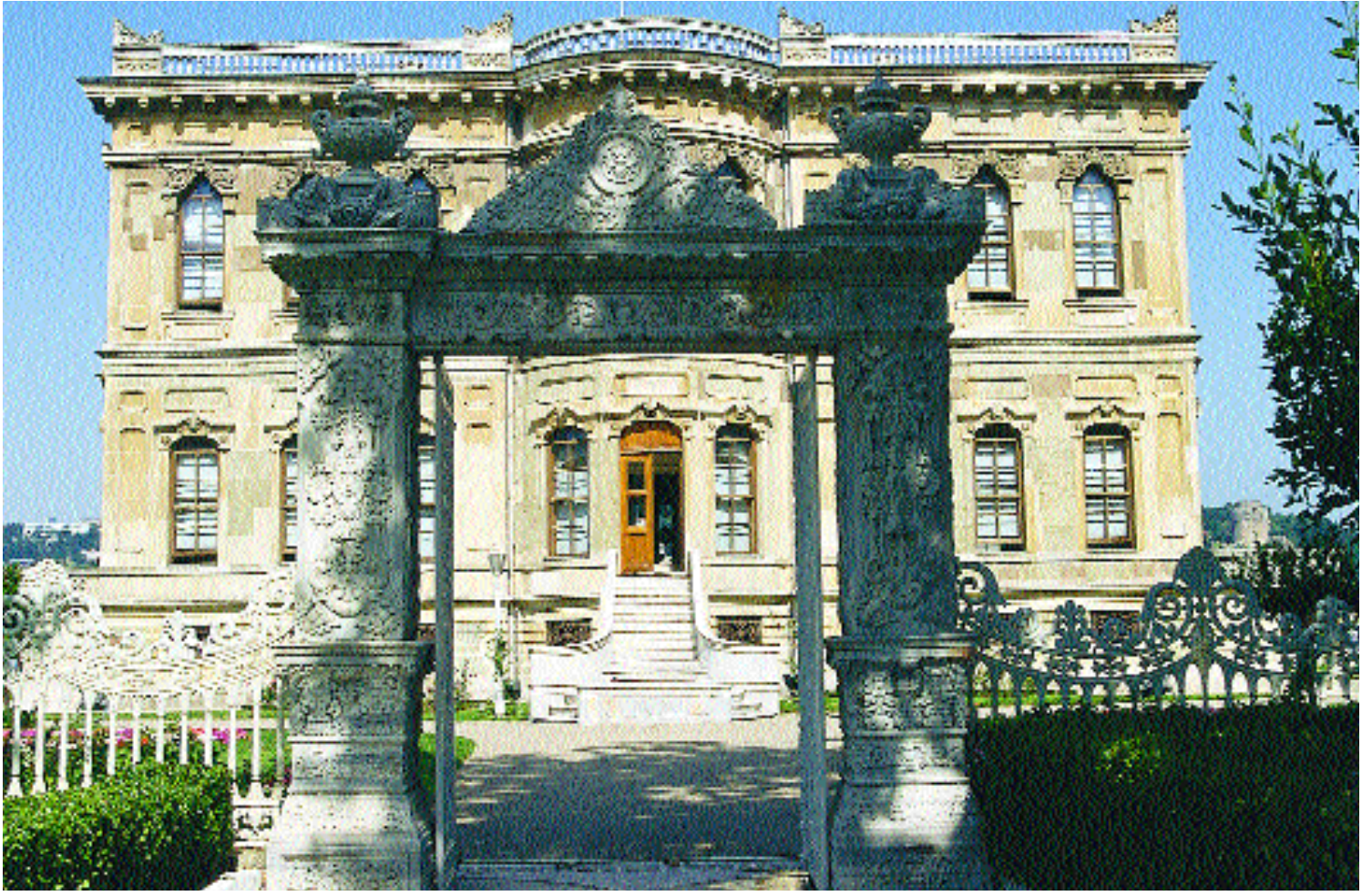

Göksu'nun Boğaziçi ile buluştuğu nokta

ğundan Mevlîd-i şerîf alayının, en azından XVIII. yüzyılda Üsküdar'daki en büyük ve ihtişamlı tören olduğu ifade edilebilir. Bundan 3 gün sonra ortaya çıkan Patrona isyanı sebebiyle III. Ahmed, 15 Rebûlevvel 1143 (28 Eylül 1730) Perşembe günü Üsküdar Sarayı'ndaki Şerefâbâd'dan Topkapı Sarayı'na hareket etmişti. 1 Ekim 1730 (19 Rebûlevvel 1143) tarihinde de tahttan çekilmek zorunda kalmış ve yerini Sultan I. Mahmûd (1730-1754)'a devretmişti.²

Rûznâmesine göre I. Mahmûd'un Üsküdar'a ilk geçişi 29 Şaban 1143 (9 Mart 1731) tarihindedir. Beylerbeyi'ndeki Kapdan Mustafa Paşa/Bâğ-ı Ferâh Yalısı'nı gezdikten sonra, Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Hümâyûnâbâd olarak isimlendirdiği karşı yakadaki Bebek adlı mahalle uğramış, sandalla Göksu Kalesi'ne giderken Rumeli ve Anadolu hisarlarından top atışları yapılmış ve Şemsî Paşa semti yoluyla Şerefâbâd'a gelmişti. I. Mahmûd'un 1 Zilkade 1143 (8 Mayıs 1731)'deki Göksu Kasrı binişinde, yine Anadolu ve Rumeli hisarlarından şenlik amacıyla sekdirme top atışları yapılmıştı. Bu civardaki binişlerde hisarlardan, seker/sıçrayarak ilerleyen gülle anlamındaki sekdirme toplar atılmasının alışılmış bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Padişahın Macar Bahçesi'nde kurulan sâ-yebândan hisarlardan yapılan atışları izlediği ve sonra Yûşâ'a çıkararak buradaki merkadi ziyaret ettiği, ardından Tokat Bahçesi'ne uğradığı tarih 16 Zilhicce 1143 (22 Haziran 1731)'dür.³

Padişah gezilerinin resmî/tarihî adı *Biniş-i hümâyûn*'dur. Padişahların atla veya

Padıŝahların uğrak mekânı
Küçük Kasrı

kayık türleriyle sarayıçı/saraydıŝı ve suriçi/surdıŝındaki olağan gezilerine biniş-i hümâyûn denmektedir.⁴ Mutad biniş günleri Pazartesi ve Perşembe olmakla birlikte diğer günlerde de geziye çıkılmaktadır. Padişahın bu günlerde, bilinen kostümlerle ve biniş takımıyla çıktığı açık, diğer ise kendisini gizleyen elbiselele gerçekteŝtirdiği tebdil binişleri olmak üzere iki tür biniş-i hümâyûn bulunmaktadır. Sadrazam gezileri ise Biniş-i Âsafî olarak anılır. Diğer Osmanlı tarih kaynaklarında rastlanmamakla birlikte, birkaç Osmanlı müellifinin kaleme aldığı İstanbul tarihiyle ilgili eserlerde, padişahların biniş yerleri belli bir sıralamaya göre aktarılmaktadır. Anadolu yakasının 7 burun temelinde (1. Üsküdar, Öküz Limanı-Kuzguncuk, Stavros-Beylerbeyi, Çengelköy, Kuleli-Kule Bahçesi; 2. Zeytun Burnu-Vaniköy; 3. Kandilli, Göksu, Anadolu Hisarı; 4. Kanlıca-Çubuklu, İncirliköy-Sultaniye, Beykoz; 5. Selvi Burnu-Hünkâr İskelesi; 6. Macar Burnu-Yuşa Dağı, 7. YoroZ-YoroZ Kalesi-Kavak) tarif edildiği bu eserlerde, bir eksik veya fazlayla biniş yerleri birden altıya kadar numaralanmıştır. Buraya göre padişahların birinci biniş yeri Şemsî Paşa Sarayı (Üsküdar Sarayı), ikinci Kule Bahçesi/Kuleli, üçüncü Büyük ve Küçük Göksu, dördüncü Kanlıca-Büyük ve Küçük Çubuklu, beşinci İncirli Köy-Sultâniye ve altıncı biniş mahalli Servi Burnu (Hünkâr İskelesi)'dir. Fener Bahçesi'ne padişah arzu ettiğinde biniş-i hümâyûn düzenlenmektedir.⁵

Sultan I. Mahmûd'un Üsküdar'daki biniş yerleri, ağırlıklı olarak Üsküdar Bahçesi'deki Mehmed Paşa Kasrı, buradan gidilen Yemişçibaşı Bağı ile Beylerbeyi

Sâhilsarayı ve buradaki Havuzbaşı ve Bağ Köşkü idi.⁶ İlk ve kısa süreli dinlenme yerleri, Üsküdar Sarayı dahilindeki Lâlelik, Limonluk vs. isimli bahçelerin maksûreleri idi. Padişahın en az ayda bir kez söz konusu yerlerde bulunduğu, kış aylarında Üsküdar yakası binişlerinin çok daha az yapıldığı görülmektedir. Üsküdar Bahçesi'nin saray dışında çeşitli köşklere ve diğer yapılardan oluşan geniş bir alanı kapsadığı, diğer adı Kavak olan Üsküdar Sarayı ifadesiyle çoğu kez Üsküdar Bahçesi'ne işaret edildiği anlaşılmaktadır. Üsküdar ve Beylerbeyi sarayları ve çevresindeki diğer yapılar, sadece harem üyelerinin katılımıyla yapılan halvet-i hümayûnlar için de kullanılmaktaydı. Göksu ve buradaki kasırlar, yakın çevredeki Sâdık Ağa Yalısı, I. Mahmûd'un Üsküdar'da göçte bulunduğu günlerde sıkça gittiği dinlenme yerleridir. Padişahın atış eğitimlerine katılarak bizzat testilere kurşun attığı Göksu'da denizde tutulan balıklar yeniliyor, dervişlerin "*devr ve raks*"ları veya "*yeni gelen cânbâz Firenk*"in hünerleri izleniyor, Şiveli-oğlu'ndan "*Türkmânî ve şarkı*" dinleniyor, ağaların veya onların çocuklarının karşılaştığı satranç oyununa bakılıyordu.⁷

Göksu 12 Şevvâl 1167 Perşembe (2 Ağustos 1754) günlü ve Osmanlı tarihi bakımından oldukça önemli bir gelişmeye de sahne olmuştu. İlk defa burada aktarılan rûznâme kayıtlarına göre, adı bildirilmeyen Cebehâne tüfengcibaşısı, "*havâ kağıd*" uçurmayı daha önce iddia etmiş ancak "*havâsına müsâdife*" edememişti. Fakat söz konusu tarihte hava uygun olduğundan, Sultan I. Mahmûd Göksu'daki kasra ("*fevk_nî*") gelmiş, karşısındaki dağ tarafında kağıd balonun 400 kulaç (1 kulaç = 1, 895 metre) havaya yükseldiğini "*temâşâ*" etmişti.⁸

I. Mahmûd daha az sıklıkta olmak üzere, Şemsî Paşa/Şerefâbâd Kasrı, Çengelköy'deki Hatice Sultan Yalısı/Sarayı ve Kuleli/Kullebahçesi'nde bulunmaktaydı.⁹ Şerefâbâd Kasrı binişlerinde, denizdeki Şekerkaşası'na konulan testilere tüfek atışları yapılmaktaydı. Beykoz ve buradaki Gümrük Emîni İshak Ağa'nın Yalısı, Çubuklu, Vâniköy, Fıstıklı'daki İvaz Mehmed Paşa-zâde İbrahim Beyefendi'nin Köşkü, Fenerbahçesi ve İbrahim Ağa Çayırı, Kandilli, Tokat Bahçesi ve buradaki kasr nadiren gidilen diğer biniş yerleridir. Padişah Surre-i hümayûn'un Üsküdar'a naklini bu mahallerden birine geçerek izlemekteydi.¹⁰ I. Mahmûd, Yûşâ'da Tokat Köşkü'nü ihyâ ettirip Hümayûnâbâd adını vermiş, Kanlıca'da Mihrâbâd Kasrı'nı yaptırmış, Nevâbâd ismiyle Kandilli'yi imar ve İstavroz Sarayı'nı tamir ettirmişti.¹¹ 1162/1748'de kâgirden yeniden yaptırdığı Dividcizâde Şeyh Mehmed Tâlib Efendi Câmii Üsküdar'da Menzilhâne/Gündoğumu Caddesi'nde idi ve Sultan Mahmûd Câmii adıyla anılmaktaydı.¹²

Sultan I. Mahmûd hemen hemen her yaz Üsküdar'da ikamet etmekteydi. Padişahların kışlık saraydan yazlık saraylara ve yazlık saraylardan kışlık saraylara, şehzâdeler ve harem üyeleriyle beraber hareket etmelerinin adı *göç-i hümayûn* veya *nakl-i hümayûn*'dur. I. Mahmûd'un mevcut kayıtlara göre Üsküdar'a ilk nakli Beylerbeyi Sarayı'na ve 27 Muharrem-23 Safer 1148 (19 Haziran-15 Temmuz 1735) tarihlerindedir. Yirmialtı günlük bu ikametten sonra, 24 Muharrem-5 Safer 1150 (24 Mayıs-4 Haziran 1737)'de muhtasarca göç-i hümayûnla Üsküdar Sarayı'nda, 1153/1740'da beş gün diğer adı Kavak Sarayı olan aynı yerde

Padişahların biniş
mekanlarından biri olan
Kuleli'nin günümüzden
bir görünümü

Bir zamanlar
padişahların İstanbul'u
temaşa ettikleri
Yuşa Tepesi'nden
Boğaz'ın görünümü

idi¹³. Yine muhtasar nakl-i hümayûnla 11-21 Cemâziyelevvel 1154 (25 Temmuz-4 Ağustos 1741) tarihlerinde Beylerbeyi Sarayı'nda bulunulmuştu. 6 Rebûlâhır-6 Cemâziyelevvel 1155 (10 Haziran-9 Temmuz 1742)'deki göçde, Üsküdar Sarayı'ndaki ikamet 15 Rebûlâhır (19 Haziran)'den itibaren Beylerbeyi Sarayı'nda devam ettirilmiştir. 3-10 Cemâziyelâhıre 1157 (14-21 Temmuz 1744), 13-27 Cemâziyelevvel 1158 (13-27 Haziran 1745) ve 25 Cemâziyelâhıre-23 Receb 1159 (15 Temmuz-11 Ağustos 1746) tarihlerindeki muhtasarca/yarı ("*nîm*") göçlerde mekan yine Beylerbeyi Sarayı idi¹⁴. Padişahın diğer nakl-i hümayûnları 27 Receb-18 Şaban 1165 (10 Haziran-1 Temmuz 1752) ve 11 Şevvâl-7 Zilkade 1167 (1-26 Ağustos 1754) tarihlerindedir ve saray değişmemiştir.¹⁵

Ortalama 15-25 gün süren Üsküdar veya Beylerbeyi saraylarındaki göç-i hümayûn günleri doğal olarak Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarındadır. I. Mahmûd ve harem üyeleri 1735'de yirmialtı, 1737'de onbir, 1741'de on, 1742'de yirmidokuz, 1744'de yedi, 1745'de ondört, 1746'da yirmiyedi, 1752'de yirmibir ve 1754'de yirmibeş gün Üsküdar'da kalmışlardı. Söz konusu sayfiye günlerinde binişlere ve diğer günlük programların uygulanmasına devam edilmektedir. Padişah Dîvân-ı hümayûn toplantısı, mevâcib dağıtımı veya çıkan yangın sebebiyle İstanbul'a gidiyor, Üsküdar'a gelen sadrazam ve şeyhülislâmla olağan kabuller gerçekleştiriliyordu. Göç günlerinde Üsküdar veya Beylerbeyi saraylarından hareketle Şerefâbâd Kasrı'na, Göksu'ya ve buradaki Âsafâbâd Kasrı'na, Çubuklu Mesîresi'ne, Beylerbeyi'ndeki Fıstıklıbahçe'ye, Bebek Bahçesi'ne ve diğer yerlere binişler düzenlenmişti. Bu biniş yerlerinde, hemen her zaman testilerin nişan alındığı tüfek atışları, kemânkeşlerin ok atma müsabakaları, yüzme yarışları ve koşular ("*piyâde koşu*") ile menzil/süvarî/piyâde cirîdi ve tomak oyunu gibi geleneksel sportif faaliyetler yapılıyor, eğlence amaçlı olarak cüce ve dilsizlerin gösterileri, pehlivanların güreşleri izleniyor, köpek-ayı döğüşleri veya bunlara yaptırılan hareketler takip ediliyordu. Bazen biniş mahalli yolu üzerindeki "*mekteb*" çocuklarına para dağıtılıyor, havayî fişek gösterileri seyrediliyor ve kıssahânların menkıbeleri dinleniliyordu. Bütün bu faaliyetler çeşitli müzisyen

ve müzikler (“*Nasûh-zâde'den mûsiki faslı*” gibi) eşliğinde gerçekleştirilmekteydi.

Cuma selâmlıklarının saltanatın meşrûiyet temellerinden birini oluşturduğu ve tüm halka açık olan en büyük merasim olduğu bilinmektedir.¹⁶ Hem Selâmlık hem de bunun öncesindeki padişahın geçeceği güzergâhın gösterildiği Sarık alaylarının, Üsküdar ahalisi tarafından yakın bir ilgiyle takip edildiği şüphesizdir. Sultan I. Mahmûd'un Üsküdar'da Cuma Selâmlığı tertib ettirdiği iki câmi öne çıkmaktadır: Bugünkü Beylerbeyi Câmii mahallinde olan ve kendisinin yeni bir hünkâr mahfili yaptırdığı İstavroz Câmii ile Anadolu Hisârı Salacak'daki Fâtiht Sultan Mehmed Câmii. Üsküdar'daki ilk câmi olarak kabul edilen Fâtiht Câmii'ne özellikle Beylerbeyi'ndeki göç günlerinde giden padişah, daha sonra bu câmiyi yeniden inşa ettirmişti. I. Mahmûd daha az sayıda olmak üzere Sultan III. Murad'ın vâlidesi Nûrbânû Vâlide Sultan adına yaptırılan Atîk Vâlide Câmii/Toptaşı Câmii ile Yeni Vâlide Câmii'nde Cuma selâmlıklarına çıkmıştı.¹⁷

28 Safer 1168 (14 Aralık 1754)'de tahtı devralan Sultan III. Osman (1754-1757)'ın başlıca biniş mahalli Üsküdar Sarayı ve dahilindeki Şerefâbâd Kasrı ile İstavroz Sarayı ve buradaki Beylerbeyi Yalısı idi. Padişahın 18 Cemâziyelâhur 1168 (1 Nisan 1755)'deki Beylerbeyi Yalısı'nı ilk ziyaretinden itibaren belirli zaman aralıklarıyla Üsküdar'da bulunduğu görülmektedir. Daha farklı olarak III. Osman, rûznâmesindeki bir kayda göre sadece çavuşlarla beraber aynı yalıya gece gelip gün doğmadan tekrar İstanbul'a dönmüştü¹⁸. XVIII. yüzyılın diğer padişahları gibi III. Osman da Göksu binişlerini ve buradaki sarayda yapılan halveti hümayûnları kendi anlayışına uygun hazırlıklarla beraber sürdürmüştü. Münhasıran göç günlerinde yapılan buradaki halvetler ve başkadının “*göçlü ağalara*” gönderdiği ihсанlar rûznâmede yer bulmuştur. Ayrıca Göksu'da padişah, Kurban bayramının ikinci gününde (11 Zilhicce 1170/27 Ağustos 1757) sadrazamanın da katıldığı ve Mehterhâne'nin, cirîdcilerin, pehlivanların yer aldığı çeşitli eğlenceler tertip ettirmişti.¹⁹ Açık bir ifade bulunmamakla birlikte, bu kutlamaları kısmen halkın da izlemiş olması muhtemeldir.

Sultan III. Osman'ın Beşiktaş Sâhilsarayı'ndan Beylerbeyi Sarayı'na ilk göç-i hümayûnu 12-19 Zilkade 1169 (7-14 Eylül 1756) ve ikincisi 3 Zilkade-28 Zilhicce 1170 (20 Temmuz-13 Eylül 1757) tarihlerindedir. Göçler dolayısıyla 1756'da yedi, 1757'de elli beş gün Üsküdar'da kalmıştı.²⁰ Bu bilgiler ve olağan şartlar ölçü alındığında Üsküdar'da en uzun süreyle ikamet eden padişahın III. Osman olduğu anlaşılmaktadır. Göçte bulunulan günlerde Göksu dışında, Kuleli ve buradaki Bostancıbaşı Köşkü'ne, Bahâyî Körfezi'ndeki Sâdık Ağa, Beykoz'daki Gümürücü İshak Ağa ve Vâniköy'deki Hayâtî Efendi'nin yalılarına gidiliyordu. Padişahın yazlık günlerde “*fasl-ı mûsîkî ve menâkıb*” dinleyerek vakit geçirdiği rûznâmede tekrarlanır. III. Osman'ın bu günlerde Cuma Selâmlığı yeri ise İstavroz Câmii idi ve bir kez de Kandilli Câmii'ne Cuma Selâmlığı Alayı düzenlenmişti.²¹

Yaklaşık üç yıllık kısa saltanatına rağmen birçok hayır eserinin sahibi olan III. Osman, 1169/1755-1756'da Üsküdar Bahçesi ve Sarayı sınırları içinde ev ve dükkânlarıyla birlikte yeni bir mahalle inşa ettirmiş (İhsâniye), burada İhsâ-

Yuşa Hazretleri'nin kabri olarak bilinen meçhul kabir

niye Câmî ve mescidlerini yaptırmıştı.²² Bölgeye olan âşinâlık ve yakınlık III. Osman'ın tebdil gezilerinden de öğrenilebilmektedir. Padişah tebdil-i kıyafetle Çiçekçi Bahçesi'ne uğruyor ve muhtemelen doğduğu ve çocukluğunun ilk yıllarını geçirdiği şehir olmasından hareketle Edirneli Osman Ağa adıyla kendisini tanıtıyordu.²³ Sultan III. Osman'ın kendisini gizleyen kıyafetlerle sıkça gittiği bir diğer mekan da Halvetiyye'nin Ramazâniyye Şubesi'nde kendi adına bir kolu oluşan, münzevîliğiyle meşhûr Şeyh Seyyid Ahmed Raûfî'nin Doğançılar'daki tekkesi idi. III. Osman'ın, "*meftûn-ı kemâlâtı*" olduğu Şeyh Raûfî'yi "*mükerren*" ziyaret ettiği belirtilmekte²⁴ ve müntesibi bulunduğu anlaşılmaktadır.

16 Safer 1171 (30 Ekim 1757)'de cülûs eden Sultan III. Mustafa (1757-1774) devrindeki 12 Zilhicce 1179 (22 Mayıs 1766) depremi geniş imar faaliyetlerini zorunlu kılmış, bir çok yapının tamiriyle birlikte Kızkulesi'ni yeniden inşa ettiren padişah, Kadıköy, Ayazma ve Paşabahçe'de câmiler yaptırmıştı.²⁵ III. Mustafa'nın Üsküdar'daki başlıca biniş yerlerine düzenli aralıklarla gittiği, Kavak Sarayı'ndaki Şerefâbâd Kasrı'nda daha çok bulunduğu görülmektedir.²⁶ Yine bu mahallin dâhili ve çevresindeki Mehmed Paşa Köşkü ve Yemişçibaşı Bağı, Beylerbeyi Sâhilsarayındaki Havuzbaşı, Göksu, Tokat Bahçesi, Fener Bahçesi ve buradaki Havuzbaşı mutad ve tebdil binişleriyle ziyaret edilen diğer yerlerdir.²⁷ "*Vişne ve kiraz mevsiminde*" göç edilen Çengel köyü ve İstavroz köyü arasındaki Beylerbeyi Yalısı'nı padişah, arazisiyle ilgili anlaşmazlıklar sebebiyle ve burayı itibardan düşürmek düşüncesiyle yıktırmıştı.²⁸ Gezi alanlarında özellikle

Kız Kulesi'ni yeniden inşa ettiren
Sultan III. Mustafa

Üsküdar müdavimlerinden Sultan III. Osman

Enderûn mensublarının faal olduğu çeşitli oyunlar yine müzikler eşliğinde sergileniyordu. III. Mustafa'nın hemen her zaman biniş yerlerinde tüfek atışları yaptırması ayrıca dikkat çekmektedir ve onun askerî alandaki bilinen ıslâhat girişimlerine uygun düşmektedir.

III. Mustafa'nın vâlidesi Emine ve büyük kardeşi Şehzâde Süleyman adına Şemsî Paşa'da inşâ ettirdiği Ayazma Câmii'nin temeli, Hüdâî Mahmûd Efendi şeyhi duâsıyla 21 Muharrem 1172 (24 Eylül 1758)'de atılmış ve 1 Şaban 1174 (8 Mart 1761)'de inşası tamamlanmıştı. Bina emîni Seyyid İshak Ağa olan câminin yapım aşamalarını bizzat takip eden padişah, ilk Cuma'da namaza başlanmasını istediğinden sadrazam ve şeyhülislâm burada hazır bulunmuşlardı.²⁹ III. Mustafa'nın Üsküdar'da Cuma Selâmlığı düzenlediği selâtîn câmisi ise Yeni Vâlide'dir. Yangın mahalline bizzat ulaşan padişahların, yanan yere yakın bir haneye yerleşip kendisinin bulunduğu yere ateşin sıçramaması için söndürme işiyle uğraşanları olağanüstü gayret sarfetmeye sevkeden geleneksel davranışlarını III. Mustafa da bir çok kez uygulamıştı. Mesela Üsküdar'daki 22 Safer 1177 (1 Eylül 1763) tarihli yangında padişah, güneş doğduktan sonra Balaban İskelesi'nden çıkarak atla yangın mahalline ulaşmış, burada kontrol altına alınamayan yangın sebebiyle altı hâne değiştirmiş ve yangının söndürüldüğüne dâir itfâ/intifâ k_imesini, iki kez gelip gittiği Şerefâbâd Köşkü'nde alarak öğle vaktinde İstanbul'a dönmüştü.³⁰

Sultan I. Abdülhamid Cuma Selamlığında

8 Zilkade 1187 (21 Ocak 1774)'de tahta çıkan Sultan I. Abdülhamid (1774-1789), annesi Râbia Şermî Kadın adına Beylerbeyi'nde 21 Receb 1192 (15 Ağustos 1778)'de resmî açılışı yapılan câmii ve yanında sıbyân mektebi, muvakkithane, çeşmeler, çocukları için türbe gibi yapılar inşa ettirmişti.³¹

I. Abdülhamid'in mutad ve tebdil biniş yerleri, Beylerbeyi'nde Havuzbaşı, Üsküdar Sarayı'nda Şemsî Paşa ve Mehmed Paşa kasırları, Kuleli veya Kullebahçesi, Defterdâr Bağı, Fenerbahçesi, Sultâniye, Çubuklu ve Büyük Çamlıca idi.³² Mesela, Büyük Çamlıca'ya çıkılan 15 Cemâziyelâhır 1188 (23 Ağustos 1774) tarihindeki bir gezide, Topkapı'daki sâhilsaraydan sandalla "*yirmi dak_kada*" Üsküdar'a varılmış, Mehmed Paşa Kasrı'ndaki kısa bir moladan sonra beygirlerle Karacaahmed'den Harmanbaşı'ndan ve bağlar arasından Küçük Çamlıca'ya "*sâde nekkâre*" eşliğinde gidilmiş ve burada "*sabâh ta'âmı*" yenilmişti. Yine hareket edilerek Bulgurlu Köyü'nden yarım saatde Büyük Çamlıca'da kurulan sâyebâna oturulmuş, çakırcı ve şahincibaşlarının sunduğu avlara bakılmış, küçük eşekle konuşarak ve eliyle taş kırarak gösteri yapan biri izlenmiş ve ikinci vaktinden sonra Çinili Mahallesi'nden, Üsküdar İskelesi'nden İstanbul'a dönmüştü.³³

Şemsî Paşa Kasrı aynı zamanda halvet-i hümâyûnların yapıldığı ve donanmanın

Akdeniz'e çıkışının tebdîlen izlendiği bir yerdi. Padişah 11 Şaban 1199 (19 Haziran 1785)'da gecenin ilk saatlerine kadar ("*leylî sâ'at üç buçuğa dek*") Kızkulesi'nde mehtâb seyr ediyor, 20 Receb 1200 (19 Mayıs 1786)'de Haydarpaşa İskeleyi üzerinden ulaştığı Çiçekçibaşı Bağı civarındaki çimenliklerde hazırlanan yerde dinleniyordu. Göksu ve özellikle Büyük Göksu, padişahın şehzâdeleriyle birlikte ve bazen tebdîlen gittiği başlıca dinlenme ve eğlenme yeri idi.³⁴

I. Abdülhamid alışlageldiği üzere yangın çıktığında Üsküdar'a geçmektedir. Mesela, 2 Zilkade 1188 (4 Ocak 1775) tarihinde Çinili Câmii Mahallesi'nde çıkan ve 5 hânenin yandığı ve 2 hânenin yıkıldığı yangını Şemsî Paşa Kasrı'ndan, 26 Şevvâl 1199 (1 Eylül 1785)'de Öküz Limanı'nda "*merhûm*" Şeyhülislâm Arab-zâde Yalısı'nda başlayan ve Silahdar Abdurrahmân Ağa Câmii'ne kadar yayılan yangını yerinde takip etmişti. Ayrıca Sultan I. Abdülhamid, Surre'nin çıkarılışı ardından Receb ayı son günlerinde Hicâz'a hareket eden sakabaşuların Ayrık Çeşme/Ayrı Çeşme'deki uğurlanışı duâsında, kimi zaman kendisini gizleyen kıyafetlerle hemen her yıl hazır bulunmaktaydı. Bu merasimin bazen Mî'râc gecesinin olduğu günde icra edildiği görülmektedir.³⁵

Bu dönemde Anadolu yakasındaki Cuma Selâmlığı alaylarının daha çok Beylerbeyi Câmii'ne düzenlendiği görülmektedir. Padişah Üsküdar'da sultanların yaptırdığı diğer câmilere de aynı merasim sebebiyle gelmekteydi. Rakamlarla örneklenecek olursa, 1198-1201/1783-1787 yıllarını kapsayan dört yıllık sürede, Beylerbeyi Câmii'nde üç, Yeni Vâlîde Câmii'nde üç, Atık Vâlîde Câmii'nde iki ve Ayazma Câmii'nde bir defa Cuma selâmlığı düzenlendiği görülmektedir. Dört yılda toplam dokuz defa Üsküdar'da Cuma Selâmlığı Alayı yapılmıştı. Aynı yıllarda üç kez de Terâvîh namazı için Beylerbeyi Câmii'nde bulunmuştu. Padişah özellikle Cuma selâmlıklarına, binişlere ve terâvîhlere büyük şehzâdeleri beraberinde getirmekteydi.³⁶ Sultan III. Mustafa'nın yaptırdığı ancak hava muhalefeti sebebiyle gidemediği Ayazma Câmii'ne ilk Cuma Selâmlığı, 7 Şevvâl 1199 (12 Ağustos 1785) tarihinde I. Abdülhamid tarafından gerçekleştirilmişti.³⁷

Sultan I. Abdülhamid Üsküdar'ı tebdîl-i kıyafetle de gezmekteydi. Mutad ve tebdîl binişleri, yangınlar ve Cuma selâmlıkları dolayısıyla Üsküdar'ın çeşitli semtlerinde bulunan Abdülhamid'in yılda en az bir kez bu şekilde halkın arasına karıştığı anlaşılmaktadır. Cuma dışındaki haftanın diğer günlerinde gerçekleştirdiği tebdîl-i kıyafet geziler için Ramazan ayı öncesi veya sonrasında birkaç günü seçmişti.³⁸

11 Receb 1203 (7 Nisan 1789)'de tahta çıkan ve son derece enerjik bir padişah olduğu bilinen Sultan III. Selim (1789-1807)'in, inşa ettirdiği askerî, sivil ve dinî yapılar dolayısıyla Üsküdar'a özel bir önem verdiği ve kısa aralıklarla hemen her semtine geldiği görülmektedir.

Devletin askerî alandaki zafiyetini telafi edebilmek uğrunda başlattığı girişimler ve bu yöndeki gelişmeler gezileri aracılığıyla da izlenebilmektedir. Padişah Çamlıcalar'a düzenlenen binişlerde Terazibaşı'nda kurulan otağ-ı hümayûndan/sâyebândan, Boğaz kaleleri ve yeni inşa edilen tabyalardan yapılan sekdir-

Sultan III. Selim

me top atışlarını, denizdeki tatbikat türü gösterileri takip ediyordu. Kavak Kalesi'ne de bizzat çıkmıştı. Hünkâr İskelesi binişleri adıyla aynı bölgeye, Tokat Bahçesi çevresine yapılan gezilerde padişah, Yûşâ'daki "*kabr-i mechûlü*" ziyaret ediyor, Akbaba ve Dereseği gibi civardaki köylere de uğruyordu.³⁹

III. Selim'in Üsküdar'daki başlıca biniş mahalli Kavak/Üsküdar Sarayı'dır. Buradaki Şemsî Paşa/Şerefâbâd ve Mehmed Paşa kasırlarına oldukça sık bir zamanlamayla gelmekteydi. Biniş mahallerinde çoğu kez "*desti*"ler hedef alınarak tüfek atışları yapılıyor ve bazan III. Selim de nişan talimine katılıyordu. Güreş tutan pehlivanların, ok atan kemânkeşlerin, menzil veya piyade ciridi oynayan ağaların izlendiği aynı yerlerde padişah, iftar açmak veya yangının söndürüldüğüne dâir haberi/belgeyi beklemek için de bulunmaktaydı.⁴⁰ III. Selim 17 Şaban 1203 (13 Mayıs 1789) tarihindeki binişte, Kavak Sarayı'ndan Leylâk Bahçesi'ne geçmiş ve harab durumda olan Mehmed Paşa Köşkü'nün yeniden inşasını emretmişti.⁴¹ Üsküdar Sarayı'nın kullanılamaz durumda olduğunu ve tamirini kimsenin düşünmediğini belirten Tosunyan/d'Ohsson, bunu padişahlarda kır hayatı zevkinin azaldığı düşüncesine bağlamıştı.⁴²

Beylerbeyi Sâhilsarayı ve Havuzbaşı, Sultâniye, Göksu Kasrı ve buradan gidilen Nakkaş Paşa Yalısı, Kandilli ve Küçüksu, Çubuklu, Kanlıca İskelesi'nden ulaşılan Mihrâbâd, Haydarpaşa, Fenerbahçe ve Vâlîde Kethudâsı Yusuf Ağa bağı III. Selim'in diğer biniş yerleri arasındadır.⁴³ Kuleli Bahçesi binişlerinde alışılmış bir şekilde ayı ve köpeklerin dögüşleri takip ediliyor, çeşitli oyunlar sergileni-

yor, tüfek atışları yapılıyor ve bu türden bütün faaliyetler yine müzik fasılları eşliğinde icra ediliyordu. Ayrıca padişahın Çamlıca'da kethudâsının hânesinde oturmakta olan Hadîce Sultan'ı ziyaret ettiği, aynı yerdeki Melek Mehmed Paşa-zâde Sâlih Bey'in köşkünde birden fazla bulunduğu öğrenilmektedir.⁴⁴

Üsküdar'da bayram alayı ve halka açık bayram eğlenceleri, mevcut bilgilere göre ilk kez Sultan III. Selim devrinde gerçekleştirilmiştir. Üsküdar tarihi bakımından oldukça önemli olan bu kutlamaların tarihi 13 Zilkade 1210 (20 Mayıs 1796) ve Kurban bayramının dördüncü günü idi. Padişah bayram binişi ("*îd-i şerîf binişi*") ile Haydarpaşa üzerinden Dârüssaâde Bağı Köşkü önündeki meydana gelmiş, burada mehterhâne çalarken pehlivanlar güreşmiş, cambazlar hünerlerini göstermiş, çengiler oynamış ve daha başka bayrama özgü oyunlar, seyre gelen kalabalık bir halk topluluğu tarafından izlenmişti. Alayla şehrin içinden geçilerek Büyük İskele'den tekrar İstanbul'a dönmüştü. Bir yıl sonra 13 Zilkade 1211 (10 Mayıs 1797)'de yine Kurban bayramının dördüncü günü Üsküdar'da bayram alayı ve aynı meydana eğlenceler gerçekleştirilmişti.⁴⁵

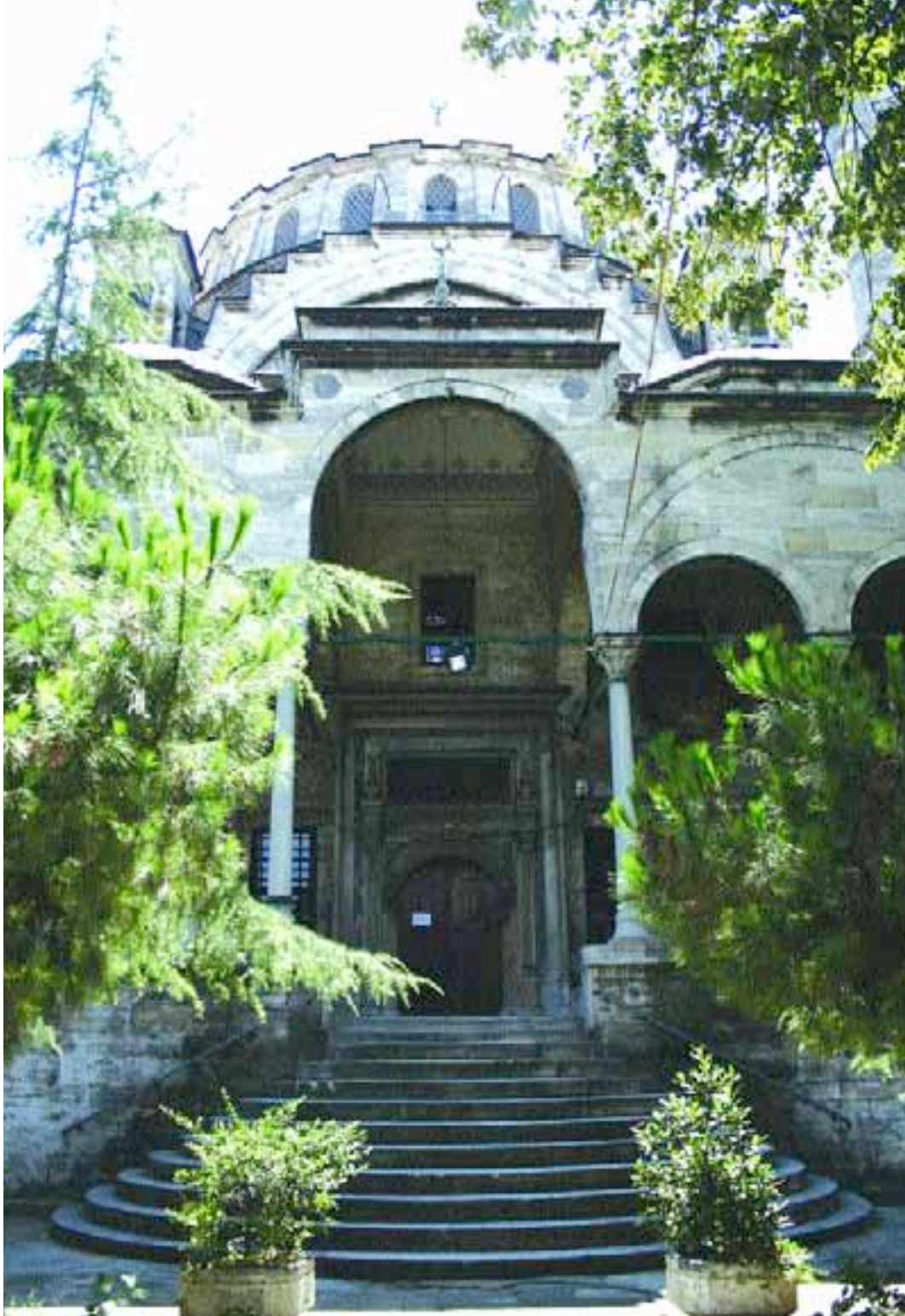
III. Selim inşâ sürecini tebdil gezileriyle izlediği Selimiye Kışlası ve buradaki kasa, çevresindeki yapılarla birlikte Selimiye Câmii'ne düzenli bir şekilde gelmekteydi. Kışlaya uğradığında neferlerin eğitimlerini, talimli süvarî ve piyâdelerin "*yeni tertîb üzre idmân ve izhâr-ı hünerlerini*" takip ediyordu. Yine Talim Meydanı'na geldiği 13 Rebûlâhır 1219 (22 Temmuz 1804) tarihinde, inşası sürmekte olan yapıları dolaştıktan sonra Karaca Ahmed Türbesi'ni ve Azîz Mahmûd Hüdâyî'yi ziyaret etmişti.⁴⁶

25 Zilkade 1216 (29 Mart 1802)'da temeli atılan Selimiye Câmii, Enderûn ve Bîrûn takımının hazır bulunduğu ve binâ emîni Hüseyin Efendi başta olmak üzere bir çok kişiye hilatler giydirildiği büyük bir törenle 10 Safer 1220 (10 Mayıs 1805)'deki Cuma Selâmlığı ile resmen açılmıştı.⁴⁷ Padişah burada vakit namazları için de bulunuyor ve bazı komutanlarla görüşmeler yapıyordu. Diğer padişahlar gibi III. Selim de yangınlar sebebiyle Üsküdar'a geçmekteydi. Mesela, 7 Zilkade 1205 (8 Temmuz 1791)'deki Doğanlılar'daki yangını "*merhûm*" Seyyid Halil Efendi hânesinde ve 23 Şaban 1206 (16 Nisan 1792)'daki Ayazma Kapısı'ndaki yangını, Nişancı Hakkı Bey'in konağında takip etmişti. Haydarpaşa binişiyle Ayrılık Çeşmesi'nden Kuyubaşı'na giderek Hicaz yolcusu olan sakabaşılıkların uğurlanışı duâsında tebdilen hazır bulunan padişah, 27 Receb 1220 (21 Ekim 1805) tarihinde Hünkâr İskelesi üzerinden ulaştığı kağıd kârhânesini denetliyordu.⁴⁸

III. Selim'in Üsküdar'daki Cuma Selâmlığı Camii ağırlıklı olarak babası III. Mustafa'nın inşa ettirdiği Ayazma Câmii'dir. Her yıl en az bir kez buraya Cuma Selâmlığı Alayı düzenlenmişti. Yeni ve Atık Vâlide, Beylerbeyi câmilerinde de aynı merasim gerçekleştirilmiştir.

Öncelikle çarşı pazarı kontrol ve halkın neler konuştuğunu öğrenmek amaçlı olan tebdil-i kıyafet geziler arasında Üsküdar'a atıf yapılan birkaç kayıt da günlüklerde mevcuttur. Başkadının vefatı ve defni sonrasında padişahın aynı gün

Ayazma Cami

tebdil-i kıyafetle Üsküdar'ı gezdiğine dair bilgiler, herhalde III. Selim'in Üsküdar'ı sığınak veya hüznlerin dağıtıldığı bir mekan gibi gördüğüne işaret etmektedir.⁴⁹

Sonuçta XVIII. yüzyıl Osmanlı padişahlarının alışılmış bir zamanlamayla ve daha genelde kendi yapı ve bakışları doğrultusunda Üsküdar'a göçler, binişler ve selâmlıklar düzenlediği görülmektedir. Cuma selâmlığı ve sarık alayları, top şenlikleri ve tatbikat türü gösteriler, Göksu ve Kandilli gibi yerlere, hasbahçelere yapılan binişler, Üsküdar şehri ve çevresindeki padişah merkezli başlıca etkinliklerdi. Eksiksiz uygulanmasına özen gösterilen protokolleriyle birlikte padişahlığın ahali üzerindeki tesirini ve inancını devam ettiren çeşitli merasimler, doğal olarak payitaht sınırları içerisindeki Üsküdar'da da icra edilmişti. 1730'da Yeni Valide Câmii'ndeki Mevlîd Alayı ve Mevlîd Kandili merasimi, en azından bu yüzyılda Üsküdar'da düzenlenen en ihtişamlı törendi. Sultan III. Osman mevcut bilgilere göre, Üsküdar'daki yazlık saraylarda ikamet eden en son padişaktır. Dinlenme ve eğlenme ağırlıklı olarak yapılan Üsküdar gezileri, giderek mahalle ve işyerleri gibi sivil, kışlalar gibi askerî amaçlı yapı inşalarının kontrol edilip izlendiği gezilere dönüşmüştü. XVIII. yüzyıl hükümdarları arasında Üsküdar'la hemen her bakımdan çok daha ilgili olan padişah Sultan III. Selim'dir. Dinî ve sivil mimarî eserler yanında Üsküdar'da ilk defa büyük ölçekli askerî yapılar inşa ettiren III. Selim'i, yine burada ilk kez tertib ettirdiği halka açık bayram kutlamaları dolayısıyla, şehirle en çok bütünleşen veya bir anlamda Üsküdarlı bir padişah olarak anmak mümkündür.

DİPNOTLAR

¹ Sadreddin-zâde Telhîsi Mustafa, *Cerîde*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, K. Kepeci-Müteferrik Defterler, nr. 7500, s. 14.

² Sirkâtibi Hıfzî, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. [=TSMK], Revan Koleksiyonu, nr. 1977/III, vr. 37b; Vakanüvis Subhî Mehmed, *Târîh* (neşr. Beylikçi Râşid-Vakanüvis Vâsıf), İstanbul 1198, s. 5a-6b; Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'î't-tevârîh* (haz. M. Münir Aktepe), İstanbul 1976, I, 2-11; M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul 1958, s. 33-35.

³ Sirkâtibi Hıfzî, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 56a, 62b, 66a.

⁴ Abdülkadir Özcan, "Biniş", *DİA*, IV, 184-185. Padişahların Üsküdar'daki göç, selâmlık veya biniş yerleri olan saraylar/sâhilsaraylar, câmiler, kasırlar/köşkler, bahçeler ve benzeri mimarî eser ve mahallerle ilgili oldukça zengin araştırma ve incelemeler bulunmaktadır. Kitap (meselâ, Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar A Survey of Turkish Kiosks and Pavilions*, I (İstanbul 1968), II, (İstanbul 1974); Nurhan Atasoy, *Osmanlı Bahçeleri ve Hasbahçeler*, İstanbul 2005) veya madde (örneğin, Semavi Eyice, "Ayazma Camii", *DİA*, IV, 230-231) halindeki konuyla ilgili çok sayıda çalışmayı burada sıralamaktan sarfınazar edilmiştir. Saraylar ve çevresindeki kasr, köşk, divânhâne, oda, havuz ve benzeri yapılarla ilgili çeşitli defter ve belgelerin mevcut olduğu bilinmektedir. Boğaziçi Anadolu yakasının tarihî coğrafyasıyla ilgili son iki Osmanlı tasviri için bk. P. Ç. İnciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, tercüme ve notlar Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1976², s. 124-138; Mehmed Râif, *Mir'ât-ı İstanbul* (düzeltilme ve notlarla yayıma haz. Günay Kut-Hatice Aynur), I (Asya Yakası), İstanbul 1996, tür. yer.

⁵ İnciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 126, 128, 130-131, 133, 137; G. V. İnciyan, *Boğaziçi Sayfîyeleri* (çev. Kandilli Ermeni Kilisesi Papazı, notlar Orhan Duru), İstanbul 2000, s. 145, 147, 158, 165, 170-171; Sarkis Sarraf-Hovhannesyanyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi* (çev. Elmon Hançer), İstanbul 1996, s. 58, 60, 65, 68.

⁶ Sirkâtibi Hıfzî, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 67b, 68b; Sirkâtibi Hıfzî-Salâhî, *Rûznâme-i Sultân Mah-*

mûd Hân, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. Türkçe Yazmalar, nr. 2518, vr. 80b, 88b, 122b, 123b, 125a; Sirkâtibi Ömer, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, Millet Yazma Eser Ktp., Ali Emîri Koleksiyonu, Tarih, nr. 423, vr. 2b-3a, 21a-22b, 51a-52a, 54b, 71a, 89a, 90a, 91a, 93b, 108a, 109b, 111a, 194a, 195b, 210a, 212a, 214b-215a, 217a-b; Sirkâtibi Yenişehirli Mehmed ve Mehmed, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, Dâru'l-Kütübî'l-Mısıryye, Târîhu Türkî-M., nr. 41, vr. 1b, 3b, 5a, 6b, 14a-15b, 18a, 26b-28b, 32a.

⁷ Sirkâtibi Hıfzî, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 62b, 64a; Sirkâtibi Ömer, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 24b, 25b-26a, 52b, 53b-54a, 69b, 90a, 110a, 111a, 216a; Sirkâtibi Yenişehirli Mehmed ve Mehmed, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 1b, 3b, 7b-8a, 15b, 17b-18a, 28b, 30b-31a.

⁸ Sirkâtibi Yenişehirli Mehmed ve Mehmed, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 30b. Mevcut bilgilere göre daha sonraki kağıd balon uçurma denemesi 17 Eylül 1786'da, İngiliz/Campbell Mustafa tarafından Büyükde-re'de yapılmıştı: F. Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, s. 199-200.

⁹ Sirkâtibi Hıfzî, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 64b; Sirkâtibi Hıfzî-Salâhî, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 90b, 93b, 123b, 124b, 195a, 198a, 215a; Sirkâtibi Ömer, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 4b, 26a, 52b, 90a, 111a, 149a, 200a-b; Sirkâtibi Yenişehirli Mehmed ve Mehmed, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 4a, 30b-31a.

¹⁰ Sirkâtibi Hıfzî-Salâhî, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 6b, 8b-9a, 124a, 127b, 129a; Sirkâtibi Ömer, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 51b-52b, 70b, 90a, 91a, 111a, 199b-200a; Sirkâtibi Yenişehirli Mehmed ve Mehmed, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 8a, 18a, 28b, 31a-b; Vakanüvis Süleyman İzzî, *Târîh*, I (neşr. Beylikçi Râşid-Vakanüvis Vâsif), İstanbul 1199, s. 63b-64a; Vakanüvis Subhî, *Târîh*, s. 59b, 61b-62a, 177a; Şem'dânî-zâde, *Mür'î't-tevârîh*, I, 97, 176.

¹¹ M. Münir Aktepe, "Mahmud I", *İA*, VII, 164-165; Abdülkadir Özcan, "Mahmud I", *DİA*, XXVII, 352.

¹² Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, 171-175.

¹³ Sirkâtibi Hıfzî-Salâhî, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 7a-14a, 123b-125a; Vakanüvis Subhî, *Târîh*, s. 176b.

¹⁴ Sirkâtibi Ömer, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 26a-b, 51a-53a, 90a-b, 111a-112b, 200a-b; Vakanüvis İzzî, *Târîh*, I, 65a.

¹⁵ Sirkâtibi Yenişehirli Mehmed ve Mehmed, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 3b-4b, 30b-31b; Vakanüvis Vâsif Ahmed, *Târîh* (nşr. Müderris Abdurrahmân), İstanbul 1219, I, 36.

¹⁶ bk. Mehmet İpşirli, "Osmanlılarda Cumâ Selâmlığı (Halk-Hükümdar Münâsebetleri Açısından Önemi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 459-471.

¹⁷ Sirkâtibi Hıfzî-Salâhî, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 9a, 10b, 124b; Sirkâtibi Ömer, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 26a, 52b-53a, 90a, 111a, 200a; Sirkâtibi Yenişehirli Mehmed ve Mehmed, *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân*, vr. 4a, 30b-31a.

¹⁸ Sirkâtibi Mehmed, Burgazî Halîl ve dğr., *Rûznâme-i Sultân Osmân Hân-ı Sâlis*, Dâru'l-Kütübî'l-Mısıryye, Târîhu Türkî-M., nr. 41, vr. 54a, 55b-56a, 57a, 67a-b, 75a; Sirkâtibi Kahvecibaşı Ahmed v.dğr., *Rûznâme-i Sultân Osmân Hân-ı Sâlis*, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi [=T SMA], nr. E. 12358, s. 1.

¹⁹ Sirkâtibi Mehmed, Burgazî Halîl ve dğr., *Rûznâme-i Sultân Osmân Hân-ı Sâlis*, vr. 56b, 65b, 76a.

²⁰ Sirkâtibi Mehmed, Burgazî Halîl ve dğr., *Rûznâme-i Sultân Osmân Hân-ı Sâlis*, vr. 67b, 75a-76a: *Rüzmerre*, Arkeoloji Müzeleri Ktp., Nadir Eserler, nr. 397, vr. 26b, 28a.

²¹ Sirkâtibi Mehmed, Burgazî Halîl ve dğr., *Rûznâme-i Sultân Osmân Hân-ı Sâlis*, vr. 67b, 75a.

²² Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, 218-220; F. Sarıcaoğlu, "Osman III", *DİA*, XXXIII, 459.

²³ İsmâîl Ziyâî, *Metâli'u'l-âliye fî gurre'i'l-g_liye*, İstanbul Ü. Nadir Eserler Ktp., Türkçe Yazmalar, nr. 2486, vr. 259a-b.

²⁴ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i evliyâ-yı ebrâr fî şerh-i Esmâr-i esrâr*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Yazma Bağışlar, V, nr. 2309, 62.

²⁵ Kemal Beydilli, "Mustafa III", *DİA*, XXXI, 283.

²⁶ Sirkâtibi Abdullâh v.dğr., *Rûznâme-i Sultân Mustafa Hân-ı Sâlis*, T SMA, nr. E 12359 [III. Mustafa Rûznâmesi (H. 1171-1177/M. 1757-1763)], haz. Yunus Irmak, Marmara Ünivrsitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, 1991], vr. 8b, 15b, 16b-17a, 23a.

- ²⁷ *Rûznâme-i Sultân Mustafa Hân-ı Sâlis*, vr. 6b-7a, 8b-9a, 13a.
- ²⁸ Şem'dânî-zâde, *Mür'î't-tevârih* (haz. M. Münir Aktepe), İstanbul 1978, II. A, 50.
- ²⁹ Teşrifâtî Âkif Mehmed, *Târîh-i Cülûs-ı Sultân Mustafa Hân-ı Sâlis*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Esad Efendi Koleksiyonu, nr. 2108, vr. 268a, 269b; Şem'dânî-zâde, *Mür'î't-tevârih*, II. A, s. 39; Vâsîf, *Târîh*, I, 187-188.
- ³⁰ *Rûznâme-i Sultân Mustafa Hân-ı Sâlis*, vr. 23a, 39b-40a.
- ³¹ M. R. Hâtemi Baraz, *Beylerbeyi*, I, İstanbul 1994, 110-118; Sarıcaoğlu, *Sultan I. Abdülhamid*, s. 28-29.
- ³² Sirkâtibi Mustafa, *Rûznâme-i Sultân Abdülhamid Hân*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim M. Cevdet, nr. O. 121, vr. 2b, 4b-5a; Sirkâtibi İsmâil Zihni-Ebûbekir Sıdkî-Bolevî İbrâhim, *Rûznâme-i Sultân Abdülhamid Hân*, TSMA, nr. E. 12360/1, vr. 4a; nr. E.12360/11, s. 1; nr. E.12360/12, vr. 1a-b; nr. E. 12360/17, vr. 2b, 6b-7a, 13b, 16a, 17a, 20b; Mehmed Hasib, *Rûzmerre: Rûznâme Osmanlı-Rus Harbi Esnâsında Bir Şâhidin Kaleminden İstanbul (1769-1774)* (haz. Süleyman Göksu), İstanbul 2007, s. 61, 63.
- ³³ Sirkâtibi Mustafa, *Rûznâme-i Sultân Abdülhamid Hân*, vr. 9b.
- ³⁴ Sirkâtibi Mustafa, *Rûznâme-i Sultân Abdülhamid Hân*, vr. 3b; Sirkâtibi İsmâil Zihni-Ebûbekir Sıdkî-Bolevî İbrâhim, *Rûznâme-i Sultân Abdülhamid Hân*, E.12360/11, s. 1; E. 12360/17, vr. 5b-7a, 12a-13b, 16a, 17a, 20a-b.
- ³⁵ Sirkâtibi Mustafa, *Rûznâme-i Sultân Abdülhamid Hân*, vr. 37b; Sirkâtibi İsmâil Zihni-Ebûbekir Sıdkî-Bolevî İbrâhim, *Rûznâme-i Sultân Abdülhamid Hân*, E. 12360/17, vr. 6a, 11b, 13a, 16a.
- ³⁶ Sirkâtibi İsmâil Zihni-Ebûbekir Sıdkî-Bolevî İbrâhim, *Rûznâme-i Sultân Abdülhamid Hân*, E. 12360/17, vr. 6a, 12b-13a, 16b-17a, 20a-b, 24a; *Taylesanîzâde Hâfız Abdullâh Efendi Tarihi İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)* (haz. Feridun M. Emecen), İstanbul 2003, s. 87, 216.
- ³⁷ Sirkâtibi İsmâil Zihni-Ebûbekir Sıdkî-Bolevî İbrâhim, *Rûznâme-i Sultân Abdülhamid Hân*, E. 12360/17, vr. 13a; *Taylesanîzâde Hâfız Abdullâh Efendi Tarihi*, s. 87.
- ³⁸ Sirkâtibi İsmâil Zihni-Ebûbekir Sıdkî-Bolevî İbrâhim, *Rûznâme-i Sultân Abdülhamid Hân*, E. 12360/17, vr. 7a, 11b, 16b, 20a.
- ³⁹ Sirkâtibi Ahmed Fâiz, *Rûznâme-i Sultân Selîm-i Hân-ı Sâlis*, TSMA, nr. D. 10749 [III. Selim'in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme, haz. V. Sema Arıkan, Ankara 1993], s. 47-48, 53, 77, 97, 99, 127-128, 132, 152-154, 211; Sirkâtibi Ahmed Fâiz, *Rûznâme-i Sultân Selîm Hân-ı Sâlis*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Millî Emlâk'dan Devralınan Defterler, nr. 11 [III. Selim'in Ruznamesi, hazırlayanlar Adem Mehmetoğlu-Semih Ceylan, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü, lisans tezi, 2000; Defterin tümü Mehmet Ali Beyhan tarafından yakın zamanda yayımlandı: *Saray Günlüğü (1802-1809)*, İstanbul 2007], s. 9, 18, 21, 41; *Rûzmerre*, TSMA, nr. E. 4819/7: İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, "Topkapı Sarayı Arşivi 4819 Üçüncü Sultan Selîm Zamanında Yazılmış Dış Ruznâmesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Âit Vekayi", Türk Tarih Kurumu, *Belleten*, XXXVII /148 (1973), s. 642; *Taylesanîzâde Hâfız Abdullâh Efendi Tarihi*, s. 403.
- ⁴⁰ Sirkâtibi Ahmed Fâiz, *Rûznâme-i Sultân Selîm-i Hân-ı Sâlis*, D. 10749, s. 4, 44, 49-50, 52, 74, 80, 94-95, 109, 113, 129, 134, 147, 164, 186-187, 199; *Rûzmerre*, E. 4819/7: Uzunçarşılı, a. g. m., s. 644.
- ⁴¹ *Taylesanîzâde Hâfız Abdullâh Efendi Tarihi*, s. 378.
- ⁴² [Ignatius] M[ouradgea] d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman divisé en deux parties, dont l'une comprend la législation mahométane, l'autre, l'histoire de l'Empire othoman* (ed. M. C. d'Ohsson), Paris 1788, IV, 177-178. Sarayın yeniden yapılmak için yıkılışını gözlemleyen gezgin Morritt Ağustos 1794 tarihini bildirir (*The Letters of John B. S. Morritt of Rokeby, Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794-1796*, yay. G. E. Marindin, London 1914, s. 85'den naklen Orhan F. Köprülü, "Osmanlı Tarihi'nin Yabancı Kaynaklarından: İngilizce Kaynaklar", Türk Tarih Kurumu, *Belleten*, L/196, 1986, 269).
- ⁴³ Sirkâtibi Ahmed Fâiz, *Rûznâme-i Sultân Selîm-i Hân-ı Sâlis*, TSMA, D. 10749, s. 39, 52, 79, 97, 100, 132, 134, 147, 151, 200; Sirkâtibi Ahmed Fâiz, *Rûznâme-i Sultân Selîm Hân-ı Sâlis*, nr. 11, s. 6-8, 17, 19-20, 30, 42; *Rûzmerre*, E. 4819/7: Uzunçarşılı, a.g.m., s. 607, 645, 647.
- ⁴⁴ Sirkâtibi Ahmed Fâiz, *Rûznâme-i Sultân Selîm-i Hân-ı Sâlis*, D. 10749, s. 42, 47, 53, 79, 81, 96, 131, 150, 212; Sirkâtibi Ahmed Fâiz, *Rûznâme-i Sultân Selîm Hân-ı Sâlis*, nr. 11, s. 42; *Rûzmerre*, E. 4819/7: Uzunçarşılı, a.g.m., s. 643.
- ⁴⁵ Sirkâtibi Ahmed Fâiz, *Rûznâme-i Sultân Selîm-i Hân-ı Sâlis*, D. 10749, s. 128, 148.
- ⁴⁶ Sirkâtibi Ahmed Fâiz, *Rûznâme-i Sultân Selîm-i Hân-ı Sâlis*, D. 10749, s. 199, 203, 209-211; Sirkâtibi Ah-

med Fâiz, *Rûznâme-i Sultân Selîm Hân-ı Sâlis*, nr. 11, s. 9, 19, 21, 30, 41.

⁴⁷ Sırkâtibi Ahmed Fâiz, *Rûznâme-i Sultân Selîm Hân-ı Sâlis*, nr. 11, s. 29. Câmî inşası 5 Muharrem/5 Nisan'da Cuma günü tamamlanmış ve halkın ibadet etmesi için kapıların açılmasına izin verilmişti: *Vek_yi'-nâme* ("1220 Senesi Vek_yi'i" Adlı Eserin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (haz. Beyhan Kıran, Marmara Üniversitesi SBE, yüksek lisans tezi, 1993) İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı Muallim M. Cevdet Koleksiyonu, nr. O. 4, vr. 1b-2a. Burada câminin resmî açılış günü 15 Safer/15 Mayıs olarak belirtilir (vr. 6a). Soğanağa Câmî İmâmı Mehmed, *Cerîde'sine* bu tarihi 15 Muharrem/15 Nisan olarak kaydetmişti (Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2001, s. 211); Mütercim Ahmed Âsım, *Âsım Târîhi*, İstanbul ty., I, 360-361.

⁴⁸ Sırkâtibi Ahmed Fâiz, *Rûznâme-i Sultân Selîm-i Hân-ı Sâlis*, D. 10749, s. 14-15, 39, 42; Sırkâtibi Ahmed Fâiz, *Rûznâme-i Sultân Selîm Hân-ı Sâlis*, nr. 11, s. 34.

⁴⁹ Sırkâtibi Ahmed Fâiz, *Rûznâme-i Sultân Selîm-i Hân-ı Sâlis*, D. 10749, s. 4, 11, 14, 16, 56, 75, 80, 96, 99-100, 111, 126, 131, 149, 196, 226; Sırkâtibi Ahmed Fâiz, *Rûznâme-i Sultân Selîm Hân-ı Sâlis*, nr. 11, s. 44.

Seyyahların Kalemile 17. Yüzyıldan 19.Yüzyıla Bir Pitoresk Şehir: Üsküdar

S İ B E L Ö Z E R

Araştırmacı

İlmî çalışmalara yardımcı bir materyal teşkil etmenin dışında okuyucusunu heyecan verici serüvenlere çıkaran seyahatnameler yazarın gezdiği yerlere dair olan gözlemlerini ve bilgileri içeren metinlerdir.

Seyahatnamelerin sosyal tarih çalışmalarında önem arz eder bir hâle gelerek kaynak kimliğine bürünmesi ise; Osmanlı'nın sosyal hayatına dair çalışmaların önem kazandığı yakın dönemlerden itibaren gerçekleşebilmiştir. 1980 öncesine dair olan çalışmalarda neredeyse tümüyle inceleme dışında bırakılmış bir literatür olması, sosyal tarihle ilgili olgularda bilimsel bir bakış geliştirmenin önüne set çekmiştir.¹

Rönesans ve barok kültürlerin temelini oluşturan evrensel ve hümanist anlayışın aydınlar tarafından benimsenmiş olması sonucu bu kültürle yoğrulmuş pek çok aydın hümanist düşünceyle artık egzotik bir kıymet kazanmış olan doğuya bakış geliştirerek bilimsel düşüncenin ışığında büyük ölçüde objektif yorumlar getirmişlerdir.

Ne ölçüde objektif yahut tarafgir olduğu hususunda eleştirel bir perspektif getirmenin zorunlu olduğu seyahatnamelerden 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki evrede kaleme alınanlar Osmanlı ile Avrupa devletlerindeki siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel değişim ve gelişimlere paralel olarak egzotizmden oryantalizme uzanan bir değişim çizgisi geçirmiştir. Avrupa'da artık hayalî değil gerçek doğuluya merak beslenmesi bu dünyayı tanıma duygusunu da tetiklemiştir.

Seyahatnamelerde İstanbul'un panoramik görünümüne dair anlatılarda liman ve Boğaz'a hâkim tepelerin ağırlıklı noktayı teşkil ettiği görülmektedir. İstan-

Salacak Sahilinden İstanbul 1835 (Üsküdar Hatırası, s. 16)

bul'un da Haliç, Boğaziçi ve Üsküdar kıyıları boyunca inşa edilen saray köşk ve yalılar ile askerî reformlara bağlı olarak yapılan batılı tarzdaki kışlalar ve okullar geleneksel silueti değiştirmiş ve şehre dair olan pitoresk algılamasını arttırarak seyyahların dikkatine düşmüştür.

Seyyahlar, deniz yoluyla geldikleri İstanbul'a ait genel görünüm karşısında duydukları hayranlığı dile getirmekten kendilerini alamamışlardır. İstanbul'un panoramasına dair olmak üzere Olivier ve Chateaubriand'a ait şu iki pasaj söz konusu olgu hakkında fikir vermektedir:

“İstanbul'a ilk defa gelen yolcunun, bu büyük şehri ve sakinlerini gördüğü zamandaki hislerini ifade edebilmesi gerçekten zordur: Yüksek bir zevkle kurulmuş olan şehir, evler, ağaçlar, kubbeler, minareler karşımı hâlinde gözükür. Boğaz'ın girişi, liman, Galata, Pera (Beyoğlu) ve Saint Dimitri (Aya Dimitri) mahalleleri, Üsküdar ve ardındaki yeşil tepeler, Marmara Denizi ve Adalar, daha uzaklarda karlarla örtülü Uludağ, Boğaz'ın Asya ve Avrupa yakalarında değişik manzaralı, verimli tarlalar... Bütün bunların bir arada meydana getirdiği doyulamayacak kadar nefis manzara ve tablo, insanı şaşırtmakta ve adeta büyülemektedir. (...)”²

“Saat sekizde bir kayık bordamıza yanaştı: Sarsıntı geçince filikadan ayrıldım, adamlarımla birlikte küçük gemime atladım. Yıkılıp giden eski bir gotik kale olan Yedikule hisarının yükseldiği Avrupa burnunu sıyrarak geçtik. İstanbul, en çok

Üsküdar'dan İstanbul'a bakış 1835 (Üsküdar Hatırası, s. 15)

da Asya kıyısı, sisler içine gömülmüştü. Bu buğu içinden gördüğüm servilerle minareler, yaprakları dökülmüş bir ormanı andırıyordu. Sarayburnu'na yaklaşırken kuzey rüzgârı çıktı, bu tablo üzerindeki sisi birkaç dakikada dağıttı; kendimi birden müminler sultanının sarayı önünde buldum: Sanki bir büyücü değneğiyle her şey değişmişti. Karşımda güleç tepeler arasında, şirin bir nehir gibi Karadeniz Boğazı kıvrılıyordu. Sağımda Asya toprağı, Üsküdar şehri vardı. Avrupa toprağı solumda idi. Girinti çıkıntılarıyla, demir atmış büyük gemilerle daha geniş bir koy meydana getiriyor, deniz üstünden de sayısız küçük vapurlar gelip geçiyordu. İki bayır arasına kapanmış olan bu koy, karşıda İstanbul'la Galata'yı basamak basamak gözlerimizin önüne seriyordu. Galata'nın, İstanbul'un, Üsküdar'ın evleri kat kat dizilmiş olan bu üç şehrin uçsuz bucaksız genişliği; her yandan yükselip birbirine karışan serviler, minareler, gemi serenleri; ağaçların yeşilliği, beyaz, kırmızı evlerin renkleri; bunların altına mavi örtüsünü seren denizle yukarda başka bir mavi ova açan gökyüzü hayranlığımı uyandırıyor. İstanbul, dünyanın en güzel yeridir, diyenler hiç de mübalağa etmiyorlar.”³

İstanbul Limanı'nın İstanbul ve Galata'dan sonra üçüncü dayanağı olan Üsküdar, İstanbul'a gelişin ardından yapılan gezintilerde, seyyahların kalem oynatmaktan kendilerini alamadıkları eşsiz güzellikte bir şehir olarak karşımıza çıkar. Bu şairane ve santimental bakış açısını yansıtan anlatımlara örnek teşkil etmesi bakımından Ubicini ile Baron Durant De Fontmagne'in şu satırları dikkate değerdir:

“Nihayet, Boğaz’ın güney ucunda, Asya kıyısında ve tam sarayın karşısında koca bir şehir gibi görünen bir mahalle göze çarpar. Burası muhteşem kışlaları ve İstanbul’dan Mekke’ye uzanan yolun içinden geçtiği kabristanıyla eski Hrisopolis, bugünkü Üsküdar’dır.”⁴

“Boğaz girişinde, şehrin tam karşısına kurulmuş olan bu semt görülmeye değer. Her sabah pencereden onu seyrediyorum. Mavi bir sis ardında saklanıyor. Güneş batarken de aevli bir şala bürünüyor. Her manasıyla Şark’ın bir köşesi olarak kalmış bu eski semtte iki ayrı dünya yaşıyor. Ölüler âlemi ile hiçbir ihtirası olmaksızın yalnızca ölümü bekleyen diriler âlemi. Bu tepede derin bir sükûn var. Mezarlıkları uçsuz bucaksız. Uzaktan bakınca, büyük bir çam ve servi ormanı gibi gözüktüyor. Üsküdar; İran’dan, Arabistan’dan, Hint’den, Mısır’dan Suriye’den ve Yakın Doğu’dan gelen kervanların durağı. Ticaretle hiçbir şekilde uğraşmayan Üsküdar halkı ise bu kervanlara ve getirdikleri mallara sırtını çevirmiş. Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler de ticaretteki maharetlerini en incesine kadar gösterebilmek için böylesine güzel bir fırsatı kaçırmayı düşünmüyorlar bile.”⁵

Gerard de Nerval Üsküdar’la ilgili izlenimlerinde salt beğenisini barındıran ifadelerle yer vermekle kalmamış; halkın döneme dair olgular karşısındaki bakış açısı ve tutumuna da temas etmiştir:

“Üsküdar, Boğaz’ın öte yakasında, rakibi İstanbul gibi, gökyüzünü kubbeleri, minareleri ve köşkleriyle süsleyerek haşmetli bir görünümle beliriyor.(...) Üsküdar halkı çok karışık olan ve Avrupa kesiminde yer alan İstanbul’dan çok daha koyu Müslüman olan bir kenttir. Asyalı Üsküdar, eski Türk geleneklerini hâlâ korumaktadır; Tanzimat giysileri, orada hemen hiç bilinmez; yeşil ya da beyaz sarıklar her an karşınıza çıkar; kısacası burası Konstantinopolis’in Saint-Germain’idir. Evler, çeşmeler ve camiler daha eski bir üslupta inşa edilmiştir; İstanbul’daki yeni sağlık ve temizlik önlemleri, sokakları döşeme ya da çakilla kaplama etkinlikleri, kaldırımlar, sokak lambaları, atların koşulu olduğu arabalar, burada tehlikeli yenilikler olarak görülür. Üsküdar, Avrupa Türkiyesi’nin çok geçmeden, Hıristiyanların kurbanı olacağından kuşku duymadıkları için, Anadolu toprağında sakin bir mezara sahip olmak isteyen yaşlı Müslümanların sığınağıdır. Onlar, Boğaziçi’nin, iki imparatorluğu ve dini birbirinden ayıracağını ve sonra, Asya’da tam bir güvenlik içinde olacaklarını düşünmektedirler. Üsküdar, sadece büyük camisi ve devasa çınarlı mezarlığıyla dikkati çeker; bunun dışında, kuleleri, köşkleri, çeşmeleri ve yüzlerce minaresiyle, öteki Türk kentlerinden farksızdır. Haykıran dervişlerin tekkesi, camiden pek uzakta değil ve Mevlevi dervişlerinin Pera’daki tekkesinden daha eski bir mimari üslupla yapılmış. (...) Kıyıda iskeleye ulaşmak için dervişlerin tekkesinden aşağı doğru inerken, sol tarafta Üsküdar mezarlığının devasa servilerini belirginleştiren yükselmiş ayı ve üstlerde, Gümüş Site (Chrysopolis yani altın kent) denen yüksek Üsküdar kentinin renklerle, yıldızlarla parıldayan evlerini gördük. Gündüz ziyaret etmiş olduğumuz sultanın yazlık sarayı, beyaza boyanmış ve açık renk yıldızla daha da canlandırılmış yaprak zincirleriyle süslü duvarlarıyla, sağ

tarafıta net olarak görünüyordu. Pazar meydanını geçtik ve kayıklar, yirmi dakika içinde, Avrupa kıyısında Tophane'ye ulaştırdı bizi. Üsküdar'ın, uzakta, mavimsi dağlarla çizilmiş ufkuna, mezarlığının porsuk ağaçlı ve servili uzun yollarına bakarken, Byron'un şu kıtası geldi hatırıma: 'Ey Üsküdar! Bembeyaz evlerin, binlerce mezara bakar ve o mezarların üstünde, paylaşılmamış bir aşka benzeyen sonsuz bir yas yapraklarına işlemiş o her zaman yeşil ağaç, o narin ve karanlık servi yükselir!'"⁶

Eserini sübjektif değerlendirmelerin ötesinde ilmî bir çalışma kimliğine büründürme gayreti sarf etmiş olan Olivier, Üsküdar hakkında verdiği jeopolitik, demografik ve idari yapıya dair bilgilerle sosyal hayatın çerçevesini çizerek bu eğilimini devam ettiren bir başka seyyahıtır:

"Yine bir gün, 15 Prairial'de (Haziran ortalarına denk gelir) hem dervişlerin ayinini görmek, hem de Bulgurlu Tepesi'ne çıkarak İstanbul'un tam bir panoramasını seyretmek için yeniden Üsküdar'a geçtik. Arkadaşlarımızdan bazıları ile birlikte, yukarıda anlattığım vadiden inerek, Dolmabahçe İskelesi'ne geldik. Fransız elçiliği muhafızlarından iki yeniçeriye de rehber olarak yanımıza almıştık. Böyle bir tedbir, şehirde grup halinde dolaşan Avrupalılar için pek gerekli değildir. Çünkü normal zamanlarda Türklerin Frenklere sataştığı görülmemiştir. Ancak tek başına çıkıldığı zaman bu uygun, hatta bazen de zorunlu bir tedbir olur. Zira böyle olunca size çok saygı ve itibar gösterilir, ihtiyacınız olan şeyleri çok daha kolay ve ucuza temin edebilirsiniz. Üç çifte kürekli kayıklara bindik. Deniz, sakin ve hava çok güzeldi. Boğaz'ı geçerek Üsküdar'da karaya ayak basabilmemiz için on dakika yetti. İstanbul'un bir mahallesi gözüyle bakılan bu şehir, Boğaz'ın karşı tarafında eğimli bir araziye anfiteatr şeklinde kurulmuştur. Yüksek ağaçların, evlerin, camilerin, minarelerin birbirine karışığı, çok cazip bir görünüşü vardır. Üsküdar'ın nüfusunun 60.000 kadar olduğu tahmin edilmektedir. Oldukça önemli bir kısmı Müslüman'dır. Bunun yanında Rumlarla birlikte, bazı Ermeni ve Yahudilerin burada ikamet ettikleri bilinir. Bu şehir, Asya kervanlarına, antrepo vazifesini görür, buluşma ve aktarma noktasını oluşturur. Hem İç Anadolu ile hem de İstanbul ile geniş bir ticareti vardır. İpekli ve pamuklu kumaş imalathaneleri de bulunur. Üsküdar'ın civarı, verimli ve iyi ekilmiş arazi ile çevrilmiştir. Burada hububat, sebze, meyve ve özellikle bütün kış ve ilkbaharın bir kısmında korunabilen bir tür üzüm yetişir. Üsküdar'ın hâkimiyeti, imparatorluğun en büyük mollalarından birine verilmiştir. Kaza yetkisi, Karadeniz Boğazı'ndan başlayarak Asya yönünde oldukça geniş bir bölgeye yayılır. Kendisinin bir naibi veya stajyeri ve birçok zabıt kâtibi vardır. Üsküdar'da, bostancı başına tabi bir yüzbaşı kumandasında bir bostancı inzibat karakolu ile İstanbul'daki Yeniçeri Ağası'na bağlı bir yeniçeri ocağı vardır."⁷

Üsküdar hakkında genel görünümü ve gündelik hayatı yansıtmada son derece kuşatıcı değerlendirmeleriyle dikkat çeken bir başka seyyah Amicis'tir:

"Bütün bu karanlık şaşaalı Üsküdar'ın önünde kayboluyor. Yolcu yüklü bir vapurla Üsküdar'a giderken, arkadaşımın ben, bu sahilin mi, yoksa Haliç'in iki sahilinin mi daha güzel olduğu hususunda münakaşa ediyorduk. Yunk Üsküdar'ı

tercih ediyordu, bense İstanbul'u. Fakat Üsküdar beni deniz tarafından yaklaşanla alay ediyormuş gibi görünen akla gelmez manzara değişiklikleriyle cezp ediyordu. Marmara denizinden bakınca, bir tepenin üstüne yayılmış büyük bir köyden başka bir şey değil. Haliç'den bakınca, şehir gibi görünüyor. Lakin vapur Anadolu yakasının en ileriye uzanmış burnunu dolaşarak iskeleye doğru dümdüz gidince şehir genişleyip yükseliyor; binalarla örtülmüş tepeler birbiri arkasına gözüküyor; vadilerden mahalleler çıkıyor, köşkler yüksek yerlerde dağılıyor; küçük evlerle baştan sona rengârenk boyanmış sahil göz alabildiğine uzanıyor; nereye gizlenebileceği anlaşılmayan büyük, tantanalı, tiyatroya benzeyen bir şehir bir tiyatro perdesinin açılışında olduğu gibi hemen gözler önüne seriliyor ve neredeyse kaybolduğunu göreceğinizi düşünürken hayrete düşüp kalıyorsunuz. Sandalcılar, at kiraya verenler ve tercüman kargaşalığı içinde ahşap bir iskeleye iniliyor, sarmaşık ve asma dallarıyla örtülmüş, aşı boyalı, sarı boyalı küçük evlerin, içlerinden yeşillik fişkıran bahçe duvarlarının arasından, yüksek çardakların altından, hemen hemen geçmeye mani olan büyük çınarların gölgesinden yılkavi bir şekilde tatlı bir meyille yükselen anayoldan yürünüyor. Nereye baktığı bilinmeyen sabit gözlerle uzanıp tütün için âvâre Asyalılarla tıklım tıklı dolu Türk kahvelerinin önünden geçiyor; keçi sürülerine başlarına çiçekler takılmış mandaların çektiği ağır kağnılara, fesli, sarıklı köylülere, Müslümanların cenaze alaylarına, ellerinde çiçek demetleri ve ağaç dallarıyla gezinen hanımlara tesadüf ediyoruz. Daha az ihtişamlı, fakat yedi tepe İstanbul'undan daha neşeli ve daha taze başka bir İstanbul gördüğümüzü sanıyoruz; büyük bir köy topluluğu gibi bu. Her tarafta kırlar var. Kenarında ahırlar bulunan küçük sokaklar vadilerde ve tepelerde inip çıkıyor ve bahçelerle bostanların yeşilliği içinde kayboluyor. Şehrin yüksek kısmında derin bir köy sükûneti hüküm sürüyor; aşağı taraflarda deniz şehirlerinin telaşlı hayatı kaynaşıyor; orada burada yükselen büyük kışlalardan karmakarışık bir bağırıtı, türkü ve davul gürültüsü dağılıyor ve binlerce kuş ıssız yollarda sıçrayıp duruyor. Bir cenaze alayını takip ederek şehirden çıkıyor, meşhur mezarlığa giriyor ve arızalı geniş bir arazinin üzerinde, bir tarafından Marmara denizine, öbür tarafından Haliç'e doğru uzanan uzun uzun servilerden meydana gelmiş büyük bir ormanın içinde kayboluyoruz. Mezar taşları etrafımızda çalılırların ve vahşi çiçeklerin ortasında, ucu bucağı olmayan bir yol ağının içinde, ufkun ancak ışıklı uzun bir şerit gibi görülebildiği sık ağaç gövdelerinin arasında sonsuz yığınlar, diziler halinde göz alabildiğine beyaz beyaz ortaya çıkıyor. Boyalı ve yaldızlı, dik veya devrilmiş sütunların ortasında, aile kabirlerinin, paşa türbelerinin, avam tabakasına ait kabasaba taşların ortasında, orada burada solmuş çiçek demetleri ve toprak yarıklarının içinde ortaya çıkan kafatasları görerek, servilerin içine gizlenmiş kumruların dem çekişlerini her yerde işiterek rastgele yürüyoruz ve yavaş yavaş orman büyüyor, taşlar çoğalıyor, yollar artıyor, ufkun ışıklı çizgisi uzaklaşıyor, ölüm hükümdarlığı bizimle beraber adım adım ilerliyormuş gibi geliyor; Müslüman ordularının Asya muharebelerine gitmek için toplandıkları geniş Haydarpaşa ovasına götüren büyük yola aniden geldiğimizde buradan nasıl çıkacağımızı düşünmeye başlıyoruz; etrafımıza şöyle bir bakınca, hepsi sabah

Üsküdar Karacaahmet Mezarlığı
(Üsküdar Hatırası, s. 54)

Karacaahmet 1835 (Üsküdar Hatırası, s. 10)

sisıyla hafifçe örtülmüş ve bizi hayranlıktan, orada bulunmanın sevincinden ürperten cennet renklerine boyanmış Marmara denizini, İstanbul'u, Haliç ağzını, Galata ile Beyoğlu'nu görüyoruz.”⁸

Üsküdar'a dair dikkat düşürülen mekanlardan diğer ikisi ise Pardoe'dan alıntı bir pasajla Bağlarbaşı semti ve Hamsun'un değinişiyle; bugün Selimiye Kışlası'nın yer aldığı bölgedir. Görünümü hakkında sadece Melling'in gravürleri sayesinde haberdar olunan Kavak Sarayı'nın bulunduğu mevki olmasından dolayı aynı adla anılan bu semte, Hamsun şu sözlerle temas etmiştir:

“Boğaz'ın girişinde Üsküdar sahili tarafında bulunan Kavak adlı küçük şehri bile geçmedik daha. Kavak her ne kadar uzaktan masum bir şehir gibi görünüyorsa da, tepelerinde yükselen kalenin duvarları ve harabeler arasında gizlenmiş topçu bataryası sebebiyle Boğaz gurup vaktinden sonra geçişe kapanıyor.”

“Fabrikadan çıkıp yavaşça tırmandığımız tepenin adı 'Bağlarbaşı'ydı. Bu çok uygun bir isim; yolun soluna dizilmiş evler, göz alabildiğince uzanan meyve bahçelerine ve bağlara bakıyor. Aralara serpiştirilmiş kameriyeler ve çiçek açmış akasyalar var. Manzara denize ve Bursa'nın yukarısındaki yüksek dağlara doğru uzanıyordu; yol kenarında çiçekler açmıştı ve yabani kuşlar dalların arasında şarkı söylüyorlardı. Doğayı seven Türklerin Üsküdar'a bu kadar bağlanmalarına şaşmamalı.”⁹ Pardoe tarafından bir anekdot dahilinde temas edilen bir başka mekân da Valide Sultan Camii'dir:

Seyyahların sitayişle
bahsettikleri Selimiye
Camii ve Kışlası

“(...) zarif minareleriyle servilerin karanlığını yırtan pek çok caminin olduğu Üsküdar’da sözünü etmeden geçmemem gereken özel bir cami var. Valide Sultan Camisi olarak bilinen bu yapı küçük ve öyle aman aman bir güzelliği yok; gene de bu camiyi atlamamak gerekir, çünkü Valide Sultan’ın elmaslarla süslü terliklerinden birinin geliriyle yapılmış!”¹⁰

Beylerbeyi Sarayı, yine Pardoe’nun kaleminden günümüze çıkıp gelmiş yapılardan biri olarak karşımıza çıkar:

“Bu ülkede bir haftadan kısa bir zamanımız kalmıştı; hemen ertesi gün Beylerbeyi’ndeki yıldızlı yazlık saraya gitmeye karar verdik. (...) İçerisi ilk bakışta fazla etkileyici değildi. Girişin ortasından hilal şeklinde yukarıya doğru çıkan çifte merdiven burayı çok daraltıyor, oranlarını küçültüyordu; oymalı ve yıldızlı parmaklıklar ve sütunların ince süsleri bu etkiyi daha da artırıyordu. Oysa gerçekte saray çok büyüktü. Tahta döşeli bir zemini, arabesk bir tavanı ve çok sayıda penceresi olan bu dış salona, hanedan halkına ayrılmış sekiz geniş salon açılıyordu. Giriş katının yukarısında, devlet işlerinin görüldüğü, muhteşem altın kaplamaları olan mabeyin yer alıyor. Burası hem Doğu’nun hem de Batı’nın bütün lüksleriyle donatılmıştı. Brokar ve nakışlı kadifeden sedirlerin yanında, Avrupa tarzı divanlar ve şezlonglar yer alıyordu. Genevre’den gelen cam eşya, Sevr porselenleri, İtalyan mermerler, Pompei’den gelen değerli taşlar, Acem halıları, İngiliz duvar süsleri sağa sola yerleştirilmişti. Büyük salonlardan birini, dünyadaki en muhteşem altı duvar aynası süslüyordu. Bunlar Hünkar İskelesi Antlaşması’ndan sonra Rus Çarı tarafından Padişah’a armağan edilmiş. Her biri yaklaşık dört metre yüksekliğinde ve iki metre genişliğinde olan yekpare aynalar derin gümüş kaplama çerçevelere oturtulmuştu. Üzerlerinde iki imparatorluğun armaları vardı; salondaki süsleri dört bir yana yansıtıyor ve sihirli bir etki yaratıyorlardı. Son derece ince süslenmiş tavana narin çiçek demetleri çizilmişti. Yerdeki parlak desenli halı da bunlara eklenince, geniş salon hoş ve aydınlık bir hava kazanmıştı. Pencerelelerin önünde uzanan çiçek bahçesi de ışıltılı çeşmesi, altın limonluğu ve yıldızlı kafesleriyle bu etkiyi artırıyordu. Kabul odası küçük bir yer; kayda değer tek eşyası Padişah’ın misafirlerini karşılarken oturduğu rahat sedir; bir de Sarayburnu’ndan Rumeli Hisarı’na kadar bütün Boğaz’a hâkim bir manzarası var. Ziyafet salonu nadir ve güzel ağaçlardan yapılma, mozaik biçiminde yerleştirilmiş parkelerle boydan boya kaplanmış; hem tavanda hem de yerde son derece ince işçilikle, ananasların üzerine atılmış üzüm salkımları ve asma yapraklarıyla süslenmiş. Buradan, uzun bir koridoru geçerek Padişah’ın özel odalarına ulaştık; dört bir yandaki beyaz mermer çeşmelerin fışkiyeleri berrak sularını oymalı taş havuzlara müzikli bir şarlıtıyla döküyorlardı. Bunların birinde su, çevresi tüylere benzeyecek şekilde kaymak taşından işlenmiş bir delikten dökülüyordu; öyle ince işlenmişlerdi ki parlak damlaların ağırlığı altında eziliyormuş gibi görünüyorlardı. Bir diğerinde su bir nergis çiçeğinin üzerine akıyordu, çiçeğin ortasında da bir grup Cupido oynasıyordu. Haremi sarayın mabeyninden ayıran özel daireler lüksün ve rahathğın ta kendisiydi; her ikisinin de duvarları krem renkli hası işiyle kaplanmıştı; son derece

hoş bir fikrin en iyi biçimde uygulanması. Harem tabii ki kapalı bir kutuydu; Padişah'ın haremindeki hanımların bizzat ona tahsis edilmiş odaları gezerek meraklarını tatmin etmelerine asla izin verilmediği için, herhangi birinin kendi sınırlarını oluşturan, kıskançlıkla dışarıya kapatılmış kapıların ötesine geçmesi de pek düşünülemezdi. Hamam son derece güzeldi. Hilal biçimli bir kenarı olan kırmızı kapıdan geçtiğimizde, yıkanacaklar için saf beyaz mermerden ve gerçek boyutlarda iki kuğunun ağzından soğuk suların döküldüğü küçük bir salona girdik. Soğukluğa zengin işlemeli perdeler asılmıştı; aynanın üzerine altın ve mineyle Osmanlı tuğrası işlenmişti. Hamamın kendisi 'Binbir Gece Masalları'ndan fırlamış gibi yumuşak, düşsel bir loşluk, saf ve parlak bir beyazlık içindeydi. Akla gelebilecek en güzel kurnaların süslediği bu yerde seslerimizin uzaklaştıkça anlaşılmaz fısıltılar haline dönüşmesi de bu yanılsamayı güçlendiriyordu. Bütünüyle bakıldığında, Sultan Mahmud'un yazlık sarayının içi de, dışı da çok güzeldi; daha önce de söylediğim gibi Boğaz'daki en şık yapıydı.”¹¹

Beylerbeyi Sarayı'ndan sonra seyyahlar tarafından farklı yönleriyle ele alınan bir diğer mimarî unsur Selimiye Kışlasıdır. Kışlaya dair yazılanlardan dikkate değer olanlar şu pasajlarda kendisini göstermektedir:

“Sahilde, Sarayburnu'nun karşısına gelen noktada, Kırım Harbi sırasında İngiliz ordusu tarafından işgal edilen büyük bir kışla var. Sultan Mahmud tarafından yaptırılan bu kışlanın benzerleri arasında en önde gelen olduğu söyleniyor.”¹²

“Tepeyi tırmanırken, Padişah'a ait bir köşkün yanından geçtik; açık yeşil duvarları ve kar beyazı kafesleri olan küçük, narin bir yapı. Daha sonra, hafif bir yokuştan inerken, kendimizi denizden çok güzel bir bina olduğu belli olan muhteşem kışlanın karşısında bulduk. Dünyada kışlaların Türkiye'deki kadar şık inşa edildiği başka bir ülke daha yoktur herhalde. Her yönüyle saraylara benziyorlar. Üsküdar'daki kışla saray muhafızlarına ait olduğu için, başkent yakınlarındaki en güzel kışla. Dörtgen binanın köşelerinde kare biçiminde kuleler bulunuyor; üç bölmeli olan ve yukarıya doğru boyutları giderek küçülen bu kulelerin tepeleri hafifçe sivri. Kışlanın ana kapısının hemen karşısında III. Selim'in muhteşem camisi yer alıyor. (...) Büyük kışladan Üsküdar'daki saray muhafızları kışlasına geçtik. (...) Bu muhteşem kışla neredeyse dikdörtgen biçiminde, bir kenarının tam ortasında basık atölyeler ile talim sahasına açılan büyük bir kapı var. İleride, denize çıkıntı yapmış bir kayalığın dibinde Padişah'ın Acem kasrı yer alıyor. Bu şık yazlık sarayın manzarasından daha güzeli düşünülemez. (...) Kışlanın içine boydan boya kemerli yollar yapılmış; böylece hava uygun olmadığında içeride talim yapılabilir. Odalar çok temiz; başka yerlerde olduğu gibi burada da askeri birliklerin son derece düzenli oluşları dikkatimizi çekti. Beş bin askerin bulunduğu bir kışlanın avlusundaydık ve uykusu hafif birini uyandıracak kadar bile gürültü yoktu. Kışla on beş bin kişiyi barındırmak üzere yapılmış; ancak burada halen sadece dört alay ve mühimmatı aşağıdaki hangarlarda tutulan bir topçu tugayı kalıyor. Mutfağa buhar tesisatı döşenmiş; buhar masaları ve sebzelerin depolandığı raflar beyaz mermerden. Her gün askerlere bol miktarda et ve pilav pişiriliyor; bütün üniformaları da

devlet tarafından karşılanıyor. Kahve, meyve ve benzeri şeyler alabilmeleri için verilen harçlık da Rus askerlerine verileden daha fazla; üstelik onlar giysilerini de kendileri almak zorundalar. Atölyeler kalabalıktı. Ayakkabı atölyesinde, kaba nefes çarığından zarif paşa çizmesine kadar her türden ayakkabı imal eden yüz altmış kişi çalışıyordu. Saray muhafızlarının bütün ihtiyaçları bu atölyelerden karşılanıyor; her zanaattan beş yüzer kişi yetiştirilmiş ve bunlar nöbetleşe çalışıyorlar. Alay mektebi disiplin ve temizlik örneğiydi. Talebelerin sayısı epey kabarıktı. Saray muhafızlarının çocukları, babalarının rütbesi ne olursa olsun, bu mektebe gitmek zorundalar. Onbaşı ve çocukların pek çoğu coğrafya çalışıyordu; ikinci ve daha küçük bir dershanede Newton'un küreleri duruyordu. Türklerin taklit kabiliyetinden daha önce de söz etmiştim; bu sefer de bize, bir muhafız onbaşı tarafından yapılmış bir İzlanda haritası gösterdiler. En az Sandhurst Harp Okulu'nda gördüğüm çizimler kadar iyiydi. Bütün Türk birliklerinde olduğu gibi, burada da silahlar son derece iyi durumdaydı. Kıyafetlerin bulunduğu depolar da dolu ve düzenliydi. Üç yeni veba vakası olduğu için hastaneyi ziyaret etmekten vazgeçtik.”¹³

Savaş yıllarında bulunduğu İstanbul'da İngiliz askerleri için hastaneye dönüştürülmüş olan Selimiye Kışlası hakkında üç bin civarında hasta ve yaralı askerin tedavi gördüğü bilgisini aktaran Lady Alicia Blackwood'un¹⁴ dışında Marchebeus ve Charles White'in gözlemleriyse şu şekilde olmuştur:

“II. Mahmut tarafından yaptırılan devasa binanın boyu 800 adımdan fazla. En alt katında dikimhane ve teçhizat ambarı olarak kullanılan muazzam atölyeler bulunuyor. İç avlu kademeli teraslar hâlinde düzenlenmiş. Köşelerde birer kule yer alıyor. Bunların hayli kalın duvarlara ve tonozlara sahip alt kısımları silah ve barut ambarıdır. Kulelerin üst kısımları kışlanın kumandanı olan iki paşa ile diğer subayların ikametlerine tahsis edilmiş.”¹⁵

“(…) üç kattan oluşan, kareye yakın plana sahip kocaman bir yapıdır. Dört köşesinde büyük kuleler bulunur. Yapıda iki binden fazla pencere yer almaktadır.”¹⁶

Bulgurlu Tepesi seyyahların yorum geliştirmede kayıtsız kalamadıkları bir diğer mekan olarak seyahatnamelerde yerini almıştır. Amicis, İstanbul'u kucaklayan panoramik görünümüyle söz konusu mekana şu sözlerle temas etmiştir:

“Son hatıralarımın en güzeli, Üsküdar'ın arkasında yükselen Çamlıca tepesidir. Şehri buradan son defa selamladım ve İstanbul'u son ve en ihtişamlı manzarasıyla gördüm. Üsküdar'a gün doğarken bulutlu bir havada gittik. Dağın tepesine vardığımız zaman sis hala kalkmamıştı ama gökyüzü güzel bir günü haber veriyordu. Aşağıda hiçbir şey görünmüyordu. Garip bir manzaraydı. Olduğu gibi gördüğümüz kurşunî renkli ve ufkî kocaman bir perde Üsküdar'ı, Boğaz'ı, Haliç'i ve bütün İstanbul'u örtüyordu. Hiç, hiçbir şey görünmüyordu. Koca şehir bütün mahalleleri ve bütün iskeleleriyle kaybolmuştu. Bu, içinden sadece Çamlıca tepesinin bir ada gibi yükseldiği bir sis okyanusuna benziyordu. (...)”¹⁷

Çamlıca'dan hareketle gündelik hayatıyla Üsküdar'a dair yorum geliştiren bir başka seyyah ise General Miranda'dır:

“Bir saat geçmeden, ‘Çamlıca’ denilen dağın tepesine çıktık. Bu taraflarda, en hâkim tepe. Büyükdere’ye kadar bütün Boğaz, bütün İstanbul, Beyoğlu, Galata, Marmara Denizi... ayak altında. Dünyada rastlanabilecek en muhteşem, en enteresan manzara... Öküz arabalarına binerek, hava almağa çıkmış birçok kadın vardı. Bazılarının peçeleri açıldı. Güzel kızlara benziyorlardı. Bir saat kaldıktan sonra, her adımda başka başka güzelliklerle karşılaşarak indim. Üsküdar’ın etrafını dolaştım. İçlerinde köşkleri de olan, pek çok bağ var. Yemiş yemek ve bir çubuk tellendirmek isteyenlere, buyur ediyorlar. Ağaç diplerine halı yayarak, yemiş yiyen ve çubuk içen birçok kibar Türk’e rastladım. Arkasına uşağını takarak gezmeğe çıkmak, buranın âdetlerinden. Servilerle kaplı bulunan Üsküdar’ın geniş mezarlıklarını da dolaştım. Dördüncü Murad’ın sarayı ve bahçeleri önüne geldiğimizde, kadınların çoğu yüzleri açık olarak eğlendikleri için, içeriye sokmadılar. Kibar ailelerin gezmeye çıktıkları bu yerde, Türk ‘hanım’larının övülen güzelliklerinden bir parçasını olsun fark edebileceğimi sanıyorum.”¹⁸

George William Frederick Howard ve Baron Durant de Fontmagne; Bulgurlu tepesinin ruhlarında iz bıraktığı diğer seyyahlardandır:

“Saat beş buçukta yardımcım Dimitri’yle birlikte karşı yakaya, Üsküdar’a gittik. Atlara binerek Bulgurlu tepesine vardık. Bu tepenin manzarası bu seçkin yakanın en mükemmel manzaralarından biridir.”¹⁹

Üsküdar’dan bir kilometre uzaktaki Bulgurlu Dağında da harp sırasında Fransız orduları karargâh kurmuştu. Boğaz’a hâkim olan bu dağın tepesinden seyredilen manzara eşsiz bir güzellikte. Uzakta görünen Kocadağ’dan İznik koyuna kadar uzanan kırların sakın yeşilliğinden sonra Adalar ve Marmara bütün güzelliğiyle gözler önüne seriliyor. Ufukta, Trakya kıyıları ardında Alemdağ’ın karlı tepeleri var. Kuzeye doğru bakılınca, Avrupa ile Asya sanki sonsuz bir güzellik yarışında. Beyoğlu’nun denize uzanan tepeleri, İstanbul ve Boğaz sahilleri Balkanlara kadar kıvrılarak uzanırken derin ve harikulade bir manzara ile gözler önüne seriliyor. Üzerinde bulunduğumuz bu tepeden bakınca, çevreyi bir bakışla kucaklamak mümkün. Ordumuz burada pırıl pırıl tertemiz bir havayı teneffüs etmiş, ne mutlu.”²⁰

Bulgurlu tepesiyle ilgili olarak son aktarım önceki seyyahların beğenileriyle paralel bir çizgide yer alan Olivier’in kalemiyle ifade bulmuştur:

“Daha neşeli manzaralar görmek üzere, bu gamlı ve kasvetli yerlerden ayrıldık. Üsküdar’ın yarım fersah (iki kilometre) doğusunda Bulgurlu Tepesi vardır. Buradan bakılınca, görüş çok uzakları ve hemen hemen bütün İstanbul’u kaplar. Buraya oldukça güzel bir yoldan gidilir.”²¹

Üsküdar’da seyyahları belki de en fazla hayrete düşüren mekan mezarlıktır. Uçsuz bucaksız bir genişlik duygusu veren büyüklüğü, mezar taşlarının çeşitliliği, gündelik yaşamla iç içe oluşu, ruhları garip bir huzur ve dinginliğe

Seyyahların övgü ve hayranlıkla bahsettikleri Atik Valide Camii

salan atmosferi, Türklerin ölüm ve sonraki hayat hakkındaki algısını yansıtmadaki işlevi gibi pek çok yönüyle mezarlık, seyyahların belleğinde uzun satırlarla yorum getirilen bir iz düşüme sahip olmuştur. Bu olguya temas eden seyahatnamelerden alıntılanan şu pasajlar dikkat çekicidir:

“Üsküdar mezarlıkları, genişlikleri, mezarlarının ihtişamı, servi diğer ağaçlarının azameti ile bütün Osmanlı imparatorluğunun en ünlü ve en güzel mezarlıklarıdır. İstanbul’un zengin Türkleri bir nevi büyüklük ve övünme hissi veya din bağlılığı ile gerçek Müslümanların oturdukları ve adeta mukaddes saydıkları Asya topraklarında gömülmek isterler. Kim bilir? Belki de Avrupa yakasının bir gün Hıristiyan devletlerin hakimiyeti altına geçeceğinden ve dolayısıyla mezarlarının ‘kâfir’ler tarafından çiğneneceğinden endişe ediyorlardır. Bu mezarlıklar, şehrin üst kısmından başlayarak doğuya ve güneyde denize, eski Calcedoine (Kadıköy) topraklarına doğru uzanırlar. Bu geniş servi ormanlarının içerisinde dolaşmadan önce, civarda mezar taşı yapan ve satan dükkânları ziyaret ettik. Buralarda her Türkün hâline, vaktine ve sosyal statüsüne göre ayrı zevklere cevap verecek şekilde hazırlanmış mezar taşlarını gördük. Bu dükkânlarda çalışan ustalar, işçiler mermerleri yontarak çeşitli şekiller vermek, mermer levha veya sütunlar üzerine çiçekler, mersiyeler ve Kuran’dan alınmış ayetler kazımakla meşguldürler. Servi ormanına girildiği zaman, mezarların görünüşü, kocasının mezarı başında göz yaşları döken genç bir kadının, evlatlarından en sevdiğine yanan bir ananın ya da ailesinden en son

doğan birisinin ardından ağlayan bir ihtiyarın hâli, beka âlemine tahsis edilmiş bu yerlerde hüküm süren sessizlik, servilerin yeknesak ve koyu yeşilliği, güneşin sızamadığı serin bir gölgelik ve kumruların inler gibi acıklı ötüşleri, insanı düşünmeye yöneltir ve tatlı bir melankoliye götürür. Avrupa’da böyle veya buna benzer bir yer olsa, burası bedbaht aşıkların, talihsiz insanların, hüznün ve kederi bir ihtiyaç, ağlamayı da bir teselli bilen kimselerin sık sık gidecekleri bir buluşma yeri olurdu. Buradaki mezarlar, birbirlerine çok yakın ve şekilleri itibarıyla çok çeşitlidirler. Türklerden fakir olanları, mezarın iki ucuna çoğunlukla basit, yazısız ve resimsiz birer mezar taşı dikmekle yetinirler. Fakat genellikle bu iki taş, süslü ve kabartmalı olur, birinin başında ölenin sağlığında giydiğine benzer bir kavukla yaşını hâlini mersiye biçiminde bildiren bir kabartma yazı ve Kuran’dan alınmış bazı ayetler bulunur. İkinci mermer taş veya sütunda ise bir servi ağacı ya da bir çiçek saksısı kabartması vardır. Bazen bu ikinci taşta da bir kitabe bulunduğu olur. Yazılar daima kabartmadır ve siyah ya da altın yaldızlı boya ile boyanır. Kadınların mezarları, diğerlerinden kolaylıkla ayırt edilir. Çünkü bunlarda birinci taş, kavuk yerine mantar biçiminde yontulmuş olur. Bazı zenginlerin mezarları, eski lahitlere benzer ve etrafı mermerle kaplıdır, yalnız üst tarafta kapak olmayıp toprak gözükür. Baş ve ayakuçlarında yedi sekiz kadem yüksekliğinde birer sütun bulunur, sütunlardan birinde uzun bir kitabe vardır. Bazen birkaç mezarın etrafı ufak bir duvar veya bir çit ile çevrilmiş olur. Mezarların bir ucuna bir servi ağacı dikilmesi âdettir. Bu yüzden mezarlıklardaki serviler, günden güne çoğalarak sık bir orman hâlini alır. İlk yıllar, ölenin ailesi ve yakınları zaman zaman ya da belirli tarihlerde mezar başına gelip gözyaşı dökerek acılarını tazelerler ve günlerini keder içerisinde dua etmekle geçirirler. Daha hassas olanları, mezar başlarında çiçek yetiştirmek veya dikmiş oldukları servi fidanını sulamak için sık sık gelirler ve ölenin ruhuna ithaf edilen dualar okurlar.”²²

“Türk mezarlığı kışlanın arkasındaki tepenin yamacına kurulmuş ve vadinin derinliklerine kadar uzanıyor. Sık dikilmiş serviler koyu bir gölge oluşturur; bu gölgenin altında uzun mezar taşları beyaz ve dehşet verici bir görünümle parlar. Koruyu kesen patikalar vardır; şurada burada yeşil karanlık arasından süzülen güneş ışınları yaldızlı mezarları ışılatır. Daha kapalı yerlerin koyu karanlığına daldığınızda, bir an kendinizi harap bir kentin yıkıntıları arasında sanırsınız. Çevrenizde muazzam bir bütünün ufak parçalarıymış gibi görünenler, aslında kasvetin aldatmacasıdır. Bir Nekropol’ün, Ölüler Şehri’nin tam ortasındasınız. Ayaklarınızın dibinde yüzükoyun yatan ya da sanki her an düşüverecekmiş gibi yana kaykılmış oymalı taş bloklar, ilk bakışta size devrilmiş koca bir sütunun parçaları gibi görünür; her yandan yükselen sarık biçimli taşlar, yanlarında yatan altın yaldızlı ve yazıtlı taşlar. Bütün bunlar hayattan kopup gitmiş olanların anısına dikilmiş anıtlardır. Sarıklı olanlar daha eski tarihlidir, temellerindeki toprak çöktüğü için kaymışlardır; diğerleri kendi öykülerini anlatırlar; sakallı Müslüman, karısının yanında yatmaktadır. Onun başucundaki taşta bir sarık, karısınıninkine ise bir demet gül oyulmuştur. Altta ise yaşadıkları yılların ve

yaptıkları işlerin dökümü yazılmıştır. Daha fazlasını öğrenmek ister misiniz? Sarığın şekline ve kıvrımlarına bakın, buradan ölmüş olan kişinin rütbesini ve mesleğini öğrenirsiniz. İşte burada bir kadı yatıyor, şurada bir paşa; ötede bir asker son uykusunda ve hemen arkanızda bir din adamının külleri. Ara sıra, mezarlığa dağılmış hâlde sarıklar yakın zamanda kırılmış pek çok mezar taşı görebilirsiniz. Öyle yakın ki kesilmiş taş henüz yosun bile bağlamamış. Bunlar, bedenleri çürüdükten sonra padişah tarafından mezarlarının tahrip edilmesi emredilen yeniçerilerin mezarları. Padişah'ın kendisi de bir süre yıkım işinin başında başında durmuş; bu mezarların yanı başındaki uzun otların arasına yarı gömülmüş kırık sarıklar yeniçerilerin gözden düşmelerinin yok edilemez delilleri; mezarın da ötesine taşınan bir gözden düşmenin ve kepaze olmanın derecesi, ancak ölülerin özel saygı gördüğü bir ülkede anlaşılabilir. Parmaklıkla çevrili yüksek sekiler aile mezarlıkları; parlak kırmızıya boyanmış bir fesle taçlandırılmış minyatür sütun, bir bebek efendinin yattığı yeri gösterir. Bu dikey taşların birçoğunun dibinde su tutmaya yarayan bir oyuk var; dindar kişiler sıcak mevsimlerde kuşlar veya oralarda gezinen başka hayvanlar için bunları özenle doldurur. Türklerin bu mezarlıkla bağlantılı garip bir batıl inançları var. Belli yıldönümlerinde mezarların pek çoğundan kıvılcımlar çıktığına ve servi dalları arasında kaybolduğuna inanıyorlar. Bu düşünce en azından son derece şiirsel. Ancak İstanbul şehrinin, Üsküdar'dakinin güzelliğiyle yarışacak başka bir mezarlığı yok; muhtemelen dünyada bile genişliği veya görsel etkisi açısından bunun bir benzerine rastlayamazsınız. Muazzam bir alana yayılmış en zarif servilerin oluşturduğu bir orman, tepeyi ve vadiyi kaplamış. Binlerce ölünün üzerini kocaman bir tabut örtüsü gibi saran bu orman, denizden çok uzaklardan bile seçilir ve hem çarpıcı hem de görkemli bir manzara oluşturur. Ağaçların çoğu devasa boyda ve berrak gökyüzünü kesen ince, uzun ve sivri tepeli silüetleri kelimelere sığdırılmayacak kadar zarif. Türklerin kendileri de büyük Üsküdar mezarlığını tercih ediyorlar; çünkü körü körüne inandıkları eski bir kehanete göre, Muhammed'in müritleri dünyanın sonu geldiğinde Avrupa'dan atılacaklar; küllerini bile gavurların eline bırakmak istemedikleri için, her şeyden fazla imrendikleri şey Asya'daki bu vahşi mezarlıkta bir mezar yeri edinmektir. Bu yüzden, her yıl servi ormanının sınırları genişliyor ve karanlık gölgeleri giderek yayılıyor; birçok kuşak aynı kalabalık yalnızlıkta yatıyor; şen şakrak üzüm bağlarının ve yeşilliklerin yetiştiği açık alanlar sayıları sürekli artan mezarların tecavüzü sonucunda yitip gidiyor. Yaşayanlar yerlerini ölümlere teslim ediyorlar; çiçek açmış meyve ağaçları sökülüyor ve yerlerine karanlık mezar ağaçlarının ölümü hatırlatan dikenli dalları boy atıyor. (...) Sultan Hibetullah'ın yazlık köşkünün önünden kıvrılıp giden yoldan görülen Üsküdar mezarlığının manzarası, aklımda kalmış olanların en güzeli. Tepenin doruğu koyu yeşil, yoğun bir yaprak kütleli görünümünde, yamaç ise en zarif kıvrımlarla öne çıkan ve gerileyen ağaçlarla kısmen örtülü; servilerin koyu puslu yeşili ile aralarındaki açıklıklarda bitmiş taze otların buğulu parlak rengi arasındaki tezat, büyüsel denebilecek bir etki yaratır ve sanki kazara değil de bir sanatçının elinden çıkmış gibi bir izlenim verir. Çevrenize baktığınızda bu azametli mezarlığa kasvet veren

şeyin genişliği olduğuna ikna olursunuz, çünkü yeri son derece güzel ve pitoresk. Mezarlık bir yanda açık bir düzlükle kanaldan ayrılıyor; diğer yanda asma bağları ve badem ağaçlarıyla örtülü bir tepeye bakıyor; Üsküdar evleri sınırına dayanmış ve hatta arka tarafta mezarlarla iç içe geçmiş ön tarafta ise yer yer evlerin seçildiği etkili geniş bir alan uzanıyor. Tasvir ettiğim biçimiyle Üsküdar kabristanına ilişkin yerel bir batıl inanç olduğunu eklememe gerek var mı? Herhalde yoktur. Bu inanç öylesine delice, buna karşılık öylesine yaratıcı ki sözünü etmeden geçemeyeceğim. Boğaz boyunca, her yerde buğulu tüyleriyle, bulutlar hâlindeki su kuşlarının Karadeniz'den Marmara Denizi'ne hızla uçtuklarını ve her yandan kendilerini çağırarak yeşil karada yorgun kanatlarını bir an bile dinlendirmeksizin Karadeniz'e doğru aynı hızla geri uçtuklarını görebilirsiniz. Sadece Marmara Denizi'nde bir fırtına çıkıp da onları Boğaz'ın ortasından sürüklediğinde tiz çığlıklar atarak sığınmak için Üsküdar'ın servi ormanına uçarlar. Türklerin inancına göre bunlar servilerin dalları altında yatan lanetlilerin ruhlarıdır. Ancak ve ancak çok temel bir ihtiyaç döneminde ölümlü bedenlerinin çürümekte olduğu yeri ziyaret etmelerine izin verilir. Burada dünya yüzünde boşa harcadıkları varlıklarının işlediği suçlara ve verilmiş cezalara birlikte yas tutarlar; daha yumuşak havalarda ise yaşarken sevdikleri yerlerin üzerinde sonsuza kadar mahkûm edildikleri lanetli uçuşa bir dakikalığına bile ara verme ayrıcalığı olmaksızın uçmak zorundalar!"²³

"Bu mezarlıklar içinde en enteresan ve aynı zamanda en geniş olanı bir fersahlık bir araziyi kaplayan Üsküdar'dakidir. Büyüklüğü, şahane gölgeleri, serinliği, havasının güzelliği ve hak dininin beşiği olan Asya topraklarında bulunması sebebiyle İstanbullu Osmanlıların özellikle itibar ettikleri mezarlık burasıdır. Dendiğine göre imparatorluğun sonu gelmiştir. Günün birinde Avrupa topraklarından atılacağız. Kemiklerimizi gavurların kirletmelerinden kurtaralım gibi düşünce de bu tercihte bir rol oynamaktadır."²⁴

Seyyahlarda ilgi uyandıran bir diğer olgu, doğu mistisizminin gelişimiyle ortaya çıkan derviş tarikatları olmuştur. Mezarlıklar seyahatnamelerde ne ölçüde huzur kaynağı bir konumlandırılmayla karşılanmışsa; seyyahları aynı oranda ürperti ve dehşet yüklü duygulara salan bir başka mekân Rufâî tekkesi olmuştur. Pera'daki Galata Mevlevihanesindeki gözlemlerinde son derece olumlu ve hayranlıkla dolu izlenimler aktaran seyyahların nazarında; Üsküdar'daki tekkede yürütülen ayin sırasında yapılanlar bunun tam tersine olarak nefret ve korku uyandırmıştır. Andersen, gözlemlerinde Üsküdar'la ilgili yorumların ardından tekkeyi detaylarıyla tasvir ederek seremoniyle ilgili dikkatine düşenlere yer vermiştir:

"İki yüz elli bin kişinin yaşadığı kente, yani nüfusu Kopenhag'ın iki katı olmasına karşın yine de İstanbul'un bir dış mahallesi sayılan Üsküdar'a indik; burada her şey İslam geleneklerine uygun, ahalisi -kullanması cüret isteyen bir deyimle- Ortodoks Türkler. Tepeden turnağa silahlı, yarı çıplak birkaç Arap, yüklü develerini kumsaldan alıp, sokaklardan geçirerek, büyük kabristana doğru sürüyorlar; uzun bir yolculuk başlıyor; kervanı izleyerek kentin dışına çıkıyor, yoksul,

sıradan, bir evin önünde duruyoruz. Burası dervişlerin tekkesi. Erken gelmiş olduğumuzdan kapı henüz açılmamıştı, bu nedenle uçsuz bucaksız servi ormanının, ölülerin bu ebedi istirahatgâhının yakınlarına kadar sokulmuş bulunan civardaki Türk kahvehanelerine gittik. Kahvelerin önünde, açların gölgesinde kimisi sivil, kimisi asker bir grup Türk oturmuştu. Aralarından bir tanesi bizim de daha sonra göreceğimiz gibi, dervişlerin dansına katılmak üzere burada bulunuyordu. Şurada oturan yaşlı, iğrenç cücenin en ateşli ruhanilerden biri olduğu, az sonra onu da dans edenlerin arasında göreceğim söylendi; çok zengin olan bu adamın sarayında birbirinden güzel on iki karısı varmış; adam, boyu babası kadar olan küçük ve sevimli oğlunu da birlikte kahveye getirmişti. Sonunda tekkenin kapısı açıldı. Yünlü bir perdeyle ikiye bölünmüş olan genişçe bir sofaya girdik; burası taşra kasabalarında vahşi hayvanların sergilendiği yapıların önündeki kulübelere benziyordu. Zorunlu olarak herkesin çıkardığı ayakkabılar ve çizmeler perdenin arkasına dizildi. Trablusgarp'da bulunmuş olan refakatçim cebinden keçi derisinden yapılmış bir çift çarık çıkarıp çizmelerinin üzerine geçirdi ve öylece içeriye girdi, ancak Türkler ona öfkeyle bakıp kendi aralarında konuştular; benim pantolonumun her bir paçası kumaşa dikilmiş birer deri kayışla toplanmış olduğundan çizmelerimi çıkarmak çok güçtü, insan ya ülkenin geleneklerine uymalıdır ya da o ülkeyi terk etmelidir diye düşündüğüm için bir çakı çıkarıp, kayışları kestim ve Türkler gibi çorapla içeri girdim; türbanlı bir ihtiyar yüzünde mülayim bir ifadeyle omzumu okşadı ve çevirmenimin bana aktardığına göre dine saygı gösteren, Türk olmaya layık, iyi bir insan olduğumu söyledi. 'Allah seni tenvir etsin (bilgi versin, aydınlatsın)' diye bitirdi sözünü. Esas tapınağa -buna tapınak denebilirse eğer- giriyorum; kare şeklindeki salonun üst kısmında hanımların oturması için kafesli balkon var, alt katta yontulmamış kalaslardan yapılmış bir tahta perde dansın yapılacağı alanı çevreliyor. Burası şimdilik kırmızı, beyaz ve mavi postlarla kaplı. Postların üzerine yüzükoyun uzanmış dervişlerin çoğu geleneksel Türk giysileri içindeydi, ancak aralarında yeni nizami kıyafetler -askeri redingot ve yüksek fes- giymiş olanlar da vardı. Alınları zemine değiyordu; arasına başlarını kaldırıyorlarsa da, sanki bir şeyden korkmuş gibi çabucacık tekrar yere vuruyorlardı; ayağımda çoraplarla soğuk taşlıkta dikiliyor; üşümemek için sırayla ayaklarımdan birini diğerinin üzerine koyuyordum; hiç rahat değildim. Ortadaki duvarda çerçevelenmiş Türkçe levhalar, bazı binaların tabloları, ayrıca tefler, ziller ve kendine eziyet amacıyla kullanılan dikenli demir kırbaçlar asılıydı. Duvarın orta yerinde Türk camilerinde olduğu gibi mihrap olarak kullanılan bir niş vardı, bu nişin önünde mavi cübbeli yeşil türbanlı, uzun beyaz sakallı bir din adamı durmuş, elindeki buhurdanı sallıyor ve acayip bir gırtlak sesiyle bazı Türkçe sesler mırıldanıyordu; bu arada tek tük sesler koro hâlinde bir şarkıya başladılar, ancak buna şarkı demek doğru olmaz; acayip, vahşi, temposu sürekli değişen bir ses, bir çeşit gam portre, garip bir gırtlak solfejydi, biraz müzik kulağı olan bir vahşinin eşsiz bir arayı dinleyip, kendince taklit etmesi gibi bir şeydi. Aslında ahenksiz değil de, korkunç geliyordu kulağa. Dervişler defalarca alınlarını yere vurduktan sonra ayağa kalkıp, din adamının elini öptüler ve dış tarafında seyircilerin durduğu

tahta perdenin önünde yarım daire şeklinde dizildiler. Dans başlar başlamaz, hayatımda gördüğüm en korkunç insan içeriye girdi; keçeden yapılmış, siperlik-siz, yüksek külâhlarından Pera'lı oldukları anlaşılan iki dervişin kendisine eşlik ettiği bu adam, çevirmenimin söylediğine göre, Medine civarından gelen bir münzeviymiş; divaneliği gözlerinden bu denli apaçık okunan başka bir kimseye daha önce hiç rastlamamıştım; dans eden dervişler türbanlarını ve feslerini mihrabın önüne yere bırakarak beyaz keçeden birer takke giydiler; gelen münzevinin de başında böyle bir takke vardı, kalın telli siyah saçları sırtına kadar uzanıyordu; üzerine kırmızı kumaştan kanatlı iki kat aplike edilmiş beyaz bir cübbe giymişti; yarım dairenin ortasında durdu; bütün dervişler sanki yere çivilenmiş gibi olmalarına karşın, buharlı bir makine tarafından harekete geçirilmiş izlenimini veren hareketlerle uzuvlarını oynatmaya başladılar; her uzuv aynı anda ve aynı doğrultuda hareket ediyor, öne, arkaya, sağa, sola gidip geliyor ve bütün bunlar bir şarkı veya daha doğrusu bir tekerleme eşliğinde yapılıyor, şarkı ve hareketlerin yavaştan başlayan temposu giderek hızlanıyor, dans edenler vahşi ve neredeyse uygunsuz diye niteleyebileceğim bir vaziyet alıyorlardı. Yarım dairenin dışına çömelmiş oturan iki Türk genci, tekdüze bir vurgulamayla hep üçüncü hecede yükselen şarkıyı yönetiyorlardı, şarkıda Abdullah'tan Muhammed'e kadar Muhammed'in bütün sülalesine atıfta bulunuluyor, koro da 'La ilahe illallah!' diyerek buna cevap veriyordu. Sesler sonunda boğuk bir çığlık, horlama ya da ölüm hırıltısına benzer bir tınıya dönüştü. Dervişlerin bazıları ölü benizliydi, bazılarınsa yanakları kan kırmızısıydı, ancak hepsinin yüzlerinden ter boşanmaktaydı (...)"²⁵

"(...) Coşkunluk son haddine artık varmıştı; haykırımlar durmadan birbirini kovalıyordu; ter içindeki bütün bu vücutlardan bir hayvanat bahçesinin ağır kokusu yayılıyordu. Bu delilerin ayaklarının yükselttiği toz bulutu ile sanki kırmızımsı bir sis arasından, sar'alı, korkunç ifadeli, acayip gülümsemeli, gözlerinin akı fırlamış maskeler belirliyordu. Mihrabın önünde ayakta duran imam, hareketleri ve sesiyle bu gitgide büyüyen coşkunluğu teşvik ediyordu. Bir genç erkek kafileden ayrılarak ihtiyara yaklaştı; duvara asılı korkunç demirlerin neye yaradığını o zaman anladım; iki derviş son derece sivri bu şişi asılı olduğu çividen alarak imama verdiler ve imam bu keskin demiri genç softanın yanaklarından geçirdi. Şiş, bir yanağından girip ötekinden çıkarken genç dervişte en ufak acı izi belirmiyordu. Şişlenmiş bu baş kadar garip bir şey görmemişim; Arlequin'in Pierrot'un vücuduna tokmağını geçirmesi akla geliyordu ama, burada âlet yalancıkta değil, gerçektir. Başka iki softa, bele kadar çıplak olarak salonun ortasına atıldılar; onlara uçlarında ince demir zincirler ve kurşundan yürekler bulunan sipsivri şişler verdiler. Elllerinde bu şişlerle, düzensiz şiddetli, beklenmedik atlama ve zıplamalarla bir 'kama dansı'na başladılar. Ne var ki, şişlerin ucundan sakınacakları yerde, üstlerine üstlerine hınçla gidiyor ve ciltlerini deldirmeye, yaralanmaya gayret ediyorlardı. Az sonra, yorgun, bitkin, kan ve ter, köpük içinde mahmuzlanmış hedefe erişirken yorgunluktan düşen atlar gibi yere yıkıldılar. Goethe'nin Mignon'u gibi soluk içli kara gözlü, yedi, sekiz yaşlarında

güzel bir küçük kız, tören boyunca durduğu kapı yanından ayrılarak yalnız başına imama yaklaştı. İhtiyar onu sevgiyle, babaca karşıladı. Küçük kız, yere yayılan bir koyun postunun üstüne yattı ve imam, ayaklarında geniş pabuçlar, iki asistanının yardımıyla bu ince vücudun üstüne çıkararak birkaç saniye öylece durdu. Sonra bu kaideden indi ve küçük kız, sevinçle doğruldu. Kimi kadınlar iki üç yaşlarında çocuklarını getirdiler; bu çocuklar birer birer o koyun postu üstüne yatırıldı ve imam, nezaketle üstlerine çıktı. Çocukların kimileri sessiz duruyor, kimileri de diri diri yolunan kuşlar gibi bağıyorlardı. Gözleri dışarı fırlıyor ve bedenlerine göre korkunç ağırlığın altında kaburga kemiklerinin esnediği görülüyordu. Gözleri inançtan pırl pırl parlayan analar onları daha sonra kucaklarına alıp okşayışlarla sükûnet bulmalarına yardım ediyorlardı. Çocuklardan sonra sıra gençlere, olgun erkeklere, askerlere geldi. İçlerinde yüksek rütbeli bir subay da bulunan bütün bu kimseler imamın ayakları altına yattılar. İslam inançlarına göre bu basma olayı bütün hastalıklara deva olurmuş. Tekkeden çıkarken imam tarafından yanakları şişlenen genç erkeği gördük. O işkence âletini çıkarmıştı ve kapanmak üzere olan iki mor sikatriş demirin geçtiği yeri belirtiyordu.”²⁶

“(…) Diğer Türk dervişleri tarikatı da ‘feryat eden dervişler’dir. Bunların tekkeleri Üsküdar’daydı ve dinî merasimleri pek ürperti verici bir manzaraydı. Evvelce öyle korkunç şeyler dinlemiştim ki, Konsolosumuzun karısı Mrs. Eyres’in bu dervişlere ve yakınındaki cüzamlılar köyüne yapacakları gezi davetini reddettim. Gidenlerin bir kısmı, Ortaçağ vahşetini hatırlatan bu gösteriler karşısında adeta hasta olmuşlardı. Feryat eden dervişler, bele kadar çıplak bir hâlde sıraya girmişler, yüksek sesle iman ikrarını tekrarlıyorlar, aynı zamanda da yavaş yavaş önce arkaya sallanıyorlarmış; sonra hareketlerini hızlandırıp, korkunç çığlıklar ve naralar atarak, adeta bir sara nöbetine tutularak, vecd hâlini andıran bir şekilde kendilerini kaybedinceye kadar, havalara sıçrayıp duruyorlarmış. Bu çığlıklarının ortasında, peçeli analar, eğer hasta çocukları varsa, onları dervişlerin ayakları dibine yatırıyorlar. İnançlarına göre; bu vecd hâlindeki adamların teması çocuklarını bütün kötü hastalıklardan kurtarabilir ve iyileştirirdi. Bana anlatılanlara göre, bu çıldırmış adamların, küçük çocukların vücutlarına basarak tepinmelerini ihtiva eden tedavi, herhalde ölüm olmalı! Şeytanî âvâzeleri, kötü havalandırılmış odadaki sarımsak karıştırılmış kötü tütünün iğrenç kokusu, mide bulandırıcıymış!”²⁷

Sadece Üsküdar’ın değil, tüm İstanbul’un adeta sembolü hâline gelmiş bir yapı olan Kız Kulesi seyyahlarda derin etki uyandırmıştır. Seyyahların algısında tabloya yakışır güzellikleriyle İstanbul’u panoramik bir biçimde kuşatan mesire yerlerinin dışında mimarî bir yapı olarak Kız Kulesi; hemen tüm seyahatnamelerde ve çizimlerde pitoresk algılamasını haklı çıkaracak denli etki uyandıran bir görünümle arz-ı endam eder. Bu seyyahlardan biri olan Julia Pardoe, okuyucusuna Kız Kulesi’ni efsanevî boyutundan dönem gerçeğine uzanan geniş bir yelpazede takdim eder:

“(…) Meyve ağaçları ve parlak yeşilliklerle örtülü dik bir bayırdan aşağı inilir.

Tepenin eteklerinde, maviliğiyle yarıştığı gökyüzü kadar berrak ve pırıltılı Boğaz akar. Bu suyolunun hemen karşısında servi ormanları, dizi dizi sarayları, tepelere serpiştirilmiş köşklere ve gökyüzüyle öpüşen minareleriyle Asya kıyısının incisi Üsküdar uzanır. Daha uzakta, karanlık yüzlerine parlak dalgaların çarptığı, güneşin tadını çıkararak su canavarlarını, andıran iki minicik ada gözükür. Ötede, göğsüne bir fırtına eli değmemişçesine gülen, ışıklı Marmara Denizi uzanır. Ta uzaklarda, ufuk çizgisinde, üzerindeki koyu mor bulutlarla neredeyse iç içe geçmiş gibi görünen, tanrıların evi, Uludağ'ın karlı dorukları yükselir. Gene aynı bayırdan bakıldığında, azıcık sağda (Üsküdar'ın yumuşak bir kıvrım yaptıktan sonra sanki Avrupalı kardeşine saygısından dolayı yeniden geri çekildiği yerde) küçük bir kayanın üstünde duran 'Kız Kulesi' görülür. Kaya öyle küçük ki, kulenin temelleriyle tamamen örülmüş. Kız Kulesi, yürek burucu efsanesi olmasa da, kendi başına göz alacak kadar pitoresk. Bu kule, efsaneye göre, müneccimlerden kızının on sekiz yaşını tamamlamadan bir yılın tarafından öldürüleceği kehanetini duyan eski padişahlardan biri tarafından, kızın kalması için yaptırılmış. Kaderin önüne geçmek için her türlü tedbir alınmış; gelin görün ki olacaklar olmuş bir sepet incirin içinde gözden kaçan bir engerek yılanı, sultanın elini sokmuş ve kız yatağında ölü bulunmuş. Kız kulesi şimdi Türklerin veba hastanesi; tam ortasında durduğu parlak ve güzel manzaraya bakıp da kendilerini bekleyen muhtemel kader ile bütün bu güzellikler arasındaki tezdin vebaya tutulmuş olanların acısını ne kadar artıracığını hissetmeyenlerin, gerçekten de kalbi taşlaşmış demektir. Heyhat! Hastalanmış kurban uzun uzadıya manzaraya bakar, ama bu herhalde son bakışı olacaktır! Ölmekte olan bir biçare, zorunlu yuvasına, hiçbir mutluluk manzarasının sinir bozucu varlığıyla onunla alay edemeyeceği kasvet ve gölgeler yolundan geçmelidir. Oysa körleşmekte olan gözlerinin göremeyeceği kadar ötelere uzanan muhteşem kıyılarıyla masmavi denizde kayarcasına ilerlemenin, büyük olasılıkla hayata gözlerini yumacağı daracık bir odaya doğru götürülmenin getirdiği sonuç bütün tanıdıklarından, çevresindeki bütün görkem ve güzellikten koparılmaktır; eminim bundan sonra çekeceği acıların hiçbiri, Kız Kulesi'ne yaptığı bu kısacık yolculukta kalbine saplanan sızı kadar keskin olmayacaktır!"²⁸

"(...) gemi, Scutary kıyısındaki bir kayanın çok yakınından geçer. Bu kayanın üstüne, eteğinde, topraklarla donatılmış mazgal delikleri bulunan, kare şeklinde duvarlarla çevrili, yine kare bir kule inşa edilmiştir. Türkler bu kuleye Kız Kulesi derler. Avrupalılar ise, hiçbir temele dayanmayan Leandros Kulesi adıyla anarlar. Oysa Leandros'un sevgilisi Hero'ya gitmek için denizi aştığı yer burada değil daha önce anlattığımız gibi Dardaneller'tedir."²⁹

"Türklerin Kızkulesi dediği Leandre Kulesi, solunuzda bir ırmak gibi uzanan deniz kolunun ortasında, iki kentin arasında yükseliyor. Uzaktan bir nöbetçi kulübesine benzeyen ve bir kayalık üzerinde olan kare şeklinde ufak bir yapı bu; daha ötede, Marmara denizinin girişinde, Prens Adaları, belli belirsiz bir görünüm çiziyor."³⁰

"Kadıköy'den sonra eskiden Öküz Burnu ya da Öküz Geçidi diye anılan Üsküdar

burnuna geçilir; söz konusu adlandırma burasının İstanbul Boğazının başı sayılması için bir kanıttır, çünkü sözü edilen bu öküz ya da inek buradan Boğaziçi yüzerek geçmişti. Üsküdar Sarayı bugün Öküz Burnundadır. Bu sarayı Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığını sanıyorum. Kız Kulesi Üsküdar burnunun çok yakınındadır. İmparator Manuel Komnenos, kuleyi, çevresi yaklaşık iki yüz adım olan bir kayalık üstüne yaptırdı; Boğaziçi zincirle kapatmak amacıyla, bir diğer kuleyi de Avrupa yakasında, Aya Yorgi manastırı tarafında yaptırdı. M. Gilles eskiden denizde bir duvar bulunduğuna ve bunun kulenin bulunduğu kayalıkla Asya toprağı arasındaki geçitte yer aldığına dikkati çekiyor. Bunun aynı imparator tarafından yaptırıldığı savını destekleyen birçok iz vardır; zira bir kuleden öbürüne gerilen zincir sayesinde, gemilerin Karadeniz Boğazına geçmeleri olanaksızdı. M. Gilles Türklerin taşları başka yapılarda kullanmak için bu duvarı yıktıklarını söylüyor. Türkler bu kuleye Kız Kulesi adını verirlerse de Franklar onu -her ne kadar Hero ile Leandros'un aşkları çok daha uzakta, Çanakkale Boğazında geçmiş olsa da- bu kuleyi Leandros Kulesi olarak bilirler. Kule kare planlıdır, sivri bir çatıyla son bulur; gene kare planlı bir surla çevrili birkaç topla donatılmıştır; kule hemen hemen bütünüyle savunmasızdır ve devletten aylık alan ve eğlenmek için gizlice gelen yeniçerilerden ya da İstanbul tüccarlarından da gelir sağlayan bir kapıcı kulenin tek muhafızıdır. Bu kayalıkta açılan bir kuyudan çıkan tatlı suyun bir kaynak suyu olduğu söylenmektedir; kimileriye bunun bir sarnıç olduğunu ve duvar içinde gizli bir boru aracılığıyla saçak sularının buraya boşaldığını öne sürmektedir. Her ne kadar Türklerin harap olan kenti yeniden yapma alışkanlıkları yoksa da, gene de İranlıların yaktıkları Üsküdar'ı yeniden yaptırmışlardır. Türklerin burayı İstanbul'un bir dış mahallesi gibi, Asya'daki ilk dinlenme yeri gibi gördükleri doğrudur; Avrupa'da dolanan Ermenistan ve İran kervanlarının ve tüccarlarının belli başlı buluşma yerlerinden biri de burasıdır. Üsküdar Limanı eskiden Halkedon kadirgalarının barınağıydı. Bugün Üsküdar büyük ve güzel bir kenttir, hatta Asya kıyısının tek kentidir.”³¹

Üsküdar ve onu kucaklamış hâldeki İstanbul, seyyahların yazılarında ve ressamların çizimlerinde tabloya yakışacak bir güzellik kaynağı olarak yansıtılmıştır. Dethier'in söylemiyle “Yüce ve sefil burada el eledir. İşte bunlar da bu çevreyi bu denli pitoresk kılar.”³²

DİPNOTLAR

¹ Gülgün Üçel-Aybet, Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları, İstanbul, 2003, s.13-19.

² Antoine Olivier, 18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul, İstanbul, 2007, s.21.

³ François Rene de Chateaubriand, Paris-Kudüs Yolculuğu, Ankara, 1946, s.39,40.

⁴ J.H.A. Ubicini, 1855'de Türkiye, y.y.,1977, s.68.

⁵ Baron Durant De Fontmagne, Kırmı Harbi Sonrasında İstanbul, İstanbul, 1977, s.111.

⁶ Gerard de Nerval, Doğu'da Seyahat, İstanbul, 2004, s.604,610,614,615.

⁷ Olivier, a.g.e., s.53,54.

⁸ Edmondo de Amicis, İstanbul, Ankara, 1993, s.340-347.

- ⁹ Miss Pardoe, Şehirlerin Ecesi İstanbul : Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı, İstanbul, 2004, s.164.
- ¹⁰ Miss Julia Pardoe, a.g.e., s.162.
- ¹¹ Miss Julia Pardoe, a.g.e., s.488-490.
- ¹² Baron Durant De Fontmagne, s.111-113.
- ¹³ Miss Julia Pardoe, s.162,444-446.
- ¹⁴ Scutari; The Bosphorus and Crimea, Bristol, 1857.
- ¹⁵ "Semavi Eyice, "1833'te Türkiye'ye Vapurla Gelen Bir Seyyah; Marchebeus-II", Türk Yurdu, 1956, s.100,101,s.259.
- ¹⁶ Charles White, Three Years in Constantinople (or Domestic Manners of the Turkish in 1844) London, 1845, C.II, s.47.
- ¹⁷ Edmondo de Amicis, a.g.e., s.365-367.
- ¹⁸ Venezuela'lı General Miranda'nın Türkiye'ye Dair Hâtıratı, y.y., 1965, s.53.
- ¹⁹ George William Frederick Howard, Türk Sularında Seyahat, İstanbul, 1978, s.24.
- ²⁰ Baron Durant De Fontmagne, s.111-113.
- ²¹ Olivier, a.g.e., s.55.
- ²² Olivier, a.g.e., s.54, 55.
- ²³ Miss Pardoe, s.90-94.
- ²⁴ J.H.A. Ubcini, 1855'de Türkiye, y.y.,1977, s.87.
- ²⁵ H. C. Andersen, İstanbul'a Ait İki İskandinav Seyyah, İstanbul, 1993, s.105-107.
- ²⁶ Theophile Gautier, İstanbul, yy., ty., s.160,161.
- ²⁷ Dorina L. Neave, Eski İstanbul'da Hayat, İstanbul, 1978.
- ²⁸ Miss Julia Pardoe, s.88,89.
- ²⁹ Josephus Grelot, İstanbul Seyahatnamesi, İstanbul, 1998, s.58.
- ³⁰ Gerard de Nerval, s.563.
- ³¹ Joseph de Tournefort, Tournefort Seyahatnamesi, İstanbul, 2005, s.90,91.
- ³² P.A. Dethier, Boğaziçi ve İstanbul, Eren Yay, İstanbul 1993, s.91.

Recovering the Sights and Sounds of Ottoman Sovereignty: Reflections on the Departure Ceremonies staged at Üsküdar preceding Murad IV's Two Eastern Campaigns in 1635 and in 1638

P R O F . D R . R H O A D S M U R P H E Y

University of Birmingham

Public acts and ceremonies performed for the benefit of wider audiences beyond the restricted company of the sultan's own courtiers and members of the imperial *divan*, most of whom were exposed to the sight of the sultan on a regular weekly or even daily basis, formed an inescapable dimension of each ruler's claim to political leadership and sovereign control. The physical attendance and visual presence of the sultan among his subjects lent substance to his rule and these appearances bore a particular practical as well as symbolic meaning in societies for which the written and even the spoken word was not the primary means for communicating and enforcing the sultan's status, authority and political dominance. For such societies, performance of rituals and ceremonies to underline the collective and communal nature of high priority dynastic enterprises such as the declaration of war and readying of the community for the physical as well as psychological demands and sacrifices that war entailed performed a vital role in creating and reinforcing feelings of ownership, participation and social inclusion among the wider body politic, only a small percentage of whom were destined to play any direct participatory role in war either as warriors and bureaucrats or even among the auxiliary army of sutlers and provisioners who brought up the army's rear.

The ruler's appearances and attendances sometimes accompanied by dramatic re-enactments of simulated battle with the enemy were if not commonplace then more usual sights for the inhabitants of Istanbul than for other imperial cities or even the suburbs of the capital in Üsküdar since both the leave taking and seeing off rituals (*teşyîi*) and the celebration of the sultan's returns (*kudum*) from periods of absence and residence outside the capital were mostly focused on his exits from and entrances through the land walls of Istanbul. Including other imperial cities in the privilege of sharing in the excitement and the exclusiveness of a royal visit or a tarrying of the sultan for more than a brief overnight stay while passing to and from the frontier on campaign offered exceptional opportunities, not just for the socialization of the ruler and the celebration of the dynasty, but also for commonplace subjects to share in the pomp and majesty of the court which was only rarely displayed for their benefit. On two occasions in the later part of the reign of Murad IV after he had reached his chronological majority and asserted and successfully demonstrated his ability to rule independently he made a deliberate choice in selecting Üsküdar as the location for prolonged stays and the staging ground for elaborate displays of courtly rituals connected with his departures to join armies massed near the eastern front. In addition to serving various utilitarian and pragmatic purposes such as troop assembly, muster and regimental review these residences in Üsküdar served a clear and equally important role in the creation of a political will and consensus on the eve of his departure; sought through a series of public gatherings, promenades, consultations, visitations and exchanges of well-wishing and mutual salutations that took place over extended periods lasting from two to four weeks. These temporary but extended royal residences were orchestrated and choreographed so as to present the sultan and the sultanate in a favourable light, a concern which for his own reasons the sultan was particularly preoccupied on the eve of his departures for Revan in 1635 and three years later as he was departing for the Baghdad front.

On the two occasions when sultan Murad shared his presence/ company with the residents of Üsküdar and allowed them to host not just the imperial presence but a larger body of the assembled armed forces departing for the front, the ceremonies were performed with a care and elaborateness and on a scale that attracted the detailed attention of several contemporary historians, in particular Topçular Katibi and Hasanbeyzade. Although a rhymed account of the sultan's participation in the Revan campaign was also prepared by Sidki Pasha, whose *Gazavatname* has recently been published by Mehmet Arslan, this account focuses more on the later phases of campaign during the siege and capture of Revan and thus provides disappointingly little information on the departure ceremonies or the rituals associated with the setting off of the army for the front (*göç*) from Üsküdar.¹

The mobilization season for Ottoman armies bound for the front was typically in early spring to allow the horses an opportunity to graze prior to the army's

IV. Murad

final departure and in the early seventeenth century the religious festivals at the end of the lunar year on the first of Shevval for the little bayram and the 10th of Zilhicce for the big bayram both coincided with the same season. Consequently, what was normally a leisurely and relaxed schedule for pre-departure preparations and provisioning became an even longer and more drawn out process to allow the sultan to be present to accept the compliments and test the loyalties of his own officials and court functionaries as well as prominent members of the Üsküdar community during the bayram season. Murad's first pre-departure sojourn in Üsküdar lasted between the 11th of March and the 29th of March 1635 and included the celebration of the little bayram and the second, prior to his departure for Baghdad on the 8th of May 1638, lasted fully four weeks and included preparations leading up to as well as celebration of the big bayram itself holding audience with a wide variety of delegations of well-wishers and advisers with meetings often stretching well into the night. For this brief moment Üsküdar was transformed into assembly point, parade ground, festival venue and political nerve centre of empire where the high and mighty rubbed shoulders or at least presented themselves for view with the common ranks of humanity fortunate enough to be placed within visual reach of this gathering of humanity (both military and civilian) from all corners of the empire. In its comprehensives and universality of representation such a gathering would have represented for the residents of Üsküdar the seventeenth-century equivalent of a World's Fair or International Exhibition organized with a wealth of central venues and attendant side shows to present and take pride in showing off the splendours of empire.

To a degree, the sultan's departures on both occasions could be regarded as potentially anti-climactic since both represented second send offs with the sultan heading the honour delegation for sending off the grand vizier Tabani Yassi Mehmed Pasha, whose departure from Üsküdar in autumn 1633 had been marked without much fanfare or public display, and again in late March 1637 for the seeing off the new grand vizier Bayram Pasha after Mehmed Pasha was relieved of his command. ² But to ensure that his own send offs formed a more indelible impression on communal memory than those organized for his deputies the grand viziers the duration of sultanic visits were deliberately prolonged and the scale of the ceremonies deliberately expanded.

The principal deciding factor in determining the departure timetable for any military campaign was undeniably the maximizing of efficiency and other pragmatic concerns associated with army mobilization, but there is also a deliberateness and purpose behind the curtailed ceremonies connected with the departure of a grand vizier as contrasted with the much grander scale in both conception and execution of the ceremonies performed to mark the leave taking between the sovereign and his subjects and courtiers on the occasion of sultanically-led campaigns. Promoting a sense of communal well-being, conveying an aura of confidence in the positive outcome and exhibiting the ruler's power, charisma

and control as a metaphor for his personal guarantee for the orderliness and safety of his realm during his absence at the front all delivered practical as well as spiritual benefits for those who were left behind as the sultan departed to take up his military command.

Our account in this paper will focus particularly on Sultan Murad's activities during his two-week stop-over in Üsküdar leading up to his first real military command as a young sultan on the threshold of his twenty-second birthday in March 1635 and focus on his success in manipulating and channelling public opinion in favour of his high-risk foreign policy initiatives against the neighbouring Safavid empire by the use of public appearances that made open appeal to popular support. Murad's success in attracting support through displays of sultanic might and magnificence other crowd-pleasing manifestations of the *éclat* and brilliance (*tantana ve debdebe*) of the imperial court can be contrasted with Ahmed III's two-month transfer of the court to Üsküdar in late summer 1730 at a time when the campaign season was already virtually over. The incongruity of this act stimulated not admiration and praise for the activism and energy of the ruling figure, but engendered instead a public relations disaster which resulted not just in a failed mobilization for campaign but led, within days of the sultan's decampment from Üsküdar and his ignominious and furtive return to the capital under the cover of night on the 29th of September, to the unravelling of his rule and his forced deposition in favour of his nephew Mustafa I. ³After the loss of face and public humiliation suffered by Ahmed during his sojourn in Üsküdar, the restoration of the imperial dignity was, by popular consensus, deemed an impossibility.

Keeping up appearances was a matter of conforming to the pace, rhythm and form established for court displays by long-standing tradition and dispensing with them, particularly if it was a case of retreating from a publicly announced and signalled intention such as a declaration of war, brought collective dishonour as well as loss of imperial dignity. Any divergence from the familiar sights and sounds of sovereignty and the form of courtly display was instantly detected by the public's supersensitive eyes and ears, attuned to notice and accustomed to act upon the subtlest of sultanic gesture.

In the case of declarations of war by the sovereign figure, the message of communal effort and mobilization of both human and material resources in preparation for war, the appropriate sequence of sultanic displays and sultanic appearances was unvarying. The communicating of the intent to go to war was achieved by the display of a royal symbol, the imperial battle standard or *tugh* in a visible location established by precedent, normally the *cebehane* or arsenal buildings on the edge of the palace compound.⁴ Once this symbol of royal intent and serious portent was in place and visible to the public eye, the active phase of mobilization began immediately and the battle standards of all commanders were also publicly displayed in simultaneous and universal mimicking of the act by the sovereign. Obedience to the unspoken message and instant recogni-

tion of the meaning of visual and visible symbols applied as much to the end of war as to its beginning since the visible display of awards for battle distinction and success in military endeavour was also communicated by means of the placement of ceremonial plumes especially aigrettes of herons and cranes in the front part of the headdress of both the sultan and other favoured awardees in the aftermath of battle. Such silent but highly evocative material symbols of royal intent ranged from the simple and subtle to the highly elaborated and ornate. In the context of going to war, the pitching of the royal marquee in the field near the city walls or in the case of eastern campaigns at the first camping ground and assembly point at Üsküdar was another such unmistakable sign that, pending the sultan's actual appearance in person, the army was in readiness for immediate departure. The actual time of departure and of the sultan's actual appearance were subject to the sultan's own determination and building up of anticipation or deliberately slowing of the pace of the pre-departure ceremonies and rituals could be manipulated and adjusted to achieve maximum effect. Controlling the rhythm, pace and timing of these standard procedures could, if carefully employed, be used as another way of demonstrating the sultan's control and authority over both his aides, officers and military servitors and by extension over the course of the war about to be waged. Conveying the impression that the sultan was in full command of his forces and demonstrating his capacity for leadership before departure for the front achieved a two-fold purpose in boosting troop morale on the one hand and imbuing the general public at home with feelings of confidence and optimism in the outcome of the campaign.

The two most forceful ways available to the sultan to make a visible impact on viewers and beholders of his royal majesty gathered at Üsküdar were parades, processions and formal muster procedures including troop review and inspection on the one hand and the handing over of physical objects confirming appointments to officers and the distribution in full public view to the masses of the standing armed forces of the sacks full of coin that bore an unmistakable message about royal patronage and at the same time were identified with him in a visual and personal way by the fact that they bore either his *tughra* or his name on the obverse. Hand-kissing and hem kissing ceremonies that accompanied some occasions for royal audiences especially at the time of the bayram formed another dimension of the display of order, subordination and sultanic authority whose message was unmistakable to all partakers and participants in the leave-taking ceremonies. Finally the deployment of ranks of soldiers and bodyguards on either side of the sultan's route of passage between residences whether the palace or his *otag-i hümayn* formed another striking visual display of the sultan's ability to create and maintain order wherever and whenever he chose to be in attendance.

In addition to visual display of course auditory fanfare also accompanied all public appearances of the sultan. These auditory accompaniments had a similar

range and diversity to the types of visual display already mentioned and included beating of drums to announce the sultan's appearance, hand applause to acknowledge his arrival and the firing of gun salutes to mark occasions for celebration such as feasts, victory announcements and exceptional events that needed to be announced and disseminated beyond the immediate locality favoured by the sultan's physical presence. These various forms of non-verbal communication might also accompany verbal proclamations in the form of victory bulletins sent home from the front which would have been recited out loud from the written text. But invariably the text itself was a carefully prepared physical object written on a scroll designed to be dramatically delivered, handed over, held aloft and gradually unrolled with the sultanic *tughra* typically in gold lettering prominently displayed at the head of the text for all to see before being delivered orally. All of these physical elements and external appearances were used and exploited by the court to enhance the drama of the events, signal and reinforce their exceptionality and accomplish their removal and elevation from the plane of the every-day and ordinary. Added to this, in the case of the texts of the *fethnames* composed by literary luminaries such as Sidki Pasha author of the Revan victory bulletin, was the deliberate choice by the composers of such texts to write in an elaborate literary language far removed from the every-day vernacular and speech of the attendees; opting instead for an obscure and inaccessible linguistic and lexical register that emphasized the elevated status of the absent sultan addressing them from his remote location on the eastern frontier of the empire. Use of such language gave the events as well as the sultan himself an immediacy and impact for the auditors that they could not hope to achieve through the use of a more common every-day vocabulary. The commemoration of exceptional events required expression by exceptional linguistic means especially devised for the occasion.⁵

Although the time and space allotted us will not permit a comprehensive recounting of the various ways and means employed by Murad IV for displaying the sights and sounds of sovereignty during his two-week attendance in Üsküdar on the eve of his departure for Revan in 1635, the following aspects are worthy of some further attention:

- (a) the nature of subliminal message behind troop inspections
- (b) the significance of Murad's granting, in exceptional cases, of service exemptions to the frail and infirm
- (c) the significance of distributing of favours and offering of largesse including organization of feasts for both military and civilian gatherings
- (d) the purpose behind the holding of the bayram salutations and visitations prior to the army's departure at a time when the army was still camped in the plain of Üsküdar and the meadows of Haydar Pasha.

In 1635 the erecting of the royal marquee in Üsküdar took place on the 4th of the month at the beginning of Ramazan fast which corresponded to the 21st of

February and thus signalled a dual purpose of celebrating the little bayram at the end of the month and the final phase of final troop assembly since according to a seasonably appropriate timetable the army's immediate departure for the front was neither feasible nor really anticipated before the end of the month. By staging his own arrival to occupy the *otag* to transpire on the 22nd of Ramazan (11th March) the sultan was able to ensure that he was in place in good time both to observe at first hand the compliance of key contingents such as the Rumelian timariot forces with his mobilization orders, while at the same time joining in with the festive anticipatory spirit and making preparations for his public appearances, court audiences and public celebrations at the end of the fasting period on the 1st of Shevval. As far as his first objective is concerned we know that Murad IVth placed particular emphasis on the importance of full compliance of both military and auxiliary civilian groups called up for service and insisted that no service exemptions be awarded without his express permission and approval. Holding processions of the bakers, saddlers and other guild contingents assigned to accompany the army on campaign on the eve of his departure for Üsküdar on the 3rd of March marked the first occasion and opportunity for the sultan to verify their participation and make visible their compliance by organizing the procession of the guilds (*esnaf alayi*), a ceremony which also accompanied other demonstrations of sultanic power and control such as the *sur-i hitan* festivals marking the coming of age of the future heirs to the throne.⁶ In preparation for the sultan's departure the onus was on the household troops (*kapukulu ocakları*) to set up camp well in advance so as to set up housekeeping and prepare for the arrival and proper welcoming of the royal entourage when it decided to set off.

On the occasion of the setting out for Revan in 1635, the royal marquee was set up in Üsküdar on the 4th of Ramazan (21st February), the Janissary camp was established at Haydar Pasha on the 10th of Ramazan (27th of February) so that the stage was in readiness for his own arrival and the subsequent review of the seasonally mobilized Rumelian troops at the end of the first week of March. All this followed the sequence, order of precedence and familiar pattern approved by unvarying repetition and recurrence and Murad was alert to the importance of avoiding the impression of casualness, heedlessness or disregard for precedent which had caused both his predecessors Mustafa I and Osman II such difficulties in establishing their own authority and legitimacy in office. Born in the Istavroz palace near Beylerbeyi in July 1612 the return of the native son to the shores of Üsküdar in March 1635 marked both a sentimental journey and a political event whose niceties Murad was determined to observe and whose potential for receiving the acclamation of his subjects he was loath to squander. On this particular occasion both the arrival and the departure of the sultan were to be observed in quick succession on the Asian side of the Marmara and large crowds gathered to witness both his departure at daybreak from Istanbul and his mid-afternoon arrival at Üsküdar on the same day.⁷ The orderly procession of

the royal train through the crowds gathered to observe its passage and the movements and relocations of the sovereign figure both in departure and arrival mode were themselves a metaphor for sultanic order and control that were signalled and conveyed and re-conveyed at each successive stage of the departure related ceremonies in Üsküdar.

Three days after the sultan's arrival on the Asian shore the arrival and reporting for duty and deployment in their assigned positions on the right side of the royal encampment was marked on the 24th of Ramazan (13th of March) with exchange of greetings and the passing of the troops in front of the sultan's gaze to receive his approval and acknowledgement of their readiness to serve.⁸ The physicality and visibility of this process made the underlying message of sultanic control that much more forceful. On the occasion of the staged departure of Murad from Üsküdar bound for Baghdad three years later Naima's account makes reference to the sultan's appearance before the troops and the Uskudarian public in full battle dress mounted on an Arab charger thus provoking, most particularly on the part of the civilian observers, a spontaneous outcry of well-wishing and Godspeed in the form "*aleyk avn Allah*."⁹

The reporting of the provincial troops on the eve of the army's departure demonstrated their appreciation for the sultan's assignment of a livelihood (*dirlik*) contingent on service and acceptance both of his beneficence and their subordination to his will. On the occasion of the 1635 departure for Revan the arrival and inspection of the Rumelian troops was immediately followed on the next day (25th Ramazan = 14th March) by the distribution of an immediate pre-departure instalment of the cash wages to his household troops once again underlying the sultan's position as patron, benefactor and focus of their gratitude, loyalty and obedience.¹⁰ That such messages should be conveyed in public fashion to the soldiery at the time of general observation of rituals underlining filial gratitude and obligation at the time of the bayram on the 1st of Shevval was partly fortuitous, but at the same time offered opportunities for displaying the scale and substantiality of royal generosity and patronage on a greatly amplified basis and in a deliberate and far from accidental manner.

Before turning to an account of the bayram celebrations in 1635 it will perhaps prove useful if we pause for a moment to consider the character and purpose of the troop inspections carried by Murad IV in April 1638 prior to his departure (on the 8th of May, once again on the heels of the *id* celebrations in the days leading up to 10th Zilhicce 1047 = 25 April 1638) on his second and in many ways even more critical eastern campaign undertaken for the recovery of Baghdad. His imperial prestige had suffered a setback after the recapture of Erivan by the Safavids in the spring of 1636 and at this juncture he was arguably even more in need of securing public approval through public demonstrations both of his power and determination and at the same time of his justice tempered by mercy. This aspect of his ruling persona was placed in deliberately high relief during the troop reviews held at Üsküdar prior to his departure for Baghdad when he

insisted that all decisions about who should remain behind and who should accompany the imperial forces should be based on personal attendance by all categories of troops and personal interviews conducted by himself to determine the legitimacy and acceptability of each case for military exemption based purely on the merits of each case without intercession of any other patron or would be protector. Even those who had declared themselves unfit for service for medical reasons or due to old age or infirmity were required to present themselves in person to be judged by the sultan and offered either a gesture of understanding and royal generosity or compelled to take up their place among the ranks of the other soldiers reporting for duty. The spectacle of the sultan offering clemency to the genuinely unfit and those incapable of military service and its opposite the enforcing of strict standards of discipline and obedience for all others carried an easily intelligible message for all observers both military and civilian about the need to respect and to submit to the sultan's will. According to the detailed account of these events and procedures offered in the narrative by Topçular Katibi, the sultan placed the old and infirm on half salary in recognition of their genuine infirmities, assigned others to administrative duties on the home front, but considered the petitions and requests of all by holding personal interviews asking each registered soldier about his military history, participation in previous campaigns and other service details including rate of pay for his salaried troops and recording all aspects of their oral testimony in registers kept for updating and verification at the centre. When the sultan was satisfied that the applicant for military exemption had a valid claim he entered his authorization for their exemption from service into the principal register with his own hand.¹¹ The calling of the military roll when the sultan was actually in attendance became an occasion not just for the swift and efficient accomplishment of a necessary albeit tedious administrative task, but a pretext and opportunity for a dramatic display of his personal knowledge and involvement in affairs of state, his hands-on engagement in the realm of practical implementation of laws and regulations and at the same time his exercise of balanced judgement and where appropriate mercy in the awarding of royal dispensation. Both parties being there in person was essential for such enactments of royal justice and generosity to have their full intended effect. In many ways sovereignty and seclusion were two antithetical and at the same time incompatible dispositions.

Sovereignty and sociability in the context of the bayram celebrations: the sultan's reception of his court and his attendance at public events for distributions of largesse and receiving of homage

The annual calendar of the court whether it was preparing for battle or enjoying the fruits of peace gave special prominence to the sovereign's hosting of receptions and holding of audience with his chief officers as well as prominent members of the public to test their loyalty and receive their blessings and reciprocate with blessings and favours in like kind at the time of the lesser and greater bayrams. On both occasions in 1635 and again in 1638 the sultan made a con-

scious and deliberate decision to pass this season of sociability and mutual respect and acknowledgement among his subjects in Üsküdar. Part of the process of establishing order in his realm prior to departure for the front had extra-military dimensions and in order to consolidate support, generate enthusiasm and elicit the necessary sacrifice and consensus necessary to make his campaign plans successful, the sultan needed to find ways of winning over the wider public both to acceptance of his leadership and acquiescence to his war plans. In general, the Ottoman polity and more generally Ottoman public opinion has had attributed to it a far greater degree of passivity, subservience and indifference to outcome than is either realistic or credible. The truth of the matter is that sultans had to work quite hard to win the approval of their subjects and it was through their public appearances and particularly gestures of generosity such as food distributions and sharing the company of people held in respect by the communities they represented that they achieved their own authority and public support as rulers. To be successful as a ruler it was necessary, at least periodically and ideally with some frequency, to take accurate measure of the pulse of the body politic and information gathering of this sort best achieved when it took place not just within the more formal context of public appearances during military parades and processions but sometimes also through mingling with some degree of familiarity aimed at establishing an intimacy between the governors and the governed and sultan and his subjects. Only this kind of more informal contact allowed for an exchange of views and the development of an ongoing dialogue and conversation between the ruler and the ruled. During the visitations which took place at the time of Murad's second period of alighting at Üsküdar in April 1638 his visit coincided with the season of sociability and court receptions in the period leading up to the big bayram and he was in a position to witness and overhear and at the same time to participate and influence the course of discussions, debates and exchange of opinion about the second of his two major mobilizations and attempt to improve his performance rating among the inhabitants of this important Asian suburb of the capital before departing for the front.

The display of the harsher and more vengeful side of sultanic judgement and justice involved a similarly public and visual display of this aspect of the ruler's persona, but its manifestation is noteworthy by its absence during the lead up to his departure at which time the promoting of the feel good factor was at the top of the sultan's agenda. However as part of the orderly process of mobilizing and preparing for war, just as it was essential to send a strong message discouraging truancy and non compliance among the soldiery, the sultan also had to take a tough stance on other forms of anti-social behaviour from thievery and banditry to succumbing to the temptation to engage in forms of corruption and embezzlement of all types and at all levels of society. Soon after the army broke camp at Üsküdar and wended its way towards the first halting stations at Gebze, Hereke and Izmid word began to filter back to Istanbul of the seriousness and

fierceness of the sultan's determination to pursue a policy of zero tolerance for acts calculated to disturb the peace. Though not visible to audiences in Istanbul the public executions for example of two muleteers and baggage carriers for acts of theft when the army was encamped at Hereke only two day's march away from Üsküdar reported by Hasanbeyzade in his history, carried quickly and with telling effect to Üsküdar itself.¹² Such cases involving transportation of goods to the front by civilians had a particular resonance for the inhabitants of Üsküdar many of whom were involved in one way or another aspect of the transportation sector either as suppliers of animals or of the goods which they carried. Üsküdar served as a principal terminus and an embarkation point especially for goods travelling overland to the east. In the final section of our paper we will summarize some of the available information from the Üsküdar court records on the Üsküdar's role and central importance in freight forwarding business in particular the dispatch of treasure shipments for the support of army's deployed in the east or wintering over in regional capitals such as Diyarbakir between campaigns.

Carrying the Sultan's Coin: Üsküdar's role in the carrying of specie to the front to sustain the army during eastern campaigns

Apart being the city from which, in Yahya Kemal's words, one could "conceive great dreams inspiring envy among all the great cities of the empire" Üsküdar was also the empire's Rome for the two-thirds of the empire which lay east of the Bosphorus and the place to which all roads led.¹³ The spectacle of supply trains departing for the eastern front or of commercial caravans in peacetime was thus not only a regular but a commonplace sight for Uskudarians. The supply convoys destined for the army did however, because of their impressive length, create a particularly impressive sight and especially when the cargo was coin for the soldiers' wages, the message underlying the sultan's power and control was, even in his own absence, unmistakable. The physical mass and weight of the coin and the economic leverage which it represented gave material substance to the sultan's claims to hegemonic control and dominance over his military foes in a way that mere speeches or even the sight of the sultan donning his shining armour and helmet during public processions failed to equal. The sight of the army departing from Üsküdar offered one measure of the limitlessness of the sultan's resources since the troops, baggage trains and army rear-guard would have remained visible on the horizon for many hours after the departure of the vanguard, but the profile of treasure convoys which left sporadically either in advance of the army's departure or in the intervals between extended campaigns, provided an even more evocative image of the sultan's inexhaustible wealth displayed in concentrated cash form. Two such convoys are recorded in the Üsküdar *sicills*, the one in February 1635 just before the sultan's departure for the east and the second in October 1636 in the interval between the Revan and Baghdad campaigns. Each involved the hiring of in excess of 100 pack mules supplied by transport consortia based in Üsküdar. The

first treasure train consisted of five concessionaires who contributed a quantity of 30, 36, 25, 16 and 23 animals each to reach the total of 130. The contractor of these services was the lieutenant of the grand vizier Mehmed Pasha who was already in the field awaiting the sultan's arrival and the sum paid to the concessionaires was 2730 gurush amounting to a rental charge of 21 gurush per animal for the journey between Üsküdar and Diyarbakir, equivalent to a sum of roughly 2,000 *akçes* at current rates of exchange. For the larger concessionaires providing 30 or more animals this represented a serious source of income since the sum of 60,000 *akçes* for one journey represented the salary equivalent of a senior ranking *zaim* within the provincial cavalry.¹⁴ On the second occasion, the providers of rental animals belonged to an Üsküdar-based consortium with seven concessionaires providing a total of 111 mules for a total sum of 220,000 *akçes* meaning that the rental charge for each animal was again 2,000 *akçes* yielding a revenue of at least 20,000 *akçes* even for the smaller operators who provided just 10 animals.¹⁵

From this small indication it is clear that a fair share of both the costs (in taxes) and the rewards (in fees for supplies and services) of military engagement on the eastern front were being shared out among the residents of Üsküdar and that they looked on the spectacle of mobilization for war not as disinterested spectators, but also as participants and stakeholders in the events that were about to unfold on the far distant frontiers of empire. The outcome of far-away campaigns had real and sometimes painful consequences and repercussions for the sultan's subjects on the home front so the sight of the material support in the form of supply and treasure convoys bound for the eastern front was, though perhaps not as deliberately staged and premeditated as the sultan's appearance and subsequent departure from Üsküdar, nonetheless calculated to achieve a purpose in lifting the spirits and boosting morale of ordinary men and women awaiting his safe return. The drama and suspense of the sultan's arrivals and departures, entrances and exits, leave takings and home returns were often as great in the anticipation as in their final form as concrete events. By the time the sultan eventually returned from the front the news of victory or defeat had long since reached his subjects at home making his physical return (depending on the season and other preoccupations of the court) a lower profile event than the departure ceremonies. Celebrating in the event of victory in any event followed a standard course of city illuminations and street revels which need not always include an appearance by the sultan except at the moment of his entry through the city walls; an event which was always marked by a ceremonial welcome. Typically it was always the departure of the court that was marked with greater elaborateness and ceremony, both because of the seasonal and annually repeated nature of such removals and the complexity of the political dimension when the reason for the sovereign's removal was the pursuit of foreign wars.

Ahmed III's failed mobilization for a planned and announced eastern campaign in 1730 revealed not just his failed military leadership, but a more general fail-

ure to establish a political consensus or engage in meaningful dialogue even with his own officials, let alone establishing a rapport with or an ability to rule by the consent of the broader masses of his subjects. The opportunity to engage in discussion, dialogue and debate and at the same time display the magnificence of his court in a bid to influence popular opinion in his favour was completely squandered by Ahmed who throughout the unprecedented long stay with his Uskudarian subjects over the two month period between 5th August and the 29th of September communicated with the army leadership through the mediation of the grand vizier and in general kept aloof from direct contact with the public either by appearance in public processions or audiences or active engagement in consultation (*mushavere*) aimed at reaching a compromise or consensus acceptable to the majority concerning his mobilization plans. The image of the immobilized and indecisive sultan failing to communicate his wishes and enforce his own officials' compliance and follow through on the publicly announced decision to go to war against Iran inevitably gave rise to whispers of disapproval and before to long to louder shouts demanding his abdication. The state of passivity and immobility to which the sultanate was reduced during Ahmed's presentation of the court to an audience of Uskudarian spectators in 1730 is captured by the image of the grand vizier acting as go-between between the army and sultan and the palace and the people; an effort in public relations ,management that in the end failed to win the hearts of minds of any constituency. The grand vizier's interventions were regarded as lacking in conviction or authority unless backed up by the public support and acceptance which could only be signalled by the sight of the sultan himself in attendance and offering his own reassurances.¹⁶ Without the visual and physical presence of the leader in person, the words, pronouncements, promises and guarantees of his chief deputy and *vekil-i mutlak* carried little weight or substance. The failure of the sultan to perform his role as figurehead and embodiment of the will of the people, to fulfil his role as guardian and defender of the community and its interests (whether in war or peace) and to assume his expected posture as *pater familias* to clients, subordinates and subjects was not compensatable by his successes in other fields of endeavour such as printing and the arts where he had made incontestable advances. Not necessarily reclusive by nature Ahmed had achieved some success during peace time celebrations such as the lavish *sur-i hitan* organized for his sons and future heirs in 1720, but his withdrawal from the people witnessed during the time of prolonged residence in Üsküdar during the summer of 1730 demonstrated an incapacity for rule from which there was no hope of recovery. The contrast between the examples of Murad IV and Ahmed III on the eve of their respective departures or attempted campaign launches from Üsküdar demonstrate why the sounds and sights of the sovereign and his court in its full majesty (*ihitişam*) were not empty gesture or dispensable symbol without much underlying meaning or functionality, but rather the very essence of successful sovereignty in its early-modern 'oriental' context.

REFERENCES

- Abdulkadir Efendi, *Topcular katibi A_dbdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi* (metin ve tahlil) (haz. Ziya Yilmazer) Ankara 2003.
- Hasan Beyzade, Ahmet, *Hasan Bey-zade Tarihi* (haz. Sevki Nezih Aykut), Ankara 2004.
- Naima, Mustafa, *Tarih-i Naima , Ravzat ül-Hüseyn fi hulaset-i ahbar el-hafıkayn* İstanbul 1281-1283 [1864-1866].
- Nezih Aykut, "IV. Murad'ın Revan Seferi Menzîlnâmesi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 34 (İstanbul 1984), pp.
- Sıdkı Paşa, *Gazavat-ı Sultân Murâd-ı Râbî* (haz. Mehmet Arslan), İstanbul 2006.
- Subhi, Mehmed, *Tarih-i Sami ve Şakir ve Subhi*, Kostantiniyye 1198 (1785).

FOOTNOTES

- ¹ Sıdkı Paşa, *Gazavat-ı Sultan Murad Rabi* (İstanbul, 2006).
- ² The gap between Mehmed Pasha's departure in October 1633 and the sultan's departure at the end of March 1635 was seventeen months (*Tarih-i Naima* III: 301) while the sultan's departure in May 1638 followed Bayram Pasha's departure by thirteen months (*Topçular Katibi Tarihi* II: 1076).
- ³ According to contemporary sources, the sultan's return to the capital took place after the night-time prayers which (at that time of the year) would have been around 8:30 pm. His arrival at Saray Burnu at half past three *ala turca* corresponds to roughly midnight; see Mehmed Subhi, *Tarih-i Subhi* (İstanbul 1198), folio 6b.
- ⁴ For its location, see the map in Abdurahman Şeref, "Topkapı Saray-ı Hümayunu", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* I/6 (1326), between pages 344 and 345.
- ⁵ For the text of the sultan's address to his subjects on the home front delivered in Sidki Pasha's *fethname*, see the *Gazavat-ı Sultan Murad-ı Rabi* edited by M. Arslan (İstanbul, 2006), transcription text, pp. 69-73.
- ⁶ A detailed description of the *esnaf alayı* held on 14th Ramazan 1044/ 3rd March 1635 is provided in *Topçular Katibi Tarihi* II: 1012.
- ⁷ On the numbers of the common citizenry gathered to observe his early morning departure from the Eminonu docks Topçular Katibi offers the following description: "alaylar ferman oldukça cemii İstanbul halkı ayan ve eşraf ve fükera u reaya guruh ile cemiyetde kesret-i insan izdiham bir mertebe saadetlu padişahımıza hayrdualarda; Topçular Katibi Tarihi II: 1012.
- ⁸ *Topçular Katibi Tarihi* II: 1014 : " kaidelerince saflar bağlayıp [padişahın] icazeti ile canib-i yesarda kondular".
- ⁹ *Naima Tarihi* III: 326.
- ¹⁰ *Topçular Katibi Tarihi* II: 1015.
- ¹¹ *Topçular Katibi Tarihi* II: 1068: " mubarek yedleri ile defterlerine hatt-i şerifle işaret buyurup, mukabelede hıfz olunmağın"
- ¹² *Hasanbeyzade Tarihi* (Aykut edition), III: 1048.
- ¹³ Yahya Kemal: " Üsküdar bir ulu rüyayı görenlerin şehri / Semü gıpta ile hatırlar vatannın her şehri."
- ¹⁴ *Üsküdar Şerhiye Sicilleri*, Volume 179, folio 85b.
- ¹⁵ *Üsküdar Şerhiye Sicilleri*, Volume 181, folio 116a.
- ¹⁶ The image of Nevshahirli Ibrahim acting as go-between engaged in shuttle diplomacy between the various factions at court as the sultan's agent in the sultan's absence is captured very effectively in Subhi's account (fol. 5b) : *kendisi* [yani Ibrahim Paşa] *gah padişah-i alem-penah hazretleriyle maen. gah ordu-i hümayun ile refakat ve gah serasker irsal eylemek ve avazelerini ilan ve işaat ile sagir ve kebiri mübtela-yi elem-i hayret eylediğinden meada*

Mütareke İstanbul'unda Bir Semt: Üsküdar

DOÇ. DR. RIDVAN AKIN

Boğaziçi Üniversitesi

İstanbul, 13 Kasım 1918'den Osmanlı Parlamentosu'nun İngilizler tarafından basılmasına kadar fiilen (de facto), 16 Mart 1920'den başlayarak Lozan Barış Antlaşması hükümleri uyarınca müttefiklerce boşaltıldığı 1923 sonbaharına kadar da resmen (de jure) işgal altında kalmıştır.¹

Osmanlı Hükümeti, Suriye cephesindeki büyük çözülmeye sonra, İspanya Hükümeti ve ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau aracılığı ile müttefikler nezdinde mütareke talebinde bulunmuştu. Mütareke ahkâmı gereği, galip devletlerin donanması payitahta geldi. Osmanlı kamuoyu savaşın bitmiş olmasından ve İttihat ve Terakki'nin iktidar mevkiinden uzaklaşmasından memnun görünüyordu.

Başkent mahfellerinde İtilaf donanmasının sürekli kalmayacağı sanılıyordu. İtilaf donanmasının kuva-yı asliyesinin İstanbul'da kalmayacağı, Boğazlardan geçerek Karadeniz'e çıkacağı tahmin ediliyordu. Osmanlı Hükümeti'nin Yunan savaş gemileri hassasiyeti nedeniyle, Averof ve Kılış gruba iştirak ettirilmeyecekti. Bu gemiler ilk turda gelmediler de. İngiliz, Fransız, İtalyan harp gemileri İstanbul'a geldiler. En önde sekiz torpido, arkada kruvazörler ve Enflexable zırhlısı limana girdi. Çanakkale savunmasından iki yıl sonra müttefik donanmasının "sulhen" limana girişi buruk duygulara yol açıyordu.

Müttefik donanması İstanbul limanına girerken grup başı olan gemi Majini idi. Müttefik yönetimi Türk basın temsilcilerini savaş gemilerinde kabul ettiler. 4 Türk'ün yanında Ottomanıcher LLOYD gazetesinin mümessili Dikran Hantaryan adında bir Ermeni heyete dahil edilmişti.² Dahiliye Nazırı Fethi Bey'in karaya çıkanlara pasaport sordurması sembolik milliyetçi bir gösteri olmaktan ileri gidemedi. Fethi Bey, bu tavrı ile "Türkiye'nin mağlup olsa da müstemleke bir

Sarayburnu, işgal gemileri ve Üsküdar - Haziran 1919 (Emre Öktem, *İşgal İstanbul'undan Fotoğraflar*, İstanbul 1996, s. 5)

ülke olmadığını” göstermeye çalışmış oluyordu. Bu tavır İstanbul Hükümetinin gösterdiği ilk ve son milli tavır olacaktı.

Müttefikler, işgalin ağırlaşmasına paralel olarak gittikçe daha karmaşık bir işgal bürokrasisi kurdular. Önce şehri nüfuz alanlarına böldüler. Stratejik noktaları, askeri bakımdan önemi haiz olan kışlaları denetim altına aldılar. Bunlar, Taşkışla, Gümüşsuyu, Taksim Kışlası, Selimiye gibi önemli noktaları oluşturuylardı. Maçka Silahhanesi ve Zeytinburnu depoları ise terhis edilen ordunun silahlarının toplandığı ve ateşleme mekanizmalarının etkisiz hale getirildiği merkezler olacaktı. Buralarda Osmanlı askeri de bulunmakla birlikte, yönetim sorumluluğu çoğunlukla İngilizlerin elindeydi. Müttefik bürokrasisi galipler cephesini oluşturan devletlerin geçici ortak yönetimi olarak tanımlanabilirdi. Şehir birçok sorumluluk bölgesine ayrılmıştı. Haydarpaşa ve Sirkeci garları, telgrafhaneler ve seyrüsefer güvenliği tamamen müttefik denetimine geçmişti. Kuramsal olarak, bu durum geçici olacak ve barış anlaşmasının imza edilmesi ile yeni statükoya geçilecekti.

Başlangıçta 2600 İngiliz, 540 Fransız, 470 İtalyan'dan oluşan müttefik gücü

tedricen artacaktır. Müttefiklerin İstanbul temsilcileri Calthorpe, Kont Sforza, temsilcilikten yüksek komiserlik sıfatına yükseltirirken, ABD Doğu Akdeniz komutanı Amiral Bristol ABD yüksek komiseri ilan edilecektir. ³ Bu ekibe bir de Japon Uchida dahil olacaktır. İşgal yönetimi adeta bir galipler koalisyonundan oluşuyordu. Savaşa 1917'de, yüksek idealler uğruna girdiği ilan eden ABD'den, başlayarak, İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerinin yanısına cephesinin üyesi olarak Japon Yüksek komiseri ve bir Yunan temsilcisi şehrin ortak yönetiminde söz sahibiydiler.

Parlamento'nun dağıtılması ve Anadolu hareketinin alevlenmesi üzerine şehri daha sıkı denetim altına almak için 7 Kasım 1920'de Müttefik Doğu Orduları komutanlığı kaldırılarak yerine İstanbul işgal komutanlığı kuruldu. Buna ek olarak çeşitli komisyonlar oluşturuldu. Liman kontrolü, pasaport, şehre gıda temini komisyonu, fuhuş işleri, sağlık, sokak temizliği, silahsızlanmanın denetlenmesi karantina işleri ve çeşitli nezaretlerin gözetim altına alınması gibi işlevler kendi aralarında paylaşıldı. İngilizler çoğunlukla Galata Kulesi, Arapyan Hanı, Sansaryan Hanı, Hotel Kroecker, Şahin Paşa Otelinde konuştular. ⁴

Müttefiklerin büyük Balkan saldırısında başrolü oynayan ve Bulgaristan'ın savaş dışı kalmasında büyük rolü olan Fransız generali Franche Despererey'in şehre mutantan bir gösteri ile girişi Süleyman Nafiz'in "Bir Karagün" makalesi ile yanıtlanınca, İstanbul'daki müttefik varlığının bir nezaket ziyareti olmayıp, işgal olduğu daha berrak bir şekilde anlaşılmaya başlandı. Ve yönetim zaman içinde gittikçe sertleşti. ⁵

Mütareke İstanbul'unun iki gündem maddesi Türkiye'nin yakın geleceğinin anahtarıydı. Birincisi Doğu barışının ilkeleri ne olacaktı? İkincisi de İstanbul'un geleceği. Bu sonuncusu bir demografi sorunu olduğu kadar müttefikler arasında tartışma konusu olan Boğazlardan geçiş rejimi ile yakından alakalıydı.

Barış masasına verilen Osmanlı istatistiklerine göre,⁶ kentte

560 bin müslüman, 380 bin Rum, 118 bin Ermeni, 45 bin Yahudi olmak üzere toplam 1.2 milyon kadar insan yaşamaktaydı.⁷ Bu nüfus daha sonra Bolşevikler karşısında mağlup olan Çarist Beyaz Rusların 1920'den sonra kenti doldurmalarıyla daha da artacaktır. Fakat nüfus dağılımı konusunda özellikle kentin Rum Ortodoks nüfusunun, kentin geleceğine ilişkin planları farklı olduğundan beyan ettikleri rakamlar farklı olacaktır. Kentin, Türklerde kalacağı ile Yunanistan'a terkedileceği arasında gidip gelen spekülasyonlarla, özellikle ABD'nin başını çektiği Midye-Enez hattı ile Sakarya Nehri arasında hükümlerlik alanı olan Hong-Kong benzeri bir yönetim kurulacağı iddiası üzerinde en çok konuşulan hususlardı.

Azınlık gazetelerinde şehrin gayri müslim unsurlarının tarihsel haklarını temel alan yoğun bir propaganda başlatıldı. Özellikle Ermeni Kulübü, Fransızca Renaissance gazetesi ile Rumların yayın organı olan Bosphore gazetesi ve Neologos, Proiya ve Kiriks gazeteleri düzenli bir Türk karşıtı propagandaya başladılar. Bu propaganda özellikle işgal kuvvetlerinin işbirlikçi yerli bir unsur

Müttefik orduların kumandanı General Franche'nin oturduğu ev. (*İşgal İstanbul'undan Fotoğraflar*, s.128)

edinme tutumu ile örtüştü. Bunun hemen arkasından Ermeni tehciri sırasında Türk ailelerinin himayesine terk edilmiş çocuklar meselesi ortaya atıldı.

Türk ailelerin himayelerine verildiği iddia edilen Ermeni çocukları olduğu ihbarları gelmeye başladı. Bunların başını Ermeni Patrikhanesi çekiyordu. İngilizler altında Ermeni Patrikhanesinin mührü bulunan listeyi infaza başladılar. İlk listede 250 kişilik Türk ailesi vardı.

Çanakkalede babası şehit düşmüş birçok çocuk ebeveyni tehcir edilmiş Ermeni olduğu iddiası ile evinden alınarak vaftiz edildiler. Örneğin Eyüp Çınar Sokakta kocası Çanakkale'de şehit olmuş Fahrünnisa adında kadının Reşadiye mektebinde okuyan Orhan isimli çocuğu Ermeni olduğu iddiasıyla annesinden alındı. Ohannes adıyla kilisede vaftiz edilerek Ermeni yetimhanesine verildi. Hükümet, bu tasarruflara karşı ses çıkartamadı.

Her bir müttefik gücün kendi hesabı olduğundan çıkarlarına uygun bir yandaş kamuoyu yaratma çabası vardı. Yani işgal İstanbul'u, nüfuz alanlarına bölündü. Fransız istihbaratından Yüzbaşı Delor, Kuzey Afrika kökenli yüzbaşı Halit -ki Osmanlı harbiyesinde okumuştur- Union Franceis'te resepsiyonlar tertip ederek partizan kazanmaya çalıştılar. Amerikan Yüksek komiserinin verdiği resepsiyonlar çok rağbet edilen yerlerdi. Müdavimler çoğunlukla Osmanlı entellektüelleri ve aristokratlardan oluşuyorlardı. Halifenin kuzenleri bu davetlere icabet etmeye ve İngilizce konuşmaya özen gösterirlerdi. ⁸

Müttefik orduları komutanlarının yerleştiği Enver Paşa Sarayı (İşgal İstanbul'undan Fotoğraflar, s.129)

General Franchet limanda teftiş gezisinde, 29 Mayıs 1919 (İşgal İstanbul'undan Fotoğraflar, s.125)

İngilizlerin aleni sertlik politikasına karşılık Fransızlar daha sinsi davrandılar. Zaman zaman dost göründükleri ve milliyetçi Anadolu hareketine karşı olmadıklarını ima ettikleri de oluyordu. Beyoğlundaki fotoğrafhanelerin negatiflerinden milli davanın içinde olanları tespit ederek dosyalar hazırlıyorlardı.

Bunun yanı sıra, Fransızlar, Şirketi Hayriyenin sermaye arttırımına önyak olarak hamiline senetler yoluyla yönetimini ele geçirmeye çalıştılar. Fransızlar genellikle Ermeni ajanlar kullanıyorlardı. Bunlar içinde en ünlüsü Hallaçyandır. Fransızlar Haliç Tersanesi ve Karaağaç fişekhanesinin emniyet altına alınması ile görevlendirildiler.

İngilizler işgalci tutumları gittikçe sertleşecekti. Bunda İngiltere'nin İstanbul üzerinde en çok söz sahibi olacak devlet olma vurgusunun katkısı olmalıdır. Bu bir yandan da özellikle Fransızlara bir mesajdı. ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'e göre, İngilizler gereğinden daha fazla serttiler; Erkanı Harp Reisi Cevat Paşa'yı ve Esat Paşa'yı Malta sürgünü için götürürken pijamalarıyla, onur kırıcı bir şekilde döverek gözaltına almaları dikkatini çekmişti.

Bir süre sonra, İngilizlerle Fransızlar arasında gerginlik girdi. İngiliz İstihbaratında çalışan Rum Niko bir karşı casusluk işiyle ilgili olarak kurşuna dizildi. İngiliz Divanı Harbi, müttefikleri birbirine düşürdüğünü idama resmi gerekçe olarak gösterecekti.

İtalyanlar ise daha ziyade bir köşeden olayları izlemeyi tercih ettiler. Şehrin

merkezi bölgelerindeki kilit noktaları İngilizler işgal altında tutarken, Üsküdar ve görece önemsiz boğaz köylerinde İtalyanlar karargah kurdular. Onların da kendilerine göre duyarlı oldukları konular eksik değildi. Trablusgarb Savaşı'nda kendilerine karşı mücadele etmiş bulunan Şeyh Sunusi, İttihat ve Terakki tarafından Dünya Savaşı çıkınca Türkiye'ye getirilmişti. İtalyan istihbaratı, İstanbuldaki Şeyh Sunusi yanlılarının Şeyh Zafir konağında kurdukları cemiyetten korkuyorlardı. Trablusgarb'de İtalyanlar'a karşı hala devam etmekte olan direnişe İstanbuldan Türk zabıtlarının tedarik edildiği fikri İtalyanları endişelendiriyordu. Gerçekten de Şeyh Sunusi daha sonra Anadolu hareketine destek vermek için Bursa yoluyla Ankara'ya geçecek büyük hürmetle karşılanacaktı. Sunusi, Sivasta yapılan Büyük İslam Şurasına da katılacaktır. Bu Şura bir çeşit Doğu Halkları Kongresi olarak düşünülmüştür.

Müttefiklerin birbirinden kopmaları zor olmadı. Özellikle İtalyanlar, ittifakın pratik olarak kendilerine bir çıkar sağlamadığı kanısındaydılar. İtalyan tezine göre, İngiltere, Doğu Akdenizde İtalyan yükselişini engellemek için Yunanistan'ı taşeron gibi kullanmaya başlamıştı. Tez yanlısı değildi.

İttifaktan ilk kopan İtalyanlar oldu. 1920 sonbaharında İtalyan petrol varillerinin millicilerin eline ulaştığını İngiliz Entelijansı haber verdi. İngilizler açısından İtalyan ihanetinin bir başka örneği Banco Di Roma İstanbul şubesine havale edilmiş 180 bin liranın 100 bin Lebel, Mauser, Mannlicher tüfekleri için yatırıldığıının öğrenilmesi idi.

Kilikya'nın tahliyesi ve Ankara İtilafnamesi Fransa'nın da İngilizleri yalnız bıraktığı anlamına geliyordu. Sakarya Zaferi, Fransız tereddüdünü izale edecek, Fransa Türk barışını tamamen bir "ayrı barış" olarak düşünmeye başlayacaktı. Sir Horace Rumbold Charpy'yi kast ederek durmadan bize ihanet ediyorlar diyecektir. 1922 Ocağında bir Fransız gemisinin Anadolu'ya silah götürürken İngilizler tarafından yakalanması ise diplomatik bir krize sebep olacaktır.⁹

Bu noktada, İstanbul'un mütarekede döneminde hangi demografik koşullarda bulunduğunu öncelikle incelemek gerekir. Şehir, yüzyıl başında, bir imparatorluk başkenti olarak dünyanın üçüncü büyük kentiydi. 1987 Osmanlı-Rus savaşları ile başlayan Rumeliden Türk göçü, Balkan Harbi ile daha da arttı. Dünya Savaşı İstanbul için Karadeniz ve Marmara üzerinden abluka altında yaşamak demektir.

Balkan savaşlarından beri İstanbul Rumeli'den göç alıyordu. Şehirde 65 bin sefalet içinde yaşayan Balkan Türkü'ne onbinlerce Bolşevikler'den kaçan Rus eklendi. Rus iç savaşı sırasında Kırım ve Kafkasya'nın açlıktan kırılan halkına, zahire götüren gemiler, un ve şeker ticareti yapıyor, hatta Novorosijsk ve Odessa gibi bolşevik limanları ile ticaret devam ediyordu. 1920'de Wrangel ordusunun kesin yenilgisinden sonra İstanbul Bolşevikler'in önünden kaçan düşük Rus aristokrasisi tarafından dolduruldu. Bunların sayısı 135.000'i buldu.¹⁰ Gelibolu, Çatalca, Tuzla ve Limni'de mülteci kampları kuruldu.¹¹

Bolşeviklerle Beyaz Ruslar arasındaki iç savaş bu şekilde sona erdi. Sibiry'a da

Amiral Kolçak, Ukrayna'da General Denikin de yenildi. Çarist General Wrangel de kaçınılmaz yenilgiyi engelleyemedi. Rus monarşisi tasfiye edildi. Bolşevizm tüm Rusya'da egemen oldu. Rus aristokrasisi tamamen dağıldı. Kırım'dan mülteciler müttefiklerin yardımıyla boşaltıldılar ancak bunların rehabilitasyonu çok büyük bir sorun olacaktı. Ve müttefiklerin epey başını ağrıttı. Mülteciler arasında Beyaz Ruslar, Don kazanları, Kuban Kazakları vardı. General Denikin önce Malta'ya götürüldü. Mağlup General Wrangel de 1922 Şubatında Türkiye'den ayrılarak ABD'ye gidecektir.

Mütareke İstanbul'unu anlamak sosyo-ekonomik şartları tahlil etmekten geçer. Bu devir öncelikle bir enflasyon devridir. Türk altın lirası 1916'da 131 kuruş iken 1918'de 452 kuruşa çıkmış bulunmaktaydı. Bu hayat pahalılığının 20 kat artması demektir.

Toplumsal koşullara gelince, Dünya Savaşı ve Mütareke devri boyunca İstanbul'un neredeyse üçte biri yandı. İtalyanların hâkim olduğu Anadolu yakasında, çıkan büyük Üsküdar yangınının Türkleri şehirden kaçırmak üzere Rum çeteler tarafından çıkarıldığı iddiası ciddidir. Buna İngilizlerin kısmi katkıları da unutulmamalıdır.

Birinci Dünya savaşından sonra bütün dünyayı tehdit eden büyük bir grip salgını oldu. Bu salgın boyunca 25 milyon insan öldü. Bu sayı savaş boyunca ölen 10 milyon insan sayısından daha fazlaydı. Böylesi bir salgının İstanbul boyutlarında ve uluslararası ticarete açık bir şehri etkilememesi mümkün değildi. Fakat ilginç bir şekilde alınan sınırlandırıcı tedbirler İstanbul'u çok etkilemesinin önüne geçti. Türk Kızılayı, Müttefik Kızılhaçı, Rus Beyaz Haçı, Amerikan Doğu Yardım Örgütü, Müttefik Şehir Karantina komisyonu çalışmaları etkili oldu ve İspanyol gripi İstanbul'u etkisi altına alamadı.¹²

Yedikule'de Kanada Veremli Çocuklar Hastanesi, Boğazda Trahomlu Öksüzler Evi kurulmuş, sosyal yardım tedbirleri alınmaya çalışılmıştır. Misyon faaliyetleri genelde sağlık kuruluşları oluşturma ve sahipsiz insanlara sahip çıkma biçiminde olmuştur. Ayda ortalama 2500 kişinin veremden öldüğü gerçeği ciddi bir sağlık sorunu ile karşı karşıya bulunulduğuna işaret ediyordu. Amerikalıların çeşitli yardım mağazaları açmaları, Amerika'dan un, konsantre süt gelmesi fiyatları aşağı çekmeye başladı. Mahmutpaşa, Rumelihisarı, Aksarayda bu yardım mağazaları yaygınlaştırıldı. Amerikan Kızıl Haçı çalışmalarında epey başarılı oldu.

İstanbul'un iâşesi mütareke döneminin en önemli sorunlarından birini teşkil etmiştir. Savaş döneminde Osmanlı imparatorluğunun geleneksel iâşe yolları abluka dolayısıyla kesildiğinden Anadolu ürünleri tarihte ilk defa İstanbul'a akmaya başlamıştı. Bu demiryolu şebesi sayesinde başarılıydı. İâşe Nezareti bu nedenle kurulmuştu. Harp yılları kabineleri hakkındaki vagon yolsuzluğu iddiaları bu yıllara dek düşecektir.

Savaş devam ettiği sürece Berlin-Bağdat hattı sayesinde Almanlar şehre kömür getirmeye devam ettiler ama mütarekeden sonra bu kaynak tükendi. Şehir 1919

kışını besin arzı düşük bir şekilde geçirmek zorunda kaldı. Şubat'ta İstanbul pazarına Amerikan ilgisi arttı. Bu sayede, İstanbul ucuz Amerikan buğdayı tüketmeye başladı. Beyaz ekmek maliyeti nispeten ucuzladı.

Siyasal meselelere gelince, öncelikle, Talat Paşa'nın sadarettten istifasından, 1 Kasım 1922'de Osmanlı Devletinin inkırazına ilişkin TBMM kararı alınıncaya kadar Payitahtta göreve gelmiş hükümetlere mütareke kabineleri denir. Bunları, İttihat ve Terakki'nin artçı hükümetleri, işbirlikçi ve Anadolu hareketini bastırmaya çalışan hükümetler ve Anadolu hareketinin aslında meşru bir hareket olduğuna inanmakla birlikte geleneksel Osmanlı idare mantığı ile düşünen hükümetler şeklinde üçe ayırmak mümkündür.¹³

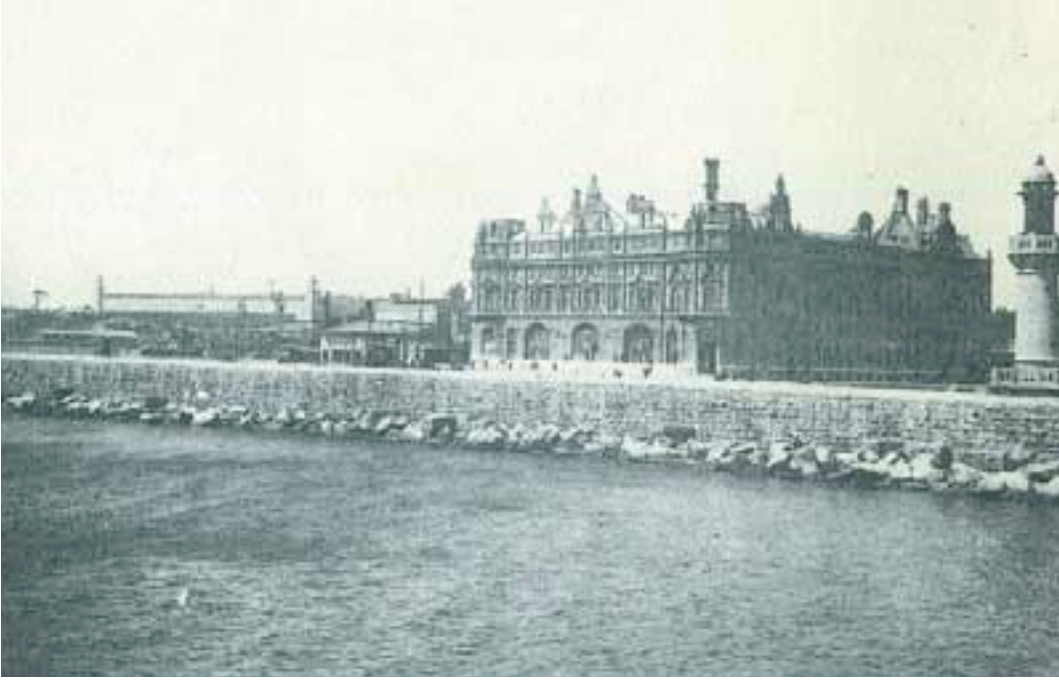
İttihat ve Terakki önderleri Köstence yoluyla Almanya'ya kaçınca, iktidar alanında bir siyasi vakum doğdu. 1911 seçimi ile başlayan İtilafçı-İttihatçı ayrışması Babıali Baskınına ve Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikaste kuran gitmesine yol açmış; bu da derin bir saflaşmaya neden olmuştu. Savaşla birlikte kesintiye uğrayan ama alttan alta devam eden iktidar mücadelesi, mağlubiyetin faturası temelinde bir devrin hesaplaşmasına dönüşecekti. Hem de işin içine müttefikleri de dâhil ederek.¹⁴ Bunu izleyen siyasi gelişmeler yakın tarihimizle ilgili literatürde "Harp Kabinelerinin İsticvabı" olarak bilinmektedir.¹⁵ Bu gelişmeler gerçekte bir "devri sabık yaratma" girişiminden başka bir şey değildir.

Hürriyet ve İtilaf Partisi, iktidara adaylığını yeni postane karşısındaki Velora Hanında bir genel merkez binası edinerek duyurmuş oldu. Ve Damat Ferit'in sadareti ile iktidara geldi. Mütareke İstanbul'u Hürriyet ve İtilaf'ın dışında birçok siyasi partinin örgütlendiği ve farklı davalar peşinde koştuğu bir atmosfer sergilemiştir. Bunların başında ayrılıkçı örgütler gelir.

Bunlardan biri Kürdistan Teali Cemiyetidir. Bu cemiyetin içinde 1925'te Şark İstiklal Mahkemesi tarafından idam edilecek olan Seyyit Abdülkadir vardır. Harekete Babanzadeler de ilgi göstermektedirler. Ermeni Daşnak ve Hınçak partilerinin müttefik himayesinde legal partiler gibi örgütlendiklerini ve etkinliklerde bulduklarını ifade etmek gerekir. İstanbul Rumlarının Mavri Mira (Kara Baht), Etniki Etery (Milli Cemiyet), Kordos, Rum Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti, Rum Muhacirin Cemiyeti, Nea Zoi (Yeni Hayat), Asyayı Sugra Cemiyeti gibi siyasi maksatlı cemiyetler oluşturduklarını ve İstanbul'un Yunanistan'a ilhakını sağlayacak çalışmalar içinde olduklarını biliyoruz.

Batıyla iyi geçinerek, diplomasi yoluyla sonuç alınabileceğini düşünen çevrelerin en başta geleni Wilson Prensipleri Cemiyetidir. İstanbul Nuruosmaniye'de Zaman Gazetesi idarehanesinde Halide Edip, Celalettin Arif Bey, Necmettin Sadak, , Ahmet Emin Yalman, Yunus Nadi tarafından Ocak 1919 yılı Ocak ayında kurulmuştur. .

Bundan sonra. İngiliz Muhipleri Cemiyeti gelir. Beyoğlu Mis Sokak'ta Romanya Sefareti karşısında Şurayı Devlet eski üyesi Sait Molla ve Rahip Frew tarafından kurulmuştur. Bu din adamı İstanbul İngiliz İstihbaratının başı olduğunu söyle-

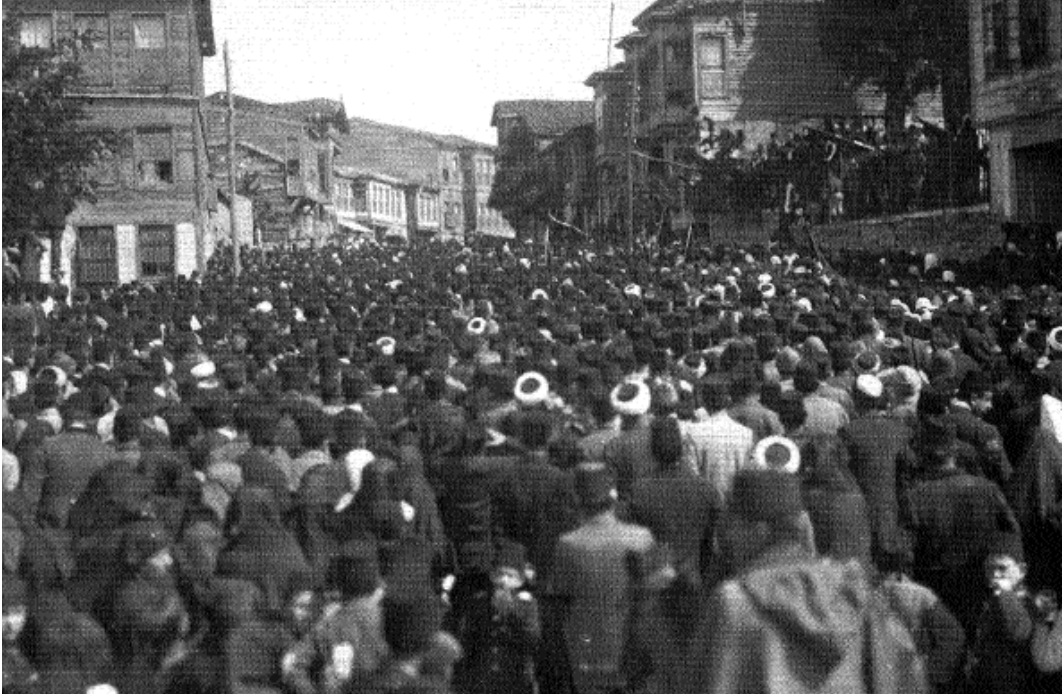

1918'de müttefik uçaklarının tahrip ettiği Haydarpaşa Garı ve Selimiye Kışlası (*İşgal İstanbul'undan Fotoğraflar*, s. 28)

mek doğru olur. Türkçe İstanbul Gazetesi sahibi olan Sait Mollanın önderliğinde cemiyet kurulmuştur. Galata Kemankeş Karamustafa Paşa Camii imamı Memiş Hoca, Şehremini camii imamı Hafız Halit gibi simaların öncülük ettiği hareket bir beyanname yayınlayarak, İstanbul'da İngilizci bir çevre yaratmaya çalışmışlardır. Bu beyanname “Zîrde vâzî'ül-imza bizler, hâmi-i adâlet ve insâniyet İngilizler'e muhip olduğumuzu imzamızla tevsik ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti nâmı ile bir cemiyet teşkiline karar verdiğimizizi beyan ederiz.” ifadesi ile sona eriyordu.

Cemiyetin kuruluş bildirisini imza eden- sahte beyanlar dahil- üye sayısı 50 bine yakındı. Bu sayıya Ryan ve Deeds'in sağladığı para ile ulaşılmıştı. Cemiyet Fatih, Aksaray, Şehremini ve Kasımpaşa'da şubeler kurdu. Azınlıkların “pasavani” gibi cemiyet kimliği hüviyet varakası yerine geçmeye başladı. Bu kimliği ibraz eden Osmanlı, İngiliz işgal yönetiminden iyi muamele görüyordu.

İngiliz İstihbarat subayı Benet ,Deeds, Harrington, Dickson ve Thomson, Musul'da faaliyet göstermek isteyen English Petroleum Şirketine tavassutta bulunuyorlardı. Zamanında, Abdülhamit tarafından petrolün bulunduğu bazı araziler Hazinei Hassaya alındığından bu bölgeler Hanedanın malı sayılıyordu. Buna rağmen, petrol bölgelerine el koymak için hukuki formüller üretilmeye çalışılıyordu. Gerçi ittihatçılar Abdülhamid'i devirdikten sonra bütün mallarına el koyup emvalini devlet malı yaptılar ise de, sonradan İttihatçıların tasarru-

İşgale karşı düzenlenen meşhur Doğancılar Mitingi

flarını ortadan kaldıran bir kararname yayınlandı. En sonunda Şaziye Sultanın hissesi 10 bin liraya bu şirkete satılarak İngiliz Muhipler Cemiyeti mensupları çok önemli bir iş bağlantısı kurmuş oldular.

Bunların dışında, milli davaya kısmen hizmet eden siyasi oluşumlar da yok değildi. Örneğin, Milli Kongre bunlardan biridir. Ayan üyesi Abdurrahman Şeref, Göz Tabibi Esat Işık Paşa bunların başında gelir. Esat Paşa, Üçüncü Damat Ferid kabinesi devrinde önce Kütahya'ya sürgün edilmiş, sonra da Malta'ya götürülmüştür.

Bir başkası Ahmet Rıza Bey'in Vahdeti Milliye Heyetidir. 6 Mart 1919 tarihinde Binbirdirekte, Ahmet Rıza ve Baro Reisi Celaleddin Arif Bey'in önderliğinde kurulmuştur. Ahmet Rıza Damat Ferid'e sadrazamlıkta rakip olmuş, ancak Ayan Reislğine atanmıştı. King-Crane komisyonu İstanbul'a geldiğinde Amerikan mandası meselesini heyetle tartışmış, Franche Desperay ile ilişki kurmaya çalışmış, Daha sonra İtalya ve İsviçre yoluyla Parise giderek ve Anadolu lehine kamuoyunu etkilemeye çalışmıştır.

Kiraz Hamdi Paşa'nın öncülüğünde kurulan Nigehban Cemiyeti Askeriyesi ile Mağdurini Siyasiye Teavün Cemiyeti daha sınırlı çevrelerde etkili olan siyasi oluşumlardı.

Piyerloti Cemiyeti bir başka ilginç örnektir. 1920'de Matbuat cemiyetinde kurulmuştur. Fahri başkanı Veliht Abdülmecid Efendi olmuştur. Yahya Kemal,

Ebuzziya Velid, Abdülhak Hamid, Hamdullah Suphi, Süleyman Nazif, ve Yakup Kadri de cemiyetin içinde yer almıştır. Bu cemiyetin tavassutu ile Claud Farer 1922'de İstanbul'a gelecek ve Ankara ile teması sağlayacaktır.

Bir başka ilginç mütareke siması Baro Başkanı Lutfi Fikri Bey'dir. İkinci Meşrutiyet döneminin bu ünlü muhalifi Müdafaa-ı Hukuk hareketinin de muhalifi olmakta gecikmemiştir. Müsalemet İttifakı adıyla bir örgüt kuran ve Dersimli Lutfi Fikri Bey, müdafaa-yı hukukçuları Anayasa Hukuku bilgisinden yoksun olmakla suçlayacak, kurtuluştan sonra Refet Paşa'nın İstanbul Üniversitesi söylevine verdiği cevapla Ankara Hükümeti ile çatışacak ve nihayet Hilafetin ilgası öncesinde Ağa Han Mektubu ile ilgili olarak yargılanacak ve mahkum olacaktır.¹⁶

Tarikat-ı Selahiye Cemiyeti ve Distolcüler, Şark-ı Karip Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti ve Cemiyet-i Akvâma Müzâheret Cemiyeti gibi dernekler de mütareke devrinde kurulmuş ve siyasal etkinlikte bulunmuş örgütlerdir.

Bu konuyla ilgili vurgulanması gereken son bir siyasal cereyan sosyalizm olmalıdır. Bunların başında, Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası gelir. Babıali Caddesi'nde Çiftçi Kütüphanesinde kurulmuştur. Vedat Nedim Tör, Ethem Nejat, Doktor Şefik Hüsnü Deymer partinin öncüleridir. Türkiye'ye sosyalizm fikri Almanya'dan gelmiştir. İlk Türk sosyalistlerinin Berlin'de Spartakistlerle temasları olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Almanya ve Osmanlı Devleti savaş dışı kalınca Berlin'de eğitim gören Osmanlı öğrencileri Hamburg Limanından Akdeniz Vapuru ile 19 Mayıs 1919'da Türkiye'ye dönmüşlerdir. Türkiye'ye gelen bu kadro daha sonraki dönemde Türk sosyalizminin kurucu babaları olacaktır.

Mütareke İstanbul'unun İkinci sosyalist partisi Türkiye Sosyalist Fırkası'dır. Sirkeci Hocapaşa Hamamı sokakta kurulmuştur. Dr. Refik Nevzat, Suphi Nuri İleri, Hamallar Kahyası Salih Reis, İştirakçi Hilmi tarafından Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın devamı olarak kurulmuştur. Parti, tramvay ve debbağhane işçilerini örgütleyip grev yaptırınca Müttefik karargahının dikkatini çekmiş, İştirakçi Hilmi'ye bir otomobil hediye ederek grevi sona erdirmeye çalışmıştır. Parti, 1921 ve 1922 yılında 1 Mayıs İşçi Bayramını gösterilerle kutlamıştır. Mütareke İstanbul'unun TSF'nin Genel Merkez binasında bir kıvılcık bayrak çekilmiş bulunmaktaydı.

ABD'nin Yakın Doğu ilgisi, Amerikan iç savaşından sonradır. Amerikan misyoner okulları XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarında yaygınlık kazanmıştı. Robert Kolej, Amerikan Kız Koleji, Beyrut Koleji önde gelenlerdir. İzmir, Samsun, Merzifon, Kayseri ve Mersinde de açılan Amerikan okulları bunların örnekleridir. Sonradan bu okullar Ermeni Bulgar ve Rum ayrılıkçılığının beslediği yerler olmuştur.

ABD Birinci Dünya Savaşı'na yeni dünya düzeni kurma savı ile katılmıştır. Başkan Wilson Temmuz 1918'de Washingtonun mezarı başında yaptığı konuşma ile ilk kez görüşlerini dünyaya duyurmuştur. Bunu Eylül 1918'de New York

Metropolitan Operada adil bir dünya düzeni, vaadi ile tekrarlamıştır. Wilson prensiplerinden 12. madde Osmanlı kamuoyunu yakından ilgilendirmiştir. Versay Barış konferansına katılan ABD, İstanbul Hükümeti tarafından önemsenmiş, özellikle İngiliz ve Fransızlara karşı bir denge unsuru olarak kullanılabilceği umulmuştur.

Galip ülkeler içinde bulunan ABD Kongresinin Senato kanadı Osmanlı topraklarının geleceği ile ilgili raporlar hazırlamak üzere iki komisyon görevlendirmiştir. İlki King-Krane komisyonu adını taşır ki ABD yakınoğu yüksek mümessilliği ile görevlidirler. 1919 yazı boyunca, Anadolu, Suriye ve Filistin'de incelemeler yaparak, bu bölgelerde bir manda yönetimi kurulup kurulamayacağını araştırmasını yapmışlardır.¹⁷

İkinci Heyet ise General Harbord Heyetidir.¹⁸ General Harbord Anadolu ve Ermenistanı dolaşarak incelemelerde bulunmuş ve manda yönetiminin sakıncaları ve maliyetini tahlil ederek raporunu Senato'ya sunmuştur. Bu rapor ile Ermenistan kurulmasının nüfus yoğunluğu bakımından mesnetsiz olduğunu Amerikan Senatosuna bildirmiştir. Harbord Karabekir (Erzurum'da) ve Mustafa Kemal Paşa'yla (Sivasta) görüşmüştür.¹⁹

ABD'nin Boğazlardan geçiş rejimi ile ilgili resmi görüşü, Midye-Enez hattından, Sakarya nehrine kadar milletlerarası statülü bir bölge olması yönünde idi. Bu çerçevede American Bible House'un yayın organı The Orient, boğazların İstanbul üzerinde siyasi emeli olmayan bir beynelmilel komisyon tarafından yönetilmesini teklif etmiştir. Komisyona olasılıkla katkısı beklenen ülkeler ise şunlar olacaktır: ABD, Finlandiya, Japonya, hatta Brezilya.

Mütarekenin başından itibaren İstanbul meselesi ve Türk boğazlarından geçiş meselesi müttefikler arasında tartışılmıştır. İngiltere, galipler bloku içinde İstanbul üzerinde hegemonya kurmaya en istekli devlet olarak dikkat çekmiştir. Boğazlar rejimi hakkında İngiliz Başbakanı Loyd George ve Dışişleri bakanı Curzon serbest boğazlar rejimi veya mümkünse daha ileri düzeyde İngiliz çıkarları peşinde koşarken, Fransızlarla görüş ayrılığına düşecektir. La Parole Libre, İngiliz planlarını Türk boğazları üzerinde İngiliz egemenliği kurmaya yönelik bir operasyon olarak nitelemiştir.

ABD de Demokratların iktidardan düşüşü, 1920'den itibaren ABD siyasetini değişikliğe uğratmıştır. 1920 kasımında Demokrat Parti Cumhuriyetçiler karışısında 10 milyon oy farkla seçimleri kaybedecek ve Wilsonun tezleri etkinliğini yitirerek ABD bir kez daha içe kapanacaktır.²⁰ Yeni ABD politikası Wilsonu Monroe doktrininden (izolasyonist politikasından) ayrılmakla suçlayacak ve bir süre sonra görüşleri hiç rağbet bulmayacaktır. Cemiyeti Akvam Misakı ve Versailles Antlaşması da ABD Senatosunda reddedilecektir.²¹ Bu nedenle ABD'nin Mütareke dönemininin başındaki etkin konumu gittikçe zayıflayacak, İstanbul'daki ABD yüksek komiserliği, İngiliz komiserliğinin yanında etkisini yitirecektir. İşgal, işbirlikçi Hürriyet ve İtilaf Hükümetlerinin himaye ve desteğinde kısa sürede büyük bir İngiliz baskısına dönüşecektir.

Bunun ilk tezahürü, daha parlamento dağıtılmadan başlayan 5. Şube soruşturmaları ve Harp Kabinelerinin İsticvabı diye bilinen süreçtir.

Mütareke ile birlikte, çok hummalı bir şekilde gündeme getirilen Ermeni iddialarını yerinde incelemek üzere Adliye ve Dahiliye memurlarından karma komisyonlar kurularak 10 bölgeye gönderilmiştir. Mebusan Meclisinde bulunan Şam, Asir ve Kudüs mebusları birlikte bir önerge vererek 12 Aralık 1918'de Aliye Divan-ı Harbi Örfisi'nin icraatına dair neşredilen rapor incelenmiş; ve kanunsuzluğu tesbit edilen yöneticiler hakkında savaş dönemi suçları kovuşturılmaya başlanmıştır.²²

İddialar temel olarak Ermeni tehciri ile ilgiliydi. İttihat ve Terakki yöneticileri Ermeni soykırımı ile suçlandılar. Meşrutiyet dönemi polis müdüriyeti Sansaryan Han İttihat ve Terakki devri devlet ricalinin ilk tutuklandığı mekan oldu. Sait Halim Paşa'dan başlamak üzere birçok ünlü İttihatçı tutuklandı. Tutuklular daha sonra Bekir Ağa bölüğüne taşındılar. Hayret Paşa Divan-ı Harbi kuruldu. Başmüdde-i Umumi vekili Haralambo Efendi bu divan-ı harpten siyasi tazyikler nedeniyle çekildi. Nazım Paşa Mahkemeye reis oldu. Mahkeme, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Beyin idamına karar verdi.²³ Damat Ferid Hükümeti İngilizlere hoş görünmek için Ermeni tehciri ile ilişkilendirilen bir başka mülki idare amiri Urfa mutasarrıfı Nusret Bey de idama mahkum edildi. Bu iki olay milliyetçi duyguları tahrik etmekten öte hükümetin hiçbir işine yaramadı.²⁴

Genel olarak mütareke İstanbulu Cemil Topuzlu'nun belediye başkanlığı altında geçmiştir. Topuzlu ilk kez 1912'de Şehremini olmuştu.

Topuzlu, dünya savaşından sonra bir kez daha bu defa Tevfik Paşa tarafından göreve getirildi. Belediye reisliği döneminde İstanbul'da müstakil 20 belediye dairesi bulunmaktaydı. Belediye Başkanlığı (Şehremaneti) binası ise Sultanmahmut Türbesi'nin karşındaki eski binada bulunuyordu. İstanbul belediye teşkilatı Paris Belediye teşkilat şemasına göre örgütlenmişti, 1912 itibarıyla, belediyenin yıllık varidatı 180 bin lira masrafı 450 bin lira olduğuna göre ciddi bir kaynak sıkıntısı içinde olduğu söylenebilir. Topuzlu, Damat Ferit kabinesinde Nafia Nazırlığını kabul etti. Versay Barış görüşmelerinde Tevfik Paşa ile birlikte bulundu.

Başkanlığı döneminde, İstanbul tam bir sosyal çöküntü içindeydi. Açlık ve sefalet ve düşmekte olan aristokrasi sınıfının sıkıntıları günlük hayatın bir parçasıydı. Kadro dışı kalmış, zabıt ve memurların yaşadığı hayat içler acısıydı. Anadoluya geçmeyen zabitan ve memurlar Hükümet kendilerini maaş veremediğinden büyük geçim sıkıntısı içindeydiler.²⁵

Şehirde, işgalin tahrik ettiği ortamda geniş bir fuhuş sektörü gelişti. 8 Ekim 1915 tarihli Emrâz-ı Zühreviyenin Men-i Sirâyeti Hakkında Nizamnâme yetersiz kaldı. Mütarekede, resmi kayıtlı 2125, vesikasız çalışanlarla birlikte 4-5 bin civarında hayat kadının bulunduğu tahmin ediliyor. Mütareke yıllarında Robert Kolej'de sosyoloji profesörü olan Clarence Johnson'un Constantinople Today

adlı kitabı İstanbul genelevlerinde sermaye olarak çalışan fahişelerin dağılımını veren ilginç bir araştırmadır.

Bu araştırmaya göre, Galata'da çalışanların çoğu Rumdur. Bunların bazıları Yunan pasaportu taşırlar. Hatta çalışanlar içinde İspanyol ve zencilerin dahi bulunduğu kayıt altındadır. Mütarekenin Abanos Sokağı aynı zamanda uyuşturucu alım satımının yapıldığı bir yer olarak bilinmektedir. Lüks randevu evleri de eksik değildir. Bunlar içinde en meşhuru Beyoğlu'ndaki Yankee House'dır.

Emraz-ı zühreviye mevzuatıyla çalışmaya başlayan Sıhhiye Heyeti'nin merkezi Beyoğlu'ndadır. Galatada İstanbul ve Kadıköy'de şubeleri var. Enver Paşa'nın savaş yıllarında Yüksekaldırım'da açtığı Emraz-ı Zühreviye Hastanesi ve Şişli Bulgar Erkek Mektebi'nde açılan 600 yataklı Zührevi Hastalıklar Hastanesi bu çeşit hastaları kabul etmektedirler. Clerance'ın araştırmasına göre, 1917-1920 arasında Belsoğukluğu (gonore), Frengi ve Frengi çıbanından tedavi görmüş kadın sayısı 11.883 kişiye baliğ olmuştur.

Müttefik işgali, esas itibariyle şehrin askerî bakımdan en ehemmiyetli noktalarının denetim altına alınması anlamına geliyordu. Bir yandan Anadolu'nun her tarafından mütareke gereği el konulan silahlar Zeytinburnu ve Maçka silahhanelerinde depolanırken, bir yandan da müttefikler şehri kendi aralarında güvenlik alanlarında bölmüşlerdi. İngilizler, Pera, Galata, İstanbul limanı ve seyr ü sefer güvenliğini kimseye bırakmadılar. Merkezi büyük kışlaların denetimi de İngilizlerin elinde idi. Ancak, XX. yüzyılın başında da İstanbul dünyanın en büyük şehirlerinden biri olmak itibariyle tamamen denetlenmesi büyük bir sorun teşkil ediyordu. Şehirde bulundurulmuş müttefik askeri sayısının tam bir denetim kurmaya elverişli olmadığını söyleyebiliriz. Bu miktarın arttırılması yeterince uzun sürmüş ve maliyeti çok yükselmiş bir savaşın faturasının daha artması anlamına gelecekti. Avrupa'nın galip devletlerinin yöneticileri ciddi sosyal sorunlarla karşı karşıya bulunuyorlardı. İngiltere'de İşçi Partisi yükseliştiydi, Fransa'da Sol Kartel iktidarı istiyordu. Bu bakımdan muhafazakâr politikacılar en az maliyetle işgali sürdürmek ve çıkarlarına en uygun barış anlaşmasını bu koşullarda aramak zorundaydılar. Yani ne İngiltere ne Fransa İstanbul'da daha fazla asker bulundurma gücüne sahip değillerdi. İstanbul'da İtalyan, Amerikan hatta Japon varlığı sembolikti. Bir bayrak gösterme, biz de galipler blokunun parçasıyız. Bizim de görüşlerimiz dikkate alınmak zorundadır demek istiyorlardı.

Berlin-Bağdat hattının denetimini önemseyen İngilizler Selimiye ve Haydarpaşa Garı'nın sorumluluğunu kimseye bırakmamakla birlikte, Üsküdar ve Kadıköy sahilleri İtalyan ve Fransız askeri polislerinin denetimine verildi. Bu bağlamda 16 Mart 1920 işgal tarihi açısından önemli bir dönem noktasıdır. O gün, Moda'da bulunan İngiliz Tümen Komutanı Croker, Üsküdar'daki Türk komutana şehirde sıkıyönetim ilan edildiğini, bu nedenle Jandarma hariç Türk subay ve erlerinin silah taşımamalarını ve kışlalarını terk etmemelerini tebliğ etti.²⁶

İtilaf devletleri İstanbul temsilcileri ile İstanbul Polis müdürü Halil Bey arasında

yapılan 26 Şubat 1919 tarihli görüşme ve alınan kararlara göre, şehir asayiş noktasından üç bölüme ayrılacaktı; Beyoğlu, İstanbul ve Üsküdar. Üsküdar ciheti iki mıntıkaya ayrılıyordu. Bu ayrıma göre Kadıköy, Kızıltoprak ve Haydarpaşa birinci mıntıkayı, Üsküdar, Çengelköy ve Beykoz ikinci mıntıkayı oluşturuyordu. Her bir bölgenin başına birer irtibat komiseri veriliyordu. Her bölgede İngiliz, Fransız ve italyan polislerin onar polis ve birer subaydan oluşan birer asayiş grubu teşkil edilmişti. İtilafın Üsküdar ciheti komutanı İtalyan Albay Kaprini idi. İtilaf İnzibat Kuvvetlerinin genel komutanı General Fuller olacaktı.²⁷

Milli mücadelenin uç vermesi, Yunan işgalinin Anadolu'nun içlerine yayılma istidadı göstermesi, İngiltere'nin Yunanistanı öncelikli müttefik olarak görmesi İtalyanın ittifaktan fiilen kopuşuna neden oldu. Bu fiili durum, resmi söylemi değiştirmemekle birlikte, İşgali bir İngiliz Fransız eylemine indirgemiş olacaktı. 1920'de ittifaktan kopan İtalyanlara, Sakarya zaferinden sonra Fransızlar katılacaklardır. Fransa, Kilikya'yı tahliye ederek, ayrı barışın yollarını aramaya başlayacaktır.

Bu taktik değişiklikler, şehrin Anadolu yakasında bazı kilit noktalar hariç denetimin gittikçe gevşemesine yol açtı. Önce İtalyanlar sonra Fransızlar birçok "milliyetçi" eyleme göz yummaya başladılar. Er geç toplanacak Barış Konferansı açılıp, müzakere başladığında İngilizlerin olabildiğince zayıf kalmasını istiyorlardı.

Mütareke döneminin başında, bütün şehirde olduğu gibi Üsküdar'da da Rum taşkınlıkları görüldü. Şehrin Yunanistan'a ilhakını sağlamak üzere tertip edilen propaganda ve gösterilerden Üsküdar da nasibini aldı. Semtin Türk ve islam demografik niteliğini değiştirmek için birçok kundaklama, adam kaçırmaya, adam öldürme gibi ahalinin bölgeyi tahliye etmesine yönelik Rum eylemleri oldu. Harbiye Nezaretinin Dahiliye Nezaretine gönderdiği 6 Mart 1919 tarihli telde Rumların Üsküdar, Pendik, Erenköy civarındaki müslüman mahalleleri göçe zorladıkları belirtildi.²⁸ Eylemler Rum çeteler tarafından örgütleniyordu. Bunlardan Çakır Yorgi, Karabacak ve Anesti Kaplan çeteleri Üsküdar, Anadoluhisarı Bostancı arasında faaliyet gösteriyordu. Çeteler daha sonra Milli Alemdar adını alan bir kuvayı milliyetçi grubu tarafından imha edildi.²⁹ Bunun dışında mütareke, Üsküdar için büyük yangınlar devridir. Biri 1920 Eylülünde Selman Ağa mahallesinde, öbürü ise 15 Ağustos 1921 de başlayan büyük Üsküdar yangınları Yenimahalle, İcadiye, Sultantepe civarında 600 evin yanmasına neden oldu.³⁰ Belediye binası, idadi ve Sultanilerin İngilizler tarafından özellikle yakıldığı iddiaları mevcuttur.

Kuleli Askeri İdadisi, Kadıköy Mıntıkası Komutanına baskı yapılarak tahliye ettirilmiş, bir süre transit ambarı olarak kullanıldıktan sonra Ermeni Yetiştirme Yurdu olarak kullanılmaya başlanmıştır.³¹

Patrikhane'nin manevi himayesinde Rum siyasi cemiyetleri etkinliklerini sürdürüyorlardı. Nea Zoi adlı Rum cemiyetin Üsküdar'da şubesi vardı.³²

Rumlar, paramiliter örgütler de kurdular. Olası bir iç karışıklıkta vurucu güç

Özbekler Tekkesi

olmak üzere kurulan Rum İzci Teşkilatı bunlardan biridir. Rumlar, izcilik görünümünü altında askeri eğitim verdiler. Üsküdar iskelesi merkez mektebi ve Kuzguncuk Rum Kilisesi mekteplerinde verilen eğitimi, Yunan sefarethanesi memurları üstlenmişlerdi.³³

Milli Mücadele boyunca, Anadolu'ya, çeşitli yer altı örgütleri tarafından silah kaçakçılığı yapılmıştır. Bunların başlıcaları Karakol, Müsellah Müdafaa-yı Milliye (Mim Mim), Felah (Hamza, Mücahit, Muharip), Muavenet-i Bahriye ve Namık gruplarıdır.³⁴ Silahların kaynağı İstanbul'a mütarekeden sonra getirilerek belli merkezlerde toplanan silahlardır. Bu silahlar, Anadolu yakası sahillerinden Kefken'e ve oradan da İnebolu'ya ulaştırılıyordu. Karadeniz'de devriye gezen müttefik gemilerinden gizlenerek gece yapılan bu nakliyyeye karadan da destek veriliyordu. Karakol örgütü Büyük Çamlıca Kısıklı Camii İmamı Nuri Hoca sayesinde elde ettiği silahları önce Dr. Esat Işık Paşa'nın çiftliğine, sonra da Alemdağı memba sularının atlı arabaları ile Alemdağı'na ulaştırıyor, oradan Anadolu içlerine gönderiyorlardı.

Sultantepe'de bulunan Özbekler Tekkesi'nin mütareke İstanbul'unda çok özel bir yeri vardır. Dergah, sadece silah nakli işlerinin beyni değil aynı zamanda Anadolu'ya kadro sağlama işinin de merkezi konumundaydı. Tekke'nin Şeyhi Türkiye'nin ABD nezdindeki ilk büyükelçisi olan Münir Ertegün'ün büyük biraderi Ata Efendi'ydı. (1883-1936) Tekke, İstanbul Meclisi Mebusanı'nın

İngilizlerce basılması ve Sultan Vahidettin tarafından feshi sonrasında, birçok milletvekili ve yüksek rütbeli subayın Anadolu'ya geçirilmesini örgütlemiştir. Yunus Nadi, Cami Baykut, Kazım Orbay, Nuri Conker, Hüsrev Gerece, Meclis-i Mebusan Reisi Celaleddin Arif Bey, Halide Edip ve Hüseyin Avni Ulaş tekkenin Anadolu'ya geçirdiği kişiler arasındadırlar. Geçişin gizli, yeterince güvenli koşullarda gerçekleşmesini sağlamak için bir Menzil Teşkilatı kurulmuş ve teşkilatı Kocaeli Kuva-yı Milliye kumandanı Yenibahçeli Şükrü Bey yönetmiştir. Menzil, dergâhtan başlıyor, Kısıklı, Dudullu, Alemdağı, Ağva, Kandıra, Adapazarı, Gevze Boğazı yoluyla Anadolu'ya ulaşıyordu. Teşkilat Beykoz, Gebze ve Kefken'de de gizli bir alt birim bulunduruyordu.

Zaferden sonra Üsküdar'da, İstanbul'dakine paralel olarak bütün şartlar değişti. Barış Konferansı'nın bir Avrupa ülkesinde değil, Üsküdar'da toplanmasını öneren milletvekilleri oldu. Üsküdar, Mudanya Mütarekesi ile çizilen Şile-Darıca hattının ötesinde kalıyordu. TBMM Hükümeti, barışa kadar bu hattın gerisinde kalacaktı. Büyük taarruz, Anadolu'daki işbirlikçi Rum nüfusun Mudanya üzerinden Kadıköy, Üsküdar, Kartal civarına yığılmasına yol açtı. Bunlar İstanbul Rumu olmadığından mübadele edileceklerdir. Türk ve Yunan Hükümetlerince imza edilen 30 Ocak 1923 tarihli Ahali Mübadelesi Anlaşması'na göre, sadece İstanbul'un yerli Rumları mübadeleden istisna edileceklerdi. Bu ilke uyarınca, 10 Şubat 1924 tarihli Mübadeleye Tabi İstanbul Rumlarının Tayin ve Tefriki Hakkında Talimatname çıkarılmıştır. Bu düzenlemeye göre, 30 Ekim 1918 tarihinden önce İstanbul nüfus idarelerinin yerli esas defterlerine kaydolmuş olan Rumlar etablis (yerleşik) sayılacak, gerisi Anadolu Rumu olduğundan mübadeleye tabi olacaklardır. Üsküdar'a gelenler çoğunlukla bu kapsamda olan Rumlar olmuşlardır. İstanbul'a gelmiş olmakla birlikte mübadele edilen Rum sayısının 100.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.³⁵ Etablis sayılmayan Rumlar 1923 Martından itibaren mübadele edilmez üzere Selimiye'de toplanmaya başlamışlardır. Bir kısım Rum da kendi isteği ile Anadolu'dan gelerek İstanbul üzerinden Yunanistan'a gitmeyi tercih etmiştir. Bunların bir kısmı Heybeliada ve Büyükdada ve Yedikule Rum Hastanesi'nde muamelenin tamamlanması için geçici bir süre bekletildiler. Sonuçta Kartal, Üsküdar, Şile, Beykoz, Bahçeköy, Gümüşdere civarındaki 1380 hane Rum mübadele edilerek Yunanistan'a gönderilmiştir.³⁶

Büyük Zafer ve TBMM ordularının, müttefiklerin tarafsız bölge adını verdikleri bölgeye doğru yönelişi, İstanbul'un harben müttefiklerden geri alınacağı korkusunu yaratmıştır. Milli Mücadele boyunca, Anadolu ihtilaline karşı çıkan, istiklal fikrini ve Kemalist önderliği küçümseyen müttefik yönetimi etrafında kümelenmiş çevreler korkuya kapılmış, General Harrington'dan emniyet altına alınmalarını istemişler, Taşkışla'da bir süre himaye altında tutulmuşlar. Ali Kemal'in linç edilmesinden sonra, can güvenliğinin kalmadığını düşünen 400 Ankara Hükümeti muhalifi İngiliz Hükümetinin tahsis ettiği Egypt vapuru ile ülkeyi terketmiştir.

Lozan müzakereleri sırasında, İstanbul mülki manada Ankara Hükümetine ilti-

hak etmekle birlikte, barışa kadar müttefik varlığı devam etmiştir.³⁷ Fakat bu varlık tamamiyle mahiyet değiştirmiştir. İstanbul, Ankara adına önce, fevkalade mümessil Refet Paşa sonra Adnan Adıvar tarafından yönetilmiştir. Müttefik varlığı misafirliğine dönüşmüştür.³⁸

Lozan Barışının Türk delegasyonu başdelegesi İsmet Paşa tarafından imza edilmesini TBMM'nin antlaşmayı tasdiki izlemiş, Antlaşma hükümleri uyarınca İstanbul, müttefik yönetimi tarafından TBMM Hükümetine teslim edilmesi aşamasına gelinmiştir.

Kentin teslim alınması işini Selahattin Adil Paşa gerçekleştirecektir. . Paşa, İstanbul'da Ankara Hükümeti adına bulunuyordu. Barışın tasdikinden sonra, 25 Ağustos 1923'te Müttefik yüksek komiserleri Harrington, Charpy ve Montbelli ile bir teslim/tesellüm belgesi tanzim edilerek, şehir sulhen geri alınmıştır.2 Ekim'de İtilaf kuvvetleri Dolmabahçe'de düzenlenen törenle şehri terketmişlerdir.³⁹

TBMM Ordusu 5 Ekim gecesini Üsküdar'da geçirmiş, Üsküdar Mutasarrıfı Sadettin Bey ve Merkez komutanı ordunun rahatını temin etmiştir. Selimiye'de konakladıktan sonra Üsküdar iskelesine inen piyade ve topçu, istihkâm ve muhabere kıtalarından oluşan Şükrü Naili Gökberk Paşa'nın Üçüncü Kolordusu 6 Ekim 1923 günü Sarayburnundan şehre girerek "kurtuluşu" gerçekleştirmiştir.⁴⁰

KAYNAKÇA

- Akgün, Seçil, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul 1981.
- Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul 2007.
- Criss, Nur Bilge, *İşgal Altında İstanbul*, İstanbul 1993.
- Çavdar, Tefik, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, İstanbul 1970.
- Demirci, Sevtap, *Strategies and Struggles: British Rethoric and Turkish Response, The Lausanne Conference 1922-1923*, İstanbul 2005.
- Erdeha, Kamil, *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul 1975.
- Erginer, Suat, *İstanbul'un En Büyük Anıtı ve Şemsipaşa Faciası*, İstanbul 1975.
- Kemalettin Şükrü, *Mütareke Acıları*, İstanbul 1930.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1977.
- Kutay, Cemal, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, XIX.
- Mufty-Zade K. Zia Bey, *Speaking of the Turks, Türkler Hakkında, Osmanlı Aristokratının Mütareke Dönemi İstanbul'u ve Türkiyesi'ne Dair İzlenimleri* (çev. Kezban Acar), Ankara, 2004.
- Harp Kabinelerinin İsticvabı*, İstanbul 1933.
- Mütareke Yıllarından Vesikalar*, Ahmet Emin Yalman'ın Mütareke Devrinde Yazdıkları, Ankara 1943.
- Özsoy, Osman, *Kurtuluş Savaşının Perde Arkası*, İstanbul 1999.
- Sarıca, Murat, *Birinci Dünya Savaşından Sonra Avrupada Barışı Kurma ve Sürdürme Çabaları (1919-29)*, İstanbul 1982.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, İstanbul 1991.
- Toker, Hülya, *Mütareke Döneminde İstanbul Rumları*, Ankara 2006.
- Türkmen, Zekeriya, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması, 1918-1920*, Ankara 2001.

DİPNOTLAR

- ¹ Nur Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, İstanbul 1993, s. 14.
- ² Kemalettin Şükrü, *Mütareke Acıları*, İstanbul 1930, s. 21-22.
- ³ Criss, *İşgal Altında*, s.104.
- ⁴ a.g.e., s. 111-114.
- ⁵ Kemalettin Şükrü, *Mütareke Acıları*, s. 84, 104.
- ⁶ Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti'nce yayınlanan "Memalik-i Osmaniye'nin 1330(1914) senesi Nüfus istatistiği 14 Nisan 1919'da İstanbul Hükümetince sulh Konferansına verilen momeranduma esas teşkil ediyordu. Kamil Erdeha, *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul 1975, s.18-19.
- ⁷ Criss, *İşgal Altında*, s. 50.
- ⁸ Mufty-Zade K. Zia Bey, *Speaking of the Turks, Türkler Hakkında, Osmanlı Aristokratının Mütareke Dönemi İstanbul'u ve Türkiyesi'ne Dair İzlenimleri* (çev. Kezban Acar), Ankara 2004, s.105; Bu kitabın özgün baskısı Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi Yakın Doğu Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. bk. Mufty-zade K. Zia Bey, *Speaking of the Turks*, New York 1922.
- ⁹ Criss, *İşgal Altında*, s.36, 37.
- ¹⁰ Mufty-Zade K. Zia Bey, *Speaking of the Turks*, s.43-44, 73.
- ¹¹ Criss, *İşgal Altında*, s. 51-53.
- ¹² a.g.e., s. 235.
- ¹³ Bu hükümetleri kronolojik olarak ele almak gerekirse, Talat Paşa'nın istifasından sonra Mondrosu imzalayan İzzet Paşa Hükümeti 14 Ekim-8 Kasım 1918; Abdülhamid döneminden beri her kriz anında göreve çağrılan eski Londra sefiri lımlı Tevfik Paşa Hükümeti 11 Kasım 1918-3 Mart 1919; İttihat ve Terakki kalıntılarını siyasetten silmeye yeminli Hürriyet ve İtilaf Cephesi adına iktidara gelen Damat Ferid Hükümeti, 4 Mart -30 Eylül 1919: Müdafaa-ı Hukuk hareketinin ciddiliği karşısında Anadolu ile işbirliği yolları arayıp Mebuslar Meclisi seçimine razı olan Ali Rıza Paşa Hükümeti, 12 Ekim 1919-3 Mart 1920; Salih Paşa'ya başka seçenek kalmadığından kurdurulan hükümet, 8 Mart -2 Nisan 1920; Anadolu'nun ayrı bir hükümet kurma teşebbüsü karşısında askeri tedbirlere başvuran Damat Ferit Paşa'nın kurduğu 5 Nisan-17 Ekim 1920 tarihleri arasında görevde kalan hükümeti ve onun başarısızlığı karşısında, Osmanlı Devleti'nin son sadrazamı Ahmet Tefik Paşa'nın 21 Ekim 1920- 4 Kasım 1922 arasında görevde kalarak zımnen Anadolu'yu desteklediği hükümeti olarak özetlenebilir.
- ¹⁴ İttihatçıların artçı hükümeti sayılan İzzet Paşa Hükümeti çekildikten sonra göreve gelen iktidar, galipler masasına hoş görünmek için özel bir mahkeme kurarak önceki iktidarın ileri gelenlerini sorgulamıştır. Bununla ilgili yayın aynı başlıkla Vakıf Matbaası'nda 1933'te yayınlanmıştır. Ocak 1919'da Amiral Calthrope yargılananları şöyle tasnif eder: 1-Ateşkese direnenler 2-İngiliz savaş esirlerine kötü davrananlar 3-Ermeni tehcirine adı karışmış olanlar. Mütareke hükümlerini uygulamayarak direnen komutanların çoğu sonradan Malta'ya sürgün edilmiştir. Bunlardan en ünlüleri Medine müdafii Fahrettin Paşa (Türkkan) , Musul'da direnen Ali İhsan Sabis'tir. Ayrıca Nihat Anılmış, Yakup Şevki Subaşı gibi isimlerde burada zikredilmelidir. Bu komutanların hepsi zaman içinde Milli Mücadeleye katıldılar.
- ¹⁵ *Harp Kabinelerinin İsticvabı*, İstanbul 1933, passim.
- ¹⁶ Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, Lutfi Fikri Bey'in cezasını kaldıracaktır.
- ¹⁷ Komisyona adını veren önde gelen iki üyenin kimlikleri şöyledir. 1. Oberlin Koleji profesörlerinden Dr. Henry Churchill King 2. başkan Taft döneminde Çin büyükelçiliği yapmış, Başkan Wilson'un seçim işlerini yürütmeyi üstlenmiş olan Chicagolu bir işadamı olan Charles R. Crane, *Tevfik Çavdar, Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, İstanbul 1970, s.166-167
- ¹⁸ Harbord Heyeti önce İstanbul'da temaslarda bulundu. Heyet, 1 Ağustos 1919'da Milli Ahrar, Sulh ve Selamet-i Osmaniye, Hürriyet ve İtilaf, Vahdet-i Milliye, Milli Kongre, Vilayat-ı Şarkıyye Cemiyetleri murah-haslarını kabul ederek sulhu görüştü. Sonra Trabzon yoluyla Erzurum ve Sivas'a gitti. *Mütareke Yıllarından Vesikalar, Ahmet Emin Yalman'ın Mütareke Devrinde Yazdıkları*, Ankara 1943, s. 6-7.
- ¹⁹ *Seçil Akgün, General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul 1981, passim.
- ²⁰ Demokrat Wilson'un iktidardan düşmesinde sonra, (1920-1933) arasında Cumhuriyetçiler iktidara geçeceklerdir. Dönem New Deal Policy ile tanımlacağımız bir başka Demokrat, Roosvelt'in Beyaz Saray'a seçilmesine

kadar devam edecektir. Bu döneme kadar yaşanan yeni bir izolasyonizm dönemidir. Başkan Warren G. Harding “Önce Amerikayı kurtarmak, önce Amerikayı düşünmek, önce Amerikayı herşeyden üstün tutmak” sloganını benimseyecektir.

²¹ ABD Anayasasına göre anlaşmaların Senatoda onaylanabilmesi için 2/3 oya gerek vardır. 19 Mart 1920 tarihli son oylamada 49 evet 35 hayır oyu ile- 7 oy sağlanamadığından -kabul edilmemiştir. *Murat Sarıca, Birinci Dünya Savaşından Sonra Avrupada Barışı Kurma ve Sürdürme Çabaları (1919-29)*, İstanbul 1982, s.117-119.

²² Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, XIX, 10730-31.

²³ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul 2007, s.121.

²⁴ Urfa mutasarrıfı Nusret bey Hurşit paşa Divan-ı harbinde muhakeme edilmiş beraat etmişti. Altı ay sonra Nemrut Mustafa Paşa divanı tarafından aynı isnadlarla tekrar tutuklanmış ve idam edilmiştir. Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, XIX, 10701-3.

²⁵ Zaferden sonra, Ankara Hükümeti İstanbul yönetimini devraldı. Şehrin sosyal meseleleri altından kalkılacak gibi değildi. Bunun için bazı düzenlemeler yapıldı. Örneğin “İstanbul Eytam ve Eramil ve Mütakaidleri ve Memurları Hakkında Heyet-i Umumiye Kararı” ile “Memalik-i Meşgule Memurları Hakkında Olunacak Muameleye Dair Kararname” bunlar arasında gösterilebilir.

²⁶ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, İstanbul 1991, s. 51.

²⁷ Hülya Toker, *Mütareke Döneminde İstanbul Rumları*, Ankara 2006, s. 181.

²⁸ a.g.e., s. 188.

²⁹ a.g.e., s. 170.

³⁰ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, II, 478.

³¹ a.g.e., s. 326.

³² Hülya Toker, *Mütareke Döneminde*, s.158.

³³ a.g.e., s. 134.

³⁴ Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması, 1918-1920*, Ankara 2001, s.243-254.

³⁵ Hülya Toker, *Mütareke Döneminde*, s. 283.

³⁶ a.g.e., s. 284.

³⁷ Sevtap Demirci, *Strategies and Struggles :British Rethoric and Turkish Response, The Lausanne Conference 1922-1923*, İstanbul 2005, s.183-186.

³⁸ İngiliz Kralının doğum günü kutlamaları, Fransız kültürü üzerine konferanslar, Harrington Kupası futbol maçları gibi etkinlikler işgalin son aşamasını oluşturur. Fenerbahçe Harrington Kupasını Irish ve Grenadier Guards takımlarını yenerek kazanmıştır. Criss, *İşgal Altında*, s. 119.

³⁹ Osman Özsoy, *Kurtuluş Savaşının Perde Arkası*, İstanbul 1999, s. 501-502.

⁴⁰ Suat Erginer, *İstanbul'un En Büyük Anıtı ve Şemsipaşa Faciası*, İstanbul 1975, s. 43-46.

1893–94 İstanbul Kolera Salgınında Üsküdar

D R . M E S U T A Y A R

İstanbul Çapa Anadolu Öğretmen Lisesi

Kolera, akut başlangıçlı bulantısız kusma, karın ağrısız şiddetli ishal, kısa zamanda su ve elektrolit kaybına bağlı olarak gelişen ve kısa hemen girişimde bulunulmazsa oldukça öldürücü olan bir enfeksiyon hastalığıdır. Hastalığın etkeni olan ve 1883'te Koch tarafından bulunan *Vibrio cholera*'nın kirli içme suları ve yiyeceklerle ağız yoluyla alımından iki üç gün sonra belirtiler başlar. Hastalık, mikrobun mideden geçerek bağırsaklara yerleşip çoğalmasından meydana gelir¹.

Kolera için epidemiyolojik² açıdan önemli iki nokta, kıtalararası salgınlara yol açabilmesi ve etkilediği ülkelerde endemik/yerel seyir göstermesidir. Epidemisi/salgınların görüldüğü vakitler genellikle sıcak aylardır. Kirli su kaynakları koleranın bulaşmasında en önemli rolü oynar ve bu nedenle kolera epidemilerinin gelişmesinde önemli olan bir nokta da alt yapının iyi olmamasıdır. Özellikle yoğun ve izdihamlı yerlerde, örneğin kışla, okul, hapisane ve hatta hastane gibi mekânlarda, hastalığın salgına dönüşme riski daha kuvvetlidir.

Koleranın kaynağı, Hindistan'da Bengal deltası üzerinde bulunan Ganj ve Brahmaputra nehirleri arasındaki bölge, yani bugünkü Bangladeş'tir. Bu bölgede hastalık lokal halde her vakit mevcuttur³. Sosyo-ekonomik düzeyi düşük ve pek de temiz bir toplum olmadığı bilinen Hintlilerin dini alışkanlıkları, koleranın Hindistan'ın diğer bölgelerine ve zamanla tüm Güneydoğu Asya'ya da sirayetle, buraların da daimi surette koleranın hüküm sürdüğü birer hastalık kaynakları durumuna gelmesindeki etkenlerden biri olmuştur. Hindistan'ın doğal ortamı her ne kadar hastalığın ortaya çıkışına yardımcı olduysa da bu mikrobun Hint yarımadasının diğer bölgelerine ve de özellikle dünyaya yayılmasında baş etken İngilizlerdir. İngiltere'nin Hindistan'daki savaşlarıyla yerinden edilen nüfus, hem

İngiliz askerleri hastalığa maruz bıraktı⁴ ve hem de pek çok Hintli hastayı hastalıklarıyla birlikte yurtlarının dışına sürdü. Bunun yanında, bu dönemde ulaşım ve taşımadaki hızlı gelişmeler, gemilerin salgın önleme çalışmaları olmaksızın bir limandan ötekine mikrobu taşımalarına sebep oldu⁵.

Kolera Hindistan sınırlarını aşarak altı defa kıtalar arası salgın (pandemi) halini aldı. Bu büyük salgınlar hakkında çeşitli perspektiflerden hareketle farklı yazarlar, muhtelif tarihler vermektedir. Gerçekten de bu büyük salgın dönemlerini kesin olarak saptamak oldukça zordur; ancak, pandemilerin başlama tarihleri olarak 1817, 1829, 1852, 1863, 1881, 1899⁶ kabul edilebilir.

Toprakları geniş bir alanı kaplayan Osmanlı Devleti'nin kolera salgınlarından korunması güçtü. Hala kullanılmakta olan eski ticaret yollarının kesiştiği Osmanlı topraklarında, bu illet ilk kez 1822 yılında görüldükten sonra 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarına kadar demografik, siyasi, sosyal, psikolojik ve ekonomik alanlarda büyük çaplı zararlara sebep oldu. Diğer taraftan İstanbul'da ilk olarak 1831 yılında görülen kolera, yine 20.yüzyılın başlarına kadar Osmanlı başkentini defalarca istila etti.

Bu çalışmanın içerdiği dönemi de kapsayan 1892-95 yılları arasında İstanbul ve Anadolu'nun hemen tümünde kolera etkili oldu. Anadolu 1893 yılında hafif surette ve kısmen, 1894 yılında da şiddetlice ve neredeyse tamamen kolera ile sarıldı. 1893 yılında yine yaz aylarından başlayarak İzmir, Trabzon, Amasya, Tokat ve çevresiyle, Eskişehir ve Kütahya havalisinde aralıklarla kolera salgınları görüldü. 1894 yılında Orta Anadolu'da ilk olarak Sivas'ta patlayan kolera, bundan sonra Anadolu'nun tüm vilayetlerinde kendini gösterdi. 1895 yılının başlarında yalnızca Antalya ve İstanbul'da kolera vardı. Fakat, havaların ısınmasıyla birlikte, Adana ve havalisinde ortaya çıkan illet zamanla Kayseri, Maraş, Adıyaman ve Halep dolaylarına, ardında da evvelki yıl olduğu gibi Sivas, Konya, Ankara ve Hüdavendigar vilayetlerine kadar ulaşarak kendini tekrar gösterdi. Hicaz, Basra, Bağdat ve Anadolu'daki salgınlar başta olmak üzere, Osmanlı Devleti'nde bu dönemde yaklaşık 90-100 bin kişi koleraya yakalanırken, en az 50.000 civarında kişi -bunun önemli kısmı Hicaz bölgesinde meydana geldi- yaşamını yitirdi⁷.

Yukarıda bahsedildiği üzere, XIX. yüzyıl boyunca birçok kez kolera'nın tahribatıyla sarsılan Osmanlı Devleti'nin başkenti, 24 Ağustos 1893 (12 Ağustos 1309) tarihinden itibaren yaklaşık sekiz ay boyunca, 26 Nisan 1894 (14 Nisan 1310)'e kadar kolera istilasıyla mücadele etmiştir. Salgının devam ettiği günlerde alınıp uygulanan önlemler neticesinde, kolera'nın bilinen özelliklerine nazaran bu sıkıntı çok hafif atlatılmış; vukuat ve ölüm sayıları nispeten düşük bir seviyede kalmıştır.

İstanbul ve çevresindeki kolera devam ederken devlet bir takım tedbirler almak zorunda kalmış; bu tedbirlerden birçoğu alt yapı eksikliklerinin fark edilip giderilmesinde, dolayısıyla şehrin modernleşmesinde önemli bir etki yapmıştır. Diğer taraftan, koruyucu sağlık önlemleri alanında kaydedilen gelişme Osmanlı

Devleti'nde neredeyse çığır açıcı nitelikte olmuştur.

Şehirdeki İlk Kolera Vakaları: 1893 yılında İstanbul'da koleraya dair ilk vaka, Hasköy'de 24 Ağustos günü ortaya çıktı. Bunun ertesi günü, Kuleli Askeri İdadisi'ndeki öğrencilerden biri kusma ve ishal halleriyle rahatsızlanıp 24 saat zarfında öldü. Daire-i Askeriye'den bir heyet vakayı incelemekle görevlendirildi ve yapılan tahkikat neticesinde öğrencinin koleradan ölmediği fikrine varılıp, hastanın bulunduğu yerde ihtiyaten oluşturulmuş olan kordon kaldırıldı⁸. Fakat benzer vakaların ardı kesilmeyip, Galata'dan ve Üsküdar Bimarhanesi'nden aynı tip vukuat haberleri gelmeye devam etti.

Bimarhane'de yapılan incelemede, illetin kolera olmadığı ancak dikkat çeken bir hastalık olduğu belirtilmişti. Yine ihtiyaten kordon oluşturulmasına karar verilirken, birkaç gün içinde Bimarhane'de 5 hastanın daha ortaya çıkması ve bunların da üçünün ölmesiyle hastalığın kolera olduğuna dair güçlü bir kamuoyu belirmeye başladı. Ardından 3 Eylül günü Galata'da önceki hastaların ortaya çıktığı yerde bir kadın ve bunun ertesi günü de Fransız Hastanesine kaldırılan bir gemi kaptanı hastalanarak öldü⁹. Aynı gün Hapishane-i Umumi'de muhafız olarak görev yapan askerler arasında şüpheli vakalar görülünce ve üstelik bunlardan biri sonra vefat edince, hemen hapishane de kordon altına alındı¹⁰.

Bu ilk vakalardan sonra, 7 Eylül'e kadar Osmanlı başkenti ve çevresinde Bimarhane ve Umumi Hapishane dışında şüpheli hastalığa rastlanmazken, o gün Bimarhane'nin yanındaki imarette görevli birinin öncekilere benzer şekilde hastalandığı görüldü. Yapılan incelemede hastanın koleraya yakalandığı anlaşıldığı gibi, hasta da iki gün sonra yaşamını yitirdi. Salgın bundan sonra büyük olasılıkla bu kanalla, önce Üsküdar'ın Sultantepesi ile Bimarhane Caddesindeki Tabutçular, Kızlarağası ve Hayrettin Çavuş Mahallelerine sirayet ederek¹¹ etkisini genişletmeye başladı. 12 Eylül'e kadar hastalık şehrin sur içi mevkiine bulaşmadı. Fakat Üsküdar'a misafirlige giden bir kadın Fatih'teki evine dönerken kolerayı da buraya taşıdı¹² ve böylece tarihi yarımadadaki ilk vaka bu şekilde meydana geldi.

Kolera İstanbul'a Nereden Taşındı? İstanbul kolerasının nereden bu şehre taşındığı sorunu uzun bir süre tartışılmış ve bu konuda değişik görüşler ortaya atılmıştır. Hasköy ve Kuleli'de meydana gelen ilk iki vakada, hastaların mikrobi nereden kaptıklarına dair o vakitler yapılan incelemelerde kesinlikle bir bilgiye ulaşılamamıştı. Ancak İstanbul'a ilk kolera mikrobunu bir İngiliz gemisinin getirdiği bilinmekteydi. Batum'dan hareket ederek 14 Ağustos 1893 tarihinde, yani Osmanlı başkentinde salgının başlamasından 10 gün önce, İstanbul Limanına gelen George Fisher adlı bu geminin hastalanan bir tayfası, karaya çıkarılarak İngiliz Hastanesine yatırılmış ve burada hayatını kaybetmişti. Aynı gemi daha sonra İstanbul'dan ayrılıp Malta'ya giderken yolda iki tayfası daha hastalanarak ölmüş ve gemi Malta'da karantinaya alınmıştı¹³. Yani George Fisher'de kolera olduğu gerçeği sabitti. Bu sebeple mikrobun İstanbul'a bu gemi tarafından getirildiği anlaşılmıştı¹⁴. Ancak onun getirdiği mikropların kimleri yakaladığı hiçbir zaman tam olarak bilinemedi.

Osmanlı makamları Bimarhane'deki salgının nereden gelen mikropla hastaneye bulaştığını tespit etmişlerdi¹⁵. Buna göre, Romanya'nın bazı mahallerinde bir müddetten beri etkili olan kolera, Tolcı'ya nereden geldiği belli olmayan, fakat buradan Köstence'ye ve oradan da vakit kaybetmeksizin İstanbul'a getirilen Nazım adlı bir akıl hastası vasıtasıyla Bimarhane'ye sirayet etmişti. Nazım İstanbul'a geldikten sonra birkaç gün hapisanede gözetim altında tutulmuş, sonra Bimarhane'ye nakledilmişti. Bimarhane'de karşılıklı yattığı Lala Ferhat'ın kolera yakalanması ve hapisanede de kolera salgınının başlamasıyla koleranın nereden geldiği böylelikle anlaşılmış oldu¹⁶. Buna karşın, Osmanlı Devleti'nin Köstence Şehbenderliğinden bu konuda istenen ve cevaben gönderilen izahata göre; Mehmet Nazım adlı biri Köstence'den İstanbul'a hiç gelmemişti. Aynı cevapta, bu tarihlerde Romanya'nın hiçbir yerinde kolera olmadığı da belirtiliyordu¹⁷. Şehbenderin yazısına rağmen, gerçekten de 1893 Ağustosunda, Romanya'nın birçok şehrinde koleranın en şiddetli olduğu dönemdi¹⁸ ve bu sebeple hastalığın Bimarhane'ye bu ülkeden gelmiş olduğu kabul edildi. Şurası bir gerçek ki Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu'nun onca araştırmalarına rağmen, yukarıda yazılanlardan da anlaşılacağı üzere, koleranın İstanbul'a nereden veya nerelerden sirayet ettiği net bir şekilde ortaya konamamış, bahsi geçen kurgular olasılıktan öteye geçememiştir.

Üsküdar ve Çevresinde Yaşayan Ahali Arasındaki Kolera Salgını

Salgının ilk günlerinden itibaren Üsküdar ve çevresindeki vakaların sayısı, buranın İstanbul salgınında ilk kolera odağı halini aldığını göstermektedir. İstanbul'daki hastalığın geniş bir alana yayılması hakkında Dr. Chantemesse¹⁹ 18 Ekim tarihli raporunda, özellikle Üsküdar'da kolera odakları oluştuğuna işaret ederek, şehrin diğer yerlerine koleranın sirayet etmesine Üsküdar'a gidip gelenlerin sebep olduğunu belirtmiştir²⁰.

Şehrin bu yakasında ilk olarak Bimarhane'de görülen kolera, sonraları buradan Üsküdar'ın diğer semtlerine sıçradı. Haydarpaşa Hastanesi ve Selimiye Kışlası gibi yine bu havalide bulunan kalabalık mevcutlu yerlere de bulaşan illet, askerler arasından da yüzlercesinin yaşamını yitirmesine yol açtı. Bimarhane'deki salgın dışında bu havalideki ilk kolera vakası, 7 Eylül 1893'te, bu hastanenin bitişiğindeki imarethanede ortaya çıktı. Hastalık daha sonra Üsküdar'ın hemen her yerine yayılıp, 1893 yılının son günlerine kadar varlığını devam ettirdi. Fakat Bimarhane ve Selimiye Kışlasındaki vakalar ayrı tutulursa kolera, şehrin karşı tarafında yaptığı şiddetli yıkımı burada gerçekleştiremedi.

Üsküdar cihetinde 1893 Eylülünde başlayan kolera salgınında, ilk bir hafta içinde, (7-13 Eylül 1893) yalnızca 9 vaka ortaya çıktı. Bu vakalar Üsküdar'ın Sultan-tepe, Tabutçulariçi, Kızlarağası²¹, Selimiye, Hayrettin Çavuş gibi semt ve mahallerinde görüldü. 14 Eylül'den itibaren koleranın bu bölgedeki etki alanı aniden

genişledi. Fakat herhangi bir yerdeki vaka sayısının anormal derecede arttığı görülmedi. Ancak, Üsküdar'ın üst tarafları başta olmak üzere, kuzey-güney doğrultusundaki sahil şeridinde de yeni koleralı hastalar ortaya çıktı. Bu tarihten ay sonuna kadar en çok koleralı, 8 vaka ile Kızlarağası-Tabutçulariçi'nde görüldü. Bunu Harem'deki 4 vaka izledi. Ayrıca Üsküdar merkezi, Murat Reis Mahallesi, Altunizade, Doğancılar, Evliya Hoca Mahallesi, İcadiye, Ahmediye, Nuhkuyusu, Kavak İskelesi ve Kuzguncuk'ta²² en az bir koleralı hasta ortaya çıktı. Böylece yaklaşık üç haftalık vakaların toplamı, salgının hafif geçtiğini gösterir bir mahiyette, ancak 35'e ulaştı²³.

Kolera mikrobu bu havalide, Ekim 1893'te önceki ayki seyrinden farklı olmayarak, yine müteferrik vakalar meydana gelmesine yol açtı. 4-5 vaka görüldüğünden Kavak İskelesi, Kuzguncuk ve Üsküdar merkezi başta olmak üzere, Salacak, Çolak Sinan Mahallesi, Bülbüldere, Süleymanağa Mahallesi, Toygartepe, Karacaahmet, Selami Ali Efendi Mahallesi, İhsaniye, Toygar Hamza Mahallesi ve Gülfem Kadın Mahallesi'nde bu ay içinde toplam 30 koleralı hasta ortaya çıktı²⁴. 28 Ekim'den 6 Kasım'a kadar geçen 10 gün zarfında, Üsküdar ve havalisinde yalnızca iki vaka olması, hastalığın buralardan siliniyor olduğu kanısını uyandırdıysa da aynı tarihten itibaren, özellikle Selimiye'de bulunan Kavak İskelesi'nde ortaya çıkan vakalar bu düşüncenin yanlışlığını sergiledi. Kasım ayı sonuna kadar yalnızca bu semtte 13 vaka görüldü. Bunun dışında Üsküdar merkezde 10, Kuzguncuk'ta 6, Ayazma, Tunusbağı, Yenimahalle, Murat Reis Mahallesi, Süleymanağa Mahallesi, Hayrettin Çavuş Mahallesi, Yeniçeşme, Tophanelioğlu, Batpazarı ve Nuhkuyusu'nda da en az birer vaka görüldü. Böylece Kasım ayı içinde 41 koleralı zuhur etmiş oldu²⁵ ki bu aralık, salgının Üsküdar ve çevresindeki en şiddetli hüküm sürdüğü günleri teşkil etti. Aralık 1893'te, hemen hepsi önceki vakaların ortaya çıktığı semtlerde olmak üzere 27 vaka daha görüldü. Bu ayın sonlarına doğru salgın buralarda tamamen söndürülürken, Üsküdar'da son koleralı hasta 1 Ocak 1894 tarihinde tespit edildi²⁶.

Şehrin Anadolu yakasında Üsküdar'dan başka yerlerde de kolera vakaları görüldü; ancak, bunlar neredeyse yok derecesinde kaldı. Üsküdar'dan sirayet ettiği düşünülen mikropla bu yakadaki tüm salgın boyunca (7 Eylül 1893-7 Ocak 1894) Haydarpaşa, Kadıköy, Beylerbeyi, Çengelköy, Kanlıca, Paşabahçe, Beykoz, Göksu Bendi, Anadoluferi, Çamlıca ve Küçükbakkalköy'de toplam 42 vaka zuhur etti²⁷. Bunlardan çok büyük bir kısmı Kadıköy, Haydarpaşa ve Beykoz'da meydana geldi. 24 Mart 1894 tarihinde Üsküdar-Yenimahalle'de, 26 Mart'ta Kadıköy'de, 3 Nisan'da Üsküdar-Selamsız'da, 4 Nisan'da Kuzguncuk ve Anadoluhisarı'nda toplam 5 kolera vakası daha görüldü²⁸. Genel olarak İstanbul salgınına kapsayan zaman içinde meydana gelmiş olmalarına rağmen, bu son vakalar şehrin Anadolu yakasındaki salgının devam ettiğini göstermez. O sıralarda Galata tarafında biraz şiddetlenen kolera, o tarafa gidip gelenlerle İstanbul'un Anadolu yakasına taşınmış olması akla daha yatkındır. Çünkü bahsedilen bu 5 hastadan başka, Üsküdar ve havalisinde yeni koleralı görülmedi ve bunlar müteferrik vakalar olarak kaldı.

Selimiye Kışlası

175 adedi ilk dört aylık süre zarfında olmak üzere, İstanbul'un Anadolu yakasındaki ahali arasından 180 kişinin koleraya yakalanması, hastalığın bu havali-deki, özellikle Üsküdar dışındaki yerlerdeki tahribatının yüksek olmadığını göstermektedir. Anadolu yakasının, şehrin Suriçi ve Galata kısımlarına göre geniş ve boş alanlarının fazlalığı sebebiyle, daha seyrek bir yerleşmeye sahne olarak, yine diğer ikisine göre çok daha az bir nüfusa sahip olması, bunun başlıca nedenidir. Fakat yukarıda da belirtildiği gibi Bimarhane'deki ve Selimiye Kışlasındaki vakalar bu değerlendirmenin dışındadır.

Üsküdar Toptaşı Bimarhanesi'ndeki Kolera Salgını

Daha önce de değinildiği üzere, Hasköy'deki vakadan birkaç gün sonra, 29 Ağustos 1893 ve onu izleyen günlerde, Toptaşı Bimarhanesi'nde²⁹ bulunan hastaların benzer şikâyetlerle hastalandıkları görülmüştü. İlk olarak, birkaç aydan beri bu hastanede tedavi gören Lala Ferhat Ağa adındaki bir akıl hastasında müşahade edilen kolera alametleri, ardından hızla diğer hastalar arasında görülmeye başladı. Bimarhane baştabibi Kastro'nun tüm gayretlerine rağmen hastalığın nasıl olup da Bimarhane'ye girdiği tespit edilemeyince³⁰, çok daha sonraları, buradaki salgının sönmeye yüz tuttuğu günlerde, özel bir komisyon kurularak işin aslı araştırılıp ortaya çıkarılmaya çalışıldı. Neticede, koleranın Bimarhane'ye,

Romanya'nın Köstence şehrinden gelen bir akıl hastasından bulaştığı kabul edildi³¹.

31 Ağustos 1893 tarihinde meydana gelen ani iki ölümden hemen sonra, mikrobiyoloji konusunda uzman kabul edilen Binbaşı Hamdi Bey, Bimarhane'ye gönderildi. Hamdi Bey, orada ilk ölen kişi olan Lala Ferhat'ın dışkısından numuneler aldıktan sonra, bu numuneler üzerinde mikroskopla yaptığı incelemelerde, kolera mikrobuna rastlayamadığını bildirmesi üzerine, ilgili makamlarda bir anlık rahatlama yaşandı. Fakat müteakip günlerde hem hasta ve hem de ölü sayıları artınca, Sıhhiye Meclisi müfettişi Vitalis Efendi'yi Bimarhane'ye gönderdi³². O da hastanenin baştabibi Kastro ile görüşüp, gerekli incelemelerini yaptıktan sonra, meclisine sunmak üzere bir rapor hazırladı. Hamdi Bey'in aksine Vitalis Efendi raporunda, bilhassa sürekli artan vaka sayılarına nazaran, hastalığın koleraya çok benzediğini belirtti³³. Biraz sonra, bir takım önlemleri içeren ve Vitalis'in görüşlerine dayanarak kabul edilen Sıhhiye Meclisi kararı, bu rapor üzerine alındı.

Sıhhiye Meclisi'ndeki 3 Eylül 1893 tarihli toplantıda, Bimarhane'nin derhal kordon altına alınmasına dair karar alındıktan başka, müfettişin raporundan yola çıkılarak, hastanenin Yassıada'ya taşınması uygun görüldü. Buna gerekçe olarak ise, Bimarhane'nin o denli akıl hastasını alacak bir bina olmadığı ve dolayısıyla, koğuşlardan birine bulaşan mikrobun oradaki bütün hastaları kolayca yakaladığından, burasının bir hastalık membaı halini aldığı gösterildi³⁴. Meclisin kararında tahliye işinin nasıl olacağını da izahına girişildi. Buna göre, Bimarhane'deki doktor, memur, hastabakıcı ve hastalar zaptiyelerin koruması altında, çevredeki ahalinin uyumasından sonra, gece geç vakitlerde kır yoluyla Harem civarındaki Kavak İskelesine indirilerek, bir veya birkaç vapura bindirilecek ve sıhhiye gardiyanlarının refakatinde Marmara Denizi'nde, hemen hemen boş bir vaziyette bulunan Yassıada'ya taşınacaklardı. Ardından adaya gönderilecek çadır, erzak, ilaç ve gerekli diğer malzemelerle burada geçici bir hastane kurulacaktı. Sevkiyattan sonra adada kalması gerekenler dışında, bu iş için görev yapan herkes, Kavak Tahaffuzhanesi'ne gönderilerek tathir ve tebhir (temizleyip tütsüleme, etüvden geçirme) işlemlerine tabi tutulduktan sonra, 15'er gün karantinaya konulacaklardı. Ayrıca, Bimarhane binası ile sevkiyat sırasında geçilen yollar ve kullanılan vapurlar, kimyevi maddelerle dezenfekte edilecekti³⁵.

Onca hastanın, üstelik koleralı akıl hastalarının Üsküdar sokaklarından geçirilerek, hiç de uygun olmayan boş bir adaya taşınacak olması, akıl almaz bir girişim olacaktı. Neyse ki işin meşakkati ve iyi bir plana muhtaç oluşu sebebiyle Sıhhiye Nazırı ve Sıhhiye Meclisi üyelerinin de katılımıyla Şehremaneti Dairesi'nde 4 Eylül günü toplanan Fevkalade Komisyonda, koleraya karşı alınacak tedbirler hakkında malumat sahibi olması nedeniyle, padişahın emriyle bu toplantıya katılan Dr. Muhtar Celalettin Efendi sayesinde büyük bir hatanın eşiğinden dönüldü. Muhtar Celalettin'in geç katılabildiği toplantının kararının çoktan alınmış olmasına rağmen, söz alarak düşüncelerini dile getirmesi, başta Üsküdar yakası olmak üzere İstanbul'un şanslıydı. Gerçekten de Bimarhane'de bulu-

nan o kadar hasta ya da bulaşık olma ihtimali bulunan insanın sokaklardan geçirilerek, başka bir yere nakli halinde hastalığın yayılmasının önüne geçilemeyebilirdi. Halbuki, hastanenin nakline hiç gerek olmadan da sorun halledilebilirdi. Ancak hastalığın ortaya çıkışından beri Bimarhane’de alınan tedbirlerin yetersiz kalması ve bazı yanlış uygulamalar, hastalığın önünün alınamamasına yol açmış olabilirdi³⁶. Bunun giderilmesinden sonra Avrupa’da da örnekleri görüldüğü üzere, hastalığın ortaya çıktığı yerde yok edilmesi, çok daha tehlikesiz ve doğru bir yol olacaktı. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, Muhtar Efendi toplantıya katıldığında, tahliyeye dair müzakereler yapılmış ve karar mazbatasına yazılmıştı. Bu sebeple onun fikirleri, orada kendisine hak verenlerin de olmasına rağmen itibar görmedi.

Fakat, II. Abdülhamid titiz bir tutum sergileyerek, Dr. Muhtar Celalettin’in sözlerindeki doğruluk payını takdir etti. Bunun dışında, taşıma işleminin detayları ve Yassıada’nın bu işe gerçekten uygun olup olmadığı padişahın aklına takılan diğer hususlardı. Tatmin olmayan Osmanlı sultanı, aynı komisyonun Dr. Muhtar Celalettin Bey’in katılımıyla, 5 Eylül’de tekrar toplanmasını istedi³⁷.

Bir gün önceki toplantıdaki kararları alanlar bir anda uyanıverdi ve tarihi hata-dan dönülmüş oldu. Komisyon, nakil işleminden vazgeçerken iki gerekçeyi öne sürdü. Bunlardan ilki, Muhtar Efendi’nin belirttiği gibi, koleranın ortaya çıktığı mahalde söndürülmesinin gelişmiş devletler tarafından da uygulanan en güvenli yol oluşuydu. Öyle ki bu hareket, bundan sonraki zamanlarda okul, kışla ve benzeri toplu yaşanan yerlerde hastalık ortaya çıktığında, yine tahliye yolunun gündeme gelmesine yol açan bir örnek teşkil edecekti. İkinci gerekçe olarak ise, hastaların naklinin halkın endişe, korku ve yönetim aleyhine dedikodu yapmasına sebep olacak olması³⁸ gösterildi. Böylece Bimarhane’de hizmet verenlerle birlikte 600 kişiye yakın nüfusun yerinde bırakılıp, alınacak tedbirlerle kolera-nın bulunduğu mahalde söndürülmesinde karar kılındı. Aynı toplantıda ayrıca, Bimarhane’de alınacak önlemlerle yapılacak işlemlere dair bir talimatname hazırlandı³⁹.

Toptaşı Bimarhanesi ile ilgili alınan karar ve hazırlanan talimatnamenin üzerinden çok geçmemişti ki 13 Eylül’e kadar Üsküdar yakasındaki beş hastadan üçünün, Bimarhane lağımının geçtiği cadde üzerindeki ev, han ve dükkânlarda ortaya çıkması⁴⁰, burasının koleranın yayılmasında bir odak haline geldiğini gösterdi. Bu durumun farkına varılmasından sonra, Sıhhiye Meclisi’nin tavsiye niteliğindeki görüşüne göre; hastanenin kordon altında tutulmasındansa hastalardan taşınabilenlerin başka yerlerde kurulacak barakalara nakli gerekmektedir⁴¹. Bu uyarıya rağmen her hangi bir girişimde bulunulmamasının sebebi; ya Paris’ten Pastör’ün gönderttiği talimat uyarınca hastaların kesinlikle buradan çıkarılmaması yönündeki ikaz⁴² ya da Bimarhane’deki salgının yavaş yavaş kontrol altına alınıyor olmasıydı.

2 Ekim’den itibaren, salgının tamamen söndürülmesinin üzerinden on gün geçtikten sonra, ilgili nizamnamelere göre kordonun kaldırılması gerekiyordu. Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu’nda, bu sebeple bir mazbata hazırlanarak padişah-

ha sunuldu. Ancak, Sultan Abdülhamid'in o sıralar buna izin vermeye niyeti yoktu. 21 Ekim'de bu arzu tekrar edildiyse de kordonun kaldırılması için birkaç hafta daha beklendi⁴³. Nihayet 8 Kasım 1893'te Bimarhane'deki kordon kaldırılarak, doktor ve memurların giriş çıkışları serbest hale getirildi⁴⁴.

Kolera, Bimarhane'de 17 Eylül'e kadar geçen 20 gün içinde 112 kişiyi yakalayıp, bunlardan 78'inin hayatının son bulmasına yol açtı⁴⁵. Bundan sonra, yaklaşık 20 gün daha hafif surette devam eden salgında, 2 Ekim'de son vefat olayı gerçekleşti. Bu ana kadar geçen sürede toplam 117 kişi koleraya yakalandı ve bunlardan 86'sı hastalığa yenilirken, 31 tanesi de şifa buldu⁴⁶. Hastalardan başka, diğer görevlilerle birlikte, yaklaşık 600 kişinin bulunduğu böyle kalabalık ve sıkışık bir binada vaka ve ölüm sayısının çok daha ağır olması işten bile değilken, Tedabir-i Sıhhiye Komisyonu'nun aldığı önlemler, bunun önüne geçilmesinde etkili oldu. Yine bu neticenin alınması yolundaki gayretler, sonraki günlerde meydana gelen Haydarpaşa Hastanesi veya Selimiye Kışlası salgınları gibi benzer durumlarda yapılacaklara, iyi bir tecrübe teşkil etti.

Salgının sıkıntısını en çok çekenler hiç şüphesiz Bimarhane'deki doktor, memur ve hademelerdi. Salgının ilk günlerinde kolera, doğal olarak en çok Bimarhane'de görev yapan bu insanları telaşlandırmıştı. Üstelik bunlar, artık her zamankinden daha çok ve kordon altında olarak çalışmaya mecburdular. İşte böyle bir ortamda, görevlilerin vazifelerinden ayrılacaklarından çekinildiğinden, bir aya mahsus olmak üzere maaşlarına birer misli zam yapıldı⁴⁷ ve bu tehlike de bertaraf edilmiş oldu. Daha sonraki askeri doktor tayinleriyle birlikte burada görev yapan heyet, Kasım ayı başlarına kadar yaklaşık 70 gün kordon altına kaldı. Kordonun kaldırılmasına yakın buradaki doktorlara birer rütbe terfi ve bazılarının da nişanlar verildi⁴⁸.

İstanbul'da Vazife Yapan Askerler Arasındaki Kolera Salgını

1893-94 İstanbul salgını sırasında kolera, şehirde birbirinden farklı mevkilerde bulunan askerlerden 563'ünü yakalamış ve bunlardan 255'inin hayatını kaybetmesine neden olmuştur⁴⁹. Ölüm oranının % 45'e tekabül ettiği bu rakam, kolera salgınları için çok fena bir netice değildir. Salgının başlarından itibaren, Selimiye Kışlasında çok sayıda koleralı asker görülmüş; illet, en çok buradaki efrat arasında etkili olmuştur. Salgında başkentten Üsküdar yakasında, Selimiye Kışlasından başka önemli bir kolera ocağı ortaya çıkmamış; yalnızca Nuhkuyusu, Üsküdar Büyükdere, Kavak, Çayır, Kadıköy gibi karakolhanelerde görev yapan askerler arasında birkaç vukuat zuhur etmiştir⁵⁰. Kışlada ortaya çıkan koleralıların büyük kısmı, Haydarpaşa Hastanesine sevk edilerek tedavi edilmeye çalışılmış; bunlar dâhil olmak üzere, salgın sırasında Haydarpaşa Hastanesine 169 koleralı asker nakledilmiştir. Ayrıca, Selimiye Kışlasında oluşturulan sağlık biriminde, Liman-ı Kebir (Rumelifeneri) ve Beylerbeyi Hastanelerinde de koleralı efradın iyileştirilmesi için çaba harcanmıştır.

Toptaşı Bimarhanesi Avlusu

Sultan II. Abdülhamid

1893–94 İstanbul Salgınının Genel Değerlendirmesi

Salgının başladığı 1309 Ağustosunda (13 Ağustos–12 Eylül 1893) İstanbul'da 141 kişi koleraya yakalandı ve bunlardan 87'si yaşamını yitirdi. Eylül 1309 (13 Eylül–12 Ekim 1893)'da bu sayılar biraz daha artarak, 181 vaka ve 94 vefata ulaştı⁵¹. Teşrin-i Evvel 1309 (13 Ekim–12 Kasım 1893)'da kolera vukuat ve ölüm sayıları mislince artarak, 330 yeni vaka ve 194 vefat gerçekleşti. İstanbul'da salgın boyunca kolera vaka ve ölümlerinin en çok görüldüğü dönem, 1320 vukuat ve 727 ölüm ile 1309 Teşrin-i Sâni (13 Kasım–12 Aralık 1893) ayı oldu. Hastalığa yakalananlardan 1090'ı sivil, 230'u da askerdi. Diğer yandan, bu dönemde kolereden ölenlerin 625'i sivil, 102'si de askerdi. 1893 Aralık ortalarında, soğuklar nedeniyle mikrobun kırılacağı düşünülmekteydi. Ancak bu ay içinde zuhur eden vukuat sayısı, Kasım ayına göre çok azalmış olmakla birlikte, yine de beklenenin üzerinde oldu. Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu tarafından bunun sebebi olarak, halkın yiyecek ve içeceklerine dikkat etmemesi ile ortaya çıkan mide ve bağırsak bozukluklarına karşı yeterli hassasiyetin gösterilmemesi olduğu işaret ediliyordu.⁵² Gerçekten de kış mevsiminin tam ortasına varılmasına ve havaların iyice soğumasına karşın, salgının hala hükmünü icra etmesi dikkat çekiciydi. Nitekim önceki ayın sonlarında en şiddetli haline kavuşan salgında, 1309 Kanun-ı Evvel ayında (13 Aralık 1893–12 Ocak 1894) da 381 yeni vaka ve 227 kolera ölümü meydana geldi.

Günümüzde Marmara Üniversitesi'ne ait olan Tıbbiye-i Şahane Binası

Kanun-ı Sâni 1309 (13 Ocak–12 Şubat 1894)'da, evvelki ay başlayan düşüş daha da hızlanarak, 102 yeni vukuat ve 70 vefat raddelerine geriledi. *1309 Şubatında* (13 Şubat–12 Mart 1894) bir miktar daha azalan vukuat sayısı 89, vefat sayısı da 53 oldu. *1310 Martında* (13 Mart–12 Nisan 1894) özellikle Rum vatandaşlar arasında canlanan salgının şiddeti artarak, 134 yeni vaka ve 81 ölüme yol açtı. Koleranın İstanbul'daki son kurbanının öldüğü 14'üne kadar *Nisan 1310* (13 – 26 Nisan 1893)'da, yalnızca 5 vukuat ve 4 vefat meydana geldi⁵³.

24 Ağustos 1893 (12 Ağustos 1309) günü başlayan 1893–94 İstanbul kolera salgını, 26 Nisan 1894 (14 Nisan 1310) tarihinde sona erdi. Bu süre zarfında 2683 kişi koleraya yakalanırken, bunun 1537'si hayatını kaybetti. Hastalığı yenenlerin sayısı ise 1146 oldu. Bu netice ile hastalığa yakalananların % 57,2'si yaşamını yitirirken, % 42,8'i iyileşmiş oldu. Salgının devam ettiği 246 günün ortalama vukuat sayısı yaklaşık 11 kişi olurken, günlük ortalama ölüm ise 6'nın biraz üzerinde meydana geldi⁵⁴.

Salgın Esnasında Alınan Tedbir ve Uygulamalarla Bunların Üsküdar'a Yansıyan Kısımları

Koleranın İstanbul'a yaklaştığı günlerde, hastalığın Dersaadet'e bulaşması ihtimaline karşı, gerek hastalığın sirayetini engellemek ve gerekse mikrop İstanbul'a bulaştığında, müzakereler yaparak gereken sıhhi tedbirleri süratle alıp uygulamakla yükümlü özel bir komisyonun varlığına ihtiyaç duyulunca, 24 Ağustos 1893 tarihinde, Şehremininin başkanlığında Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu (Tedabir-i Sıhhiye Komisyonu ya da Tedabir- Sıhhiye-i Fevkalade Komisyonu)'nun kurulmasına karar verildi⁵⁵. Komisyonun başlıca icraatları, sıhhi temizlik, kordon usulünün tatbiki, bazı gıdalar hakkındaki kısıtlamalar, sosyo-ekonomik durumu bozuk ahaliye ev tahsisi ile bunların bazılarının şehirden gönderilmesi, altyapı çalışmaları, askeri alanlarda ve okullardaki sıhhi durumun iyileştirilmesi çalışmaları olmuştur. 1893-94 Salgını sırasında ve sonrasında Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu'nun başlıca icraatları, sıhhi temizlik, kordon usulünün tatbiki, bazı gıdalar hakkındaki kısıtlamalar, sosyo-ekonomik durumu bozuk ahaliye ev tahsisi ile bunların bazılarının şehirden gönderilmesi, altyapı çalışmaları, askeri alanlarda ve okullardaki sıhhi durumun iyileştirilmesi çalışmaları olmuştur.

sıhha-i Umumi Komisyonu'nun gayretli çalışmaları, İstanbul'da koleranın hafif surette atlatılmasının en başta gelen etkeni olmuştur. Zira, bu süre zarfında kolera'ya dair tedbir ve kararları alıp uygulayan, bu kurum olmuştur⁵⁶.

Sıhhiye Heyetleri ile Kolera Hastanelerinin Kurulması

İstanbul'da baş gösteren hastalığa karşı ilk olarak 25 Ağustos 1893 tarihinde, şehrin dört bölgeye ayrılıp bunların her biri için birer sıhhiye heyeti oluşturulmasına karar verildi. Bunun ilham kaynağı, özellikle Fransa'daki benzer uygulamalar olmuştur. Orada olduğu gibi, şüphe çeken bir hastalık ortaya çıktığında, doktorlar derhal hastanın bulunduğu mahalle giderek ilk tedaviyi yaptıktan sonra, etrafın antiseptik maddelerle temizlenmesini sağlayacaklardı. Bu amaçla, heyetlerde dörder doktor ile birer de eczacı görev yapacaktı. İstanbul ve Üsküdar için birer, Beyoğlu ve Hasköy için bir, Beşiktaş ve Boğaziçi'nde de bir olmak üzere, ayrı ayrı görev yapacak bu heyetlere atanacak doktorlardan birer adedi Sıhhiye Meclisi⁵⁷ üyelerinden ve kalanları da askeri doktorlar arasından seçilecekti. Öte yandan eczacıların ikisi sivil, ikisi de askeri eczacılar arasından tayin edilecekti⁵⁸. Heyetler, şüpheli hastalık ortaya çıktığı durumlarda, kordon oluşturulması ve benzeri tedbir ve uygulamalara dair hazırladıkları raporları doğrudan, mahiyetinde çalışacakları, Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu'na sunacaklardı⁵⁹. Kolera hastaneleri hizmet vermeye başlamadan evvel şüpheli hastaların, salgının yayılıp büyümesi açısından çok tehlikeli bir şekilde, bazı sivil ve askeri hastanelerde tedavilerine kalkışılmıştı. Bu konudaki yanlışlık fark edilerek, sıhhiye heyetlerinin şüpheli gördükleri hastaları tedavi edecekleri, diğer hastanelerden ayrı olarak yalnızca kolera hastalarına has, 4 adet hastanenin kurulmasına karar verildi. Bu sebeple oluşturulan 4 heyet için 4 ayrı ev kiralanarak donanımlarının yapılmasına ve bunların kolera hastaneleri olarak hizmet vermelerine başlanıyorken⁶⁰, 4 Eylül'de Sıhhiye Nazırı ve Sıhhiye Meclisi üyelerinden bazılarıyla şehremini ve Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu üyelerinin katılımıyla gerçekleşen fevkalade toplantıda, İstanbul için 4 heyetin yetersiz kalacağı fikri benimsendi. Bu yüzden her belediye dairesinde bir sıhhiye heyeti oluşturulmasına ve 10 belediye dairesinin her birinde birer hastane tesis edilmesine karar verildi⁶¹. Ayrıca önceki dört heyete tayin edilen toplam 16 doktora askeri ve mülki yeni 28 doktor daha eklenecekti⁶². Daha sonraları buradaki hastalığın miktarındaki yoğunluk üzerine, bir heyet ve hastane de Hasköy için oluşturuldu⁶³. Bunlardan Dokuzuncu Dairenin *Üsküdar Tophanelioğlu*'nda bulunan hususi hastanesine, ilk hasta 13 Eylül 1893 (1 Eylül 1309) tarihinde olmak üzere, salgın süresince toplam 77 kişi yatırılmıştır. Bunlardan 9'u şüpheli olarak getirilip kolera'ya yakalanmadığı anlaşılıp şifa bulmuş, 5'i zaten ölmüş olarak getirilmiş, 38'i hastanede ölmüş ve 25'i de iyileşmiştir. *Beykoz*'da oluşturulan Sekizinci Belediye Dairesinin özel kolera hastanesine ilk hasta 11 Eylül 1893 (30 Ağustos 1309)'de kabul edilmiş ve salgın müddetince 13 hasta tedavi edilmeye çalışılmıştır. Hastalardan birinin koleralı olmadığı sonradan anlaşılmış; fakat, kolera şüphesiyle hastaneye yatırılıp, daha sonra taburcu edilmiştir. Diğer 12 ki-

şiden 7'si hayatını kaybederken, 5'i de sağlığına kavuşmuştur. Onuncu Dairenin *Haydarpaşa*'daki İbrahimağa Çayırında bulunan hususi hastanesine, 20 ve 23 Kasım ve 3 Aralık 1893'te olmak üzere, yalnızca 3 kişi yatırılarak 1'i kurtarılmış ve diğer 2'si vefat etmiştir⁶⁴.

Kordon Usulünün Uygulanması

Bu uygulamada asıl olan, hastalığın ortaya çıktığı yerden dışarı yayılmasını engellemek ve aynı yerde imha edilmesini sağlamaktır. Yani bu, karantina usulünün dar kapsamlı başka bir versiyonuydu. Daha salgın başlamadan önce, eğer bir yerde kolera görülürse, belediye ve zabıta idareleri tarafından orasının *abluka* altına alınarak, acilen Sadaret'e ve Sıhhiye Nezareti'ne haber verilmesi hususunda da yetkililer uyarılmıştı⁶⁵. Bu, kordon usulünün ilerleyen günlerde uygulanacağına dair, bu günlerde görülen ilk işaret oldu. 1893'ün Eylül ayı sonlarında, şehirde artan vakaların miktarıyla orantılı olarak, kordon altına alınan yerlerin sayısı da artmaktaydı. Bu başka bir sıkıntıyı gündeme getirdi. O sırada 10 gün olan kordon müddeti boyunca, bunların güvenliğini sağlayan polis ve jandarmaların miktarı artık yetersiz kalmaktaydı. Özellikle Üsküdar yakasında çok sayıda yeni görevliye ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu nedenle o ana kadar yeni bir masraf kapısı açacak olması nedeniyle kaçınılan geçici güvenlik görevlisi alımından başka çare kalmadı. Nihayet 26 Eylül 1893 tarihinde, başlangıçta iki aylık tasarlanırken, daha sonra görev süreleri salgından çok sonralara kadar uzatılan 100 nefer jandarma istihdamına dair irade çıktı⁶⁶.

Kordonlar şehrin diğer kısımlarında olduğu gibi Üsküdar sakinlerine de büyük sıkıntı yaşatmıştır. Kordonların süresi, salgın boyunca değişiklikler göstermekle beraber, başlangıçta 10 gündü. Hastalığın yayılmasını önlemesi yönüyle muhakkak olan faydası yanında, maddi manevi zararları da anlaşılabilen kordon usulüne halkın pek de sempatisi yoktu. Sürekli devam eden şikayetlerin yanında, salgının büyümesinden sonra çok sayıda kordonun teşkili için eldeki imkanların yetersiz kalması, zaman zaman bu usulün terk edilmesini ve hiç uygulanmamasını savunanları ortaya çıkardı. Şurası da belirtilmelidir ki kordonun tatbikiyle beraber, kordon içinde kalacakların yiyecek içecek ve diğer gereksinimleri için sıkıntı çekmelerine müsaade edilmeden ve bu insanlara iyi davranılarak ihtiyaçları karşılanmaktaydı. Kordon oluşturulduktan hemen sonra, illete yakalananların evleri, bazen de işyerleri, hastanın kullandığı eşya ve elbiseleri dezenfekte edilmekteydi⁶⁷.

Kolerahlılara İlaç Temini İçin Nöbet Eczanelerinin Tesisi

Gerek kolera ve gerek diğer hastalıklara yakalanıp tedavi için maddi imkânı olmayan fakir ahali için, belediye daireleri bünyesinde oluşturulan merkezler ve *nöbet eczanesi* denen yerler, bu insanlara lazım olan ilaçların hazırlanıp bedava olarak verildiği mekânlardı. Bu yerlerden ahalinin yararlanabilmesi için, gazete ilanlarıyla halk bilinçlendirilmeye çalışılarak, İstanbul'daki sıhhiye heyetleri

Üsküdar Tebhirhane Binası

merkezleriyle nöbet eczanesi olarak düzenlenen yerler, yine bu ilanlar yoluyla halka duyuruldu. Bunlardan 9. Belediye Dairesinde bulunanlar, “Üsküdar Doğancılar’daki sıhhiye heyeti merkezi nöbet eczanesi” ile “Ahmediye Meydanı’ndaki İstavrakî’nin eczanesi”; 8. Daireninki, Kanlıca’daki “sıhhiye heyeti merkezi nöbet eczanesi” ile “Beykoz’da Nikola’nın eczanesi”; 10. Daireninki ise “Kadıköy’deki sıhhiye heyeti merkezi nöbet eczanesi” ile “Belediye dairesi yanındaki eczane” olarak tespit edilmiştir⁶⁸.

İçme Suları Hakkındaki Çalışmalar. Kolera mikrobunun yayılmasındaki en önemli etkenlerin başında kirli su kaynakları gelirken, kolera epidemilerinin gelişmesinde önemli olan bir nokta da yerleşim birimlerindeki alt yapının iyi olmamasıdır. Bu gerçeğin farkında olan Osmanlı Hükümeti, başkentin içme suyu kaynaklarının kontrol ve ıslahı ile ilgili, salgının başlarından itibaren bir uyanıklık hali sergilemiştir. Ancak belirtmelidir ki bu husustaki çalışmalar, kolera’nın şiddetinden dolayı şehrin Galata ve Suriçi kısımlarında ağırlıklı olmuştur. Aynı konuda Üsküdar yakasındaki çalışmalara dair ancak birkaç örnek de bulunmaktadır. Bimarhane’deki salgın sürerken, burada kullanılan suyun sağlığa uygun olup olmadığının tespiti için 9 Eylül 1893 tarihli bir irade çıktı⁶⁹ Bundan sonra, suyun kaynağı, güzergâhı ve bu güzergâh üzerinde pis lağım ve derelere karışmamış olduğu, yani içmeye ve kullanıma uygun bir su olduğu, Şehremane-

ti'nin görevlileri tarafından ortaya kondu⁷⁰.

O vakitler Üsküdar ve Kadıköy taraflarının içme suyu birçok küçük hacimli şebekeden karşılanmaktaydı. Bunun dışında, bir kaç memba suyuyla kuyu suları da kullanılmaktaydı. Ekim 1893'ün ilk günlerinden itibaren Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi tarafından Göksu bendinden sağlanan su, adı geçen mahallere verilmeye başlanmıştı⁷¹. Diğer taraftan, şehrin Anadolu yakasındaki askerler arasında, salgının başından beri önemli miktarda vukuat ve can kaybı yaşanmıştı. Koleranın bu havalide bilhassa Selimiye Kışlasında etkili olması üzerine, kışladaki içme sularından şüphelenildi. İncelemeler sonucunda, kışladaki suyun sağlıksızlığına kanaat getirildiğinden kullanılması yasaklandı. Buradaki salgın bite-ne kadar, askerler için pek yeterli olmamasına ve kışlaya taşınması da müşkülata sebep olmasına rağmen, Kayışdağı'ndan sağlanan memba suyu kullanıldı. Selimiye Kışlasında salgın tamamen söndükten sonraki günlerde ise şirketin Göksu'dan getirdiği su kullanılmaya başlandı⁷².

Şehrin Temizliği İle İlgili Çalışmalar

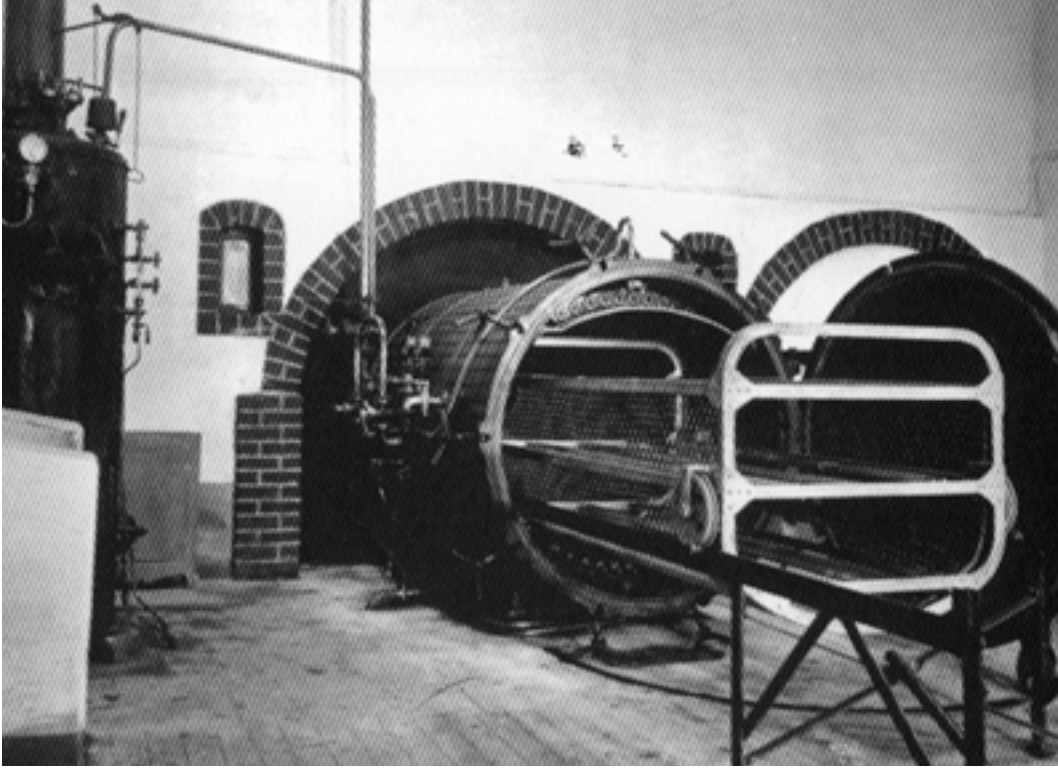
Bu dönemde salgından önceki uygulamaların devamı olarak, başta dere yataklarıyla lağımlar; bunlardan başka, şehirde sağlıksız koşullar içeren mahallerle, kolera görülen yerlerin dezenfeksiyonu yapıldı. Bu şekilde, hastalığın hayat bulmasına yardımcı etkenlerin giderilmesine çalışıldı. Şehrin gerçek manada temizlenebilmesi ve kolera yataklık edebilecek bir yapıdan kurtulması için gereken sıhhi mühendislik çalışmaları, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde içinde bulunduğu borç batağı ve mali müzayaka göz önüne alındığında, çok pahalıydı. Üstelik bu çalışmalar uzun süreli planlama ve ciddi finans gerektiren projelere muhtaçtı. Zamanla pislik birikmesi sonucu bataklık halini alan ve bu halleriyle çevreleri için ciddi tehlikeler oluşturan derelerin temizlenmesi için uğraşarak, kolera mikrobunun yaşayıp çoğalabileceği bu yerler ortadan kaldırılmaya çalışıldı⁷³.

Bu günlerde mahallelerden toplanılan çöpler, İstanbul, Kadıköy, Üsküdar ve Beşiktaş taraflarında, tanzifat iskelesi olarak kullanılan yerlerden mavnalarla Kızkulesi veya Ahırkapı açıklarında akıntıya bırakılmaktaydı. Ancak çöplerin mavnalardan denizde yeterince açıklara bırakılmaması nedeniyle tekrar sahile döndüğü fark edilince, çöp mavnalarını çekmeye yarayan römorkörlerin kullanılmasına başlandı⁷⁴.

Şehirdeki dezenfeksiyon işlerinin başında bulunan Hıfzıssıhha Başmüfettişi Bonkowski Paşa, Fransa'dan getirtilen dezenfektör Mondragon ile 1. ve 2. Fırkalarındaki itfaiye alaylarından seçilen subay ve askerlerle bu işi yürütmekteydi⁷⁵. Oluşturulan iki dezenfekte ekibinden biri İstanbul tarafında, diğeri de Üsküdar tarafında olmak üzere, belediyelerce kendilerine tahsis edilen mahalleri üs ederek, salgın boyunca ve sonrasında görev yaptılar⁷⁶.

Tebhrehanelerin Açılması

Koruyucu sağlık hizmetlerinin en tesirli yöntemlerinden olan dezenfeksiyon

Üsküdar Tebhirhanesi'nde kullanılan etöv makinalarından biri

usulünün Osmanlı Devleti'nde tam olarak uygulanmaya başlaması tebhirhanelerle olmuştur. Bulaşıcı hastalıklardan birisine yakalanan kişilerin eşya ve giysilerinin basınçlı su buharı ile, yine bu hastalıkların görüldüğü ev, işyeri ve bunun gibi mekanları kimyasal maddelerle, temizlemekle görevli kurumlara *tebhirhane* denir. İstanbul salgını öncesinde Şehremaneti ile Sıhhiye Nezareti bünyesinde faaliyet gösteren tahaffuzhanelerin⁷⁷ bazılarında etöv (tebhir-buhar) makineleri ve pülverizatörler (küçük boy etöv) kullanılmaktaydı⁷⁸. Öte yandan, koleranın Osmanlı başkentine iyice yaklaştığı 1893 yazında, İstanbul'da kullanılmak üzere üç etöv makinesiyle dört pülverizatör Avrupa'dan satın alındı⁷⁹. Bu sırada tebhirhane tabiri hiç kullanılmamaktaydı; ancak, etövlerin sabit olanlarıyla yapılacak işlem tebhirhanelerde yapılanlardan çok farklı değildi. Bunun yanında, tebhirhanelerin çok daha güvenli ve sıkı çalışmış olduğu söylenebilir. İstanbul'da tebhirhaneler yapılması hakkında ilk düşüncenin Fransız Chantemesse'e ait olduğu bilinir. Fransız doktor 6 Ekim 1893 tarihli raporunda Beyoğlu, Üsküdar ve İstanbul tarafları için üç ayrı büyük şubenin ihdasını gerekli göstermiştir⁸⁰. Bunun üzerine Üsküdar Açıktürbe'de, Gedikpaşa'da ve Tophane Pazarkapısı'nda yapımına başlanılan tesislerden, önce Gedikpaşa'daki 17 Aralık 1893'ten itibaren hizmete girmiş⁸¹; 9 Mayıs 1894'te Üsküdar'daki⁸² ve kısa bir süre sonra da Tophane'deki tebhirhanenin inşaatı bitirilerek faaliyete geçiril-

miştir⁸³. Kolera İstanbul'da 1893–94 salgınında, dünyanın her yerindeki gibi, yoğun olarak alt sınıftan kurbanlar seçtiğinde, Osmanlı otoriteleri hastalığın getirdiği yıkımı hafifletmek amacıyla, bir takım sosyal politikalar izledi. “Devlet koleraya karşı güçlü, padişah halkının hep yanındaydı”. Osmanlı ahalisinin bundan başka bir düşünceye sapmasına asla müsaade edilmedi. Diğer taraftan II. Abdülhamid, doktorların tedavi yöntemleriyle ilgili bir sıra dışılık fark ettiğinde bile derhal işin aslının araştırılmasını, yanlış durumun düzeltilmesini isteyecek kadar salgınla ilgiliydi. Neticede 1893–94 salgını, koleranın bilinen yıkımlarına nispeten, alınan sıkı önlemler sonucunda, İstanbul'un genelinde olduğu gibi Üsküdar'da da büyük kayıplar verilmeden atlatıldı. Bunun yanında, hastalıkla mücadele edilirken Osmanlı idaresinin dayanaklılığı ve yeterliliği de kanıtlanmış oldu.

DİPNOTLAR

¹ “Kolera”, *Büyük Larousse*, C. III, İstanbul 1985, s. 13.

² Epidemiyoloji, hastalıkların insan topluluklarındaki dağılımı ve bu dağılımı belirleyen etkenleri istatistik yöntemleriyle inceleyen tıp dalıdır.

³ Akil Muhtar - Besim Ömer, *Kolera Hastalığında İttihazı Lazım Gelen Tedabir ve Etubbaya Rehber*, İstanbul 1327, s. 7.

⁴ Hastalığın İngiliz askerleri üzerindeki etkisi için bk. Edward Balfour, *The Localities in India, Exempt From Cholera*, Madras 1856, s. 1-16.

⁵ Gerry Kearns, “Cholera”, *A Dictionary of Nineteenth Century History*, London 1994, s. 123.

⁶ Gülden Sarıyıldız, 1817, 1829, 1852, 1881 ve 1899 tarihlerini, en iyi bilinen pandemiler olarak nitelendirmektedir. bk. Sarıyıldız, “XIX Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını”, *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, İstanbul 2002, s. 309. Bunun dışında, Richard Evans tarafından verilen; 1830-32, 1847-49, 1853-54, 1865-66, 1873, 1884, 1892-93 tarihleri de Avrupalı müellifler tarafından ortak kabul görmektedir. Ayrıca, Philippe Hauser'in *Le Cholera en Europe*, (Paris 1897) adlı eserinde verdiği 1830-37, 1847-56, 1865-73, 1884, 1892 tarihleri de eserin yazıldığı dönem itibarıyla önem taşımaktadır. bk. Anne Hardy, “Cholera, Quarantine and the English Preventive System, 1850-1895”, *Medical History* Vol. 37 (1993), s. 250 (dn.1). 1883 yılında yayınlanan bir Osmanlıca eserde ise, 1830-1837, 1848-1851, 1852-1855, 1865, 1875 ve 1883 yılları arasında altı pandemi olduğu belirtilmiştir. bk. Elyas Matar, *Kolera Risalesi*, İstanbul 1300, s. 27.

⁷ Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını - İstanbul Örneği (1892-1895)*, Marmara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. VII.

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], İ.HUS. S-1311/85; İstanbul Üniversitesi Kitaplığı, Türkçe Yazmalar [İÜ.K. TY.] nr. 8987, vr. 43b.

⁹ O vakitler Fransız Hastanesinde görev yapan ve salgın sırasında büyük hizmetleri görülen, ünlü doktor Mahe, bu kaptanın çok güçlü bir ihtimalle koleradan öldüğünü söylemiştir. bk. İÜ.K. TY. nr. 8987, vr. 43b.

¹⁰ BOA, Y.PRK.BŞK. 32/98; İÜ.K. TY. nr. 8987, vr. 43b.

¹¹ İÜ.K. TY. nr. 8987, vr. 44a. 12 Eylül 1893 tarihindeki vakalara dair bk. BOA, Y.PRK.BŞK. 33/3.

¹² BOA, Y.PRK.BŞK. 33/39, lef 23; İÜ.K. TY. nr. 8987, vr. 43b.

¹³ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. 2 Ocak 1894 tarihli *Meclis-i Umur-ı Sıhhiye Mazbataları [MUSM]*.

¹⁴ İÜ.K. TY. nr. 8987, vr. 44a.

¹⁵ Başlangıçta salgına, o sıralar Hicaz ve İzmir'de kolera baş gösterdiğinden, bunlardan birinden mikrobun bulaşmasının sebep olduğu düşünüldü. Fakat İzmir veya Hicaz'dan o sıralar Bimarhane'ye hasta girişi olmama-

sı, bunu imkânsız kılıyordu.. Ancak bazı kaynaklarda İstanbul'a koleranın Hicaz'dan hacılar vasıtasıyla taşındığı söylenmektedir. bk. "Cholera", *The Encyclopedia Britannica*, London – New York 1926, s. 266; Kevork Pa-mukciyan, "1893 Kolerla Salgını ve 1894 Büyük Depremi", *Tarih ve Toplum*, S. 132 (Aralık 1994), s. 15.

¹⁶ *İÜ.K. TY.* nr. 8987, vr. 44a.

¹⁷ BOA, Y.A-HUS. 281/63.

¹⁸ Şehbenderlikten gelen yazıda belirtilenin aksine, Romanya'nın muhtelif yerlerinde, Temmuz sonlarında başladıktan sonra, Ağustos ve Eylül aylarında etkili olan bir salgın yaşandığı bilinmektedir. bk. *Sabah*, 1429 – 1496 (25.M.1311/08.08.1893-4.R.1311/14.10.1893).

¹⁹ İstanbul'da salgın başladıktan sonra, 26 Eylül 1893'te Fransa'daki meşhur Pastör Enstitüsünden getirtilen bilim adamı.

²⁰ BOA, Y.PRK.ASK. 95/29, lef 4.

²¹ Kızlarağası'ndaki vakalar özellikle hanlarda ikamet edenler arasında görülmekteydi. bk. BOA, *BEO.NGG.*, nr. 685, 136 (3 Ra 1311).

²² Kuzguncuk'ta kolerahı olduğu tespit edilen kişi, Kasımpaşa'dan oraya yeni gelen bir bahçıvan olduğundan, mikrobun bu semte Kasımpaşa'dan sirayet ettiği anlaşılmıştır. bk. BOA, *BEO.NGG.*, nr. 689, 510 (20 Ra 1311).

²³ Eylül ayındaki vakalar hakkında bk. *Sabah*, 1543 ve 1544 (21 ve 22 Ca.1311/30.11.1893 ve 01.12.1893) sayılarında yayınlanan vukuat listeleri. Ayrıca siviller arasındaki vakalar için bk. *İÜ.K. TY.* nr. 8987, vr. 1b-2a.

²⁴ *Sabah*, 1544-1546 (22.Ca.1311/01.12.1893-24.Ca.1311/03.12.1893) sayılarında yayınlanan vukuat listeleri; *İÜ.K. TY.* nr. 8987, vr. 2a-3b.

²⁵ 26 Kasım 1893 tarihine kadar olan vakalar için bk. *Sabah*, 1546-1558 (24.Ca.1311/03.12.1893-6.C.1311/15.12.1893) sayıları arasında neşredilen vukuat listeleri. Aynı ayın tamamında günlük yayınlanan vukuat cetvelleri için ise bk. *Sabah*, 1516-1545 (24.R.1311/03.11.1893-23.Ca.1311/02.12.1893). Ayrıca bk. *İÜ.K. TY.* nr. 8987, vr. 3b-15b.

²⁶ *İÜ.K. TY.* nr. 8987, vr. 15b-26b. Aralık ayında meydana gelen vakalar için ayrıca bk. *Sabah*, 1546-1576 (24.Ca.1311/03.12.1893-24.C.1311/02.01.1894) döneminde yayınlanan günlük vukuat cetvelleri.

²⁷ *İÜ.K. TY.* nr. 8987, vr. 1b-26b.

²⁸ *İÜ.K. TY.* nr. 8987, vr. 29a-30b.

²⁹ Üsküdar'da Valde-i Atik Camii civarındaki Bimarhane, III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan tarafından, 1583 yılında yaptırılmıştır. bk. Bedi N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul 1953, s. 92.

³⁰ BOA, Y.MTV. 83/72, lef 4 ve 6.

³¹ BOA, İ.HUS. S-1311/134; Y.MTV. 83/72, lef 2.

³² Bir de Bimarhane'deki salgın hakkında kendilerine yeterli malumat verilmediğini düşünen meclis üyeleri, bu kararın alınmasında etkili olmuştur. bk. 2 Eylül 1893 tarihli *MUSM*.

³³ 5 Eylül 1893 tarihli *MUSM*.

³⁴ BOA, Y.A-HUS. 279/150, lef 3.

³⁵ BOA, İ.HUS. S-1311/139; Y.A-HUS. 279/150, lef 3.

³⁶ Örneğin, kaynatılmış suların koleradan korunmak üzere sağlıklı kişilere içirilmesi gerekiyorken, hastalığa yakalananlara bu uygulama tatbik edilmişti. Yine hastaların kullandıkları eşyalar yakılıp yok edilmeyerek oraya buraya atılmış bir vaziyette bulunuyordu. bk. BOA, İ.HUS. S-1311/140, lef 1.

³⁷ BOA, İ.HUS. S-1311/140, lef 1.

³⁸ BOA, İ.HUS. S-1311/141.

³⁹ BOA, İ.HUS. S-1311/189, lef 4 ve 5.

⁴⁰ BOA, *BEO.NGG.*, nr. 573, 384 (4 Ra 1311); nr. 689, 375 (3 Ra 1311)

⁴¹ BOA, *BEO. Ayniyât Defteri*, nr. 1686, s. 288, h. 1.

⁴² BOA, İ.HUS. S-1311/171, lef 2.

⁴³ BOA, Y.A-HUS. 282/8; *BEO. Ayniyât Defteri*, nr. 1686, s. 367. Bimarhane'den ilk çıkan kişi, askeri doktorlardan Kolağası Rıfat Efendi oldu. Gayret ve becerileri fark edilen bu tabip, 6 Kasım'da dışarıya çıkarılırken, o sıralar Selimiye Kışlası'nda devam eden kolera salgınında vazifelendirilmişti. bk. *BEO. Ayniyât Defteri*, nr. 1686, s. 380.

⁴⁴ Hademelere bu serbestiyetin tanınması için bir süre daha beklendi. bk. BOA, *BEO.NGG.*, nr. 685, 400 (29 R 1311).

⁴⁵ BOA, Y.MTV. 83/72, lef 2.

⁴⁶ *Sabah*, 1500, s. 1 (8.R.1311/18.10.1893).

⁴⁷ BOA, Y.MTV. 82/40.

⁴⁸ BOA, *BEO.NGG.*, nr. 685, 47 (18 R 1311); nr. 689, 802 (29 R 1311); *BEO. Ayniyât Defteri*, nr. 1686, s. 383.

⁴⁹ Nizamiye ve İtfaiye Alaylarına mensup askerlerden kolera yakalananlar için bk. *İÜ.K. TY.* nr. 8987, vr. 34a-38b; kolera yakalanarak Bahriye Hastanesine gönderilen nizamiye, itfaiye, topçu ve bahriye askerleri için bk. *İÜ.K. TY.* nr. 8987, vr. 39a-43a; Tophane'ye mensup askerlerden müteferrik yerlerde bulunanlardan kolera yakalananlar için bk. *İÜ.K. TY.* nr. 8987, vr. 43a; askeri okul talebelerinden kolera yakalananlar için ise bk. *İÜ.K. TY.* nr. 8987, vr. 34a.

⁵⁰ *İÜ.K. TY.* nr. 8987, vr. 34a-38b ve 43a.

⁵¹ Vakaların aylara göre değerlendirilmesi *İÜ.K. TY.* 8987 numaralı kaynaktan yararlanılarak hazırlanmıştır. Bunun yanında, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden edindiğimiz sayısız belgeden de bu sonuçlar izlenebilmektedir. Fakat, salgın müddetince hazırlanan günlük vukuat cetvellerinden bazı günlere ait olanlarının bugün mevcut olmaması, yalnızca bunları kullanarak doğru bir değerlendirme yapmayı engellemektedir. Bu cetvellere örnek olarak 3- 29 Ra 1311 (13 Eylül-9 Ekim 1893) aralığındaki vukuatlara dair hazırlananları gösterebiliriz. bk. BOA, Y.PRK.BŞK. 33/39. Ayrıca dönemin gazetelerinden de vakalar hakkında eksiksiz olmasa da doyurucu bilgi alınabilir. Bizim bu çalışmayı hazırlarken sıkça başvurduğumuz *Sabah* gazetesinin ilgili dönemdeki hemen her sayısında, bu cetvellere örnekler bulunmaktadır.

⁵² BOA, İ.ŞE. C-1311/3.

⁵³ *İÜ.K. TY.* nr. 8987, vr. 43 a.

⁵⁴ Yalnızca 17 Ekim 1893'e kadar, İstanbul genelinde kolera yakalananların sayısı 349 olmuş, bunlardan 208 kişi de vefat etmiştir. Bu rakamlardan Bimarhane'deki 117 musab ve 86 vefat çıkarıldığında, şehrin muhtelif yerlerinde salgının hafif surette cereyan ettiğini gösterir bir biçimde, vukuat sayısı 231, ölü sayısı da 122 olur. Bu rakamlara göre günlük vukuat yaklaşık 6, günlük kolera ölümü de yaklaşık 4 olarak gerçekleşmiştir. bk. *Sabah*, 1500, s. 1 (8.R.1311/18.10.1893)

⁵⁵ BOA, Y.A-HUS. 279/82. Bu komisyon, daha sonraları kurulacak olan belediye sağlık işleri müdürlüğünün temelini teşkil etmiştir.

⁵⁶ Mesut Ayar, *a.g.e.*, s. 205.

⁵⁷ Osmanlı topraklarının özellikle vebadan korunması için alınacak tedbirleri kararlaştırıp, gereken karantinaya dair karar verip uygulamak üzere, 1840 yılında kurulan Karantina Meclisi'nin, XIX. yüzyıldaki başlıca uğraşı, kolera hastalığı ve buna karşı alınacak tahaffuz tedbirleri oldu. Kurulduktan sonraki yıllarda uluslar arası bir hüviyet alan bu meclis, Sıhhiye Nazırının riyasetinde toplanırdı.

⁵⁸ BOA, İ.HUS. S-1311/85; *BEO. Ayniyât Defteri*, nr. 1690, s.374; *BEO.NGG.*, nr. 573, 19763 (14 S 1311). Daire-i Askeriye tarafından 29.08.1893 tarihinde gerekli atamalar yapıldı. bk. Y.A-HUS. 279/116.

⁵⁹ BOA, İ.HUS. S-1311/91.

⁶⁰ BOA, Y.MTV. 81/192.

⁶¹ BOA, İ.HUS. S-1311/29, lef 5. Hemen o günlerde, mesela 8. Daire için, Beykoz'da Saib Bey'in köşkü kiralanarak hastane haline getirilirken; 5. Daire içinse, eski Mısır hıdivlerinden İsmail Paşa tarafından belediye bırakılan binanın kullanılmasına başlanmıştır. bk. BOA, Y.MTV. 82/113.

⁶² BOA, İ.HUS. S-1311/29, lef 5; *BEO. Ayniyât Defteri*, nr. 1686, s. 279; *BEO.NGG.*, nr. 689, 336 (Gurre-i Ra 1311).

⁶³ BOA, MV. 77/77; Y.A-HUS. 285/73. Ancak, salgından sonra Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu'nun hazırladığı istatistiğe incelendiğinde (bk. *İÜ.K. TY.* nr. 8986.), bunların sayısının 11 yerine 9 olduğu görülmektedir.

Salgın sırasında kullanılan bu mekânlara dair ayrıntılı bilgi verildiği göz önüne alındığında, Hasköy'deki özel kolera hastanesinin hiç kullanılmadığı sonucu çıkmaktadır. Ayrıca Birinci ve İkinci Belediye Daireleri hastanelerinin de birleştirilerek, salgın boyunca tek bir hastane olarak hizmet verdiği düşünülebilir. Fakat resmi evrakta, *küşad edildiği* (bk. 28 Kasım 1893–19 Ca 1311 tarihinde Şehremini'nin padişaha gönderdiği bir tezkirede, bu 11 hastanenin de hazır halde bulunduğu, ancak o an hepsinde koleralı hasta bulunmadığı belirtilmektedir. (bk. BOA, Y.MTV. 87/135). Yine BOA, İ.ŞE. Ca-1311/4 numaralı belgede de bu 11 hastane için yapılan masraflar ayrıntısıyla belirtilmektedir. Neticede, belirtilen bu hastanelerden ikisine, hazır olduğu halde hasta kabul edilmemiş olmalıdır.

⁶⁴ İÜ.K. TY. nr. 8986, vr. 21b-22a; 22b-25a ve 25b-26a.

⁶⁵ BOA, İ.HUS. M-1311/97.

⁶⁶ BOA, İ.HUS. Ra-1311/105; Y.MTV. 83/116.

⁶⁷ BOA, BEO.NGG., nr. 685, 38 (4 Ra 1311); İ.HUS. Ra-1311/33.

⁶⁸ *Sabah*, 1493, s. 1 (1.R.1311/11.10.1893).

⁶⁹ BOA, Y.MTV. 82/112.

⁷⁰ BOA, Y.A-HUS. 280/29. 1893 Ekim ayı içerisinde bu kez Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane tarafından aynı sular incelenmiştir. bk. BOA, BEO.NGG., nr. 689, 600 (6.R.1311).

⁷¹ *Sabah*, 1482, s. 1 (20.Ra.1311/30.09.1893).

⁷² BOA, İ.HUS. C-1311/12 ve C-1311/88; Y.A-HUS. 287/69.

⁷³ BOA, Y.MTV. 82/56.

⁷⁴ BOA, Y.PRK.ŞH. 4/66, lef 1; lef 4.

⁷⁵ BOA, BEO. *Ayniyât Defteri*, nr. 1686, s. 362.

⁷⁶ BOA, BEO.NGG., nr. 685, 597 (9 C 1311) ve 633 (24 C 1311). Dezenfektör olarak yetiştirilip İstanbul salgını sırasında bu görevle belediye dairelerinde istihdam edilen askerlerden bazı çavuş ve onbaşılar, 1894 yılında başta Ankara Vilayeti olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde görülen kolera salgınlarında tathirat ve tanzifat-ı fenniye müfettişi namıyla görev yaptılar. Bu husus için bk. *Sabah*, 1762, s. 1 (3.M.1312/06.07.1894).

⁷⁷ Osmanlı Türkçesiyle, karantinaya karşılık *usul-ı tahaffuz*, karantina mahalleri içinse *karantinahane* veya *tahaffuzhane* terimi kullanılmıştır. Arapça sakınmak, korunmak anlamına gelen tahaffuz kelimesine dayanarak, bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı zamanlarda, karantinada bulundurulacak hastaların muayyen müddeti geçirmek için ikametlerine tahsis edilen yerlere tahaffuzhane denmekteydi. (bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, C. III, s. 373.) Daha geniş bir ifadeyle tahaffuzhaneler, bir şehre salgın hastalığın bulaşmasını veya buradan başka yerlere sirayetini engellemek üzere, şehre giriş ve çıkış yapacakların sağlık durumlarının belirli bir süre gözetim altına alındığı; bu gözetim sırasında yapılan muayenelerle şüphe çekici durumu saptananların sağlıklılardan ayrılması için alıkonulup, tedavi edilmeye çalışıldığı yerlerdir.

⁷⁸ BOA, BEO.NGG., nr. 573, 18873 (24 M 1311); nr. 689, 19077 (29 M 1311).

⁷⁹ BOA, BEO. *Ayniyât Defteri*, nr. 1686, s. 233, 235; BEO.NGG., nr. 689, 19096 (30 M 1311) ve 19249 (3 S 1311).

⁸⁰ BOA, İ.HUS. R-1311/10.

⁸¹ BOA, Y.A-HUS. 286/70; MV. 77/111.

⁸² BOA, Y.MTV. 95/46.

⁸³ Tebhirhanelerle ilgili geniş bilgi için bk. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, C. VI, İstanbul 1995, s. 3219–3226.

Marmara Kıyılarının Tsunami Potansiyeli ve Üsküdar

PROF. DR. ŞÜKRÜ ERSOY

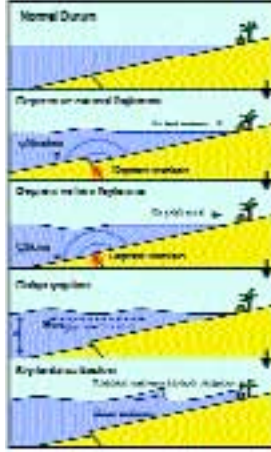
Yıldız Teknik Üniversitesi

Genellikle denizin içindeki depremlerden, bazen de heyelan, volkan ve gök cisminin denize düşmesinden kaynaklanan yıkıcı dalgalara tsunami adı verilir. Bu dalgalar, liman dalgası anlamında Japonca'da "tsunami" olarak adlandırılır. Bu makale kapsamında dalğanın tanımlaması ve fiziksel özellikleri anlatılarak, derin denizden kıyılara doğru hareketi, kıyılarda, sığ sularda ve karadaki davranışları, Marmara kıyılarında geçmiş ve gelecek tsunami potansiyeli, Üsküdar ilçesi kıyıları için tehlike boyutu hakkında bilgiler verilecektir.

Söylencelerin (destan ya da efsane) önemli bir kısmı da su baskınları üzerinedir. Nuh Tufanı, Atlantis ve Gılgamış destanı gibi daha birçok öykü hep suların gücüyle ilgilidir. Yunan mitolojisinde depremleri ve tsunamileri oluşturan insan biçimli tanrı Poseidon (Roma tanrısı olarak Neptün) öfkelenince deprem ve dev deniz dalgaları oluşturan bir tanrıdır.

Tsunamilerle ilgili ilk bilgiler M.Ö. VI. yüzyıldan önce Anoksogoras, Demokritos, Aristotle, Starbo ve Pliny ile başlar M.Ö. V. yüzyılda Thucydides tsunamilere depremlerin neden olduğu görüşünü savunmuştur. Orta çağda İbn Sina ve Omar Al Alam'da bu görüşün üzerinde durmuştur. Aynı görüş Darwin ve diğer araştırmacılar tarafından paylaşılmıştır. Tsunami konusunda en önemli çalışmalar bundan en çok zarar gören Japonlar yapmıştır. Orta Doğu'da tsunamiye ilişkin ilk bilgiler günümüzden 4000 yıl öncesine dayanan Ugarit ve günümüzden 3370 yıl öncesine dayanan Ras Samara'da bulunan tabletlerde yazılıdır.

Tsunami sözcüğü, 1896 yılında Japonya'daki "Büyük Meiji Tsunamisi" afetinde yaklaşık 22000 kişinin ölümüne neden olmasından sonra, Sanriku depreminden sonra kullanılmaya başlanmıştır. Tsunami sözcüğü Çince kaynaklı olup, tsu (liman) ve nami (dalga) sözcüklerinin birleşiminden oluşarak, "liman dalgası" an-

Şekil 1

Tsunamiden zarar görme kriterleri

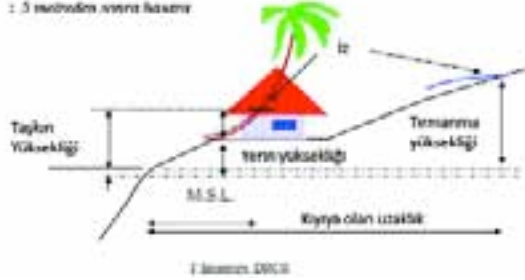
Tsunami derinliği

İman : 50 cm den az azda olabilir

Tek katlı Ev : 1 metreden itibaren, 2 metreden

sonra sismoloji ile hasarlı

Bina : 5 metreden sonra hasarlı

Şekil 2

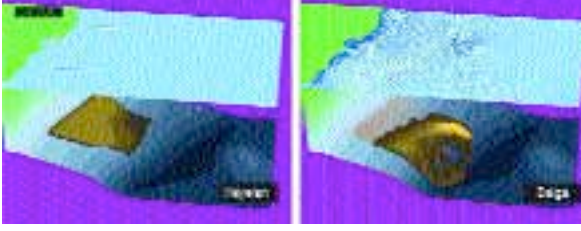
lamında kullanılmaktadır. Tsunamiye Endonezya'da Smong, Güney Amerika'da Maremoto adı verilir. Bu dalga Türkçe'de depreşim dalgası (Yalçınler ve diğerleri, 2000), kıyı yutan dalga, süpüren dalga gibi Türkçe adlar verilmektedir. Yukarıdaki tanım değerlendirilerek, denizin herhangi bir bölgesinde yerel olarak oluşan depreşim nedeniyle ortaya çıkan dalgalar için, "depreşim dalgası" tanımı- laması ilk kez Yalçınler ve diğerleri (2000) de verilmiştir.

Tsunami dalgası, deprem, deniz taban deformasyonu, çökmeler, oturmalar, ze- min kaymaları, göçmeler, volkanik hareketler, meteor çarpmaları, deniz içi nükleer denemeler gibi kütle hareketleri biçimindeki olaylardan herhangi biri ya da birkaçının birden oluşması sırasında potansiyel enerji kinetik enerjiye dönüşe- rek deniz ortamına kısa sürede enerji aktarılması gerçekleşir.

Tsunami dalgalarının boyu okyanuslarda 100 km'yi aşabilir. Periyotları 5 ila 60 dakika arasında değişir. Başlangıçtaki yüksekliği 50 cm kadardır. Dalgalar kıyı- ya yaklaşırken sığlaşan derinliğe bağlı olarak hızları azalır.

Tsunami dalgası ilk oluştuğunda genellikle tek bir dalga biçimindedir. Ancak kı- sa bir süre içinde 4 veya 5 dalgaya bölünerek kıyıya doğru hareket eder. Önde giden dalga "centilmen dalga" olarak tanımlanabilir. Ancak ikinci ve üçüncü dalgalar etkili olabilecek niteliktedir. Arkadan gelen diğer dalgalar daha küçük olup daha az etkilidirler (şekil-1). Tsunami dalgasının büyüklüğü kara üzerinde araştırılırken su basma mesafesi ile suyun eriştiği en üst noktanın deniz seviye- sine göre olan yüksekliği hesaplanır (şekil-2). Dalganın taşıdığı molozların, ku- mun ve çamurun incelenmesi ile de dalganın enerjisi konusunda bilgi almak olanaklıdır.

Tsunami dalgalarının oluşması ve kıyılarımızda etkileri konusunda çok sayıda bilimsel makale bulunmaktadır. Bu kaynaklarda yer alan geniş kapsamlı bilgile- re karşın, bu önemli konu ülkemizde ancak, 17 Ağustos 1999 depremi sonrası- da kamuoyu gündemine gelmiştir. Ambraseys, ve Finkel, (1990), Altınok, ve Er-

Şekil 3

soy, (1998), Yalçınar, (1999), Altınok, (1999), Yalçınar ve diğ.,(1999), Altınok ve diğ.,(1999), Yalçınar, Altınok, Synolakis,(2000), Alpar, Yalçınar, Özbay, (2000), Altınok ve Ersoy (2000), Altınok ve diğ., (2000). 2004 Endonezya Depremi ve tsunamisi, doğal afetlerin tarihine geçerken, yeryüzünde hemen her yaştan, milletten yetkili, sorumlu ya da sade vatandaş üzüntüye sevk etmiştir. Bu konu dünya ve ülkemiz gündeminde en önemli sıraya yerleşmiştir.

Marmara Kıyılarının Tarihsel Tsunamileri

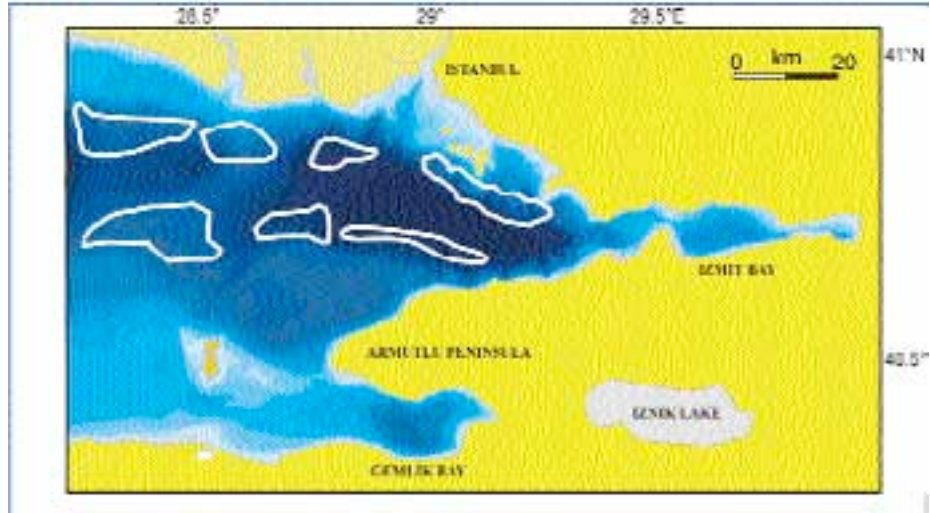
Tsunami, en fazla ateş çemberi adı verilen Pasifik okyanusunda meydana gelmektedir İkinci sırada Atlantik ve Hint okyanusları değil Akdeniz ülkeleri yer almaktadır Dinamik bir tektonik yapıya sahip Akdeniz'de sayıca tüm tsunami vakalarının yüzde yirmibeşi yani dörtte biri oluşmuştur. Akdeniz'deki tsunamilerin kökeni genellikle deprem olmakla birlikte aynı zamanda volkanizma ve heyelanlardır. Tsunami açısından en riskli bölge Güneybatı Anadolu ve Akdeniz olmakla birlikte Marmara denizi de iç deniz olmasına rağmen bilinenlerin aksine önemli tsunami potansiyeline sahiptir. Marmara Denizi ani derinleşen bir derinliğe sahip olduğu için dik yamaçlar üzerinde, azımsanmayacak bir heyelan riski vardır (şekil-3, İmamura, 2005). Ciddi deprem riski olan Marmara Denizi'nde, hem fay hem heyelan kaynaklı tsunami tehlikesi kesinlikle var (şekil-4). Üstelik denizin küçük olması tsunami dalgalarının kısa zamanda sahillere ulaşacağı anlamına geliyor (Sinan Özeren, İTÜ).

Türkiye ve yakın çevresinde 3500 yıllık bir gözlem süresi (M.Ö. 1500-M.S. 2000) içerisinde etkili olan tsunamilerin sayıları 100'ün üzerindedir. Türkiye kıyılarında etkili olan tsunamilerin yanı sıra Türkiye'nin yakın çevresinde olmuş ve kıyılarımızı etkilemiş olanlar da vardır. Marmara kıyılarında meydana gelen yıkıcı tsunamilerin bilinen sayısı 30 kadardır. Marmara kıyılarındaki tarihsel tsunamilerde dalgaların 2000-3000 metre içeriye girdiği ve yüksekliğinin de 6 metreyi aştığı vakalar vardır Bu dalgalar zaman zaman da boğaza girerek, Eyüp, Üsküdar gibi ilçeler yanında önemli vadileri de etkilemiştir. Bu tarihsel tsunamilerde Altınok ve Ersoy (2000) çalışması temel alınmıştır. Alpar ve diğerlerine (2005) göre Marmara kıyılarında en fazla etkilenen alanlar Kapıdağ Yarımadası (120/128), İzmit Körfezi (358, 447, 553, 557, 740, 989, 1754, 1999), İstanbul

Üsküdar sahili

Şekil 4

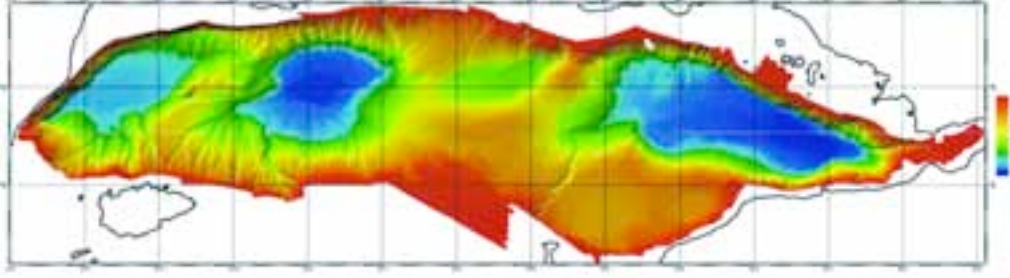
(477/480, 553, 557, 740, 989, 1344, 1509, 1646, 1766, 1894), Trakya kıyıları (1344), Mudanya (1766, 1763), Marmara Adası (1935) bölgeleridir (Ambraseys, 1962, Soysal, 1985; Altınok ve diğ., 2000, Yalçınar ve diğ., 2002).

Marmara denizinde oluşabilecek tsunamiler genellikle deprem kaynaklı olmakla birlikte deniz altı heyelanları da tsunaminin oluşmasına ve özellikle de dalga yüksekliklerinin artmasına neden olabilir. Marmara içinde deprem oluşturabilecek fayların büyük çoğunluğu Kuzey Anadolu fay zonunun devamı olan yanallı faylardır. Normal koşullarda yanallı fayların tsunami oluşturduğu seyrek olarak görülse de bu sistem içerisinde yer alan normal ya da ters faylar düşey hareketleri sebebiyle tsunami oluşturabilirler.

Tsunami konusunda Marmara denizini bekleyen asıl tehlike içerisinde bulunan 3 adet 1000 metreyi aşkın çukurdur (şekil-5). Bu çukurların dik yamaçlarında birkaç yüz metreyi bulan pekişmemiş çamurlar asılı olarak durmaktadır. Normal şartlar altında kararlı, sabit şekilde duran bu çamurlu malzeme deforme olur ve çukur aşağı doğru kayar. Bu da deniz yüzeyinde bir hareketlenmeye ve dalgaların yükselmesine neden olabilir. Hatta bu durum depremlerin oluşturacağı tsunami dalgalarının biraz üzerindeki yüksekliklere erişebilir. Bu sualtı heyelanlarının yarattığı tsunami dalgaları en fazla birkaç dakika içinde ulaşabildikleri yakın kıyı alanlarında daha etkilidir.

Marmara denizi içinde meydana gelen bir tsunami uzaklığına bağlı olarak 3 ile 10 dakika arasında Üsküdar sahillerine varabilir. Özellikle alçak topografyaya sahip çukur alanlar böyle dalgalarından daha fazla etkilenir. Dik yamaçlı alanlarda dalgaların tırmanma ve etkileme yüksekliği fazla olmaz.

Tüm tsunamilerin 1/3 ünün Marmara Denizi'nde yer aldığı ve İzmit Körfezi, İstanbul kıyıları, Gemlik Körfezi, Kapıdağ Yarımadası, Gelibolu kıyılarında etkili

Şekil 5

oldukları saptanmıştır (Altınok ve Ersoy, 2000b). Marmara Denizi'nde oluşmuş, kaynakların elverdiği ölçüde bilgilendiğimiz tsunamilerin bazıları şunlardır:

120/128 Tsunamisi: Kapıdağ Yarımadası, İzmit ve İzmit'te etkili olan deprem Kapıdağ Yarımadası'nda tsunami yaratmıştır (Guidoboni ve diğ. 1994).

15.08.553 Tsunamisi: İstanbul ve İzmit körfezinde etkili olmuştur (Soysal ve diğ., 1981 ; Soysal; 1985). Soysal (1985)'e göre deniz 2000 m ilerlemiştir.

14.12.557 Tsunamisi: İstanbul ve İzmit Körfezinde etkili olmuştur (Ambraseys, 1960; Soysal ve diğ., 1981; Soysal ,1985). Soysal (1985)'e göre deniz 3000 m ilerlemiştir.

14.10.1344 Tsunamisi: Marmara Denizi, İstanbul, Trakya kıyıları, Gelibolu'da etkili olmuştur. (Heck, 1947; Ambraseys,1960; Ambraseys , 1962; Antonopoulos, 1978; Soysal ve diğ., 1981 Papadopoulos ve Chalkis, 1984; Soysal, 1985; Papazachos ve diğ., 1986) Deniz 2000 m ilerlemiştir (Ambraseys, 1962; Papadopoulos ve Chalkis, 1984).

10.09.1509 Tsunamisi: İstanbul'da oluşan deprem, İstanbul ve Marmara kıyılarında tsunami yaratmıştır (Heck, 1947; Ambraseys , 1960; Ambraseys, 1962 Antonopoulos, 1978; Soysal ve diğ., 1981; Papadopoulos ve Chalkis, 1984; Soysal 1985; Papazachos ve diğ.,1986; Ambraseys ve Finkel, 1995). Deprem sırasında oluşan dalgalar İstanbul surlarını aşmıştır. Deprem büyüklüğü 8.0 civarında, oluşan dalganın tırmanma yüksekliği 6.0 m.'den fazladır. (Öztin ve Bayülke, 1991). İstanbul ve Galata surlarını aşan dalgalar şehrin sokaklarında ilerlemiştir (Örgun, 1941).

05.04.1646 Tsunamisi: İstanbul'da etkili olmuştur (Heck, 1947; Ambraseys, 1962; Antonopoulos, 1978; Soysal ve diğ., 1981; Papadopoulos ve Chalkis , 1984; Soysal , 1985; Papazachos ve diğ.,1986). Soysal (1985)'e göre 05.04. 1641 de olan bu tsunami ile 136 gemi harap olmuştur.

22.05.1766 Tsunamisi: Depremle birlikte tsunami de olmuştur (Ambraseys, 1962; Antonopoulos, 1978; Papadopoulos ve Chalkis, 1984; Shebalin ve diğ., 1974; Soysal ve diğ., 1981; Soysal, 1985). Oluşan tsunami İstanbul Boğazı kıyılarında ve Mudanya Körfezinde zarara neden olmuştur (Ambraseys ve Finkel, 1995). Ölü sayısının toplam 4.000-5.000 civarında olduğu rapor edilmiştir. Yak-

Bir zamanlar tsunami tehlikesi ile yüz yüze kalan Üsküdar ve Boğaz'ın havadan görünümü (arka sayfa)

laşık iki dakika kadar sürdüğü rapor edilen bu depremden sonra gözlenen tsunami dalgalarının limanları kullanılamayacak derecede yıktığı rapor edilmektedir. Marmara Denizi'nin güneyinde Karamürsel'in batısında birçok köyde de (Hersek) ağır hasarlar gözlemlendiği bilinmektedir. Galata, Boğaziçi ve Mudanya kıyısı şeridinde deniz seviyesinde yükselmeler gözlenmiş ve Marmara Denizi'ndeki küçük adacıkların yarı-yarıya suların altında kaldığı rapor edilmiştir.

10.07.1894 Tsunamisi: Depremle birlikte tsunami İstanbul'da etkili olmuştur (Ambraseys, 1962; Antonopoulos, 1978; Soysal ve diğ., 1981; Papadopoulos ve Chalkis, 1984; Papazachos ve diğ., 1986; Kuran ve Yalçiner, 1993; Öztin, 1994). Eginitis (1984)'e göre bazı yerlerde deniz 50 m kadar çekilmiş ve geri dönmüş fakat sahil sınırı değişmemiştir. Mihailovic (1927)'e göre ise, deniz suyu kabarmış ve 200 m kadar sahile taşmıştır. Prens Adaları civarında ve Büyükçekmece'den Kartal'a kadar olan alanda tsunami gözlenmiştir. Depremin büyüklüğü 7 den küçük, dalganın tırmanma yüksekliği 6.0 m den azdır (Öztin ve Bayülke, 1991). Karaköy ve Azapkapı köprüleri bile sular altında kalmıştır (Batur, 1994). Depremden 10 dakika sonra deniz deprem, Marmara denizinde de şiddetli dalgalar şeklinde kendini gösterdi. O sırada denizde bulunanlar, mavnalardan, balıkçı teknelerinden, vapurlardan şehre baktıklarında, çöken binalarda yükselen toz bulutlarını görmüşlerdir. Yeşilköy'de denize paralel evlerden 3 sıraya kadar etkilenmiştir. Özellikle birinci sıradakiler çok etkilenmiştir.

Kapalıçarşı, Sirkeci ciddi hasar gördü. Bir anda Sirkeci'de yok oldu. Gedikpaşa, Kumkapı, Kadirga, Yenikapı, Samatya ve Langa'da yüzlerce ev yıkılmış, Adalar'da da büyük tahribat oluşmuştu. Heybeliada'da ki Ruhban Okulu dâhil birçok büyük bina hasar görmüştür.

9 Ağustos 1912 Şarkköy Tsunamisi: Ms=74 büyüklüğündeki Şarkköy- Mürefte depreminden sonra Tekirdağ kıyılarında deniz suları bir süre çekildi. Tsunami dalgaları Tekirdağ kıyıları yanında Yeşilköy ve boğazı da etkiledi (Altınok vd., 2001).

4 Ocak 1935 Hayırsızada Tsunamisi: Hayırsızada'nın batısındaki bir deprem sonucunda Adanın burun kısmı yarıldı. Evler yıkıldı. Kıyıdaki kayalar denize yuvarlandı ve deniz yükseldi (Milliyet Gazetesi, 12 Ocak 1935).

18.09.1963 Tsunamisi: Dış merkezi denizde olan Çınarcık, Yalova civarında etkili olan bu depremde deniz kaynar hale gelmiştir. Depremin büyüklüğü 6.1'dir. Depremden sonra Mudanya Körfezi'nde doğu-batı doğrultusunda sahil şeridinde deniz dibi kabuklarına rastlanmıştır. Bandırma'da deniz dalgaları 1 m kadar yükselerek kıyı duvarlarını aşmıştır. Oluşan dalgalar fazla büyük değildir (Akşam Gazetesi, 1963)

17.08.1999 İzmit Körfezi Tsunamisi: Mw=7.4 büyüklüğünde h=15-17 km odak derinliğindeki Kocaeli Depremi İzmit Körfezi'nde tsunami yaratmıştır. 35 gözlem yerinde yapılan araştırmada tsunami bulgularına ulaşılmıştır. Bu bulgulara göre; İzmit Körfezi'nin her iki kıyısında deniz önce çekilmiştir. Kuzey kısımda dalganın kıyıdaki tırmanma yüksekliği (run-up) 1m den 2.5m.'nin üzerine kadar

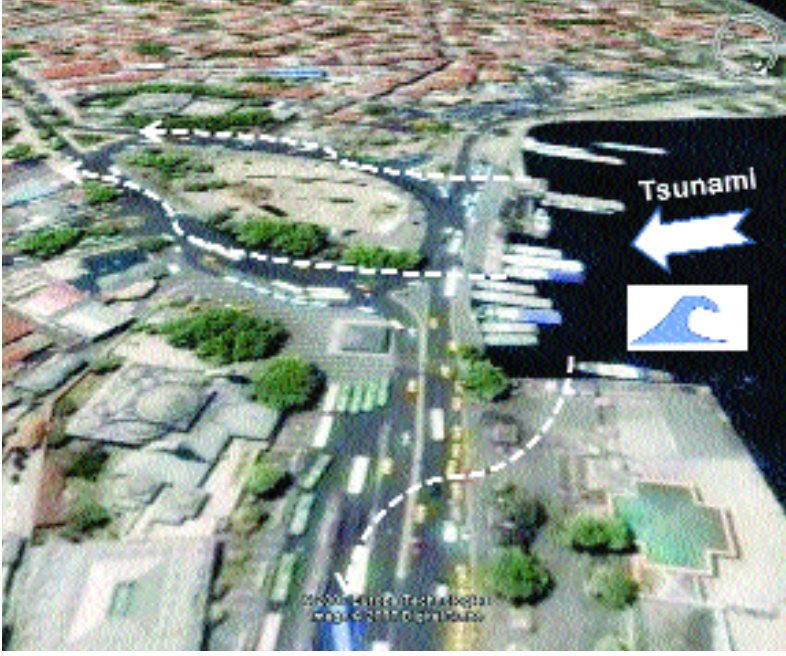
ulaşmış, güney kısımda Kavaklı Seymen arasındaki kıyının dışında Kılıç Delta-sına kadar olan şeritte 1m den 2.5m.'ye kadar değişen tırmanma yükseklikleri saptanmıştır. Değirmendere'de dalga yüksekliğinin 10 m.'nin üzerine ulaştığı belirlenmiştir. Yalova'ya doğru tsunami bulguları kaybolmaktadır. Oluşan tsunaminin periyodu 1 dakikadan daha azdır (Yalçınır ve diğ., 1999). Bu depremle en az 125 km uzunlukta ve ortalama 2.7 m.'lik sağ yanal doğrultu atımlı faylanmanın olduğu bilinmektedir. Yapılan saha çalışmalarında 3.2 km uzunlukta K60B doğrultusunda doğrultu atım bileşenli oblik normal faylanma gösteren Kavaklı Fayı ve 200 m uzunlukta K80B doğrultusunda doğrultu atım bileşenli normal faylanma gösteren Kiler Burnu fayı izlenmiştir. (Altınok ve diğ., 1999).

Marmara Kıyı Şeridinin Tsunamiye Etkisi

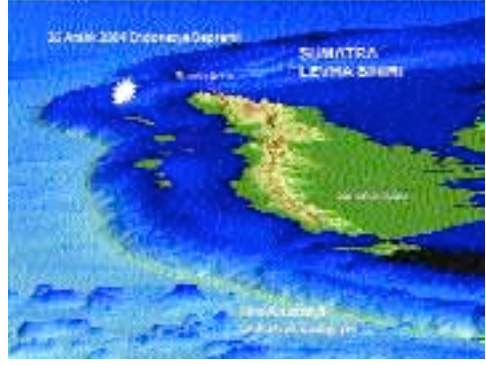
Tsunami kıyıya ulaştığında su seviyesi oldukça yüksek bir hal alır (genellikle metre cinsinden ifade edilir). Tsunami nedeni ile meydana gelen yükselmeler, dalga yüksekliğinin su derinliğinden, deniz dibi şeklinden ve kıyı şeklinden etkilenmesi dolayısı ile bölgeden bölgeye değişiklik gösterir. Bazı durumlarda kıyı çizgisi dalgayı korunaklı bölgelere doğru yönlendirerek saptırabilir (şekil-6). Sözgelimi, Marmara denizinde meydana gelen bir tsunaminin Saray Burnu'na çarptıktan sonra yön değiştirerek Eminönü'ne, oradan da Halic'e girmesi olasıdır. Deniz dibi topografyası veya kıyı dağılımları yüzünden dalga enerjisinin belli bir kıyı çizgisinde yoğunlaşmasına Dalga Kapanı denir. Eğer dalgalar dar ve uzun koy veya nehir ağızlarında yoğunlaşırsa, Bore denen dalga duvarı oluşabilir. Bunu yukarıda verdiğimiz örnekle şöyle açıklayabiliriz. Halic'e doğru yön değiştiren dalgalar buradaki vadinin dar ve dik yamaçlı olması nedeniyle var olan dalga yüksekliğinin -örneğin, 3 metre kabul edersek-daha yüksekliğe çıkması yani dalga 3 metre ise bu olay sonucu 5 -10 metreye çıkması demektir. Bu da Halic vadisi içindeki Eyüp ve yakınındaki yerleşim alanlarının da sular altında kalması demektir. Aslında açık deniz kenarında olmayan normalde bu tür anormal dalgalardan etkilenmesi beklenmeyen bu yerleşim alanlarının kıyı topografyasından kaynaklanan fiziksel bir durumla zarar görmesi demektir.

Beşiktaş ilçesi kıyılarının tarihsel dönemdeki tsunamilerden etkilendiğini biliyoruz. Karaköy ile boğaz yolunun özellikle Bebek'e kadar olan kısmı 1-2 metrelik tsunami dalgalarından etkilenebilir.

Anadolu yakasında sözgelimi Üsküdar kıyılarında Harem ile Salacak arasında dik yamaç olduğundan tsunami dalgalarının burada fazla tırmanması beklenmez. Fakat Üsküdar-Harem karayolunun oluşturduğu dar kıyı şeridinin ciddi bir şekilde etkilenmesi ve dalgalar tarafından süpürülmesi beklenir. Üsküdar vapur iskelesinin olduğu kesim ile Hâkimiyeti Milliye caddesinin olduğu kesim oldukça düzdür. Bu kesimde sularının oldukça iç kesimlere kadar sokulması ve buradaki tek katlı işlerinin sular altında kalması beklenir (şekil-7). Su yüksekliği normal bir tsunamide 1 ile 2 metre arasında olabilir. Ayrıca Kuzguncuk, Bey-

Şekil 7

Şekil 8

İlerbeyi, Çengelköy'ün dar ve uzun kıyılarının da dalgalardan etkilenmesi beklenir.

Türk Tsunami Uzmanlarının 26 Aralık 2004 Güney Asya Depremi ve Tsunamisindeki Saha Gözlemleri (17-31 Ocak 2005)

26 Aralık 2004 tarihinde Endonezya'nın Sumatra adasının batısında Richter ölçeğine göre 9.15 büyüklüğünde bir deprem meydana geldi. Hint Okyanusu'nda meydana gelen bu deprem bilim çevrelerince Güney Asya, Sumatra, Endonezya ya da Sumatra-Andaman Depremi olarak bilinir (şekil-8). Depremin oluşturduğu tsunami kıtalararası dolaşarak büyük can ve ekonomik kayıplara neden olmuştur. USGS'ye göre depremde ve özellikle de tsunamiden 283.100 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu deprem yakın zamanın ya da yüzyılımızın en ölümcül depremi olarak bilinmektedir.

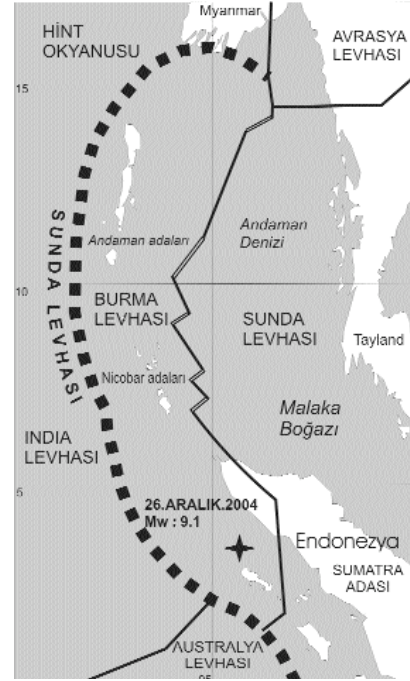
Bu depremden sonra oluşan tsunaminin etkilerini bilimsel olarak yerinde incelemek üzere UNESCO IOC (Uluslararası Okyanus Komisyonu) örgütünün desteği ile oluşturulan Uluslararası Tsunami Araştırma Grubu, Endonezya Hükümetinin daveti ve ev sahipliği ile birlikte 16-31 Ocak 2005 tarihleri arasında Sumatra adası kıyılarında ve onun yakındaki küçük adalarda ön incelemelerde bulunmuşlardır. Bu Uluslararası Tsunami Araştırma Grubu'na Türkiye'den Yıl-

dız Teknik Üniversitesi Doğa Bilimleri Araştırma Merkezi öğretim üyesi Prof. Dr. Şükrü Ersoy ve Prof.Dr. Doğan Perinçek ile Orta Doğu Teknik Üniversitesi Deniz Mühendisliği Araştırma Merkezi öğretim üyesi Doç. Dr. Ahmet Cevdet Yalçınler Endonezya'dan davetli olarak katılmışlardır.

26 Aralık 2004 depreminin merkez üssü, üç levhanın kesiştiği noktaya yakın ve daha önce de büyük deprem ve tsunamilerin yaşandığı bir alanda meydana gelmiştir. Indo-Avustralya levhasının Sunda hendeği boyunca Avrasya kıtasının altına daldığı yerdeki hendek, Myanmar (Burma)'dan, güneyde Sumatra ve Java'ya; oradan doğuda Avustralya'ya, küçük Sunda adalarına kadar uzandıktan sonra Timor yakında sonlanır (şekil-9). 5500 km uzunluğundadır. Tarihte çok büyük şiddetli püskürmelerini bildiğimiz Krakatoa, Tambora ve Toba volkanları böyle bir tektonik kesişmenin olduğu yerde yer almışlardır. Batıdan itibaren Sumatra, Java, Bali, Flores ve Timor gibi adalar topluluğundan oluşan Endonezya, kuzeydoğusunda adalar topluluğunun bulunduğu Pasifik Ateş Hattı denilen bölge ile güneyindeki Alp kuşağı arasında yer alır. 26 Aralık 2004 tarihindeki deprem Alp kuşağının en güneydoğu ucunda yer alan Sumatra adasının hemen batısında Hint Okyanusu içinde meydana gelmiştir. Endonezya'nın da içinde bulunduğu dalma-batma kuşakları küresel anlamda Dünya'nın pek çok bölgesinde bulunmasına rağmen, bu kuşaklar jeolojik yapıları açısından birbirinden oldukça farklı özellikler gösterirler. Güneydoğu Asya, Hindistan ve Avustralya arasındaki sınırın 1600 km'lik kısmını Sumatra adası oluşturur. GPS ölçümleri Sumatra yakınında Güneydoğu Asya ve Avustralya levhalarının her yıl 7 cm'lik bir hızla birbirine yaklaştığını göstermektedir. Bu hareket Sumatra dalma-batma kuşağı ile sağ yönlü Büyük Sumatra Fayı arasında parçalanır, dağılır. Dalma-Batma kuşağında tarihsel olarak iki büyük deprem ($M_w=8.5-9$) göze çarpar. Bunlar 1833 ile 1861 depremleridir. Büyük Sumatra Fayı ise büyüklüğü $M=7$ 'ye varan pek çok deprem meydana getirmiştir. Dalma-batma kuşaklarındaki depremlerin tekrarlanma aralıkları dalma hızına bağlıdır. Bu hız Sumatra depreminin olduğu bölgede dalma hızı yılda ortalama 6 cm kadardır. Depremden sonra birkaç yüz kilometre fay yırtılması yanında yaklaşık 15 metrelik bir düşey atım meydana geldiği dikkate alındığında depremin meydana geldiği bu fay segmentinde önemli bir enerji boşalımı olmuştur. Fakat bu büyük depremde kırılan fayın uç kısımlarında önemli bir stres yüklemesi meydana geldiğinden bu bölgelerin yeni depremler oluşturacağını söyleyebiliriz. Nitekim kırılan parçanın güneydoğu ucunda 3 ay sonra meydana gelen Nias Depremi (28 Mart 2005) ve onun da güneyindeki 2006 depremi bunun açık kanıtıdır. 2004 Güney Asya Depremi, 1861 yılında kopan fayın kuzeybatı ucunda meydana gelmiştir (Subarya ve diğ., 2005).

2004 Tsunamisinin Endonezya'daki Yıkıcı Etkileri

Depremin merkez üssünden 100 km uzakta bulunan Banda Aceh şehrinin ku-

Şekil 9

zey ve batı kısımları kadar şehrin etrafındaki tüm küçük adalar 10 metreden yüksek tsunaminin getirdiği sular altında kaldılar. En sert etkilenen yer kuzey Aceh'dir. Sumatra'nın en kuzey ucuna iki dalga geldi. Malacca boğazını geçen dalgalar Medan şehri gibi kuzeydoğu bölgelere, hatta Lhokseumawe gibi en doğu bölgelere kadar erişti. Resmi açıklamalara göre sadece Endonezya'da 167 000'e yakın insan hayatını kaybetti. 130 000 kişi halen kayıptır. Kuzey Sumatra'da 655 000 insan yer değiştirdi. 110 köprü yıkıldı. 5 liman, 2 havaalanı çok ciddi hasar gördü. Yolların yüzde 80'i bozuldu. Can kayıpları çok yüksek olan bölgedeki yerleşim yerlerine göre genel durum şöyledir:

Banda Aceh, Tsunami, Kuzey Sumatra'daki Banda Aceh şehrinin tüm alt yapısını yok etmiştir. Binlerce insan hayatını kaybetmiştir.

Leupung, Bende Aceh şehrine yakın Aceh Baser bölgesinde bir kasabadır. Tsunami kasabayı tamamıyla ortadan kaldırmıştır. 10 000 kişinin yaşadığı yerin hemen hemen tamamına yakını hayatını kaybetmiştir. 200 ya da 700 insanın sağ kaldığı tahmin edilmektedir.

Gleebruk, Banda Aceh'in tam güneybatısında Acer Besar denilen bölgede bir köydür. Dalgalar bütün köyü tamamıyla yok etmiştir.

Teunom (Batı Aceh), Aceh bölgesinin bir yerleşim yeri olan 18 000 yaşadığı kentte 8000 kişi hayatını kaybetmiştir.

Calang (Sumatra adası), edinilen bilgilere göre yerleşim yerinin merkezi tama-

Şekil 10-11

men yıkılmıştır. Nüfusun sadece yüzde 30'u sağ kalabilmiştir. Tsunamiden evvelki nüfusun 9 000-12 000 olduğu sanılmaktadır.

Meulaboh (Sumatra Adası), 7 büyük dalga gelmiştir. Dalga yüksekliği bazı yerlerde 20 metreye varmıştır. 120 000 nüfuslu kentte yapıların ve alt yapının çok büyük bir bölümü yıkılırken can kaybı 40 000 kişidir. 50 000 kişi evsiz kalmıştır (şekil-10 ve 11).

Simeulue adası, 5 metreye varan dalgalardan etkilendi. Bu ada depremin merkez üssüne çok yakın olmasına rağmen ölü sayısı çok az olmuştur. Adadaki yapıların hemen hemen yüzde 90'ı depremden büyük hasar görmüştür. Can kayıplarının az olmasının nedeni ada halkının 1907 depremindeki yaşadığı acı deneyimin hafızlarda canlı tutulması olduğu kadar adanın deprem sırasında aniden yükselmesi de kayıpların az olmasını sağlayan önemli bir faktördür.

Nias adası, uluslararası araştırma grubundan olan bir Rus ekibin çalıştığı bölgedir. Depremden sonra yapısal hasarlar yanında can kaybı Simeulue adasına göre büyük olmuştur. Resmi kaynaklara göre can kaybı 122'dir. Resmi olmayan kaynaklara göre ise bu adada yaklaşık 600 kişi tsunamiden olmak üzere, toplam 1000 kişi hayatını kaybetmiştir.

Yaklaşan Tsunaminin Belirtileri Nelerdir?

Tsunami ile ilgili olarak çeşitli zamanlarda oluşmuş belirtiler aşağıda özetlenmiştir:

- Depremin sarsıntısı hissedilebilir.
- Büyük miktarda gaz kabarcıkları suyun yüzünde görülebilir ve siz onu suyun kaynaması gibi görürsünüz.
- Dalgaların suları alışılmadık biçimde sıcak olabilir.

- Su çürük yumurta (Hidrojen sülfür) yağ ya da petrol gibi kokabilir.
- Su derinizi rahatsız edebilir.
- Gök gürültüsüne benzer bir gürleme duyulabilir. Bunlar aşağıdaki seslere benzer.
 - *Jet uçağı gibi bir gürleme*
 - *Ya da bir helikopterin sesi*
 - *Veya bir ıslık sesi*
- Deniz kıyından önemli bir miktarda çekilebilir.
- Ufuk çizgisinde kırmızı renkli bir flaş ışık görülebilir.
- Dalga yaklaşırken

Tsunamiye Hazırlık

Bir kentin hangi bölgelerinin hangi koşullarda ne düzeyde sular altında kalacağını gösteren haritalar yetkililer tarafından önceden hazırlanmalı ve yerel yönetimler tarafından incelenip, afet yönetim uzmanları tarafından sakinme ve hafifletme konusunda önlemler, kıyıları terk yolları haritalanmalı, terk yolu olmayan bölgeler için plan değişiklikleri yapılmalıdır. Plajlarda, denizyolları terminallerinde, kıyı kullanımının yoğun olduğu yerlerde tsunami dalgasından korunma ve sakinme amacına yönelik kısa anlamlı uyarıcı yazılar bulundurulmalıdır. Acil durum aile planı hazırlayınız ve bir uzaklaştırma durumunda nerede toplanacağınıza karar veriniz. En yakın geçici konaklama yerinin nerede bulunduğunu araştırınız. Yabancı kaynaklarda 3 gün yetecek acil durum çantasının hazırlanması tavsiye edilir. Bu ülkemizin koşullarında farklı bir biçimde ele alınabilir. Yine yabancı kaynaklarda bu çantanın içinde ilaçlar, çabuk bozulmayan yiyecekler, konserve açacağı, su, mum, el feneri, radyo, yedek pil, gözlük, kişisel sıhhi öğeler, giyecek, önemli evrakların kopyaları, aile kayıtları, mal dökümü, ilk yardım seti, uyku tulumu, araç ve ev anahtarları vb. şeylerin bulundurulması tavsiye edilir.

Tsunami uyarısı verildiğinde;

Televizyon, radyo veya ilgili acil durum radyo kanallarını dikkatlice dinleyiniz. Olasılı bir tsunami uyarısı yapıldığında uzaklaşmak için hazırlık yapılmalıdır. Eğer tsunami yakın bir zamanda bekleniyor diyorsa hemen yüksek bir yere gidilmelidir. Eğer uzaklaşılması gerekli bir yerdeyseniz, çıkmadan önce vaktiniz varsa su baskınlarına ve yangınlara karşı önlem olarak elektrik, gaz, su düğmelerini kapatınız. Çukur ya da deniz seviyesine yakın kısımlara dönmeden önce yetkililerin resmi açıklamalarını bekleyiniz.

Eğer bastığınız yer ayakta duramayacak kadar çok güçlü bir şekilde sarsılmaya başlamışsa;

Hemen bulunduğunuz yerden daha yüksek kısımlara çıkın! Eğer kıyıda denize yakın alçak bir bölgedeyseniz, güçlü depremi hissedeceksiniz; bu da birkaç dakika içinde tsunami geliyor demektir. Açık denizlerde bu zaman aralığı 15 dakika ile 15 saat arasında değişirken Marmara gibi kapalı denizlerde bu süre birkaç dakikadır. Eğer olanağınız varsa koşun, bisikletle ya da arabayla karanın içlerine ve yükseğe doğru gidiniz. Eğer bir binanın içindeyseniz yüksek katlara doğru çıkın.

Neleri yapmamalısınız?

Kıyıda deniz çekildiğinde merak edip izlemeye kesinlikle gitmeyiniz. Çünkü can kayıpların büyük bir bölümü bu sırada olmaktadır. Yani kısaca meraklılar büyük olasılıkla ölmektedir. Eğer büyük bir uğultu duyarsanız bu sesin nerden geldiğini araştırmak yerine gürültüden uzaklaşmaya bakın. Çünkü tsunami dalgaları büyük uğultu yaratır. Resmi açıklamalar yapılana dek tehlikenin geçtiğini sanmayın. Tsunamiler denizlere, okyanuslara ulaşan dereler, nehirler boyunca karaya doğru ilerlerler.

Denizciler ve denizdekiler için uyarılar

Eğer denizdeyseniz ve bir tsunami uyarısı aldıysanız, açık denizde tsunami dalgası hissedemeyeceğinizden ya da göremeyeceğinizden limana ya da kıyıya kesinlikle dönmeyiniz. Tsunami sığ sularda su düzeyinde hızla değişimlere ve çok şiddetli akıntılara neden olacağından tekneniz ya da geminiz hasar görüp batabilir. Bir tsunami uyarısı aldığınızda eğer kıyıya yakınsanız ve vaktiniz de varsa teknenizi veya geminizi açık denize doğru hareket ettiriniz ve aşağıdakileri dikkate alınız.

- Büyük gemi sığınakları ya da limanlar denizcilik trafik sistemleri veya liman yetkililerinin kontrolü altındadır. Bu yetkililer beklenen tsunamiye hazırlık konusunda doğrudan yetkilidirler. Eğer gerekli görürlerse deniz araçlarını açık denize hareket etmeye zorlayabilirler. Bu konuda yetkililerle işbirliği içinde olunuz.
- Küçük limanlarda gerekli yetkililer bulunmayabilir. Eğer bir tsunami uyarısının farkındaysanız, vaktiniz varsa sakın ve diğer deniz trafiğini de dikkate alarak düzenli bir biçimde olarak teknenizi açık denize sürünüz. Küçük teknelerin sahipleri eğer vakit varsa iskeledeki teknelerini terk etmeleri, karaya çıkmaları

Üsküdar ve Boğaziçi

daha emin olabilir. Hele yapılan bu uyarı yersel oluşan tsunami içinse karaya çıkmak özellikle uygun olabilir. Eğer güvenli limanın dışında kötü hava koşulları varsa, bu durum küçük tekneler için çok tehlikeli bir durum olabilir. Bu da tek seçeneğinizin karada yüksek ve güvenli bir yer bulmak olduğunu gösterir. Tsunaminin kıyıya vurmasını takiben hasar verici dalga hareketleri ve kestirilemeyen akıntılar kıyıyı belli bir süre etkileyebilir. Güvenli bir şekilde limana dönmeden önce yetkililerle haberleşin ve limandaki koşulların yolunda olduğundan emin olun.

Korunma Konusunda Temel Kurallar

1. Tsunami dalgaları çoğunlukla depreme bağlı nedenlerle oluşurlar ve yatık eğimli düşük kotlu kıyılarda, körfezlerde, nehir ağzlarında ve liman içlerinde yaratabileceği çok şiddetli akıntılar nedeniyle daha çok etkilidirler.
2. Türkiye kıyılarında tarih içinde defalarca tsunami dalgaları oluşmuştur. Bundan sonra da oluşması beklenmelidir. Günümüzde kıyıların çok çeşitli amaçlarla çok sayıda tesislerle donatılmış ve çok yoğun kullanılıyor olması, tsunami dalgasının, tarihteki etkilerine göre günümüzde çok daha unutulmaz izler bırakması olasıdır.
3. Tsunami dalgası tek bir dalga değildir. Genellikle dört veya beş dalgadan oluşan bir dalga dizini biçimindedir. İlk dalga centilmen dalgadır. İkinci ve üçün-

cü dalgalar etkilidirler. Devam eden dalgaların etkisi daha azdır. Önde gelen centilmen dalga, kıyılarda birkaç dakika içinde olağan dışı su yükselmesi veya alçalması (çekilmesi) yaratır. Bu ilk dalga, arkadan gelebilecek olan bir veya iki etkili dalga için haberci niteliktedir. Deniz çekildiğinde merak edip kıyının durumunu izlemeye kesinlikle gitmeyiniz. Çünkü can kayıplarının büyük bir bölümü bu sırada olmaktadır.

4. Etkili dalgaların kıyıya vurmasından sonraki birkaç saat tehlike devam edebilir. Resmi açıklamalar yapılana dek bekleyiniz ve kıyıdan daima uzakta kalınız.

5. Tsunami dalgası fark edildiğinde ya da uyarı alındığında en kısa zamanda kıyı çizgisinden uzaklaşmak zorunludur. Karada bulunan kişilerin kıyıdan 100-150 m. uzaklığa, denizde teknede bulunan kişilerin ise su derinliği en az 50 m. veya daha derin yerlere doğru uzaklaşarak olası dalga ve akıntı etkilerinden kurtulmaları olanaklıdır.

6. Unutulmamalıdır ki, dalganın karada ilerleme hızı, insanın koşma hızından daha fazladır. Merak edip dalganın kıyılardaki durumunu izlemek çok tehlikelidir. Kaçmak için zaman geç olabilir. Tsunami dalgası nedeniyle yaşamını yitirenlerin bir bölümü meraklı kişilerdir.

7. Tsunami dalgaları dereler, ırmaklar ya da denize bağlantılı kanallardan içeri- lere doğru kilometrelerce ilerleyebilirler. Dere, ırmak kıyıları ve bentlerinde zarar verici taşmalar oluşması doğaldır.

8. Tsunami dalgası konusundaki uyarıları ciddiye almak zorunludur. Unutulmamalıdır ki, Hawaii Hilo 1960 yılındaki tsunami dalgası için 10 saat önceden uyarı verilmiş ve korunma yöntemleri tekrarlanmış iken 61 can kaybı olmuştur.

9. Deniz tabanında oluşan herhangi bir deprem nedeniyle tsunami dalgası oluşabilir. Kıyılarda iken bir deprem hissedildiğinde kıyıdan uzaklaşmak yararlı bir önlemdir. Mayıs 1983 depreminin hemen sonrasında, Japonya Honshu adasının Kuzey Batı kıyılarına gelen tsunami, halkın korunma konusunda yeterli bilgisi olmasına karşın 230 kişinin ölümüne neden olmuştur.

10. Tsunami dalgasının tırmanma yüksekliğinin 2 m.'yi geçmesi durumunda küçük tekne barınaklarında çok şiddetli akıntılar nedeniyle hasarlar ve önemli düzeyde mal kaybı beklenmelidir. Japonya'da elde edilen deneyimler ve gözlenen örnekler değerlendirildiğinde, dalganın kıyılarda tırmanma yüksekliğinin 2.5 m.'yi geçtiği yerlerde mal kayıplarının artması ve ek olarak can kayıpları da olmaktadır (Imamura, 2000). Deprem, fırtına, taşkın veya sel kadar sık olmasa bile, doğal afetler arasında yer alan tsunami dalgası olayları, Türkiye kıyıları için, tarihteki olaylara göre daha önemli bir tehdit oluşturmaktadır. Bu konuda korkuya kapılmadan duyarlı olunması ve bu çalışmada anlatılan basit korunma kurallarının göz önünde bulundurulması, olası can ve mal kayıplarını en aza indirmek için zorunludur.

Üsküdar'da Tsunami İçin Yapılabilecekler

Tsunami depremden oldukça farklıdır. Tsunamide temel bilgilere sahip olmak teknolojik uygulamalardan daha önemli olup hayat kurtarabilir. Yönetici ve yetkililerin yapacaklarından farklı olarak vatandaşların kendi çapında bir tsunami sırasında uygulayabileceği temel davranışlar yukarıda ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Özellikle yöneticiler açısından yapılacaklar aşağıda özetlenmiştir.

- ❖ Bilgilendirme ve bilinçlendirme çalışmaları
- ❖ Okullarda seminerler
- ❖ Halka açık seminerler
- ❖ Broşür ve kitaplar
- ❖ Tsunami bilgileri içeren web sayfalarının hazırlanması
- ❖ Uzaklaşma yollarının ve su basacak alanları gösteren tsunami haritaları
- ❖ Kıyıda tsunami bilgileri veren tabelalar
- ❖ Uzaklaşma rotalarını gösteren tabelalar

Sonuç

Marmara ve İstanbul'da bir depremden söz ediliyorsa tsunamiyi de birlikte anmak gerekir. Çünkü, İstanbul'u bekleyen depremler Marmara denizinin içindeki faylardan kaynaklanmaktadır. Karada deprem oluşturacak bir fay henüz ortaya konamamıştır. Marmara oluşacak bir depremin ya da onun tetiklediği denizaltı heyelanlarının yaratacağı tsunamiler tarihsel dönemde İstanbul kıyılarını etkilemişler ve etkilemeye devam edeceklerdir. İstanbul ve Marmara tsunami gerçeği henüz kabul görmüş değildir. Marmara denizinde ortaya çıkan tsunamiler Marmara güney ve kuzey kıyılarını etkilediği kadar boğazı ve boğazdaki yerleşim alanlarını da etkileyecektir. Üsküdar ilçesi de gelecek tsunamilerden etkilenebilecek bir ilçedir. Üsküdar ilçesinin harem ile Salacak arası dik kıyılar olmasına karşılık oldukça düz bir topografyaya sahip Üsküdar iskelesi ve meydanı, Beylerbeyi, Çengelköy kıyıları, Küçüksu oldukça etkilenebilecek alanlardır. Normal şartlar altında Üsküdar'a gelecek dalgaların yüksekliğinin 2 metreyi aşması beklenmez ama 1 metrelik bir su derinliğinin dahi öldürücü olduğunu düşünürsek tehlikenin boyutlarını anlarız. Tsunami konusunda bilinçlendirme, bilgilendirme çalışmaları başta olmak üzere çeşitli çalışmalar ivedilikle başlanmalıdır.

Katkı Belirleme

Yazar bu makalenin hazırlanmasının başlangıcı olan Üsküdar Sempozyumu'nu düzenleyen Üsküdar Belediyesi ve düzenleme kuruluna teşekkür eder. Bu makale yazarın kendi araştırmaları ile Marmara ve Türkiye kıyılarıyla ilgili olarak çok değerli araştırmacıların kaleme aldığı ulusal ve uluslararası düzeydeki yayınlardan yararlanılarak hazırlanmıştır Bu yazının hazırlanmasında çok değerli katkıları bulunan Üsküdar Belediyesi Jeoloji Mühendisi Damla Ekinci'ye ve başlıca önemli yayınların yazarları olan değerleri tsunami uzmanları Prof. Dr. Yıldız Altınok ve Doç.Dr Ahmet Cevdet Yalçın'er'e teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

- Akşam Gazetesi**, 1963. A Turkish newspaper dated 20 September 1963 (in Turkish).
- Alpar, B., Yalçın'er, A.C., Özbay, I.** (2000), Marmara Denzinde potansiyel heyelan alanlar ve bunlara ilişkin depreşim dalgası (tsunami) oluşum ve hareketleri. III. Ulusal Kıyı Mühendisliğı Sempozyumu (5-7 Ekim 2000), Bildiriler Kitabı, Çanakkale, 17-31.
- Alpar, B. Yalçın'er, A. C. ve Özbay İ.** (2005), Marmara Denzinde Potansiyel Heyelan Alanları Ve Bunlara İlişkin Depreşim Dalgası (Tsunami) Oluşum Ve Hareketleri. III. *Ulusal Kıyı Mühendisliğı Sempozyumu*, 5-6-7 Ekim 2000, Çanakkale
- Altınok, Y.**, (1999), Körfezde Tsunami Oldu ve Can Aldı, Cumhuriyet Bilim Teknik, Sayı: 660: 14-15.
- Altınok, Y., Alpar, B., Ersoy, Ş., Yalçın'er, A.C.** (1999), Tsunami Generation of the Kocaeli Earthquake (August 17th 1999) in the İzmit Bay: coastal observations, bathymetry and seismic data, *Turkish Journal of Marine Sciences*, 5(3): 131-148.
- Altınok, Y., Alpar, B., Ersoy, S. ve Yalçın'er, A.C.**, (2000), Tsunami generation of the Kocaeli Earthquake (August 17, 1999) in the İzmit Bay: coastal observations, bathymetry and seismic data, *Turkish Journal of Marine Sciences*, Institute of Marine Sciences and Management, University of İstanbul. December, 1999.
- Altınok, Y. ve Ersoy, Ş.** (1998), Tsunamis observed at Turkish coasts and near surroundings, 7th International Symposium on Natural and Man-Made Hazards, Hazards 98, May 12-22, 1998, Crete, Greece.
- Altınok, Y. ve Ersoy, Ş.** (2000), "Tsunamis Observed on and near the Turkish Coasts", *Natural Hazards, State of the Art at the End of the Second Millenium*, Kluwer Academic Publisher, (eds: Papadopoulos, Murty, Venkatesh, Blong), pp: 185-205. Ambraseys, N.N., (1960), The seismic sea wave on July 9, 1956, in the Greek Archipelago, *J.Geoph. Res*, 65, 1257-1265.
- Altınok, Y., Yalçın'er, A. C., Alpar, B. ve Ersoy, Ş.** (2000), Tsunamis in the sea of Marmara with the Lights of Historical Data", *Proceeding of 3. National Coastal Engineering Symposium organized by Turkish Chamber of Civil Engineers* (ed: A. C. Yalçın'er), October, 5-7, 2000, Dardanelles, pp: 33-43 (in Turkish)
- Ambraseys, N.N.** (1960), The seismic sea wave on July 9, 1956, in the Greek Archipelago, *J.Geoph. Res*, 65,1257-1265.
- Ambraseys, N.N.**, (1962), Data for the investigation of the seismic sea-waves in the Eastern Mediterranean, *Bull. Seism.Soc. Am.*, 52, 895-913.
- Ambraseys, N.N ve Finkel, C.F.** (1990). The Marmara Sea earthquake of 1509. *Terra Nova*, vol. 2, 167-174.
- Ambraseys, N. N. ve Finkel, C.** (1995), The seismicity of Turkey and adjacent areas. A historical review: 1500-1800, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Antonopoulos, A.**, (1978), Contribution to the knowledge of tsunamis in the Eastern Mediterranean from ancient times until the recent. *Ann. Geol. Des. Pays. Helleniques, Le serie TXXIX/2*, 740-757.
- Batur, A.** (1994) "Bir Depremin Yüzyıl Dönümü" *İstanbul Dergisi*, sy. 10, s. 24-33.
- Eğinitis, D.** (1894), "1310 Zelzelesi Hakkında Rapor", Translated by Bogos, İstanbul, 21 Agustus 1310 Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü, Yıldız Esas Evrak Sıra No. 674, Dosya No. 11, Gömlek No. 24, Varak 29.
- Ersoy, Ş., Altınok, Y. ve Yalçın'er, A. C.** (2000), Tsunamis in the sea of Marmara with the Lights of Historical Data", *Proceeding of 3. National Coastal Engineering Symposium organized by Turkish Chamber of Civil Engineers* (ed: A. C. Yalçın'er), October, 5-7, 2000, Dardanelles, pp: 115-128 (in Turkish)

- Guidoboni, E., Comastri, A. ve Traina, G.** (1994), Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to 10th Century. Instituto Nazionale di Geofisica, Rome.
- Heck, N.H.** (1947), List of seismic sea waves. Bull. Seism. Soc. Am. 37, 269-286.
- İmamura, F.** (2005), Tsunami Simulation for the warning and risk evaluation.
- Kuran, U. ve Yalçın, A. C.** (1993), "Crack Propagations Earthquakes and Tsunamis in the Vicinity of Anatolia", Paper in the Book, "Tsunamis in the World", in the book series of Advances in Natural and Technological Hazards Research by Kluwer Academic Publisher, (1993), Ed. Stefano Tinti, pp:159-175.
- Mihailovic, J.** (1927), Memoir-Sur les Grands Tremlement de Terre de la Mer de Marmara, Beograd, 215-222.
- Milliyet Gazetesi**, 12 Ocak 1935
- Örgün, Z.** (1941), 1509 (Hicri 915) Senesinde İstanbul'u Baştanbaşa Harap Eden Zelzele ve Şehri Tamir İçin Alınan Tedbirler, Arkitekt Neşriyat, İstanbul.
- Öztin, F.** (1994), 10 Temmuz 1894 İstanbul Depremi Raporu, T.C. Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, Afet İşleri Gn. Md.lüğü, Deprem Araştırma Dairesi, Ankara.
- Öztin, F. ve Bayülke, N.**, 1991, Historical earthquakes of Istanbul, Kayseri, Elazığ, In, Proc. Workshop on Historical Seismicity and Seismotectonics of the Mediterranean Region, 10–12 October 1990 (Istanbul), Turkish Atomic Energy Authority, Ankara, pp. 150–173.
- Papadopoulos, G. A. ve Chalkis, B. J.** (1984), Tsunamis observed in Greece and the surrounding area from antiquity to the present times, Marine Geol. 56, 309–317.
- Papazachos, B. C., Koutitas, Ch., Hatzidimitriou, P. M., Karacostas, B. G. ve Papaioannou, Ch. A.** (1986), Tsunami hazard in Greece and the surrounding area, Annales Geophysicae 4B(1), 79–90.
- Shebalin, N. V., Karnik, V. ve Hadzievski, D.** (1974), Catalogue of Earthquakes, UNESCO, Skopje, Yugoslavia.
- Soysal, H.** (1985), Tsunami (Deniz Taşması) ve Türkiye Kıyılarını Etkileyen Tsunamiler, *İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, 2: 59-67, İstanbul.
- Soysal, H., Sipahioğlu, S., Kolçak, D. ve Altınok, Y.** (1981), Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem Kataloğu (MÖ) 2100-MS 1900), Tubitak, TBAG Proje No. 341, İstanbul.
- Subarya, B., Prawirodirdjo, Mc C., Sieh, K., Natawidjaja, G.** (2005), GPS Measurements of Coseismic and Postseismic Deformation for the Mw 9.0 2004 Sumatra Earthquake: Constraints on Seismographic Inversions of the Earthquake Source and Tsunami Models: 2005 AGU Joint Assembly, 23-27 May 2005.
- Yalçın, A.C.** (1999), 1999 İzmit Tsunamisi, *Bilim ve Teknik*, TÜBİTAK, sy. 383, s. 34 -39.
- Yalçın, A.C., Kuran, U., Akyarlı, A. ve İmamura F.** (1995), "An Investigation on the Generation and Propagation of Tsunamis in the Aegean sea by Mathematical Modeling", Paper in the Book, "Tsunami: Progress in Prediction, Disaster Prevention and Warning", in the book series of Advances in Natural and Technological Hazards Research by Kluwer Academic Publishers, (1995), Ed. Yashuito Tsuchiya and Nobuo Shuto
- Yalçın, A.C., Altınok, Y., Synolakis, C.** (2000a), Tsunami waves in İzmit Bay after the Kocaeli Earthquake, Earthquake Engineering Research Institute, Special Issue of Earthquake Spectra, Vol.2, Chap. 13 (in press)
- Yalçın A.C., Kuran, U., Minoura, K, İmamura, F., Takahashi T. ve Papadopoulos G.,** (2000b), "Traces of Tsunami Waves near Aegean Coasts", Symposium on Earthquake Potential of Western Anatolia, V: 1, pp: 256-266., Organized by MTA , 23-27 May, 2000 (in Turkish).
- Yalçın, A.C., Alpar, B., Altınok, Y., Özbay, I. ve İmamura, F.** (2002), Tsunamis in the Sea of Marmara. historical documents for the past, models for the future. Marine. Geology. 190, 445–463.

Üsküdar Şeriye Sicilleri Işığında Yangınların Sosyo-Ekonomik Sonuçları (1724-1756)

K E N A N Y I L D I Z

Marmara Üniversitesi

Yangınların, Osmanlı Devleti'ni içinden çıkılmaz sorunlarla karşılaştırdığı bilinen bir gerçektir. Devletin servetinin önemli bir kısmının yangınla mücadeleye gittiğini söylemek¹ mübalâğa olmasa gerektir. Bu da yangınların Osmanlı coğrafyasına olan etkisini göstermek için yeterli bir delildir.

Osmanlı mimari yapılaşmasında cami, medrese, hamam gibi yapılar dışında evler, konaklar, saraylar, büyük oranda mescitler, kısmen de hanlar ahşap olarak inşa edilmiştir.² Bir açıdan bakıldığında ilmin ve dinin kalıcılığını, beşeri hayatın geçiciliğini simgelediği tahmin edilen bu tür yapılaşmanın, Osmanlı dünya algılayışının bir sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülebilir. Fakat bu düşünceyi delillendirebilmek için Osmanlı mimari tarihinin; fikrî, siyasî-dinî ve sanatsal açılarından incelenmesi gerekmektedir. Zira her yangından sonra, yanmış olan yerlerin yeniden ahşap olarak yapıldığı bilinmektedir.

Bu değişmezliğin temel nedenleri arasında, objektif değerlendirmelere göre, ekonomik nedenler başta gelmekle birlikte, taş nakliyatının zor ve pahalı olması ile ahşap yapının deprem neticesinde daha az zarara yol açması gösterilmektedir. Pratik fayda açısından düşünüldüğünde, ahşap yapıların kârgir olanlara nispetle rutubetsiz oluşu, daha fazla güneş alması ve daha iyi ısınması³ da bu tür yapı malzemesinin tercih edilmesindeki önemli nedenler arasında sayılabilir.

Osmanlı tarihi için, yangınların tam bir kronolojisi tespit edilebilmiş olmamakla birlikte, birçoğu hakkında; çıkış nedenleri, kaç gün sürdükleri, zarar bilançoları (ölü sayısı, yanan binaların yaklaşık adedi vs.) gibi önemli ayrıntılara kro-

nikler dolayısıyla sahibiz. Buna karşılık, arşiv kaynaklarımız arasında önemli bir yeri bulunan şeriye sicillerinin,⁴ yangınların sosyal hayata ve halka dönük yönlerinin incelenmesinde önemli bir açılım kazandırabileceğine işaret etmek gerekir.⁵ Burada, Üsküdar Şer'iye Sicilleri esas alınarak, 1724-1756 yılları arasında Üsküdar ve İstanbul'da vuku bulmuş olan yangınların sosyal ve ekonomik etkisi incelenmeye çalışılacaktır. Bu çalışma, söz konusu tarihler arasında vuku bulmuş tüm yangınları ele alma iddiasında olmamakla birlikte, şeriye sicillerinde yer alan bilgilerin, yangınların sosyo-ekonomik hayata ve mimari yapılaşmaya etkisinin araştırılmasında kaynaklık değerine vurgu yapmayı amaçlamaktadır.

Yangınların Sebepleri

Yangınların temel sebebinin, yapılaşmanın ahşap olmasına dayandığına değinmiştik. Bunun yanı sıra kundaklamaların da öne çıkan ikinci bir sebep olduğunu belirtmek gerekir. Zira yangınların bir kısmının, yönetimden bezmiş olanlar tarafından maksatlı olarak çıkarıldığı bilinmektedir. Maddi ya da siyasi kazançlar uğruna kundaklamaya baş vuranların başında yeniçerilerin geldiği de tarihsel bir gerçektir.⁶

Yangınların sebeplerinin, alış verişe hile karıştırılması, günahın artması gibi ah-lâki zaafiyetlere bağlandığı da olmuştur.⁷ Bununla birlikte dikkatsizlik, yıldırım düşmesi, ocak ve baca kurumlarının tutuşması, ısınmak ve yemek yapmak için kullanılan mangallar, nüfus yoğunluğu ve alan darlığı sonucu oluşan sık yapılaşma, sokakların darlığı gibi maddeler sıralanabilir. Ayrıca fırtına ve rüzgâr gibi doğal hareketlilikler de yangının etkisini büyüten sebepler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sayılan sebeplerden olan 'sık yapılaşma' ve 'nüfus yoğunluğu' İstanbul'a nispetle Üsküdar için çok da geçerli olmadığından Üsküdar yangınlarının etkisi çok büyük olmamıştır. Artan nüfusa bağlı olarak yangınlar, kuruluştan sonraki yüzyıllara doğru artış göstermiştir.⁸ Zira 16. yüzyıla ait Üsküdar Şeriye sicillerinde ilk seksen yıllık süreçte her hangi bir yangın kaydı yer almamaktadır.⁹ Tabii şeriye sicillerinde böyle bir kaydın olmaması, bu tarihler arasında hiçbir şekilde yangın vuku bulmadığı anlamına gelmemekle birlikte, en azından ileriki dönemlerdeki yangınlar kadar etkili olmadığını anlamamıza katkı sağlaması bakımından önemlidir.

Nüfus yoğunluğunun arttığı 1750-1850 yılları arasında ise Üsküdar'da, şimdiki bilgilerimize göre, 17 kez yangın vuku bulmuştur.¹⁰ İleriki dönemlerde de sıklıkla yangın kaydına rastlanmaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı dönemi boyunca yangınların en etkili olanları yarımada İstanbul'u ve Galata'da meydana gelmiştir.¹¹

III. Ahmed'in oğulları için 1720'de düzenlediği sünnet düğünü geçidinde tulumacılar (Levni, *Surname-i Vehbi*) (sol sayfa)

Üsküdar Şeriye Sicilleri Işığında Yangınlar ve Sosyo-Ekonomik Düzen

Şeriye sicillerinde yangınlarla ilgili oldukça önemli bilgileri ihtiva eden kayıtlara rastlamaktayız. Bunlar arasında; yanmış binalardan kalan arsaların satış ve kiralama sözleşmeleri, yeniden yapılacak olan binalar için yapılmış olan keşif sonucu ortaya çıkan tamirat masrafları, vakıf ve mülk binaların yeniden yapılması ile ilgili kayıtlar dışında, kullanılacak yapı malzemeleri ve yangınlarda alınacak tedbirler konusunda merkezden ilgili yöneticilere gönderilen buyruldu ve fermanlar yer almaktadır.

I. Yangın-Ticaret İlişkisi: Parasal Döngü

Osmanlı ticari hayatında parasal döngüyü sağlayan unsurlardan bir tanesi rehin muamelesidir. Bu işlem, emanet bırakılan her hangi bir değerli mal karşılığında ödünç para alınması şeklinde olmaktadır. Bazen herhangi bir kişiye ait bir mal da sahibinin izni ile bir başka kişiye rehin bırakılabilmekte ve karşılığında borç para alınabilmekteydi. Üsküdar Şeriye Sicillerinde bulunan bir hüccetteki bilgiye göre; 1500 kuruş borç karşılığında rehin bırakılmış olan Yahudi Levy'e ait bir mücevher sorguç 1070/1660 tarihindeki İstanbul yangınında yanmıştır. Levy'nin sorgucunu istemesi üzerine konu Şeyhülislâm'a iletilmiş ve Şeyhülislâm da rehin verilmesi amacıyla malını ödünç veren kişinin, zayi olduğu takdirde malını geri alamayacağını belirledikten sonra rehin karşılığında alınan borcun mal sahibine ödeneceğine dair bir fetva vermiştir. Bu fetvaya göre rehin karşılığında alınan 1500 kuruşun Yahudi Levy'e verilmesi karara bağlanmıştır.¹²

Bir diğer dikkati çeken hüccet örneği ise mudarebe ortaklığı konusundadır. Ortaklık için verilen 40 kuruş, ortaklık bozulduktan sonra da parayı işleten tarafın elinde kalmış ve istenmesine rağmen alınamamıştır. 1070/1660 yangınında zayi olan mallardan biri de bu ortaklık parası ile alınmış olan samandır. Bu konuda verilmiş olan fetvaya göre ortaklardan biri, diğerinin parasını ortaklık bozulduktan sonra da sahibinin rızası olmadan işletir ve aldığı mal zayi olursa zarar kendisine aittir ve bu parayı sahibine ödemek zorundadır.¹³ Bu örnekler ışığında, ticari ilişkide bulunmuş olup yangın gibi afetlerden etkilenmiş olan tarafların problemlerini, aldıkları fetvalarla karara bağlattıklarını gözlemlemekteyiz.

Yanmış olan yerlerin satış muamelesi genellikle bey' bi'l-bât şeklinde tabir olunan kesin satış ile yapılmakta ve yerin sahibi olan kişi, mülkiyet hakkını tamamen devr etmekteydi. Yanmış yerlerini yeniden imar etmeye maddi olarak gücü olmayanların, yerlerini bu şekilde ellerinden çıkardıkları, kimi zaman müzayedeye yoluna gittikleri görülmektedir. Buna dair bir satış hüccetinde Selman Ağa mahallesinden Mehmed Efendi, Hacı Mehmed mahallesinde bulunan yanmış evinin arsasını arsa içinde bulunan matbah, su kuyusu ve duvarı ile birlikte top-

Mayıs 1858'de bir yangın (*Gravürlerle Türkiye - İstanbul III*, 292)

lam 386 kuruşa¹⁴ ve yine aynı mahallede bulunan yanmış ev arsasını da Mehmed Paşa mahallesinde sakin Ayşe isimli kişi 380 kuruşa kesin satışla satmışlardır.¹⁵

Mehmed Paşa Mahallesinde çıktığını sicillerdeki kayıtlardan tespit ettiğimiz evasıt-ı Şaban 1163 / Ağustos 1750 tarihli yangın Üsküdar ölçeğinde, sicillerdeki ifadelerle göre, ihrâk-ı kebîr, yani büyük yangındır. Burada yanan mülklerden kalan arsalarla ilgili Üsküdar Şeriye Sicillerinde birkaç satış hücceti yer almaktadır. İlk hüccette varislere ait olan yanmış bir ev arsasını, kesin satış sebebi olan zaruret-i nafaka için müzayede yolu ile 120 kuruşa satılmıştır.¹⁶ Bu yerin müzayede yolu ile satılması da önemli bir ayrıntı olarak dikkati çekmektedir.

Mülk ile birlikte mülkiyeti belgeleyen tapu senetleri de yandığında, mal sahibinin mülkiyetini tescil için komşuların şahitlikleri önemli bir rol oynamaktaydı. Mehmed Paşa Mahallesinde bir evin bu şekilde bir şahitliğe baş vurularak kesin satış ile satıldığını görmekteyiz.¹⁷

Arsanın büyüklüğü ve içinde bulunan diğer şeylerin değerine göre yanmış yerlerin satış fiyatları değişebilmekteydi. 1165/1752 tarihinde Üsküdar'da en yüksek fiyata satılan yer Mehmed Paşa mahallesinde bulunan 1250 kuruşa satılmış olan Haseki Mehmed Ağa'ya ait yanmış bir ev arsasıdır.¹⁸

Yandıktan sonra binanın tekrar yapımı konusunda ilginç bir alış veriş örneği, 1754 yılındaki Kuzguncuk yangınında yanmış olan bir evin yeniden yapılması

konusunu içeren bir hüccette yer almıştır. Hüccete göre Yahudi Musa, yanmış olan evini yeniden yaptırmak için komşusu Yako'dan 650 kuruş borç para almış ve karşılık olarak da yapılacak olan evini Yako'ya rehin vermiştir. Evini rehinden çıkarmak için de yapımı bittikten sonra evin yarı hissesini Yako'ya 300 kuruşa kesin satış ile satmıştır.¹⁹ Vakıf evlerde binayı yapanlar, mülkiyet hakkını da elde ederlerken burada biraz daha farklı olarak önce istiğlâl sonra da bât yani kesin satış uygulaması gerçekleşmiştir. Yani alınan borç karşılığında, önce ev rehin verilerek bir anlamda ipotek edilmiş, sonra da evin yarı hissesi borç miktarının yaklaşık yarısına karşılık olarak borcu verenin mülkiyetine geçmiştir.

II. Bir Tehdit unsuru olarak Yangın

Yangınlar, halkın ve devletin gözünde o derece korkunç bir hal almış olmalı ki kötülük etmek isteyenler için zarar vermenin en dehşetli aracı gibi kullanılabilmiştir. Merkezi idareciler bu tür tehlikelere karşı dikkatli davranılması konusunda yerel yöneticilere uyarılar göndermişlerdir. 1071/1661 tarihinde bir grup eşkıyanın dağ yakması ve halkı tedhiş etmesi, gerekli önlemin alınması konusunda Üsküdar ve Yoros kadılarına bir fermanla emir verilmesine sebep olmuştur.²⁰ Buradaki duruma benzer bir vaka da *Târih-i Lebîbâ*'da geçmektedir. Müellifin bildirdiğine göre halk namazda iken, Üsküdar'da bir köye gelen eşkıya talan maksadıyla her yeri ateşe vermiş ve halktan yangını söndürmeye çalışanlar eşkıya tarafından kurşun sıkılarak korkutulmuş ve bir kısmı da bu yüzden yaralanmıştır. Eşkıya tarafından çıkarılan bu yangında birçok dükkân ile birlikte 500 kadar evin yandığını öğrenmekteyiz.²¹ Bu yangın esnasında eşkıyanın halka ait çokça malı gasp ettiğini tahmin etmek zor değildir. Zira, yangınlarda yaptıkları talanlarla zengin olanların bulunduğu da önemli bir ayrıntıdır.²²

Bu tür talanlara dair Bostancıbaşı Ağa'ya²³ gönderilen 1169/1756 tarihli buyruğuda; ellerinde değerli eşya bulunan ve zanlı olduğu düşünülen kişilerin tespit ve takibinin yapılması, tespit edildiğinde firar etmelerine engel olunması istenmiştir.²⁴

Yangınların daha çok bekâr odalarından çıktığı genellikle kabul edilir. Bu sebeple kadılara gönderilen kimi fermanlarla yeni yaptırılacak olan bekâr odalarının bundan sonra kârgir olarak yaptırılması özellikle vurgulanmış, hatta kimi yerlerde bu odaların yapılmaları tamamen yasaklanmıştır.²⁵ Bu yasaklamayı haklı çıkartan bir belgeden öğrendiğimize göre; Mehmed Paşa mahallesinde bulunan bir mahzen, önceki bir tarihte yanmış, sonra yerine bir mahzen ve üzerine de bir bekâr odası yapılmıştır. Bu yapılan odada kalanların eğlence ile meşgul oldukları, geceleri sarhoş yattıkları ve ısınmak için yaktıkları ateşin bir yangına sebebiyet vermesi tehlikesinin bulunduğu kadiya şikayet olarak iletilmiştir.²⁶ Şikayetçiler ise sadece buraya komşu olan kişi değil tüm mahalle sakinleridir. Bu kayıta yer almasa da mahallenin düzenini bozan fiillerin, mahalleden ihraç ile cezalandırılabilirdiğini düşünmekteyiz.

1854'te bir yangın (*Gravürlerle Türkiye - İstanbul III*, 291)

Sicillerdeki bir ilâmda ilginç bir tehdit örneği yer almaktadır. Çinili Hamam'ı işleten Hasan, azatlı kölesi olup yanında çalışan Osman'ı işten çıkarır. Daha sonra Osman'ın arkadaşı olan Hüseyin, hamamcıyı: 'Hamamdan ihrâc ettiğin Osman'ı yine hamama al ve eğer almazsan evine girer seni ve ıyâlini katl eylediğimden sonra mahalleyi ihrâk ederim' diyerek tehdit etmiştir. Bu tehditten korkan hamamcı ise şikâyetini kadiya bildirmiş, korkudan geceleri yatamadığını da ifade etmiştir.²⁷ Mahallenin yakılması, ıyâlin öldürülmesi ile bir cümlede tehdit olarak geçtiğine göre, bir yeri ateşe vermenin önemli bir korkutma aracı olarak kullanıldığı söylenebilir.

III. Yangınların Vakıflara Tesiri

Osmanlı'da vakıfların eğitim, ekonomi ve sosyal hayatın düzenli akışı gibi alanlarda önemli görevleri vardı. Bunun için İslâm Hukuku'nda vakıfların özel bir yeri dahi bulunmaktadır. Bu sebeptendir ki vakıfların zarar görmesi, işlevsiz hale gelmesi bu sayılan alanlarda normal düzenin bozulması demektir.

Yangın, deprem gibi afetlerden sonra yok olmuş binalarını yeniden kendi bütçelerinden yaptırmaları vakıfları maddi olarak büyük zararlara sokmaktaydı. Bu da birer işletme olarak da düşünebileceğimiz bu kurumların küçülmesi demektir. Bunun önüne geçmek için icareteyn usulünün tercih edilmeye başladığını bi-

liyoruz.²⁸ Bu sebeple eğer bir bina harap olursa onu tasarruf eden kişiye tekrar yaptırma izni verilir, yani sorumluluk paylaşılır, yapılan bina da yaptıranın özel mülkü olur ve binayı istediğine satabilirdi.²⁹ Bu uygulamanın tercihinde, geçmiş tecrübelerin ve Osmanlı pragmatizminin önemli rolü olduğu ve Osmanlı algılayışında bu pragmatik yaklaşıma göre en iyi sonuçların, sorumluluğun kurumsal ve bireysel olarak paylaşılması ile elde edilebileceğinin yer aldığını söyleyen Murphey, oldukça önemli bir noktaya işaret etmektedir. Zira vakıf binaların yeniden inşasında, vakıf (kurumsal) – şahıs (bireysel) ortak sorumluluğu göze çarpan en önemli unsurdur.³⁰ Buna dair bir örnekte yanmış bir vakıf ev arsası müzayedeye ile satılmıştır.³¹

Yanmadan önce bir şahsın tasarruf ve mülkiyetinde olan vakıf arsa üzerindeki bina, yandıktan sonra eğer mutasarrıfı isterse bir başkasına satılabilmekteydi.³² Vakıf yerlerin bu şekilde el değiştirmesi, arsa üzerinde yapılacak olan her türlü binanın mülkiyetinin ve tasarruf hakkının devri anlamına da geliyor. Şöyle ki, kişinin maddi durumu eğer yanmış olan yeri tekrar yaptırmaya müsait değilse, müsait olan bir başkası o yere talip oluyor ve vakıf yer üzerindeki kullanım hakkı böylece el değiştiriyordu.

Arsası vakfa ait olan binada mülkiyet sahibi olan kişinin borç tedariki ile de yanmış binasını yeniden yaptırması söz konusu olabiliyordu. Bununla ilgili bir örnekte; Üsküdar'da Gazanfer Ağa Vakfı'na ait bir evi mutasarrıfın, yandıktan sonra bir başkasından aldığı 80 kuruş ile yaptırdığını görmekteyiz.³³ Borç tedariki ile ev yaptırılmasında farklı uygulamalar olduğu göze çarpmaktadır. Bunun da mülk sahiplerinin maddi durumlarından kaynaklandığı akla en yakın tahmindir.³⁴

IV. Organizasyon Problemleri ve Alınan Tedbirler

Hemen her yangından sonra, binaların kârgir yapılması konusunda İstanbul'daki tüm kadılık ve naipliklere emirler gönderilmiştir. Bu konuda İstanbul kaymakamına gönderilmiş olan 1107/1696 tarihli bir fermanda, İstanbul ve Galata'da yanmış olan tüm yerlerin Halep ve Şam'daki yapılar gibi taş, kireç ve çamur ile bina olunması konusunda emir verilmektedir.³⁵ Buna benzer bir ferman da Üsküdar Sicillerinde yer almıştır. III. Ahmed tarafından Şaban 1137 / Nisan 1725 tarihinde İstanbul'daki tüm kadılıklara gönderilen bu fermana göre artık binalar ahşap değil kârgir yapılacaktır. Bu emir, tüm bina yaptıracak olanlara ve ustalara gereği gibi iletilecek ve ferman da tüm sicillere kaydedilecektir.³⁶ Yine bunun gibi kârgir bina yapılması emrini içeren bir buyruldu da 1136/1724 tarihinde Mimar Ağa ve Üsküdar kadısına gönderilmiştir.³⁷ 16. yüzyıldan itibaren ilan edilmeye başlayan bu fermanların gereğinin çok da etkili bir şekilde yerine getirilemediği de bir gerçektir.³⁸

Osmanlı merkezi idaresi sadece ahşap yapılaşmanın önüne geçmek için fermanlar çıkarmamış aynı zamanda yangına sebebiyet verebilecek her türlü malzeme-

nin kullanılması konusunda da tedbirler alma yoluna gitmiştir. Üsküdar naibine gönderilmiş olan 1168/1755 tarihli bir buyruhduda kandil, tenevvür, mum gibi eşyaların saklanması ve ocakların süpürülmesinde kusuru olanların cezalandırılacağı,³⁹ İstanbul kadısına gönderilen diğer bir buyruhduda ise on, on beş günde bir mutlak surette ocakların temizlenmesi ve temizlendiğinin delili olarak da çıkarılan kurumların kapı önlerine bırakılması⁴⁰ konularında halka gerekli uyarıların mahalle imamı kanalıyla yapılması emredilmiştir.

Üsküdar naibi ve ustasına gönderilmiş olan diğer bir buyruhduda ise Kuzguncuk'ta 1168/1754 yılında çıkan yangın dolayısıyla İstanbul'dan gelmiş olan necâr, duvarcı ve amelenin İstanbul'a geri gönderilmesi ve Mimar Ağa'ya teslim edilmeleri istenmiştir. Bahse konu olan bu meslek grubu, 1169/1755 yılında çıkan Hocapaşa yangınından sonra dahi Üsküdar ve civarında olduklarından imar işlerinin yerine getirilmesi konusunda büyük zorluklar yaşanmıştır.⁴¹ Bu meslek grubunun bir başka yere gitmek istemeleri durumunda, kesinlikle izin verilmesi konusunda da Üsküdar naibine de ayrıca bir buyruhduda gönderilmiştir.⁴²

Yangınlarla mücadelede bazı vergilerden muaf tutulmak kaydıyla sakalarla birlikte, bostancılar, cebeciler ve baltacı loncaları gibi örgütler görev yapmaktaydı.⁴³ Buna karşılık, bir buyruhdudan vazife ihmalinin söz konusu olabileceğini öğrenmekteyiz. Sakalar, 1168/1754 yılında Kuzguncuk'ta çıkan yangına, 'elimizde ferman vardır' diyerek gitmemişlerdir. Bostancıbaşı Ağa'ya gönderilen bu buyruhduda sakaların söyledikleri gibi bir ferman olmadığı ve Üsküdar'dan Kadıköy'e, Anadoluhisarı'ndan Yoros'a, Rumelihisarı'ndan Beşiktaş, Galata ve Hasköy'e kadar tüm saka kethüdalarına gerekli uyarıların yapılması ve uyarıları dikkate almayanların cezalandırılacakları bildirilmektedir.⁴⁴ Bu bilgiler ışığında, bazı görevlilerin vazifelerinden kaçmasını, yangınların zarar boyutlarını artıran sebeplerden biri olarak görebiliriz.

V. Evleri Yananların İskânı

Yangınlardan sonra evsiz kalanlara nasıl bir yardım eli uzatıldığı konusu da önemli bir sorudur. Özellikle arka arkaya meydana gelen yangınlarda devlet, oldukça sıkıntı yaşamaktaydı. Zira Kuzguncuk, Hocapaşa, Cibali yangınlarının birer yıl ara ile meydana gelmesi Osmanlı idaresini hem maddi hem de idari bakımdan zora sokmuştur.⁴⁵ Şeriye sicillerinde tespit ettiğimiz kayıtlar, karşılaşılan tüm zorluklara rağmen devletin evleri yananlara yer tahsis edilmesi ile oldukça ilgilendiğini göstermektedir.

1756 yılında yani Kuzguncuk, Hocapaşa ve Cibali yangınları olduktan sonra halkın barınma sıkıntısı ciddi olarak kendini göstermiştir. Halkın bu çok önemli sorununa çözüm formülünü bir buyruhduda bulmaktayız. Buna göre, süknâ talebinde bulunanların, kendilerine birer yer tahsis edilinceye dek Üsküdar, Boğaziçi, Galata, Beşiktaş ve Eyüp dışında, yani sahil boyları dışında, iç kesimlerde istedikleri yerde "ahsen-i vech üzere" iskân edilmeleri ve hiçbir şekilde ken-

dilerine haksızlık yapılmaması konusunda Bostancıbaşı'ya emir verilmiştir.⁴⁶ Tahsis olunacak yer konusunda neden böyle bir sınırlama getirildiği sorulabilir. Bu sınırlamanın nedeni, Cibali'deki gibi büyük bir yangının zararlarının, buraya ulaşımı nispeten kolay olan çevre bölgelerin yardımları ile giderilebileceğidir. Zira bu yangından sonra İstanbul'un ekmek ihtiyacı, Üsküdar'ın sahil tarafına yani İstanbul'a yakın fırınlardan sağlanmıştır.⁴⁷

Üsküdar naibine gönderilmiş olan bir başka buyruhduda da, süknâ talebinde bulunanların, Üsküdar ve civarındaki nahiyelerdeki imamlar kontrolünde iskân edilmeleri emrolunmuştur. Harikzedelerin iskân olunacakları yerler için ise buyruhduda işaret edildiğine göre; Üsküdar'ın nevahi ve köylerinde durumu müsait olup ikinci bir boş eve sahip olanlar ve oturdukları evleri geniş olanlar imamlara yardımcı olacak ve ihtiyaç içinde olanlara evlerini açacaklardır.⁴⁸ Aynı buyruldu, durumu müsait olup da harikzedelere yardımcı olmayanlara hitaben bir tehdit de içermektedir.

Sonuç

Özellikle “gerileme dönemi”ne tekabül eden 1750'li yıllar Osmanlı için aynı zamanda ‘yangınlar dönemidir’ dense yeridir. Yukarıda da ifade edildiği şekilde Osmanlı'nın servetinin büyük kısmının yangına ya da yangınla mücadeleye gittiği, bu tür afetlerin devleti ve halkı büyük bir maddi girdaba soktuğu bilinmektedir. Devletin, özellikle arka arkaya meydana gelmiş olan yangınlardan sonra organizasyon konusunda önemli sıkıntılar yaşadığı görülmektedir. Yangınlarda Üsküdar ve İstanbul arasında karşılıklı olarak gerek işgücü, gerek harikzedeler için mesken temini, gerekse gıda konusunda alış veriş olduğu tespit edilmiştir. Üsküdar yangınları, her ne kadar İstanbul yangınları kadar büyük çaplı etkiye sahip olmamış olsa da bu önemli afetin halka ve devlete dönük zararları açısından şeriye sicilleri, açıklayıcı bilgilere ulaşmamızda önemli bir konuma sahiptir. Bu sebeple, yangınların detaylı bir şekilde incelenmesi ve anlaşılması için bu kaynaklar mutlaka kullanılmalıdır.

DİPNOTLAR

¹ Philip Mansel, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924*, John Murray Publishers, London 1995, s. 224.

² Mustafa Cezar, “Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler”, *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, İstanbul 1963, s. 327.

³ Helmuth von Moltke (Feldmareşal), *Moltke'nin Türkiye Mektupları* (çev. Hayrullah Örs), İstanbul 1969, s. 78; İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, İstanbul 2003, s. 18.

⁴ Vurgulamak gerekir ki, şeriye sicillerinin değeri hakkında onlarca yayın yapılmış olmasına rağmen, bu kaynakların bilimsel çalışmalarda yeterli şekilde kullanılmamış olması, üzerinde durulması gereken önemli bir konudur.

⁵ İstanbul Mahkemesine ait 9 numaralı Şeriye Sicilindeki ilgili hüccetleri esas alarak, Eminönü ve Galata'da gayrimüslimlere ait yanmış yerlerin müslümanlara devredilmesi uygulamasını; “gayrimüslim alanlarının İ-

lâmlaştırılması” politikası ile açıklayan ve ortaya atılan bu tezin mutlaka müstakil bir inceleme konusu olması gereken spekülâtif bir çalışma için bkz. Marc David Baer, “The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul”, *Int. Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), s. 159-181.

⁶ Halil İnalçık, “İstanbul: Türk Devri”, *DİA*, XXIII, 232; bk. Francisco de Miranda’nın da İstanbul’a dair seyahatnamesinin tanıtıldığı makale Türkkaya Ataöv, “Osmanlı İstanbul’unda Üç Latin Amerikalı”, *TTK Belleten*, LXX/258, Ankara 2006, s. 778; ayrıca yangınlarda özellikle hırsızlık için fırsat kollayanların var bulunduğunu gösteren ve bunun için dikkat edilmesini içeren 1169/1756 tarihli bir buyruldu için bk. *Üsküdar Şeriye Sicilleri*, no: 441, vr. 89a/2 (Bundan sonra *ÜŞS*, 441, 89a/2).

⁷ Mehmed Halife, *Târih-i Gilmânî* (haz. Ömer Karayumak), Tercüman 1001 Temel Eser, t.y, s. 144; Derviş Efendi-zâde Derviş Mustafa Efendi, *1782 Yılı Yangınları* (yay. haz. Hüsamettin Aksu), İstanbul 1994, s. 50.

⁸ Necdet Sakaoğlu, “Yangınlar: Osmanlı Dönemi”, *DBİA*, c. VII, s. 427.

⁹ bk. Ekrem Tak, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar’da Sosyal Ve İktisadi Hayatın Göstergeleri (Üsküdar Kadı Sicilleri Üzerine Bir Çalışma)*, yüksek lisans tezi, M.Ü. 2002; Kenan Yıldız, *Üsküdar’ın Sosyal Ve İktisadi Hayatı İle İlgili Üsküdar Kadı Sicillerindeki Kayıtların Tesbit Ve Analizi: (954-980 / 1547-1573)*, yüksek lisans tezi, M.Ü. 2005; Müslüm İstekli, *Üsküdar’ın Sosyal Ve İktisadi Hayatı İle İlgili Üsküdar Kadı Sicillerindeki Kayıtların Tespit Ve Analizi: (H. 978-991, M. 1570-1584)*, yüksek lisans tezi, M.Ü. 2005.

¹⁰ Bu bilgiler, şeriye sicillerinden tespit ettiklerimiz dışında, ikincil bazı kaynaklardan elde ettiğimiz tarihlere aittir. Özellikle Mehmed Paşa Mahallesi ve Kuzguncuk’ta çıkmış olan yangınları sicillerden tespit etmiş bulunmaktayız. bk. *ÜŞS*, 440, 85b/1; 430, 32b/1; Mehmet Mermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, III, 1496-97; İ. Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1976, s. 476-77.

¹¹ bk. P.Ç. İnciciyan, *18. Asırda İstanbul* (trc. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1976, s. 84-85; Cezar, a.g.m., s. 335 vd.; R. Ekrem Koçu, *İstanbul Tulumbacıları*, İstanbul 1981, s. 14; Kemalettin Kuzucu, “Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri”, *Osmanlı: Toplum*, V, 687-699. Galata’da her ne kadar ahşap yapılaşma hakim bir mimari özellik değilse de burada var olan sık yapılaşma problemi yangının boyutlarını büyüten bir sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira 1660 büyük İstanbul yangınının birkaç ay öncesinde çıkmış olan Galata yangınında büyük ölçüde mülk ve mabedin yandığını bilmekteyiz. bk. *İstanbul Mahkemesi Şer’iye Sicili (İŞS)*, no: 9, vr. 35a/3, 86b/2, 96b/3-4, 97a/1-2, 117a/4, 140b/1 vd.; Kevork Pamukciyan, “Eremya Çelebi’ye Göre İstanbul’un 1660 Yangını”, *Tarih ve Toplum*, XIII/75, İstanbul 1990, s. 31.

¹² *ÜŞS*, 228, 58a/2.

¹³ *ÜŞS*, 228, 82b/1.

¹⁴ *ÜŞS*, 430, 77a/3.

¹⁵ *ÜŞS*, 430, 77b/2. Bu kayıtlara göre Mehmed Paşa ile Mehmed Efendi mahallelerinin birbirine yakın tarihlere yanmış olabileceğini düşünmekteyiz.

¹⁶ *ÜŞS*, 429, 68b/1. Burada da vurgulandığı üzere, yangının çıkış yeri Rum Mehmed Paşa Mahallesi’dir. Bu tespitimiz tamamıyla şeriye sicillerine dayalıdır.

¹⁷ *ÜŞS*, 430, 32b/1.

¹⁸ *ÜŞS*, 434, 44b/2

¹⁹ *ÜŞS*, 441, 40a/3.

²⁰ *ÜŞS*, 228, 144a/3.

²¹ *Târih-i Lebîbâ*’dan naklen Feridun Emecen, “Târih-i Lebîbâ’ya Dâir”, *Tarih Dergisi: Fatih Sultan Mehmed’e Hatıra Sayısı*, XXXIII (Mart 1980/81), İstanbul 1982, s. 250’de 50. dipnotta.

²² Cezar, a.g.m., s. 330’da 6. dipnotta.

²³ Bostancıbaşılar, İstanbul’un büyük kısmının her türlü asayiş ve güvenliğinden sorumlu saraya bağlı görevlilerdir. bk. Abdülkadir Özcan, “Bostancı”, *DİA*, VI, 309.

²⁴ *ÜŞS*, 441, 89a/2.

²⁵ Ahmet Refik, *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1988, s. 66 ve 186.

²⁶ *ÜŞS*, 229, 3b/2. Buna benzer bir başka örnekte ise; iki menzil arasında bulunan saçağın altında asma ocak yaptırıldığı ve bunun bir yangına sebebiyet vermesi konusunda bir şikayetin yer aldığını görmekteyiz *ÜŞS*, 179, 63b’den aktaran Rhoads Murphey, “Disaster relief practices in seventeenth-century Istanbul: a brief overview of organizational aspects of urban renewal projects undertaken in the aftermath of catastrophic fires”, *In-*

ternational congress on Learning and Education in the Ottoman world (Istanbul, 12-15 April 1999) (ed. Ali Çak-su), İstanbul 2001, s. 58.

²⁷ ÜŞS, 437, 41b/2.

²⁸ Kuruluştan XVI. yüzyılın sonuna, kimi bilgilere göre ise 1611'e kadar vakıf binaları icâre-i vâhîde ile icâr olunurdu. Fakat daha sonra sık sık yangınların meydana gelmesi ve yanan binaların yapıldıktan sonra tekrar tekrar yanması vakıfları maddi açıdan oldukça zora sokmasından dolayı icareteyn usulü hukuken kabul edilmeye ve yaygınlık kazanmaya başlamıştır bk. Ahmet Akgündüz, "İcâreteyn", *DİA*, XXI, 389-390; Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, İstanbul 1946, s. 35; Mehmet İpşirli, "Arşiv Belgelerine Göre İstanbul Vakıf Evleri", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri: Bildiriler* (29 Mayıs-1 Haziran 1988), İstanbul 1989, s. 184-186. Rhoads Murphey yangınlardan sonra vakıf binaların yeniden inşası ve icareteyn konularına şeriye sicillerinden tespit ettiği hüccetler ışığında değinmektedir (a.g.m., s. 52 vd).

²⁹ Bu tarz uygulama ile ilgili olarak bk. *İŞS*, 9, 6a/1-2, 52b/2, 81a/1, 123a/3 vd.

³⁰ Murphey, a.g.m., s. 55.

³¹ ÜŞS, 430, 55a/3 vd. Mehmed Paşa Mahallesi yangınında yanmış olan Hurşid bint Abdurrahman'ın vakfettiği evin yapılması için vakfın bütçesinin olmadığı ve kalan arsanın müzâyedece çıkartılarak 180 kuruş mu-accele (peşin) ve günlük 1 akçe müeccele (taksit) olmak üzere icâreteyn ile kiraya verildiğini öğrenmekteyiz.

³² Mehmed Paşa mahallesinde bulunan Hüsrev Kethüda vakfına ait ve yıllık mukataa bedeli 38 para olan arsa üzerindeki bir ev yandıktan sonra arsa, üzerinde kalan su kuyusu, ağaçları ve duvarları ile birlikte 180 kuruşa yine kesin satışla satılmıştır (ÜŞS, 431, 31b/2).

³³ ÜŞS, 371, 18a/3. Menzilin tamirat masraflarını, mutasarrıf Fatma adına bir başkası karşılamış ve Fatma'dan daha sonra parasını tahsil etmiştir.

³⁴ bk. Yahudi Musa'nın komşusu Yako'dan aldığı borç için evini rehin bırakması ve daha sonra borcun yarısına karşılık evin yarı hissesini Yako'ya devr etmesi ile ilgili hüccet ÜŞS, 441, 40a/3.

³⁵ A. Refik, a.g.e., s. 21. Bu fermanın içeriği bir buyruldu olarak ayrıca İstanbul Kadısı'na da gönderilmiştir. bk. *İŞS*, 22, A22b/2 (Sicilde 22 numarasını almış iki ayrı varak olduğundan ikinci bölümdekine A başlığı verilmiştir).

³⁶ ÜŞS, 371, 72b/1.

³⁷ ÜŞS, 371, 95a/1.

³⁸ Robert Mantran, *İstanbul Tarihi* (çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2001, s. 251; Semavi Eyice, "İstanbul: Tarihi Eserler", *İA*, V, 129-131; Ortaylı, a.g.e., aynı yer.

³⁹ ÜŞS, 440, 85b/2.

⁴⁰ ÜŞS, 440, 92a/2.

⁴¹ ÜŞS, 441, 89a/3. Büyük yangın olarak tarihe geçen ve otuz altı saat süren Hocapaşa yangınında Bahçekapı, Paşakapısı, Defterdar-kapısı, Çadır Mehterhanesi, Çuhacılar hanı, Mahmud Paşa Çarşısı, Mahmud Paşa Camii ve bir çok yer yanmıştır bk. Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'î-i-Tevârih* (haz. Münir Aktepe), İstanbul 1976, I, 182.

⁴² ÜŞS, 441, 92b/2.

⁴³ İnalçık, a.g.e., aynı yer.

⁴⁴ ÜŞS, 440, 85b/1.

⁴⁵ Şem'danizâde, yangının iki gün sürdüğünü, onlarca medrese, değirmen, cami, hamam ve binlerce menzil ile dükkânın yandığını bildirdikten sonra "... mukaddem olan harik vaktinde İstanbul böyle ma'mur değil; bu def'a olan zarar evvelki hasârete gâlibdir." diyerek Cibali yangınının boyutlarına ve zararına işaret etmektedir. Şem'dânî-zâde, a.g.e., II.A, 9-10.

⁴⁶ ÜŞS, 441, 89a/1.

⁴⁷ Üsküdar naibine gönderilen bir buyruldu, burada bulunan İstanbul'a yakın, yani Üsküdar'ın iç kısımlarında değil de merkeze yakın yerlerde ne kadar değirmen varsa, İstanbul halkı için buralardan ekmek çıkarılması istenmiştir bkz. ÜŞS, 441, 92b/3. Bu kayıt ile aynı tarihe denk düşen bir başka hüccette; Üsküdar'da bulunan horos değirmenlerinin isimleri ve kaç tane horos taşına sahip oldukları listelenmiştir bkz. ÜŞS, 441, 88b.

⁴⁸ ÜŞS, 441, 92b/1: "hâli ve vüs'at üzere olan mesken ve menzillere bilâ-te'hîr ... ahsen-i vechle iskân ..."

Üsküdar Yangınları (1885-1915)

DR. NURDAN ŞAFK

Araştırmacı

Osmanlı döneminde yangın, deprem, kuraklık, kıtlık, salgın hastalık gibi afetlerin yanı sıra İstanbul'u tahrip eden ve daha çok maddî zarara sebep olan bir felaketti.¹ İstanbul'da XVII. yüzyıldan itibaren artan nüfusa ve dolayısıyla yoğunlaşan şehirleşmeye bağlı olarak yangınların tehdit alanı da genişledi.

Yangınların geniş tahribatına karşın mevcut literatürde Üsküdar'daki yangınların pek çoğunun tam tarihi genellikle bilinmemektedir. Temel dayanağı arşiv belgeleri olan bu makalenin birinci kısmında; 1885-1915 yılları arasında Üsküdar'da çıkan büyük yangınlar, yangınlardan etkilenen alanlar, buna karşı alınan tedbirler, yangından korunma metodları ve kanuni düzenlemelere değinilecektir. Makalenin son kısmında ise Üsküdar Harikzedegân Komisyonu'nun kurulması ve yangınzedeler için yapılan yardım faaliyetlerine yer verilecektir. Ayrıca tarihleri tespit edilen bazı Üsküdar yangınları hakkında kısmen detaylı bilgi verilmeye çalışılacaktır. Ancak bütün bu bilgilerin, bu makalenin temel kaynaklarının verdiği malumatla sınırlı olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

Bu yazıda ele aldığımız otuz yıllık dönem 1885-1915 yıllarını, Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) ve Sultan V. Mehmed (Reşad) (1909-1918) iktidarlarını kapsamaktadır. Yangınlara değinmeden önce kısa bir Üsküdar panoraması oluşturmak yararlı olabilir. XIX. yüzyılın başında Üsküdar, "Bilad-ı selase" olarak tanımlanır. Bu tabir İstanbul'u sur içi İstanbul/Dersaadet ve diğerleri olarak ayırır. Eyüp, Galata ve Üsküdar'a bilad-ı selâse denir. Ancak yüzyılın sonuna doğru bu tanımlama değişir ve idarî açıdan Üsküdar, 1869 vilayet nizamnamesinden sonra mutasarrıflık biçiminde idare edilmeye başlanır.²

Üsküdar ne kadarlık bir nüfusa sahipti sorusuna gelecek olursak Üsküdar ve çevresinin ilk zamanlarda nüfusu azdı. XIX. yüzyılda özellikle 1860 sonrasında Kafkasya, Balkanlar ve Anadolu'dan gelen nüfusla birlikte Üsküdar'ın da nüfusu arttı. Meselâ 1885'te İstanbul'da yaşayanların neredeyse % 60'ı İstanbul dı-

İstanbul Hükümet
Konağı Yangını
(*Gravürlerle Türkiye-
İstanbul III*, 289)

şında doğmuştu.³ 1897'de İstanbul'un toplam nüfusu 1. 115. 946 iken Üsküdar'ın nüfusu ise 105. 690 idi.⁴ Bu verdiğimiz nüfus, hem Müslüman hem de gayri müslimleri kapsamaktadır. Üsküdar'ın Gülfem Hatun gibi bazı mahalleleri Müslümanlardan oluşurken Yeni Mahalle ve İcadiye'de Ermeni ve Rumlar önemli bir nüfusa sahipti.⁵ Üsküdar'da nüfus arttıkça doğal doku tahribatı da hız kazandı, birbirine çitili, dar sokaklı ahşap binalar çoğaldı. Hâlbuki daha önceleri büyük kargir konaklar, geniş bahçe ve bostanlar bulunduğu için yangın az olur ve geniş tahribat yapmazdı.

İstanbul'un yangından çok etkilenecek zararın büyük olmasının temel sebebi binaların ahşap yapılmasıdır. Bazı yazarlar bunu deprem korkusuyla açıklasalar da İstanbul civarında ormanların çokluğu nedeniyle kerestenin ucuz bir inşaat malzemesi olması, kolay temin edilebilmesi ahşabın tercih edilmesinin en önemli sebebiydi.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yangınların daha sık çıkmasında ise yeni ısınma ve ocak yakma tekniklerinin yaygınlaşmaya başlaması, soba, havagazı ve elektrik kullanımına geçiş, nüfusun artmasıyla mesken dokusunun daha da yoğunlaşması gibi nedenler sayılabilir. Elimizdeki bir arşiv belgesi sayesinde Üsküdar Selamsız'da görülen bir yangının, çıkış sebebi hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olabiliyoruz. Belgeye göre yangının nedeni, merdiven başındaki gaz lambasının devrilmesidir.⁶ Buna ilaveten yangınların sebepleri arasında kundaklama, yıldırım isabet etmesi, ocak ve baca kurumlarının tutuşması, İstanbul'da sokakların dar ve dolambaçlı olması her zaman zikredilir. Ayrıca yaz mevsiminde özellikle patlıcan kızartmasının sıklıkla yapıldığı temmuz, ağustos aylarında yangın sayılarında artış görüldüğü öne sürülür.⁷

Ele aldığımız tarihler arasındaki Üsküdar yangınları hakkında istatistikî bilgi olarak şunlar söylenebilir. Genel olarak İstanbul'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında örneğin 1858-1864 yılları arasında 160 yangın çıkmıştır. Buna göre neredeyse her 11 günde bir yangın çıkmaktadır. Yangınlar o kadar sıktır ki büyüklüğüne bakılarak harik-i kebir, harik-i azim gibi isimlendirilirdi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Üsküdar'da görülen büyük yangınlar şu şekilde sıralanabilir.

1885-1914 Büyük Üsküdar Yangınları

1882/1883 Üsküdar Selamsız'da 51 ev yandı.

1884 Üsküdar Yeni Mahalle'de 365 ev ve dükkan yandı.

8 Ekim 1885, Üsküdar Selamsız'da 29 ev yandı.

Temmuz 1887⁸ Üsküdar Yeni Mahalle'de 122 ev ve Ermeni mektebi yandı.⁹

14 Ağustos 1887 Üsküdar'da 1000 civarında ev¹⁰ başka bir kayda göre ise 536 ev, 45 dükkan, 2 mekteb, 1 Ermeni kilisesi yandı.¹¹

29 Ekim 1889 Üsküdar yangını.¹²

1890/1891, Üsküdar'da Hacı Hesna Hatun-Sultan Tepe Mahallesi'nde Ağustos ayında 69 ev yandı.

1893/94 Eylül ayında Beylerbeyi'nde 20 ev yandı.

1896/97, 25 Eylül'de Beylerbeyi İstavroz Mahallesi'nde 10 ev yandı.

Mart 1906 tarihinde Kandilli Yeni Mahalle'de 35 ev yandı.

Temmuz 1911'de Yeniçeşme (Ahmediye Meydanı) semtinde 75 ev yandı ve Ağa Camii harap oldu.

1911/1912, Mayıs'ta Kuzguncuk'ta 68 ev yandı.

1913/1914, Haziran ayında Kandilli'de 21 ev yandı.¹³

Yukarıda bilgi verdiğimiz bu yangınların çıkış nedenini bilmiyoruz. Görüldüğü üzere bu yangınların pek çoğunun tam tarihleri mevcut literatürde verilmemiştir. Ancak daha geç döneme gelindiğinde Üsküdar'da bir yılda kaç yangın çıktığına dair elimizde 1900-1901 tarihli bir istatistik var. Bu tabloda ay ay Üsküdar'daki yangınların sayısı verilmiştir.

Mart 1900-Şubat 1901 tarihleri arasında İstanbul, Galata ve Üsküdar'da çıkan yangınların istatistik cetveli¹⁴

Aylar	Üsküdar Yangın sayısı	Galata Yangın Sayısı	İstanbul Yangın Sayısı
Mart	-	1	3
Nisan	2	2	2
Mayıs	1	2	2
Haziran	3	4	1
Temmuz	-	2	5
Ağustos	1	8	1
Eylül	1	5	5
Ekim	1	2	3
Kasım	-	1	2
Aralık	-	3	4
Ocak	1	2	1
Şubat	1	1	Yok
	Toplam 11	Toplam 33	Toplam 28

Genel toplam 72

Yukarıdaki tablodan görüldüğü üzere Üsküdar'da yangın sayısı nüfusun ve yapılaşmanın daha yoğun olduğu Galata ve İstanbul'a göre daha azdır. Aynı zamanda Üsküdar'da yangının çıktığı aylar İstanbul ve Beyoğlu bölgesinden farklılık gösterir. Yaz aylarında Galata ve İstanbul bölgesinde yangınlar artarken -örneğin Temmuz ayında- İstanbul bölgesinde 5 yangın çıkmıştır. Üsküdar'da aynı

ÜSKÜDAR YANGINLARI (1885 - 1915)

Üsküdar'da günümüzde de rağbet gören ahşap evler

ay içinde hiç yangın görülmemiştir. Üsküdar ile İstanbul arasında bu kadar büyük bir fark ortaya çıkmasının sebeplerini sorguladığımızda şüphesiz İstanbul bölgesinin geniş bir alanı kapsaması, nüfus yoğunluğu, yapılaşma sıklığı gibi nedenler sayılabilir. Buna mukabil Üsküdar'daki yangın kayıtlarının yeterince iyi tutulup tutulmadığını ise bilemiyoruz.

Yangınlara Karşı Alınan Tedbirler

Halk yangından korunmak için evlerine esmail hüsnadan Allah korusun manasındaki "Ya hafız" levhalarını asmıştır. Bunun yanı sıra yine yangından korunmak için türbelere, yatırlara yakın oturmak tercih edilmiştir. Zira halk, türbenin içindeki evliyanın kendilerini koruyacağına inanırdı. Ayrıca hamam, sarnıç, çeşme gibi su kaynakları civarını tercih etmek de yangınlara karşı alınan tedbirler arasındaydı. Evlerdeki kuyular, hem su ihtiyacını karşılıyor hem de yangın çıkması halinde kullanılıyordu.

1. Men-i Harîk (Yangından Korunma) Nizamnâmeleri

Evlerin ahşap olarak yapılması İstanbul'un diğer bölgelerinde olduğu gibi Üsküdar'da da yangınların çıkmasında ve hızla yayılmasında en önemli etkendi. Bu

İstanbul'da bir yangın gravürü (Gravürlerle Türkiye-İstanbul, III, 288)

nedenle devlet, binaların kargir olarak yapılmasını şart koşmuştur. Sultan III. Selim ile başlayıp XIX. yüzyılın sonlarına hatta imparatorluğun yıkılışına kadar uygulanan yangınla mücadele politikasının temelini, İstanbul'u ahşap yapı geleneğinden kurtarma çabası oluşturmuştur. İlk zamanlarda padişah fermanlarında yer alan uyarılar 1848 yılından itibaren nizamname şekline sokulmuş ve sistematik hale gelmiştir.¹⁵ Ancak halkın fakirliği ve kargir bina yapmaya güçlerinin yetmemesi genel olarak ahşaptan kargire geçilmesini engellemiştir. Zenginlerin ne tür bir bina tercih ettiğini tam olarak bilemiyoruz.

Önceleri “men-i harîk” yani yangının önlenmesi veya yangından korunma hususunda pek çok kanun ve kurallar konduğu halde 1233 (1817-1818) senesine kadar binalar arasına yangın duvarı inşa edilmesi düşünülmemiştir. 1233 tarihli fermanında “Ehl-i İslâmdan olsun, reayadan olsun zi-kudret olanlar iki hane beyninde çatıdan bir zira mikdarı terfi olunarak kargir duvar yapmak ve iş bu yapılacak kargir duvarın inşasına suhûlete medâr olmak için biliştirâk mesârif verilerek sirâyet-i harike mani olacağı” zikredilmektedir.¹⁶

Sokakların genişletilmesi ve çıkmaz sokakların kaldırılması ise yangınların zararlarını azaltmaya yönelik diğer önemli tedbirlerdendi. Kış mevsimi yaklaştığında tandır, ocak ve sobaların dikkatli kullanılması yönünde halka öğüt verildi.¹⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet, yangınların çıkmasındaki problemi gördüğünden kargir bina yapılmasını zorunlu kılmıştı.

ÜSKÜDAR YANGINLARI
(1885-1915)

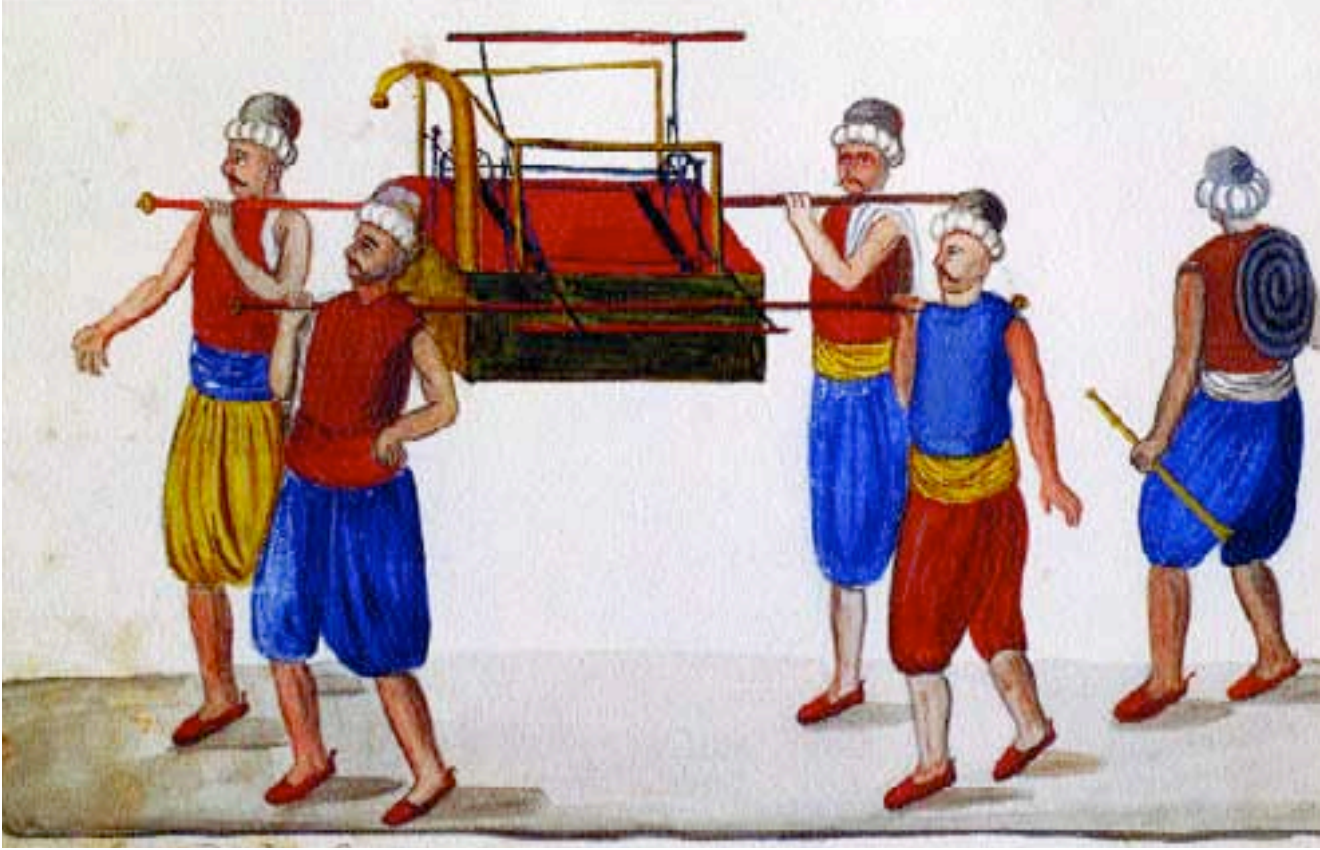
Son dönem Osmanlı Tulumbacıları

2. Yangın Muslukları

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da Beyoğlu, Üsküdar ve Kadıköy semtlerinde kurulan Terkos ve Elmalı su şirketlerine imtiyaz verilirken şehrin yangından kurtulması için münasip görülen yerlere harik yani yangın muslukları konmuştur.¹⁸ Zira yangınların söndürülemedesindeki en büyük faktörlerden birisi de su kıtlığı idi. Su kıtlığının tam olarak nedeni bilinmemekle birlikte muhtemelen su vardı fakat bunu iletecek alt yapı sistemi mevcut değildi. Su tazyikli kullanılmadığından olsa gerek yangın muslukları beklenen işlevi görememiş, bu musluklardaki sular, caddeleri ıslatmaktan öteye gidememiştir.¹⁹

3. Ahşap Bina Yapımıyla Mücadele

XIX. yüzyılın ikinci yarısında yangından korunmanın en önemli yolunun, ahşap yapılaşmadan kargire geçiş olduğunu belirtmiştik. Devlet de bunu teşvik ediyor hatta zorunlu kılıyordu. Fakat bu teşvik, uygulama alanı bulamıyordu. Meselâ Üsküdar Yeni Mahalle'de yangın enkaz yerinde yani boş arsada ahşap bina inşasına izin verilmediğinden on sekiz sene yeni bina yapılamadı. Bütün bu nedenlerle halk, ahşap bina yapılmasına izin verilmesini istiyordu.²⁰ Nitekim bu konuyla ilgili arşivde onlarca örnek bulunmaktadır.²¹ Bu örneklerden birin-

Tulumbacılar

de, Üsküdar Kaptan Paşa ve Sultan Tepesi yangınzedeleri, yanan evlerinin yerine ahşap ev yapılmasına müsaade edilmesini talep etmişlerdi. Mahalle halkına, yangın duvarı yapılması şartıyla ahşap bina inşaat izni verilmiştir.²²

4. İtfaiye Örgütü

Bütün bu anlatılanlardan sonra “söz konusu dönemde itfaiye var mıydı?” sorusu akla gelebilir. Bilindiği üzere itfaiye örgütü kurulmadan önce yangınla mücadele faaliyetini tulumbacılar yürütüyordu. Günümüzdeki modern itfaiyenin²³ temelleri ise 1870’lerde atılmıştı. Sultan Abdülaziz’in emriyle dönemin en modern itfaiye teşkilatına sahip Macaristan’dan konunun uzmanı Kont Seçeni/Ziçini İstanbul’a davet edildi. Kont Seçeni İstanbul’a gelir gelmez iki taburlu bir itfaiye alayı kurdu.²⁴ Bu taburun özelliklerinin neler olduğu çalışmamızı doğrudan ilgilendirmediğinden incelenmedi.

Daha sonra (1880’lerde) İstanbul’da şehrin merkezî bölgelerinde itfaiye taburları oluşturuldu. Üsküdar bölgesindeki itfaiye taburları Selimiye Kışlası’nda yer

alıyordu. 1892 yılında yeni aletler alındı ve Üsküdar'daki itfaiye örgütü elden geçirilerek modernleştirildi.²⁵ Örneğin Üsküdar Yeni Mahalle'deki bir yangından sonra itfaiye taburunun eksiklikleri tespit edilerek giderildi.²⁶ Bu şekilde yangınla mücadelede modern yöntemler kullanılmaya başlandı.

Üsküdar Harîkzedegân Komisyonu

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra büyük yangın görülen hemen her semtte yardımlaşmayı örgütlemek amacıyla bir "harîkzedegân" komisyonu oluşturuldu. Örneğin Hasköy yangınzedeleri için böyle bir komisyon kuruldu.²⁷ Üsküdar Harîkzedegân Komisyonu ise Ağustos 1887 tarihinde ihdas edildi.²⁸ Bu komisyonlar, yangın sonrası mağduriyet yaşayan halkın zararlarını asgariye indirmeye yönelikti. Zira bilindiği gibi söz konusu dönemde binalar ahşap olduğundan yangından sonra, birçok insan evsiz kalıyordu. Yangınzedelerden varlıklı olanlar kendi imkânlarıyla ev bulup yerleşiyorlar fakir olanlar ise devletten yardım bekliyordu. Meselâ Üsküdar Yeni Mahalle'de çıkan yangında birçok ev yanarak pek çok insan perişan oldu ve sokaklarda kaldı. Evsiz kalanlar genellikle fakir olduğu için ihtiyaçları, devlet tarafından karşılandı.²⁹ Bu tür yardımlar, hem destek amaçlı hem de insanların tepkilerini ve oluşabilecek kargaşayı önlemeye yönelik olarak nitelendirilebilir.

Üsküdar'da evsiz kalan yangınzedelere hemen ev bulunması mümkün olmadığından pek çoğu XIX. yüzyılda Selimiye Kışlası'na yerleştirilirdi.³⁰ Meselâ Ağustos 1887 Üsküdar yangınında; 536 ev, 45 dükkan, 2 mekteb, 1 Ermeni kilisesi yandı. 370 hane halkı kendi imkanlarıyla bir yerlere yerleşti. Bunun dışındaki 599 kişi (135 hane) ise Selimiye Kışlası'nda münasip koğuşlarda misafir edildiler. 599 kişinin 258'i (hane sayısı 58³¹) Ermeni, 341'i (77 hane toplam nüfus 341) ise Rumlardan oluşuyordu.³² 1886'da Bağlarbaşı'nda çıkan yangından sonra 111 hane yani 503 kişi Selimiye Kışlası'ndaki boş koğuşlarda misafir edildiler.³³ Selimiye Kışlası'nın yanı sıra Beylerbeyi Sarayı Paşa Dairesi yangınzedelere tahsis edildi.³⁴ Üsküdar'da boş han ve bekar odaları, devlet tarafından gerekli durumlarda barınma amaçlı kullanıldı.³⁵

1887 Üsküdar yangınından sonra Üsküdarlı yangınzedelere yardım toplandı ve Üsküdar Yeni Mahalle harikzedeganı için Düyûn-ı Umûmiye Matbaası'nda yardım biletleri basıldı.³⁶ Üsküdar yangını küçük çaplı bir yangın olmasına karşın yardımlar, payitaht İstanbul'un sınırlarını aştı. Örneğin Üsküdar yangınzedeleri için Basra'dan³⁷ yüz aded gümüş mecdiye gönderildi yine Yanya'dan³⁸ yardım amaçlı "iane bileti" yollandı.

Üsküdar yangınzedeleri için basılan iane (yardım) bileti³⁹

Üsküdar'da yangınzedelere yardım yapılırken müslüman, gayr-i müslim farkı

XIX. yüzyıl tulumbacıları

gözetilmemiştir. Nitekim Üsküdar Yenimahalle Rumları, yangın sonrası yapılan yardımlardan ötürü Sultan II. Abdülhamid'e teşekkürlerini iletmışlerdi.⁴⁰ Devletin yaptığı yardımlar⁴¹ sayesinde hem padişahın meşruiyetini pekiştirdiği hem de halkın devlete karşı hoşnutluğunu arttırdığını iddia edilebiliriz.

Sonuç

Makalenin başında söylendiği üzere mevcut literatürde yangınların tam tarihini ve çıkış sebebini bulmak genellikle zordur. Bu nedenle Üsküdar örneğinde görüleceği üzere yangınların tam tarihlerini tespit etmek siyasî, iktisadî ve şehir/semte tarihleri açısından gereklidir. Bu çalışmanın bu yönüyle literatüre katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Üsküdar yangınlarıyla ilgili olarak özetle şunlar söylenebilir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde ve XX. yüzyılın başında Üsküdar'da yangınlar, bütün İstanbul'da olduğu gibi büyük çapta ekonomik zarara neden oluyordu. Makalede görüldüğü üzere devlet, yangın felaketine karşı koruyucu önlemler almıştır. Yangının sebepleri incelenerek yangın çıkmaması için gerekli tedbirler sıralanıp, nizamnameler yayınlanmış hatta devlet su işletme imtiyazı verdiği özel şirketlerden de bu sorunla mücadelede yararlanmış (bunu yangın muslukları kısmında belirtmiştik) ve yangın bölgelerinde kurulan komisyonlarla zarar asgariye indirmeye çalışmıştır. Ahşap yapılaşmaya yasaklar koyarak yangın felaketiyle baş edebileceğini düşünen devlet burada farklı problemlerle karşılaşmış, maddi gücü kargir bina yapmaya elverişli olmayan halk, bu yasaklamalar nedeniyle yeni ev yapamamıştı. Nitekim tebliğde işaret edilen bir örnekte görüldüğü üzere felakete uğrayan Üsküdar Yeni Mahalle'deki bir yangın yeri neredeyse 18 yıl boş kalmıştı. Tüm bunlar ışığında devletin yangınla mücadelede daha rasyonel çözümler üretmesi, kargir bina yapımını desteklemesi ise Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) gibi gaileler ve maddî imkanların kısıtlı olması nedeniyle hayata geçirilememiştir. Son olarak ahşap yapılaşma, yetersiz söndürme teknikleri Üsküdar örneğinde yangınlarla baş edilmesinin önündeki en büyük engel olarak görülmektedir. Halk arasında söylendiği gibi "İstanbul'da yangınlar olmasa halkın evlerinin eşiği altından olurdu."

DİPNOTLAR

¹ İstanbul yangınları için bk. Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul 1963, I, 327-414.

² Bu sırada İstanbul vilayeti, dört mutasarrıflıktan müteşekkildi. Bu dört mutasarrıflık; İstanbul, Beyoğlu, Çekmece ve Üsküdar idi. Üsküdar mutasarrıfı Süleyman imzalı belge için bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV) 27/65, 27 Zilkade 1304 (17 Ağustos 1887).

³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914, Demografik ve Sosyal Özellikleri* (çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003, s. 143.

⁴ a.g.e., s. 142.

⁵ Üsküdar'daki Ermeniler için bk. Elmon Hançer, "Üsküdar Ermeni Cemaati Tarihinde Bir Gezinti", *Üsküdar Sempozyumu I*, 2003, I, 140-155.

⁶ "Üsküdar Selamsız'da Manyal sokağında Kayserilioğlu ... Serkiz'in mutasarrıf oldukları ahşab haneden dün gece saat dört raddelerinde ateş zuhûr etmesi üzerine derhal yetişilerek pek çok sa'y u gayret edilmiş ise de mahall-i mezkûr zik ve ahşab ve rüzgar pek sert olmak cihetiyle 31 bab hane muhterik olarak ateşin bastırıldığı ateşin zuhûru alt kat sofasında neredüban başında bulunan gaz lambasının devrilmesinden neş'et eylediği Üsküdar Polis müdiri kullarından alınan jurnalden müstebân olmağla ..." BOA, (Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye) Y. PRK. ZB 2/71, 25 Şevval 1301 (17 Ağustos 1884).

⁷ "Yangınlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VII, 432.

⁸ Bu tarihteki yangınla ilgili olduğumu zannettiğim 30 Temmuz 1887 tarihli belgede; yangından zarar görenlere dair detaylı sayılabilecek bilgi verilmektedir. Buna göre yangın sonrası 724 kişi evsiz kalarak Selimiye Kışlası'nda misafir edilmiştir. Aynı belgeden evsiz şahıslar arasında müslüman ve Ermenilerin bulunduğu anlaşılmaktadır. bk. BOA, Y. PRK. ASK 40/96, 9 Zilkade 1304 (30 Temmuz 1887).

⁹ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, III, 1497.

¹⁰ "... bu akşam Üsküdar'da zuhûr iden harikde bin kadar hâne muhterik olub harikzedegân şâyeste-i merhamet bir hâl-i sefâlette bulunmuş olduklarından..." bk. BOA, İ. DH (İrade-Dahiliye) 91997, 24 Zilkade [1]304

(14 Ağustos 1887).

¹¹ BOA, Y. MTV 27/65, 27 Zilkade 1304 (17 Ağustos 1887).

¹² Bu yangında ne kadar ev veya dükkan yandığı bilinmemektedir. Belgelerde yangında şu şekilde bahsedilir: “Geçen Salı günü Üsküdar’da zuhûr iden harikde musab olan me’mürin-i mülkiye ve sâirenin tehvîn-i ihtiyâ-câtına medâr olmak üzere iâne cem’i ...” BOA, DH. MKT, 1671/116, 11 Rebiülevvel 1307 (5 Kasım 1889). Belgelere konu olan bu yangın muhtemelen İ. Hakkı Konyalı’nın 1890 Üsküdar yangını olarak verdiği yangındır. Konyalı’ya göre bu yangında Hamza Fakih, Rum Mehmed Paşa ve Gülfem Hatun mahallelerinde 100 ev yandı ve bölgedeki mabedler zarar gördü. bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, s. 476-477.

¹³ Bu bilgiler arşiv belgeleri ve esas olarak İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, 476-477 ve Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, III, 1497’den alınmıştır. Fakat bahsi geçen eserlerde her büyük yangının tam tarihi verilmemiştir.

¹⁴ BOA, Y. MTV 212/114, 23 Zilkade 1318 (14 Mart 1901).

¹⁵ Kemalettin Kuzucu, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁶ Osman Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, 1091; harik duvarı meselesi arşiv belgelerinde şu şekilde geçmektedir. Ebniye kanununun 83. maddesine göre eğer bir bina ahşap ise sağ tarafına çatıdan iki zirâ’ mürtefi’ tuğla veya taştan yangın duvarı yapılması ve bu duvarların kalınlığının en az 18 parmak evsafında olması gerekir. BOA, DH. MKT 1453/10, 17 Muharrem 1305 (15 Ekim 1887).

¹⁷ Kemalettin Kuzucu, *a.g.e.*, s. 115.

¹⁸ Üsküdar ve Kadıköy’de 40 yere yangın yani harik muslukları kondu. Bu yerler Göksuyu’nda Anadolu Hisarı belediye dairesi, Kandilli Polis Merkezi, Beylerbeyi Polis Merkezi, Beylerbeyi Jandarma karakolhanesi, Kuzguncuk’ta polis merkezi, Kuzguncuk’ta 15. belediye dairesi, Üsküdar İcadiye’de Polis karakolhanesi, Üsküdar İcadiye Merkez memurluğu, Selamsız Polis ve jandarma karakolhanesi, Nuhkapu jandarma karakolhanesi, Çinili Camii polis karakolhanesi, Yeni Mahalle Polis merkezi, Kapu Ağası polis merkezi, Karacaahmed belediye dairesi, Ayazma Polis dairesi, Sultantepeci Polis karakolhanesi vd. idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, DH. EUM. THR (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat) 99/29, 1 Rebiülahir 1329 (1 Nisan 1911).

¹⁹ Osman Nuri [Ergin], *Mecelle*, 1101.

²⁰ BOA, DH. MKT 1616/91, 15 Şaban 1306 (16 Nisan 1889).

²¹ BOA, DH. MKT 1628/119, 15 Şevval 1306 (14 Haziran 1889).

²² BOA, DH. MKT 1773/108, 7 Rebiülevvel 1308 (21 Ekim 1890).

²³ İtfaiyenin tarihi için bkz. *İtfaiye Tarihçesi*, İstanbul 1935.

²⁴ Bünyamin Çelebi, “İtfaiye”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 307.

²⁵ BOA, DH. MKT 1927/25, 29 Receb 1309 (28 Şubat 1892).

²⁶ BOA, Y. PRK. ASK 253/55, 16 Zilhicce 1325 (20 Ocak 1908).

²⁷ BOA, Y. PRK. ŞH (Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti), 2/1, 9 Safer 1301 (9 Aralık 1883).

²⁸ BOA, DH. MKT, 1671/116, 11 Rebiülevvel 1307 (5 Kasım 1889).

²⁹ Devlet hazinesinden 3000 Osmanlı lirası verildiği hakkında bk. BOA, İrade-Meclis-i Mahsus (İ. MMS) 43/1790, 8 Cemaziyelevvel 1289 (14 Temmuz 1872).

³⁰ Üsküdar’daki yangınzedelerin Selimiye Kışlası’nda ağırlandıkları arşiv belgelerinde görülmektedir. bk. BOA, Y. MTV 31/2, 2 Şubat 1303 (14 Şubat 1888).

³¹ İlgili araştırmacılar Üsküdar’da 1887 yılında bir hanenin yaklaşık kaç kişiden oluştuğunu bu rakamlardan tespit edebilirler.

³² BOA, Y. MTV 27/65, 27 Zilkade 1304 (17 Ağustos 1887).

³³ aynı belge.

³⁴ BOA, Y. PRK ASK 40/96, 9 Zilkade 1304 (30 Temmuz 1887).

³⁵ BOA, Y. MTV 27/65, 27 Zilkade 1304 (17 Ağustos 1887).

³⁶ BOA, Y. MTV 27/60, 26 Zilkade 1304 (26 Ağustos 1887).

³⁷ BOA, DH. MKT 1487/21, 7 Cemaziyelahir 1305 (19 Şubat 1888).

Ü S K Ü D A R Y A N G I N L A R I
(1 8 8 5 - 1 9 1 5)

³⁸ BOA, DH. MKT 1464/41, 1 Rebiülevvel 1305 (7 Kasım 1887).

³⁹ BOA, Y. MTV 27/60, 26 Zilkade 1304 (26 Ağustos 1887).

⁴⁰ BOA, Y. MTV 31/2, 2 Cemaziyelahir 1305 (14 Şubat 1888).

⁴¹ 1888'de Üsküdar yangınzedelerine toplam 609 598 kuruş yardım yapılmıştır. [BOA, Yıldız Hususi Maruzat Evrakı (YA. HUS) 214/55, 24 Ramazan 1305 (4 Nisan 1888)]. Bir sene sonra yani Eylül 1890 tarihinde Üsküdar harikzedeganına yapılan toplam yardım miktarı ise 188 770 kuruştur bk. BOA, DH. MKT 1759/90, 24 Muharrem 1308 (9 Eylül 1890). Bu zikrettiğimiz meblağlar o dönem için büyük rakamlardır. Mukayese edilebilmesi açısından mesela o dönemde İstanbul'da 80-100 m2 lik bir arsanın fiyatı 15-20 kuruş civarındaydı bk. Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 136.

Hezârfen Hattat Necmeddin Okyay'ın Sanatkâr Oğulları

PROF. DR. ÇİÇEK DERMAN

Marmara Üniversitesi

Bir asra yaklaşan hayatını Üsküdar'da geçirip, tebliğimize konu teşkil eden üç oğlunu da Üsküdar'da yetiştiren Hattat Necmeddin Okyay (1883 -1976),¹ ailesiyle beraber bu semtin unutulmaz isimlerindedir.

Onun üç sanatkâr evlâdı, Üsküdar'ın Toygartepesi'ndeki² baba evinde büyüyerek çocukluklarından itibâren zaman zaman burayı ziyaret eden baba dostu kıymetli sanatkârları tanımak imkânını bulmuşlar ve sanattan kendi çaplarında nasip almışlardır. Tebliğimizin dar çerçevesi içinde onları tanıtmaya çalışacağız. Necmeddin Okyay 91 yaşındayken büyük oğlu Nebih ve küçük oğlu Sacid beylerle görülmektedir, yıl: 1974 (*Resim 1*).

Necmeddin Efendi'nin ancak birkaç yıl süren ilk evliliğinin yâdigârı olan ve 1907'de doğan Nebih'i, babasının ikinci eşi Seniye Hanım (1889?-1967), kendi oğulları Sami ve Sacid kadar dikkat ve özenle büyütüştür. Küçük yaşlarında babasından ebruculuğu öğrendiyse de bunu meslek edinmeyen Nebih Bey, gençliğinden itibâren maden kesme işlerine merak sardı. Bahriye Mektebi'ne girdikten sonra askerliğin getirdiği mecburiyetler dolayısıyla Üsküdar'dan uzaklaştı. 1960 yılında deniz albaylığından emekli olduktan sonra, fırsat buldukça eskiden de meşgul olduğu altın oymacılığına tamamen yöneldi; bu yolda hat (*tuğra*) ve tezyînat işleriyle uğraştı. İşlediği altın oygulara bazı âilelerde ziyet olarak rastlanmaktadır. Akrabası olan Üsküdarlı aktar Ahmed Düzgünman (1917-2007) ve Mehmed Zeki Kuşoğlu aynı konuda Nebih Bey'in yetiştirdiklerindedir. 1983 yılında vefat eden sanatkârimizin kabri, babası ve diğer kardeşleri gibi Karacaahmed mezarlığındadır.

Altın oyuğu tezyînat örneği olarak onun üç işini gösteriyorum:

1) Müsennâ celî dîvânî hattı Emin Barın'a (1913-1987) ait olan *Çiçek* ismi (*Resim 2*),

Resim 3; Nebih Okyay'ın altın oyu rumeli desen ortasında sülüs *Bârekâllah* istifi

Resim 4; Nebih Okyay'ın altın oyu celi sülüs *Yâ Hafiz* istifi

Resim 5; Sami Necmeddin

Resim 1; Necmeddin Okyay 91 yaşındayken büyük oğlu Nebih ve küçük oğlu Sacid beylerle. yıl: 1974

Resim 2; Nebih Okyay'ın altın oyu müsennâ celi dîvânî hat ile *Çiçek* ismi

- 2) Rumîli desen ortasında sülüsle Necmeddin Okyay'ın *Bârekâllah* istifi (Resim 3).
3) Celî sülüs *Ya Hâfız* yazısı (Resim 4).

Âilenin ortanca evlâdı olan Sami Necmeddin ise, 23 Ocak 1911'de yine Toygar-tepesi'ndeki evde doğdu, ilk ve orta tahsilini Üsküdar'da tamamladı (Resim 5). Daha sonra Sultanahmed'deki Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi'nde okudu. Türk kitap sanatlarının birçoğunun fiilen uygulandığı baba evinde, küçük yaştan itibaren bunlarla tanışıp meşgul oldu.

Evvelâ, babasından olağanüstü kabiliyetiyle ebruculuğu öğrendi; Necmeddin Efendi'nin 1926 yılında başlayan kadîm mücellidlik çalışmalarında ona önce öğrenci, sonra da yardımcı oldu ve kalıpla gömme olarak kitap kablari hazırladı. Cildcilikte -zamanla terkedilmiş olan- *müşebbek şemse* tarzını, *deri oyu* adını vererek yeniden ihyâ etti ve sayılı da olsa, müstesna eserler verdi (Resim 6-7). Bu iki takım kitap kabı ve kağıd para cüzdanı çok sanatkârâne işlenmiş olup hâlen Türkp petrol Vakfı koleksiyonunda bulunmaktadır (Resim 8).

Daha sonra müzehhib ve mücellid Bahaddin Tokatlıoğlu'na (1866-1939) devam ederek tezhîp sanatını ve ruganî kap yapımını öğrendi; hocasından 1931'de icâzet aldı. Üsküdar Mevlevihanesi eski şeyhi Ahmed Remzi Dede (Akyürek, 1872-1944) tarafından yazılan sekiz beyitlik "Sami Necmeddin'in Tezhib San'atı Mevzûniyet Târîhi" şöyledir:

İbn-i Necmeddîn Efendi Sâmî-i dâniş-karîn
Nûr-ı isti'dâdı ziynet-bâhş-ı ayn-ı nâzirîn

San'at-ı tezhîbe ba'zılar diyorken kad-zeheb
Yaptı zerendûdlar Behzâd'dan da bihterîn

Şemseler ser-levhalar gûyâ birer Nûr âyeti
Görmemiş mislin kitâb-ı dehrde çerh-i berîn

Açmak üzre gösterir bir gonce tasvîr eylese
Şekl-i ezhâra verir gûyâ ki bûy-ı anberîn

Görmedik Erteng-i Mânî'de bu nakş u zîveri
Sûretâ efsâne söylerler anı "fi'l-gâbirîn"

Cehd ile üstâd-ı kâminden alınca san'atı
Eylemiş hayr du'a vallâhi hayru'n-nâsirîn

*Ma'rifet-efzâ Bahâeddîn Efendi pür-hüner
Lûtfuna hemvâre şâkirdânı olsun şâkirîn*

*Ben de nakş etdim güher târîhi Remzî, zer-nigâr
Aldı, yed tezhîbden Sâmî, sezâ-yı âferîn.*

1349, 25 Receb 1350 ³

Genç Sami, çok kısa süren sanat hayatında, duyup öğrendiklerini klasikden ayrılmadan yaptığı yeni motif ve renk denemeleriyle uygulama gayreti içinde oldu. Eğer yaşasaydı, bu farklı çalışma ve arayışları ile, uğraştığı sanat dallarına birbirinden âlâ eserler katacağı, babası Necmeddin Okyay'dan bize intik_1 eden çalışma örneklerinden anlaşılmaktadır. Metrûkâtı incelendiği zaman, Sami'nin bütün çalışmalarında, o günün tarihini ve saatini, hattâ nerede bulunduğunu belirtmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca Bahaddin Efendi'yle beraber, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki incelemelerinde, baktıkları eserlere dair hocasının görüş ve düşüncelerini kaydederek bugünlere aktarması, sanat tarihi açısından büyük ehemmiyet taşır (*Resim 9*). Tarihini tam olarak belirleyemediğimiz bu döneme âit çalışmaları, aldığı örnekler ve gördüklerini not edişi, henüz 19 yaşındaki bir genç sanatkâr için çok mühim sayılmak gerekir. Mesela, tamire muhtaç bir rukanî Şehnâme kabının sanat değeri -eb'âdı, deseni ve motifleri ile- hocasının ağzından; kayda geçirilmiştir (*Resim 10*).

Sami Necmeddin'in kitap sanatları tarihine kazandırdığı bir diğer mühim çalışma da, babasının tavsiyesi üzerine, Bahaddin Efendi'den aldığı dersler sırasında, tezhip ve cild sanatıyla ilgili olarak onun kullandığı eski ıstılah ve tabirleri tesbit etmesidir. Nesilden nesile devam edegelen ve yazıya geçirilmemiş olan pek çok deyim, böylece doğru şekliyle günümüze ulaşabilmiştir.

İki renk altınla tarama halkârî üslûbunda işlediği "kuşlu pano" (*Resim11*) çalışması için Sami'nin çeşitli eskizler hazırladığı bilinmektedir. Eserin aslı Türkp petrol Vakfı koleksiyonunda muhafaza edilmekte olup imzalıdır.

Eskizlerinin kenarına koyduğu notlardan öğrenebildiğimiz eserlerinden bazıları şunlardır:

- Es'ad Fuad Tugay (1884-1973) için Hacı Kâmil Akdik'in (1861-1941) yazdığı En'âm-ı Şerîf'in bezemesi-1931 (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi);
- Neyzen Emin Yazıcı'nın (1883-1945) kıt'a bezemesi - 1933 (*Resim 12-13*); kıt'anın çerçevesi de deri üzerine kalıp basma tekniği ile hazırlanmış olup bu eser Türkp petrol Vakfı koleksiyonundadır.
- Tantâvîzâde İzzet Bey için Enâm-ı Şerîf bezemesi;
- Kâmil Akdik tarafından yazılıp Mısır'a götürülen bir hattın tezhibi- 1931;
- Etrafı rukanî tarzda bezenmiş olan Necmeddin Okyay'ın celî ta'lik *Bârekâllah* levhası -1931 tarihli olup imzalıdır (*Resim 14*);

HEZÂRFEN HATTAT NECMEDDİN OKYAY'IN
SANATKÂR OĞULLARI

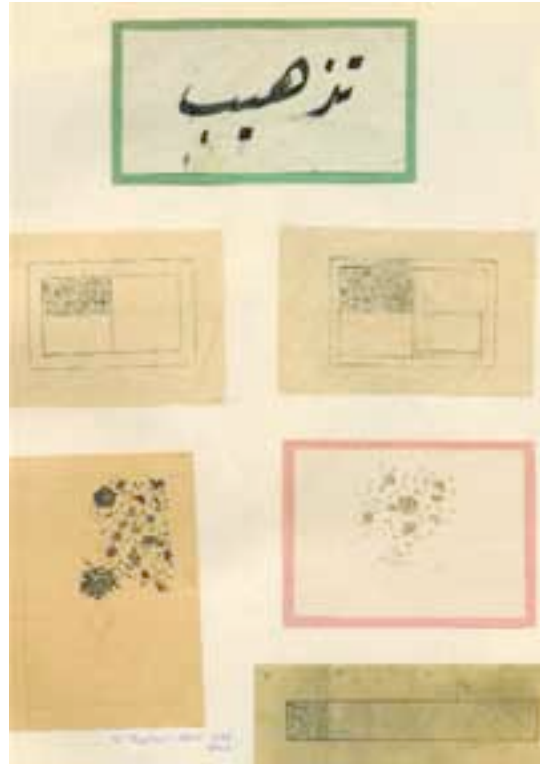
Resim 6-7; Sami Necmeddin tarafından hazırlanan ve Türkp petrol Vakfı Müzesi'nde muhafaza edilen deri oyu iki takım kitap kabı (Türkp petrol Vakfı, 114, 115).

Resim 8; Sami Necmeddin'in kağıd para cüzdanı (Türkpetrol Vakfı, 123).

Resim10; Şehnâme kab deseni

Resim 9; Sami Necmeddin'in kütüphane notları (Derman koleksiyonu).

Elimize geçen diğer örneklerden; deri oygu denemeleri, farklı ruganî çalışmalarını ve iğneli kalıplar halinde çeşitli çiçek demetleri; ayrıca, 12 x 22 cm.lik küçük bir ebrû teknesinde farklı ebrû denemeleri yaptığı bilinmektedir.⁴ (Resim 15-16) Yine o yıllarındaki notlarından, gülcülükde de babasına yardımcı olduğu anlaşılıyor.

Müzeler Müdürü Halil Edhem Bey'in (Eldem,1861-1939) ısrarlı tâkîbiyle 1931 yılında mezun olduğu Şark Tezyînî Sanatlar Mektebi'ne 26 Mayıs 1932'de minyatür muallimi olarak tâyin edilen Sami Necmeddin, bundan bir yıl sonra, yanlış tedâvi neticesinde oluşan karın zarı iltihabından (peritonit) kurtulamayarak henüz 22 yaşındayken, 12 Haziran 1933 tarihinde vefat etmiş ve Karacaahmed mezarlığına defnedilmiştir.

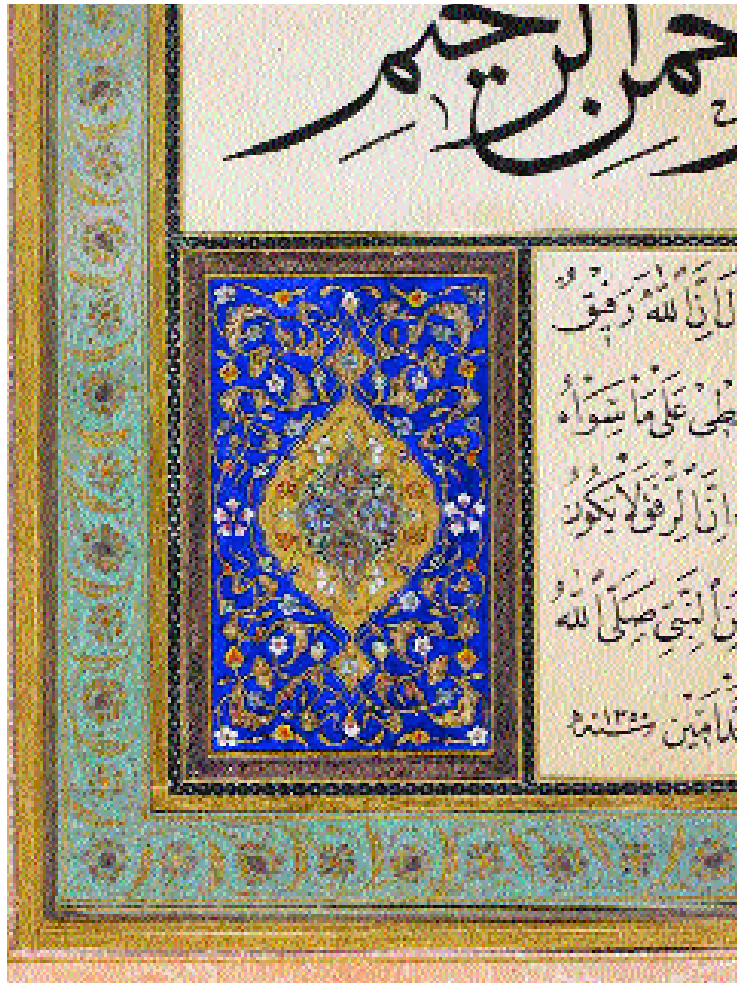
HEZÂRFEN HATTAT NECMEDDİN OKYAY'IN
SANATKÂR OĞULLARI

Resim11; Sami Necmeddin'in kuşlu panosu (Türkp petrol Vakfı. 31).

Resim12; Neyzen Emin Yazıcı'nın kıt'a bezemesi-1933, Kıt'anın çerçevesi deri üzerine kalıp basma tekniği ile Sami Necmeddin tarafından hazırlanmıştır. (Türkp petrol Vakfı 57).

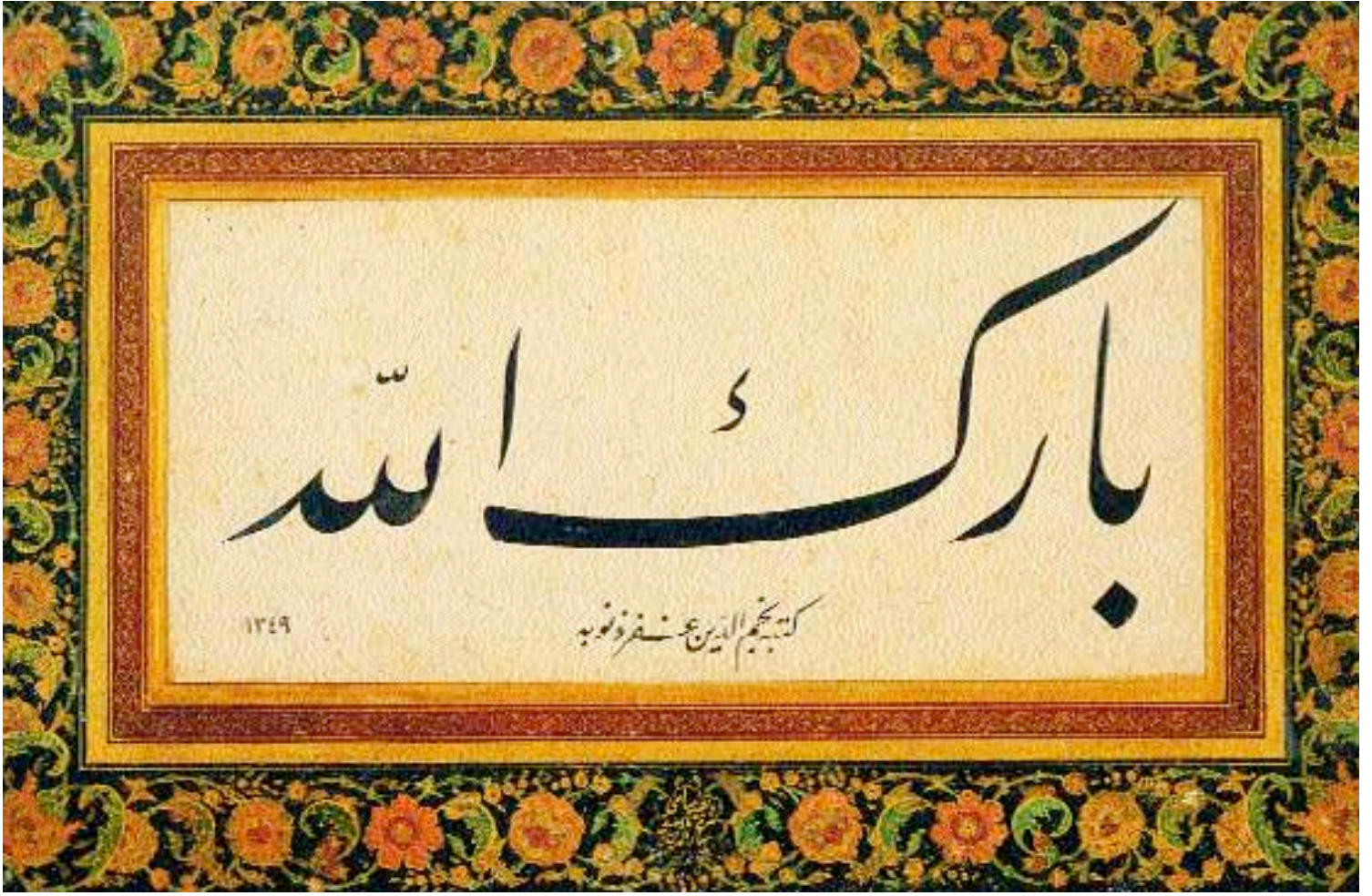
Resim12-13; Neyzen Emin Yazıcı'nın kıt'a bezemesinden bir kesit. -1933, Kıt'anın çerçevesi deri üzerine kalıp basma tekniği ile Sami Necmeddin tarafından hazırlanmıştır. (Türkp petrol Vakfı 57).

Resim14-15; Sami Necmeddin'in ebru denemeleri (Derman koleksiyonu).

Ölümü, 1934 yılındaki soyadı kanunundan evvel olduğu için imzasını "Sami Necmeddin" olarak kullanan ve bu hususta istif denemeleri de yapan sanatkarımızın Sami Okyay olarak tanıtılması karışıklık doğurmaktadır. Eğer bir yıl daha yaşasaydı, o da elbet Okyay soyadını kazanmış olacaktı.

Mehmed Sacid Okyay da Necmeddin Efendi'nin Toygartepesi'ndeki evinde 8 Şubat 1915'de doğan üçüncü oğludur (Resim 17). Ebru, ahar, şemse kalıp ve cilt kapları imalini babasından öğrenmiş, 1936 yılında Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Türk Tezyîni Sanatları şubesinde ebru, ahar, şemse öğretmeni olarak çalışmaya başlamıştır.⁵ 1938 senesinde İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi'nden mezun olmuştur. Akademi'de devam eden öğretmenliğinin yanısıra, 1939 yılında Bahaddin Tokathoğlu'nun vefatıyla boşalan Topkapı Sarayı mücel-

Resim 16; Sami Necmeddin'in hazırladığı celi ta'lik *Bârekâllah* yazısının dış pervazı.

litliğine vekil olarak getirilmiş ve bu vazifesini 1943 yılına kadar devam ettirmiştir.

Uzun müddet mahkemelerde yazı ve imza bilirkişisi olarak görevlendirilmiş, bu işini emeklilik döneminde de titizlikle yürütmüştür. 1946 da Devlet Güzel Sanatlar Akademisi cilt atölyesi öğretmenliğine tâyin edilmiş, babasının aynı yerden 1948'de emekli oluşundan sonra ebrû öğretimini de -öğrenci olduğunda sürdürmüştür. Kendisi tarafından hazırlanıp da 1969 yılında Akademi müdürlüğüne verilen dilekçede, yapmış olduğu eserlerinden hatırlayabildiklerini aşağıdaki şekilde sıralamaktadır:

-Güzel Sanatlar Akademisi şeref defteri (*Resim 18*); 32,5 x 20 cm eb'âdında 53 sayfadan oluşan şeref defterinin üst kabı şemse cilt olarak yapılmış, şemse ve köşebendler alttan ayırma tekniği ile boyanmıştır. Kab içinde kullanılan battal ebrusu da Sacid Okyay'ındır (*Resim 19*).

- M.S.G.S. Üniversitesi, Resim Heykel Müzesi'nde bulunan ve 1937 yılında Zeki Kocamemi tarafından yapılan Atatürk portresi'nin çerçevesi (39 x 29,5 x 4 cm) Sacid Okyay'ın eseridir (*Resim 20*);

- Sacid Okyay'a âit üstten ayrılmalı şemse kab (*Resim 21*);

- Ankara Devlet Operası şeref defteri.

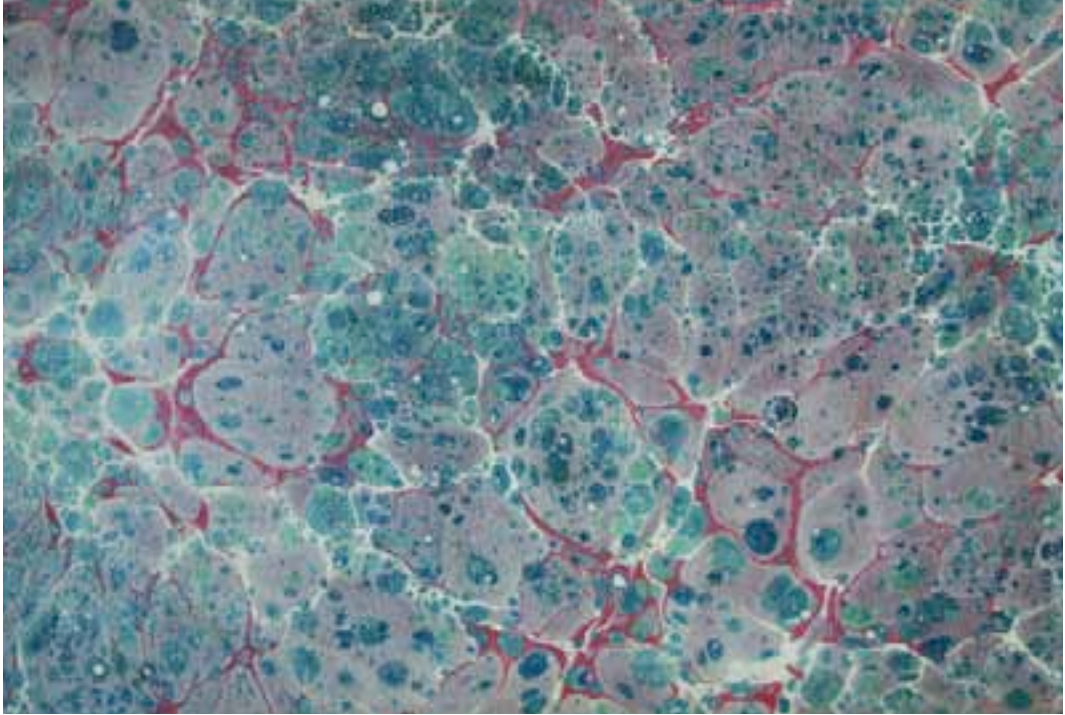
- Makam sumeni ve bloknot defteri (Hasan Ali Yücel için).

Resim 17; Sacid Okyay

Resim 18; Sacid Okyay'ın Güzel Sanatlar Akademisi şeref defteri şemse kabı.

Resim 19; Sacid Okyay'ın yaptığı ve iç kapakta kullandığı battal ebru.

Resim 20; M.S.G.S. Üniversitesi, Resim Heykel Müzesi'nde s.n.298, d.b. 211'e kayıtlı bulunan Zeki Kocamehi'nin yaptığı Atatürk portresi çerçevesi, Sacid Okyay'a aittir.

- Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan şemse ciltler ve restore edilmiş ciltler.
- İsmet İnönü Cumhurreisi iken İstanbul Vilayeti için 3 adet şemse albüm.
- İnönü Nutku'nun şemse cildi.
- Şemse çerçeve (1952'de Ürdün Kralı Abdullah'a hediye edilmek üzere hazırlanmıştır).
- Şemse çerçeve ve şemse cüzdan (Hamdullah Suphi Tanrıöver için).
- Şemse albüm (Dr. Gıyas Korkut için).
- Şemse ve çârgûşe ciltler (Halil Edhem Arda koleksiyonu için).
- Memluk, Selçuk, Herat, Osmanlı devri şemse ciltlerin onarımları (Ekrem Hakkı Ayverdi koleksiyonu için).

1969 yılında D.G.S.A.'de akademik ünvanlar tevcih olunurken, Sacid Okyay'a da profesör ünvanı verilmiştir. Zamanımızın namlı klasik mücellidi İslâm Seçen, Sacid Bey'in öğrencilerindendir. 9 Nisan 1973'te kendi arzusuyla emekli olan Sacid Bey, 19 Nisan 1999 günü Üsküdar Doğancılar'daki evinde vefat etmiş ve babasının Karacaahmed'deki mezarı yanına defnedilmiştir.⁶

İnsanların karakter ve şahsiyetlerinin oluşmasında, doğup büyüdükleri ve ikamet ettikleri toprakların tesiri inkâr edilemez. Asırlar içinde kültür dünyasının nabzının attığı bir merkez hâlini alan Üsküdar, münbit toprağı üstünde

Resim 21; Sacid Okyay'ın yaptığı üstten ayırma şemse cildi.

yıllarca sanatkâr yetiştirmeye devam etmiştir. İşte Necmeddin Hoca'nın tanıtmaya çalıştığım üç oğlu da bu zümredendir. XX. asrın başından 1960'lara kadar süren faaliyetleriyle Üsküdar'ı bir klasik sanatlar merkezi haline getiren Okyay âilesini rahmet ve minnetle anarak bahsimizi nihâyetlendiriyoruz.

DİPNOTLAR

¹ M.Üğur Derman, "Hezarfen Hattat Üsküdarlı Necmeddin Okyay (1883-1976)", *Üsküdar Sempozyumu I (23-25 Mayıs 2003) Bildiriler*, II, 182-194.

² M.Üğur Derman, "Toygâr Tepesindeki Ev", *Türk Edebiyatı*, sy. 389 (Nisan 2006), s.24-32.

³ Hasibe Mazıoğlu, *Ahmet Remzi Akyürek ve Şiirleri*, Ankara 1987, s.263-4.

⁴ M.Üğur Derman, *Türk Sanatında Ebrû*, İstanbul 1977, s.48.

⁵ *a.g.e.*, s. 48.

⁶ Sacid Okyay hakkındaki bazı resmî bilgileri ve resimleri bana temin eden Gürcan Mavili'ye teşekkür ederim.

Said Paşa İmamı: Hasan Rıza Efendi (1810?-1890)

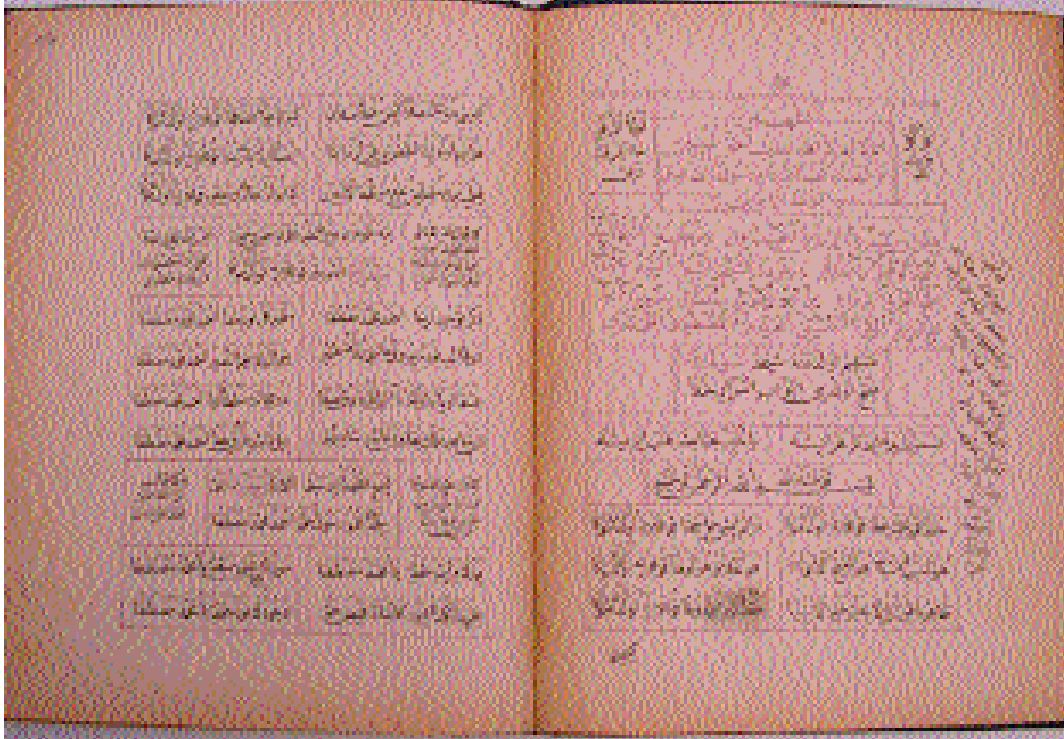
DR. TALİP MERT

Marmara Üniversitesi

Üsküdar'da oturduğu, Üsküdar kültürüne güzel sesi, üslubu, hattatlığı ve şairliği ile büyük katkılarda bulunduğu bilinen Hasan Rıza Efendi'yi Merhum Mehmed Akif Ersoy *Safahat'nın* yedinci kitabı olan "Gölgeler"de müstakil bir bölüm olarak ele alıp muhteşem üslubu ile bizlere tanıtmaktadır. "Said Paşa İmamı" olarak meşhur olan Hasan Rıza Efendi muhtemelen de Mehmed Akif'in sayesinde ölümsüzleşmiştir. Bugün bu zatı tanımamız Akif'in himmetiyle olmuştur denebilir. Akif'i ve *Safahat'ı* yakından tanıyan bazı müellifler Said Paşa İmamı'nı dikkate alıp onun hakkında bazı bilgiler topladıklarını tahmin ediyorum. Bendeniz de şahsen bu muhterem zatı *Safahat'la* tanıdım ve bu belgeleri de o sayede topladım. Akif Bey, 1931'de Hilvan'da kaleme aldığı "Said Paşa İmamı" adlı muazzam şiirinin dipnotunda "ahlâkı da sesi gibi ilâhî olan bu adamı çocukluğumda bir kere dinlemiştim. Said Paşa'nın kim olduğunu [ise] bilemiyorum" demektedir.

Merhum Akif'in "bilemiyorum" dediği Bursalı Mehmed Said Paşa (?- 1872) 1819'da Galatasaray'a, daha sonra Enderun'un Hazine Odası'na girerek Enderun'dan yetişen rical arasına katılmış bir zattır. 1827'de çukadar, aynı yıl şeft iskotran¹ daha sonra 22 Nisan 1828'de baş çukadar, mabeyinci ve başmabeyinciliğe² kadar yükselmiştir. 1832'de süvari mirlivası rütbesi ihsan olunmuş, ferik rütbesiyle boğaz muhafızı, vezir rütbesiyle de Asakir-i Mansure müşiri olarak Anadolu Ordusu Seraskeri, bilfiil serasker, ticaret nazırı, kaptan-ı derya, Aydın, Edirne, Ankara ve 1849- 1850'de Şam Valiliği aynı zamanda Hac Emirliği yapmıştır. Meclis-i Vâla azalığında da bulunan Said Paşa 1862'deki sadaret teklifini ise kabul etmeyerek 50.000 kuruş maaşla emekli olmuştur.

Mehmed Said Paşa 1836'da II. Mahmud'un kızı Mihrimah Sultan'la (1812-1838) evlenerek saraya damat olan Tanzimat devrinin mühim ricalindendir. Taassuba varan dindar bir kişi olarak bilinir. Emekli maaşını tasadduk ettiği,

Hasan Rıza Efendi *Divanı*'nın ilk sayfası

dervişane bir hayat yaşadığı onun bilinen başka bir tarafıdır. Zaten kendisi Enderun'da bulunduğu sırada Hazine Kethüdası Ali Ağa'nın imamlığı vazifesinde de bulunmuş ilmi tarafı da olan bir zattı.³

Hasan Rıza Efendi hakkındaki nazari bilgiler büyük çapta Sadeddin Nüzhet Ergun'un *Türk Musikisi Antolojisi*⁴ ile İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın *Hoş Sada*⁵ adlı eserinde verdiği bilgilere dayanmaktadır. Bu tebliğin konusu ise bu bilgilerden hareketle Osmanlı arşiv kaynaklarından derlenen yeni bilgilerden ibaret olacaktır. Bu bilgiler ışığında Said Paşa İmamı el-Hac Hasan Rıza Efendi kısaca şöyle bir kişidir:

Kesin olmamakla beraber 80 yaşlarında vefat ettiği söylenen Hasan Rıza Efendi 1810 veya buna yakın bir tarihte Manisa'da doğmuştur. Babası Eğirdirli Hoca Abdullah Efendi'dir. Tahsilini Manisa'da tamamlayan Hasan Efendi hıfza çalıştı, yazı meşk etti ve musiki öğrendi. İlmî yönü de bulunan Said Paşa İmamı aynı zamanda müderrislik rüusuna da sahipti.

Ma'rufi Tarikatı'nın Şeyhi Antakyalı Vehbi Efendi'den "Ma'rufiye" icazeti aldıktan sonra İstanbul'a geldi. Arşiv kayıtlarına göre Aşçıbaşı ve Toygar Tepe Dürbali Mahallesi'nde oturdu. İstanbul'a geldiği tarih net olarak bilinmemekle beraber 1840'tan önce geldiği muhakkaktır. 1890'da Toygar Tepesi'nde Dürbali Mahallesi Orta Sokağı 36 numaralı evinde vefat etti.

Devrinin en değerli hanendelerinden olan Hasan Rıza Efendi özellikle mevlidhanlığı ile meşhurdur. Mevlid okumada Hasan Rıza Efendi'nin fevkalade bir tavır sahibi olduğu bilinmektedir. İstanbul'a gelince Hammami-zade İsmail Dede'nin (1778- 1846) mahfuzatı

(repertuarı) en geniş talebesi olan Mutaf-zade Ahmed Efendi'den (?- 1883) musiki dersleri almıştır. Ondan pek çok ilahi, durak, mersiye ile birlikte bilhassa Mevlid-i Şerif meşk etmiş, klasik formlarda da birçok fasıl geçmiştir.

Hasan Rıza Efendi'nin birgün Eyyüb Sultan'da bulunan Oluklu Bayır Dergâhı'nda okuduğu Mevlid-i şerifi dinleyen devrin meşhur Bestekârı Zekai Dede (1825- 1897) oğlu Hafız Ahmed Efendi'ye (1869- 1943):

-Hafız! İşte Mevlid-i şerif böyle okunur, demiştir.

Zekai Dede-zade Ahmed Irsoy, Hasan Efendi'nin mevlidhanlığını şöyle anlatıyor: "Hasan Rıza Efendi güftelerin arasını kesmiyor ve nağmeleri mısra sonlarında yapıyordu. Bu yüzden de sözler iyice anlaşılıyordu" demektedir. Hasan Rıza Efendi'nin mevlidhanlığı ile ilgili olarak Hafız Kemal Efendi'den de (1882- 1939) şöyle bir rivayet vardır:

"Bir Said Paşa imamı vardı. Bizden evveldir, tanımıyoruz... Hoş meşreb bir zat olduğu söyleniyor. Müsiki tabiatının yükse ve ince olduğu rivayet edilmektedir. Onu tanımış dinlemiş olan bir zat Hafız Kemal'e:

- Sen tıpkı Said Paşa imamı gibi mevlid okuyorsun demiş. Bu rivayet bizzat Hafız Kemal'dendir.⁶

Halk arasında daha çok "Doksan Üç Harbi" diye bilinen 1877- 1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Sultantepe'de okuduğu Mevlid-i şerif ve yaptığı duanın Beşiktaş'tan dinlendiği rivayeti onun efsane kişiliğinin, ses virtüözlüğünün bir başka misalidir.

Hasan Rıza Efendi hafız olması ve ses talimiyle meşgul olması hasebiyle Kur'ân-ı Kerîm tilavetinde de ayrı ve müstesna bir yere sahiptir.

Hasan Rıza Efendi parlak ve tiz bir sese sahipti. Onun en mühim özelliği içinden geldiği şekilde ve arzu ettiği zaman okumasıdır.

Fakir ve kimsesizlerin arzusunu reddetmez onların isteklerini muhakkak yerine getirirdi. Bir keresinde valide sultanın davetine giderken yoluna çıkan fakir bir hanımın teklifi üzerine saraya gitmekten vazgeçip bu hanımın kızı için mevlid okumuştur. Bu hadiseyi uzun yıllar sonra hatırlayan Mehmed Akif merhum duygularını "Said Paşa İmamı" adlı meşhur şiirini kaleme alarak, muhteşem bir üslup ve çok duygulu bir ifade ile onu ses ve his dünyamızın ölümsüzleri arasına katmıştır.

Özel hayatında son derece mütevazı olan Hasan Rıza Efendi çoğunlukla Sandıkçı Dergâhı Şeyhi Edhem Efendi'nin Rufai tekkesine devam eder, dergahta bulunduğu zaman da şeyh odasında değil, kahve ocağının bir yerine ilişir, her zaman yanında taşıdığı yumak yumak yünlerle çorap, takke gibi şeyler örerd. Bir gün Hacı Dede isminde bir zat:

- Hoca Efendi bütün vaktinizi örgü örmekle geçiriyorsunuz, gözünüze yazık değil mi? diye sorması üzerine Hasan Rıza Efendi:
- “Evlad! Gözümü ma-sivâdan koruyorum” diye dervişane bir cevap vermiştir.⁷

Said Paşa İmamı Hakkındaki Arşiv Kayıtları

Hasan Rıza Efendi Hakkında bilinen ilk arşiv kaydı 1840 yılına aittir. 8 Ağustos 1840 (V, 1256) tarihinde evlenen II. Mahmud’un kızı Atıyye Sultan ile Ahmed Fethi Paşa’nın düğün yemeğine davetli zevat arasında o da yer almıştır. Düğün davetiyesinde: “Cedide-i Ebülhayr Medresesi Müderrisi ve Said Paşa İmamı Hasan Efendi” ismiyle kayıtlı oluşu onun bu tarihte bile bu şekilde meşhur olduğunu gösteriyor.⁸ Hasan Rıza Efendi’nin daha sonraki yıllarda aldığı rütbeler ve müderrislikler ise şöyledir:

09. 04. 1862 (9 L. 1278)’de İbtidâ-yı Altmışlı rütbesi ile Molla Kırımî Medresesi, 25 12. 1862 (3 B. 1279)’d Musıla-i Süleymaniye rütbesi ile Hüsrev Kethüda Medresesi müderrisliği,

13. 03. 1865 (15 L. 1281)’de yine Musıla-i Süleymaniye rütbesi ile Üsküdar Valide Sultan Medresesi Müderrisliği tevcih olunmuştur.⁹

Hasan Rıza Efendi’nin padişahın II. imamlığı meselesi: Arşiv Kayıtlarında Abdülaziz Han’ın 23 Şubat 1863 ile 1 Ocak 1868 tarihleri arasında bu görevde bulunmuş Hasan Rıza isminde bir imamı vardır. Ancak belgelerden çıkan sonuç bunun bir isim benzerliğinden ibaret olduğudur. Bu Hasan Rıza Efendi’nin ikinci imamlığı veya küçük imamlığı miladi takvime göre 4 sene 10 ay 8 gün sürmüştür. Hasan Rıza Efendi’den sonra bu göreve meşhur Bestekâr Tamburi Ali Efendi getirilmiştir.¹⁰

1868’den sonraki kayıtlarda bile Hasan Rıza Efendi hâlâ Said Paşa İmamı olarak geçtiği gibi mezar taşında bile Said Paşa İmamı olarak yazılmıştır. Hünkâr imamlığı yapmış bir kimseden Said Paşa İmamı şeklinde bahsetmek Osmanlı bürokrasisine ve arşiv kayıt sistemine göre mümkün değildir.

İkinci bir husus ise Hasan Rıza Efendi’nin 1 Ocak 1868’de baş imam olması ve kadıaskerliğe kadar da yükselmesidir. Hâlbuki Said Paşa İmamı olan Hasan Rıza Efendi hakkındaki kayıtlarda onun baş imamlığına ve kadıaskerliğine dair hiçbir bilgi yoktur.

Üçüncü bir husus da Hasan Rıza Efendi’nin çok nizami ve disiplin isteyen bir görev olan hünkâr imamlığı yapacak yapıda bir kişi olmamasıdır. O, hür ve serbest mizaçta, neyi ne zaman yapacağı belli olmayan, zapt u rabta gelmeyen, serâzad, meczub-u ilahi, nev-i şahsına münhasır bir kişidir.

Hasan Rıza Efendi’nin hünkâr imamlığı hakkında şöyle bir rivayet vardır: Abdülaziz Han’a II. İmam olan Hasan Efendi’ye padişahın Cuma hutbesinde hutbeyi Hicaz makamından okumasını istediği söylenir. Hasan Efendi ise:

- İrade ile hutbe okunmaz diyerek cübbeyi çıkarıp camiye terk eder. Bu iddianın doğruluğunu ispat çok zor, mevcut arşiv kayıtlarına göre mümkün de değil. Ama Hasan Rıza Efendi'nin tarif edilen karakterine uyan bir olay olduğu için, bilhassa padişaha karşı gelmesi bazı adamların hoşuna gittiği için de böyle bir hadise kayıtlara geçmiştir.

Yine arşiv kayıtlarına göre 8 Ekim 1862'de sarayın ikinci mevlidhanlığından 300 kuruş maaşla emekli olmuş bir Hacı Hasan Efendi bulunmaktadır. Bu zatın Said Paşa İmamı olma ihtimali daha makul ve mantıklıdır. Ama Said Paşa İmamı'nın vefatından sonraki mevcut kayıtlarda herhangi bir maaşının olmadığı görülüyor. Dolayısıyla bu şahsın da yine Said Paşa İmamı Hasan Efendi olması pek muhtemel değildir.¹¹

Hasan Rıza Efendi'nin Kızı Hamide Hanım'ın Mihir Davası

“Üsküdar Rum Mehmedpaşa Mahallesi'nde sâkine Said Paşa İmamı Hasan Efendi kerimesi Havva Hamide Hanım mahkemeye müracaatla boşandığı kocası Hüseyin oğlu Mehmed Şemseddin Efendi'ye karşı şu iddialarda bulunmuştur:

Mehmed Şemseddin Efendi'yle 501 kuruş mihr-i müeccel mukabili evli idim. Lâkin bu ilam tarihinden 1,5 sene önce beni “bâyin talak” ile boşadı. Ondan alacak hakkım olan 501 kuruşun 201 kuruşunu almaktan vaz geçerek onu bu miktar borçtan affettim. Ancak bâkı kalan 300 kuruşu M. Şemseddin Efendi'den hâlen talep ediyorum... demiş, o da cevabında durumu aynen kabul ve itiraf etmiştir. Bu ikrar mucibince mihr-i müeccelin kalan 300 kuruşunu Havva Hamide Hanım'a ödemesi için Mehmed Şemseddin Efendi'ye tenbih olunduğu mahkemece tescil olunmuştur. 30 Kasım 1875 (2 Za. 1292).¹²

Hasan Rıza Efendi'nin Kızı Hamide Hanım'ın Nafaka Davası

“Üsküdar Rum Mehmedpaşa Mahallesi'nde sâkine Said Paşa İmamı Hasan Efendi kerimesi... Havva Hamide Hanım mahkemeye müracaatla boşandığı kocası Hüseyin oğlu Mehmed Şemseddin Efendi aleyhine açtığı davada şunları iddia etmiştir:

Şemseddin Efendi ile evli iken onun sulbünden olup benden doğma ve emzirme hakkı ile terbiyesi de bana verilen 2,5 yaşındaki Talat için babası üzerine 30 Kasım 1875'de mahkemece aylık 70 kuruş nafaka takdir olunmuştu. Bu 70 kuruşluk meblağı küçük Talat'ın yiyecek, giyecek ve sair zaruri ihtiyaçlarına sarfa, gerekirse borç alıp- vermeğe veya babasına dönmesi için bana izin verilmişti. Ben bu tarihe gelinceye değin 3 ay 22 gün müddetince Şemseddin Efendi zimmetinde biriken 266 kuruştan ancak 59,5 kuruşunu aldım. Geri kalan 206,5 kuruşu Şemseddin Efendi'den talep ediyorum diye dava ettiğinde o da cevabında durumu aynen ikrar etmekle şu iddiada bulunmuştur. “Havva Hanım aldığını

ikrar ettiği 59,5 kuruştan maada Havva Hanım'ın isteği ile başkasından alıp kendisine teslim ettiğim bir koyun bedelinden 120, yine kendi talebiyle ve iade edilmek şartıyla kendisine verilen 10 [18] kuruş alacağım vardır. Bunun 206,5 kuruşla takas ve mahsubundan bakı kalan 68,5 kuruşu takas ve mahsub etmemle geri kalan 68,5 kuruş borcumdur” demiştir. Ancak Şemseddin Efendi iddiasını isbattan âciz kalmıştır. Şemseddin Efendi'nin talebiyle Havva Hamide Hanım'la yüzleştirildiğinde Hamide Hanım yemin edip iddiayı reddedince M. Şemseddin Efendi iddiasını isbat edememiş, dolayısıyla talebi reddedilmiştir. Şemseddin Efendi'nin ikrar ve itirafı ile ödenmesi lazım gelen 206,5 kuruşu Hamide Hanım'a ödemesi mahkemece Şemseddin Efendi'ye tenbih olundu...” 21 Mart 1876 (24 S. 1293).¹³

Havva Hamide Hanım'ın Rehin Kürk Davası

“Üsküdar Rum Mehmedpaşa Mahallesi'nde sâkine Havva Hamide Hanım bt. el-Hac Hasan mahkemeye müracaatla boşandığı kocası Hamzafakih Mahallesi'nde sakin Hüseyin Talat oğlu Mehmed Şemseddin Efendi aleyhine açtığı davada şunları iddia etmiştir:

“Bu ilamın tarihinden üç sene önce Şemsi Bey'le evli iken kendi malım olan kaş-mire kaplı bir elma kürkümü... Şemsi Bey şu an mahkemede olmayan Yahudi taifesinden Sarraf Rufal v. Salomon'a benim rızamla 350 kuruş borç karşılığı olarak rehin bırakmış, parasını da alarak kendi işlerine sarf etmiştir. Şemsi Bey şu an itibariyle borcunu ödeyip kürkü rehinden kurtarmış, ancak kürkü bana teslim etmemiştir. Rehinden kurtarılan kürkü bana teslim etmek üzere Şemsi Bey'e mahkemenizce tenbih olunmasını talep ediyorum diye dava edince Şemsi Bey de durumu aynen kabul ve itiraf etmiştir. İşbu kürkü Havva Hamide Hanım'a teslim etmesi için mahkemece Şemsi Bey'e gerekli tenbihatın yapıldığı mahkemece sicile kaydolundu. 1 Mayıs 1876 (6 R. 1296).¹⁴

Hasan Rıza Efendi'nin Nafakaya Mahkumiyeti

Üsküdar'ın Dürbali Mahallesinde sâkine Sadık kızı Fatma Nafia Hanım Üsküdar Mahkemesi'ne müracaatla boşandığı kocası Said Paşa İmamı Abdullah oğlu Hasan Efendi aleyhine açtığı davada şunları iddia etmiştir:

“Hasan Efendi 251 kuruş mihr-i müeccelle benim kocam iken bu ilam tarihinde beni tek talak-ı bâyinle boşamış bulunmaktadır. Hasan Efendi zimmetinde olan 251 kuruş mihr hakkımın tamamını bana mahkemede ödediğinden ben de tamamını teslim aldım. Ancak iddetimim sonuna kadar Hasan Efendi'nin benim infak (nafaka) ve iksa (iksa) giderlerimin karşılanması için mahkemece ona tenbih olunmasını talep etmekteyim” demiş Hasan Efendi ise durumu aynen ikrar ve itiraf etmekle mucibince Fatma Nafia Hanım'a nafaka ve barınma ihtiyacını

Said Paşa İmamı Hasan Rıza Efendi'nin mezar kitabesi

karşılatabilmesi için 450 kuruş vermesi Hasan Efendi'ye tenbih olundu... 13 Ağustos 1877 (3 Ş. 1294).¹⁵

Hasan Rıza Efendi'nin Vefatı ve Muhallefatı

Mevlid kıraati başta olmak üzere güzel ses ve güzel icraya müteallik her konuda unutulmaz bir yere ve şöhrete sahip olan Hasan Rıza Efendi 12 Haziran 1890'da Üsküdar'daki evinde vefat etti. Yedi hanımla evlendiği kayda geçen Hasan Rıza Efendi'nin eşlerinden ikisi kendisinden önce vefat etmiş, dördünden ise boşanmıştır. Daha önce ismi geçen Fatma Nafia Hanım ile son zevcesi Şerife Binnaz Hanım'dan çocuğu olmamıştır. Bundan başka daha evvel sözü edilen kızı Havva Hamide Hanım ile bu kızdan doğan torunu Talat'ın kendisinden evvel vefat ettikleri anlaşılıyor. Hasan Rıza Efendi'nin vefatıyla beraber yazılan çok mütevâzı eşyası ve vârisleri ise şunlardır:

“Üsküdar mahallelerinden Dürbali Mahallesi'nde sâkin iken bir süre önce vefat eden el- Hac Hasan Efendi b. Abdullah b. Abdurrahman'ın veraseti eşi;

Eşyanın cinsi	Miktarı	Fiyatı
Çekmece	01 adet	035 kuruş
Yün şilte 1, Pembe (pamuk) memlu (dolmuş) şilte 2, yorgan 2, yastık 3	08 "	200
Ot minder 3, yastık 11, köhne yorgan 1, erkân şilte 1, perde 3	19 "	100
Hasır sandalye	06 "	041 "
İmame 1, enfiye kutusu 1, âdi yüzük 1	03 "	015 "
Bileği taşı 1, bıçak 6	07 "	019 "
Müdevver duvar saati	01 "	012 "
Çalar duvar saati maa kubur	01 "	057 "
Kapı perdesi ve hurdevat (ufak-telek eşya)	01 "	005 "
Yorgan 1, yastık 1, yatak 1,	03 "	040 "
Ot minder 1, yastık 2, camcân 1	04 "	015 "
Nühas (bakır) mangal maa göbek	01 "	040 "
Çameşüy (çamaşır) leğeni 1, kapaklı tencere 2, sini 1, polad (çelik) 1	04 "	060 "
Çameşüy (çamaşır) leğeni 1, kazgan 1, sağır kapaklı tencere 2, sini 2, kapaklı tepsi 1, lenger 1	08 "	076 "
Tencere 1, karavana 1, sağır leğen 2, tâbe (lava) 1, süzğü 2 ve hurdevat	07 "	076 "
Musluklu güğüm	01 "	015 "
Sof cübhe	01 "	031 "
Köhne gecelik entari 5, pa muklu 3, gömlek 2, don 3	13	025 "
Köhne tahta sandık	01 "	015 "
Köhne keçe 1	01 "	025 "
Köhne dolap 2, tabak 5, çömlek 2, küp 3	12 "	030 "
Sağır ayna 2, masa 1, şamdan 2	05 "	015 "
Palan (?)	01 "	035 "
Sağır leğen 1, sağır sahan	02 "	010 "
Şam hırkası 2, perde 3, don 1	06 "	028 "
Küp 1, dolap 1, sepet 1, sandık 1 ve hurdevat	04 "	031 "
Pembe memlu şilte 1, yorgan 4, kapı perdesi 1, yastık 2	08 "	090 "
Ot minder 6, yastık 7, köhne sepet sandık 1	14 "	030 "
Köhne destgâh (tezgah)	01 "	003 "
Döşek 1, şilte 1, yastık 1, yorgan 2	05 "	033 "
Ot yastık	04 "	010 "
Sağır yün döşek 1, yastık 5, köhne sağır yorgan 1	07 "	030 "
Köhne cübhe 1, şalvar 1, köhne şalvar 1, köhne kürk 1, entari 1, hırka 1, kapı perdesi 1	06 "	032 "
Tahta sandık 1 ve hurdevat	01 "	005 "
Kâse 1, tabak 1, lamba 1, nargile 1 ve hurdevat	04	005 "

Tencere ve kapak 2, sağır leğen 1, sahan 2, yumurta tábcsi 1, bakraç 1, ibrik 1	08 "	070 "
Kadayıf tepsisi 1, sağır tencere 1, karavana1, yumurta tábcsi 1, saplı tábce 1	05 "	030 "
Sağır pembe şilte	01 "	015 "
Küp 2, dolap 1	03 "	015 "
Bir miktar hatab (odun)	? "	010 "
Yazma Mushaf-ı şerif	01 "	027 "
Basma tefsir	01 "	030 "
Kebir bıçak	01 "	035 "
Zuhur eden nü kud mevcudu		172, 10
Yekün		1728, 10
Muhtelif masraflar		402, 37
		1325,13
Kısmet harcı		0030,5
Taksime esas olan net meblağ		1292, 8
Izzet Ağa ve Mahmud Efendi'nin şhadetleriyle Binnaz Hanım'ın mihr-i müeccel alacağı		0096,0
İlam-ı şer'i hükmüne göre boşandığı eşi Hasibe Hanım'ın mihr-i müeccel ve nafaka alacağı		0242,10
Zevcesi Binnaz Hanım'ın miras hissesi		0161,21
Kudret Efendi'nin miras hissesi		0226, 5
Ali Efendi'nin miras hissesi		0226,5
Kemal Efendi'nin miras hissesi		0226,5
Nafiz Efendi'nin miras hissesi		0226,5
Selime Hanım'ın miras hissesi		0113,2
Veliye Hanım'ın miras hissesi		0113,2

Cemil kızı Şerife Binnaz,

Boşandığı eşi Ahmed kızı Züleyha Hanım'dan doğan büyük oğlu Kudret Efendi. Bu zatın 17 Haziran 1868 (25 S. 1285) tarihinde 5 yaşında olduğu ve bu tarihte yapılan şehzadelerin sünnetinde bunun da sünnet edildiğine dair şöyle bir belge vardır:

"Aşçıbaşı Mahallesi'nde sâkin Said Paşa İmamı Hasan Efendi'nin 5 yaşındaki oğlu Kudret'in sur-ı hümayunda sünneti..."¹⁶

Merhume eşi Abdullah kızı Ayşe Hanım'dan doğan oğlu olup hâlen Üsküp'te sâkin askeri mülazımlardan (teğmen) Nafiz Efendi,

Merhume zevcesi Abdullah kızı Hatice Hanım'dan doğma ve aynı mahallede sâkine olan kızı Selime Hanım,

Boşandığı eşi Abdullah kızı Zenci Hasibe Hanım'dan doğma oğulları Ali ve Kemal, yine boşandığı eşi Abdullah kızı Şaziye Hanım'dan doğma kızı Veliye Hanım'a ait olduğu haber verilmiş ve mahkemece bu haber tasdik edilmiştir. Bu şekilde verese kayıp olduğu halde vefat edenlerin terekelerinden kayıpların hisselerini emaneten ahz u kabza ve muhafazaya padişah iradesi ile memur buyrulan

Maliye Hazinesi'nin Beytülmal İdaresi Müdürü Hüseyin Hüsnü Efendi... tarafından gönderilen Refik Bey ile merhumun eşi Şerife Binnaz Hanım'ın kendisi asaleten, merhumun kızı Selime Hanım ile küçük oğulları Ali ve Kemal Efendileri vasileri olan ağabeyleri Kudret Efendi, Veliye Hanım'ı ise vasisi ve annesi Şaziye Hanım'ın vesayeten talepleriyle... yazılıp satılan merhumun terikesidir ki aşağıda yazılmış bulunmaktadır 12. 06. 1890 (23 L. 1307):

Maliye hazinesine ait 11 kuruş 12 para, dellaliyeden yine maliyeye ait olan 23 kuruş 14 para ki cem'an 34 kuruş 26 para hazinece tevkif olunmuştur. Daha sonra eşi Binnaz Hanım'ın 161, 20 kuruşluk hissesini kendisi, Kudret Efendi'nin hissesi olan 226,5 kuruş 1 akçe yine kendisi, Ali ve Kemal Efendilerin hisseleri olan 452,10 para 2 akçe... ise vasileri olan Kudret Efendi tarafından alınmıştır. Küçük Veliye'nin 113,2 kuruş 2 akçelik hissesi ise nafaka zaruri ihtiyaçlarına harcaması şartıyla annesi Şaziye Hanım'a vesayeten teslim olunmuştur. ¹⁷

Hasan Rıza Efendi'nin Tasarrufunda Olan Vakıf Evler ile Arsaların Durumu

Muhallefatında görüldüğü üzere ciddi hiçbir mala sahip olmayan Hasan Efendi'nin oturduğu ev de vakıflardan kiralanmış bir evdir. Böyle olduğu için de vefatından sonra veresesi olan çocukları yaşça da küçük olduklarından bazı sıkıntılara düşmüşlerdir. Bununla ilgili mahkeme kayıtları şöyledir. Bu kayıtlar birbirinin tekrarı mahiyetinde olup birinci kayıt daha uzun, diğer iki kayıt ise daha kısa olarak özetlenmiştir:

1) “Mülhak vakıflardan Şehid Ahmed Paşa Vakfı'na ait evlerden olup Üsküdar Dürbali Mahallesi Orta Sokağı'nda bulunan mükerrer 36 numaralı vakıf menzilde sakin Said Paşa İmamı Hafız Hasan Efendi bir müddet önce vefat etmiştir. Merhumun vefatına kadar bu ev mütevellî senediyle ve “icareteynli” olarak onun tasarrufunda idi. Vefatından sonra büyük oğulları Nafiz ve Kudret, küçük oğulları Ali ve Kemal Efendiler ile kızları Selime ve Veliye hanımlara altı hisse olarak intikal etmiştir. Küçük çocukların vasisi Nafiz Efendi adına onun vekili olan kardeşi Kudret Efendi çocukların zarurete düşmeleri sebebiyle bu evin dört hissesini onların nafakalarını temin için mahkemenin izni ve mütevellinin de rızasıyla müzayedeye koymuştur. Münadi Musa Efendi eliyle yapılan müzayedede hisseler 1450 kuruş veren şahısta kalmış, fazla veren de olmamıştır. Bu paranın bu evin bedeli olduğu bilirkişiler ve 9. Belediye Dairesi'nce de kabul edilmiştir. Ancak bu arada bir başka talip çıkarak 216 kuruş 26 para 2 akçe daha fazla verince 1666 kuruş 26 para 2 akçe bedel ile başkasına ferağ olunup bu para çocuklara bağışlanmıştır. 2 Z. 1308 (9 Temmuz 1891) ¹⁸

2) Yine aynı sokakta ve Dürbali Mescidi Vakfına ait 30 numarada bulunan bir ev arsası çocukların vasisi Nafiz Efendi'ye vekâleten diğer ağabeyleri Kudret Efendi vasıtasıyla “bâ izn-i şer'i ve re'y-i mütevellî” ile yapılan müzayedede ön-

ce 1650 kuruşa satılıp bunun 4 hisse karşılığı olan 1100 kuruşu çocuklara kalmış. Bu arada yeni bir talip zuhur edince arsa bu sefer 2550 kuruş değere ulaşmış ve bu paranın da 4 hisse karşılığı olan 1700 kuruş çocuklara bağışlanmıştır. 2 Z. 1308 (9 Temmuz 1981).¹⁹

3) Sabıkan Divan-ı Hümayun Katibi Sabih Ali Efendi vakfına ait evle ilgili mesele: Dürbali Mahallesi Orta Sokak 12 numarada bulunan ev çocukların vasisi Nafiz Efendi'ye vekaleten diğer ağabeyleri Kudret Efendi vasıtasıyla "bâ izn-i şer'i ve re'y-i mütevellî" ile yapılan müzayedede 2200 kuruşa satılmış bu paranın 1466 kuruş 26 parası çocuklara düşmüştür. Yapılan keşifte yeni bir talip çıkmış ve bu da eve 4400 kuruş vermiştir. Bu son meblağın 2933 kuruş 13 para 1 akçesi çocukların hissesine isabet etmiştir. Bu 4 hisse çocuklardan Veliye'nin annesi Şaziye Hanım'a vekâleten, Nafiz ve Kudret Efendilerin hissesi ise kendilerince alınan bedel mukabili asaleten ferağ edilmiştir. Kudret Efendi bu arada çocuklardan Selime'nin bülüg çağına girmekte (mürahika) olduğunu ve bir eve ihtiyacı olduğunu söylemiş, Selime'nin merhum babasından miras kalan 2200 kuruş parası ile bu evin yarı hissesini Şadiye Hanım'dan teferrug (tapusunu alma) eylemiştir. Şadiye Hanım ise kızı Veliye Hanım'ın malından ve Vekil Kudret Efendi'den alıp harcadığı 2200 kuruş borca mukabil sahip olduğu yarım hisseyi Veliye Hanım'a "vefaen ferağ ve tefvizi" karara bağlanmış olmakla... 14 Temmuz 1891 (7 Z. 1308).²⁰

Çocukların Vesayeti

Hasan Rıza Efendi'nin çok ileri yaşlarda baba olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla vefatında dört çocuğunun yaşları küçük olduğundan vasi ihtiyacı olmuş bunun için de büyük ağabey Mülazım Nafiz Efendi mahkemece çocuklara vasi tayin edilmiştir. Ancak Nafiz Efendi'nin asker olması ve İstanbul'dan uzak bulunması sebebiyle bu görev 10 Kasım 1894'te mahkemece Hasan Efendi'nin daha önce boşandığı eşi Zenci Hasibe Hanım'a verilmiştir.²¹

Hasan Rıza Efendi'nin hattatlığı genç çağdaşı ve adaşı Hasan Rıza Efendi'nin gölgesinde kalmıştır. Güzel yazdığı muhakkak ise de güçlü bir hattat sayılmaz. Prof. Uğur Derman Bey'in nakline göre bir Mushaf-ı şerif yazmağa başlayıp Rahman Suresi'ne kadar da yazmış. Bu sureye geldiğinde 31 defa tekrar edilen "Febieyyi âlai..." âyet-i kerimesine gelince birisini yazıp diğerlerini "eyzan..." ibaresi ile geçiştirmiş.

Hasan Rıza Efendi'nin şairliğinin olduğu "Seyyid Rıza" mahlası ile bazı şiirler de yazdığı hâlen mevcut divançesinden anlaşılıyor. Seyyid Rıza mahlası birkaç yerde ise Seyyid Rizaî şeklinde kayıtlıdır. Müellif hattı olduğunu düşündüğüm bu eserin özellikle kırmızı mürekkeple yazılmış kısımları hat sanatı yönünden kayda değer kalitededir.

Bu divançenin 1873'de basıldığı kayıtlarda var ancak bu matbu nüshayı bulamadım. Bunun el yazması tek nüshası ise Sermet Çifter Kütüphanesi yazmaları ara-

Said Paşa İmamı'nın oğlu takunyacı Kemal

sında yer almaktadır. Bu divançenin birinci varağında: “Kitab-ı müstetab-ı divan-ı Seyyid Rıza er- Rifaî, Mihrimah Sultan zevci Said Paşa'nın İmamı Hafız Hasan Mağnisavi...” kaydı vardır. Divançenin 40. varağında ise: “İslambol'da Damad-ı sâni-i hazret-i şehriyari Emiru'l- hac M. Said Paşa'nın dairesi hocası ve İmamı el- Müderris...” ibaresi ile tarihi okunamayan talikle mahkuk “Hasan” mührü bulunmaktadır. Elle yazılmış sene 1294 şeklinde bir kayıt olmakla beraber buradaki 9 rakamı çok karışık olduğu için gerçekten de 1294 müdür? Yoksa başka bir tarih midir? Karar veremedim. Divançe'nin en son sayfasında ise bu eserin Halil Rifat Paşa'nın oğlu Damad Mahmud Paşa'ye hediye edildiğine dair bir kayıt mevcuttur. Bu divançenin son dört kıtası şöyledir:

Niyaz-ı maksadım el-hak

Rızaî hakdürür ancak

Âya âlemlerin şahı

Şehinşah-ı Resul-ü Hak

Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer alan *Divan-ı el-Hac Seyyid Hasan Rıza* adlı divançenin ise Said Paşa İmamı Hassan Rıza Efendi'ye ait değil, meşhur Hattat Hasan Rıza (1849- 1920) Efendi'ye aittir.

Said Paşa İmamı Hasan Efendi, eğer bir defa hacca gitmişse bu haccını 1849 ve-

ya 1850'de ifa ettiğini tahmin diyorum. Bunun mantıki ve tarihe en uygun sebebi Said Paşa'nın bu yıllarda Şam Valisi olarak Şam'da bulunması ve Hasan Efendi'nin de büyük bir ihtimalle orada olmasıdır. Çünkü Osmanlı Devleti'nde Şam Valileri aynı zamanda Hac Emiri olarak da görev yaparlardı. Her sene Ramazan'da Şam'da toplanan hacı namzetleri onun nezaretinde hacca gider- gelirlerdi. Hac Emiri olan Şam valileri bu iş için gerekli her şeyi hazırlar, ramazan bayramını müteâkip yola çıkılırdı. Bu kâfileye Ürdün'ün güneyinde bulunan Müzeyrib Sahrası'nda ise daha çok Trablusşam'dan tertip olunan ve cerde / cürde Başbuğu adı verilen bir muhafızın kumandasındaki askeri kıtalar da katılırdı.

Said Paşa İmamı'nın oğlu Kemal Efendi

Arşiv belgelerinde henüz çocuk olarak bahsi geçen Hasan Rıza Efendi'nin zenci eşi Hasibe Hanım'dan doğan oğlu Kemal Efendi 1960'lara kadar Üsküdar'da yaşamıştır. Cumhuriyet devrinde "Takunyacı Kara Kemal" adıyla tanınan bu zat hakkında Prof. Dr. Ahmed Yüksel Özemre şunları yazıyor:

"...Üsküdar'ın meczubinininden biri de Takunyacı Kemal'di. Kendisine neden bu lakab uygun görülmüştü, bunu bilmiyorum. O devri yaşayan kime sordumsa onlar da buna tatminkâr bir cevap veremedi.

Hep iki yahut üç koyunla birlikte gezen Takunyacı Kemal... Herhalde babasından tevarüs ettiği güzel bir sese mâlikti. Attar Dükkânı'nda hep gazel okurdu. Üsküdar'ın diğer esnafı da kendisini davet eder ve birkaç kuruş mukabilinde kendisine gazel okuturdu.

Takunyacı Kemal'in babasının gönül gözü açık, cezbe hâlinde bir zat olduğu hakkında günümüze kadar ulaşmış bazı menkıbeler vardır. Bunlardan biri Hezarfen Necmeddin Okyay Hoca'nın doğumu ile ilgilidir. Necmeddin Hoca'nın validesi kendisine hâmile iken, 1882 yılının Eylül'ünde bir sabah namazı çıkışı Abdünnebi Efendi'nin Toygar'daki evinin kapısı çalınmış... Abdünnebi Efendi kapıyı açtığında karşısında... karşı komşusu Said Paşa İmamı Hasan Rıza Efendi'yi bulmuş. Hasan Rıza Efendi:

"- Efendi bir oğlun olacak, adını Necmeddin koy" demiş ve yürümüş.²²

Nitekim 5 ay sonra doğan çocuğa gerçekten de Hasan Rıza Efendi'nin tavsiyesi üzerine Necmeddin adı verilmiştir. Bu doğumu müjdelenen zat meşhur Hattat, Ebrucu, Mücellid, Okçu... kısaca Hezarfen Necmeddin Okyay (1883- 1976)'dır.

Gerek bu hâdiseyi ve gerekse Kara Kemal'in meczubane hallerini yakinen bilenlerden Prof. Uğur Derman Bey'den de bizzat dinledim. Uğur Bey Kemal Efendi'nin sokakta yürürken zaman zaman 360 derece dönerek yürüdüğünü, her karşılaşmalarında da Necmeddin Efendi'ye selam gönderdiğini ifade etti.

DİPNOTLAR

- ¹ Bu şekilde okunabilen bu kelimenin Musika-i Hümayunda orkestra şefi olabileceğini tahmin ediyorum. Gerçekten ne demek olduğunu ise tespit edemedim.
- ² Hızır İlyas Efendi, *Letâif-i Enderun* İstanbul 1276, s. 413, 414, 418, 424, 429, 436, 439.
- ³ Mehmed Süreyya Bey, *Sicill-i Osmani*, III, 47,48. *Sicill-i Osmani*'de paşanın vefat tarihi bir mütettip hatası sonucu 1258 (1842) şeklinde kayıtlıdır.
- ⁴ S. N. Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, II, 471- 475.
- ⁵ M. K. İnal, *Hoş Sada* s. 307- 311.
- ⁶ Ali Rıza Sağman, *Meşhur Hafız Sami*, İstanbul 1947, s. 97.
- ⁷ Nuri Özcan, "Hasan Rızâ Efendi- Said Paşa İmamı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XVI, 346.
- ⁸ Osmanlı Arşivi (O. A) Hariciye Mütenevvi Evrakı (HR. MTV) 231.
- ⁹ O. A. Rûus Defteri 224 / 22, 33, 44.
- ¹⁰ İ. DH 39722, NGG 345 / 60.
- ¹¹ MB 96 / 78.
- ¹² Üsküdar Şer'îye Sicilleri (ÜŞS) 711 / 1 a.
- ¹³ ÜŞS 711 / 9 b.
- ¹⁴ ÜŞS 711 / 15 b.
- ¹⁵ ÜŞS 714 / 42.
- ¹⁶ MB 124 / 8.
- ¹⁷ Anadolu Sadareti Mahkemesi 120 / 126, 137.
- ¹⁸ ÜŞS 734 / 224.
- ¹⁹ ÜŞS 734 / 225.
- ²⁰ ÜŞS 734 / 227.
- ²¹ ÜŞS 745 / 43.
- ²² Ahmed Yüksel Özemre, *Üsküdar'da Bir Attar Dükkânı*, İstanbul 1997, s. 88-89.

Enfî Hasan Ağa ve Ahmed Tefvîk Halvetî'nin Tezkirelerinde Üsküdarlı Mutasavvıf ve Meczûplarla İlgili Notlar

Y R D . D O Ç D R . M U S T A F A T A T Ç I

Gazi Üniversitesi

Enfî Hasan Hulûs Ağa, XVII-XVIII. asırlarda İstanbul'da yaşayan mûsikişinâs, şâir ve tezkire yazarı mutasavvıflarımızdan birisidir. Enderûn'da, hânendebaşı olarak çalıştığı sıralarda Üsküdarlı Mehmed Nasûhî Efendi'ye bey'at ederek sü-lûk çıkarmıştır. Kültür tarihimizde, bestekârlığıyla öne çıkmış bir kişi olmakla birlikte, bugüne kadar çoğu araştırmacının dikkatini çekmeyen *Tezkiretü'l-Müteahhirîn* adlı eserinden anlaşılacağı üzere, Hasan Ağa, eli kalem tutan yetkin bir mutasavvıftır. *Tezkiretü'l-Müteahhirîn* Anadolu Halvetiliği için fevkalâde önemli olan *Lemezât-ı Hulvî*'nin zeyli niteliğinde olup, bilhassa XVI-XVIII. asırlarda İstanbul'da ve Nasûhî Efendi dolayısıyla özellikle Üsküdar'da yaşayan mutasavvıf ve meczûpları¹ ilgilendiren önemli bir eserdir.²

Diğer taraftan *Tezkiretü'l-Müteahhirîn*'in, yakın bir zamanda özeti ve zeyli mahiyetinde yeni bir yazması daha dikkatimizi çekmiştir. Seyyid Ahmed Tefvik es-Sünbülî eş-Şemsî el-Halvetî tarafından yazılan bu özet ve zeylde de Üsküdarlı mutasavvıf ve meczubîn ile ilgili ilave bilgilere yer verilmektedir.

Bu araştırmamızda, Hasan Ağa'nın Tezkiresi ve Ahmed Tefvik Efendi'nin zeylinden hareketle XVII-XVIII. asırlarda Üsküdar'da yaşayan veya Üsküdar kültürüne katkıda bulunan zevat hakkındaki notlar değerlendirilecektir. Çalışmada doğrudan madde başı olarak ele alınan kişiler şunlardır:

XVII-XVIII. asrın ünlü mutasavvıflarından Halvetî şeyhi Mehmed Nasûhî Efendi; Mısırî Halifesi Kâsım Efendi ve oğlu Kâsımzâde; Gülşenî Şeyhi Muhammed La'lî Fenâyî; Yine Üsküdar'da yetişen Karabaş-ı Velî'nin oğlu Manevî Mustafa Efendi; "Taslak" lakaplı meczûb-ı İlâhî Bektaşî Derviş Mustafa; aslen Bolulu

Olup da gençlik yıllarında Üsküdar'da Doğanlılarda yaşayan ve Karabaş-ı Velî'ye intisap ederek yetişen Doğanî Hacı Baba; Kâdı Delisi lakaplı meczûb-ı İlâhî Süleyman Efendi; Nuh Şeyhi lakabıyla tanınan Üsküdarlı Şeyh Mustafâ Efendi; Aziz Mahmud Hüdâyî ve Oğlanlar Şeyhi İbrahim Efendi; Şemsî Paşa Câmîsinin Dârü'l-hadîs ve Hângâhı'nın meşihatine ilk defa tayin edilen Yayabaşızâde şeyh Hızır Bin İlyâs; Halvetî büyüklerinden Cihângirî Hasan Efendi'nin yetiştirdiği Çamlıcalı Mehmed Efendi.

Enfî Hasan Hulûs Ağa ve Tezkiretü'l-Müteahhirîn'i

Enfî (Burnaz) Hasan Hulûs Ağa, aslen Moralı bir ailenin çocuğu olarak tahminen 1660 yılından sonraki bir tarihte İstanbul'da dünyaya gelmiş, yine İstanbul'da 11 Zilkade 1136/ 1 Ağustos 1724 tarihinde vefat etmiştir. Mezarı Edirnekapısı dışındaki kabristandadır. Üsküdarlı Nasûhî Efendi'nin öğrencilerinden olan bu zat, Türk Mûsikîsi tarihinin ve Osmanlı-Türk tarihinde Lâle Devri adıyla anılan III. Ahmed döneminin önemli bestekâr ve hanendelerindendir. Genç yaşında sarayın dikkatini çekerek, "Enderûn-ı Hümâyûn"'a alındı. 1704 senesinde Kilâr-ı Hassâ'da bulunduğu sırada mûkisî san'atının bütün inceliklerini öğrendi daha sonra aynı yerde hânendebaşı olarak çalışırken 1715 yılında görevinden ayrıldı. Bu sırada dönemin ünlü mutasavvıfı Üsküdarlı Nasûhî Efendi'ye (ö. 1718) intisap etti. Yaşadığı dönemin meczup ve sûfileriyle ilgili uzun yıllar içinde derlediği bilgileri 1723 senesinde bir araya getirip *Tezkiretü'l-Müteahhirîn* adlı eserini yazdı.

Tezkiretü'l-Müteahhirîn yazıldığı döneme ayna tutan en önemli eserlerimizden birisidir. Bu eser, Hasan Ağa'nın sadece renkli, araştırmacı, meraklı, şair, bestekâr, âşık ve ârif kişiliğini yansıtmakla kalmaz, XVI.-XVIII. asır İstanbul'unun çeşitli semtleri, Saray, Enderûn, Tekke, tarikat, çarşı, pazar hayatı (vb.) ile ilgili canlı fotoğraflar da sunar. Bu mekânlardan birisi ve belki en önemlisi içinde yaşayan renkli simâlarıyla Üsküdar'dır. Hasan Ağa, Enderûn'da görevli olmakla birlikte bazı vesilelerle zaman zaman İstanbul'un dışına da çıkmıştır. Bu şehirlerin başında Edirne ve Bursa gelmektedir. Müellif, eserinde ismi geçen mutasavvıfların önemli bir kısmını rûberû tanımakta, bir kısmını dostlarından elde ettiği bilgilerle şifahen anlatmaktadır. Haklarında bilgi derleyemediği kişilerin hayat ve hâtıralarını ise Mahmûd Celâleddîn-i Hulvî (ö. 1652)'nin *Lemezât-ı Hulvî*'si ve Muhammed Nazmî (ö. 1701)'nin *Hediyetü'l-İhvân*'ı gibi birinci el kaynaklardan nakletmektedir. Eserin *Tezkiretü'l-Müteahhirîn* (sonraki gelenlerin Tezkiresi) adıyla yazılmasının sebebi de herhalde "önce gelen" erenlerin menâkıbını ele alan *Lemezât*'tan kinâyedir. Ayrıca bu metin, *Lemezât*'ın devamı niteliğindedir.

Tezkiretü'l-Müteahhirîn, hayât ve hâtıraları ele alınan şahıs ve olaylardan anlaşılacağı üzere XVI. yüzyılın sonlarında ve XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde derlenen bilgi ve belgelerden hareketle yazılmıştır. Kırk üç şahsın menkabevî hayatı-

nın anlatıldığı eser, elimizdeki nüshaya bakılırsa tamamlanmamıştır. Eserde madde başı olarak şu isimler yer almaktadır:

“Cihângîrî Hasan Efendi; Doğanî el-Hâc Mustafâ Baba Efendi; el-Hâc Evhad Tekyesi Şeyhi es-Seyyid Hüseyin Efendi; Karabaş Şeyhi eş-Şeyh Hüseyin Efendi; Seyyid Nizâmzâde Seyyid Ali Efendi; Kâsım Efendi; Ayn-ı Ekber eş-Şeyh Mehmed; Mestçîzâde eş-Şeyh Sâlih Efendi; Â'mâ Hüseyin Efendi, eş-Şeyh Muhammed El-Bağdâdî; Muhammed La'lî el-Fenâyî; Kâsımzâde Efendi; Eşrefzâde es-Seyyid Lütfullâh Efendi; Kalıcı Seyyid Mehmed el-Meczûp; Elfi Kadın; Kâdı Delisi Mehmed Efendi el Meczûp; Dâlkavuk Osman el-Meczûp; Taslak Dervîş Mustafâ; Kâdı Süleymân Efendi; Bayrakdâr Mehmed Dede el-Meczûp; Yâ İmâm Hâfız Ahmed Efendi; Meczûpların Kâmilleri; İlyâs Dîvâne Şücâ Efendi; Hulvî Mahmûd Efendi; Arzî Mehmed Dede Efendi el-Mevlevî; Sabûhî Ahmed ve el-Hâc Ahmed Dedeler; Abdî Dede; Arnavud Süleyman Dede; Yûsuf Dede; Sîneçâk Arnavud Osman Dede; Dervîş Mehmed Dede; Bostân Çelebi Efendi el-Mevlevî; Oğlanlar Şeyhi İbrahim Efendi; Bülbülcüzâde Abdülkerîm Efendi; Hamza Efendi; Nuh Şeyhi Şeyh Mustafâ Efendi; Osman Efendi; Himmet Efendi; Ma'nevî Efendi; İdrîs Muhtefî Alî el-Hayyât Er-Rûmî; Seyyid Mahmûd Hüdâyî.”

Diğer taraftan gerek Tezkire'de ve gerekse Zeyl'inde doğrudan madde başı olarak yer almadığı halde adından bir vesile ile en sık bahsedilen mutasavvıflar, müellifin kendi şeyhi Üsküdarlı Nasûhî Efendi ile çok sevdiği Niyâzî-i Mısırî'dir. Gerek bu zatlar ve gerekse diğer kişilerle ilgili derlenen bilgiler biyografik, tarihî, tasavvufî ve edebî açıdan önemli katkılar ihtiva etmektedir.

Tezkiretü'l-Müteahhirîn'in biri tam, biri yarım iki nüshası vardır.

Yazma nüshalar:

1-Ankara Millî Kütüphane Yz. 3481/3 vr. 23b-72a.

2-İstanbul Belediye Ktp. OE. Bl. Nu: 2639/2. (Eksik).

Eserin, bu iki nüshadan hareketle ilmî neşri yapılmış olup künyesi şöyledir:

Enfi Hasan Hulus Halveti, *Tezkiretü'l-Müteahhirin- XVI-XVIII. Asırlarda İstanbul'da Veliler ve Deliler* (haz. M. Tatçı-M. Yıldız), İstanbul 2007.

***Tezkiretü'l-Müteahhirîn*'in Ahmed Tefvik Efendi tarafından yazılan Zeyli**

Yakın bir tarihte, *Tezkiretü'l-Müteahhirîn*'in özeti ve zeyli mahiyetinde bir yazması daha bulunmuştur.³ Seyyid Ahmed Tefvik es-Sünbülî eş-Şemsî el-Halvetî tarafından H. 1292 senesinde Tezkire'nin ihtisâr edilerek yazılan zeyli, Türk Tasavvuf Mûsikisi ve Folkloru Araştırma ve Yaşatma Vakfı Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eser, Mâliye Dairesi Encümeni kâtiplerinden Şeyh Mehmed Ali Sezâî tarafından istinsah edilmiştir. “*Enderûn-ı Hümâyun'dan mahreç ve husûsiyle kutbu'l-ârifîn, sultânü'l-âşıkîn Üsküdârî Şeyh Nasûhî (k.s) hazretleri hulefâ-*

sından Hasan Efendi, zamanının ekmel-i meşâyih ve mecâzibînin terceme-i hâl ü şânını beyân sadedinde tertib ü tanzîm eylediği risalesinde mestûr ve mukayedir ki” cümleleriyle başlayan zeyilde otuz yedi mutasavvıf ve meczûbun hâl tercümesi verilmektedir. Bunların bir kısmı *Tezkiretü'l-Müteahhirîn*'inde bulunmamaktadır. Tezkire'de adı bulunmayan kişiler şunlardır: “Ramazan Efendi; Karahisârî; Durmuş Dede; Altıparmak Mehmed Efendi; Hatîb Zâkîrî; Lâ-Mekânî Hüseyin Efendi; Nalıncı Mehmed Dede; Çamlıcalı Mehmed Efendi; Zâkir Ahmed Dede.”⁴

***Tezkiretü'l-Müteahhirîn* ve Zeylinde Üsküdarlı Mutasavvıflar**

Üsküdarlı Mehmed Nasûhî İle İlgili Bilgiler

XVII-XVIII. asrın ünlü mutasavvıflarından birisi de Halvetî şeyhi Mehmed Nasûhî Efendi'dir (ö. 1717).⁵ Kastamonu'dan Üsküdar'a gelip yerleşen ve uzun müddet burada irşâd ile uğraştıktan sonra Nasûhî Efendi'yi yetiştirerek Hicâz'a giden ve Mısır'da vefat eden Karabaş-ı Velî (ö. 1685) tarafından yetiştirilmiştir. Karabaş-ı Velî'nin hepsi de kendisi tarafından irşâd edilen üç oğlundan birisi de Mustafa Manevî Efendi'dir. Manevî Efendi, babasının vefatından sonra tekrar İstanbul'a gelmiş ve Üsküdar'a yerleşmiştir. Tezkire'deki bilgilerden öğrendiğimize göre Manevî, Mehmed Nasûhî Efendi ile manevî bağına kesmemiş ve muhtemelen Nasûhî tarafından hilâfete getirilmiştir. Ömrünün sonlarında bazı iftiralarla yıpratılan Mustafa Manevî Efendi⁶ 1702 senesinde acı bir şekilde vefat etmiş, cenazesi Nasûhî Efendi tarafından kaldırılarak Doğancılar'da bulunan tekkedeki hazîreye defnedilmiştir. Hasan Ağa Manevî'nin kabri için: “*El'ân Nasûhî Efendi Hazretleri türbe-i şerîfi ittisâlinde medfûndur. Fî sene 1114/1702.*” cümlesiyle bilgi vermektedir.⁷

Hasan Ağa, Şeyh Mehmed Nasûhî'nin dervişidir. Nasûhî Efendi'nin de, Niyâzî-i Mısırî'ye ve Onun halifelerine karşı olan muhabbeti bilinen bir gerçektir.⁸ Bu vesile ile Hasan Ağa'nın, şeyhi Nasûhî'nin çevresiyle yakın temasları olmuş ve hatta Niyâzî-i Mısırî'nin yetiştirdiği Şeyh Kâsım Efendi (ö. 1722)'nin Bursa'da oturduğu yıllarda ziyaretine de gitmiştir. Kısacası, Şeyh Kâsım Efendi ve Kâsımzâde (ö. 1718) lakabıyla anılan oğlu, Şeyh Nasûhî Efendi ile halifesi Hasan Ağa'ya Niyâzî-i Mısırî'den kalan manevî birer yâdigârdır. Tezkire'de verilen bilgilerden, adı geçen Kâsım Efendi'nin ömrünün sonlarına doğru Bursa'dan İstanbul'a geldiğini ve vaktini insanların manevî eğitimiyle geçirdiğini öğreniyoruz. Tabiatıyla Onun İstanbul'a gelişi en çok Üsküdarlıları sevindirmiştir.

Zirâ Kâsım Efendi ve oğlu zaman zaman Nasûhî Efendi'nin dergâhına uğramış ve burada tasavvufî incelikleri içeren sohbetlerde bulunmuştur. Hasan Ağa, Kâsım Efendi'yle birlikte olduğu zamanlarda Onun sohbetlerinden ciddi şekilde

yararlandığını ve yazdığı Tezkire'si için notlar aldığını bizzat söylemektedir. Bu konuşmalardan birkaç satır şöyledir:

Hasan Ağa:

“Yirmi yedi senesinde (1715) bana bir nasihat buyurun, dedim:

Kâsım Efendi:

-Üzülme Allah bizimle beraberdir (Tevbe 9/40). dedi.

*

Otuz bir (1718) senesinde:

“La tahzen innallahe ma'anâ'yı (Üzülme Allah bizimle beraberdir (Tevbe 9/40). bilir misin?” dedi:

“Belî, bilirim” dedim.

“Elhamdülillâh onu takaddüm etdin. Ve küllî berzahlardan halâs oldun. Şimden sonra, dağ üstü bağdır. Ötelik berilik işin kalmadı.” dedi.

*

Otuz beş senesi Rebî'u'l-evveli Mevlid-i Şerîf Gecesi (20 Aralık 1722) ba'de'l-ihyâ on beş kadar tâlib-i Hak ile şeyhim azîzim Nasûhî Efendi (k.s.) Hazretlerinin âsî-tânesinde sohbet ederdik. Tullâb ve azîzzâdemiz kendisinden neşr-i hakikat-i ma'ârif taleb etdiler:

“Kurtulmaya sa'y edin ve kurtuluş bulun. Bu ma'nâyı bir kurtulmuş kimseden isten.” dedi.

“Siz var iken kimden taleb edelim?” dediler.

Bu Fakîri gösterip, dedi ki:

“Ben Mısri'den ne aldım sa buna verdim. Ve kendi kazandığımı dahi bi'l-cümle buna verdim. Hâlâ Kavserih seyyidiyim.” dedi.

Ve dedi ki, Hz. Cüneyd (k.s.) dediler ki:

“Ârifî ta'rîf ile Hz. Cüneyd “Levnu'l-mâi inâehu (Suyun rengi kabının rengidir.)” dedi. Taşrasını ta'rîf etdi. İçinden haber vermedi. Zîrâ tahammülleri yok idi. Ârif bahrdır. Bahr ise muhîtdir. Muhât olmaz! Nice ta'rîf olur.” der idi (k.s.).⁹

Şeyh Kâsım Efendi'nin bu sohbeti, muhtemelen Doğanlılardaki son sohbeti olmuştur.

*

Tezkire'de verilen bilgilerden, Kâsım Efendi'nin oğlunun da kemâl sahibi bir mutasavvıf olduğunu anlıyoruz. Hasan Ağa, Nasûhî Efendi'den kısa bir süre sonra vefat eden Kâsımzâde hakkında şunları söyler:

“Bizim şeyhimiz Nasûhî Efendi (k.s.) Hazretlerinden işitdim. Onun hakkında buyurdular ki:

Bursa'da Şeyh Mısri halîfesi Kâsımzâde Efendi'nin siddîkînden olduğuna asla iş-tibâh yoktur. Lâkin efrâddan olduğuna yakîn-i sahîhim vardır. Hak vereydi, bir kaç sene daha muammer olaydı. Zîrâ onun vücûdu bu ümmete mahz-ı rahmet-

dir.” dedi. 1131/1718 senesinde şeyhim azîzim Nasûhî Efendi Hazretlerinden bir sene sonra vefât etdi. Kabr-i şerîfleri yine Bursa’da kendi hâneleri olan zâviyelerinde medfûndur (k.s.)¹⁰.”

Üsküdarlı Nasûhî Efendi hakkında, eserin, İznikli Eşrefzâde Seyyid Lütfullah Efendi maddesinde de bilgiler verilmektedir. Hasan Ağa’nın buradaki tesbitleri, Nasûhî Halvetîliği için son derece önemlidir. Şeyh Lütfullah Efendi, babası Sır-rî Ali Efendi vefat edince 1650 senesinde yerine seccâdenişîn olmuştur. Müellifin bizzat tanıdığı kişilerden birisi de bu zattır. Hasan Ağa, Lütfullah Efendi’nin fizikî ve ahlâkî güzelliğini uzun uzun anlattıktan sonra, şeyhi Nasûhî Efendi’nin, bu zatı ve dedesi Eşrefoğlu’nun türbesini ziyaret etmek amacıyla 1690 senesinde İznik’e gittiğini söyler:

“Bizim şeyhimiz ve senedimiz Nasûhî Efendi (k.s.) Hazretleri 1126/M. 1714 senesinde, cedd-i a’zamları Abdullah-ı Rûmî ve sâir a’izze-i kirâm hazerâtını ziyâret için İznik’e gidip, anda Seyyid Lütfullah Efendi Hazretleri’ne kırk gün müsâferetden sonra gidecekleri gece, Şeyh Nasûhî Efendi nısfü’l-leyl murâkıb iken müşâhede ederler ki, Âsitâne-i Abdullah-ı Rûmî’ye Sultân Abdülkâdir-i Geylânî ve Abdullah-ı Rûmî ve ekâbir-i Kâdiriyye cümlesi cem’ olmuşlar. Abdülkâdir-i Geylânî Hazretleri Abdullah-ı Rûmî’ye hitâb edip buyurdular ki:

“Misâfiriniz olan Şeyh Nasûhî Efendi yarın gidecektir, ne hedâyâ verirsiniz?” dedikde, “Siz a’lemsiz” ile cümlesi sükût etdikde:

“Yok yok! Öyle olmaz, misâfire ikrâm vâcibdir, herbiriniz birer hedâyâ veriniz. Biz de bu salavât-ı şerîfi kendilerine tarîkat olmak üzere ihdâ etdik. Evvelinde bir fâ-tihâ-i şerîf ve âyet-i: “innellahe ve melâiketehu yusallûne ale’n-nebiyyi yâ eyyü-he’llezine âmenû sallû aleyhi ve sellimû teslîmâ (Allah ve melekleri, Peygamber’e çok salavât getirirler. Ey müminler! Siz de ona salevât getirin ve tam bir teslimiyetle selam verin. Ahzâb, 33/56)” ve salavât-ı şerîf: “Allahumme salli ve sellim alâ seyyidinâ Muhammedin abdike ve nebiyyike ve habîbîke ve rasûlike’n-nebiyyi’l-ummiyyi ve alâ âlihi ve sahbîhi ve sellim (Allahım! Senin kulun, nebin, habibin ve ümmî peygamberin efendimiz Muhammed’e, ailesine ve ashabına salât ve selam eyle.)” on bir kerre tamâmında: “Kullemâ zekereke’z-zâkirûne ve ğafele an zikri-ke’l- ğâfilûn ve sallâ’llahu alâ seyyidinâ Muhammedin ve alâ sâiri’l-enbiyâi ve’l-murselîn ve alâ âlihîm ve sahbîhim ecma’in fa’lem ennehu lâ ilâhe illa’llah (Zâ-kirler, seni her zaman zikrederler. Gâfiller de, senin zikrinden gâfildirler. Efendi-miz Muhammed’e, diğer nebîlere ve resûllere, ailelerine ve ashâbının hepsine sa-lât et. Bil ki, Allah’tan başka ilah yoktur.)” ağır ağır üç defa ve tiz tiz dört defa de-yip, illa’llah (yalnızca Allah vardır) edip, ilahiyât ve nu’ût-ı şerîfe okunup, ihyâla-rının bedi’î böyle olmak, bizden kendilere bu minvâl üzere tarîkat olsun ve hediye-yemiz olsun.” diye nefes olunmuşdur ve el’ân ihyâya başladıkda, şeyhimiz Nasû-hî Efendi öyle bedi’îdirler ki, Nasûhî Efendi’nin kendilerine ve hulefâ ve fukârala-rına tarîkat olmuşdur ve bu keyfiyyetin vukû’unu Lütfullah Efendi, bir sâatden sonra Nâsûhî Efendi’nin yanına gelip:

“Bu gece sultânım, şöyle bir ma’nâ zuhûr etdi. Sultân Abdülkâdir-i Geylânî ve

Nasuhî Efendi türbe kitabesi

*mecmû'-ı a'izze-i kirâm ve ceddîm Abdullah-ı Rûmî sizlere selâmlar edip, mübârek hâtır-ı şerîfinizi suâl etdi ve buyurdular ki, bâlâda tahrîr olan fâtihâ ve âyet-i kerîme ve salavât-ı şerîfe kendülere mahsûs bir tarîkat olsun, ihyâlarının bed'ine" diye Nasûhî Efendi'nin etdiği müşâhedeyi a'izze-i kirâmın ağzından selâmı ile gelip tebşîr etmişlerdir. Ba'dehu Nâsûhî Efendi, ibtidâ bununla bed' etmeği şart-ı tarîkat etmişdi."*¹¹

Nihayet, Hasan Ağa, "Bir vakitte yine Enderûn'da Hastalar'da idik. Bizim Şeyhimiz Nasûhî Efendi'den bir tezkire geldi. İki Ağrıboz köfter sucuğu ile ve tezkirede tahrîr etmiş ki: Bu iki sucuğu (Kâdı) Süleymân geldikde ekl etdirip ve ne söz söylerse tahrîr edesin. demiş."¹² diyerek şeyhiyle mektuplaştığını ve mülaki olduğu zevatla yaptığı bazı konuşmaları Nasûhî'nin arzusuyla yazdığını belirtir.

*

Üsküdarlı Mehmed Nasûhî ile ilgili olarak Tezkire'nin Zeyl'de de bazı bilgiler verilmektedir. Şöyle ki, Nasûhî Efendi, mahiyetini bilmediğimiz bir iftirâyâ kurban giderek 17 Receb 1126/M. 1714 senesi ilkbaharında Hz. Pîr'in türbesinin bulunduğu Kastamonu'ya sürgün edilmiştir¹³. 1716 Kasım ayında ıtlâk fermanı çıkınca tekrar Üsküdar'a dönen Şeyh, yolculuğu sırasında küçük bir seyahatnâme de kaleme almıştır.¹⁴

Nasûhî, Kastamonu'ya giderken, -yol notlarında zikrettiği yerleşim birimlerinden takip edebildiğimiz kadarıyla,- Karadeniz'de, Kefke Limanı'na kadar deniz yoluyla, ondan sonra ise, kara yoluyla seyahat etmiştir. Bu sırada, Karaköy (Düzce) Üskübi, Fidanlı, Çelmi, Bataklı, Darıhâne, Konrapa, Hayreddin-i Tokadî Türbesi, Bolu, Ilıca, Mengen gibi merkezlerde konaklamış ve nihâyet Kastamonu'ya intikal etmiştir. Dönüşünde de hemen hemen aynı yollardan geçerek, İznik yoluyla Üsküdar'a dönmüştür. Nasûhî, Kastamonu'ya gidiş ve dönüşünde konakladığı merkezlerdeki muhib, yârân ve halifelerini ziyâret ederek fevkalade rahat ve mânevî bir zevk içinde güzel bir seyahat gerçekleştirmiştir. Onun bu seyhaha-

Nasuhi Efendi Camii haziresi

tine ait tuttuğu notlar, hayatına, erkân ve âdâbına, yakın çevresine, zevk ve meşrebine dair önemli bilgiler vermektedir.

Bu seyahatle ilgili olarak, *Tezkiretü'l-Müteahhirîn*'in zeylinde asıl metinden alındığı belirtilen fakat eldeki nüshada olmayan bilgiler verilmektedir. Nasûhî'nin burada kayıktan bir çemenzâr mahalle çıktığı belirtilmektedir ki, söz konusu mahal, Karadeniz Limanlarından Kefke'dir. Zeyildeki bilgilerde, şeyhin Kefke'de Hz. Hızır'la mülakatı dile getirilmektedir.

“İmdi, Enderûn-ı Hümâyûndan mahreç ve husûsiyle kutbü'l-ârifîn sultânü'l-âşîkîn Üsküdarlı Şeyh Nasûhî (k.s.) Hazretleri halakasından Hasan Efendi, zamânının ekme-i sultânîhî ve meczûbunun tercüme-i hâl ve şânını beyân sûretinde tertîb ve tanzîm eylediği risâlesinde mestûr ve mukayyedir ki, Nasûhî Efendi (k.s.) Hazretleri Kastamonu'ya teşrîflerinde zâhiren nefy ve âlem-i ma'nâda hicret yolunda kayıktan bir çemenzâr mahalle çıkıp, orada Hazret-i Hızır (a. s.)'a mülâkî olarak bir sâat mikdârı sohbet-i hâssü'l-hâsda muhabbetleri muhakkaktır. Hattâ hıyn-ı vedâ'da üç dört hatveden sonra gâib olup, ne tarafa gittiğine kimse vâkıf olmadığından gerek kayıkçılar ve gerek sâirler: “Bu devletli kimdir.” diye Azîz'imden suâl eylediklerinde, “Bu Azîz'e Hazret-i Hızır.” derler, diye buyurmuşlar. Sâilân bundan mutafattın (farkında) olmuşlar ki, bu devletli Hazret-i Hı-

zır'dır. Andan sonra alâm ve ekdâr kendilerinden bil-küllîye zâil olup, kemal-i istirâhatle ve safâyı derûnla zevk hâsıl olmuşdur (k.s.)."¹⁵

Yine Zeyil'de Şeyh'in azliyle ilgili bilgi verilirken şöyle bir kerametinden de bahsedilmektedir:

*"Kastamonu'da Pîr-i tarîkat-ı 'aliyyeleri Sultân Şa'bân Efendi Hazretlerinin âsîtâ-nelerinde bir erbaîn çıkarıp, erbaînden sonra gece itlâkımıza fermân olundu, buyurup fi-hadd-ı zâtîhi birkaç mâh mürûrunda fermân gelip, târîhine nazar olunduğda, tebşîr buyurdıkları vakt imiş (k.s.)."*¹⁶

Bu itlak, Nasûhî tarafından nazmen de ifade edilmiş olup şöyledir:

Ziyâret eyledim Pîr'i dedi gelir sana itlâk
Edersin sırrımı izhâr eğer enfüs eğer âfâk

.....

Nasûhî sana lutf oldu Cenâb-ı Gavs-ı A'zam'dan
İşâretle beşâretle ki oldun kible-i uşşâk¹⁷

Tezkire'nin Zeylinde verilen bilgilerden birisi de Halifelerinden Şâmî Ahmed Efendi'nin kızının adıyla ilgilidir:

*"Kerâmet-i bâhirelerinden biri dahi budur ki, Saâdetli Şâmî Ahmed Efendi birâderimizin bir kerîmeleri dünyâyâ gelip, vâlid ve vâlideleri ismini Fatıma tesmiye etmek üzere beynlerinde nizâm verip, bunun üzerine karârda iken, kapı dakkolunur. Onu görürler ki, Azîz Hazretleri (k.s.) kapı önünde duruyor. Nasûhî Efendi Hazretleri gelmişler diye, Ahmed Efendi birâderimize haber verirler. Onlar dahi gelip Azîz Hazretleri'nin mübârek eyâdî-i kirâmîlerini takbîl ve koltuğuna girip, kemâl-i ta'zîm ile iclâsdan sonra: "Oğlum biz bugün kerîmenize isim tesmiyesine geldik. Var ma'sûmeyi getir." buyurdukda, Ahmed Efendi dahi vâlidesine gelip, ahvâli ifâde eyleyip, "gerçi, Fatımâ tesmiyesine karâr vermiş idik, ancak Efendi Hazretleri her ne murâd ederler ise, öylece tesmiye buyursunlar, bunda dahi bir hikmet var deyip, kundağı Azîz'in kucağına verdiklerinde der-'akeb ezan okuyup, bilâ-su'âl Fatımâ temsiye buyurup, ba'dehu sizin dahi zamîrinizde Allahu a'lem Fatıma tesmiye etmek idi, buyurmuşlar (k.s.)."*¹⁸

Şeyh Muhammed La'li el-Fenâyî İle İlgili Bilgiler

Gülşenî Şeyhi Muhammed La'li el-Fenâyî Kastamonu'da Hisarardı mahallesinde Şa'bân-ı Velî Dergâhı'na yakın bir evde doğmuştur. Medrese tahsilini memleketinde yapmıştır. Gençliğinde ayrıca yaptığı ebrûlarıyla, âhar ve mürekkebe imalatçılığıyla tanındı. Bilhassa eşsiz güzellikteki la'lleri, Onun "La'li" mahlasıyla anılmasına sebep oldu. Şa'bân-ı Velî dergâhı şeyhi İsmâîl Efendi'den bey'at edip, âsîtânenin kandîlciliği hizmetine ta'yîn edildi ve on beş sene kadar bu hizmette bulundu. Bilahire Çorumlu Şeyh İsmail Efendi'yi terk ile Kastamonu'dan

Edirne'ye gelip, burada Uşşâkî bir zata intisap etti. Onun vefatıyla Âşık Efendi Âsîtâne'sinde seccâdenişîn olan Gülşenî şeyhine bey'at etti. Hilafetle Şeyh Şücâ Zâviyesi'ne tayin oldu. 1675 tarihinde İstanbul'a geldi. Koca Mustafâ Paşa Âsîtânesi'nde seccâdenişîn olan Seyyid Alâaddîn Efendi Hazretleri'ne gizlice intisap etti ve erbain çıkardı: Hilâfet duâsıyla Edirne'ye gönderildi ve burada Gülşenîhâne'ye şeyh oldu. Tezkire'de, Sezâyî-i Gülşenî'nin şeyhi olan ve Fenâyî mahlasıyla ilâhîyâtı bulunan bu zatın irşadıyla ilgili daha başka bilgiler de anlatılır.

Fenâyî'nin devrin meşhur mutasavvıfı Karabaş-ı Velî ile münasebeti, her ikisinin de Kastamonulu olması ve Şeyh İsmail Efendi'ye müntesip olmalarından ötürüdür. Şu farkla ki Fenâyî İsmail Efendi'den ayrılmış, Karabaş-ı Velî ise, Onun postuna oturarak Üsküdar'da yeni bir ocak uyandırmıştır. İşte bu Fenâyî Efendi seneler sonra Edirne'de Gülşenî dergâhında irşad ile meşgulken büyük bir ihtimalle 1677 senesinde Hacca niyet eder. İstanbul'a gelince ilk işi Üsküdar'da Karabaş Hâcî Ali Efendi Hazretlerini Atik Valide Tekkesi'nde ziyaret etmek olur. Karabaş-ı Velî seneler sonra La'lî Efendi'yi karşısında görünce ayağa kalkmadan, ve sert denebilecek sözlerle şunları söylemiştir:

“Eyvâh Mollâ Muhammed La'lî eyvâh! Sen on beş sene kutb-ı âşiyân olan sultânü'l-evliyâ Şa'bân Efendinin âsîtâne-i nazîfi ve terbiye-i şerîfi kandilcisi olup, kandîl-i derûnun onların şem'-i ruhânîyetlerinden yandırmayıp, revğan-ı isti'dâdını nazır-ı kimyâ-eserleriyle sâf ü dühn ve iksîr mertebesine erişdirmeyip ve fitil-i hakikatın ol mehbit-i envâr-ı vahdetden uyandırmayasın!”¹⁹

Bu sözlerden La'lî Efendi öyle etkilenmiş ve öyle ağlamış ki, Azîz Hazretleri güçlkle teselli etmişler.

Bilahire La'lî Hazretleri Hacca gitmekten vaz geçip Kastamonu'ya, Şa'bân-ı Velî âsitanesi'ne yönelip İsmail Efendi'nin ziyâretini, hacdaki tavâfa tercih edince. Azîz Hazretleri şeyhi bundan vaz geçirip hacca gitmelerini ve orada Ahmed-i Yek-dest Hazretleriyle sohbet etmelerini emretmişler, O da öyle yapmıştır.

Manevî Mustafâ Efendi İle İlgili Bilgiler

Üsküdar'da yetişen mutasavvıflardan birisi de, Karabaş-ı Velî'nin oğlu Manevî Mustafa Efendi'dir.²⁰ Babası'nın terbiyesinden geçen bu zat, bilgisi ve konuşma kabiliyetiyle II. Ahmed devrinde Hünkâr şeyhi olarak görev yapmıştır. Ahir ömründe hakkında çıkan bir dedi kodu ve iftirâ neticesinde üzüntüsünden kahrolmuş bir halde iken Mehmed Paşa Tekyesi'nin zâkiri Nigâhî Dede gelip, “Dede, ne var, ne yok?” diye suâl ettiğinde:

“Efendim, ne olsun. Ölmeli, ölmeli!” diye cevap vermiş ve o an: “Yâ, öyleyse, yâ Allah hû.” diyerek, bilâ-tevakkuf rûhunu teslim etmiştir. Bunun üzerine, babasının halifelerinden kutbu'l-ârîfin Üsküdarî Nasûhî Efendi Hazretlerine haber ederler. Onlar da hemen oraya gelip cenazesini alır ve Üsküdar'da Doğançılar Meydânı'ndaki kendi zâviyelerine defnedirler.”²¹

Manevî'nin mezarı Nasûhî Efendi Hazretlerinin türbesine bitişik olup şâhidesinde şunlar yazılıdır:

“Hâzâ kabr-i eş -Şeyh Ma'nevî ibn-i's -Şeyh Ali Efendi kuddise sırrühümâ. Sene; 1114 (M. 1702 Ekim) Cemaziye'l-âhir.”

Taslak Derviş Mustafa İle İlgili Bilgiler

“Taslak” lakaplı Bektaşî Derviş Mustafa, Şâm'da doğmuş, gençliğinde Bursa'ya gelmiş, ticaretle meşgul olmuştur. Tezkire müellifinin 1701 senesinde Bursa'da görüştüğü bu zat, Sarı Kazak adlı celâlli, tasarruf ehli, ârif ve kuvvet-i kudsiyye sâhibi merd-i Hudâ bir Bektâşî ereni tarafından bir nefeste uyandırılmıştır. Sarı Kazak, Taslak Mustafa'ya seyahate çıkmasını emredince O da, bütün maddî varlığını insanlara bağışlayarak Bursa'yı terk etmiş, 1711 senesine kadar gezip dolaştıktan sonra Üsküdar'a gelip “Bekâr odaları”ndan birine yerleşmiştir. 1716 senesinin Haziran ayında vefat eden Taslak Mustafa'nın kabri, Üsküdar mezarlığında Taşcılar'a yakın bir yerdedir.

Hasan Ağa'nın, Taslak Derviş'le Bursa'da başlayan sohbetleri Üsküdar'da da devam etmiştir. Bu konuşmalardan birisi 1715 senesinin Mart ayında Nasûhî dergâhında olmuştur. Hasan Ağa, bu buluşmadan şöyle bahsetmektedir:

“Bu Fakîr yirmi yedi senesi Saferü'l-hayrında kendiyile görüşüp, azîm sohbetlerimiz vardır. Hattâ bu Fakîri cezp etmek (kendisine çekmek) sevdâsına düşmüş idi. Beynimizde çok kılıçlar uyandı. Cezb mümkün olmayıp âhirü'l-emr helâkimize müteveccih oldu. Bir vecihle kesdiremeyip bir gün geldi:

“Eyvallah âşık sâhibin pek büyükmüş.” Deyip, sîne-saf olduk. Ba'dehu muhabbet üzere vefâtına dek görüşdük, gâyet müstağrak idi ve ne mahalde sohbet açılrsa, ol anda olan fütûhât ile sohbet ederdi. Her sâatde beş on söz söyleyecek kadar kendine mâlikdi. Bâkîsinde müstağrak idi ve keşf-i ma'nevîsi var idi. Zamâire vâkıf ve keşf-i zamâir eder (gönül okur) idi. Kendinden çok acâyib zuhûr ederdi. Bir sâat yatıp uyumazdı ve ân uyurdu ve uykusu dahi oturduğu yerde idi. Dâimâ müşâhid idi. Müşâhedesinde fenâsı var idi. Bir mertebede mahv u fenâ galebe etmiş idi ki, sohbet ve hareketinden ma'lûm idi ve az söyler idi ve fikret ile söyler idi, tehî bir söz söylemezdi.”²²

Hasan Ağa'nın Taslak Derviş'le Nasûhî Efendi Dergâhı'nda geçen bir başka sohbetinde Ağa'nın amcası Sâlih Efendi de yanlarında bulunmuştur. Sâlih Efendi'nin aklın mâverâsında pek çok hâller yaşadığı bu hatırayı nakleden Müellif şunları yazmaktadır:

“Bir gün şeyhimiz ve azîmimiz Kutbu'l-âfâk Şeyh Nasûhî Efendi (k.s.) Hazretlerinin âsitânelerinde bir odada sohbet eder on kadar ahbâb vardı. (Taslak Mustafa) Emmim Sâlih Efendiye dedi ki:

“Bir kiremit pâresine bir mikdâr âteş ko ve odu olan od versin, ol âteşin içine koyup tekyede seccâde yanına ko ve tamâm yanınca durup gel.” dedi. Ve Sâlih

*Efendi dahi emri üzere etdi. Lâkin tekyeden cânsız geldi. Benzi kül gibi lerzenâk! Ba'dehu Sâlih Efendiye suâl etdik: "Hâl nice oldu", diye. Böyle haber verdi ki: Vakta ki seccâde kenârına kiremit pâresini kodum, geri çekildim, gördüm ki, pîr-i tarîkatımız olan Sultânü'l-evliyâ Şa'bân Efendi ve Ömerü'l-Fuâdî Efendi ve sâhib-i ilm İsmail Efendi ve Pîr Mustafâ Efendi ve Karabaş el-Hâc Alî Efendi Hazretâtını bunlar cümle, âlem-i âhiretdedirler. Cümlesi seccâde üstünde otururlar ve Nasûhî Efendi ol vakit Kastamonu'da menfî idi. Önlerinde durur. Çünkü bu hâlet-i gördüm. Bî-şuûr oldum. Bu hâlete girmeme sebep budur, diye nakletti ve Sâlih Efendi ol vakitte tarîkata intisâbı yok idi. Aziz Hazretleri nefiyden geldikten sonra, bey'at etdi ve merhûm Taslak'ın böyle zuhûratı katı çokdur. Bütün tahrîr olsa bir kitâb olur."*²³

Taslak Mustafa'nın keramet ehli bir zat olduğu, Müellifin anlattığı Üsküdar'da Nasûhî'nin âsitânesinde bir kış günü yaşanan şu hadiseden anlaşılmaktadır:

*"Bir gün kış mevsimi şitânın şiddeti vakti Azîz'in odasında yatar kalkar, hava gâyet soğuk olduğundan ocağa bir iki kucak odun ve on kıyye kadar kömür dökmüşler ki, Taslak Dede üşümesin diye. Ammâ bu kadar âteşin tamâm yandığı vakit yerinden kalkmış, tütün çubuğunu doldurmuş. Ol âteşden yaksa gerek, ol vakit istiğrâk kendisine galebe etmiş ve çubuğu yakarken tâ âteşin ortasına çubuk ile böyle düşmüş, bir sâat mi âteş içinde yatdı, daha ziyâde mi yatdı? Kaçan ol odadan içeri girdik, yarı belinden ziyâde âteşin ve çehresi bütün alev içinde üç dört kişi yapışdık, güçle âteşden çıkardık. Aslâ etine değil, hırka ve sikkesine dahi zarar gelmemiş ve çubuk sol elinde, sol yanı üstüne düşmüş, çubuk âteş içinde iken ana dahi zarar gelmemiş. Kaldırıp minder üstüne yatırdık. Üç sâat kadar öyle müstağrak yatdı. Ba'dehu: "Eyvallah, eyvallah!" diyerek kalkdı. Yine sohbeta başladık. Böyle acâyibât, garâyibât kendinden çok zuhûr etmiştir."*²⁴

Tezkire'de verilen bilgilere bakılırsa, Taslak Derviş, ricâl-i gaybe mensup erenlerdendir. Âteşten etkilenmediği gibi gönülde saklanan sırlara da muttalidir. Buna misalen Enfî Hasan Ağa, Taslak Derviş'in şeyhi Nasûhî Efendi'yle ilgili gönlünde sakladığı bir sırâ vâkıf olduğunu şöyle anlatır:

"Bir gün 1120 senesi Muharreminde (Mart 1708), bu Fakîr ana gönlümden değil, rûhumdan değil, belki sırrımdan bir kimsenin hâl ve şânından suâl etdim. Hemân-dem sırrıma muttalî' olup, ol kimseyi ismiyle anıp bana dedi ki:

*"Suâl etdiğin falân kimsenin dâire-i ricâle ihtiyâcı kat'an yoğiken, altı aydır ki, anı bi-lâ irâdeten dâire-i ricâle koydular. Cümleyi tekaddüm etdi, şimdi kırkların başıdır ve 1130 Ramazân'ının ibtidâ günü (29 Temmuz 1718) kutbu'l-gavs olur ve iktizâ-yı nefes, tarîkati üzere, on sekiz gün kutbu'l-gavs tasarrufunu eder ve ol keyfiyyetde iken umenâ-yı efrâda imâm olduğu hâlde Kadem-i Muhammedî üzere vefât eder, diye keşf etdi ve bi-aynihi öyle vâki' oldu. Sırrımdan suâl etdim, ol dahi sırrıma muttalî' olup, cevâb verdiği zâtdan murâd merhûm Dervîş Hasan Hulûs Efendinin şeyhi kutbu'l-Arifîn Üsküdarî Nasûhî Efendi (k.s.) Hazretleri'dir. 1130 senesi Ramazân-ı Şerîfin on sekizinci günü (15 Ağustos 1718) âlem-i bekâya teşrîf etmişlerdir (k.s.)."*²⁵

Taslak Derviş, 1716 senesinin Haziran ayında vefat etmiştir. Vefatından bir hafta önce Üsküdar'daki kaldığı haneye hatır sormağa giden Hasan Ağa'ya:

“*Asker, nereye gidecek?*” diye sormuş,

O da, “*Mora'dan ferâgat olundu. Nemçe üstüne gidecekler.*” Diye cevap vermiştir. Bunun üzerine:

“*Yâ! Erenler bütün Anadolu'ya geçdi, Bosna'da gelecek senede asker-i İslâma nusret yokdur. Biz de o günleri görmeziz. Ammâ hele hoş, imdi.*” Şeklinde bir cevap vermiştir.²⁶

Doğanî Hacı Mustafa Baba İle İlgili Bilgiler

Tezkire'nin yazıldığı yıllarda Edirne'de ikamet ettiğini öğrendiğimiz Doğanî Hacı Mustafa Baba, aslen Bolulu olup, uzun yıllar Üsküdar'da yaşamıştır.²⁷ Karabaş-ı Velî'ye intisap edip onunla birlikte hacca gitmiş ve dönüşünde dokuz seneden fazla Kahire'de bir tekke yaptırarak insanların irşâdıyla uğraşmıştır.²⁸ Mısırlı Hacı Baba şeklinde anılmasının sebebi budur. Doğanî Hacı Baba denmesinin sebebi de Doğancılar Ocağında yetiştikten sonra, Musâhib Paşa'da Doğancıbaşı olmasındandır. Mustafa Baba, IV. Mehmed zamanında Doğancılarda görev yaptığı 1672 senesinde Şeyh Karabaş Ali Efendi'ye bey'at etmiştir. Bu tarihte Karabaş-ı Velî, Atık Vâlîde Tekkesi'nde irşâd ile meşguldür. Hacı Baba, 1676 senesinde Şâm'daki Kul Kethüdâlığı kendine verilince Üsküdar'dan ayrılmak zorunda kalmış ve 1682 senesinde Şeyh Karabaş Ali Efendi Hacca giderken yanına alınca kadar bu görevde kalmıştır.

Enfi Hasan Ağa, şeyhi Nasûhî'nin tarîkdaşı ve Pîri Karabaş Ali Efendi'nin yetiştirdiği bu son halifeyi, Mısır'dan dönüp Edirne'ye yerleşince tanımış, sohbetlerinde bulunmuş ve hatıralarını derlemiştir. Tezkire'de “*Merhûm Hâcı Baba Hazretleri sülûkunun evâil-i hâlinden bu Fakîre şöyle nakl buyurdular ki,*” diyerek Hacı Baba'nın ağzından şunları nakleder:

“*Sülûkumun başlarında Üsküdar'da Salacak'taki Müsâhib Paşa Sarâyı'nın yakınında bir minâre boyu yüksek bir seddin kenarında her gece teheccüt namazından sonra denize karşı bir kaç ahhâb ve pîrdâşlarlü esmâ sürerdik. Bir gece bu Fakîre büyük bir vecd hali gelip, semâ'a başlamıştım. Semâ ederek seddin kenârına gelmişim. Semâ'da çarh vurdukça sağ ayağım zemîne basar gibi boşa gelip havâ, zemîn gibi ayağım altında imiş. Ahhâbım gördüğü halde seslerini çıkarmamışlar. Ben kendimi bilmez durumdayım. Bir vakit oldu. Hz. Azîz Karabaş-ı Velî sarâyı tarafından zuhûr edip:*

“*Gel oğul Mustafâ, tez gel tez!*” diye çağırdı. Azizime varmak için koştum. Semâ ettiğim kenârdan beş on adım ayrıldım ve kendime geldim. Ne Şeyh var, ne de bende o hâl var! Hz. Pîr'in inayet nazarıyla o sedden aşağıya düşmedim. Eğer düşsem bin parça olurdu. Sabahleyin ta'bir için Hz. Pîr'e gittim. Mübârek ellerini öperken buyurdular ki:

“*Ey oğul! Niçin öyle tehlikeli yerlerde esmâ sürersin. Biz her zamân cem'de bulu-*

nup, sizi fark edemeyiz. Bu âlem, beşeriyet âlemidir. Âlem-i itlâkda değiliz ki, her ân sizleri gözedelim. Gâh olur beşeriyete geliriz. Gâfil olma!” diye tenbîh ve keşif buyurdular.”²⁹

Enfî Hasan Ağa, Hacı Baba'nın ağzından gerek Karabaş-ı Velî ve gerekse Mısır ve Edirne ile ilgili olarak daha pek çok hatıra nakleder.

Hacı Baba, şeyhi Karabaş-ı Velî'nin 4 Ocak 1686 tarihinde vefatından sonra, oğulları Hasan ve Hüseyin Çelebileri İstanbul'a göndermiş ve kendisi Kahire'de, Karameydan'da büyük bir tekke yaptırarak burada 1699 senesine kadar kalmıştır³⁰. Bilahire Anadolu'ya geçmiş ve (H. 1169/ M. 1755) tarihinde vefat edinceye kadar Edirne'de ikamet etmiştir. Telif ve tercüme eserler³¹ de kaleme alan Bolulu Mustafa Efendi'nin mezarı, Şûle Câmii'nin hazîresindedir.”³²

Meczûb Kâdı Süleyman Efendi İle İlgili Bilgiler

Kâdı Delisi lakabıyla tanınan Süleyman Efendi, “mezcûbîn”den olup aslen Boluludur. Sultân Mehmed Medreselerinde ilim tahsil etmiştir. Kendisine Rûmeli kazâlarından dört beş mansıp verilmişken 1670 senesinde Ümmî Sinânzâde Şeyh Hasan Efendi'ye intisap ederek tasavvufa yönelmiştir. 1689 senesinde ilâhî bir cezbe ile her şeyi terk etmiştir. Bu tarihten itibaren mezcûbane bir hayat yaşamış olan Kâdı Delisi, 1714 senesinde vefat etmiş, “Üsküdar'da Miskînler Mekâbiri'nin cânib-i şimâline defn edin” şeklindeki vasiyeti üzere adı geçen yere defnedilmiştir. Kâdı Delisi, bazen Enderûn civârında, bazen Üsküdar'da Hasan Ağa'yı görmeye gelmiş ve manevî halini Ondan hiç gizlemeyip, alenen ortaya koymuştur. Enfî Hasan Ağa, yakînen tanıdığı bu zat ile aralarında geçen ve çoğu olağanüstü hallerini ihtiva eden menakıbını pek güzel bir üslupla kaleme almıştır. Müellif XVIII. asrın bu renkli simasını şu harukulade cümlelerle tasvîr eder:

“Gâh üryân, gâh palâs-pûş, gâh mülebbes, gâh olur ki arkasında bir kapama, beline bir ip bağlamış, başında sarıksız büyük ulemâ kavuğu. Sarık gelecek beyâz yerinden bir ip ile boğakomuş. Ve gâh olur ki, otuz kırk kuruşluk pâk bir sûf fereceyi zeyt yağı içine sokmuş çıkarmış, arkasına giymiş ve gâh olur ki, bir sırt samûr kürkü nısfından kesmiş ve tersine çevirmiş, kolları ve yakası tarafını çakışır gibi ayağına giymiş, ayakda pâbûş yok ve nısfın dahi çamura bulayıp, ters çevirip arkasına bir ip ile bağlamış ve koynunda bir mikdâr zeytin, biraz pastırma ve Çorlu peyniri ve gâh olur ki başda bir kalpak yâhûd Arnavud berâtesi, arkasında yetmiş seksen kuruş eder bir şâl kaftân, belinde bir a'lâ'l-a'lâ kemerbend kuşak ve üstüne henüz yüzülmüş ıslak koyun derisi bağlamış, kuyruğu ve yelesi kesik bir beygîre ters binmiş, elinde bir uzun ağaç: “Savulun kâfirler, münâfiklar!” diyerek geçer ve gâh olur ki, üryân olmuş, ancak setr-i avret yâ var, yâ yok. Elinde bir tütün çubuğu, yerde nâzik beş on kuruş eder bir yelpâze tütün savurarak gezer ve gâh olur ki, arkasında pâk elbise, cümlesi satılsa üç dört yüz kuruş eder. Gelir, bir mahalde çıkarır, birine bağışlar. Kendi ancak setr-i avret eder gider. Bu

keyfiyet ile cümle kibâr ve avâma, ulemâ-i zevi'l-ihirâma ve vüzerâya ve pâdişâha dahi böyle gider. Bî-pâk ve bî-pervâ ve asıl konağı Kadırga Limanında iken, Mustafâ Efendi'nin konağında mahsûs bir odası var. Kimse girmez ve odanın içi boğça boğça yeni biçildik esvâb ile mâl-â-mâl. Farazâ on beş boğça şâl var, kimi kemerbend, kimi çâr, kimi kaftânlık. Bu boğçaların içindeki şâlların arasında köfter sucuğu ve et sucuğu ve kâğıda sarılmış revğan-ı sâde, Girit zeytini ve pastırma ve salkım salkım üzüm, çayır ve lor ve dil ve kaşkaval peynirleri, şâlların aralarında ve sâir parçaların dahi araları böyle ve avâm u havâsdan her kime varsa ve her ne talep etse, vermemek ihtimâli yok. Elbet verir ve her kimden gerek akçe ve gerek sâir şey talep etse de vermemek lâzım gelse, ana belâyâ ve kazâyâdan bir şey erişir. Vermek lâzım gelse bir büyük vartadan veya görünmez kazâdan halâs olur. Onun için talep ettiği şeyi kimse vermemek edemezdi. "İzâ câ'e'l-kadâ 'amiye'l-basar (Kaza gelince göz görmez olur.)" meğer mübrem olup, def'i mümkün olmaya ki, bir kimseden talep ettiği şeyi vermeye. Bu ahvâli böyle."³³

Kâdı Delisi'nin en önemli özelliği, perdesiz oluşudur. O gördüğünü söyleyen, tâbiri caizse, adını deliye takan âkillerden birisidir. Gönül okuyan, kim hangi hal üzere ise, olduğu gibi söyleyen bu Hak dostu hakkında Hasan Ağa'nın naklettiği ilginç hâtıralar vardır:

"Bu Fakîr Dervîş Hasan Hulûs, Enderûn-ı Hümâyün'da iken, her gün terki muhâl bana ale's-sabâh gelir ve benimle bir dem halk yanında delice sohbet eder ve yarım sâat kadar halvet edip, âkilâne sohbet ederdi ve der idi ki:

"Oğul Hasan! Hak Teâlâ bana mecmû'-ı zamâir-i kulûbu keşf etmiştir ve cümle ehlullah'ı zamâir-i kulubun setri ile me'mûr etmiştir ve beni zamâir-i kulubun keşfi ile me'mûr etmiştir. Keşf-i zamâir etmede hayır ve şer; me'mûr ve ma'zûr ve mecbûrum, şu kadar var ki beni muhayyer etmiştir. "Dilersen ederim, dilersen etmem." derdi ve böyleydi ve bana tenbîh etmişti ki: "Benim hakkımda sâkın senin gönlün mütelevvin olmasın, gerek huzûrumda, gerek gaybetimde." der idi ve bana: "Sen Abdülkâdir-i Geylânî'sin senin ismin Abdülkâdir'dir." der idi ve beni çağırsa Abdülkâdir diye çağırırdı. Bir gün Enderûn'da Hastalar dedikleri mahalde yüz on beş kadar kimse idik. Hâs Odalı, Seferli, Kilerli, Hazîneli. Buna bir hâlet elverdi, gözleri döndü, yüzünü semâyâya tutup duâ etdi. Badehu cümlemize gözünü gezdirip dedi ki:

"Sizin içinizde bir silahdâr olacak yokdur ve silahdârlık istemen. O olmaz size dedi. El'ân 1132/1719, 1133/1720, 1136/1723 senelerinde Sipâhîler Ağası olan Fazlîzâde Mehmed Beye bakdı. Ol vakit anlar Hâs Odadaydı, ana dedi ki:

"Sen silahdâr olmaz Mîrâhûr Sipâh Ağası olursun." dedi. Bozoklu Mustafâ Paşazâde'ye bakdı:

"Zeâmet ile ber-murâd olursun." dedi ve cümlesine birer şey nefes etdi. Bu madde 1122/1710 senesindeydi. Vakt-i tahrîr ki, 1136/1723'dir. Cümlesi nefes ettiği minvâl üzere nâil-i merâm oldular. Cümlesi hayâtdadır ve taşra çıkdılar. Ammâ ol vakitte ki, cümleye birer mevâd ile nefes etdi, biz kaldık, Fazlîzâde Mehmed Bey dedi ki:

Kadı Süleyman Efendi Üsküdar Miskinler Tekkesi'nin yakınlarına defnedilmiştir (Süheyl Ünver'in fırçasından Miskinler Tekkesi, *Sevdiğim İstanbul*, s.11)

“Yâ Sultânım! Dostunuz Hasan Çelebîye bir nefes etmediniz.” deyince, ağlayarak bu Fakîre bakıp dedi ki:

“Ol, Sultân Abdülkâdir-i Geylânî olmak ister, o benim Abdülkâdir'imdir. O Abdülkâdir-i Geylânî olsun. el-Fâtîha.” dedi ve kalkdı gitdi. Ol dem ki, her kime ne nefes etdi ise geldi zuhûr etdi.”³⁴

Kâdı Delisi'nin başka bir kerâmeti şöye anlatılmaktadır:

“Bir vakitte yine Enderûn'da Hastalar'da idik. Bizim Şeyhimiz Nasûhî Efendi (k.s.)'den bir tezkire geldi. İki Ağrıboz köfter sucuğu ile ve tezkirede tahrîr etmiş ki:

“Bu iki sucuğu Süleymân geldikde ekl etdirip ve ne söz söylerse tahrîr edesin.” demiş. Tezkire ba'de'l-asr geldi. Dolabıma koydum. Ol gece Neyzen Mustafâ nâmında bir refîkim var idi, sâat sekize kadar mûsikî meşkleri etdik. Ba'dehu ben uyudum, onun karnı acaiib acıkmış, kalkmış, dolâbdan sucuğun birini alıp yemiş. Bundan haberim yok. Sabah namâzı vakitleri bîdâr oldum. Bir kütürdü kopdu, kıyâmet kopdu sandım, kapıdan Süleymân Efendi elinde bir odun:

“Bre hâin! Bana emânet gelen sucuğu sen Neyzen Mustafâ gibi bir hâin münâfi-

ğa yedirdin!” diye kükremiş.

“Bre! Benim haberim yok! Sucuklar dolâbdadır. Gel ye!” dedim.

“Anı Neyzen Mustafâ dedikleri münâfık yedi. Getir birini ver bana yiyeyim ve şeyhe yaz ki sucuğun birini Neyzen yedi. Ol birisini dahi göndersin, anı da yiyeyim. Ba’dehu ne söylersem anı yaz!” dedi.

Nefsü’l-emr dolâba bakdım, sucuğun biri yok. Hele birini verdim ekl etdi. Birine emri üzere tezkire yazdım, ertesi bir daha gönderdiler.

Ba’dehu Neyzen’i uykudan kaldırdım, sucuğu suâl etdim.

“Ben, gece kalkdım, karnım acıkdı, yedim.” dedi.

Ba’dehu dahi ertesi gün gelen ol bir sucuğu verdim ekl etdi. Şeyh Hazretlerine ne yazayım, söyle dedim.

Dedi ki:

“Şeyhin iki âdemisi var imiş. Ömürleri âhir olmuş, lâkin şeyh anlara merhamet edip, zımnına almış ve iki sucuk ile yüklerini bize yükletmek murâd etmiş. Sucuğun birini Neyzen Mustafâ yedi, bugün Cuma, Salı günü vefât eder, birini biz yükledik ve def’ etdik. Sonra gönderdiği bize ziyâfetdir. Bizden selâm yaz, ellerini öperim ve’s-selâm.” dedi ve gitdi.

Ertesi değil, daha ertesi Pazar günü vakt-i gurûbda Neyzen Mustafâ hasta oldu. Salı günü ezân-ı zuhr ile vefât etdi. Ertesi gün yine geldi, dedi ki:

“Ehlu’llahdan ehlu’llaha gelen şeye destûrsuz hıyânet eden, böyle Neyzen Mustafâ gibi ölür, iftâh ayneke (gözünü aç).” deyip gitdi.”³⁵

Kâdı Delisi, insanlar içinde bulunduğu zaman görünüşte saçma, şatah kabilinden fakat tefekkür edince ince manâlar taşıyan; “Bağdâd’ın boğçası, Üsküdar’ın bâğçesi, Galata’nın hoşâbı”; “Evvelâ; ser-i kûyun dolaşmaktan garaz, bir gün geçirmektir.”; “Ka’be’nin miftâhını, Arafât’ın kilidini, Keşiş Dağına göstermeyince fodullanırsın!” gibi, sözlerinin yanında Hasan Ağa’yla baş başa kaldıklarında bu gibi konuşmalarından vaz geçip daha ciddî, sırlarla dolu, gelecekte haber veren ve irfanî derinliği olan konuşmalar da yapmıştır. Hasan Ağa, Kâdı Delisi’nin bu konuşmalarının ve kerâmetlerinin bir kısmını Onun arzusuyla eserine kaydetmiştir. Söz konusu kerâmetlerinden birisi Müellifin At oğlanı İbrahim’in Üsküdar’da oturan kardeşiyle ilgilidir:

“Bu Fakîrin (Hasan Ağa’nın) bir at oğlanım vardı ve bir karındaşı var idi. Arkada astar ve boğası satar idi. Kirâ ile Üsküdar’da Bülbüldeyesinde bir evde otururdu. Süleymân Efendi o Arefe günü bahçe kapısında at oğlanım İbrahim’e rast gelir. Oğlana:

“Gel benimle bile.” deyip, bir kayığa binerler, andan Üsküdar’a geçerler, doğru oğlanın karındaşının olduğu eve girerler. Bizim oğlanın karındaşı hasta yatar, oğlan karındaşını böyle görünce şaşar. Süleymân Efendi oğlana birkaç altûn verir: “Var kefen al ve penbe al ve meyyit levâzımâtını cümle gör ve bir tabût ile ten-şûy al gel.” der.

Oğlan dahi bunları tedârik eder ve oğlana der ki:

“Al kapının miftâhını, var eşiğe git, gün doğduktan sonra gel kapıyı aç.” der.

Oğlan dahi leyle-i ‘ıyd sabâha dek çârşıda eğlenir. Tulû’dan sonra evin kapısını açar, içeri girer. Ne karındaşı var, ne Süleymân Efendi ve ne tabût. Hemen bir ten-şûydan gayrı bir şey yok. Vakit zuhra iki sâat var iken oğlanım gelip, bu maddeyi bi-’aynihi takrîr etdi ve üç aydan sonra ol oğlan dahi nâ-büd nâ-peydâ oldu. Fe’fhem ve fe’ftah ayneyke (Anlayasın ve gözünü açasın).

Süleymân Efendinin bu gûne kerâmetine ve ahvâl ve havârik-ı âdâtına hadd ü add yokdur. Mahsûs, hakkında mücelled kitâb te’lîf olsa sezâdır. Bu Fakîr onun bin bir havârik-ı âdesini tahrîr etmiştir. Kendiyle bu Fakîrin beyninde olan mâcerâlardır.”³⁶

Üsküdarlı Nuh Şeyhi Mustafâ Efendi İle İlgili Bilgiler

Nuh Şeyhi lakabıyla tanınan Şeyh Mustafâ Efendi, Üsküdarlı olmakla birlikte uzun zaman Saraybosna, Mostar ve Nuh’ta oturmuş, daha sonra Edirne’ye gelmiştir. IV. Mehmed Han zamanında mahsûr olan Budin ve Kamanîçe kal’alarının muhâsaraları sırasında, pâdişâh şeyh ile görüşüp “Hâl nereye varır?” diye sorunca Nuh şeyhi, “Düşman-ı dîn iki kal’adan münhezimen ric’at edecekler.” şeklinde müjde vermiştir. Durum aynen söylediği şekilde sonuçlanmıştır. Nuh şeyhi, 1685 senesinde vefat etmiştir.³⁷

Seyyid Mahmûd Hüdâyî ve Oğlanlar Şeyhi İbrahim Efendi İle İlgili Bilgiler

Hasan Ağa, Tezkiresine, büyük mutasavvıf Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1628) İle ilgili bilgiler de dercetmiştir. Onun bu bölümde yazdıkları, Hüdâyî’nin Şeyh Üftade Hazretlerine intisabıyla ilgili olup kaynaklardaki bilgilerin tekrarından ibarettir.³⁸ Yine eserin Oğlanlar Şeyhi İbrahim Efendi (ö.1650) maddesinde, İbrahim Efendi’nin bir sebeple Azîz Mahmûd Hüdâyî Hazretleri’nin Üsküdar’daki tekkesine sığınması şu cümlelerle söz konusu edilmektedir.

“Merhûm Fâtih-i Bağdad Sultân Murâd Han-ı Râbi, saltanat havfından, cem’iyet sâhibi olan meşâyih-ı izâmı katl eder idi. Hattâ Sakarya Şeyhi ve Âbâza Şeyhi ve Rûmiyye Şeyhi gibi. Hattâ İbrahim Efendi’nin cem’iyetine vâkıf oldukda katlini murâd edicek, haberdâr olup, Üsküdarî Hüdâyî Mahmûd Efendi Hazretlerine firâr edip, zâviyelerinde ihfâ ve karâr eder. Âşikâre olduğunda Hüdâyî Efendi arkalarından hırkalarını ve başlarından tâclarını İbrahim Efendiye ilbâs edip, duâ ve fâtiha ile yine zâviyelerine irsâl ederler. Elli yıldan ziyâde ol zâviyede evrâd u ezkâr ve irşâd ile mukayyed olup, merci’-i havâs ü avâm ve ulemâ ve vüzerâ-yı be-nâm olup, yevm-i Cum’a mukâbelesi olup, ulemâ ve vüzerâ dâbbelelerinden geçilmez ve tekkeye duhûle herkes yer bulur idi.”³⁹

Yayabaşızâde şeyh Hızır Bin İlyâs İle İlgili Bilgiler

Tezkire'nin Seyyid Ahmed Tevfik Efendi tarafından yazılan zeylinde, Üsküdar'da Şemsî Paşa Câmisi, Dârü'l-hadîs ve Hângâhı'nın meşihatine getirilen ilk kişi Yayabaşızâde Şeyh Hızır Bin İlyâs'la ilgili bilgilere de rastlanmaktadır.

Bu zat, Eyüb'te doğmuş, irfan tahsil edip Yeniçeri Ocağı'nda çalışmıştır. Malûl-zâde Nakîb Efendi'ye ve akabinde Halvetiyye şeyhlerinden Vişne Efendi'ye bey'at ederek tasavvuf terbiyesinden geçmiştir. Bir müddet Orta Câmî'de vâizlikten sonra H. 990/1583 sonunda Üsküdar'da Şemsî Paşa Câmisi ve Dârü'l-hadîs ve Hângâhı tamâmlandığı zaman ilk meşihati bu zata verilmiştir. Yayabaşızade, Sultân Mehmet Hân ile Eğri Seferi'ne katılmış ve 26 Ekim 1596 tarihinde şehid olmuştur. Cesedini bulduklarında kabzasında bir maktûl kâfirin perçemi ni görmüşlerdir. Cenâzesini İstanbul'a getirirlerken Tatar Pâzârı'nda vâkiâlarında işâret olduğu için buraya defnedilmiştir.⁴⁰

Çamlıcalı Mehmed Efendi İle İlgili Bilgiler

Yine Tezkire'nin Halvetî büyüklerinden Cihângirî Hasan Efendi⁴¹ (ö. 21 Kasım 1663) maddesinde bu zatın yetiştirdiği Çamlıcalı Mehmed Efendi hakkında bazı bilgilere rastlanır. Hasan Ağa bu konuda şunları kaydetmektedir:

“Cihângirî Hasan Efendi merhûmun halîfe-i eşrefi Çamlıcalı Mehmed Efendi (k.s.)'dir ki, 1030/1620'da Hasan Efendi'den bey'at edip 1039//1629'da Üsküdar'a hilâfet ile irsâl etmiştir. Kâmil ve mükemmil ve mükemmel; mürşid-i ekmele bir âdem imiş. Hattâ Hasan Efendi der imiş ki:

“Mehmed Efendi mümkün değildir beni kabûl etmez. Yoksa hizmetini kabûl eder idim ve tarik-i terbiyeyi andan ahz eder idim.” der imiş. Ve ekser kendüye inâbete gelenleri anlara gönderir imiş ve gâyet ârif ve âli-himem ve ilm-i ledünnide a'lem ve zâhirü'l-keşfi's-sûrî ve'l-ma'nevî ve bahrü'l-kerâmeti'l-Muhammedî ve'l-velâyeti'l-alevî, pür-cûd bir vücûd-ı şerîf imiş. Hâlâ her kim ne gûne taleb ile ve bir murâd ile merkâd-ı şerîfi ziyâretine varsa, elbette istimdâdından vücûd bulur. Merhûm Hasan Efendi Hazretlerinin vefâtından iki ay yedi gün sonra vefât etmiştir ki, 1074 Ramazânın ibtidâ Çarşamba günü (2 Nisan 1664) vefât etmiştir. Hâlâ türbe-i şerîfi Üsküdar'da Çavuş Deresi'nde İdrîs Efendi Tekyesi⁴² demekle ma'rûf tekyenin içinde medfûndur. Ve ol İdrîs Efendi kendisinin halîfesidir. İkisi bir türbede medfûndur.”⁴³

Sonuç yerine

Bugüne kadar Aziz Mahmud Hüdayî, Şeyh Mehmed Nasûhî, Ahmed Kerameddin, Selâmî Ali Efendiler ve Nihayet Enfî Hasan Ağayla ilgili yaptığımız çalış-

malar sonucunda bizde kalan intibayı bir cümleyle özetlemek gerekseydi şöyle derdim:

Üsküdar, aşkın estetikleştiği bir beldedir!

Zira bu coğrafyayı aşk adamları vatanlaştırmışlardır. Kuruluşunda var olan aşk mayası, bu beldeye öyle sinmiştir ki, bu maya, insanlara zarafet, eşyaya estetik olarak yansımıştır. Böylece Üsküdar'ın insanı her alanda nev'i şahsına münhasır bir "Üsküdarlılık" ruhu ortaya koymuştur. Biz ruhu yakın bir zamanda yayınladığımız "Üsküdarlı Selâmî Ali Celvetî" (İstanbul 2005) adlı eserimizde de fark etmiş ve söz konusu eserin önsözünde şöyle belirtmiştik:

"Üsküdar, sıradan bir semtin ismi değildir. Bu semt, tarihi yaşayan ve yaşatan bir kutlu beldedir. Bağrında yetişen kutsal gönüllü Hak dostlarıyla, dün ve bugün "âşıkların kiblesi" olan "Medine-i Üsküdar", Türk İslâm kültürünün adeta canlı bir müzesi gibidir. İstanbul'u, anlamak, İstanbul'u şah damarından yakalamak isteyenler, Üsküdar'dan başlamak durumundadırlar. Zira Üsküdar, İstanbul'un bir mukaddimesidir. Bu mukaddimeyi okumak için her halde bir ömür yetmez. Ecdâdın "Şerefü'l-mekân bi'l-mekân" dediği gibi, mekânın önemi tabii ki, mukimlerdenendir. Bu coğrafyayı kutsallaştıran da üzerinde yaşayan insanlardan, bu insanların güzelliklerinden, ortaya koydukları eserlerden kaynaklanmaktadır."

Bu görüşler sadece bize ait değildir. Yahya Kemâl'in *Aziz İstanbul*'undan Üsküdar'ın yaşan manevîsi Ahmet Yüksel Özemre'nin *Hasretini Çektiğim Üsküdar*'ına gelinceye kadar, bu beldenin havasını koklamış, suyunu içmiş gönül gözüyle bakan pek çok güzel insanı böyle düşünmektedir.

Evet, Üsküdar estetiği, bir aşk yansımasıdır!

Muhabbeti estetikleşiren bu ruhun arkasında hiç şüphesiz, manevî mekânlar ve bu mekânların içini dolduran manâ adamları vardır. Nitekim Üsküdar'ın yaşayan manevîsi Ahmet Yüksel Özemre, Üsküdar'da Manevî Hayat'ı incelediği yazısında bu hususu, *"Tarih boyunca, İstanbul'un bugünkü ilçeleri arasında, Üsküdar'daki kadar yoğun ve de renkli bir mânevî hayatın yaşandığı bir başka belde daha yoktur."* cümlesiyle tesbit eder. Yine onun tesbitlerine göre, yıkılmış ve şu anda eseri kalmamış veya yeni inşa edilmiş yapılar hariç tarihî bilgilere göre bu beldede 142 aded câmi; 66 dergâh mevcut imiş.

Özemre, Üsküdar'ın manevî hayatını ve meczuplarını anlatırken de şu ifadeleri kullanır:

"Eski Üsküdar, Delisi de Velisi de bol" olan bir beldeydi. Yaşayan velîleri kendilerini sırlardı. Onlarda fîsebîlillâh yayılmakta olan nûrâniyeti, hikmeti ve rahmeti ancak, bir kaç kişiyi pek geçmeyen yârânı ve muhibleri fehm, idrâk ve temyiz edebilirdi.

*Hemen herkesle senli benli olan, bütün tuhafıklarına, çapaçulluklarına rağmen kendilerine has bir şirinliğe sâhip (kadın olsun, erkek olsun) bütün meczûbları ve delileri ise hemen hemen herkes muhabbetle, sabırla, tahammülle gözetir, korurdu."*⁴⁴

Aziz Mahmud Hüdayi Camii iç mekan görünümü

Üsküdar'ın manevî kimliğinin ve insanının güzellik anlayışının arkasındaki gerçek bu tesbitlerle daha iyi anlaşılmaktadır. İşte, faziletli, sehavetli, bilgili, görgülü ve marifetli gerçek Üsküdarlılar bu manevî mekânlarda yoğrulmuşlardır. Özemre'nin "*Üsküdar dinî ve irfânî sohbetler bakımından zengin bir geçmişe ve yerleşmiş bir geleneğe sâhib olan bir beldedir. Bu sohbetler yalnızca dergâhlarda değil, evlerde, konaklarda ve bâzı kahvehânelerde de yapılırdı.*" şeklindeki tesbiti, bizim incelediğimiz kaynaklardaki Halvetî, Celvetî, Mevlevî Rufaî ve Bektaşî ocaklarında yetişen marifet sahiplerinin günümüze kadar bu geleneği devam ettirdiğini göstermektedir.

Bu araştırmamız Üsküdar'daki irfânî yapının aşk ve estetiğin geleneksel kökenlerini göstermesi bakımından önemlidir.

Nihayet bu çalışmada, XVIII. asır mutasavvıf, bestekar ve şairlerinden olan ve Üsküdar'da Mehmed Nasûhî Tekkesi'nde yetişen Enderûnî, Enfî Hasan Ağa'nın yazdığı ve yakın zamana kadar bilinmeyen Tezkiresi'nden ve bu eserin Ahmed Tevfik Efendi tarafından yazılan muhtasarı ve zeylinden hareketle XVII ve XVI-II. asırlarda Üsküdar'da yaşayan veya bu semt kültürüne katkısı olan bazı mutasavvıflarla, meczuplar incelenmiştir.

Söz konusu kaynaklar, İstanbul'da ve hassaten Üsküdar'da yaşayan mutasavvıf ve meczupları ele almaktadır. Ancak bu konuda verilen bilgiler kuru birer bi-

yografiden ibaret değildir. Müellifinin renkli bir üslupla ele aldığı kişiler, Üsküdar kent kültürüne önemli katkılarda bulunmuş birer kültür çekirdeğidir. Bu şahsiyetler başta şiir ve edebiyat olmak üzere Üsküdar'ın manevî hayatını, musikisini ve hatta mimarisini şekillendirmiştir. Bir başka ifadeyle, Üsküdar tarih içinde bu gönül ve aşk adamlarıyla bugünlere gelmiştir.

Aşkın bir tablo kadar güzelleştiği Üsküdar, sadece coğrafyasının güzelliğinden değil, Onu kuran insanların güzelliğinden dolayı güzeldir. Güzel insanların yetişmesi için mekâna, mekânın güzelleşmesi için insana yatırım yapmak gerekir. Bugün, daha güzel bir Üsküdar için kurmak için mekânla beraber hassaten insana önem verilmelidir. İşte Enfi Hasan Ağa'nın yazdıklarından biz bunu öğreniyoruz, vesselâm.

BİBLİYOGRAFYA

- Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, (haz. M. Tatçı-C. Kurnaz), I-III, Ankara 2000.
- Enfi Hasan Hulûs Ağa, *Kitâbu Tezkireti'l-Müteahhirin*, Ankara Millî Kütüphane, Yz. Nu: 3481/3; Atatürk Ktb. Osman Ergin Bl. Nu: 2639.
- Enfi Hasan Hulûs Halvetî, *Tezkiretü'l-Müteahhirin - XVI-XVIII. Asırlarda İstanbul'da Veliler ve Deliler*, (haz. Mustafa Tatçı-Musa Yıldız), İstanbul 2007.
- Erdemir, Avni, "Hulûs", *Anadolu Sahası Müsikîşinas Divân Şairleri*, Ankara 1999.
- Ergun, Sadeddin Nüzhet, *Türk Müsikîsi Antolojisi*, İstanbul, c. I, İstanbul 1942.
- Esad Efendi, *Atrabu'l-Âsâr fi-Tezkireti'l-Urefâi'l-Edvâr*, İÜ. Ktp. TY. Nu: 1739.
- Esad Efendi, *Atrabu'l-Âsâr fi-Tezkireti'l-Urefâi'l-Edvâr*, (haz. Mehmed Veled), *Mekteb*, Sayı 5, 1 Ramazan 1311.
- Ezgi, Mehmet Suphi, *Nazari-Ameli Türk Müsikîsi*, I-V, İstanbul 1933-1953.
- Hasan Sezâyî-i Gülşenî, *Mektûbât-ı Hazret-i Sezâî*, İstanbul 2001.
- Hocazade Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliyâ*, (haz. Selami Şimşek), İstanbul 2005.
- Kara, Kerim, *Karabaş-ı Velî*, İstanbul 2003.
- Koçu, Reşat Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. IX, İstanbul 1968.
- Mecmua-i Güfte*, Türk Tarih kurumu Ktp. Yz. Nu: I-13.
- Mecmûa-i Güfte*, Milli Ktp., Yz. Nu: A/7100.
- Mecmûa-i Güfte*, Milli Ktp., Yz. Nu: A/4298.
- Mehmed Nazmî Efendi, *Hediyetü'l-İhvân-Osmanlılarda Tasavvufî Hayat*, (haz. Osman Türer), İstanbul 2005.
- Müstakîm-zâde, Süleyman Sadeddin, *Mecelletü'n-Nisâb*, Tıpkıbasım, Ankara 2000.
- Müstakîm-zâde, Süleyman Sadeddin, *Mecmûa-i İlâhiyât*, Süleymaniye Ktp. Esad Ef. Bl., Nu: 3397.
- Nasuhioğlu, Orhan, "Enfi Hasan Ağa ve Ahî Efendi'ye Dair", *Müsikî Mecmuası*, İstanbul 1976, Sayı 319.
- Nev'î Zâde Atâyî, *Hadâiku'l-Hakâik fi-Tekmileti's-Şakâik*, (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989.
- Özalp, M. Nazmi, *Türk Müsikî Tarihi*, c. I, İstanbul 2000.
- Özcan, Nuri, "Hasan Ağa-Enfi", *TDVİA*, c. XVI, İstanbul 1997.
- Özcan, Nuri, *Onsekizinci Asırda Osmanlılarında Dinî Müsikî*, MÜSBE, Doktora Tezi, İstanbul 1982, s. 680-685.
- Özemre, Ahmet Yüksel, "Üsküdar Meczubîni", *Üsküdar Ah Üsküdar*, İstanbul 2002.
- Özemre, Ahmet Yüksel, *Hasretini Çektiğim Üsküdar*, İstanbul 2007.
- Öztuna, Yılmaz, Yılmaz Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, c. I, Ankara 1990.
- Senâî Hasan Efendi, *Divân-ı Senâî ve Silsilenâme-i Tarikat-ı Halvetiyye*, Yz. A. 4162.
- Seyyid Vehbî, *Sûrnâme*, Süleymaniye Ktp. Hamidiye Bl. Yz. Nu: 952.

Tatçı, Mustafa, *Üsküdarlı Mustafa Manevî, Divânçe-i İllâhiyât*, İstanbul 2003.

Tatçı, Mustafa, *Üsküdarlı Muhammed Nasûhî ve Divânı*, İstanbul 2004.

Tayyârzâde Ahmed Atâ, *Târih-i Atâ*, I-IV, İstanbul 1293.

Tuman, Nâil, *Tuhfe-i Nailî*, (haz. M. Tatçı-C. Kurnaz), I-II, Ankara 2001.

DİPNOTLAR

¹ Burada kullandığımız “mezcûb” tabiriyle ilgili bilgi vermekte yarar görüyoruz. Konuyla ilgili olarak Süleyman Uludağ şunları söyler: “Hakk’ın kendine dost edindiği, üns makamı için seçtiği ve kudsiyet suyu ile temizlediği veli. Bu yüzden bu durumdaki velî nail olduğu lutf ve ihsanlar sayesinde hiç bir zorlukla karşılaşmadan ve çaba göstermeden bütün mertebe ve makamları aşarak Hakk’a erer (Kaşanî, *Ta’rifat*). Mezcûb, kendisinden geçerek Hakk’a ermiş ve fenâ denizinde yok olup bir daha kendine gelememiştir (Câmi, *Nefahatü'l-Üns*). Sâlik dört kısımdır: 1) Mücerred sâlik: Çile çeken ve nefis mücadelesi yapan sâlikdir. 2) Mücerred mezcûb: Mutlak mezcûb. Çile çekmeden ve nefis mücadelesi yapmadan birden perdenin açılmasıyla Hakk’a eren ve orada kalan sâlik. 3) Sülûk hâlinde iken cezbelere tutulan. 4) Cezbeye tutulduktan sonra sülûka başlayan. İlk ikisi şeyh ve mürşid olmaya ehil değildir. Son ikisine uyulur (Sühreverdi, *Avarif*). Cezbeyle kendisinden geçen ve bir daha kendilerine gelemeyen mezcûplar, akıl ve şuur hallerini yitirdiklerinden dinin emir, yasak ve ibadetleriyle mükellef değildirler. Bunlar akıllarına geleni doğru-yanlış, sevap-günah söyler. İçlerinden nasıl gelirse öyle hareket ederler. Bunlara mecnûn, me’hûz, müstelib, buhlûl gibi isimler verilir (İbn Haldun, *Şifâü's-Sâil*). bkz. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2001, s. 238.

² Yakın dönemde yaşayan meczuplar için bk. Ahmet Yüksel Özemre, “Üsküdar Mezcubîni”, *Üsküdar Ah Üsküdar*, İstanbul 2002; a.mlf., *Hasretini Çektiğim Üsküdar*, İstanbul 2007, s. 211.

³ Seyyid Ahmed Tefvik es-Sünbülî eş-Şemsi el-Halvetî, *Enfî Hasan Ağa'nın Tezkiretü'l-Müteahhirin Muhtasarı ve Zeyli* (h. 1296), Türk tasavvuf Müsiki ve Folklorunu Araştırma Vakfı Kütüphanesi. Bu zeyilden bizi haberdâr eden ve bir kopyasını temin etmemezi sağlayan kıymetli kardeşim Abdullah Akın Bey'e teşekkür ederim.

⁴ Bizim tezkirenin zeyli ve ihtisarı kabul ettiğimiz bu eserdeki fazlalıklar, Tezkire'nin ya tam bir nüshasının bulunduğunu ve dolayısıyla elimizdeki nüshanın nâ-tamâm olduğunu göstermekte veya bu nüshanın Seyyid Ahmed Tefvik Efendi tarafından bir zeyl ile birlikte ihtisar edildiğini göstermektedir. Bu mevzu kanaatimce eserin başka nüshaları bulununca anlaşılacaktır.

⁵ Bu konuda bk. Mustafa Tatçı, *Üsküdarlı Muhammed Nasûhî ve Divânı*, İstanbul 2004; yine bk. Hocazade Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliyâ*, (haz. Selami Şimşek), İstanbul 2005, s. 141.

⁶ Üsküdarlı Mustafa Manevî, *Divânçe-i İllâhiyât*, (haz. Mustafa Tatçı), İstanbul 2003.

⁷ Enfî Hasan Hulûs Halvetî, *Tezkiretü'l-Müteahhirin - XVI-XVIII. Asırlarda İstanbul'da Veliler ve Deliler* (haz. Mustafa Tatçı-Musa Yıldız), İstanbul 2007, s. 160.

⁸ Bu konuda bk. Mustafa Tatçı, *Üsküdarlı Muhammed Nasûhî ve Divânı*, İstanbul 2004.

⁹ Enfî Hasan Hulûs Halvetî, *a.g.e.*, s. 80-81

¹⁰ *a.g.e.*, s. 94.

¹¹ *a.g.e.*, s. 9.

¹² *a.g.e.*, s. 114.

¹³ III. Ahmed ve I. Mahmud devrinde kâdılık yapan Mustafa Efendi'nin “Ceride”sinden öğrendiğimize göre Nasûhî Efendi Kastamonu'ya 17 Receb 1126 tarihinde itlâk olunmuştur. Bkz. İsmail E. Erünsal, “Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları III, Telhisî Mustafa Efendi Ceridesi”, *TDEA Dergisi*, II, İzmir 1983, s. 40.

¹⁴ Nasûhî Efendi'nin bu seyahat sırasında tuttuğu notlar tarafımızdan yayınlanmıştır Bkz. Mustafa Tatçı, *Üsküdarlı Muhammed Nasûhî ve Divânı*, İstanbul 2004.

¹⁵ Seyyid Ahmed Tefvik, *a.g.e.*, s. 1.

¹⁶ Seyyid Ahmed Tefvik, *a.g.e.*, s. 1.

¹⁷ Mustafa Tatçı, *Üsküdarlı Muhammed Nasûhî ve Divânı*, İstanbul 2004, s. 27.

¹⁸ Seyyid Ahmed Tefvik, *a.g.e.*, s. 2.

- ¹⁹ Enfi Hasan Hulûs Halvetî, *a.g.e.*, s. 92.
- ²⁰ Üsküdarlı Mustafa Manevî, *Divânçe-i İlâhiyât* (haz. Mustafa Tatcı), İstanbul 2003.
- ²¹ Enfi Hasan Hulûs Halvetî, *a.g.e.*, s. 160.
- ²² *a.g.e.*, s. 109.
- ²³ *a.g.e.*, s. 109-110.
- ²⁴ *a.g.e.*, s. 110.
- ²⁵ *a.g.e.*, s. 111.
- ²⁶ *a.g.e.*, s. 111.
- ²⁷ Doğanî Hacı Baba ve Karabaş-ı Velî için bkz. Kerim Kara, *Karabaş-ı Velî, İstanbul 2003*; Mustafa Tatcı, *Üsküdarlı Muhammed Nasûhî ve Divânı*, İstanbul 2004.
- ²⁸ Dervîş Hasan Hulûs el-Halvetî, *a.g.e.*, s. 65; Senâyî Hasan, *a.g.e.*, vr. 11a.
- ²⁹ Enfi Hasan Hulûs Halvetî, *a.g.e.*, s. 65.
- ³⁰ Senâyî Hasan Efendi, *Menâkıb-ı Şeyh Nasûhî-i Üsküdârî*, Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Ef. Bl. Nu: 4573, vr. 11b.
- ³¹ Bu zatın hayatı ve eserleri hakkında bildiğimiz kadarıyla ciddi bir inceleme yapılmamıştır. Bir çevirisi için bk. *Tercüme-i Risâle-i Devrân*, Yapı Kredi Bankası Ktp., Yz. Nu: 179/2.
- ³² Senâyî Hasan Efendi, *Menâkıb-nâme-i Hazret-i Şeyh Muhammed Nasûhî el-Halvetiyyü'l-Üsküdârî*, Ali Emirî Ktp. Şer'iyye Bl. Nu: 1104, vr. 25b.
- ³³ Enfi Hasan Hulûs Halvetî, *a.g.e.*, s. 112.
- ³⁴ *a.g.e.*, s. 113-114.
- ³⁵ *a.g.e.*, s. 115.
- ³⁶ *a.g.e.*, s. 116.
- ³⁷ *a.g.e.*, s. 158.
- ³⁸ *a.g.e.*, s. 165.
- ³⁹ *a.g.e.*, s. 151.
- ⁴⁰ Seyyid Ahmed Tefvik, *a.g.e.*, s. 2.
- ⁴¹ Bu zat için ayrıca bk. Hocasade Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliyâ*, (haz. Selami Şimşek), İstanbul 2005, s. 123-125.
- ⁴² İdris Efendi Dergâhı'yla ilgili olarak pek fazla bilgi yoktur. bk. Mustafa Özdamar, *Dersaadet Dergahları*, İstanbul 1994, s. 257.
- ⁴³ Enfi Hasan Hulûs Halvetî, *a.g.e.*, s. 58-59.
- ⁴⁴ Ahmet Yüksel Özemre, *Hasretini Çektiğim Üsküdar*, İstanbul 2007, s. 211.

Sufic Love and Azîz Mahmûd Hüdâyî (d.1628)¹

J O S E P H S H A M I S

Uzman / ABD

Azîz Mahmûd Hüdâyî (d. 1628) lived during the height of the Ottoman Empire. He studied in Istanbul, Cairo, Bursa, and elsewhere and came to know many notable people of his time, having relationships with a number of Ottoman Sultans, including Sultan Ahmet I. He became a master of Sufism and eventually founded his own *tarîqa*, the Jilwatiyya. He wrote about ten Turkish and twenty Arabic works.² Among them is a treatise entitled *Habbatu l-Mahabba* (The Seed of Love).³ In this work, he describes the love that transpires between believers, God, the Prophet Muhammad, and his family.

Habbatu l-Mahabba is divided into three chapters, showing love of God, the Prophet, and his family respectively. Hüdâyî supports his explanations with verses from the Qur'an, sayings of the Prophet, his family and companions, and well-known scholars and saints from Islamic history. It is hoped that by focusing on some ideas presented in this work, Hüdâyî's beliefs and teachings may be better understood.

The first chapter begins with a quote from part of a Qur'anic verse, "He loves them and they love Him" (Ma'ida 5:54).⁴ In this chapter, lovers are divided into three categories: the masses (*'awâmm*), the elite (*khawâss*), and the elite of the elite (*akhassu l-khawâss*). The masses are those people who desire the reward of paradise and fear the fire of hell. The elite are those who have overcome the desire for reward and desire only God. They are, "suspended between the vision of His beauty (*jamâl*), at one time, and his glory (*jalâl*) at another."⁵ Those of the elite of the elite are those who have reached perfect gnosis of God, or at least the highest level humanly possible. Also in this chapter, Hüdâyî discusses *fanâ'*, or the passing away of the self.

The three-part division of people has been used by Sufis well before Hüdâyî. In an article on al-Ghazâlî (d. 1111), Jonothan Brown traces the development of the term through history. Especially in the Sufi context, *'awâmm* (masses) is not usually a negatively charged, derogatory word. This seems to have been the case even before al-Ghazâlî's time. It may refer to novices on the Sufi path, and in the case of Hüdâyî's work, lovers of the lowest degree. In the second chapter of *Habbatu l-Mahabba*, Hüdâyî uses *'awâmm* to describe the commoners among the people of gnosis (*ahl al-ma'rifa*), who are certainly not a low group of people. The subject of *fanâ'* is of great importance in Hüdâyî's work. Before looking at Hüdâyî's explanation, it may help to introduce a general definition. Two complimentary definitions of *fanâ'* are presented in Fazlur Rahman's article on the subject in the *Encyclopaedia of Islam*:

"(1) the passing-away from the consciousness of the mystic of all things, including himself, and even the absence of the consciousness of this passing-away and its replacement by a pure consciousness of God, and (2) the annihilation of the imperfect attributes (as distinguished from the substance) of the creature and their replacement by the perfect attributes bestowed by God."⁶

In Hüdâyî's presentation of *fanâ'*, he divides it into three grades: *fanâ'* of actions, attributes, and essence. At the lowest level, one loses his or her individual actions as they come into accord with the will of God. This seems to be below the *fanâ'* referred to in Rahman's definition listed above. However, this may be seen as the first step on a path which then leads to the *fanâ'* of attributes. This level of *fanâ'* is twofold; individuals are purified of their bad characteristics while they are filled with those of God. Those who attain the *fanâ'* of attributes are like the elite mentioned above. They are held between God's beauty (*jamâl*) and glory (*jalâl*). In an article by Paul Ballanfât, "Azîz Mahmud Hüdâyî and the Subtle Centers," Hüdâyî is shown to have ascribed purificatory powers to the supplication, "*lâ ilâha illallâh* (There is no god but God)." It is said that, in this supplication, there is both fire that burns away the impure elements of the soul, and light that illuminates the heart. It is this fire and light which act as *jamâl* together with *jalâl* to balance and prepare one to reach a higher level.⁷ The final level of *fanâ'*, that of essence, is reached by those who are mentioned in the above definition as having attained, "a pure consciousness of God."

Hüdâyî supports this three-part division with a quote from the Prophet:

"I take refuge in your forgiveness from your punishment, I take refuge in your contentment from your displeasure, and I take refuge in you from you."⁸

It is interesting that *fanâ'* is discussed in a treatise on love. Hüdâyî is demonstrating that love is what leads one to *fanâ'*. This is shown in a quote he gives from Junayd al-Baghdâdî (d. 910), who quotes his teacher, al-Sarî (d. 867):

"Love is not suitable between two (people) until the one says to the other, 'O me!'"⁹

Judging by this quote and the explanation above, true love is something that must be totally unselfish; something that in fact destroys the self of the lover.

The second chapter begins with “Say, ‘If you love God, then follow me in order that God will love you’” (Al ‘Imran 3:31).¹⁰ As the beloved of God, the Prophet should, by association, be the beloved of all lovers of God. It becomes the duty of all lovers to harmonize with his inner and outer natures. Hüdâyî explains why love for the Prophet and love for God, in effect, amount to the same thing. Hüdâyî argues the need for the Prophet with a quote from Shaykh Abû Abdu l-Rahmân al-Sulamî (d. 1021):

“There is no attainment of the higher light except for whoever is guided to it by the nearer light. And whoever has not taken the path to the higher light by adherence to the manners (*âdâb*) of the nearer light and following him has become blind to both lights together and clothed himself in the clothes of delusion.”¹¹

The meaning of the nearer light here is of course the light of the Prophet, while the greater light refers to God. Just as Hüdâyî describes three levels of *fanâ’*, he presents three ranks of followers of the Prophet. The masses follow the prophet in his actions (*a’mâl*), the elite imitate his character (*akhlâq*), while the elite of the elite follow him in his states (*ahwâl*). If one follows the Prophet’s actions out of love for him, then he will also reach the *fanâ’* of actions mentioned above. Likewise, if one follows the prophet in character and states, the self will pass away further into the mysteries of God’s love and essence. This process whereby love is perfected is explained with the Hadith Qudsî:

“I was a hidden jewel and wanted to be known...so I made human beings that I would be known.”¹²

The third and final chapter is opened with “Say, ‘I do not ask you for any recompense for it except love with respect to kinship’” (Shura 42:23). There is ambiguity present in this verse with respect to the word, *qurbâ*, translated here as kinship. Hüdâyî addresses this by quoting a tradition where the Prophet explained that those referred to in this verse were Ali, Fatima, and their two children. This verse is taken then to command worshipers to love the Prophet’s blood-family. Other commentators have taken a different interpretation of this verse. Muhammad Asad, in his commentary in *The Message of the Qur’ân*, interprets *qurbâ* in this particular verse to have the more general sense of “fellow men”, instead of the familial sense.¹³ Regardless of the interpretation of this specific verse, Hüdâyî later states that kinship is both of clay (*tîniyya*) and of spirit (*dîniyya*).¹⁴ Another Hadith is also quoted where the Prophet says, “The family of Muhammad are all who are God-fearing.”¹⁵

Hüdâyî gives many examples that show the importance of a believer’s love and respect for the Prophet’s family. Sayings of the Prophet, in addition to anecdotes where people are rewarded for loving the Prophet’s family or punished for treating them unkindly make the point clear enough. It is mainly through their

closeness to the Prophet, who is himself the beloved of God, that they deserve love and respect.

Finally, it should be noted that throughout the work Hüdâyî stresses that God is the source of all love. As may be guessed from contemplating the title of the work, *The Seed of Love*, it is God who plants the seed of love in human beings and causes it to sprout and grow. It is God's love that comes first and makes it possible for his creation to love him. However, if a believer follows the example of the Prophet and those close to him, God will certainly give his love to him or her. When God loves his creation, however, he is actually only loving himself; he is praising his own work. All love begins with and returns to God.

In *Habbatu l-Mahabba*, Hüdâyî presents a picture of Sufic love that is partly his own, and partly that of those he quotes. He quotes sources that range from God, the Prophet, his companions, and the great founding Sufi scholars. It would be a good endeavor to sift out Hüdâyî's thoughts in this and other works in order to determine whatever unique contributions he has made, but this is beyond the scope of this paper. One may conclude here, that with such strong connections to previous scholars, and an exposition of love that is so illuminating, *Habbatu l-Mahabba* establishes Hüdâyî's position among the great Sufi teachers, guides, and lovers.

FOOTNOTES

¹ There is some variation in the spelling of "Hüdâyî". The *y* is not pronounced, but is usually written because of a spelling convention from the Arabic script; the *y* acts as a chair for a *hamza*.; see H. Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı*, Istanbul 1999, p. 43.

² For an account of his life and works see H. Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı*, Istanbul 1999, pp. 42-149.

³ The edition of the work referenced in this paper is, Sa'îd 'Abdu l-Fattâh, ed., *Habbatu l-Mahabba*, Cairo 2002. English translations from the Arabic are my own. An edition with a Japanese translation and commentary is available from Tarui Hiroshi, "Treatise of Sufi Love; Hudâ'î's Seed of Love," *Annals of Japan Association for Middle Eastern Studies*, 9, 1994, 273-307. Also, there are several Turkish translations available, including Emrullah İşler, "Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Habbetü'l-Mahabbe Adlı Risalesi", *Aziz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildiriler*, I, Istanbul 2005, 291-303. and A. Remzi Akyürek, *Mahbûbu'l-Ehibbe*, (published by Rasim Deniz) Kayseri 1982.

⁴ Sa'îd 'Abdu l-Fattâh, ed., *Habbatu l-Mahabba*, Cairo 2002, p. 51

⁵ *Ibid.* p. 54.

⁶ F. Rahman, "Bakâ' wa- fanâ'," *Encyclopaedia of Islam*, Brill Online 2007.

⁷ Paul Ballanfat, "Aziz Mahmud Hüdâyî and the Subtle Centers," *Aziz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildiriler*, I, Istanbul 2005, 197-198.

⁸ Sa'îd 'Abdu l-Fattâh, ed., *Habbatu l-Mahabba*, Cairo 2002, p. 64

⁹ *Ibid.*, pp. 58,59

¹⁰ *Ibid.*, p. 75.

¹¹ *Ibid.*, p. 85.

¹² *Ibid.*, p. 89.

¹³ Muhammad Asad, *The Message of the Qur'ân/translated and explained by Muhammad Asad*, London 1980.

¹⁴ Sa'îd 'Abdu l-Fattâh, ed., *Habbatu l-Mahabba*, Cairo 2002, p. 106.

¹⁵ *Ibid.*, p. 106.

Üsküdarlı Bir Şair ve Mutasavvıf: Mustafa Enver (Enverî, 1824-1872)

PROF. DR. A. AZMİ BİLGİN

İstanbul Üniversitesi

I. XIX. Yüzyıl Türk Tasavvuf Edebiyatının Başlıca Şairleri

Mustafa Enver'in yaşadığı XIX. yüzyılda, yeniçeriliğin kaldırılması, Tanzimat Fermanı'nın ilânı gibi olaylar sosyal hayatı derinden etkilemiş olsa da Türk tasavvuf edebiyatının bunlardan çok fazla etkilendiği söylenemez.

Bu yüzyılda tarikat âdâp ve erkânı, tasavvufî düşünce, vahdet-i vücud konuları, silsilenâme ve biyografiler, öğüt ve mektuplar Türk tasavvuf edebiyatının başlıca konularını oluşturur ve özellikle Mevlevîliğe mensup şairlerin arttığı görülür.

Bu yüzyılda divan şiirimizin son temsilcilerinden olan Leskofçalı Gâlib (ö. 1867), Hersekli Ârif Hikmet (ö. 1903), Yenişehirli Avnî Bey (ö. 1883) ise şiirlerindeki tasavvufî düşüncenin derin izleriyle Türk tasavvuf edebiyatı içerisinde de değerlendirilebilecek şairlerimizdendir.

Adı geçen şairlerden başka Mustafa Kabulî Efendi (ö. 1244/1829), Kuşadalı İbrahim (ö.1262/1846), Kadirî şeyhi Kuddûsî (ö. 1849), Hasan Nazif Dede (ö. 1228/1861), Mustafa Aczî (ö. 1283/1866), Aydî Mehmed Efendi (ö. 1288/1871), Hamza Nigârî (ö. 1885), Ali Örfî Efendi (ö. 1305/1887), Kâzım Paşa (ö. 1307/1890) bu yüzyılın başlıca mutasavvıf şairleridir. Ayrıca bu yüzyılın sonlarında yaşayan ünlü mutasavvıflardan Üsküdarlı Osman Şems Efendi'nin (ö. 1311/1893) tasavvufî yönü kadar şairliği de güçlüdür. Bazı gazelleri, murabbaları, ilâhîleri çeşitli makamlarda bestelenmiştir.

Yine bu yüzyılda Seyrânî (ö. 1866), Ruhsatî (ö. 1899), Minhacî (ö. 1901), Sümânî (ö. 1914), Dertli (ö. 1846), Erzurumlu Emrah (ö. 1860 ?) gibi Âşık edebiyatı içerisinde yer alıp da tasavvuftan etkilenen şairler de bulunmaktadır.¹

II. Mustafa Enver'in Hayatı

Şeyh Mustafa Bey adıyla tanınan Enver'in babası Said Efendi, Osmanlı Devleti'nde ilk matbaayı kuran İbrahim Müteferrika'nın soyundan gelmektedir.² Müteferrika'nın oğlu Rifat Efendi ve torunlarından bazılarının kabirleri de Üsküdar'da Özbekler Tekkesi'nde bulunmaktadır.

Mustafa Enver 1240 (1824-25) yılında İstanbul'da doğmuştur. Çocukluk yılları Büyük Ayasofya civarında geçen Mustafa Enver, Ayasofya Camii başmıamı Hacı Abdi Efendi'den ilim öğrenmeye başlamış, Karînâbâdalı Hoca adıyla bilinen Hoca Abdurrahman Efendi'den Arapça dersleri almış, daha sonra bu alandaki bilgisini genişleterek Üsküdar müderrislerinden Kara Hüseyin Efendi'den icazet sahibi olmuştur. Arapçayı çok iyi derecede öğrenen Mustafa Enver, çor zor anlaşılabilir metinleri kolaylıkla anlayacak bir düzeye ulaşmıştır.

Defter-i Hakanî (Defterhane) ketebesinde çalışan babası Said Efendi oğlu Mustafa Enver'in de kendi çalıştığı müessesede bir vazife almasını sağlamış, Mustafa Enver bir süre hem Defterhane'deki görevine hem de tahsiline devam etmiştir. Aynı yerde birlikte çalıştıkları yakın arkadaşlarından birinin bir tekkeye sohbetine gittiğini öğrenen Mustafa Enver, arkadaşıyla birlikte Üsküdar İnadiye'deki³ Nalçacı Halil Efendi Dergâhı'na gelip gitmeye başlamış ve o sıralarda tekkenin şeyhi olan Reşid Efendi'nin (ö. 1280/1863-64) tasavvufi sohbetlerine katılmıştır. Tekkenin kurucusu Nalçacı Halil Efendi (ö. 1040/1630-31) Halvetiyye tarikatı şeyhlerinden Antalyalı Vahhab Ümmî'den (ö. 1004/1596) hilâfet aldıktan sonra Üsküdar'a gelmiş ve kendi adına tekke inşa ederek irşat faaliyetlerinde bulunmuştur.

Babasının vefatından sonra Mustafa Enver, Üsküdar'da Nalçacı Halil Efendi Dergâhı'nın yanına taşınarak buraya daha sık gidip gelmeye başlamıştır.

Şabaniyye tarikatı şeyhi Reşid Efendi'den feyz alan Mustafa Enver dünya işlerinden uzaklaşıp vaktinin çoğunu tekkede geçirmeye başlamış, bir süre sonra tekkede bir odada halvete çekilmiştir.

Bu yıllarda Kuşadalı İbrahim Efendi müntesiplerinden Kadıköylü Çavuşbaşı muavini (Deâvî Nezareti muavini) Nâşir Efendi (ö. 1288/1871) ile karşılaşan Mustafa Enver, onun sohbetlerine de iştirak etmiştir.

Mustafa Enver'in sohbetlerine katılıp etkilendiği ve feyz aldığı bir diğer mutasavvıf Kuşadalı halifelerinden Bosnalı Mehmet Tefvik Efendi'dir. Onunla tanışıp görüşmesi de şu şekilde olmuştur: Tefvik Efendi Üsküdar'da bulunduğu bir sırada Nasuhî Dergâhı'na uğrar, o sırada orada Nalçacı Halil Efendi Dergâhı şeyhi Reşid Efendi de bulunmaktadır. Tefvik Efendi'nin sohbetinden çok lezzet alıp vecde gelen Reşid Efendi onu Nalçacı Halil Efendi Tekkesine davet eder. Bosnalı Tefvik Efendi, Reşid Efendi'nin davetine icabet için özel olarak bir gün Nalçacı Tekkesi'ne gider. Kendisini karşılayan Mustafa Enver'e "Evladım şeyh efendi yok mu?" diye sorar. Mustafa Enver şeyhin olmadığını söyler. Tefvik Efendi Mustafa Enver'e hitaben, "Evladım! Bizim matlubumuz sensin." diyerek onun-

la bir odada bir süre sohbet ederler. Bu görüşmeden ve sohbetten çok etkilenen Mustafa Enver, şeyhinin bilgisi dışında bir buçuk yıl kadar Tefvik Efendi'nin sohbetlerine devam eder.⁴ Bu durumdan haberdar olan Reşid Efendi (ö.1280/1863) tekkenin şeyhliğini Mustafa Bey'e bırakır. Mustafa Enver bir süre sonra da Nalçacı Halil Efendi Dergâhı meşihatine tayin edilir.⁵

Bu yıllarda kırk yaşlarında olan Mustafa Enver, Tefvik Efendi'nin manevî terbiyesi altında kemalini arttırır. O ölümünden sonra, şeyhi Kuşadalı İbrahim Halvetî gibi kimseyi resmen halife bırakmamış, ancak onun sırları Mustafa Enver'de tecelli ettiğinden Üsküdar'da İnadiye civarında Nalçacı Dergâhının post-nişini olmuştur.⁶ Âlim, şair ve sufi bir kimse olan Mustafa Enver, ikinci şeyhi olan Hammamî Mehmed Tefvik Efendi'nin kemâl ve feyzinin vârisidir.

Tefvik Efendi'nin vefatında kırk üç yaşında olan Mustafa Enver, altı sene sonra 19 Recep 1289 (22 Eylül 1872) tarihinde vefat etmiştir. Kabri Nalçacı Halil Efendi Camii haziresinde olan Mustafa Enver'in kabir taşı kitabesi şöyledir: *Halvetiyye-i Şa'bâniyye'den Hammâmî Mehmed Tefvik Efendi halifesi Mustafa Enver Efendi rûhuna fâtîha, 1289.*

Sîreti gibi sûreti de güzel olan Enver'in beyaz yüzlü, boyu posu yerinde, nazik kibar, güzel bir insan olduğu sohbetlerine katılanlardan nakledilmiştir. Ayrıca konuşmasının etkileyici olduğu, konuşurken herkesi kendine hayran bıraktığı biyografisi hakkında bilgi veren kaynaklarda belirtilmektedir.

Onun Arapça'ya hâkimiyeti Haririzâde Şeyh Muhammed Kemaleddin Efendi'nin (ö. 1882) *Şerhu Viridi's-settâr* adlı eserine yazdığı Arapça takrizden ve Arapça'dan Türkçe'ye çevirdiği risalelerden anlaşılmaktadır. Arapça takrizinin içeriği kısaca şöyle özetlenebilir:

Halvetiyye tarikatı, sufi tarikatlerin en büyüklerindedir ve Hz. Peygamber'in yoluna en yakın olanlardandır. Halvetî ricali ise Hz. Peygamber'in yoluna sülûk ederek tasfiye ve tezkiye ile onun velayetinin vârisleri olmak suretiyle hakikate vasıl olmuşlardır. Bu vird-i şerif ulemâ ve meşâyih büyükleri arasında çok kabul görmüştür. Aynı zamanda bu vird ehl-i sünnet akaidine uygun olup, bid'at ehlinin fesatlarına da karşı durmaktadır... Bu güzel ve latif şerhten, şârihin ehli teftiş ve tahkik olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü o, eserindeki mana incilerini, sanki derin denizlerden elde eder gibi çıkarmış, bazı sırları açıklamış ve halkın gözünü açmıştır. Cenab-ı Hak bizi dinin hakikatine eriştirip yakîn mertebesine ulaştırın.”⁷

III. Eserleri ve Şiirleri

Mustafa Enver'in şüphesiz en önemli eseri *Divan*'ıdır. Ancak Mustafa Enver'in hayatı hakkında bilgi veren kaynaklarda söz edilmesine rağmen biz henüz divanına ulaşamadık. Arapça'dan çevirdiği risaleler ve muhtevaları kısaca şöyledir:
1. *Tercüme-i Kelimât-ı Kümeyl b. Ziyâd*. Kümeyl İbn Ziyad'ın Hz. Ali'ye hakikat

Mustafa Enver Efendi'nin mezarı

ile ilgili sorduğu sorulara Hz. Ali'nin verdiği cevapların şerhinden oluşmaktadır.⁸ Bu risale Abdürrezzak b. Ebilganâyim el-Kâşî'nin Arapça olarak kaleme aldığı eserin çevirisidir. Eserin konusu kısaca şöyledir: Kümeyl ilk olarak Hz. Ali'ye "Hakikat nedir?" diye sormuş, Hz. Ali ona "Hakikat ile senin ne münasebetin vardır?" diye başka bir soru ile karşılık vermiştir. Yani hakikate senin henüz tam bir istidadın yoktur demek istemiştir. Daha sonra Kümeyl "Ben senin sırrının sahibi değil miyim? Böyle bir soruya niçin istidadım olmasın" deyince, Hz. Ali "Doğru sen benim sır sahibimsin, fakat benden feyezana eden sırların sana azar azar verilmesi gerekir" diye karşılık vermiştir. Bu girişten sonra Hz. Ali hakikati ilk olarak şöyle tanımlamaktadır: Herhangi bir şekilde işaret olmaksızın celâl ve azamet sahibi olan Yüce Allah'ın nurunun keşfolunmasıdır.

Kümeyl bu tanımın daha çok açıklanmasını ister. Hz. Ali ile Kümeyl arasında geçen konuşma bu minval üzere devam eder. Her sorudan sonra verilen cevaplarda konu gittikçe ayrıntılı olarak ortaya konur. Hakikatin sözün tahammül gücü nispetinde açıklanıp anlatılmaya çalışıldığı belirtilir. Belli bir makamdaki kişi için hakikat hiçbir biçimde değişmeyen zatıyla sabit olan Vâcibü'l-vücûd'dan ibarettir. Sırrın manasına nefis makamından geçmiş olanlar vâkıf olabilir. Vahdet makamına ulaşmış olan ruha ulaşan kalbe sır denir. Çünkü o kalp fazlasıyla latif ve nuranî olup nefis ve duyuların makamından uzaktır. Yine kalbin ruh-tan yana olan yönüne sır denir. Kalbe mecazen sır ıtlak olunur. Bu arada Kümeyl'in sorduğu sorularla hakikatin hangi makamında olduğuna işaret edilme-

Nalçacı Halil Efendi Türbesi Haziresi

ye çalışılır. Bu sorular çerçevesinde fena, beka, velayette istikamet ve temkin makamı hakkında yorumlar yapılır. Kümeyl'in sırrının müşahede nuru değil mükâşefe nuru olduğu belirtilir.

Bir insanın istediğini anlamaya yeteneği olmasa bu yönde sorular soramaz. Bundan dolayı bir şeyi istemek ile bulmak ikizdir. Biri birinden ayrılmaz, istemek bulmayı gerçekleştirir. Eserde soranın derecesine göre cevaplar verildiği ifade edilir. Risalenin ortalarına doğru hakikatin şöyle bir tanımı daha yapılır: Hiçbir şeye işaret olunmak mümkün olmamak üzere bütün masıvayı mahv ve ifna etmek için sıfat perdelerini kendin keşfederek bakî olan Allah'ın nurunun örtüsüz olarak doğması ve ortaya çıkmasıdır. Bu hakikat tanımı verilen ayet ve hadislerle desteklenir. Baki olan Hak daima bakidir; fani olan mahluk her zaman fanidir. Cenab-ı Hakk'ı ilim yoluyla bilen, sıfat perdelerinden kurtulamayıp zatın kendine ulaşamaz. Hakikat ancak akli azledip ilâhî cezbe ile (cünûn-ı ilâhî) kendinden geçen kimseye münkeşif olur. Cafer-i Sâdık "Aşk ilâhî cezbeden ibaret bir haldir." der. Sır galip olunca perde yırtılır. Sır zayıf ve gizli oldukça akıl o sırrı örter ve kalp de gizler.

İnsan ne zaman hakikat sahibi olur? Bu konuda da açıklamalar yapıldıktan sonra sekrân sâlikinin durumuna göre değiştiği belirtilir: Bazı sâlikler aşk şarabından çok az içtikleri halde kendinden geçer, bazı sâlikler ise kadeh kadeh içtikleri halde böyle bir hal görülmez. Daha sonra makam-ı velâyet, makam-ı fi'z-zât, sekrden sonra sahv⁹, istikamet makamı vb. bir çok tasavvufî hal üzerinde

durulur. Risalenin sonunda Hakk'ın nuruna nispetle aklın nuru güneşe nispetle kandil mesabesinde olduğu ifade edilir.¹⁰

2. *Tercüme-i Babü's-şüyûh min Fütûhât-i Mekkiyye*. Muhyiddin İbn Arabî'nin ünlü eseri *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinin şeyhlerle ilgili bölümünün tercümesidir.

Risaleye “Cinlerin ve insanların yaratılmasının hikmeti ancak Allah'a ibadet içindir”¹¹ ayetiyle başlanır. Ayette geçen “li-ya'büdûn” ibaresinin İbn Abbas tarafından “li-ya'rifûn” ile açıklandığı söylendikten sonra bu konuda bazı hadisler verilir. Bunlardan dolayı “ilm-i billah”ın bütün farzlardan önce geldiği belirtilir. Risalede işlenen başlıca konular şunlardır: Allah'ı bilmek için, hakiki veraset ile peygamberin vârisi olan âlim-i billahın sohbetine katılmak gerekir. Hakk'a ulaşmaya vesile olan âlim-i billahı arayıp bulmak, sohbetleriyle nefsi tezkiye, kalbi tasfiye etmek her mümine farz-ı ayın olarak görülmüştür. Âlim-i billahı kasıt peygambere vâris olan kâmil ve mükemmil kimsedir. Bunların üstün nitelikleri, Hakk'ın bunlara lutufları; kâmil mürşidin sohbetine nail olmuş olan saadet ehli; şeyh ve mürşide nasıl hürmet gösterileceği ve mürşidin sırlarına vâkıf olabilmek için onun sohbetine hakkıyla riayet etmek gerektiği; şeyhlerin derecelerine ulaşamayan yani sülûkünde sadık olup da tasavvufî makamları cem' edememiş yahut makam-ı cem'de¹² müstağrak kalmış, verasete nail olamamış şeyhlerin halleri ve yine bu zümre ile sohbet ve onlara uymanın kesinlikle caiz olmadığı anlatılır.

Mustafa Enver tercüme ettiği üç risaleden ikincisi olan bu risalenin girişinde bu eserle ilgili bu bilgiyi verdikten sonra *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin 81. babında yer alan metnin ibaresinin paragraf paragraf tercüme edildiğini, bazı açıklamaların da başka bablardan alındığını ifade etmektedir. Daha sonra Arapça ibareler parantez içinde verilerek Türkçe tercümesi yapılır.¹³

3. *Tercüme-i Usûl-i Aşere*'yi Kübreviyye tarikatının kurucusu Necmeddîn-i Kübrâ'nın (ö. 618/1221) en önemli eseri *el-Usûlül'l-aşere*'nin muhtasar olarak tercümesidir. Risalenin başında tarikatlarla ilgili olarak belirlenen üçlü bir tasnif ve daha sonra verilen on tasavvufî esas (usul-i aşere) yüzyıllar boyu önemini korumuştur. Çok değişik adlarla istinsahları yapılmış, ünlü mutasavvıf şairlerimizden İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1724) tarafından tercüme ve şerh edildikten sonra Osmanlı Devleti döneminde yaygınlığı daha da artmıştır. Mustafa Enver de Bursevî'den sonra bu önemli risaleyi yeniden Türkçe'ye çevirmiştir. Necmeddîn-i Kübrâ'nın bu risalesi başka iki risalesiyle birlikte Latin harfli olarak yayımlanmıştır. Bu yayında İsmail Hakkı Bursevî'nin tercüme ve şerhi esas alınmıştır.¹⁴ Risalenin muhtevası kısaca şu şekilde özetlenebilir:

Allah'a ulaşan yollar yaratılmışların nefesleri sayısındadır. Bu yollar çok olmakla beraber bunların hepsi üç ana başlık altında toplanır:

1. Ahyâr tarîki: İbadet ve salih amel işleyenlerin yolu. Bunlar oruç, namaz, Kur'an okuma, hac, cihat vd. ibadetleri çokça yaparlar. Bu yol ve yöntemle menzil-i maksuda ulaşanlar çok azdır.

2. Ebrâr tarîki: Mücahede ve riyazet sahiplerinin yolu. Bunlar ahlaklarını güzel-

leştirmek, nefislerini tezkiye etmek ve ruhunu berraklaştırmak için, yani batını bayındır hale getirmek için çalışırlar.

3. Şüttâr tarîki: Sâir ilallah¹⁵ olanların; aşk, muhabbet ve cezbe ile bu yola girmişlerin yoludur. Bu yolun başındakilerin derecesi diğerlerinin sonunda ulaştıkları mertebeden daha ileridedir. Bu seçkin yol iradeye bağlı bir ölüm üzerine kurulmuştur. Nitekim Hz. Peygamber “Ölmeden önce ölünüz”¹⁶ buyurmuştur. Yani tabîi olarak ölmeden iradî olarak ölünüz.

Bu yolun temel ilkeleri on tanedir:

1. Tevbe: Kulun kendi isteğiyle Tanrı’ya yönelmesi.

2. Zühd: Dünya malından mülkünden, şehvetlerinden az olsun çok olsun uzak kalma.

3. Hakk’a tevekkül: Her türlü sebeplere bağlanmaktan ve güvenmekten kurtulup yalnızca Allah’a güvenme.

4. Kanaat: Yaşamak için zaruri olan ihtiyaçların dışında kalan nefsanî ve hayvanî her türlü isteklerden kurtulmak.

5. Uzlet: Tıpkı bir ölü gibi halkla birlikte yaşamaktan uzaklaşıp inziva ve halvet yolu ile onlardan yüz çevirmek.

6. Zikre devam etme: Masivayı tamamen unutup yalnızca Allah’ı zikretme.

7. Tüm varlığıyla Allah’a yönelme: Allah’tan başka herhangi bir varlığa davet eden şeylerden uzak olma ve yüz çevirme. Bu halde olan yol ehli Allah’tan gayrı matlup, mahbup, maksud tanımaz.

8. Sabır: Nefsin haz duyduğu şeylerden mücahede ile uzaklaşmak. Nefsi tezkiye etmek ve şehvî arzularını kırmak için, alıştığı, ülfet ettiği, sevdiği şeylerden onu men etme.

9. Murâkabe: Bu hale ulaşan kişi, İlâhî armağanları gözler, ilâhî lütufları gözetler. Allah’tan başka her şeyden yüz çevirip İlâhî aşk deryasına dalar. Ona kavuşmayı cân-ı gönülden arzular, onun huzurunda şevke gelip ağlar. Yalnız ona güvenir ve O’ndan yardım bekler.

10. Rıza: Ezeli hükümlere teslim olup, hiç itiraz etmeden, bütün işlerini Allah’ın ebedî tedbirlerine havale edip O’nun rızasını elde etme.

Bazı sûfiler şöyle der: Bütün işlerimi hakiki sevgili, yüceler yücresi Allah’a havale ettim. O dilerse yaşatır, dilerse öldürür.¹⁷

4. *Divan.* Mustafa Enver’in hayatı hakkında bilgi veren kaynaklarda divanın olduğu belirtilmektedir. Ancak bugüne kadar yaptığımız araştırmalarda divanın elde edemedik. Bu sebeple edebî kişiliği hakkında fikir yürütmemiz pek sağlıklı olmayacaktır. Mustafa Enver hakkında bilgi veren Hüseyin Vassaf ve İbnülemin Mahmut Kemal İnal aşağıdaki şiirlerini örnek olarak eserlerine almışlardır. Ayrıca İbnülemin’in verdiği nüsha farklarından iki nüshayı gördüğü anlaşılmaktadır. Biz de bu şiirleri küçük düzeltmelerle yazımızın sonuna alıyoruz.

Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün

Mustafa Enver Efendi'nin sohbetlerinden feyz aldığı Mehmed Tevfik Efendi'nin mezarı

İştîyâkı böyle mehcûr olmayınca bilmedim
 Kadr-i vasl-ı yâri ben dûr olmayınca bilmedim
 Neş'e-i didârı mestûr olmayınca bilmedim
 Câm-ı aşkı sâf billûr olmayınca bilmedim
 Zevk-i Hakk'ı zikr-i dâim¹⁸ olmayınca bilmedim¹⁹

Ceyş-i nefse gâlib ü mansûr-ı Yezdân olmağı
 Tâc-ı fakr ile ser-efrâz-ı cihân-bân olmağı
 Mülk-i tende hükm ider bir özge sultân olmağı
 Şehr-i dilde²⁰ câlis-i taht-ı Süleymân olmağı
 Yok olup bu varlığım mûr olmayınca bilmedim

Bâyezîd'in cezbesinde **celle şânî**²¹ remzini
 Zât-ı Ahmed'den tecellî **men raânî**²² remzini
İz rameyte²³ nass-ı pâkinde meânî remzini
 Rü'yet-i didâr-ı Hak'dan²⁴ **len-terânî**²⁵ remzini

Cism-i zârım²⁶ aşk ile Tûr olmayınca bilmedim
Kays'ı hayrân Leyli'yi gîryân iden aşk âteşi
Güllerin bağrın yakup elvân iden aşk âteşi
Bülbülü ol nâr ile sûzân iden aşk âteşi
Mahv idüp pervâneyi büryân iden aşk âteşi
Cezbe-i zikr ile tennûr olmayınca bilmedim

Tâlib-i didâr olup durdum der-i dîvânda
Feyz-i Mevlâ vâsıl oldu mecma'-ı irfânda
Sendedir gâfil ararsan sen seni yabanda
Aradım envâr-ı lâhûtu dil ü vicdânda²⁷
Kayd-ı nâsût aradan dûr almayınca bilmedim

Sa'y ü gayret eyleyüp anla şerîat sırrını
Bâb-ı Haydar'dan duhûl it bil inâbet sırrını
Ârif-i remz-i fenâ ol gör tarîkat sırrını
Kisve-i Âl-i Abâ Enver hakîkat sırrını
Vuslat-ı mürşidle mesrûr olmayınca bilmedim²⁸

Gazel

Mefûlü Fâilâtü Mefâilü Fâilün

Cezb itdi gönlüm ol kad-i dîlcû-yı serbülend
Kıldı kemend-i zülfi ile dâm-ı aşka bend

Hüsni perî, hısâli melek, nâzı cângüdâz
Olmuş yegân yegân revîş ü tavrı dilpesend

Müjgân-ı çeşmi pürham olup her şikencile
Eyler niçe gazâleyi pâbend ü der-kemend

Telkîni sevk edince gözün kuşu cânıma
Girmez hevâ-yi aşkdan âvâz-ı nush u pend
Enver husûl-i nazm-ı melîh ârzû eder
İhsâmı pîrden dileyüp himmet-i bülend

Gazel

Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün

Dide-i pürhündür aşkınla dolu sahbâ bana
La'l-i nâbın şevki oldu bâde-i hamrâ bana

Gonce-i gülzâr-ı hüsnündür beni nâlân iden
Aşkda demsâz olur mu bülbül-i şeydâ bana

Gönlümü mecnûn iden sevdâ-yı zülfündür senin
Sünbül-i gîsûna ermek vuslat-ı Leylâ bana

Hem siyeh zülfün kılar temşiyet-i âyîn-i küfr
Hem kaşın mihrâbı eyler secde-i îmâ bana

Safha-i hüsnünde vardır tâlibe tadrîs-i aşk
Nüsha-i ruhsârın oldu nuhbe-i inşâ bana

Dem-be-dem âhım yeli tahrîk ider emvâc-ı yem
Nîl olur eşk-i sirişkim aşkdır deryâ bana

Gerçi yokdur tab'ıma Enver fesâhat behresi
Lîk nâdir-gû Senîh'in²⁹ himmeti bâlâ bana³⁰

Üsküdar'da yetişen ve güçlü bir âlim olan Mustafa Enver de Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yetişen mutasavvıf şairlerimizden biridir. Mustafa Enver'in şeyhlik yaptığı ve kabrinin bulunduğu Nalçacı Halil Efendi Tekkesi Üsküdar'ın kültür tarihi açısından önemlidir. Tekkenin dördüncü şeyhi Mudurnulu Şeyh Mehmed Tulûî Efendi (ö. 1170/1756) dinî besteleriyle tanınan ve aynı zamanda hattat olan bir kimsedir. Tulûî Efendi, 18. yüzyılın Tekke musikisinde önemli eserler vermiştir. Kuşadalı İbrahim Efendi'nin halifelerinden Mehmed Tefvik Efendi vefat edince Mustafa Enver tarafından bu tekkenin haziresine defnedilmiş, burası uzun süre ziyaretgâh olmuştur. İstanbul'un 19. yüzyılda yetiştirdiği ünlü zakirbaşlarından Hacı Hafız Nafiz Bey (ö. 1897)'in Mustafa Enver'e mensup olduğu bilinmektedir. Aslen Nakşibendiyye'den olup son dönem Halvetî-Şabanî şeyhleri arasında önemli bir yere sahip olan Seyyid Yakup Han'ın (ö. 1899) Bosnalı Mehmet Tefvik Efendi'nin vefatından sonra, İstanbul'da bulunduğu yıllar-

da Mustafa Enver Bey'in Üsküdar'daki sohbetlerine katıldığı bilinmektedir.³¹ Yine Mustafa Enver'in oğlu ve bu tekkenin son şeyhi olan Şeyh İhsan Efendi (ö. 1949) de dinî musiki sahasında derin bilgisi ve kabiliyetiyle tanınmış sanatkârlarımızdan birisidir. Çeşitli kimselerden birçok ilâhî meşk ettiği bilinmektedir.³²

DİPNOTLAR

- ¹ Azmi Bilgin, "Osmanlılar-Tekke Şiiri", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 561.
- ² Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, I, 287.
- ³ Mehmet Mermi Haskan Nalçacı Halil Camii'yle ilgili bilgi verirken yanlışlıkla "Bu semt eskiden, İcadiye ismiyle maruf idi" demektedir (bk. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, 285).
- ⁴ Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, İstanbul 2006, IV, 130.
- ⁵ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1988, I, 318.
- ⁶ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 170.
- ⁷ Harîrizâde Mehmed Kemâleddin, *Şerhu Virdi's-settâr*, İstanbul 1287, s. 2-3; çevirisi için bk. Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, IV,129.
- ⁸ Kümeyl b. Ziyâd (ö. 82/701) Hz. Ali'ye yakınlığı ile tanınır. Bazı kitaplarda Hz. Ali'nin kendisine tavsiyeleri ve öğrettiği dualar yer alır. Çeşitli tarikat silsilelerinde ismi geçen Kümeyl'e Hz. Ali'nin bütün zahir ve batın ilimlerini bildirdiği rivayet edilir, geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, "Kümeyl b. Ziyâd", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 550.
- ⁹ Allah aşkından doğan vecd ve istiğraktan sonra yeniden his ve şuur haline dönüş.
- ¹⁰ Mustafa Enver'in tercüme ettiği üç risaleden ilki olup Arap harfli olarak yayımlanmıştır (İstanbul 1285, s. 2-13).
- ¹¹ ez-Zâriyât 51/56.
- ¹² Yarattıkları görmeyip bütün varlıkları Allah'ın sıfatlarının zuhuru bilerek varlıklarının izafî olduğunu idrak etme derecesi.
- ¹³ Mustafa Enver'in tercüme ettiği üç risaleden ikincisi olup Arap harfli olarak yayımlanmıştır (İstanbul 1285, s. 13-32).
- ¹⁴ Necmüddin Kübra, *Tasavvufî Hayat* (haz. Mustafa Kara), İstanbul 1996.
- ¹⁵ Sâir ilallah: Allah'a doğru seyr ve seyahat edenler.
- ¹⁶ bk. Azmi Bilgin, "Türk Tasavvuf Şiirinde 'Ölmeden Önce Ölme' Temi", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, sy. 142, yıl 36/2, İstanbul 2007, s. 42-53.
- ¹⁷ Mustafa Enver'in tercüme ettiği üç risalenin sonuncusu olup Arap harfli olarak yayımlanmıştır (İstanbul 1285, s. 33-39).
- ¹⁸ Zikr-i dâim: Zikr-i mezkûr.
- ¹⁹ Zevk-ı mesti âb-ı engûr olmayınca bilmedim.
- ²⁰ Şehr-i dilde: Kaf-ı dilde.
- ²¹ Celle şânî: "Şanım ne yücedir." anlamında, ilk büyük mutasavvıflardan Bâyezîd-i Bistâmî'nin (ö. 234/848) cezbe halinde söylediği rivayet edilen şathiye niteliğinde bir söz (bu sözün farklı bir rivayeti için ayrıca bk. Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 374-375).
- ²² "Beni gören" anlamında, "Beni gören hakkı görmüştür. Çünkü şeytan benim suretime giremez." hadisinden iktibastır (ayrıca bk. Sadreddin Konevî, *Şerh-i Hadis-i Erbaîn: Kırk Hadis Şerhi*, trc. Ekrem Demirli, İstanbul 2002, s. 142).
- ²³ "Attığın zaman" anlamında, "Onları siz öldürmediniz, Allah öldürdü; attığın zaman da sen atmadın, Allah

attı; bunu müminleri güzel bir imtihanla denemek için yaptı. Şüphesiz Allah işiten ve bilendir.” (el-Enfâl 8/17) ayetinden iktibastır.

24 Hak’dan: Hak’da

25 “Sen beni asla göremezsin” anlamında, “Musa belirlediğimiz vakitte gelip de Rabbi onunla konuşunca ‘Rabbim, bana kendini göster, seni göreyim.’ dedi. O, ‘Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin!’ buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu param parça etti; Musa da baygın düştü. Ayılınca dedi ki: Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim ve ben inananların ilkiyim.” (el-A’râf 7/143) ayetinden iktibastır.

26 Cism-i zârım: Zerze zerre.

27 Aradım envâr-ı lâhût neş’esinin vicdânda.

28 Hüseyin Vassaf, *Ceride-i Sûfiyye*, 22 Şaban 1332 (16 Temmuz 1914), nr. 99, s. 32-33.

29 Bursalı Süleyman Senih Efendi (ö. 1900).

30 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, I, 318-319.

31 Hâfi Kadri Alpman, “Seyyid Yakup Han v e Şeceresi”, *Yeni Tarih Dünyası*, yıl 1, c. II, sy. 17, İstanbul 1954, s. 686; Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, İstanbul 2006, IV, 134-137;

32 Baha Tanman, “Nalçacı Tekkesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VI, 41-42; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, I, 286-287.

Mehmed Tâlib Efendi ve Divançesi

DOÇ. DR. BAYRAM ALİ KAYA

Sakarya Üniversitesi

Üsküdar'ın kültür ve düşünce tarihinin sağlıklı bir şekilde yazılabilmesi öncelikle, bu semtin kültürel kimliğini kazanmasında önemli rolleri bulunan düşünce, kültür, sanat ve gönül adamlarının incelenmesiyle mümkündür. Bu yaklaşımdan hareketle tebliğimizde, Üsküdarlı Mehmed Tâlib Efendi'yi incelemeye çalıştık. Bu çerçevede ilk olarak şâirimizin hayatı, eserleri, kişiliği ve mûsikişinaslığı üzerinde durduk. Ardından şâirin en önemli edebî eseri olan dîvânçesinin şekil, dil-üslûp ve muhteva özellikleri bakımından ana hatlarıyla incelemesini yapmak suretiyle onun şâirlik yönünü ortaya çıkarmaya, duygu ve düşüncelerinin şiirlerine ne şekilde yansımış olduğunu tespitte gayret ettik.

Hayatı

Üsküdar'da doğmuş olan Mehmed Tâlib Efendi, Celvetî şeyhlerinden Devâtî Mustafa Efendi'nin oğludur. Mustafa Efendi, önceleri divitçilik sanatı ile meşgul iken daha sonra tasavvufa yönelerek Azîz Mahmud Hüdâyî'nin serhalîfesi Balıkesirli Muk'ad Ahmed Efendi'ye intisap etmiş ve seyr ü sülûkunu tamamlamasının ardından Kastamonu'ya halife sıfatıyla gönderilmiştir. Bir müddet sonra İstanbul'a dönen ve ilim tahsilinin ardından çeşitli medreselerde müderrisliklerde bulunan Mustafa Efendi, bilâhare müderrislik görevinden ayrılmış ve Üsküdar Bülbülderesi'nde 1061/1651'de yaptırdığı, dolayısıyla Bülbülderesi Zâviyesi olarak da anılan Şeyh Câmîi Tekkesi'nde¹, vefat tarihi olan 1070/1659-1660 yılına kadar irşat vazifesinde bulunmuştur.²

Kaynaklarda Divitçi-zâde denmekle meşhûr olduğu belirtilen Mehmed Tâlib Efendi, seyr ü sülûkunu babasının halifelerinden Fidancı Şeyh Mehmed Efendi'nin yanında tamamlayarak hilâfet almış³, diğer yandan medrese tahsilini de ikmal ederek bir süre müderrislik görevinde bulunmuştur. Babasının vefatı üze-

rine ilmiye mesleğinden ayrılan Mehmed Tâlib Efendi, vaktiyle babasının yaptırdığı ve irşat vazifesinde bulunduğu Şeyh Câmîi Tekkesi'ne postnişin tayin edilmiştir. Burada bir müddet hizmet ettikten sonra, Hüdâyî Tekkesi Şeyhi Gafûrî Mahmud Efendi'nin 1078/1667 tarihinde vefatı üzerine bu kez âsitâneye postnişin tayin edilmiştir. Âsitânede yaklaşık on iki yıl irşada devam eden Mehmed Tâlib Efendi, bu vazifesinde iken Receb 1090/Ağustos 1679'da vefat etmiş, vaktiyle hizmet ettiği tekkenin haziresine, bugünkü Şeyh Devâtî Mustafa Efendi Câmîi'nin bahçesinde bulunan türbeye, babasının kabri yanına defn edilmiştir.⁴

Vefatı üzerine düşülen tarihler arasında kaynaklarda, aşağıda verilen bir mısra ile bir beyit örneğine yer verildiği görülmektedir:

Târih-i vefât-ı Divitçi-zâde

Gitdi bin toksanda yâ Hû diyü kutbu'l-ârifîn⁵

Uşşâkî-zâde İbrahim Hasîb tarafından düşürülen tarih manzûmesi

Düşdi bir târih-i zîbâ lafzen ü ma'nen ana

Âzim-i Hak oldu bin toksanda kutbu'l-ârifîn (sene 1090).⁶

Eserleri

Mehmed Tâlib Efendi'nin, çoğunluğu tasavvufî mahiyette birçok eser kaleme aldığı bazı kaynaklarda belirtilmekle birlikte, daha ziyade belli eserlerinden ve o da neredeyse sadece ismen söz edildiği görülmektedir:⁷

1. Dîvân-ı İlâhiyyât: Esere ilişkin tespit edilebilen tek nüsha Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 807'de kayıtlı olan nüshadır.

2. Mecâlis: Mev'izeden, öğüt ve vaazlardan ibaret bir mecmua olduğu belirtilmektedir.

3. Tâbir-nâme: Mufassal bir eser olduğu kaydedilmekte olup mukaddimesinde şâirin "Bî-vücûdî" mahlasını kullandığı dile getirilmektedir.

4. Kasîde-i Bür'e Şerhi: Bir beyti Türkçe, bir beyti Farsça manzum bir eser olduğu bildirilmektedir.

5. Gülşen-i Esrâr: Tasavvufî içerikli bir mesnevi olduğunu tahmin ettiğimiz bu esere ait kaynaklarda herhangi bir bilgi verilmemektedir.

Bu bilgiler ışığında, başta İstanbul kütüphaneleri olmak üzere yaptığımız araştırmalar sonucunda, şâirin dîvânçesine âit bir nüshanın dışında başka bir eserine ulaşmamız mümkün olmamıştır.

Kişiliği

Şeyhî'nin "...fazîlet-i ilmiyye ile ma'lûm, zâhir u bâtını müsellemler, mu'tekad-ı cumhûr, lâıyk-ı senâ-yı mevfûr..." bir zât; Safâyî'nin ise "...meşâyih-i tarîkât-ı

Celvetiyye'den ve velâyet ü kerâmet ile me'mûr u salâh u takvâ ile meşhûr bir şeyh-i kâmil ve bir edîb-i âkil..." olarak tanıttığı⁸ Mehmed Tâlib Efendi, sâlikleri dâima tevhîde davet etmiştir. Onlara, samimî bir kul olabilmeleri ve Hak yolunu tam anlamıyla bulabilmeleri için kâmil bir zâtın elinden tutmaları öğüdünde bulunmuş (4/1, 17/4, 28/5);⁹ aynı zamanda fukarayla birlikte olmak, dilden tevhîdi uzak etmemek, açlığı alışkanlık hâline getirmek, tâat u ibâdetde bulunmak gerektiğini vurgulamıştır (17/1-7). O, tüm bu öğütlerinin özünü, tarîkate girmek, mârifete ulaşmak ve hakîkate âşık olmak şeklinde ifade etmiştir (21/7). Pek çok mutasavvıf gibi onun öğütleri de öncelikle kendisinedir. Bu nedenledir ki şiirlerinin sonunda ve genellikle Tâlib mahlasını tevriyeli kullanmak suretiyle kendisine seslenmekten de geri durmamış, bu meyanda "Tâlibâ Hakk'a niyâz eyleyim" (13/7), "Tâlibâ durma çalış tevhîde er" (14/5), "Tâlibâ şükr eylegil leyl ü nehâr" (46/6), "Tâlib açagör gözünü" (48/7), "Ey Tâlib yapış ihlâs u sıdkâ" (49/5) vb. hitaplara sıkça yer vermiştir.

Mehmed Tâlib Efendi, gerek pîri Azîz Mahmûd Hüdâyî, gerekse babası Devâtî Mustafa Efendi gibi aynı zamanda bir ilim adamıdır. Bu özelliği, onun da tasavvuf yolunda Şeriat bilgisini hayli önemsemesi sonucunu doğurmuştur. O, pek çok şiirinde mânen ilerleyebilmek ve fakr makamına ulaşabilmek için tarîkate sâdık olmanın yanında Şeriat'da da üstün bir mevkide bulunmanın gerekliliğini dile getirmiştir (10/2). Onun sâliklerine verdiği öğütler içinde Hak yoluna Kur'an ve sünnete sımsıkı yapışmak suretiyle çıkılması (17/2), dinin emir ve yasaklarına uyulması, bilhassa oruç ile namaza devam edilmesi (27/3) ve;

Şerî'at-ı şerîfe uyunuz

Ol Resûl'ün tarîkatın güdünüz

mısralarında da ifade edildiği üzere kısaca "Resûl'ün yolunun izlenmesi" önemli bir yer tutmaktadır.

Tüm varlığını mutlak var olan Cenâb-ı Hakk'a borçlu olduğunu dile getiren ve yaratıcı karşısındaki durumunu "Biz lâ-şey'iz yâ Rabbi" (58/1) diyerek belirten Mehmed Tâlib Efendi'nin şiirlerinde vahdet-i vücûd meselesi, Yûnus Emre'de görüldüğü üzere açık ve dikkat çekici bir şekilde ele alınmış değildir. Divânçesinde şathiyât türü örneklerle de yer vermemiş olan Mehmed Tâlib Efendi'nin vahdet-i vücûd konusundaki genel yaklaşımı, pîri Azîz Mahmûd Hüdâyî'de de görüldüğü şekilde, daha ziyade "Her şey O'ndandır" çerçevesinde olup hayli mütedildir.

Mehmed Tâlib Efendi, bir yandan ilmiyle âmil olan samimi âlimleri över ve onların yolunun takip edilmesi gerektiğini belirtirken (73/6), diğer yandan gerçek âlim olmadıklarını düşündüğü ilim ehlini ise eleştirir. Bu tür âlimleri, meşâyih yolunu inkâr ettikleri için tarîkatde gâfil, aynı zamanda Hak'tan gâfil ve hakîkate câhil kişiler olarak nitelendiren Mehmed Tâlib Efendi, onlara Hz. Peygamber'in "şöhret âfettir" hadîsini hatırlatır ve şöhret ile gösterişi terk etmeleri, peygamberin sünnetine sarılmaları, ömrü boşa harcayan felsefeden ellerini çekmeleri ve Hakk'a lâyük şeyler okumaları tavsiyesinde bulunur (6, 12, 73, 81).

Mehmed Talip Efendi'nin babası Mustafa Devatî ile birlikte medfun olduğu türbe

Şiirlerine bir bütün olarak bakıldığında seyr ü sülûkunun çeşitli safhalarını görmek de mümkün olabilmektedir. Bazı şiirlerinde henüz yolun başında olduğunu (9, 11, 14, 36) ve neler yapması gerektiğini dile getiren şâir (2, 4, 8, 31, 52), bazı şiirlerinde yavaş yavaş yola girdiğini ve dervişliğin tadını aldığını belirtir (38, 59, 60). Yine bazı şiirlerinde ulaştığı mertebelerin coşku ve heyecanını yaşamaya başladığını bildiren şâirimiz (10, 46), bazı şiirlerinde ise vuslata erdiğini; dolayısıyla sevincinden ne yapacağını şaşırılmış ve nasıl şükredeceğini bilemez bir hâlde olduğunu dile getirir (37, 55, 63, 64, 74, 85).

Onun şiirlerinde dikkati çeken bir başka husus ise, diğer bazı sûfî şâirlerde de görüldüğü üzere, “Rab” kelimesi karşılığında “Efendi” kullanımına yer verilmiş olmasıdır:

Efendi sana lâyıık bir amel yok

Kusûr u zenb ü isyân hadden artuk

İbâda rahmetinin gâyeti yok

Meded kullarına lutf et Efendi (41/2)

Mehmed Tâlib Efendi'nin, dîvânçesinin tertibi başta olmak üzere, içerdiği şiirlerin tür ve yapısı bakımından da büyük oranda pîri Azîz Mahmûd Hüdâyî'den etkilendiği görülmektedir. Dolayısıyla birçok ilâhîsi ile Hüdâyî'nin ilâhîleri arasında önemli miktarda benzerlik¹⁰, hatta bazıları arasında nazîre ilişkisi bulunmaktadır¹¹. Şâirimizin, yaratıcıya karşı takındığı samimi tavrın bir yansıması olarak, bazı şiirlerinde yer verdiği “Efendi” kullanımı da, büyük oranda pîri Azîz

Celvetîler'in musiki aletleri (*Dervîş Çehizi*, s. 226)

Mahmûd Hüdâyî'nin etkisiyle gerçekleşmiş olmalıdır.¹²

Mehmed Tâlib Efendi üzerinde, Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin yanı sıra, başta Yûnus Emre olmak üzere diğer Yûnusların da etkileri bulunmaktadır. Bu etkileri hemen tüm şiirlerinde hissetmek mümkün olmakla birlikte, doğrudan nazîre ilişkisi bulunan şiirlerin sayısı fazla değildir.¹³

Mûsikîşinâslığı

Celvetîlik'te âyinlerin icrâsında mûsikiye büyük bir önem verildiği, bizzat tarihin kurucusu olan Azîz Mahmûd Hüdâyî hazretlerinin de aynı zamanda usta bir mûsikîşinâs olduğu bilinmektedir. Onun bugün için üçü ilâhî olmak üzere elde toplam dört bestesinin bulunduğu ve bestelerinin kendisinden sonra gelen birçok önemli mûsikîşâs için örnek teşkil ettiği dile getirilmektedir.¹⁴

Celvetîye'ye mensup birçok şâir gibi Azîz Mahmûd Hüdâyî Hazretleri'nden büyük oranda etkilenmiş ve onun yolunda ilerlemeye çalışmış biri olan Mehmed Tâlib Efendi de bir mûsikîşinâstır. O, bestelediği güftelerin çoğunu kendi ilâhîlerinden seçmiş, ilâhîlerinin bir kısmı hem zamanında, hem de sonraki dönemlerde bir çok bestekâr tarafından bestelenmiş, bazı güfte mecmualarıyla antolojilerde eserlerinden örneklere yer verilmiştir.¹⁵ Mesela dîvânçesinde bulunmayan

“Feth olunca Hak’dan yana yolumuz” mısraıyla başlayan ilâhîsi kendisi tarafından nevâ makamında bestelenmiş¹⁶, güftesi kendisine ait olmakla birlikte yine dîvânçede bulunmayan, “Yandım kül oldum aşk meydânında” mısraıyla başlayan ünlü ilâhîsi de, başta dinî mûsikîmizin usta bestekârı Derviş Ali Şîruganî olmak üzere muhtelif bestekârlar tarafından bestelenmiştir. Çeşitli el yazması güfte mecmualarında bizzat bestelediği başka ilâhîlerine de rastlanmakla birlikte, bunlardan hiçbirinin notası maalesef günümüze ulaşmamıştır.¹⁷

Dîvânçedeki Şiirlerin Ana Hatlarıyla İncelenmesi

A. Şekil Özellikleri

Mehmed Tâlib Efendi’nin, bazı kaynaklarda önceleri “Bî-vücûdî” mahlasını kullandığı belirtilmekle birlikte¹⁸, kaynakların büyük çoğunluğunda şiirlerinde Tâlib mahlasını kullandığı bildirilmekte¹⁹, şâirin de dîvânçesindeki şiirlerin tamamında bu mahlasa yer verdiği görülmektedir.

Şâirin tasavvuf edebiyatında adının anılmasına vesile olan eseri dîvânçesidir. Eserde, ilâhî türünde kaleme alınmış 86 adet tasavvufî manzûme bulunmaktadır. Genelde Yûnus tarzında yazılmış olan bu şiirlerin büyük çoğunluğu dörtlükler hâlinde ve hece vezniyle, hecenin de daha ziyade 8’li kalıplarıyla; az bir kısmı ise beyitler hâlinde ve aruz vezniyle kaleme alınmıştır (72, 78, 79). Dîvânçedeki bazı şiirler ise hem aruz, hem de hecenin belli kalıplarına uymaktadır (27, 46, 76). Şâirimiz, hece ile yazdığı şiirlerinde daha çok 8’li hece kalıbını tercih etmiş, birkaç gazel örneğinde yine hece veznine yer vermiştir (73, 75, 82). Şâirimizin bilhassa gazelleri, onun aynı zamanda dîvân şiiri geleneğinden haberdâr olduğunu göstermekte (85), gerek âyet ve hadis iktibaslarına, gerekse mülemmâ örneklerine daha ziyade gazellerinde yer verdiği görülmektedir (76).

Mehmed Tâlib Efendi, şiirlerinde büyük oranda yarım ve tam kafiyeleri kullanmış, hece ile yazdığı ilâhîlerinde büyük oranda nakaratlı şarkı şekline yer vermiş ve bu tür şiirlerde daha ziyade ilk bendin ikinci ve dördüncü beyitlerinin aynen tekrarlandığı yapıları tercih etmiştir (1, 5, 14, 37, 41, 52, 63, 70). Birçok şiirinde rediften yararlanma yoluna da gitmiş olan şâirin kullandığı başlıca redifler arasında ise “zıkrullah ile” (26/1), “şimden girü” (38/1), “gelir bir gün” (40/1), “verdin” (66/1), “aşk” (78/1) vb. bulunmaktadır.

Şâirimiz, peygamber efendimiz için tümü ilâhî nazım türüyle olmak üzere, 6 adet na’t kaleme almıştır (28, 34, 39, 53, 70, 71). Biri dışında tamamını hece vezniyle yazılmış olan bu şiirlerin bent sayıları da çoğunlukla 6 ile 7 arasında değişmektedir.

Onun şiirlerinde, diğer birçok mutasavvıf şâir gibi şekle fazla önem vermeyişinin de etkisiyle olsa gerek, hem hece, hem de aruzla yazdığı örneklerde yer yer vezin kusurları bulunduğu görülmektedir.

B. Dil ve Üslûp Özellikleri

Mehmed Tâlib Efendi'nin dîvânçesindeki şiirlerin gerek şekil, gerekse içerik bakımından tekke şiirinin genel özelliklerini yansıttığı görülmektedir. Sahip olduğu ilâhî duygu, hâl, neşe, coşku ve düşünceleri, geleneğin kendisine sunduğu imkânlar dahilinde şiire dönüştüren şâir, şiirlerinde son derece sade, samimi ve lirik bir dil kullanmıştır. O, diğer pek çok sûfî şâir gibi sanatını, muhatap olduğu topluluğu irşat etmek maksadıyla kullanmış ve şiirlerinde daha ziyade, söylemek istediğini açık bir şekilde verme temel esprisinden hareket etmiştir.

Bu çerçevede nasihat ağırlıklı bir anlatıma yer vermiş olan şâirimiz, "Ey tâlib!", "Ey sâlik!" vb. hitaplarla halkın rahatlıkla anlayabileceği düzeyde külfetsiz bir dil ve üslûp kullanmıştır. Bu meyanda kısa mısralardan oluşan dörtlükleri tercih etmiş ve sıkça yer verdiği mütekerir mısralarla vermek istediği mesajın zihinlerde ve gönüllerde kalıcı olmasını hedeflemiştir.²⁰ Onun bu tür hassasiyetler çerçevesinde kaleme aldığı bu şiirler, Yûnus Emre'ninki kadar güçlü ve coşkun olmamakla birlikte, samimi bir üslûbun hâkim olduğu edebî metinler durumundadır. Hatta bu şiirler içinde, bir çocuk duası yahut şarkısı saflığında olan örnekler de bulunmaktadır:

Ehl-i îmân eyleyen
Bunca ihsân eyleyen
Derde dermân eyleyen
Allahım sensin bana

*

Tâlib kulu güldüren
Düşmüşleri kaldıran
Cümle muradım veren
Allahım sensin bana (20/1, 2, 5)

Mehmed Tâlib Efendi, hece ile ve dörtlükler hâlinde yazdığı şiirlerinde daha sade bir dil kullanmış; aruzla yazdığı ve Farsça'ya nispetle Arapça kelimeleri daha çok kullandığı görülen gazellerinde ise nispeten ağır bir dile yer vermiştir. Bunun yanı sıra şiirlerinde zaman zaman olgıl, durişmek (çalışmak, çabalamak, mücadele etmek), irevüz, tapu (huzur, makam, hizmet, görev), yuyagör, iverken, yelmek (koşmak, acele etmek), n'ışlerisen, toylamak (ziyafet vermek, yedirip içirmek), kiçi (küçük), idiser, son ucu (sonuç, son, âkıbet), artuk (fazla, ziyade, başka, üstün) vb. Eski Anadolu Türkçesi izleri taşıyan kelime, ek ve kullanımlara yer verdiği de görülmektedir.²¹

Yine onun şiirlerinde gerek gündelik dilden, gerekse tasavvufi terminolojiden gelen birçok deyim bulunmaktadır. Aklını başına devşirmek (16/5), bel bağlamak (31/2), can ve maldan geçmek (42/5), el almak (17/3), el çekmek (52/4), gönül bağlamak (54/3), kalp gözü açılmak (68/8), kendine gelmek (79/5), kendini yitirmek (63/1), nutka gelmek (64/5), yola gelmek (42/4), yola getirmek (1/2), yola gitmek (14/3) vb. deyimler bunlardan bazılarıdır.²²

Şeyh Mustafa Devatî Efendi Camii Haziresi

Mehmed Tâlib Efendi, na'larında peygamber efendimiz için gönül şehrindeki hân, bedendeki cân (34/1), esrâr-ı Rabb'e mahzen, irfân-ı Hakk'a mâden (34/5), küfür karanlığını kaldıran, âşığı yâre ulaştırın (39/2), Allah'ın sevgilisi, vahdet kadehinin sâkisi (53/2), bütün âleme server, cümle ümmete rehber (70/1), şefâat kânı, saâdet kaynağı (70/2), kalp göğünde mâh (71/3) vb. ifadeler kullanmış ve yer yer orijinal teşbihlerde bulunmuştur.

Şâirimiz, Azîz Mahmûd Hüdâyî için de bir medhiye kaleme almış ve "Hazret-i Mahmûd Efendi" ile "Şeyhimiz Mahmûd Efendi" nakarat mısralarını dönüşümlü olarak kullandığı bu şiirinde pîri için tarîkat yolunun mürşidi, hakîkat denizine kavuşmuş olan (29/1), âşıklara yol gösteren, derdiyle sâliklerin inlediği (29/4), dünyanın her yanında pek çok halîfesi olan, Üsküdar'da tevhîd çerâğını yakan (29/5) vb. ifade ve teşbihler kullanmak suretiyle ona olan sevgi, hürmet ve bağlılığını dile getirmiştir.

C. Muhteva Özellikleri

Şâirimiz, klâsik tasavvufî çizgiyi yansıtan şiirlerinde, hemen her sûfî şâirde görülen din, tasavvuf ve tarikatle ilgili birçok kavram, terim ve kullanıma yer vermiştir. Bunlar arasında aşk, âşık, cemâl-dîdâr, cezbe, derviş-sâlik-tâlib, ecel,

ölüm, firak-vuslat, gönül, hâl, ilm-i ledün, mâsivâ, kesret-vahdet, muhabbetullah, nefis, ölmeden önce ölmek, pîr, riyâzet, seyr ü sülûk, sıdk, sır, şerîat, tâc, tecellî, tecrîd, terk, zâhid ve zikir anılabilir. Bu unsurlardan bazıları üzerinde, Mehmed Tâlib Efendi'nin bunları kullanımına ilişkin bir fikir vermesi bakımından, kısaca da olsa durmayı yararlı görüyoruz.

1. Aşk

Aşk, tasavvufta sevginin son mertebesi, sevginin insanı tam olarak hükmü altına alması, varlığın aslı ve yaratılış sebebi olarak tanımlanır. Sûfiler, sevgiyi genellikle bazı kısımlara ayırır ve çoğu kez en üst noktaya aşkı koyar; bir diğer ifadeyle aşkı, sevginin en mükemmel şekli sayarlar. Yine tasavvufta aşk, yakıcı özelliği bakımından ateşe, sarhoş edici özelliği bakımından şaraba, çıldırtıcı özelliği bakımından ise deliliğe benzetilir.²³

Mehmed Tâlib Efendi, “aşk” redifli gazelinde aşkı şöyle tarif etmektedir:

Aşk, gönül tahtında sultândır. O, ancak “men ‘aref” remzi ile fark edilebilecek özge bir ihsândır (78/1) Aşk varlığa ilişkin tüm izleri silendir ve serâpâ cândan ibârettir (78/2). Aşk, nâçiz bir zerrenin parlak bir güneşe dönüşmesi hâli (78/3) ve;

Tâlibâ durma düriş sa'y eyle tevhîde eriş

Kesme ümmîdin Hudâ'dan feyz-i Rahmân oldu aşk

mısralarında ifade edildiği üzere Rahmân'ın feyzidir (78/5).

Mehmed Tâlib Efendi'nin “aşk-ı Mevlâ” (14/5), “aşk-ı Hudâ” (15/4) veya “aşk-ı İlâhî” (35/2) tamlamalarıyla dile getirdiği aşk, aynı zamanda kişinin noksanını giderir (5/2) ve sâlikî Allah'ın zâtına ulaştırır (7/3). Yine aşk, dermanı sadece Allah olan bir dert (1/3), can dağlayan bir ateş (38/3), gönül arsasına saçılan ve orada yeşerecek olan bir tohumdur (44/4).²⁴

2. Âşık

Tasavvufta âşık ile, Cenâbıhakk'ı âzamî mertebede seven kişi veya kişiler kastedilir.²⁵ Şâire göre, aynı zamanda Hak âşığı da denilen böylesi bir âşık için aşk denizine dalmak ve oradan mârifet incileri elde etmek; ancak bir mürşid-i kâmilinden el almakla mümkün olabilir. Aşk denizinden mârifet incileri çıkaran ve her dâim Allah diyen âşıklar için ise artık ölüm yoktur; zira âşık canı asla ölmez:

Allah diyen mahrum kalmaz

Âşık cânı hergiz ölmez

O gülşenin gülü solmaz

Gel Allah diyelim Allah (2/2)²⁶

Âşıkların başlıca vasıfları arasında gece gündüz inlemeleri, aşk kelâmını okumaları ve zulmetten kurtulup saâdet fecrini görmüş bahtiyarlardan olmaları bulunmaktadır (10/4). Yine âşıklar, Hak aşkını hazînelere bile değişmez (10/6), hak

yoldan firâr etmedikleri gibi âr da etmezler (32/5). Onlar dîdâra müştaktır ve cemâl için herşeyden, hatta candan bile geçerler; zira onlar aşk şarabından içmişlerdir (68/2).

Şiirlerinde âşıkların vasıfları üzerinde ayrıntılı bir şekilde duran Mehmed Tâlib Efendi, bir ilâhîsinde ise kimlere âşık denilemeyeceğini belirtir. Buna göre Hakk'ın isminin zevkini tatmayan, bir kâmilin elinden tutmayan (43/2), gözünden yaş akıtmayan (43/4), doğru yolu bilmesine rağmen gitmeyen (43/5) ve nihayet yedi deryâyı hazm edip yutmayan âşık değildir (43/6).

3. Kesret, mâsivâ-vaahdet

Kelime anlamı çokluk demek olan kesretin tasavvuf terminolojisindeki anlamı, bir olan Hakk'ın, isim ve sıfatlarıyla tecellî edip çokluk hâlinde görünmesidir. Sivâ veya mâsivâ, kesreti ifade eden kavramlardan olup vahdete ulaşmak için mâsivâdan geçmek, gönülden kesreti çıkarmak gerekir (14/5). Allah'ın tecellisine mazhar olmak ve sır kapısını aralamak da ancak bu şekilde mümkün olabilir (5/5). Bu nedendir ki şâirimiz, hem kendisi mâsivâdan elini çektiğini dile getirir (52/5), hem de sâliklere mâsivâyâ bakmamalarını, kesrete meyletmemelerini ve sivâ sevgisini terk etmelerini öğütler (4/1).²⁷

Kelime anlamı birlik demek olan vaahdet ise, kesretin gerçek bir varlığının bulunmadığını kavrayıp mutlak var olarak sadece Hakk'ı görmeye denir.²⁸ Şâirimize göre, vahdete ermek tevhîd ile mümkündür. İşi dâimâ tevhîd olan cümleden geçer, vahdete erer ve böylesi kişilerin her gecesi Kadir, gündüzü de bayram olur:

Dâ'im işin tevhîd ola
Geç cümleden tefrîd ola
Gecen Kadr günün 'îd ola
Gel Hak yoluna gidelim (15/2)

4. Nefis

Sözlük anlamı benlik, can, ruh, aşağı duygular vb. olan nefis, kulun kötü huyları, çirkin vasıfları, kötü his ve huyların mahalli olan cism-i latîf şeklinde de tanımlanmaktadır.²⁹

Mehmed Tâlib Efendi, "İnsâfa gel, insâfa gel" nakarat mısralı bir ilâhîsinde nefsin başlıca özelliklerini sıralar. Buna göre nefis hayli kötü olup cürmüne nihâyet yoktur. Dünyayı sevmek başlıca hasletidir ve onun iyilerle ülfeti de yoktur (11/1-2). Şâirimiz, yol kesici eşkiya (27/4), Firavun (6/2), dev (81/5), canavar (43/2) vs. birçok olumsuz unsura benzettiği nefsi ayrıca, sâlikleri doğru yoldan alıkoyan bir düşmana ve sâlik ile Allah arasındaki bir engele benzetir (15/5, 80/1). Bu düşmanın mağlup edilmesi ve engelin aradan kaldırılması ise ancak tevhîd ile mümkündür (17/6). O, nefsin tehlikeleri konusunda da sık sık sâlikleri uyandır ve nefse uymamaları hususunda onlara öğütler verir (27/3, 38/4, 40/5).³⁰

Nefse murâdın vermegil

Başa gavgâyı dermegil

Gafletle begim durmagıl

Âkil olan böyle eder (22/3)

Nefis karşısındaki tavrına ve hassasiyetine rağmen Mehmed Tâlib Efendi'nin de zaman zaman nefesine uyduğu ve bundan ötürü pişmanlık duyduğu görülür:

Gücümüz yetdikçe nefsile yeldik

Zenb ü isyân hadden aşdığın bildik

Şimdi nâdim olup kapına geldik

Efendim zikrini dilden ayırma (9/5)

5. Ölmeden önce ölmek

Tasavvuf kültüründe iki türlü ölümden söz edilir. Bunlardan biri doğal veya zarurî ölüm (mevt-i ıztırârî); diğeri ise irâdî ölümdür (mevt-i ihtiyârî). Irâdî ölüm daha ziyade, tasavvufun önemli terimlerinden biri olan “ölmeden önce ölmek” şeklinde ifade edilir. Yine tasavvuf kültüründe kişiyi irâdî ölüme ulaştıran belli esaslardan bahsedilir. Tövbe, zühd, tevekkül, kanaat, uzlet, mâsivâyı terk, zikir vb. unsurlardan oluşan bu esaslar³¹, esasen Mehmed Tâlib Efendi'nin divânçesinin tamamında işlenmiş olduğunu gördüğümüz unsurlardır. Bir başka deyişle, divânçede bulunan şiirlerin neredeyse tamamı, irâdî ölüme ulaştıracak olan unsurlara yer verilmek suretiyle, “ölmeden önce ölmek” temi etrafında kurulanmış gibidir.

Şâirimize göre, Allah'ın yakınlığını elde etmek isteyen kişi devamlı yaratıcıyı anmalı, hatta uğruna canını, benliğini fedâ edip ölmeden önce ölmelidir:

Bulam dersen kurb-ı Mevlâ

Zikr eyle Allah'ı cânâ

Cân eylegil bunda fedâ

Ölmezden evvel ölegör (16/2)

Ölümsüzlüğe ulaşmanın yegâne yolu ölmeden önce ölmekten geçmektedir. Bunun için ise öncelikle bir kâmile uyup doğru yolu bulmak gereklidir (38/5). Ölmeden önce ölmeyi başaran âşıklar dostun cemâlini görmüş ve bâki hayata ermişlerdir. Artık onlar için ölüm de yoktur (82/8).

6. Seyr ü sülûk

Seyr ü sülûk ise tasavvufta, Hakk'a ermek veya Allah'a ulaşmak için bir rehberin, bir mürşid-i kâmilin öncülüğünde ve denetiminde çıkılan manevî ve rûhî yolculuk anlamındadır.³²

Mehmed Tâlib Efendi'ye göre seyr ü sülûk, Allah'a ulaşmak için ahlâkı güzelleştirmektir. Kalpten her türlü şüpheyi atmak ve ahlâkın mükemmel bir hâle gel-

Şeyh Mustafa Devatî Efendi Camii

mesi için sâlikin yıllarca sülûk etmesi gerekir (43/3). Sülûk aynı zamanda peygamber mesleğidir. Bu mesleğin icrâsı ise herşeyden önce peygamberin yolundan gitmeye ve aza kanaat etmeye bağlıdır:

Tutalım şer‘-i resûlü uyalım mesleğine

Aza kâni‘ olalım lutf edelim sâlikler (72/7)

7. Zikir

Sözlük anlamı anmak, hatırlamak, yâd etmek olan zikir, tasavvufta Allah’ın anmak, hatırlamak ve unutmamak anlamlarına gelmektedir.³³

Mehmed Tâlib Efendi, “zikrullah ile” nakarat mısralı ilâhisinde, mâsivâ sevgisinin

Şeyh Mustafa Devatî Efendi Camii Kitabesi

gönülden gitmesinin, kalbin parlak bir ayna hâline gelmesinin ve sûfinin safâyâ erişmesinin hep Allah'ı zikretmek ile mümkün olabileceğini belirtmiştir (26/1-6). Onun çok sevdiği zikir çeşitlerinin başında “kelime-i tevhîd zikri” gelmektedir. Mehmed Tâlib Efendi, kelime-i tevhîd zikrine özel bir önem vermiş ve “Lâ ilâhe illallah” (1/1), “Tevhîde gel tevhîde” (4/1), “Gel gönül tevhîd edelim” (7/1) vb. nakarat mısralı birçok ilâhî yazmıştır. Şâirimiz, “Lâ ilâhe illallah” nakarat mısralı yedi kıt'alık ilâhîsinde ise bu kez, kelime-i tevhîdin çeşitli özelliklerine yer vermiştir. Bunlar arasında dört kitabın manasının onda bulunması, cümle dertlerin devası olması, kulu yola getirmesi, ölmüş kalbi diriltmesi ve nihâyet hakikate erdirmesi yer almaktadır:

Ölmüş kalbi dirgüren

Tarîkâta turguran

Hakîkate irgüren

Lâ ilâhe illallah (1/6)

Şâirimizin çok sevdiği zikirlerden biri de “lafza-i celâl zikri”dir. Cemâlullaha âşık olanlar da, visâle tâlib olanlar da bu zikri dillerinden düşürmemelidir. Ayrıca bu zikir öylesine tesirlidir ki Allah diyen aslâ mahrum olmaz (2/2). Kemâle ulaşmak, menzile ermek için de bu zikre devam etmelidir. Bu zikir aynı zamanda, tevhîd nûruna ermenin ve sırları keşfetmenin de anahtarı durumundadır:

Hûdur açan envârı

Keşf eyleyen esrârı

Kasd et bulagör yârı

Gel Hû diyelim yâ Hû (3/2)

Sonuç

Tıpkı babası gibi Üsküdar'a bir câmi hediye etmek suretiyle bir yandan semtin maddî imarına,³⁴ bir gönül adamı kimliğiyle de manevî imarına önemli katkılarda bulunmuş olan Mehmed Tâlib Efendi, adı Üsküdarla özdeşleşmiş Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin önemli takipçilerinden biri, aynı zamanda önde gelen Celvetî şeyhlerinden biridir.

Onun tamamı tasavvufî manzûmelerden oluşan şiirleri, benzer birçok mutasavvıf şâirde olduğu gibi, duygu ve düşünceleri ile yaşadığı mânevî hâl ve keyfiyetin birer ifade ve yansımasından ibaret olmalarının yanında; sahip olunan bilgi, manevî birikim ve bizzat yaşanmış bir tecrübenin başkalarına aktarımı, paylaşılma isteği ve gayesinin bir tezahürü olarak da değerlendirilebilir. Dîvânçedeki şiirlere bakıldığında seçilen nazım türü ve şekillerinin, hatta veznin de tamamen bu gayeye hizmet ettiği ve bu yönüyle de tekke şiirinin genel özelliklerini yansıttığı görülür.

O, iradî ölümü, bir diğer ifadeyle kişiyi iradî ölüme ulaştıracak olan zikir vb. esasları şiirlerinin hâkim temaları hâline getirmiş, bu meyanda en çok tevhid ve mürşid-i kâmil unsurları üzerinde durmuştur.

Son söz olarak, Mehmed Tâlib Efendi'nin Üsküdar için anlam ve öneminin daha ziyade, pîri Azîz Mahmûd Hüdâyî hazretlerinin, şâirimizin ifadesiyle, "Üsküdar'da yaktığı çerâğın" daha geniş kitleleri aydınlatmasına sağladığı katkılarda saklı olduğunu bilhassa belirtmek gerekir.

DİPNOTLAR

¹ Sadettin Nüzhet Ergun'un yer verdiği, Mehmed Tâlib Efendi'nin bu tekkenin bânisi olduğu bilgisi doğru değildir (bk. Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, İstanbul 1943, I, 40).

² Uşşâkî-zâde, Seyyid İbrahim, *Zeyl-i Şakâyık* (nşr. Hans Joachim Kissling), Wiesbaden 1965, s. 561; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyiü'l-Fudalâ-I* (nşr. haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, III, 575; Safâyî, *Tezkire*, Bâyezid Devlet Ktp., Velîyüddin Efendi, 2549, s. 244; Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefâyât*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 1375, vrk. nr.:31a; Osman-zâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. Metin Akkuş-Ali Yılmaz), İstanbul 2006, III, 40; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308, IV, 183; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 36; Nuri Özcan, "Mehmed Efendi, Divitçizâde", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 451-452; Nuri Özcan, "Azîz Mahmud Hüdâyî Âsitânesinde Hizmet Etmiş Mûsikîşinas Şeyhler", *Azîz Mahmûd Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 20-22 Mayıs 2005, Üsküdar Belediyesi Yay., II, 269.

³ Şeyhî Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s. 575; Safâyî, *a.g.e.*, s. 244; Hasib Üsküdârî, *Vefeyât-ı Ekâbir-i İslâmiye*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, 3910, vrk. nr.: 2a; Hüseyin Ayvansarâyî ve Osman-zâde Hüseyin Vassâf ise Mehmed Tâlib Efendi'nin Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin halifelerinden Cennetî Efendi'den ahz-ı tarikat eylediğini bildirmektedir (bk. Hüseyin Ayvansarâyî, *a.g.e.*, vrk. nr.:31a; Osman-zâde Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, s. 40).

⁴ Şeyhî Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s. 575; Safâyî, *a.g.e.*, s. 244; Hüseyin Ayvansarâyî, *a.g.e.*, vrk. nr.:31a; Osman-zâde Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, s. 40; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. 183; Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, s. 36; Nuri Özcan, *DİA*, s. 451-452; Avni Erdemir, *Anadolu Sahası Musikîşinas Divan Şâirleri*, İstanbul 1999, s. 465; Ahsen Engin, *Mehmed Tâlib-i Üsküdârî'nin Divançesi'nin Edisyon Kritiği* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, 2002), s. 7. (Adı geçen tez, edisyon kritikli bir neşir olarak takdim edilmekle birlikte böyle olmayıp, eserin tespit edilebilen tek nüshasından hareketle hazırlanmış transkripsiyonlu bir neşirdir (Bayram Ali Kaya).

⁵ Safâyî, *a.g.e.*, s. 244; Mehmet Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî, Divân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri* (haz. Cemâl Kurnaz-Mustafa Tatçı), Ankara 2001, II, 577.

- ⁶ Uşşâkî-zâde, Seyyid İbrahim, *a.g.e.*, s. 561; Şeyhî Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s. 575; Hüseyin Ayvansarâyî, *a.g.e.*, vrk. nr.: 31a.
- ⁷ Uşşâkî-zâde, Seyyid İbrahim, *a.g.e.*, s. 561; Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, s. 36; Mahmut Kaplan, “Şuara Tez-kirelerine Göre Üsküdar Şâirleri”, Üsküdar Sempozyumu-I, 23-25 Mayıs 2003, *Bildiriler*, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2003, II, 237.
- ⁸ Şeyhî, *a.g.e.*, s. 575; Safâyî, *a.g.e.*, s. 244; Nuri Özcan, *Sempozyum Bildirileri*, s. 269.
- ⁹ Verilen şiir numaraları, Ahsen Engin tarafından hazırlanmış olan transkripsiyonlu neşirden alınmış olup parantez içinde verilen ilk numara şiir numarasını, taksim işaretinden sonra verilen ikinci numara ise dörtlük veya beyit numarasını göstermektedir.
- ¹⁰ bk. “Lâ ilâhe illallah” nakarat mısralı 1 nolu ilâhî ile Hüdâyî’nin 2 nolu ilâhîsi arasında (Azîz Mahmûd Hüdâyî, *Divân-ı İlâhiyât* (haz. Mustafa Tatcı-Musa Yıldız), İstanbul 2005, s. 17), “Gel Hû diyelim yâ Hû” nakarat mısralı 3 nolu ilâhî ile Hüdâyî’nin 33 nolu ilâhîsi arasında (Azîz Mahmûd Hüdâyî, *a.g.e.*, s. 85), “Tevhîde gel tevhîde” nakarat mısralı 4 nolu ilâhî ile Hüdâyî’nin 91 nolu ilâhîsi arasında (Azîz Mahmûd Hüdâyî, *a.g.e.*, s. 213).
- ¹¹ bk. “zıkrullah ile” nakarat mısralı 26 nolu ilâhî ile hem Hüdâyî’nin 160 nolu ilâhîsi (Azîz Mahmûd Hüdâyî, *a.g.e.*, s. 355), hem de bu ilâhîyi tanzîr eden Bahtî’nin şiiri arasında (Mehmed Tâlib Efendi’nin tanzîri, daha önce Azîz Mahmûd Hüdâyî hazretlerinin aynı redifli ünlü ilâhîsine bir nazîre yazan ve Bahtî mahlasıyla şiirler yazdığı bilinen I. Ahmed’in nazîresine daha yakındır. Hem bent sayısı, hem de aynen tekrarlanan nakarat mısralarının sayısı bakımından iki şiir arasındaki yakınlık ve benzerlik daha ileri düzeydedir. Dolayısıyla Mehmed Tâlib Efendi’nin ilgili şiirinin Bahtî’nin şiirine nazîre olması ihtimâli daha güçlüdür. Bahtî’nin şiiri için bk. Ahmed b. Seyfeddin, *Mecmua*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Bağdat 401, vrk. nr. 66a-67a; Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, İstanbul 1982, s. 62), “Gel gönül dost illerine gidelim” nakarat mısralı 31 nolu ilâhî ile Hüdâyî’nin 21 nolu ilâhîsi arasında (Azîz Mahmûd Hüdâyî, *a.g.e.*, s. 57), “Sensin yâ Resûlallah” nakarat mısralı 34 nolu ilâhî ile Hüdâyî’nin 36 nolu ilâhîsi arasında (Azîz Mahmûd Hüdâyî, *a.g.e.*, s. 93), “Yürü bülbül kadimî âşiyâna” nakarat mısralı 69 nolu ilâhî ile Hüdâyî’nin 231 nolu ilâhîsi arasında (Azîz Mahmûd Hüdâyî, *a.g.e.*, s. 494).
- ¹² Azîz Mahmûd Hüdâyî, *a.g.e.*, s. 59, 411, 469, 487.
- ¹³ bk. “Ya ben kime yalvarayım” nakarat mısralı 19 nolu ve “Er yarın Muhammed dîvânında bell’olur” nakarat mısralı 47 nolu ilâhî ile diğer Yûnusların ilgili ilâhîleri arasında (İskender Pala, *Yunus Emre*, Timaş Yay., İstanbul 1999, s. 95).
- ¹⁴ Abdülbâki Gölpinarlı, “Azîz Mahmûd Efendi (Şeyh Hüdâyî)”, *İstanbul Ansiklopedisi*, III, 1718-1722; Sadettin Nüzhet Ergun, *a.g.e.*, s. 30; Orhan Kemal Tavukçu, “Azîz Mahmûd Hüdâyî’nin Edebî Kişiliği”, Üsküdar Sempozyumu-I, 23-25 Mayıs 2003, *Bildiriler*, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2004, II, 277; Nuri Özcan, *Sempozyum Bildirileri*, s. 267.
- ¹⁵ Sadettin Nüzhet Ergun, *a.g.e.*, s. 40; Avni Erdemir, *a.g.e.*, s. 465.
- ¹⁶ Sadettin Nüzhet Ergun, *a.g.e.*, s. 76.
- ¹⁷ Nuri Özcan, *Sempozyum Bildirileri*, s. 270.
- ¹⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, s. 36; Mehmet Nâil Tuman, *a.g.e.*, s. 577.
- ¹⁹ Hüseyin Ayvansarâyî, *a.g.e.*, vrk. nr.: 31a; Osman-zâde Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, s. 40.
- ²⁰ Orhan Kemal Tavukçu, *a.g.e.*, 278; Mustafa Tatcı, “Üsküdarlı Bir Mutasavvıf Şâir: Mustafa Ma’nevî”, Üsküdar Sempozyumu-I, 23-25 Mayıs 2003, *Bildiriler*, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2004, II, 295.
- ²¹ Ahsen Engin, *a.g.e.*, s. 14.
- ²² Ahsen Engin, *a.g.e.*, s. 36-37.
- ²³ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1977, s. 59, 61-62.
- ²⁴ Ahsen Engin, *a.g.e.*, s. 25-26.
- ²⁵ Süleyman Uludağ, *a.g.e.*, s. 58.
- ²⁶ Ahsen Engin, *a.g.e.*, s. 25-26.
- ²⁷ Ahsen Engin, *a.g.e.*, s. 20.
- ²⁸ Süleyman Uludağ, *a.g.e.*, s. 309.
- ²⁹ *a.g.e.*, s. 405.

³⁰ Ahsen Engin, *a.g.e.*, s. 27-28.

³¹ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Edebiyat Yazıları*, İstanbul 1997, s. 85-86.

³² Süleyman Uludağ, *a.g.e.*, s. 467-468.

³³ *a.g.e.*, s. 588.

³⁴ Şâirimiz Üsküdar'da, tahminen 1675 yılında "Divitçi-zâde Mehmed Tâlib Efendi Câmii" adıyla bir câmi inşa ettirmiştir. Kaynaklarda Ahmediye Meydanı civarında, Gündoğumu Caddesi'nin sol tarafında bulunduğu kaydedilen ve ahşap olduğu zannedilen bu câmi, zamanla harap olmuş ve istek üzerine Sultan I. Mahmud tarafından kârgir olarak yeniden yaptırılmıştır. Dolayısıyla kaynaklarda Sultan I. Mahmud Câmii olarak da anılan bu eser, 1918 tarihindeki büyük Doğancılar yangınında tamamen yanmış ve günümüze ulaşamamıştır (Câmi hakkında ayrıntılı bilgi ve resimler için bk. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, I, 171-174).

Üsküdar'da Bir Mesnevihan Ali Behçet Efendi ve Muhiti

DOÇ. DR. BİLAL KEMİKLİ

Uludağ Üniversitesi

Tarîkat Şeyh-i mümtâzı Alî Behcet Efendi'dir

Harîm-i sırr-ı pâk-ı Mevlevî hem Nakşibendî'dir

Kemâl-i aşkla Vassâf'ı tebcîl eyler ol zâtı

Ferîd-i asr idi hem ârifânın ser-bülendidir

Hüseyin Vassaf

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî tasavvufî kişiliği ve düşünceleriyle Türk irfanına ve edebiyatına etki ettiği bilinen bir gerçektir. Bu etki, şehirlerin müstesna muhitlerinden olan Mevlevîhanelerde çilesini dolduran dervişin ruhanî aydınlanmasına paralel olarak, sanat ve edebiyatta kendisini hissettirir. Bir bilinç hâli olan bu ruhanî aydınlanma, tıpkı kamışın ney'e dönüşmesi gibi, dervişi incelterek ona bir çelebi tavır kazandırmıştır. Bu çelebi tavır, menkıbeleri, şiirleri, musikisi, geleneksel sanatları, sosyal ve beşeri ilişkileriyle şehirli kimliğini inşa eden en önemli kaynaktır. Üsküdar, içinde barındırdığı Mevlevîhaneye, bu kaynaktan yeterince yararlanmış olmalıdır.

Mevlâna'nın Türk kültür ve hayatına etkisi, onun düşüncelerinin müesses hale kavuşması anlamına gelen Mevlevîlikle sınırlı değildir. Zira onun bize bıraktığı en önemli miras olan Mesnevî, okunarak, yazılarak, üzerinde düşünülerek, şekli yapıdan bağımsız geniş ve derinlikli bir etki alanı inşa etmiştir. Bu etkiyi oluşturan kurum ise, mesnevîhanlıktır. Nitekim mesnevîhan, Mesnevî okuyarak ve şerhederek Mevlâna'nın fikir ve sanat dünyasına ilginin oluşmasını sağlamıştır. Bu mesnevîhanlardan birçoğu, Nakşîlik ve Halvetîlik gibi farklı irfânî muhitlere mensupturlar. Bu bakımdan Mevlâna'nın etkisi, onun estetik duyusu ve

Mevlana'nın sadaka isteyen adama seddini verışı (*Derviş çehizi*, s. 14)

kavrayışı, Mevlevîlîği aşmıştır.

Mesnevîhanlar içerisinde temayüz eden Nakşî-Müceddidî rehberlerden olan Ali Behçet Efendi, uzunca bir dönem Üsküdar Selimiye Tekkesinde irşat hizmetlerini ifa etmiş ve burayı adeta bir Mesnevîhâne'ye dönüştürmüştür. Son dönem sufî şahsiyetler arasında öne çıkan şahsiyetlerden birisi olan Ali Behçet Efendi, mesnevîhanlık müessesesine farklı bir tarz da kazandıran Mehmet Emin Kerkûkî(ö.1813)'nin çizgisinde okuttuğu derslerle ve yaptığı sohbetlerle Üsküdar'ın irfân hayatına ışık olmuştur. Bu ışık, Yahya Kemal'in ifade ettiği "dost ışıklar"ın da kaynağı olmalıdır. Burada kısaca "ışık insan" Ali Behçet Efendi ve oluşturduğu muhit inceleme konusu edilerek, mesnevîhanlık kurumunun Üsküdar'daki izi sürülecektir.

Arifân'ın ser-bülendi

Hüseyin Vassaf'ın *ârifânın ser-bülendi* olarak nitelendirdiği Ali Behçet Efendi kimdir? Ali Behçet Efendi, Mehmed Süreyya'nın ifadesiyle, *hüsni-hâl sahibi* bir

Mevleviler

kişidir. Kezâ Bursalı Mehmet Tahir'e göre de *ârif* bir zattır. Bu *hüsn-i hâl sahibi ve ârif zâtın* hakkında daha evvel bir iki çalışma yayınlanmıştır. Ancak onun eserlerinden yola çıkılarak, akademik anlamda daha kuşatıcı çalışmaların yapılması gerekir. Biz burada sadece mevcut bilgilerden yola çıkarak hayatına ilişkin küçük bir fotoğraf takdim edebiliriz¹.

Elimizdeki yegâne matbu eseri olan *Risâle-i Ubeydiyye-i Nakşbendiyyet*'de² künyesini Ali Behcet b. Ebî Bekr b. Hasan b. Hüseyin olarak kaydeden Ali Behcet Efendi, aslen Konyalıdır ve 22 Ekim 1727 (5 Rebülevvel 1140) tarihinde burada doğmuştur. Babası ve dedesi ilmiyedendir. İlk tahsilini aile ortamında almış ve bilahare Afyon'a giderek oradaki Divâne Mehmet Çelebi Dergâhı rehberlerinden Alaaddin Çelebi'nin özel öğrencileri arasında yerini almıştır. Alaaddin Çelebi'den *Avârifü'l-Maarif* ve *Hikem-i Atâiyye* gibi irfânî hayatın önemli eserlerinin yanında *Mesnevî*'yi de okumuştur. Bir süre ilmiye sınıfına intisap ederek çeşitli seviyelerde resmi görevde bulunmuştur.

Hüseyin Vassaf'ın naklettiğine göre, Ali Behcet Efendi, Ankara'da kadı naibi olarak görev yaparken mesleğinden istifa etmiş ve Afyon'a giderek Alaaddin

Efendi'nin rehberliğinde çileye girmiştir. Bir müddet sonra bizzat rehberinin delaletiyle Nakşî geleneğin önemli temsilcilerinden olan Mehmed Emin Kerkûkî (ö.1813)'nin halkasına girmek için Bursa'ya gelmiştir. Burada "ikmâl-ı sülûk" ile Nakşibendi, Kâdirî, Kübrevî, Sühreverdî, Çeştî ve Şettârî tarîklerinden icâzet almıştır (Sefine, II,194). Bilahare pirdaşı Sadrazam Derviş Mehmet Paşa'nın tavsiyesiyle II. Mahmud'un davetine mazhar olmuştur. Böylece Konya'dan Afyon'a oradan Bursa'ya çıkan yolculuğu, Bursa'da kemale ulaşmış ve tıpkı Üftade'nin tilmizi Aziz Mahmûd-ı Hüdâyi gibi, Üsküdar'da nihayete ermiştir. Padişahın emriyle, III. Selimin Üsküdar'da Selimiye Camii civarında ihyâ eylediği Nakşibendî zaviyesine, Nimetullah-ı Buhârî (ö. 1817)"nin vefatından sonra, postnişin olmuştur. Burada 16 Ocak 1823 (2 Cemâziyelevvel 1238)'te "dâr-ı bekâyâ" irtihaline kadar, altı yıllık kısa bir süre dâhilinde hizmet ifa etmiştir. Bununla birlikte, birçok eser telif etmiş³ ve pek çok kişiyi yetiştirmiştir.

Cenaze teşrifatını Kethüdâzâde Arif Efendi ifa eylemiş (Sefine, II, 195), namazını Fatih Emîr Buhârî Dergâhı postnişini Abdullah Ferdî Efendi (ö. 1516) kıldırması ve Mülkiye nazırı Saîd Pertev Paşa da şu tarihi düşürmüştür⁴:

Oku ey Fâtîha-hân hâtîme-i târihini

Göçdü da'vet-gehi didâra Cenâb-ı Behcet

Kabri Selimiye Dergâhı haziresinde olan Ali Behcet Efendi, Mevlevilikle Nakşîlik gibi, ilk bakışta bir birinden meşrep ve meslek itibarıyla farklı olduğu sanılan iki farklı yolu cem etmiş nadir kişilerden birisidir. Mamafih bir mesnevîhan olarak Mevlâna'nın düşünce ve estetik dünyasına dönük hizmetleriyle tebarüz etmesi hasebiyle olsa gerek, mezar taşında Mevlevî sikkesi vardır.

Elimizdeki kaynaklar, ilk Nakşî-Mesnevîhan olarak Neccarzâde Mustafa Rıza Efendi (ö. 1746)'yi zikrederler⁵. Şüphesiz Neccarzâde'den evvel de bazı Nakşî rehberlerin Mesnevî okumuş veya okutmuş olması ihtimal dâhilindedir. Ancak Neccarzâde'nin muhitiyle Nakşî çevrelerde Mesnevî'ye olan ilgi daha da gelişmiştir. Neccarzâde, Beşiktaş Mevlevîhânesi postnişini Mesnevîhan Mehmed Memiş Efendi (ö. 1723)'den *Mesnevî* okuyarak icâzet almıştır. Onun vesilesiyle irfana uyanan Muhammed Âgâh (ö.1770), bu neşveyi devam ettirerek bu yolda büyük bir çığır açan daha sonra Bursa'daki Emîniyye Tekkesinin kuracak olan Mehmed Emin Kerkûkî (ö.1813)'yi yetiştirmiştir⁶.

Mehmet Emin Kerkûkî'nin Nakşîlik-Mevlevilik yakınlaşmasına yaptığı katkı, halifesi Ali Behcet Efendi'nin faaliyetleriyle devam etmiştir⁷. Daha doğrusu Ali Behcet Efendi'nin dergâhta Nakşî-Müceddidî yolun esaslarını salıklere öğretmesinden başka, temayüz ettiği asıl yönü, üstadı Mehmed Emin Kerkûkî gibi *Mesnevî* başta olmak üzere *Avârîf-ü'l-meârif*, *Hikem-i Ataiyye* ve *Mektubat-ı Rabbanî* gibi irfani kültürün temel eserlerini okutmuştur. Bir bakıma o, Nakşîlik ile Mevleviliği tevhit etmiştir. Ancak esas ve erkân itibarıyla Nakşî olmakla birlikte, irfani bakış açısından tam bir Mevlevidir. Bu sebepledir ki, Hüseyin Vassaf' onu, "*urefâ-yı Mevleviyye ve ricâl-ı Nakşibendiyye'den*" bir kâmil olarak nitelendirir. Ali Behcet'in yetiştirdiği talebelerinden bir kısmı da

postnişin oldukları dergâhta Mesnevi okutmuşlardır. Bunlar:

1. Tahirağa Tekkesi postnişini İbrahim Hayrânî Efendi (ö.1844), bunun yerine geçen oğlu Mehmet Feyzullah Efendi (ö.1869) ve torunu Ali Behçet Efendi (ö.1878) mesnevihanlık geleneğini sürdürmüşlerdir.
2. Unkapanı'nda Emir Buharı Tekkesi postnişi olarak bulunan Mehmet Rıfka Efendi (ö.1854)
3. Derûnî Mehmet Efendi tekkesi postnişini Veliyeddin Efendi
4. Eyüp'te Şeyhülislam Tekkesi postnişini Ali Efendi (ö.1862) ve onun yerine geçen oğlu Mehmet Hasib Efendi (ö. 1891)

Ali Behçet Efendi, bizzat padişahın iradesiyle Üsküdar'a geldiğinden sarayla yakın ilişki kurmuş olmalıdır. Bu konuda çok ayrıntılı bir bilgimiz yok, ama Hüseyin Vassaf'ın naklettiğine göre, II Mahmud'un "pek ziyâde hürmet ve muhabet"ine mazhar olmuştur (Sefine, II, 198). Mamafih onun muhitinde sarayda önemli görevlerde bulunmuş olan zevatın olması da bu ilişkinin seviyesini gösterir mahiyettedir. Burada *Sefine*'den yola çıkarak Ali Behçet Efendi'nin oluşturduğu muhiti dikkatlere arzetmek için ondan feyz alan, dolayısıyla Üsküdar'ın *dost ışıklarından* irfanî anlamda aydınlanan devlet, ilim ve sanat adamlarından bazılarını burada zikretmek mümkündür. Yukarıda ismini zikrettiğimiz dönemin ünlü sûfî şahsiyetlerinden İbrâhim-i Hayrânî'den başka, bir dönem Mülkiye Nazırı olarak da görev yapan Muhammed Said Pertev Paşa, Humbarahane Nâzırı Ahmet Hamdi Efendi, Ahmet Buhârî Dergâhı postnişinlerinden Rıfka Efendi, Meclîs-i Meşâyih reisi Hafız Feyzullah Efendi, Eyüp'te Şeyhülislâm dergâhı şeyhi Ali Uşşâkî Efendi, Beşirağa Dergâhı postnişini Hattat Hüsnü Efendi, Vezneciler'de Derûnî Dergâhı şeyhi Veliyüddin Efendi, Sinop'ta Seyid İbrâhim Bilâl Dergâhı şeyhi Halil Sâib Efendi, müderris Ali Câmî Efendi, meşhur kethüdâ Hâlet Efendi, Takvîmhâne-i âmire nâzırı şâir Lebîb Efendi, Baruthâne nâzırı Muhammed Said Efendi, Kethüdâzâde Mehmed Ârif Efendi, Şem'î Molla, Sâid Mücib Efendi, Seyfullâh Efendi, Üsküdârî Şeyh Muhammed Nazîf Efendi, Seyyid Niyâzî ve Şeyhülislâm Turşucuzâde Ahmet Muhtar Efendi. İsmi burada zikredilen zevatın hemen hepsi, irfanî anlamda Ali Behçet Efendi'nin rahle-i tedrisinden geçmişlerdir. Bunlardan başka, el-Hâc Muhammed Nûrî Efendi gibi, ondan "neşr-i feyz eden" zevat vardır. Bu zat Yeniçeriliğin ilgasından sonra Hacıbektâş Hângâhı şeyhi olan Kayserili Nakşî mürşidi Muhammed Said Efendi'den yolun esaslarını öğrenmiş; ancak kemâle Behçet Efendi'nin huzurunda ulaşmıştır (Sefine, II, 128). Burada dikkatimizi çeken husus şudur: Üsküdar'da Selimiye Dergâhında oluşan irfanî muhit, hem devlet ricali içerisinde derin bir nüfuza sahiptir, hem de yetiştirdiği rehberlerle İstanbul'un değişik semtlerinde ve Anadolu'nun bazı şehirlerinde etkili olmuştur. Ali Behçet Efendi, döneminde, Üsküdar'ın İstanbul'a ve Anadolu'ya açılan manevi kapısı olmuştur.

Dikkat edilirse, Ali Behçet Efendi'nin Üsküdar Selimiye'de inşa ettiği muhit, Osmanlı'nın son yüzyılının en mümtaz şahsiyetlerinden oluşmaktadır. Bunların

Semah Esnasında Mevleviler

her birisi hakkında ayrıntılı çalışmalar yapmak icap eder. Fakat biz burada bu isimler üzerinde burada teker teker durma imkânına sahip değiliz. Sadece birkaçını dikkatlerinize arz etmiş olduk. Mamafih yine burada zikredilmesi gereken iki önemli isim daha vardır: Bunlardan ilki “mesnevîhân-ı meşhur” Hüsameddin Efendi, ötekisi ise, bilahare Meclîs-i meşâyih reisi de olan *şeyhü'l-meşâyih*, *reisu'l-kurrâ* olarak da bilinen Eyüp'te Murâd-ı Buhârî dergâhı postnişini Hafız Feyzullah Efendi'dir. Hatûniyye Dergâhı postnişini Mesnevîhân-ı meşhur Hüsameddin Efendi, esasen, Ali Behçet Efendi'nin pirdaşdır. Hüseyin Vassaf'a göre mürşidi Mehmed Emin Kerkûkî'nin irtihalinden sonra Ali Behçet Efendi'nin huzurunda “tecdîd-i bey'at” etmiştir (Sefine, II, 206). Bu hususun sahilîği ayrı bir tartışma konusudur, ancak her iki azizin aralarında yakın bir ilişkinin olduğu da açıktır.

Burada belki hatırlatılması gereken isimlerden birisi de Kethüdâzâde Mehmet Ârif Efendi'dir. Mehmet Ârif Efendi, Beşiktaş cemiyet-i ilmiyesi içerisinde yer almış âlim bir zattır. Öğrencilerinden Emîn Efendi'nin kaleme aldığı *Menâkıb-ı Kethüdâzâde el-Hâc Mehmed Ârif Efendi* isimli eser yakın bir geçmişti günümüz okuyucusuna sunulmuştur. Sadece bu kitap bile, Ali Behçet Efendi'nin ilim ve irfan hayatına katkısını tahlil bakımından kâfidir. Demem o ki, Ali Behçet Efendi'nin muhiti, daha sonraki dönemlerde farklı ilim ve irfan çevrelerinin tesisine imkan sağlamıştır. Onun Üsküdar'daki manevî etkisi de halifesi İbrâhîm-i Hayrânî, oğlu Hidâyetu'llâh ve torunu Muhammed Saîd aracılığı ile devam etmiştir. Keza silsile itibariyle ona ulaşan, mesela Üsküdarlı Balabanî Şeyh Hasan Hüsnu gibi zatların hizmetleriyle de varlık kazanmıştır.

Üsküdar Mevlevihanesi

Netice-i kelâm

Mesnevî, Mevlânâ'dan geriye kalan en önemli kültürel ve edebi mirâs olarak, geçen asırda irfânî hayatı beslemeye devam etmiştir. Üsküdar, hem bağında barındırdığı Mevlevihane, hem de Ali Behçet Efendi gibi mesnevihanların oluşturduğu muhitlerle bu ruhânî gıdadan en çok faydalanan şehirlerimizden birisi olmuştur. Üsküdar'da Mesnevî okuma geleneği, daha sonraki dönemlerde, Ahmed Remzî Dede (ö. 1944)'nin Sultan Mustafa Camii'ndeki dersleriyle devam etmiştir. Günümüzde Ali Behçet Efendi'nin ilim ve irfan geleneğini sürdüren var mıdır? Bunu bilemiyorum. Ancak, süre gelen göçler, çarpık yapılaşma ve yozlaşan değerlere rağmen, hala Mesnevî'nin Üsküdar'ın ruhanî havasına tesir ettiği ve edeceği aşikârdır.

DİPNOTLAR

¹ Hüseyin Vassaf, Ali Behçet Efendi'nin hayatına ilişkin ilk müstakil risaleyi *Terceme-i Hâl-i Hazret-i Şeyh Ali Behcet Konevî* adıyla kaleme almıştır. Kataloglar bu risalenin İÜ kütüphanesi'nde bulunan İbnülemin Koleksiyonunda 2760/4 numarayla kayıtlı olduğunu ifade etmektedir. Bu koleksiyonun Marmara depremi dolayısıyla hasar gören Kütüphane binasından çıkartıldığı bilinmektedir. O zamandan bu yana buradaki eserlerden sağlıklı bir şekilde yararlanma imkânı kalmamıştır. Her ne kadar Vassaf bu risaledeki bilgileri *Sefîne*'ye aldığı düşünülse de, risaleyi de görmek isterdik. Bu vesileyle kıymetli yazmaların olduğu İbnülemin koleksiyonunun yeniden eski yerinde araştırmacının hizmete sunulması gerektiğini bu vesileyle söylemek isterim.

Bu tebliğde *Sefîne* (Haz. M. Akkuş, Ali Yılmaz, I-V, İstanbul, 2006)'nin yeni neşrinden yararlanılmış, metin içerisinde eserin ildi ve sayfa numarası gösterilmiştir.

² Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1260'da yayımlanan bu eser, bir yüksek lisans tezine ve iki ilmi makaleye konu olmuştur. Bkz: Melahat Haksever, *Ali Behçet efendi ve Risâle-i Ubeydiyye-i Nakşibendiyye Adlı Eserine Göre Tasavvuf Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001; Mahmut Yücer, "Selimiye tekkesi Şeyhi Ali Behçet Efendi ve Risâle-i Ubeydiyye-i Nakşibendiyye'si", *II. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler-II*, (Ed. Zekeriya Kurşun vd.), 12-14 Mart 2004, İstanbul, 2005, 74-99; Yusuf Turan Günaydın, "Ali Behçet Efendi ve Risâle-i Ubeydiyye-i Nakşibendiyye'si", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, VII (17), Ankara, 2006, 217-235.

³ Daha evvel işaret edilen *Risâle-i Ubeydiyye-i Nakşibendiyye*'den başka Vassaf'ın zikrettiği eserleri şunlardır: *Becetü's-Sülûk*, *Divânçe*, *Hadikatü'l-Abdâl*, *Tercüme-i Hâl-i Ricâl-i Çeştiyye*, *Risâle-i Hâliyye ve Rûhâniyye ve Vâridât-ı Kalbiye*. Ancak bilhassa *Vâridât* ve *Divânçe*'sini öteden beri aramakta olduğum halde henüz her hangi bir kayda rastlayamadığımı da söylemeliyim. Eğer bu eserler bulun ise, geçen asrın çok önemli bir irfan hazinesinin izleri bilim âlemine sunulmuş olur.

⁴ Pertev paşa'nın bundan başka şu kıtayı da söylediğini Vassaf kaydeder:

Ey olan muntazır-ı feth-i kilid-i esrâr

Dide-i cânını kıl halka-i bâb-ı Behcet

Hâk-i dergâhı idüp sürme-i çeşm-i hak-bîn

Göresin nidüğünü feyz-i Cenâb-ı Behcet (Sefine, II, 196)

⁵ Neccar-zâdenin hayatı ve düşünceleri için bkz: Halil İbrahim Şimşek, "Mesnevîhân Bir Müceddidiyye Şeyhi: Neccârzâde Mustafa Rıza'nın Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri", *Tasavvuf, Mevlânâ Özel Sayısı*, XIV (Ocak-Haziran, 2005), 159-178.

⁶ Bu tekke ve Mehmet Emin Kerkükî Efendi'nin ailesi hakkında önemli bir okuma için bkz: Banu Demirağ, *Manolya Ağacının Kökleri*, İstanbul, 2000. Ayrıca bkz: Hasan Basri Öcalan, "Bursada Bir Mesnevîhan: Mehmed Emin Kerkükî", *I. Uluslararası Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevîhâneler Sempozyumu Bildirileri* (19-21 Aralık 2001-Manisa), Manisa, 2002, 147-160; Mustafa Kara, "Mehmet Emin Kerkükî ve Eminiyeye Dergâhı", *Manolya Ağacının Kökleri*, İstanbul, 2007, 18-23.

⁷ Nihat Azamat, "Ali Behçet Efendi", *DİA*, II, İstanbul, 1989, 382.

İki Pîrin Şeyhi: Köstendilli Ali Alâeddin Efendi (1053-54/1643-44-1143/1730)

DR. SEMİH CEYHAN

TDV İSAM

“Üsküdarlı olabilmek için bu mübârek beldenin geçmişini ve evliyâsını tanımak, yüzyılların tesis ettiği örf ve âdetlerine sahip çıkmak, bunları korumak ve bizzat yaşamak lâzımdır.”

(Ahmet Yüksel Özemre)¹

Bu yazının iki amacı vardır: Birincisi, Halvetî-Cerrâhiyye'nin piri Hz. Pîr Nûreddin Cerrâhî (1089/1678-1133/1721) ile Halvetî-Raûfiyye'nin piri Üsküdarlı Seyyid Ahmed Raûfî'nin (1068/1657-1170/1757) şeyhleri Üsküdar-Selâmi Ali Mahallesi, Toygar Hamza'da medfûn Köstendilli Ali Alâeddin Efendi'nin hayatını incelemek; ikincisi müftü ve aynı zamanda muhakkik bir sufi olan Köstendilli'nin diğer bir halifesi Mehmed Şühûdî'nin (ö. 1126/1714) şeyhinin sözlerinden derlediği *Telvîhât-ı Sübhâniyye ve Mülhemât-ı Rabbâniyye*² adlı Arapça esere dayanarak Köstendilli'nin vahdet-i vücûd anlayışı temelli tasavvufî düşünce yöntemini (tahkik tavrını) tespit etmeye çalışmak.

Hayatı: Köstendil'den İstanbul-Üsküdar'a-Müftülükten Tekke Şeyhliğine

Kaynaklarda hayatı hakkında detaylı bilgilere sahip olmadığımız Köstendilli Ali Alâeddin Efendi h. 1053-54 (1643-44) tarihinde günümüz Bulgaristan sınırları

Halvetî Tacları (Nurhan Atasoy, *Derviş Çehizi*, İstanbul 2000, s. 69)

içinde bulunan Köstendil’de (Sofya yakınlarında) doğdu.³ İsmi Ali, mahlasları Alâeddîn’dir.⁴ Mehmed Şühûdî *Telvîhât* ve *Dîvân*’ında şeyhini “Abdurrahman (Abdurrahîm?) er-Rahmânî” adıyla da zikretmiştir.⁵ Köstendilli’nin soyu Hz. Ömer’e dayanır.⁶ Naklî ve aklî ilimleri Köstendil’de tamamlayıp hadis ilminde mütebahhir bir âlim olduktan sonra Lofça’ya gitmiş, Halvetî-Hayâtiyye gibi Rumeli’de yaygın tarikatlardan biri olan Halvetî-Ramazâniyye’nin şeyhlerinden Fâzıl Ali Lofçavî’ye (ö. 1095/1683) intisap etmiş ve irşad icâzeti almıştır.⁷ Öte yandan sünnî ve müteşerrî bir velî olarak bâtında Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî’ye müntesiptir.⁸

Köstendilli’nin âilesi hakkında bilgiler, Fazıl Ali Lofçavî’nin halifelerinden Seyyid Abdülaziz Efendi’nin damadı, eşinin isminin de Havva Bacı Hatun olduğundan ibarettir. Kayınpederi Seyyid Abdülaziz Efendi, 1120’de (1708) vefat ederek Üsküdar’a defnedilmiştir.⁹

Köstendilli’nin tarikat silsilesi şöyledir:

Seyyid Yahyâ Şîrvânî
 Mehmed Erzincânî
 Tâceddin İbrahim Kâmil
 Alâeddin Uşşâkî
 Şemseddin Ahmed Marmaravî
 İzzeddin Ali Karamânî
 Kasım Çelebi

Muhyiddin Mehmed Karahisârî

Ramazan-ı Mahfî

Mestçi Ali er-Rûmî

Mestçizâde İbrahim er-Rûmî

Debbâğ Ali er-Rûmî

Fazıl Ali Lofçavî

Ali Alâeddin Köstendilî¹⁰

Köstendilli Ali Alâaddin Efendi, Halvetî-Ramazâniyye yolunda erkân icrâ etmesinin yanında Köstendil müftülüğü de yapmıştır.¹¹ Bu sebeple mâhiyette bir tavırda farklı zâhir- bâtın yollarını birleştiren muhakkik bir meşrebe sahiptir.

Köstendil'den İstanbul'a teşrîf ederek, Cerrâhî meşâyihinden İbrahim Fahreddin Efendi'ye göre önce Yedikule civârındaki Hacı Evhad (Hacı Evhadüddin) dergâhında Abdülâhad Nûrî (ö. 1061/1651) halîfelerinden Halvetî-Sivâsî Kutup Hüseyin Efendi'nin (ö. 1105/1693) vefatının akabinde yerine postnişin olmuştur.¹² Böylelikle dergâh Halvetî-Sivâsiyye'den sonra bir müddet Halvetî-Ramazâniyye'ye intikal etmiştir.

Köstendilli'nin İstanbul'a yerleşmesi hakkında kaynaklarda farklı tarihler bulunmakla birlikte, İbrahim Fahreddin Efendi'nin söz konusu rivayeti ve Köstendilli halifesi Nureddîn Cerrâhî'nin Mısır-Kâhire Mevleviyeti'ne (Başkadılığına) tayin tarihi olan h. 1108'den (1696) öncesinde İstanbul'a gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir.¹³ Zira Hz. Cerrâhî, bu tarihten önce şeyhine intisap etmiş ve başkadılık görevine gitmeyi reddetmiştir. İbrahim Fahreddin Efendi, Köstendilli'nin Hacı Evhad tekkesinden ulemânın teveccühü ve padişah irâdesiyle Köstendil müftülüğüne tayin edildiğini, müftülüğün yanı sıra Köstendil'de kendi nâmına inşâ ettirdiği bir tekkede şeyhlik yaptığını kaydetmektedir.¹⁴

Şeyh Ali Alâaddin Efendi'nin Hacı Evhad ve Köstendilli tekkelerinden sonra müftülüğü bırakarak şeyhlik yaptığı üçüncü tekke Üsküdar Selâmi Ali Efendi tekkesidir. İbrahim Fahreddin Efendi ve Hüseyin Vassâf'a göre Köstendilli'nin bu tekkeye tayini, Şeyhülharem ve Dârü's-saâde ağası (Hacı) Beşir Ağa'nın (ö. 1159/ 1746)¹⁵, Köstendil'den hac için Medîne'ye gelen Şeyh Ali Alâaddin Efendi ile Hz. Peygamber'in hücre-i saaâdetlerinde karşılaşması ve hac dönüşü Beşir Ağa'nın garip olayı Sultan III. Ahmed'e bildirmesinden sonradır. Hüseyin Vassâf'ın diliyle Beşir Ağa'nın şâhid olduğu olay şöyledir: "Dârü's-saâde ağası Koca Beşir Ağa, Medîne-i Münevvere'de Şeyhu'l-Harem iken bir vak'aya şâhid olmuştur. O da, Köstendil müftüsü huzûr-ı saâdete gelip dâimâ tahkîk-i ahâdis (hadisleri tahkîk) eder imiş. Beşir Ağa, Der-saâdet'e dönüşünde Sultan III. Ahmed'in huzûruna kabûl olunarak, orada gördüğü garip ahvâlden bahs ederken, "Efendim, Harem-i Şerîf'in geceleri kapıları kapandıktan sonra, bir mübârek zât Hz. Peygamber'e muvâcehe penceresinin önüne doğru gelip, iki üç gecede bir muvâcehede bulunurdu. Bir müddet sonra geri dönerdi. Dönüş esnasında da gözden nihân olurdu. Bu, merâkımı mûcib oldu. Bir gece bekledim, yine geldi,

geri dönerken karşıladım, kim olduğunu sordum. Köstendil Müftüsü olduğunu, hadisleri tahkik için huzûr-ı saâdete gelip gittiğini (yatsı namazına Köstendil’de hâzır olacağını)¹⁶ söyledi.” dedikte pâdişâh, “Bu zâtı İstanbul’a dâvet edelim, görüseyim” diye ârzuladı. Şeyhu’l-islâm Efendi vâsıtasıyla vukû bulan davet üzerine Köstendil’den Der-saâdet’e teşrif buyurmuşlardır.”¹⁷

Hüseyin Vassâf’a göre İstanbul’a gelip Lâle devrinin meşhur Şeyhülişlâmı Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1156/1743)¹⁸ ile görüşen Köstendilli, kendisine padişah tarafından maaş tahsis edildiğini duyduğunda, beytü’l-mâlden maaş almanın mesleğine muvâfık olmadığını ve tekrar Köstendil’e geri dönmek için kendisine müsâade edilmesini istemiştir. Şeyhülişlâm’ın durumu bildirmesi üzerine, Sultan III. Ahmed bir tekke meşihatının kendisine tevcih edilmesi gerektiğini fermân buyurmuş, Köstendilli akabinde hâlihazırda meşihatlik makamı boş bulunan Üsküdar Selâmi Ali Efendi dergâhında postnişin olmuştur.¹⁹ Köstendilli eliyle Hacı Evhad dergâhı Halvetî-Sivâsiyye’den Halvetî-Ramazâniyye’ye geçtiği gibi, Selâmî Ali Efendi dergâhı da Celvetîlikten Ramazânilige intikal etmiştir.

Sultan’ın, Köstendilli’nin tayinini bildiren 28 Sefer 1133 (12 Aralık 1720) tarihli fermânı şöyledir:

[BOA, (Muallim) Cevdet tasnîfi, Evkaf Kısmı nr. 4338]

Velînîmetimiz Efendimiz Hz. Pîr-i münîr Muhammed Nüreddîn Cerrâhî (k.s.) hazretlerinin mürşîd-i âlileri Hz. Şeyh Ali Alâaddîn Köstendilli hazretlerinin eş-Şeyh Selâmi Ali Efendi Vakfından Üsküdar’da Solak Sinan Mahallesiindeki Dergâhta irşâd görevine devâm etmesine dâir Sultan III. Ahmed tarafından vâki olan fermân-ı şahânedir:

“Nîsân-ı şerîf-i âlîşân-ı sâmi-mekân-ı sultânî ve tuğrây-ı garrây-ı cihân-sitân-ı hâk_nî hükmü oldur ki,

Üsküdar’da Solak Sinan mahallesinde vâki’ eş-Şeyh Selâmi Efendi Vakfı tekkesinin vazîfe-i muâyylene ile şeyhi olan Şeyh Mehmed bin Sun’ullah fevt olup mahlûl olmakla mahlûlünden işbu râfi’-i tevkî’-i refi’u’ş-şân-ı hâk_nî kıdvetü’s-sülehâi’s-sâlikîn eş-Şeyh Ali Köstendilî -zîde salâhûhuya- tevcih olunup yedine berât-ı şerîfin verilmek üzere a’lemi’l-ulemâi’l-mütebahhirîn efdalül’l-fudalâi’l-müteverri’in bi’l-fiil Şeyhülişlâm Mevlânâ Abdullah edâmallâhu teâlâ fezâilehu işâret etmekle işâreti mücebince tevcih olunmak bâbında fermân-ı âlîşânım sâdır olmağın hakkında mezîd-i inâyet-i pâdişâhânem zuhûra getirüp Mevlânâ-yı müşârun ileyhin işâreti ve bin yüz otuz üç senesi Saferu’l-hayrının yirmi beşinci günü târihiyle müverrah verilen rûs-i hümâyunun mücebince tevcih edüp bu berât-ı hümâyûn-i izzet-makrûnı verdim ve buyurdum ki, merkûm Şeyh Ali Köstendilî zîde salâhûhuya varup müteveffâ-yı mezbûr yedinde tekke-i mezkûrda şeyh olup hizmet-i lâzimesin kemâ yenbağî mer’î ve müeddî kıldıktan sonra bundan evvel vazîfe-i muayyenesiyle şeyh olanlar ne minvâl üzre mutasarrif olagelmışler ise merkûm eş-Şeyh Ali Köstendilî -zîde salâhûhu- dahî ol minvâl üzre vazîfe-i muayyenesin evkâf-ı mezbûre mahsûlünden mütevellisi olanlardan alup mutasarrif ola. Ol bâbda efrâd-ı âferîdeden hiç ferd vechen fi’l-vücûh

mâni' ve mezâhim olmayup dahl ve taarruz kılmaya şöyle bilesiz, alâmet-i şerîfeme itimâd kılasız.

Tahriren fi'l-yevmi'-sâmin işrîn fî Saferi'l-hayr, sene selâs ve selâsîn ve mie ve elf.

Bi-mahrûse-i Konstantıniyye"²⁰

Şakâyık zeyli müellifi Fındıklılı İsmet Efendi'ye göre, Köstendilli önce Üsküdar'da bir konakta tadrîs ve teslîk faaliyetinde bulunmuşlar, sonrasında h. 1143'te (1730) hall olunan Selâmi Ali Efendi Celvetî tekkesi postnişinliğine tayin edilmişlerdir.²¹ İsmet Efendi fermandaki h. 1133 tarihini sehven h. 1143 şeklinde kaydetmiş olmalıdır. Öte yandan h. 1143 (1730) Köstendilli'nin vefat tarihidir.²²

Üsküdar Selâmi Ali Efendi Tekkesi ve Köstendilli'nin Kabri

H. 1133 (1720) tarihinden itibâren Köstendilli'nin görev yaptığı üçüncü tekke Selâmi Ali Efendi tekkesidir. Köstendilli gibi vahdet-i vücûd tavrıyla ön plana çıkan Celvetî Şeyh Selâmi Ali Efendi'nin (ö. 1104/1692) tahmînen h. 1087'de (1677) ilk yaptırdığı, Üsküdar Toygartepesi, Selâmsız semti Selâmi Ali Mahallesi (fermanda Solak Sinan Mahallesi) Kâtibim Azîz Bey Sokağı'ndaki tekkedir.²³ Tekkenin ilk şeyhi, Selâmi Ali Efendi'nin halifesi Kütahyalı Celvetî Şeyh Fenâî Ali Efendi'dir (ö. 1158/1745). H. 1126'da (1714) tekke meşîhatlığını terk etmiştir.²⁴ Yerine -Köstendilli'nin tayin fermanı dikkate alınırsa- Mehmed b. Sun'ullah adında yeni bir şeyh tayin edildiği ileri sürülebilir.²⁵ Mehmed b. Sun'ullah'ın vefatı üzerine tekke şeyhliği bir süre boş kalmıştır.

Köstendilli Ali Alâaddin Efendi, Mehmed b. Sun'ullah'tan sonra tekkenin üçüncü şeyhidir. Burada göreve başlangıç tarihi h. 1133'den (1720) vefat tarihi h. 1143'e (1730) kadar yaklaşık on yıl âyîn-i tarîkat icrâ etmiştir. Doksan yaşlarında irtihal eden Şeyh Köstendilli'nin cenâzesi Aziz Mahmud Hüdâyî Âsitânesi'nden kaldırıldıktan sonra görev yaptığı Selâmi Ali Efendi tekke hazîresine defnedilir.²⁶

Köstendilli halifesi Mehmed Şühûdî, şeyhinin vefâtı üzerine şu kıt'ayı söylemiştir:

Kutb-ı a'zam imâm-ı rabbânî
Şeyh Abdurrahîm-i Rahmânî

Kıldı milk-i bekaya azm-i sefer
Eyleyip terk-i âlem-i fânî

Hayr-i makdem deyip Hüdâyî-ı kerîm
Mesken etti riyâz-ı rıdvânî

Selami Ali Efendi Camii Minare Kaidesi

Arz-ı dîdâr edip habîbine
Hoş tesellîler eyledi ânı

Cennetü'z-zâta erdi ol mahbûb
Kıldı tâvûs-ı rûhu cevelânî

Cür'asın kıldı ben gedâya atâ
Nûş edip câm-ı vaslı-ı sübhânî

Beyit:

Bâğ-ı vahdet âna makam olsun
Rûh-i pâkine sad selâm olsun²⁷

Köstendilli'nin yerine Pazarbaşı Şeyh el-Hac Ömer Efendi (ö. 1175/1761) geçer. Zâkir Şükrî'ye göre Ömer Efendi bir Ramazânî şeyhidir.²⁸ Buna göre Selâmi Ali Efendi Tekkesi'nde h. 1133-1175 (1720-1761) tarihleri arasında Celvetiyye'den

intikâlle Ramazâniyye erkânı icrâ edildiği söylenebilir. Öte yandan bazı muahhar kaynaklarda Ömer Efendi'nin bir Celvetî tekkesi olan İnâdiyye (Bandırmalı-zâde) Tekkesi Şeyhi Bandırmalı Yusuf Nizâmeddin Efendi'nin (ö. 1166/1752-53) oğlu olduğu da kaydedilmektedir.²⁹ Ömer Efendi'nin kabri, Köstendilli'nin yanı başındadır. Mezar taşı kitâbesinde Köstendilli'nin “oğulları” ifadesi geçmektedir. Buradaki “oğul” ifadesi muhtemelen Köstendilli'nin mânevi evlâdından olmasına işârettir. Nitekim hiç bir kaynakta Ömer Efendi, Köstendilli'nin halifeleri içinde zikredilmemektedir.

Köstendilli'nin açık türbesi hâlihazırda Üsküdar Toygar Tepesi, Selâmi Ali Mahallesi'ndeki yıkık tekkenin yan tarafında, Kâtibim Aziz Efendi Sokağı ile Edhem Ağa Sokağının birleştiği yerdedir.³⁰ Etrafı bir duvarla çevrili bulunan türbenin duvarına, yeni yazı ile yazılmış şu mermer kitâbe konmuştur:³¹

“Tarîkat-ı Halvetiyye'den, hâtemü'l-müçtehidîn pîri Muhammed Nûreddîn-i Cerrâhî Hazretlerinin mürşid-i azîzi, Köstendil müftî-i kibârı, ricâlullahdan Hazret-i Şeyh Ali Alâaddîn-i Halvetî (k.s.) 1143 (1730-31) ile haremi Havvâ Bacı Hatun 1167 (Ağustos 1754), oğulları Hazret-i Şeyh Ömer-i Halvetî 1175 (1761-62) (k.s.) için el-Fâtihâ”

Büyük taçlı şâhidesi üzerindeki kitâbe şöyledir:

“Hâdimu'l-fukarâ eş-Şeyh Ali Halvetî el-ma'rûf Köstendilî ruhiçün el-Fâtihâ Sene 1143”

Hüseyin Vassâf, Köstendilli'nin *Kasîde-i Münferice Şerhi* yazdığını, *Tâbirnâme ve Tarîkatnâme*'si olduğunu söylese de³², kütüphâne taramalarında bu eserler henüz tespit edilememiştir. Bu itibarla Şeyh'in tasavvufî tavrı ve düşüncesi hakkında bilgi veren yegâne eser, sözlerinin derlendiği *Telvîhât-ı Sübhâniyye ve Mülhemât-ı Rabbâniyye*'dir.

Pirlerin Şeyhi Köstendilli'nin Müderris Halifeleri

Köstendilli Ali Alâaddin Efendi, Nûreddin Cerrâhî ve Ahmed Raûfî olmak üzere iki tarikat piri yetiştirmiştir. Bu sûretle tarîki olan Ramazâniyye'den Cerrâhiyye ve Raûfiyye kolları zuhur etmiştir. Yetiştirdiği halifeleri şunlardır:

1.Hz. Pir Muhammed Nureddîn Cerrâhî: Köstendilli'nin en meşhûr halifesidir. Adı Cerrahpaşa'da doğması hasebiyle şeyhi tarafından verilmiştir. Şeyhi gibi aynı zamanda medrese tahsilli (Süleymaniye medresesi) Cerrâhiyye tarikatının pîri, müçtehid-i tarîk Nureddin Efendi'nin Köstendilli Ali Alâaddin Efendi'ye intisâbı, Kâhire Başkadılığına tayin edilmesinden bir süre öncedir. İntisap şöyle gerçekleşmiştir: Nureddin Cerrâhi Mısır'a gitmek üzere vedâ etmek için devlet ricâlinden olan dayısı Hacı Hüseyin Efendi'nin Üsküdar Toygartepesi'ndeki evine gider. Dayısı da evinin karşısında bulunan Selâmi Ali Efendi Tekkesi'ndeki Köstendilli'yi ziyârete götürür.³³ Nureddin Cerrâhî ilk karşılaşmada kendisinde

meydana gelen vecd sebebiyle şeyhe bîat eder. Şeyhinin “oğlum Nûreddin, mâ-sivâdan (dünya ve ilgilerinden) tecerrüd edip (sıyrılıp) tecdid-i vudû' eylen (ab-destini yenile)” emri üzerine Kahire Mevleviyeti nişânını Şeyhülislâm'a iâde eder. H. 1108-1115 (1696-1703) tarihleri arasında konağının bulunduğu Cerrahpaşa'dan Üsküdar'daki şeyhinin tekkesine yedi sene kadar gidip gelir. H. 1115'te (1703) şeyhi tarafından icâzet verilerek, Karagümrük Canfedâ Hâtun Câmii bitişiğinde Beşir Ağa ve III. Ahmed tarafından yaptırılan ve günümüzde Türk Tasavvuf mûsikîsi ve Folklorunu Araştırma ve Yaşatma Vakfı olarak faaliyet gösteren hangâhta müürşid olur.³⁴ Şeyh Köstendilli, Karagümrük dergâhındaki mukâbele gününü Pazartesi'ye tahsîs etmiştir. Hz. Pir Nureddin Cerrâhî, on sekiz sene burada hizmet vermiştir.³⁵

2.Hz. Pîr Ahmed Raûfî: Köstendilli ve Nureddin Cerrâhî gibi medrese geleneğinden gelen ve Kapağası müderrisliğine tayin olunan Halvetî-Raûfiyye'nin pîri Seyyid Ahmed Raûfî, şeyhinden icâzet aldıktan sonra Üsküdar Salacak'taki Yemen Fâtîhi Gâzi Sinan Paşa (ö. 1005/1596) tarafından yaptırılan Camii'nin imamlık ve civârdaki hânesinde şeyhlik yapmıştır.³⁶

3.Sinobî Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1166/1752): Fındıklılı İsmet Efendi Köstendilli halifesini şöyle tavsif etmektedir: “Köstendilli Şeyh Ali Efendi hazretlerinin hulefâ-yı mümtâzelerinden (seçkin halifelerinden) biri de, İstanbul'da Bağçekapısı ile Sultan Hamamı arasında ni'me'l-ceyşden (İstanbul'u fetheden ordu) Necmeddin Dede hazretlerinin dergâhının şeyhi Sünbülî şeyh Mustafa Efendi hazretleridir. 1166'da irtihâl etmişlerdir.”³⁷

4.Süleyman Veliyyüddin (1084/1673-1158/1745): Aynı zamanda kadı olan Üsküdarlı Süleyman Efendi, ahhâblarından birinin delâletiyle 1107'de (1695) Köstendilli'ye intisap etmiştir. Tekmîl-i esmâyı Hz. Pir Nûreddin Cerrâhî'nin taht-ı terbiyesinde icrâ eder. Hz. Pir'in ilk halifesidir. 1122'de (1710) Fatih'te Sultan Selim Camii Çerâğî Çeşmesi yakınlarında bir dergâhta yirmi beş sene şeyhlik yapmıştır.³⁸

5.Hüsâmeddin Mehmed Üsküdârî (ö.1168/1754): Üsküdar Atik Vâlide Camii müezzinlerinden Hâfız Ahmed Efendi'nin oğludur. Süleyman Veliyyüddin gibi Köstendilli'den ahz-ı bîat etmişler, Köstendilli'nin sevkîyle Nureddin Cerrâhî'den hilâfet ve icâzet almışlardır. Nureddin Cerrâhî'den sonra Karagümrük âsitânesine sırasıyla Üsküdarlı Süleyman Veliyyüddin ve Hüsâmeddin Mehmed Efendiler postnişin olmuştur.³⁹ Bu iki zât, her ne kadar Köstendilli'de ikmâl-i sü-lûk etmeseler de, halifeleri içerisinde addedilebilir.

Selami Ali Efendi Kabri

6.Saçlı Hüseyin Üsküdârî (ö. 1182/1768): Üsküdar Toygar Hamza Mahallesi Selâmsız Caddesi Mûsâ Sokağında bulunan İstanbul'un Ramazânî-Buhûrî tekkesinin ilk şeyhi olarak kaynaklarda geçer. Üsküdarlı Saçlı Hüseyin Efendi, Sofyalı (Köstendilli ?) Ali Efendi'den hilâfet aldıktan sonra kendi adındaki tekkede irşad faaliyeti yapmıştır. Bu tekke Cemâleddin Server Revnakoğlu'na göre İstanbul'da kurulan ilk Buhûriyye dergâhıdır.⁴⁰

7.Mehmed Şühûdî: Balıkesirli olan Mehmed Şühûdî, Köstendilli'ye yaklaşık üç yıl hizmette bulunmuştur.⁴¹ Mürşidinin ârifâne sözlerini içeren *Telvihât*'ı ve Şühûdî mahlashı *Dîvân*'ı (Yapı Kredi Sermet Çifter Ktp. Y-297, 312 vr.) vardır. *Dîvân*'da mürşidini vafettiği kasîde şöyledir:

Der vasf-ı Şeyh-i fâzıl ve mürşid-i kâmil âli cenâb Şeyh Ali Köstendîlî, kurbu'l-aktâb kaddesallâhu teâlâ sırrahu ve evsale ileynâ birrahu ve a'âlâ beyne'l-melei'l-a'âlâ zikrahu

(10b) Ol ki dervîş-i hâs-ı Mevlâdır

Abd-i miskîn-i rabb-i a'lâdır

Hak Teâlâ'ya bende-i ezeli

Şeyh-i âlî himem Aliyy-i velî

Hakk'a maşûk ve âşık-ı müştâk
Kutbu'l-aktâb kıdvetü'l-uşşâk

Ârif-i kâmil hacceste-sıfât
Mazhar-ı ekmele-i tecellî-i zât

Haydar-ı safder idi Şeyh Alî
Esed ü ejder idi Şeyh Alî

Ahad ü Ahmed'e halîfe idi
Keşf-i esrâr âna vazîfe idi

Vâkıf-ı sırr-ı kâf u nûn idi ol
Sâlik-i râha rehnümûn idi ol

Sâkî-i kevser-i velâyet idi
Kân-ı keşf ü dürr-i kerâmet idi

Dürr-i deryây-ı min ledünnîdir
Teşne-i câm-ı rabbi zidnîdir

(11a) Pâdişâh-ı tevekkül ü teslîm
Ma'den-i rûh-i kuds ü kalb-i selîm

Mürşid-i râh-ı zevk u şevk u lika
Nâdî-i vâdî-i fenâ u beka

Dil-i pür nûrî mahzenü'l-esrâr
Sadr-ı meşrûhu matla'u'l-envâr

Mürşid-i a'zam-ı mücâz u mücîz
Nice şerh ede ânı lafz-ı vecîz

Zerre eyler mi nûr-ı mihri iyân
Zarf-ı harfe sığar mı yâ ummân

Meşhedi ravza-i behişt yerin
Eşiğin fereşi tâk-ı illiyyîn

Evliyâ hayline keş u peygâh⁴²
Der-i ulyâsıdır ziyâretgâh

Sûz ile kılsa âd-ı âteşnâk
Tutuşup yanar idi heftü eflâk

Gözleri yaşını görüp ummân
Ol dem olurdu acıyıp giryân

Hakk'a nâz u niyâz iden mahbûb
Nâmını yâd iden olur meczûb

Görse ânın semâ'ını cânâ
Ney-i nâlân olaydı Mevlânâ

Mürşid-i hâsı Şeyh-i Ekber idi
Özge sultân u özge server idi

Aç gözün aşkla uyar cânın
Binde bir vafını etmedin ânın

Hâk-i pâyine evliyây-ı kirâm
Yüz sürüp oldular ânâ hüddâm

Eşiğinin seg-i hakîri benem
Bende-i kemter-i fakîri benem

Satılam her nefeste bâbında
Aybım ile kulam cenâbında

Ol kerâmetlerin ki gördü gözüm
Kudretim yok beyâna duyamaz özüm

Kale gelmez kerâmeti çoktur
Keşfinin hadd ü gâyeti yoktur

Dâr-ı ukbâda göreler ânı
Ey Şühûdî o genc-i pinhânı

(11b) Yâ İlâhî o şeyh-i ekmel için
Mürşid-i a'zam-ı mükemmel için

Ol veliyy-i safiyy-i ârif için
Âna feyz ettiğin maârif için

Sırr u tevhîd-i vahdetin hakkı
Âna olan muhabbetin hakkı

Aybım ile beni kabûl eyle
Kapısında kemîne kul eyle

Der-i lütfunda dâir eyle beni
Ravzasında mücâvir eyle beni

İki âlemde ey Ganiyy-i Cebbâr
Bendeni âna eyle hizmetkâr

Oldu çün sana bende-i makbûl
Ben kulun hürmetine eyle makbûl

Vâridâtına eyledin mazhar
Eyle ayn-ı atâsına manzar

Âb-ı rû için ey Rahîm-i ibâd⁴³
Nâr-ı dûzahdan et beni âzâd

Cümle müminler ile yâ Gaffâr
Sen atâ eyle cennet ü dîdâr

Ravvahallâhu rûhahu'l-a'zam
Kerremallâhu vechehu'l-ekrem

Telvîhât-ı Sübhâniyye ve Mülhemât-ı Rabbâniyye

Köstendilli'nin tasavvuf düşüncesi, halifesi Mehmed Şühûdî'nin şeyhinin sözlerinden derlediği Arapça *Telvîhât-ı Sübhâniyye ve Mülhemât-ı Rabbâniyye* adlı yazma eserden tespit edilebilir.

*Telvîhât'*ın bilindiği kadarıyla kütüphânelerde tek nüshası vardır. Nüsha, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. 345'de bulunmaktadır. Kırk vr.lık nüshayı istinsah eden Şeyh Şuayb Şerefeddin el-Gülşenî el-Sezâyî es-Sıddikî'dir.⁴⁴ Yazmada istinsah tarihi yer almamaktadır.

Eserin kapak yazısı ile hamdele-salve kısmının tercümesi şöyledir:

“Şeyh Ali el-Köstendîli el-Halvetî kelimâtından halîfesi Şeyh Mehmed Şühûdî Efendi'nin cem' eylediği *Telvîhât-ı Sübhâniyye ve Mülhemât-ı Rahmâniyye*

Ziyâ-bahş oldu her bir sâğar-i mey tekye-i câna

Çerâğın aydın olsun dâimâ ey pîr-i meyhâne

Rahman ve Rahîm Allah ismiyle

Âriflerin gönüllerini kudsî zât nurlarının çiçekleriyle süsleyen, aşıkların kalplerini muhabbet nurları ve kendisine ünsiyet peydâ ettiren amellerle nurlandıran, ruhlarına ezeli ve ebedî cezveleriyle himmet eden, sırlarını yüce mertebesine layık olmayan mülâhazalardan tertemiz kılan Allah'ı tesbih ve tenzih ederim. Allah'ın salat ve selâmı ism-i a'zam, âlemin rûhu, rabbani definelerin ve rahmani hazinelerin anahtarı, melekût ve ceberût sırlarının mahzeni, nâsût ve lâhût dairelerinin merkezi Muhammed'e, en yüce makamlara ulaşmış ehl-i beytine, en yüksek mertebelere ulaştıran ashâbına olsun. Âmîn.”⁴⁵

Köstendilli'nin gaybî ilhâmı ve vehbî fetihlerini içeren, Şühûdî tarafından şeyhinin emri gereği sözlerinin cem' edildiği *Telvîhât*⁴⁶, yaklaşık 354 telvihden meydana gelmektedir. “Telvih”lerin⁴⁷ büyük çoğunluğunun yanında matlab (konu) yazmaktadır. Diğer bir tabirle *Telvîhât*, ilm-i tasavvufa dair birbiriyle irtibatlı 354 konu ya da meseleden teşekkül eder. Meselelerin büyük çoğunluğu Arapça, çok az kısmı Farsça ve Türkçedir.

Meselâ eserin Arapça birinci telvihinin tercümesi şu şekildedir: “*Telvîh-i Sübhânî ve Feth-i Rabbânî*: Selîm bir tâlibin işinin yazıkklanma ve pişmanlıkla sonuçlanmaması için, tâlibin tüm işlerinde bir üstâd-ı kâmilin talebesi olması kaçınılmazdır. Aksi takdirde ilim öğrenildiğinde istekli bir şeytan, mal biriktirildiğinde dik kafalı bir kârûn, siyaseten hükmedildiğinde reddolunmuş bir nemrûd, resmî ilimlerle meşgûl olduğunda tard edilmiş bir zındık, tıp kanunlarının incelenmesi sûretiyle mâhir bir tabîb olduğunda kâtil ve cellâd, felsefe kitaplarından iksir işinin tahsil edilmesine gayret sarfedildiğinde de düzenbâz olunur.”⁴⁸

Eserin Farsça son telvîhinin tercümesi şöyledir: “Bil ki, tüm mümkün varlıklar yokluk sûretleridir. Âlemdeki her bir zerre ilâhî işârettir. Hazret-i Vâcib’in nûru onlarda tecelli etmiştir.”⁴⁹

Türkçe telvihlerden birisi şu şekildedir: 293. telvîh⁵⁰ “Sana üç nesne lâzımdır dilersen: Özünü bilmek, makâmını bilmek, mikdârını hem sözünü bilmek.”⁵¹

Köstendilli'nin Tahkik Tavrı ve Vahdet-i Vücûd Düşüncesi

Vahdet-i vücûd zevkine sahip Köstendilli'nin *Telvîhât*'taki tasavvufî düşünce yöntemine gelince: Öncelikle tespit etmek gerekir ki, entelektüel bir sufi kimliğe sahip olan Köstendilli düşüncede sufi tahkik tavrı denilen bir yol ve yöntem takip etmektedir. Bu yöntemin tasavvuf tarihindeki en başta gelen mümessilleri Köstendilli'ye göre Şeyh-i Ekber İbn Arabî , Sadreddin Konevî, Abdülkâdir el-Cîlî, Ferîdüddin Attâr ve Mevlânâ'dır.⁵² Nitekim Köstendilli, Şühûdî'nin tabiriyle mürşid-i hâsı olan İbn Arabî olmak üzere söz konusu muhakkik sûfilere gö-rüşlerinden istifâde eder.

Taklîdin zıddı olan tahkîk yöntemi ile kastedilen hakikatin ya da eşyânın gerçekliğinin bilinmesi yoludur. Bu yol, birbirini gerektiren üç saç ayağına ya da asla dayanır: Şeriat, tarikat ve hakikat. Hakikati elde etmek amel ve hali gerektirdiği gibi, amel ve hal anlamını hakikatten alır. Bu anlamda hakikati elde etme aslının bilgisini konu edinen *Telvîhât*, bu bilgiye (keşfî bilgi) ulaşma yolları olan ameller (şer'î ilimler) ve hallere dair bilgileri (sülûk ilmi) de hakikat bilgisi (ilm-i ilâhî) bağlamında ele alır.

Hakikat

Köstendilli'ye göre hakikat bir şeyin varlığı ya da mahiyetidir.⁵³ Vahdet-i vücûd anlayışında varlık ve mahiyet özdeş olduğuna göre tahkîk, bir şeyin gerçekliğini hem varlıkta hem de bilgide keşf etmekten ibarettir. Bu keşf, sadece nazar ve akla dayanan değil gâlibiyetle müşâhede ve vicdândan sonra hâsıl olan yakîn ve irfâna dayalı bir yoldur. Sadece kitaplardan öğrenerek değil, bir mürşid-i kâmilin fem-i muhsininden işitmeyi gerektirir.⁵⁴

Köstendilli'ye göre eşyânın gerçekliği ontolojik düzlemde belli bir merâtib içinde bilinir. Zira bilgiye (marifet) konu olan hakikatlerin varlıkta tezâhürü beş mertebede ortaya çıkar: Şehâdet ya da mülk seviyesi, melekût seviyesi, ceberût ya da a'yân-ı sâbite seviyesi, genel varlık seviyesi ve mutlak varlık seviyesi. Bir şeyin (şehâdet aleminde beş duyuya konu olan varlık) hakikati, onun melekûtu yani ruhudur. Ruhtan kasıt tüm şeylerin ilkesi ve mebdedir. Melekûtun hakikati ceberüttür ki, ilahi ilimde bulunan eşyânın zuhur etmemiş mâhiyetleri ya da hakikatleridir. Bu hakikatler vahdet-i vücûd düşüncesinde a'yân-ı sâbite, ilâhî ilmin sûretleri, ilâhî isimlerin tecellîleri ve kabiliyetler olarak isimlendirilir.⁵⁵

Ceberûtun hakikati ise, vücûd-i âmdir (genel varlık).⁵⁶ Genel varlığın hakikati mutlak mahza varlıktır ki, Hakk'ın taayyün ve taayyünsüzlükten münezzeh varlığıdır. Buna hakikatlerin hakikati adı verilir.⁵⁷ Hakikatlerin hakikati ya da tüm eşyanın varlığının alsı olan Hakk'ın zorunlu varlığı her şeyden münezzeh ve mutlak olduğu için sınırlı ya da mümkün varlığın itibarına konu olmamaktadır. Köstendilli'nin marifet anlayışında varlığın beş seviyesi üçlü bir sınıflama ile de izah edilir. Bu izah aynı zamanda varlık anlayışını açıklamaktadır: Vâcip ya da mutlak varlık, genel varlık, mümkün ya da sınırlı varlık. Vâcip varlık, Hakk'ın kadim ve hakiki varlığıdır.⁵⁸ Genel varlık, vâcip varlığın ilk zuhur hâli, eseri ve gölgesi mesabesindedir. Dış dünyada ya da âlemde zâhir olmamış mümkün varlıklar, genel varlıktan varlık kazanırlar. Diğer bir ifadeyle genel varlık, âlemdeki mümkün varlıkların zuhur sebebi olan muhammedî hakikattir. Mümkün varlıklar, varlık isti'dâdları ya da kâbiliyetleri miktârınca muhammedî hakikatten ya da muhammedî varlıktan varlık hissesi alırlar. Köstendilli'ye göre mümkün varlığın varlık kazanmada iki vechi vardır: Birinci vechi, izâfi-muhammedî (s.a.v.) ruhtan/varlıktan zuhur eden (müfâz) varlığıdır (kevni varlık). Bu vecih üzere mümkün mevcûddur, dış dünyada varolur. İkinci vechi, zâtî maddesi ve hakikatidir ki, sırf yokluktur. Tıpkı zorunlu varlığın hakikatinin sırf varlık olması gibi. Eşyanın hakikatleri, muhammedî-izâfi ruh vasıtasıyla Hak'tan zuhur etmeleri açısından sübût hâlinindedir. Sübût hâlindeki varlıklar, dış dünyada var olmamış, ancak akli bir itibar olarak mevcûd eşyanın mahiyetlerinin ilâhî ilimdeki sûretleridir. Genel varlık, bu sûretlerin talebiyle kendilerine taalluk ederek eşyâ hâricî âlemde varolur.⁵⁹

Dolayısıyla Köstendilli'ye göre eşyanın kendinde varlığı söz konusu olduğunda mümkün varlık yok, Hakk'ın mahza varlığı ile irtibatı söz konusu olduğunda bu varlığın tecelli ve zuhuru olması itibarıyla var hükmündedir.⁶⁰ Köstendilli, Hakk'ın zorunlu varlığı ile mümkün eşyanın varlığı arasında irtibatın bir açıdan mümkün bir açıdan muhal olduğunu söyler. Zira kendinde varlık (vâcip) ile kendinde yokluk (mümkün/mümteni) iki zıt hükmünde oldukları için aralarında bir münâsebet yoktur.⁶¹ Hakk'ın varlığı ile mümkün varlık arasındaki münâsebeti sağlayan genel varlıktır ki, mümkün şeylerin tek tek varlığına varlık feyzederek onları dış dünyada var kılmaktadır.

Köstendilli'ye göre, varlık hakikatinin idrakinde akıl gerekli ancak yetersizdir. Vehim gücüne dayalı akli vehimlerle bu hakikatin anlaşılamayacağını vurgulayarak⁶², tabiatçı filozofların ve sadece nazar yöntemini benimseyen felâsifenin eksik varlık algısını şöyle eleştirmektedir: "Tabiatçı (natüralist) filozoflar ve dehrîler, Hakk'ın varlığının bilgide kuşatılabileceğini, akıl ve vehimle bilinebileceğini zannetmekle helak olmuşlardır. Onlardan bazıları, soyutların, emir, melekut ve letâfet âleminin varlığını inkâr etmiş; mülk ve kesâfet âleminde görülen şeyin dışında başka bir şey yoktur demişler,...mutlak kadir olandan kudreti nefyetmişlerdir... Bazıları da mutlak varlığın bütün âlem ve mertebelerden mutlaklığını men etmişler, (Hakk'ın) zatı ve ilmiyle kevn âlemindeki bütün zerrelere (varlıkları) kuşatmakla beraber bütün mümkün varlıklardan münezzeh ol-

Selami Ali Efendi Camii Haziresi (Yüzyıllar Boyunca Üsküdar, I, 318)

masını inkâr etmişler, varlığı zorunlu (vacibü'l-vücûd) ve mutlak olan Hakk'ın tabii külli (tabiatta bulunan külli varlık) olduğunu zannetmişler, genelin değil ancak özelin ve tek tek varlıkların (efrâd) zımındaki varlığa kâil olmuşlar, “meyve ve ağaç ancak tohumdan biter, tohum ise ancak meyvede bulunur” demişlerdir. Bu batıl kıyasla her şeyin Allah'ın sıfatlarının ayn'ı, sıfatlarının zatında, zatının sıfatlarında, biricik (ahadi) zatın ise sıfatlarla kuşatılmış ve mukayyed olduğunu, dolayısıyla zatın sıfatların haricinde mutlaklık mertebesine ait olamayacağını, aynı şekilde biricik zatın kadim, dolayısıyla sıfatlarının da kadim ve sonuçta âlemin kadim olduğunu zannetmişlerdir. Bazıları ise, mümkün, hâdis ve geçici varlıkların zatlarının Hakk'ın mutlak varlığının ayn'ı olduğunu sanmışlar, mazharların zâhir olduğunu zannetmişlerdir. Böylelikle zorunlu varlığın evvel ve âhir olması konusunda körleşmişlerdir. Bazıları da, şeyleri müstakil, zatlarıyla kâim, mutlak varlığın mukabili varlıklar şeklinde zannetmişlerdir. Bu putperestlerin küfründen daha şiddetli bir küfürdür. Bazıları, mutlak varlık ile yokluk arasında üçüncü bir durumun (vasıta) söz konusu etmeyip varlığı ya harici ya da zihni varlık şeklinde vehm etmelerinden dolayı, mutlak varlığı zihni mevcut zannetmişlerdir. Bu suretle varlık olması bakımından varlık (el-vücûd min haysü hüve hüve) mefhumunun ne harici ne zihni, ne özel ne de genel olduğunu bilememişlerdir. Aksine bunların her birisi varlığın çeşitli türleridir.

Köstendilli Hazretlerinin Üsküdar'daki kabri

Kendisi olmak bakımından zorunlu varlık ise, küllü kuşatması küllde sereyan etmesi ve küllden müstağni olmakla birlikte mutluluk mukayyedlik, taayyün ve taayyünsüzlükten münezzehdir. Zorunlu varlık, kayyumdur, zatiyla kaim ve bir (ferd) olandır, gölgeler mesabesindeki isim, sıfat ve varlıkları birleştirendir. Hayallerin dışında zorunlu varlığa nisbetle çokluk yoktur. Bütün kevni mertebeler, şer'i şeyler, ledünni şeriatler ilahi tedbirler ve sübhani tertiplerdir. Varlık sırrı bunlarda sereyan etmiş, vahdet nuru bunlardan parıldamıştır. Anlayan anlar... Melik, aziz, allâm olan Allah'tan bizleri ve sizleri İslam dini üzere ölmeyi, insanların efendisinin (a.s.) sünnetini muhafaza etmeyi isteriz. İşte bu anlattıklarım Kur'an'ın sırlarının hülâsası, Furkan'ın naslarındaki fasların nakşıdır (*Fusûsu'l-hikem*'e atıf). Bu konuda peygamberler, resuller, büyük evliya ve arifler aynı görüştedirler. Bu hakka'l-yakindir, âlemlerin Rabbinden bir mevhibedir.⁶³

Köstendilli, filozofların varlık anlayışını tenkid etmekle birlikte, bazı meşâyihin bilinenden bilinmeyene, görünenden görünmeyene istidlâl yöntemini takip etmelerini de eksiklikle niteler. Zira böyle bir yöntem âlemin varlığını vehmetmeyi bir ön şart olarak gerektirir. Oysa Hakk'ın varlığı ve varlığına bitişen hakikatler akıldaki eksiklik olan vehimle idrak edilemez. Köstendilli şöyle der: "Meşâyih, âlemin

mevcûd olarak görünen, ancak hakikatte varlığı olmayan yok olduğu; Hakk'ın yok olarak görünüp, ancak hakikatte gerçek mevcûd olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Biz ise şu kanaatteyiz: “vehmi varlıkla mevcudun varlığı varlık değildir. Aksine gerçekte yokluktur. Vehmî yoklukla madûmun yokluğu yokluk değildir. Aksine büyük âriflere göre gerçek varlıktır.”⁶⁴ Bu itibarla mümkünden yola çıkılarak vâcip hakkında marifet sahibi olunamaz. Zira mümkünü varlık sahasına yakınlaştıran ve bilgide tarif eden vâcip varlıktır.⁶⁵

Tarikat

Köstendilli'ye göre varlık hakikatlerini ve eşyânın gerçekliğini –ki Hakk'ın varlığına ait isim ve fiillerin tecellileridir- idrak etmek, diğer bir ifadeyle tahkik ancak nefis tezkiyesi ve tasfiye ile mümkündür. Diğer bir ifadeyle hakikate ulaşmak ancak tarikat ile olur. “Tasfiye, mertebeler adedince beş kısımdır: 1. Mücâhede ve riyazet tasfiyesi, 2. Salâh ve ibâdet tasfiyesi (haramdan sakınma), 3. Takva ve inâbet tasfiyesi (helâlden sakınma), 4. Marifet ve müşâhede tasfiyesi, 5. Varlığın nefyi tasfiyesi.”⁶⁶ Bu tasfiye aynı zamanda sülûk sürecidir. Sülûkun nihâyeti ise mevhûm mümkün varlığın ortadan kaldırılıp, vâcip varlıkta fenâ hâline ermesidir. Sülûk, sınırlılıktan (kayd) mutlaklığa (ıtlâk) seferdir.⁶⁷

Köstendilli, tasfiyeyi beş seviyeye ayırdığı gibi, sülûk mertebelerini de beş devir şeklinde telakki eder: Hayvânî (behîmi), cinnî, melekî, insânî, rahmânî devirleri. İnsânî devir, birinci cem' ve küfr-i hakîkî makâmıdır. Rahmânî devir ise cem'u'l-cem mertebesidir. Köstendilli bunun akabinde şöyle der: “Bil ki sen, cin olmadıkça hayvanı anlayamazsın. Melek olmadıkça cinni anlayamazsın. İnsan olmadıkça da meleği anlayamazsın. Rahmânî devre ulaşmadıkça şeytanı anlayamazsın.”⁶⁸

Harîrîzâde, Köstendilli'nin tarikat anlayışının şu telvîhe dayandığını kaydeder: “Tarikatımızın alsı ve yapısı, kendimizi zorlayarak hazlarımızı terketmek, terk de ricâlullahdan istimdâdda bulunmak, ilâhî medede ulaşmak için Allah'a sığınmaktır. Böylelikle mücâhede, safâ ve zevk olur. Aksi takdirde başından sonuna değin tarikat, mahza sıkıntı ve meşakkat haline gelir. Yüzbinlerce sâlik olsa da mahza sıkıntı içinde tarikatta yol alamaz.”⁶⁹

Şeriat

Tasfiye, seyrü sülûk ve tarikat ancak şeriata ittibâ ile gerçekleşir. Köstendilli şeriatı, tarikat ve hakikatle irtibat hâlinde şöyle izah eder: “27. Telvîh-i Şerîf: “Şeriatlar tahkik dairesinin genişletilmesidir. Taklid sûretinde görünür. Ancak şeriatlar gerçekte hakka'l-yakînin tahkikidir. Çünkü bütün şeriatlarda ubûdiyetin (kulluk) ispatı vardır. Ubûdiyetin ispatında ulûhiyetin ispatı vardır. Kul için ubûdiyet sabit olduğunda Allah için de ulûhiyet sâbit olur. Bu iki sır, tahliye (hı

ile) ve tahliye sırrıdır. Durum böyle olunca, tarikat ve hakikat şeriatla mündericidir. Kim şeriat âdâbını muhâfaza etmezse, hakikat sırlarına erişemez ve dünya ve âhirette vahdet nurunu müşâhede etmekten kör kalır. Ubûdiyetle tahakkuk etmeyen kimse, rubûbiyet sırrını müşâhede edemez.”⁷⁰ “Rubûbiyet ve vahdet sırlarına dair bilginin neticesi ise, sâlikin kulluğunu, aczini, mümkün oluşunu, muhtaçlığını, geçiciliğini, varlık sahibi olmayıp yokluğunu, zorunlu varlığın varlığıyla varlığını, çokluğun varlığının olmamasını, varlığın çoklukta ve birlikte, bir ve biricik olan Allah’a ait olduğunu bilmesidir.”⁷¹ Müteşerri ve muhakkik bir sufi olan Köstendilli’ye göre bu biliş tarzı tahkîk ya da tevhid tavrıdır.

İki pîrin mürşidi Köstendilli Ali Alâaddin Efendi, tevhîd ve tahkîk tavrını kendi hattıyla yazdığı şu cümlelerle özetler. Bu cümleler İbn Arabi ve Mevlânâ’nın marifet ve aşk meşreblerini de mezc eder gibidir: “Tevhîd, ilâhî sevgilinin zuhuru ânında sevgiliden perdelenmiş varlığın yok olmasıdır. Tevhîd, imkân burcunda zorunlu varlık güneşinin doğmasıyla imkân yıldızlarının batmasıdır. Tevhîd, kayıtların ortadan kalkması, maksûdun mutlaklık ve mukayyedlikten ârî olarak zuhûrudur. Tevhîd, ezel ve ebed ufuklarında hakikat güneşinin doğmasıyla fiil ve sözün son bulmasıdır.”⁷² Köstendilli tevhidi dörde taksim eder: Birincisi resmî (zâhirî) tevhiddir ve şer’-i şerifin zâhirine uygun tasavvuf kitaplarını okumakla ve/veya bir insan-ı kâmilî dinlemekle elde edilir. İkincisi ilmî (zihnî) tevhiddir ve mücâhede, riyâzetle elde edilir. Üçüncüsü hâlî (vicdânî) tevhiddir, müşâhede ve tecelliyât ile hâsıl olur. Hâlî tevhid, hakikattae tevhîddir. Dördüncüsü tevhîdin en yüksek derecesi olan ilâhî tevhiddir. Bu tevhid Allah’a mahsûstur. Nitekim Allah ortağı olmadığına şâhid olmuştur ve kendisinden başka ilâh yoktur.⁷³

Köstendilli Ali Alâaddin Efendi’nin tasavvuf düşüncesi şeriat, tarikat ve hakikat mertebelerinden geçerek gerçek tevhîdle muvahhid olan insân-ı kâmil ve muhakkik sûfidir. İnsân-ı kâmil bütün sıfat ve fiilleriyle Hakk’ın sûretinde yaratılmıştır. Hakk’ın sûretinin yansımasıdır. Âlemdeki tüm varlıklar da insan-ı kâmilin yansımasıdır. Dolayısıyla insân-ı kâmil âlemi kendinde dürerken, âlem insân-ı kâmilî tafsil etmektedir.⁷⁴ Köstendilli’ye göre kâmil bir insanın âlemin tümünü kendinde mânevî açıdan toplaması gerekir: 2. Telvih: “Köstendilli’nin tarikat ve hakikat ilmine dair sözlerinde mündemiç olan ince kanunlardan biri de şudur: Kâmil bir adamın, Mekke dindarlığına, Medine sadâkatine, Yemen zühdüne, Batı riyâzetine, Mısır yumuşaklığına, Hind zekâsına, İran firasetine, Rum şıklık ve zarafetine, Türk güvenilirliğine sahip olması gerekir. Bir kimse âlemin tümünü kendinde toplarsa o zaman ona insan-ı kâmil adı verilir.”⁷⁵

DİPNOTLAR

¹ Ahmet Yüksel Özemre, *Üsküdar Ah Üsküdar*, İstanbul 2002, s. 128.

² *Telvihât*’ın bilinen yegâne nüshasını paylaşma lütfunda bulunan Cerrahilik tarihi uzmanı Cemal Öztürk’e teşekkür ederim. Bu eserin tahkik ve tercümesine himmet etmekteyiz.

- ³ Cemal Öztürk, *Cerrâhîlik*, İstanbul 2004, s. 57.
- ⁴ İbrahim Fahreddin (Erenden), *Envâr-ı Hz. Nüreddini'l-cerrâhiyye*, TDV İsam Ktp. nr. 3893-1 (fotokopi nüsha), s. 2. Nüshanın aslı Türk Tasavvuf Müsiki ve Folklorunu Araştırma ve Yaşatma Vakfı kütüphanesindedir.
- ⁵ Mehmed Şühûdî, *Divân*, YKY Sermet Çifter Ktp. nr. Y-297, 12b; a.mlf., *Telvîhât-ı Sübhâniyye ve Mülhemât-ı Rabbâniyye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları nr. 345, vr. 2a. Şühûdî *Divân*'ında Köstendilli'nin "Abdurrahmân" ve "Ali" isimlerini birlikte kullandığını şöyle ifade eder: "Ol ârif-i Hakkânî ve mürsid-i samedânî nâmılarından suâl edenlere, gâh benim ismim "Ali"dir derler idi; gâh "Abdurrahîm" buyururlardı. Tahrîrât-ı kudsileri tatmasında dahi böyle yazarlardı. Ya'nî gâh "ketebehû eş-Şeyh Ali", gâh "ketebehû Abdurrahîm Rahmânî" yazarlardı." *Divân*'dan naklen, Sadettin Eğri, "Bursalı Şeyh Mehmed Şühûdî ve Levâmî'u'l-Eşvâk Adlı Eseri", *Tasavvuf*, sayı 2, Ankara 1999, s.74. Bursalı Mehmed Tâhir ve Hüseyin Vassâf ise yanlışlıkla "Abdurrahîm-i Rahmânî" isminin Köstendilli'ye ait olmadığını, Cenâb-ı Hak tarafından Mehmed Şühûdî'ye ilhâm ile verildiğini ileri sürmüşlerdir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, s. 97; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz), İstanbul 2006, V, 42. Harîrizâde ise Köstendilli'nin Hak tarafından verilen "Abdürrahîm-i Rahmânî" lakabıyla lakaplandığını belirtmektedir. Harîrizâde, *Tıbyân*, I, 214a.
- ⁶ Mehmed Şühûdî, *Telvîhât*, vr. 2a; Harîrizâde, *Tıbyân*, I, 213b.
- ⁷ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü'-Şakâyk* (haz. Abdülkâdir Özcan), İstanbul 1989, V, 304.
- ⁸ Mehmed Şühûdî, *Telvîhât*, 2a; Harîrizâde, *Tıbyân*, I, 213b.
- ⁹ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul: Üsküdar Belediyesi 2001, I, s. 322.
- ¹⁰ Fındıklılı İsmet Efendi, *a.g.e.*, s. 313-14; İbrahim Fahreddin, *a.g.e.*, I, s. 9-10; Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, V, 41; Şenay Yola, *Schejch Nureddin Mehmed Cerrahi und sein Orden (1721-1925)*, Berlin 1982, s. 33.
- ¹¹ Şenay Yola, *a.g.e.*, s. 34.
- ¹² Günümüzde Hacı Evhad Camii olarak faaliyet sürdüren yapı, Mimar Sinan tarafından h. 993 (1585) yılında inşa edilmiştir. Tekke, hamam ve çeşmelerden müteşekkil küçük bir külliye görünümündedir. bk. Semavi Eyice, "Hacı Evhad Camii", *DİA*, XIV, 472-474. Hacı Evhad dergâhı, Cerrâhîler tarafından Osmanlı sufileri arasında ön plana çıkarılan Niyâzi Mısrî'nin bir müddet itikâfa çekildiği mekândır. Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, II, 206; V, 75. İbrahim Fahreddin Efendi, Köstendilli'nin müstahlefi olan Kutup Hüseyin Efendi hakkında şu bilgileri vermektedir: "(Köstendilli'nin) uhdesinde bulunan Hacı Evhadüddin dergâh-ı şerîf hüccet-i meşîhatimiz sâdât-ı Cüneydiyye'den âlim ve fâzil ve Hazret-i Abdülhad Nurî (k.s.) hulefâsından olup, 1105 (1693) tarihinde irtihâl eden Merkez Efendi hz. lerinin hâricindeki kabristanda medfûn olan kutup denilmekle meşhûr Şeyh Hüseyin Efendi hazretleridir." İbrahim Fahreddin, *a.g.e.*, s. 8. Kutub Hüseyin Efendi bk. Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, III, 500-501.
- ¹³ Şenay Yola, *a.g.e.*, s. 34.
- ¹⁴ İbrahim Fahreddin, *a.g.e.*, s. 8.
- ¹⁵ Hacı Beşir Ağa'nın Köstendilli ile karşılaşması muhtemelen Hicaz Şeyhülharemlîği zamanındadır. 1717'de İstanbul'a getirilen Hacı Beşir Ağa, bu tarihten itibaren Dârüssaâde ağalığına tayin edilmiştir. Bk. Abdülkâdir Özcan, "Beşir Ağa, Hacı", *DİA*, V, 555. Cerrâhîlik târihi uzmanı Şenay Yola, Sultan III. Ahmed'in tahta çıkış tarihinin 1703, Nureddin Cerrahi'nin Selâmi Ali Tekkesinde Köstendilli'ye intisab edişinin h. 1108 (1696)'dan önce olduğunu kaydederek tarihi uyumsuzluktan söz konusu menkıbenin bir yakıştırma olduğunu, menkıbenin sadece Nureddin Cerrâhî'nin velâyetini yücelme amaçlı tertip edildiğini, Beşir Ağa'nın da Köstendilli'yi tanıyıp tanımadığının da tespit edilebilir bir şey olmadığını iddia etmektedir. Şenay Yola, *a.g.e.*, s. 36. Şenay Yola'nın bu iddiası, ileride bahsedeceğimiz üzere Köstendilli'nin Üsküdar Selâmî Ali Efendi dergâhına tayinini bildiren 28 Sefer 1133 (12 Aralık 1720) tarihli Sultan III. Ahmed'in fermânıyla çelişmektedir. Hacı Beşir Ağa'nın Hicaz görevinden sonra 1717 civârında Dârüssaâde Ağası sıfatıyla Köstendilli'den Sultan III. Ahmed'e bahsetmesi ve fermânın 1720 tarihli olması söz konusu ise, tarihi uyumsuzluk iddiası geçersizdir.
- ¹⁶ Menkıbedeki bu ilâve İbrahim Fahreddin Efendi'ye aittir. İbrahim Fahreddin, *a.g.e.*, s. 8.
- ¹⁷ Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, V, 41.
- ¹⁸ Mehmet İpşirli, "Abdullah Efendi, Yenişehirli", *DİA*, I, 100-101.
- ¹⁹ Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, V, 42.
- ²⁰ Fermânın meâlî şöyledir: "Cihan Sultânının nurlu tuğrasını ve şânı yüce nişânını taşıyan fermânın hükmü sudur: Üsküdar Solak Sinan mahallesinde bulunan eş-Şeyh Selâmi Ali tekkesinin belirli ve malum görevle ta-

yın buyurulan şeyhi Şeyh Mehmed b. Sun'ullah vefât etmiş ve yeri boşalmıştır. Bu sebeple ondan boşalan yeri Sultanın yüce ve şanlı tevkîyle (mührüyle Sultan adına tasdik) eş-Şeyh Ali Köstendili Efendi'ye -Allah iyi hâlini dâim kılsın- tevcih müttakî fazilet sahiplerinin önde geleni olan ve hâlen görevde bulunan Şeyhülislâm Mevlana Abdullah Efendi'nin işaretiyle 1133 yılı hayırlı Sefer ayının 25. günü itibariyle bu beratı vererek şöyle buyurdum: Adı geçen -Allah fazlını artırsın- Şeyh Ali Efendi gidip merkûm Ali Efendi gidip merhûm Selâmi Efendi'nin zilyesindeki malum tekkede şeyh olsun, gereken hizmeti lâyıık-ı vechiyle ifâ buyursun. Söz konusu tekkede daha önce görevli olanlar hangi sûrette vakıfta tasarruf etmişlerse Ali Efendi de aynı tarzda mütevellilerden o minvâl üzere alsın ve harcasın. Bu hususta hiç kimse hiçbir şekilde engel olmasın, müşkilât çıkarmasın! Müdâhale ve taarruzda bulunmasın! Bu, böyle biline! Özel mührümle tevkî (tasdik) edilen fermânıma itimad edile! 28 Sefer 1133 (12 Aralık 1720), İstanbul Sınırlar Dâhilinde”

Bu fermân Şubat 2002 (17 Zilkâde 1422) tarihinde Tuğrul İnançer ve Muzaffer Ergür Efendilerin himmetleri ile aslından fotokopi çekilerek düzenlenen nüshadan kaydedilmiştir. Çerçevelemiş nüsha, hâlihazırda Türk Tasavvuf Müsikisi ve Folklorunu Araştırma ve Yaşatma Vakfı'nda sergilenmektedir.

²¹ Fındıklılı İsmet Efendi, *a.g.e.*, V, 304.

²² Hüseyin Vassâf, Şeyh'in vefât târihinin daha önce olması gerektiğini, söz konusu tarihin yanlış olduğunu iddia etmekle birlikte her hangi bir altertanif tarih ön görmemektedir. Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, V, 42.

²³ Selâmi Ali Efendi ve tekkesi hakkında detaylı bilgi için bk. *Üsküdarlı Selâmi Ali Efendi-Hayati, Tarikat-nâmesi ve Vakfiyesi*, haz. Mustafa Tatçı-M. Cemal Öztürk-Taxhidin Bytyqi, İstanbul 2006, s. 36-37. Tekke ve müstemilâtı h. 1337'deki (1921) büyük Selâmsız yangınında 600 bina ile beraber yanmıştır. Günümüze tekke- den sadece kalıntılar kalmıştır.

²⁴ Ali Fenâyî Efendi'nin kabri Üsküdar Pazarbaşı semtinde inşa ettirdiği ve kendi adıyla bilinen tekkenin haziresinde yer almaktadır. Cemal Bayak, “Fenâî Ali Efendi”, *DİA*, XII, 335-336; Baha Tanman, “Fenâî Ali Efendi Tekkesi”, *DİA*, XII, 336-337; *Üsküdarlı Selâmi Ali Efendi*, s. 39; Hasan Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmûd Hüdâyî: Hayati, Eserleri, Tarikatu*, İstanbul 1999, s. 250. H. Kâmil Yılmaz Fenâî'nin meşihatlığı terk tarihini 1128 (1716) şeklinde vermektedir.

²⁵ Bazı kaynaklarda Fenâî Ali Efendi'den sonra tekke şeyliğine geçen kimliği belirsizdir. Mehmet Nermi Haskan'ın *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* (s. 321) ve *Üsküdarlı Selâmi Ali Efendi* (s. 39) kitaplarında Osmanlı Arşivi Evkaf Defteri I, nr. 230 ve nr. 544'den naklen Fenâî Ali Efendi'nin h. 1126'da (1714) tekke meşihatlığını terk ettikten sonra 28 Safer 1135 (8 Aralık 1722) tarihinde tekke vakfından şeyh tayini yapıldığı belirtilmektedir. Bu tarihin günü, arşiv vesikaları farklı olsa da Köstendilli'nin tekkeye tayin fermanındaki 28 Safer tarihiyle örtüşmektedir. Fermandaki tarihi müsellemler kabul edersek, 28 Safer 1135'de değil 28 Safer 1133'de tekkeye tayin edilen şeyhin Köstendilli olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Bununla birlikte h. 1126-1133 arasında kimin tekkede şeyh olduğu meçhûl kalmaktadır. Ferman dikkate alındığında ise bu tarihler arasında Mehmed b. Sun'ullah'ın, onun vefâtı üzerine de 1133 veya 1134 tarihlerinde Köstendilli'nin dergâh meşihatlığını deruhte ettiği söylenebilir.

²⁶ Fındıklılı İsmet Efendi, *a.g.e.*, V, 304.

²⁷ Mehmed Şühûdî, *Divân*, 12b.

²⁸ Zâkir Şükri, *Die İstanbuler derwich-konvente und ihre sheiche: (Mecmûa-i tekâyâ)*, transkripsiyon: Mehmet Serhan Tayşi; herausgegeben von Klaus Schwarz, Klaus Schwarz 1980, s. 74.

²⁹ Mehmet Nermi Haskan, *a.g.e.*, s. 321; *Üsküdarlı Selâmi Ali Efendi*, s. 39. Erken dönem kaynaklarda Yusuf Nizâmeddin Efendi'nin “Ömer” adında bir oğlunun varlığından bahsedilmemektedir. İki oğlundan büyüğü Küçük Hâmid Efendi (ö. 1172/1758-59) babası hayatta iken Acıbadem (Fıstıkağacı) Selâmi Ali Efendi tekkesi'nde, küçük oğlu Mustafa Hâşim Efendi (Hâşim Baba) ise babasının yerine Bandırmalızâde tekkesi'nde şeyhlik yapmışlardır. M.Baha Tanman-H.Kâmil Yılmaz, “Bandırmalızâde Tekkesi”, *DİA*, V, 54-55. Ayvansarâyî ise Yusuf Nizâmeddin efendi'nin üç oğlundan bahsetmekte, söz konusu iki oğlunun ismini zikredip, üçüncü oğlunun ismini vermemektedir. Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, İstanbul 1281, II, s. 210-213.

³⁰ Yıkık tekke ve hazîrenin bakımı Müftü Ali Efendi Derneği tarafından yürütülmektedir.

³¹ Köstendilli'nin kabirlerini bir duvarla çevirip mezartaşı kitâbesini 1971 tarihinde koyduran zat, Cerrahi Şeyhi İbrahim Fahreddin Efendi'nin müntesibi, Şeyh Muzaffer Ozak (Aşkî)'nin hulefâsından el-Hâc Şeyh Mustafa Efendi'dir. İbrahim Fahreddin, *a.g.e.*, s. 9 (derkenâr).

³² Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, s. 42.

³³ Daha önce zikrettiğimiz üzere Köstendilli h. 1105 (1693) tarihinden itibaren Hacı Evhad tekkesinde şeyhlik yapmış, Selâmi Ali Efendi tekkesine h. 1133 (1720) tarihinde tayin edilmişti. Dolayısıyla Nureddin Cerrâhî'nin intisap tarihi olan h. 1108 (1696)'dan önce Selâmi Ali Efendi tekkesinde meşihatlik yapmış olması şüphelidir.

³⁴ Hüseyin Vassâf, Köstendilli'nin Nureddin Cerrâhî'yi irşadla tayin buyururken şu ifâdeleri serdettiğini hikâye etmektedir: "Oğlum Nüreddîn İstanbul'a git. Karagümrük kurbunda, dört yol ağzında, Kethüdâ Cân-fedâ nâm merhûmenin binâ-kerdesi olan Câmî-i şerîf derûnunda, minberin cânib-i yemininde Bakkal İsmâil Efendi nâmında bir zât senin için bir hücre binâ eyledi. Onda ibâdetle meşgûl ol. Gerektir ki, senin için o civârda bir dergâh binâ olunur, irşâd-ı tarikat eylersin ve pîr-daşlarından Süleyman Veliyyüddîn ve Muhammed Hüsâmeddin Efendiler maiyyetinde bulunacaklardır. Terbiyeleri senin yüzünden ikmâl olunacaktır." Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, V, 44.

³⁵ Hayatı hakkında bk. Cemal Öztürk, *a.g.e.*, s. 55-87, 267; Şenay Yola, *a.g.e.*, s. 25-65

³⁶ Hayatı hakkında bk. Cemal Öztürk, *a.g.e.*, s. 46-50.

³⁷ Fındıklılı İsmet Efendi, *a.g.e.*, s. 312.

³⁸ Cemal Öztürk, *a.g.e.*, s. 66-67.

³⁹ Cemâl Öztürk, *a.g.e.*, s. 70-71; s. 273-75.

⁴⁰ Şenay Yola, *a.g.e.*, s. 34; Cemal Öztürk, *a.g.e.*, s. 41-42.

⁴¹ Harîrizâde, *a.g.e.*, I, 213a; Bağdathî İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn* (tsh. Kilisli Rifat Bilge-İbnülemin Mahmud Kemâl İnal), Ankara 1951, II, 312; Bursalı Mehmet Tâhîr, *Osmanlı Müellifleri* (haz. Ali Fikri Yavuz-İsmail Özen), İstanbul 1972, I, 97; Sadettin Eğri, *a.g.m.*, s. 73.

⁴² Türbe-i pâkidir ziyâretgâh (nüsha).

⁴³ Metinde "ibâd" kelimesi yerine szölükte olmasın, vuku bulmasın, yok olsun, mahvolsun anlamlarına gelen "mebâd" yazılmıştır. Ancak kelime manaya muvâfik gözükmemektedir.

⁴⁴ Şeyh Şuayb Şerefeddîn (1258/1842-1329/1911), Edirne Gülşenî Veli Dede dergâhı postnişinidir. Elli bir sene şeyhlik yapmıştır. Hasan Sezâyî-i Gülşenî'nin beşinci torunudur. Sezâyîye koluna mensuptur. 1290/1873 tarihinde Muhammed Mahvî Efendi adındaki bir mürşid-i kâmil ile tanıştıktan sonra Gülşenîliğin ikinci kolu olan Hâletîliği deruhte etmiştir. Harîrizâde'den birçok tarikat icâzeti alarak Câmîu't-turuk bir zât olmuştur. Harîrizâde'nin Gülşenîliği de Şeyh Şuayb eliyledir. Hüseyin Vassâf ile mektuplaşmaları (*Mürâselât*) vardır. Şeyh-i Ekber İbn Arabî, Niyâzî-i Mısıri, Şeyh Bedreddin, Abdullah Salâhî Uşşâkî'ye ziyâde muhabbetleri vardır. *Telvihât*'i istinsah etmesinin muhtemel sebeplerinden biri, eserin vahdet-i vücûd zevkinde yazılmış olmasıdır. Edirne'de irşad hizmetinde bulunduğu dergâhın haziresinde medfûndur. *İzâhu'l-merâm fi Meziyyeti'l-kelâm* (Millet Ktp. Ali Emiri nr. 1405, 64 shf.) adlı matbû bir eseri vardır. Vahdet-i vücûd konusundadır. "Nûn ve'l-kalem-i ve mâ yesturûn" âyetinin bâtinî tefsiridir. Hüseyin Vassâf, *a.g.e.*, III, 250-272.

⁴⁵ Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 1b.

⁴⁶ Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 2a.

⁴⁷ Telvîh kelimesi, Arapça'da işâret, sinyal, ima, notlar, referanslar anlamına gelmektedir. Bu anlamda kitap, ilâhî işaretleri, tasavvuf ilmine ve marifete dair notları ihtivâ etmektedir.

⁴⁸ Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 3b.

⁴⁹ Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 39b.

⁵⁰ Numaralandırma bize ait olup, metnin aslında yoktur.

⁵¹ Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 33b.

⁵² Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 27a.

⁵³ Köstendilli "şey" kelimesini çoklukla "zerre" kelimesiyle karşılar. Zerreyi şöyle tarif eder: "39. Telvîh-i Şerîf: Her bir zerre Hakk'ın ne ayn'ı ne gayridir. Hakk'ın mazharı ve aynasıdır. Her bir şeyde Zât'ın ve sıfatların sırrı vardır. Her bir zerre kendi mertebesinde ism-i azamdır." 9a.

⁵⁴ Köstendilli Mehmed Şühûdî'ye mükâşefenin diğer idrak vâsıtalarından farkını şöyle ifade eder: "İlahi sıraları, rabbani hikmetleri, ledünni marifetleri ve hakkani remizleri benden işitiyorsun. Şayet nefsinî tezkiye edip, tabiatın, hayvani ve şeytani hükümlerin dışına çıkıp, her meseleyi mahiyeti üzere müşahede ettiysen kendinin muvahhid bir arif, kalbinin marifetlerin menbaı olduğunu bil. Aksi takdirde sadece işitmekle yetiniyorsun ve kendini muttali oldum zannediyorsan sen hem yalancı hem yalanlayan hem de cehl-i mürekkeb sahibi olarak bil. Çünkü yakın ve irfan ancak müşahede ve vicdandan sonra olur, tahmin, zan ve hesap-kitapla tahsil edilmez. Haber nerede bizatili görmek (muayene) nerede?! Resmi marifetlerle, vehme dayalı zanlarla yetinen kimse apaçık bir hüsrana uğramıştır. Şayet birisi "marifetleri tasavvuf kitaplarından öğrenmekle, insan-ı kâmil ve vuslata ermiş bir ariften işitme arasındaki fark nedir" diye sorarsa deriz ki: "İkisi arasındaki fark şudur: Kitaplardan öğrenen kimse ya dinde ham sofu müttaki ve katı olur ya da olmaz. Birinci durum söz ko-

nusu olduğunda evliyayı inkâr eder ve düşmanı olur. İkinci durum söz konusu olduğunda zındık ve peygamberlerin şeriatlarını yok sayan olur. Kâmil ve mükemmil bir kimsenin kelâmını işitmeye gelince, işiten kimse ya müşahedeye ulaşmak için gayretini mücahedeye sarfeder ya da cihada güç yetiremez ve çaba sarfetmekten aciz olur. Birincisi arzu ve murad edilendir. İkincisinde ise kişi dalalette olan ve dalaletle sürükleyenlerden olmaz. Şayet işittikleri burhani hikmetler ise, sadece halin hakikatini bilen mümin bir kimse, vicdani şeyler ise mütereddît (mütevakkıf) bir kimse olur. Zira hikmetler ikiye ayrılır: birinci tür hikmetler, fiiller ve sıfatlar âleminde fiil-isimler ve ilahî sıfatlar vasıtasıyla ortaya çıkar. İmkân ölçüsünde evliyanın bu hikmetlerinin, salah ehlinin ihşan mertebesindeki isabetli düşüncelerinin anlaşılması burhan ve iz'an yoluyla, müşahede ve iyân mertebesindeki vicdan yoluyla değil. Bu hikmete "dile getirilebilen hikmet" (hikmetün mantukun bihâ) adı verilir. İkinci tür hikmet, zati isimler vasıtasıyla cem'de cem' mertebesindeki ahadiyet zati mertebesinden bir mevhibedir. Bu hikmet türünün bilinmesi ahadiyet keşfiyle zevk ve vicdana bağlıdır. Buna "ledünni ilim", "dile getirilemeyen hikmet" (hikmetun meskûtun anhâ) adı verilir. Durum böyle ise, şayet işittikleri birinci kısımdan ise, yakın sahibi ve mümin bir kimse olur. Şayet insan-ı kâminden işittiği ikinci kısımdan ise mütevakkıf ve mütereddît bir kimse olur. Vuslatı Rahman tarafındandır. Ricâlin himmeti ile çoğu zaman gafletten uyanır ve ihvan arasında hal ashabının muhibbanından olur." 6a.

55 22. Telvîh-i Şerîf: "Bil ki, a'yân-ı sâbite Hakk'ın zâtının vasıflarına varlık açısından değil ilim ve müşâhede açısından füyûzâtıdır. Daha onlara butûn, zuhûr, gayb ve şehâdet yönünde varlık feyz eder." 6b. 79. Telvîh: "Gayr-ı mec'ûl mahiyetler olarak tabir edilen mümkünün hakikati, mahza kabiliyetten ibarettir. Bu ise a'yân-ı sâbitenin aynasıdır. A'yân-ı sâbitenin mazhariyetten başka bir özelliği yoktur." 12b.

56 Köstendilli vücûd-i âm'ı açıklarken şu benzetmeyi kullanmaktadır: "38. Telvîh-i Şerîf: "Genel varlık, bilâ teşbih güneş, hakikatler muhtelif renklenerek bedenler de camlardan nurun aksettığı duvarlar gibidir. Bundan malum oldu ki, ilim maluma tâbidir." 8b-9a.

57 Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 5b. Köstendilli dokuzuncu telvîhde aynı taksime dayanarak şöyle der: "Mülkün maddesi melektir; melektun maddesi görelî yokluktur (adem-i muzâf). Görelî yokluğun aslı ise genel varlıktır (vücûd-i âm). Genel varlık mutlak mahza varlığın eseri ve gölgesidir. Mutlak varlık, evvel, âhir, zâhir ve bâtındır. Allah zuhur edenin ve bâtın olanın ayn'ıdır. Zatında Hak zuhur ve butundan münezzehdir. Şanı bundan yücedir. Saltanatı görüş beyan edenlerin görüşlerinden, muattıla ve müşebbihenin zanlarından, kafir ve müşriklerin iftiralardan, zındık ve mühlidlerin sanlarından yücedir." 4a.

58 Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 39b. "Vâcip bizâtihi kadîm varlıktır. Sınırlılık, mutlaklık, taayyün ve taayyünsüzlükten münezzehdir. Mümkün, hakiki varlığın kendisinde sereyân etmesiyle var olan vehmî mevcuddur."

59 Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 12a.

60 41. Telvîh-i Şerîf: "Mümkünün varlığı özel ve itibârî varlıktır. Yani mümkün müstakil varlığı olduğunu zanneder. Oysa böyle değildir. Bu onun itibârından ve vehminden ortaya çıkar. Mümkün varlık, âkil olmayan çocuk mesabesinde. Kendisini zâtıyla mevcûd ve gerçek müstakil varlık sâhibi olduğunu zanneder. Kendisini mecâzî varlık, mazhar, mecbûr kul, makhûr, zayıf, bir şey yapmaya muktedir olmayan aciz ve zelil olduğunu bilmez. Varlık, zuhûr, kuvvet, kudret gerçekte Rabb'e aittir." 9a.

61 79. telvîh: "Vâcip bir şey mümkün de diğer bir şeydir. Çünkü vâcip mevcûd, kadîm ve hakîkidir. Mümkün mevcud, hâdis, itibârîdir. Vâcip ile mümkün arasında asla bir münasebet yoktur." 12b.

62 14. telvîh: "Vehim gücü insan memleketindeki enfûsi İblis'tir ve çoklukla bir şeyi mahiyetine muhalif şekilde idrak etmesi şanıdır. Görmez misin ki, vehim gücü Bari Teâlâ'nın şeriki olduğunu tasavvur eder, şeriki mahza mümteni ve mutlak yok olduğundan dolayı perdeler ve burhani deliller talep eder. İblis'in âdemin yüceliğini görme ve tüm alemlere üstünlüğünü idrak etme konusunda basiretinin nasıl da körleştiğine bak. Oysa âdem (insan), varlığı itibarıyla ilahî ve kevnî mertebeleri kendisinde toplamış, ubudiyet ve rububiyet sırnını yüklenmiştir. Lanetli İblis ise kendisini âdemden daha hayırlı zannetmiş, âdeme secde etmekten kaçmış ve kibirlenmiştir. Nihai derecede bilgisizlik ve ahmaklığından dolayı duyu âleminin ötesindeki alemlerin varlığından uzak kalmış, batıl sanısı ve bozuk zannıyla gaibi şahide kıyas etmiştir. Hakikatiyle Hakk'ı kuşatmak istemiştir. Oysa Hak Teâlâ onu ve her şeyi zat, sıfat ve ilim açısından kuşatmıştır." 4b-5b.

63 Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 4b-5b.

64 Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 7a.

65 Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 39b.

66 Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 7a.

67 Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 27a.

68 Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 26b.

⁶⁹ Harîrîzâde, *Tibyân*, I, 214a.

⁷⁰ Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 7a-b. Şeriata riâyet vurgusuna sahip telvîhlerden bazıları şunlardır: “Zâhiri ibâdetler ve şer’î merasim zâhir ehli içindir, bunların hakikatine ulaşmış kimse için değildir, derse bu küfürdür. Zira zâhir ismini inkâr etmiştir. Zâhir ismini inkâr etmesiyle bâtın ismini de inkâr etmiş demektir. Çünkü müsemânın ittihâdından dolayı zâhir bâtın ayn’ıdır. Öte yandan şer’î merasim ve şeriâtın zâhiriyle amel etmek yeterlidir; şeriâtın sırlarını bilmek (marifet), hikmetlerine vâkıf olmak, hakikatleriyle tahakkuk etmek gerekli değildir diyen kimse zındıklığa düşmüştür. Zira bâtın ismini inkâr etmiş demektir. Bâtın ismini inkâr etmesiyle de zâhir ismini inkâr etmiş demektir. Zikredildiği üzere bâtın zâhirin, evvel âhirin, ezel ebedin, mülk melekûtun, melekûtun mülkün ayn’ıdır. Cismânî sırrın ve “Yerin başka bir yere dönüştürüleceği gün...” (İbrahim, 48) âyetinin sırrını anla.” 11b. “Mürşid, inâbet ve biat talep etmek ancak şer’-i şerifi kâmilen yerine getirdikten sonra zorunludur. Şer’-i şerifi kâmilen yerine getirmeyen, mürşid talep edip onun himmeti ve duasıyla şeriati ikmâl etmek isteyen kimse, hata etmiş, gaflete düşmüş ve işin hakikatini bilmemiş demektir.” 10b.

⁷¹ Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 7b-8a. Ubûdiyet ve rubûbiyet sırrının İslam dininde birlik hâlinde olduğunu şöyle belirtir: “Musa’nın dini (a.s.) mahza şeriattır. Davud’un (a.s.) dini mahza zühddür. İsa’nın (a.s.) dini mahza tarikat, marifet ve hikmettir. Peygamberimiz, peygamberlerin efendisi, asfiyânın sultânı Muhammed Mustafa’nın (s.a.v.) dini ise bu üçününün dinini câmi’dir. Ubudiyet ve rububiyet sırrını kendinde toplamıştır.” 8a.

⁷² Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 9a.

⁷³ Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 17b-18a.

⁷⁴ Mehmed Şühûdî, *a.g.e.*, 6b, 7a.

⁷⁵ Mehmed Şühûdî, *a.g.e.* 3b.

Son dönemde Üsküdar'da Yetişmiş Bir Sûfi Şair: Yûsuf Nizâmeddin Fâhir (Ataer) Baba, Hayatı Eserleri ve Mersiyeleri

DR. SELAMİ ŞİMŞEK

Milli Eğitim Bakanlığı

Yûsuf Fâhir Baba'nın "Hayatı, Eserleri ve Mersiyeleri" konusuna geçmeden önce İstanbul'da Celvetîlik ve Bandırmalızâde Tekkesi hakkında kısaca bilgi vermeyi faydalı buluyoruz.

XVI. asrın sonlarında Azîz Mahmûd Hüdâyî tarafından Anadolu topraklarında kurulan Celvetîlik, 988/1580'lerin başından itibaren İstanbul'da örgütlenmeye başlamış, 1038/1628'e kadar şehir hayatında Hüdâyî ve çevresinde oluşan geniş bir mürit halkası tarafından yaygınlaştırılmıştır. Hüdâyî'nin 1038/1628'de vefât etmesiyle Celvetîlik dört şubeye ayrılmış¹ ve her şube kurduğu tekkeler aracılığı ile İstanbul'un mahalle ölçeğinde tarîkatın yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Celvetîliğin 1038/1628'den başlayarak son döneme kadar süren bu ikinci dönemine damgasını vuran kişi, Hüdâyî'nin başhalifesi Muk'ad Ahmed Efendi (ö. 1049/1639)'dir. Hüdâyî'den sonra Üsküdar'daki Celvetî Âsitânesi'nin meşihatini üstlenmiş ve yetiştirdiği iki önemli halifesi Zâkirzâde Abdullah Efendi (ö. 1067/1657) ile Devâtî Mustafa Efendi (ö. 1060/1650)'ye mensup şeyhler tarafından kurulan Celvetî şûbeleri, tarîkatın XVII. asrın ortalarından başlayarak İstanbul'da hızla yaygınlaşmasını sağlamışlardır.²

XVIII. asrın ortalarında ise İstanbul'da Celvetîliğin dördüncü ve son şûbesi olan Hâşimiyye, Mustafa Hâşim Efendi (ö. 1197/1782) tarafından tesis edilmiştir. Mustafa Hâşim Efendi'nin aynı zamanda Bektâşîliğe mensup olması nedeniyle bu tarîkat, İstanbul'da Celvetî örgütlenmesi içinde "rind meşrep" bir tasavvuf anlayışının uzantısı şeklinde gelişmiş, XX. asrın başlarına kadar Celvetî, Melâmî ve Bektâşî zümreleri içinde etkisini sürdürmüştür. Mustafa Hâşim Efendi'nin tarîkat silsilesi, babası Yûsuf Nizâmeddin Efendi (ö. 1165/1752) vasıtasıyla

Yusuf Fahir Baba

Son Bektâşi Babası Yûsuf Fâhir Baba

Mustafa Erzincanî (ö. 1123/1711-12) ve ondan da Devatî Mustafa Efendi (ö. 1070/1659-60)'ye uzanmaktadır.³

Sadrazam Şehit Ali Paşa tarafından Mustafa Hâşim Efendi'nin babası Yûsuf Nizâmeddin Efendi için Üsküdar İnadiye'de bir tekke inşâ ettirildiğini ve tekkenin Yûsuf Efendi'nin doğum yerine nispetle Bandırmalizâde Tekkesi olarak tanındığını biliyoruz. Başlangıçta bir Celvetî merkezi olarak kurulan bu tekke, Hâşim Efendi'nin Bektaşîliğe bağlanması üzerine, çift tarikatlı tekkeye dönüşmüş ve böylelikle Celvetîlikle Bektaşîliği birleştiren Bandırmalı Tekkesi, XVIII. asırdan XX. asrın başlarına kadar İstanbul Celvetîliğinin en güçlü kolu olarak kendisini göstermiştir.⁴

Seyyid Mustafa Hâşim Efendi'den sonra Mehmed Gâlib Efendi (ö. 1247/1831) postnişîn olmuştur. 1826'da Bektâşîliğin Yeniçeri Ocağı ile birlikte kaldırılması için Sultan II. Mahmud'un saraya dâvet ettiği şeyhler arasında bulunan Mehmed Gâlib Efendi, Celvetîliğin tarihinde önemli rol oynayan bir kişi olup, hem yetiştirdiği halifeleri, hem de kendi âilesine mensup şeyhler vasıtasıyla son dönem İstanbul Celvetîliği üzerinde derin izler bırakmıştır. Bandırmalı Tekkesi'ndeki Hâşimiyye meşîhatı Mehmed Gâlib Efendi âilesine mensup Abdurrahim Selâmet Efendi (ö. 1266/1849), Mehmed Fahreddin Efendi (ö. 1311/1893) ve Küçük Mehmed Gâlib Efendi (ö. 1329/1911) ile sürdürülmüştür.⁵

Bu dönemde İstanbul'da Celvetîliğin yayılmasını sağlayan etkili sûfi şâirlerden birisi de Bandırmalizâde Ahmed Münib Efendi (ö. 1336/1918)'nin oğlu ve halifesi Yûsuf Nizâmeddin Fâhir (Ataer) Baba'dır.

Biz de bu sebeple şimdiye kadar üzerinde herhangi bir akademik çalışma yapılm-

mamış olan Üsküdarlı Yûsuf Nizâmeddin Fâhir (Ataer) Baba'nın hayatı ve eserleri hakkında bilgi vererek mersiyelerini kültür dünyamıza kazandırmak istedik.

A. Hayatı

1. Doğum Yeri, Tarihi ve Âilesi

Yûsuf Nizâmeddin Efendi, 14 Ocak 1892⁶ yılında Üsküdar'da dünyaya gelmiştir. Son dönem Celvetî şeyhlerinden Bandırmalızâde Ahmed Münib Efendi (ö. 28.04.1918)'nin oğludur. Annesi Müzeyyen Anniş Hanım (ö. 29.03.1939)'dır. Üsküdar'ın Hâşim Baba'sı diye anılan, İnadiyye Tekkesi'nde medfûn Seyyid Hâşim Baba'nın torunlarından. Kendisi, bir eserinde Hz. Hüseyin'in otuz sekizinci göbek evlâdı olduğunu belirtmektedir.⁷ Dedesi Şeyh Mehmed Gâlib Efendi (ö. 1329/1911) ise, Sultan II. Abdülhamid'in sütkardeşidir.

Yûsuf Fâhir Efendi'nin âilesi ve çocuklarına gelince, onun İzar Hanım (ö. 18.2.1965) adında eşinin ve bu eşinden halen Ankara'da yaşayan Münibe Selma (Kumbasar) adında bir kızının olduğunu biliyoruz. Bu kızının ise, Hâşim ve Şahin adında iki oğlu vardır. Hâşim Bey de Ankara'da ikamet etmekte olup, bir şirkette yöneticilik yapmaktadır. Şahin Bey ise, geçirdiği hastalık sebebiyle 55 yaşlarında, Ekim 2007'de vefat etmiştir.⁸

2. Tahsili, Şeyhleri ve Şahsiyeti

Yûsuf Fâhir Efendi, Üsküdar Ravza-i Terakkî, Kadıköy Hamidiye Ortaokulunu ve Mercan Lisesi ile Sent Mari Fransız Okulu'nda eğitim görmüştür. Ayrıca da özel olarak tanınmış hocalardan ders almıştır.⁹

Babası Ahmed Münib Efendi'den Celvetî hilâfeti alarak onun vefâtından sonra İnadiyye Tekkesi'ne şeyh olan Yusuf Fâhir Efendi, aynı zamanda Kadıköy Kuşdilî'ndeki Hamidiyye (Abdülbâkî Efendi) Sa'di Tekkesi¹⁰ postuna da oturmuştur.

Yûsuf Fâhir Efendi'nin Seyyid Hâşim Baba'ya ulaşan silsilesi ise şöyledir: Yûsuf Nizâmeddin Fâhir Efendi (ö. 1967), Bandırmalızâde Ahmed Münib Efendi (ö. 1336/1920), Küçük Mehmed Gâlib Efendi (ö. 1330/1912), Mehmed Fahreddin Efendi (ö. 1311/1893), Abdürrahim Selâmet Efendi (ö. 1266/1850), Mehmed Gâlib Efendi (ö. 1247/1831), Seyyid Hâşim Baba (ö. 1197/1783).¹¹

Yûsuf Fâhir, babası Ahmed Münib Efendi'den Celvetiyye icâzeti almış olup, daha sonra Merdivenköy Dergâhı Şeyhi Mehmed Hilmi Dedebaba (ö. 1907)'dan el alarak Bektâşîyye yoluna girmiş ve Çamlıcalı Ali Nutki Baba (ö. 1963)'dan da icâzet alarak, "Baba" olmuştur. İstanbul'lular kendisine "Şeyh Yûsuf" derlerdi.¹²

Turgut Koca'ya göre, "Mevlevînin kibri, Bektaşînin küfrü" darb-ı meseli Yûsuf Nizâmeddin Efendi'de tecellî etmiştir. Sohbetlerinde küfür karıştırmadan

konuşmazmış. Bu nedenle de İstanbul'da bulunan bir çok Bektâşî tarafından hoş görülmemiştir. Hem Celvetî, hem Sa'dî¹³, hem de Bektâşî icâzetine sahip olduğu için, "Şeyh türlü" derlerdi. Hâfız-ı Kelâm olup, Kur'ân-ı ezberden okurdu. Ayrıca neşeli ve hazır cevap bir kişiliğe de sahipti.¹⁴

Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektâşilik ve Alevîlik* adlı eserinde Fâhir Baba Erenler'in İstanbul-Kadıköy Kurbağalıdere Sementi'nde oturduğunu, kabrinin de o civarda yol üzerinde bulunduğunu ve evlatlarından Cihad Özkök Bey'in¹⁵ kendisine şiirlerinden bir kısmını lutfettiğini ifade etmektedir.¹⁶

Şâirlik yönü de bulunan Yûsuf Nizâmeddin Baba, yazdığı şiirlerinde "Fâhir" mahlasını kullanmış olup, bilhassa Kerbela mersiyeleri, nevrüziyeler, pek çok meşhûr şâire nazîreler yazmıştır.

Yine onun 30 Ağustos Zaferi'ni müteakip, Türk ordularının kazandığı zaferin Allah katında ne derece makbul olduğu hususunda bazı ayetler okuduktan sonra, gayet belîğ bir dua yaptığını biliyoruz. Bu konuya ilişkin *İkdam Gazatesi*'nde yayımlanan haber şöyledir:

"Cuma namazı kılındıktan sonra 'Mehterhâne' tarafından gönderilen yeniçeri kıyafetinde iki asker mevlid okunan yerin iki tarafında durmuştur. İstanbul'un tanınmış hâfızları tarafından okunan mevlidin ardından, baş müezzin ve diğer hâfızlar tarafından okunan ilâhiler bu coşkuyu bir kat daha arttırmıştır. Daha sonra Kadıköy'de Mecidiye Dergâhı Postnişini Bandırmalızâde Şeyh Seyyid Yûsuf Nizâmeddin Efendi, Türk ordularının kazandığı zaferin Allah katında ne derece makbûl olduğu hususunda bazı âyetler okuduktan sonra, gâyet belîğ bir duâ yapmıştır. Yaklaşık 25.000 Müslüman elleri yukarıda ve kalpleri Allah'a yönelmiş olduğu bir halde hep bir ağızdan: "*Ya Rabbî! Ya Raıbbî! Sen ki Müslümanların penahısın, Sen ki yapılan haksızlıkları biliyorsun. Kerbela'da şehid edilen Hasan, Hüseyin hürmetine, Anadolu'da boğazlanan binlerce saçıt bitmedik ma'sûmlar hürmetine, Resûl-i Kibriya hürmetine, ateş ve kan içinden geçerek mazlumları kurtarmağa koşan ordumuzu daima nusretine mazhar kıl Yâ Rabbî!*" duasına âmin demiştir."¹⁷

Aytaç Erener'in verdiği bilgiye göre, hem kendisi hem de özellikle ağabeyi Refik Ekenler, Yûsuf Fahir Baba'ya mürid ve bende olarak ona uzun yıllar hizmet etmiştir. Son dönemde yetişmiş, hat ve ebru sanatının önde gelen üstâdlarından Necmeddin Okyay (ö. 5 Ocak 1976)¹⁸ ve Mevlevîlikle ilgili araştırmalarıyla tanınan Nezih Uzel'in Yûsuf Fahir Baba'nın sohbetleriyle şereflenip feyz aldığı, ayrıca mûsikî dünyasının önde gelen isimlerinden Müzeyyen Senar, Safiye Ay-la, Alaaddin Yavaşca ve Amir Ateş'in de ondan istifade ettiğini biliyoruz.

3. Vefâtı ve Kabri

Yûsuf Fâhir Efendi, 12 Aralık 1967 yılında vefât etmiştir. Kabri Üsküdar Gündoğumu Caddesi ile Büyük Selimpaşa Caddesi'nin ayırdığı geniş hazîrede olup, eskiden tekkenin işgâl ettiği söylenen köşeye karşı sivrilen ucundadır.¹⁹ Ayrıca

burada Yûsuf Fâhir'in eşi İzar Hanım, meşhûr Selim Baba (ö. 1782) ve Selim Baba türbedârı Sırrullah Baba (ö. 1262/1845-46)'nın da mezarları bulunmaktadır.²⁰

B. Eserleri

Şeyh Yûsuf Fâhir Baba'nın, *Bektâşilik*²¹ adlı mensûr, *Mersiyye-i Şâh-ı Şehîd-i Kerbelâ*, *Kerbela'ya Dair Bir İki Söz ve Mersiye-i Şerîf*²² adlarında mensûr ve manzûm iki eseri ile Bektâşilikle ilgili çok sayıda makâlesi vardır. Ayrıca *Türkçe Hutbeler*²³ adlı mensûr bir eser de cem ve tertip ettiğini biliyoruz. *Mersiyye-i Şâh-ı Şehîd-i Kerbelâ* ve *Kerbela'ya Dair Bir İki Söz ve Mersiye-i Şerîf* ile ilgili olarak aşağıda detaylı bilgi vereceğimiz için burada tekrar etmek istemiyoruz. Ancak tespit edebildiğimiz makâlelerinin künyelerini burada zikretmeyi faydalı buluyoruz.

1. "Bektaşilik", *Tarih Dünyası* (Yeni Tarih Dünyası), İstanbul 1951, III/25, s. 1051-1053.
2. "Bektaşilik", *Tarih Dünyası* (Yeni Tarih Dünyası), İstanbul 1951, III/26, s. 1079-1081.
3. "Bektaşilik ve İçyüzü", *Tarih Dünyası*, İstanbul 1952, III/ 32, s. 1271-1273.
4. "Bektaşilik ve Tarihi", *Tarih Dünyası*, İstanbul 1952, IV/36, s. 1439-1442.
5. "Bektaşilik ve İçyüzü", *Tarih Dünyası*, İstanbul 1953, IV/37, s. 1543-1545.
6. "Bektaşilik ve İçyüzü", *Tarih Dünyası*, İstanbul 1953, IV/38, s. 1584-1588.
7. "Bektaşî Âyin-i Cemi'inin İç Yüzü", *Tarih Coğrafya Dünyası*, İstanbul 1959, I/2, s. 119-120.
8. "Bektaşî Ayin-i Cemi-III", *Tarih Coğrafya Dünyası*, İstanbul 1959, I/4, s. 293-294.
9. "Bektaşî Ayin-i Cemi-IV", *Tarih Coğrafya Dünyası*, İstanbul 1959, I/7.
10. "Bektaşî Ayin-i Cemi-V", *Tarih Coğrafya Dünyası*, İstanbul 1959, II/8, s. 112-113.
11. "Bektaşî Ayin-i Cemi-VI", *Tarih Coğrafya Dünyası*, İstanbul 1959, II/9, s. 54-55.
12. "Bektaşî Ayin-i Cemi", *Tarih Coğrafya Dünyası*, İstanbul 1959, II/11, s. 365-366.
13. "Bektaşî Görüşüyle Mevlânâ", *Tarih Coğrafya Dünyası*, İstanbul 1959, II/12, s. 475-477.
14. "Hacı Bektaş Veli Tarihçesi", *Karahöyük*, Ekim 1964, I/4, s. 23-25.

C. Mersiyeleri

1. Eski Harfli Mersiyeleri

Yûsuf Nizâmeddin Efendi'nin eski harfli mersiyeleri, 1339/1921 yılında İstanbul'da basılmış olan *Mersiyye-i Şâh-ı Şehîd-i Kerbelâ* adlı yedi sayfalık eserindedir. Nizâmeddin Efendi, söz konusu eserinin "Giriş" kısmında "Şiir ve Şâir" başlığı altında, gazel, kasîde, mersiye ve bahariye gibi şiir türlerinin nasıl yazılması gerektiği hakkında bilgi vererek mersiyenin tanımını yapmış, özellikle Cenâb-ı Seyyidü's-Şühedâ İmâm Hüseyin için mersiye yazmanın yöntem ve tekniği hakkında açıklamalarda bulunmuştur.²⁴

Yûsuf Nizâmeddin Efendi, bu mersiyesinin telif sebebini ise şöyle açıklamıştır: “Daha önce edipler ve şâirler tarafından Arapça ve Farsça olduğu gibi Türkçe dahi birçok mersiyyeler yazılmış olduğu hâlde, âşıklar arasında belli başlı, İstanbul’da en ziyâde tanınan, her sene için bir mersiyye inşâd ederek Hak âşıklarını bu sa’yinden dolayı sevinçli kılan, bu sûretle “*ev tebâkâ*” müjdesinden hissedâr olarak cennetler diyârına göçen ve Cenâb-ı Mennân’ın feyizlerine nâil olduğu apaçık bulunan merhûm Kâzım Paşa (ö. 1307/1890)²⁵’nın her ne zaman *Riyâz-ı Asfiyâ* veya *Makâlîd-i Aşk*²⁶ adlı eserini elime alsam bu muvaffakiyetden dolayı hayretler içinde kalır, merhûma fâtihalar ithâf ederek takdis eder ve benim de hem yukarıda serdedilen (ağlamak veya ağlatmak) emr-i nebeviyyesine uymak, hem tarîkat muhibbânı ve hakikat yolunun âşıkları tarafından hayır duâ ile yâd edilmekliğim için bir mersiyye yazabilmek hevesini duyardım. Binâenaleyh şiddetli sevgi, Hazret-i İmâm ve Hazret-i Seyyidü’l-Enâm’ın müjdeleri habisiyle iktidârsızlık ve liyâkatıma şu iki mersiyyeyi af dileyerek neşr eyler, bütün mü’min ve mü’minâtın Hazret-i Seyyidü’ş-Şühedâ’nın şefâ’atine mazhar olmasını temenni ederim.”²⁷

Nizâmeddin Efendi yukarıda telif sebebinde de ifade ettiği üzere eserinde iki mersiyyeye yer vermiştir. İlk mersiyye muhammes tarzında on beş bentten, ikinci mersiyye ise mesnevî tarzında kırk iki beyitten teşekkül etmektedir. Yine her iki mersiyyeyi de “Fe’ilâtün (Fâ’ilâtün) /Fe’ilâtün /Fe’ilâtün /Fe’ilün (Fa’lün)” vezniyle yazmıştır.

2. Yeni Harfli Mersiyyeleri

Yûsuf Fâhir Baba’nın yeni harflerle mersiyyeleri ise, 10 Muharrem 1372/30 Eylül 1952 yılında yayımladığı *Kerbela’ya Dair Bir İki Söz ve Mersiye-i Şerîf* adlı 15 sayfalık eserindedir. O, bu eserinin, “Giriş” kısmında “Kerbelâ Hâdisesi” ile “Bir İzah” başlığı altında Ehl-i Beyt hakkında Kur’ân ve hadisler ışığında bilgiler vererek önceki eserinde olduğu gibi mersiyyenin tanımını yapmış, meşhûr mersiyye şâirlerini zikretmiştir.

Daha sonra kendisinin Hz. Peygamber ve âilesinin bir âşık ve muhibbi, İmâm Hüseyin’in otuz sekizinci göbekte evlâdı olduğunu belirterek mersiyyeleri telif sebebini açıklamıştır: “İman ve inancımın da onun kudsiyet ve şerafetine kâil bulunduğum “Sizden istediğim ehl-i beyt sevgisidir” emrine uyarak onu sevmeye de dinen mecbur olduğum için her sene bir Mersiye-i Şerife yazıp bastırarak Hz. İmâm’ın yüksek ruhaniyetlerinden feyz ve şefâat almak “Hüseyin için ağlayan ve ağlaşanları Cennetle müjdeleyin” hadis-i şerifi tebşiratından hissedâr olmak isterdim; yirmi seneden fazla bir zamandır mahrum kaldığım bu hizmeti bu sene tekrar ifa edebilmek fırsatını bulduğum için pek mütehassis ve pek zevk-yâbım. Vaveylâdan ilham alarak teştir suretiyle bir Mahkeme-i Kübrâ halinde tasvir ettiğim bu mersiyyeleri neşrederken şimdiye kadar müphem kalan Kerbelâ hâdisesi hakkında da izah yapmak istiyorum.”²⁸

Çamlıca Bektâşî Dergâhı
Şeyhi Ali Nutki Baba (solda)
Yûsuf Fâhir Baba'nın
1951'deki resmi

Fâhir Baba bu eserinde de iki mersiye yer vermiştir. İlk mersiye, “Terkib-i Bend” başlığı altında olup, “Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilün” vezin kalıbıyla yazılmıştır. Sekiz bendden ve her bir bend de 10 mısradan oluşmaktadır. Her bendin sonunda ise “*Kaldı sahrada kefesiz nûr-ı çeşm-i Mustafâ*” mısraı tekrar edilmektedir.

İkinci mersiye gelince, “Mersiye-i Şerif” başlığı altında, murabba (dörtlü) tarzında kaleme alınmıştır. Bu da diğer mersiye gibi “Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilün” vezin kalıbıyla yazılmıştır ve 23 kıt'adan meydana gelmektedir.

D. MERSİYYE-İ ŞÂH-I ŞEHÎD-İ KERBELÂ

İşbu *Mersiyye-i Şâh-ı Şehîd-i Kerbelâ* rûh-ı pâk-ı Seyyidü's-Şühedâ'ya bi'l-ithâf ihvân-ı dine ihdâ kılındı.

Nâzımı: Bandırma Hankâhı ve Mecidiye Dergâhı Postnişîni Bandırmalizâde Seyyid Yûsuf Nizâmeddin.

İstanbul 1339/1921.

Şiir ve Şâir

Benim fikrimce bir şâir kalbi, envâr-ı bedâyi'in muhîti ve âsârı, kalbinin âyine-i in'ikâsı olmalıdır. Bir şiir yazıldığı zaman güzel düşünmeli, güzel hissedilmeli, düşünüldüğü ve hissedildiği gibi yazılmalıdır. Mersiyyelerini okuyan ağlamalı, bahâriyyelerini²⁹ gören neş'e-yâb olmalı. Bir gazel veya kasîdesini okurken mutâlaa edenler, kendini şâirin zihninde, fikirleri içinde geziyorum sanmalı, memdûhunu herkese öğündürmeli, menfûrundan herkesi tenfîr etmelidir.

O kadar güzel tasvîr etmelidir ki, okuyanlar tasvîr kadar belki daha güzel mu-savveri bulsunlar. Herkes söz söyler, fakat söylediği şeyi şâir kadar tesir ettiremez. Nazm ekseriyâ sâdırât-ı kalbiyye ve futûhât-ı hayâliyyenin lisânı, nesr ise mahsûlât-ı akliyye ve fikriyyenin sûret-i beyânıdır.

Mersiyye,³⁰ lügatte vefât etmiş bir zâtın mehâmid ve mehâsinine dâir hüzn-en-gîz şiir okumak mânâsına gelir. Binâenaleyh herhangi bir mersiyyenin mahzû-nâne bir lisânla yazılmış olması, kârii müteallim etmek için muharririn de ka-lemiyle ağlaması meşrûttur.

Bilhassa Cenâb-ı Seyyidü’ş-Şühedâ İmâm Hüseyin ibn Murtezâ (radiyallâhu an-humâ) Hazretleri hakkında söylenen mersiyyelerde “*Men bekâ ‘alâ Hüseyni ev tebâkâ ilâ âhir*” (Kim Hüseyin için ağlarsa yahut ağlıyormuş gibi yaparsa cennet ona vacip olur)³¹ hadîs-i şerîfinden hissemend olmak ümniyyesiyle bi’t-tab’ tahrîk-i hüzn için hizmet edilmiş olacağından bunu hilâf-ı edeb telakkî etmek ve kudsiyyet-i Hazret-i İmâm’a nakısa olduğunu düşünmek doğru değildir.

Şu kadar var ki, şiirin ifrât ve tefrîttten hâli kalmayacağı tabii olduğundan şive-i edebiyâtta muhâlif bir sûrette tahrîri muvâfık olmadığı gibi sadedin hâricine çıkacak derecede tefrît göstermek muhâlif-i edebdir.

Üdebâ ve şuarâ-yı eslâf tarafından Arapça ve Farsça olduğu gibi Türkçe dahi birçok mersiyyeler yazılmış olduğu hâlde, beyne’l-âşıkân ve ezcümle Dersaâdet’te en ziyâde tanıyan, her sene için bir mersiyye inşâd ederek âşıkân-ı İlâhî’yi bu sa’yinden dolayı dilşâd kılan, bu sûretle “*ev tebâkâ*” tebşîrâtından hissemend olarak âzim-i dâru’l-cinân ve nâil-i fuyûzât-ı Cenâb-ı Mennân olduğu bedîhi bulunan merhûm Kâzım Paşa (ö. 1307/1890)’nın her ne zaman *Riyâz-ı Asfiyâ* veya *hud Mekâlîd-i Aşk*’ını elime alsam bu muvaffakiyetden dolayı mütehayyir kalır, merhûma fâtihalar ithâf ederek takdis eder ve benim de hem bervech-i bâlâ (ağ-lamak veya ağlatmak) emr-i nebeviyyesine itbâ’ etmek, hem muhibbân-ı tarîkat ve âşıkân-ı râh-ı hakîkat tarafından duâ-yı hayr ile yâd edilmekliğim için bir mersiyye-i şerîf yazabilmek hevesini duyardım.

Binâen aleyh fart-ı muhabbet, Hazret-i İmâm ve tebşîrât-ı Hazret-i Seyyidü’l-Enâm hasebiyle adem-i iktidâr ve liyâkatıma şu iki mersiyye-i şerîfi ma’a’l-i’ti-zâr neşr eyler, bilcümle mü’minîn ve mü’minâtın mazhar-ı şefâ’at-ı Hazret-i Sey-yidü’ş-Şühedâ olmasını temenni ederim. Ve minallâhi’t-tevfîk.

Bandırmalızâde Yûsuf Nizâmeddin Fâhir.

MERSİYYE

**Fe’ilâtün /Fe’ilâtün /Fe’ilâtün /Fe’ilün
(Fâ’ilâtün) (Fa’lün)**

1 *Ağla ey dil ki bugün zulm firâvân oldu*

Gül-i gülzâr-ı Nebi soldu perişân oldu

Bu işe ins ü melek cümlesi nâlân oldu

Ehl-i beyt’e bu zaman gör ki ne tuğyân oldu

Hanedân-ı nebevî âh ile sûzân oldu

2. Zümre-i ehl-i şikâk etdi inâdın i'lân
Hânedân-ı nebevî oldu garîk-i ahzân
Ağlayub mâtem ider kimde ki vardır îmân
Bu işe yandı bütün âh ederek halk-ı cihân
Ağladı şems ü kamer inledi hem kerrûbiyân

3. Ettiler âl-i Yezîd kizb iderek nakz-ı 'uhûd
İşte bu vâkı'a-ı kerb-i belâ oldu şuhûd
Düşdü hâk-ı siyehe sâye-i sultân-ı vucûd
Nûr-ı çeşmân-ı Ali nûr-ı fuâd-ı Mahmûd
Eyle müşgin anı Kur'ân ile tebcil-i Ma'bûd

4. Giriye-nâk etdi bizi işte bu fi'l-i a'dâ
Eyledi dâll u mudil anları hep hubb-ı sivâ
Biz nasıl etmeyelim la'neti her demde sezâ
Tîğ-ı tahkîre hedef oldu hafîd-i Tâhâ
Titredi yareli bir kuş gibi rûh-ı Zehrâ

5. Hayf kim kıldılar o şâha bugün kavm-i Yezîd
Etdiler zulm-ı şekâvetleri ol rûtbe mezîd
Teşne-leb eylediler tîğ-ı ihânetle şehîd
Hançerin çekti hücum etdi o dem Şemir-i pâ
La'netullahi Yezîdâ vü alâ âl-i Yezîd

6. Ümmü Gülsüm yetişüb âh iderek etdi figân
Gördü ki re's-i Hüseyin hâk üzerinde galtân
Zeyneb olmuşdu sekîneyle beraber giryân
Âl u ahfâd-ı Nebi cümlesi zâr u nâlân
Lerzededen sanki harâb oldu bütün kevn u mekân

7. Bu ne 'udvân ki Yezîdân ana vermez idi âb
Âl u evlâd-ı Nebi oldu umûmen bî-tâb
Şehribânu ediyor zümre-i süfyâna hitâb
İderek la'neti bir tavr-ı elemle işrâb
Dedi ey kavm-i Yezîdân size gelmez mi hicâb

8. Bu idi nûr-ı 'uyûn-ı şürefâ necm-i safâ
Bu idi rûh-ı Ali zübde-i erbâb-ı vefâ
Bu idi cevher-i pâkize-i rûh-ı Zehrâ
Bu idi nesl-i Nebi dürre-i mahbûb-ı Hüdâ
Bu idi bize vasiy eylediniz şimdi cüdâ

9. *Fahr-i Âlem ki anın ceddini teşkil ediyor
Hazret-i Hak'da anı lutfile tebcîl ediyor
Hem de Kur'ân-ı Kerîmi'nde de tescîl ediyor
Zât-ı âlisini her vechile tahlîl ediyor
Zâtını mevki'ini hâsılı tafdîl ediyor*
10. *Gerdeni pûsegeh-i mihr-i risâletdi anın
Ârızı cilvegeh-i nûr-ı velâyetdi anın
Gözleri sâgar serşâr-ı nübüvvetdi anın
Deheni gonce-i gülzâr-ı şerîatdi anın
Sözleri zübde-i esrâr-ı hakîkatdi anın*
11. *Bu ne zulüm ne cefâdır hele ey kavm-i 'anîd
Şübhe yok olmuşunuz lutf-ı îlâhî'ye ba'îd
Emr-i Hakk'ı bırakub oldunuz itbâ'-ı Yezîd
Etdiniz âl-i Resûl'e o kadar zulm-ı şedîd
Hürmeti vâcib iken kahrı revâ mı teşdîd*
12. *Müteveccih olarak Ka'be'ye ol nesl-i betül
Dedi ey ceddi..³² eyâ şâh-ı resûl
Bize gör ki ne ezâ eylediler kavm-i cehûl
Taşda olsa bu kadar kahrı eder miydi kabûl
Ne revâ kanlara mağrûk ola mâderle oğul*
13. *Böyle söylerken yetişdi Zeyneb-i âlî-fehâm
Gördü 'üryân ser yerinde yatmada şâh-ı himâm
Hâke düşmüş kan ile galtândır şâh-ı imâm
Kıldı bir nevha o demde oldu âlem pür-zalâm
Hep nidâ-yı vâh-ı Hüseyin'le cihân doldu tamam*
14. *Eylemişdi nûr-ı ayn-ı Murtazâ terk-i diyâr
Olmuş idi vâsıl-ı zât-ı Hüdâ-yı Kird-gâr
Her kimin îmânı varsa âh ider bî-ihiyâr
Nâle vü âh u figânla cism-i varın dâgdâr
'Afv ider cürm ü günâhın lâ-cerem Perverdigâr*
15. *Fâhirâ sertâc-ı uşşâkdır Hüseyin-i Kerbelâ
Hastegân-ı 'aşka tiryâkdır Hüseyin-i Kerbelâ
Muktedâ-yı enfüs ü âfâkdır Hüseyin-i Kerbelâ
Vech-i pâk-i Hakk'a müştâkdır Hüseyin-i Kerbelâ³³*

MERSİYYE

**Fe'ilâtün /Fe'ilâtün /Fe'ilâtün /Fe'ilün
(Fâ'ilâtün) (Fa'lün)**

1. *Bu ne bir gavgâ-yı dilsûz ki ider mâh u sâl
Sâl n'ola nev-be-nev uşşâkı pür-hüzn u melâl*
2. *Böle bir ceng ü cidâl-ı gam-nisârdır ki kılar
Hânedân-ı ehl-i beyt-i Mustafa'yı dâg-dâr*
3. *Bî-sebeb bir ma'reke lâyık mıdır bulsun husûl
Anda leb-teşne figân itsün bütün âl-i resûl*
4. *Hangi bir gavgâ-yı zulm efzâda vâkı'dır bu hâl
Kime men' itmiş aceb âb-ı furâtı zü'l-Celâl*
5. *Kim görür peygamberin ahfâdına zulmü revâ
Kim ider nûr-ı 'uyûn-ı "hel etâ"ya kim cefâ*
6. *Kim bihakkın sevmiş olsa Hazret-i Peygamber'i
Sıdk ile imân ile ihlâs ile ol serveri*
7. *Eylemez elbet bu fi'l-i gam-fezâya cür'eti
Eşk nisâr eyler mi yâ âl-i habîb-i izzeti*
8. *Küfiyân teklîf-i biatla anı aldadılar
Hazret-i şâh-ı şehîde tîğ-ı udvân atdılar*
9. *Yalvarub da'vet kuluub ol zâde-i peygamberi
Sonra da nakz-ı ahdile döndüler bir bir geri³⁴*
10. *Kerbelâ-yı pür-belâda etdiler ceng ü cidâl
Teşnelikle etdiler âl-i Resûl'u bî-mecâl*
11. *Yetmiş üç ser-bende-i âl-i abâ şâh u gedâ
Râh-ı Hak'da etdiler cân u seri bir bir fedâ*
13. *Her biri bir savlet-i şîrânede ceng ü cidâl
Eyleyüb de etdiler dâr-ı bekâya intikâl*
14. *Her biri bir vech-i hunrîzânede çekdi cefâ
Duymadı âl-i Nebi bir nebzecik bûy-ı vefâ*

15. *Her biri bir tîğ-ı hunhârânede âh bi't-tamam
Bezî-i nakd-i câna bir bir etdiler hep ihtimâm*
16. *Yalnız kalmışdı ol şâh-ı ser-efrâz-ı safâ
İbn-i evlâd-ı Ali sâbir-i gamm³⁵ u belâ*
17. *Ya'ni yâ necl-i necîb-i Murtazâ ibn-i Ali
Binti Zehrâ Fâtıma hayru'n-nisâdır ol velî*
18. *Hayme-gâha giderek etdi celâdetle nidâ
Dedi kim ey teşnegân ey hem teşneyân-ı belâ*
19. *Pek garibdir bulacak emr-i kader hayz-ı husûl
Ben gerekdir pek yakında kılayım Hakk'a vusûl*
20. *Emr-i lâhûtî şeref-vârid olunca azmime
İttibâ' itsün bütün ahfâd u bendim emrime*
21. *Bak bu da'vetde icâbet mutlaka emr-i ehem
Vuslat-ı Hak'da fedâilik azîzim mültezem*
22. *Kalkarak aldı vuzû etdi iki rek'at edâ
Bâ-hudû' u bâ-huşû' mahbûb-ı Rabbü'l-Kibriyâ*
23. *Fâriğ oldukda salâtdan hazret-i şâh bi-enbâz
Kûfiyâne eyledi nush-ı tevâzu'la agâz*
24. *Ey gürûh-ı mefsedet ben necl-i pâk-ı Hayderim
Nûr-ı 'ayn-ı Mustafa mahdûm-ı sâkî kevserim*
25. *Vâlidemdir Fâtıma hayru'n-nisâ-yı zü'l-kerem
Hazret-i mahbûb-ı Hak Mahmûd-ı efhamdır dedem*
26. *Siz nasıl müslimsiniz ki ana var imânınız
Sonra da şer'-i Nebî'ye karşı pür-isyânsınız*
27. *Lâ yu'ad muhib u mürsellerle da'vet ettiniz
İhtiyâr-ı kizb idübde va'd-ı bîat ettiniz*
28. *Ben o va'd-ı kizbe aldanmış da kalmıştım sefer
Anlaşıldı nâdim-i va'd eylediniz siz ey şirer*

29. *Bâri mâni' olmayın azm-i Hicâz etsem gerek
Nâ-tüvân ma'sûmları gamdan halâs etsem gerek*
30. *Gerçi bir nefsim için etmem size 'arz-ı niyâz
Öleyim sizden mürüvvet etmeyim tek iltimâs*
31. *Siz adüvv-i din ü peygambersiniz ey kavm-i şûm
Çünkü âl-i Hayder'i aġlattınız siz ey zalûm*
32. *Kıymadan ma'sûmlara ok attınız ey bî-hayâ
Vâlideyninden sabîler zulm ile oldu cüdâ*
33. *Teşnelikle kaldınız hâtunları mecbûr-ı zâr
Arş-ı a'lâ rûh-ı Ahmed buldu gamla inkisâr*
34. *Etmeyüb Hak'tan hazer hem de Nebî'den hiç hayâ
Ettiniz bunca ezâyı kahr u zulmü hep revâ*
35. *Böyle feryâd eyleyorken hazret-i şâh-ı velâ
Âh-ı vâh-ı gulguleyle doldu deşt-i Kerbelâ*
36. *Oldu ahfâd-ı Nebî âl-i Ali gark-ı keder
Yandı feryâd eyleyüb hep inleyüb cümle beşer*
37. *İşte bu fi'l-i facîa nüh felek aġlaşdılar
'Arş-ı a'lâ'da melekler karalar bağlaşdılar*
38. *Böyle bir zulm-i fecî'i görmedi çarh-ı cihân
Aġlayan kerrûbiyâna peyrev oldu âsumân*
40. *Fâhirâ ben ki muhibb-i âl-i beyt-i Hayderim
Hem Hanîfî müslümânım bende-i Peygamberim*
41. *Bu elemle aġlarım âh eylerim her an u in
Düşmenimdir la'net olsun âl-i Mervân-ı la'in*
42. *Eylerim her vechile her demde ben la'net mezîd
La'netullâhi Yezîdâ ve 'alâ âl-i Yezîd*

E. TERKİB-İ BEND (Metin)³⁶**Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilün**

1 Her Muharrem geldiğinde âşıkân-ı Murtazâ
 Kan revân eyler gözünden, ah edip subh u mesâ;
 Çünkü bu mâh-ı Muharrem günleri Âl-i Resûl
 Kerbelâ'yı pür-belâda çektiler cevr ü cefâ;
 Sine-çâk eyler bu günde şüphesiz İslâm olan;
 Kestiler Âl-i Resû'l'i Şamiyan-ı bihayâ
 Kanlı yaşlar döktüler bu vak'aya hûri melek
 Zülmile ağlardı zira cümleten âl-i abâ
 Hep şehit olmuş yatarlar teşnegân-ı Kerbelâ
 Kaldı sahrada kefensiz nûr-ı çeşm-i Mustafâ

2 Müslümânım ben diyen kıymaz o şâh-ı ekbere
 Hem revâ görmez bu zulmü hanedân-ı Haydara
 Zerrece rûhunda îmân merhamet hisseyleyen
 Kanını Âl-i Resûlün hiç döker mi yerlere
 Var mıdır bilmem cevâbı kâfirin Peygambere
 Baş pâre cism-i pâki kan revân olmuş yazık
 Kıydılar ol nev gülü Zehrâ'ya nazlı servere
 Kestiler Şâh-ı Hüseyinî Şamiyân-ı bihayâ
 Kaldı sahrada kefensiz nûr-ı çeşm-i Mustafâ

3 Cümleten zîrûha şâmilken bütün âb u miyâh
 Herkese su içmeyi Allah buyurmuşken mübâh
 Kerbelâ'da her taraftan bak Yezid'in askeri
 Çektiler Âl-i Resûle hançer ü seyf u silâh
 Kat'edip âb-ı Fırat'ı ehl-i beyt-i Ahmed'e
 Bilumûm etfâl ü nisvân ağlaşıp tâ etti âh
 Vermeyip bir katra olsun su Ali evlâdına
 Buğzu âl-i Haydar etti bir alay mel'ûn sipâh
 Ah yazık evlâdı Zehra buk'ai şîr-i Hüdâ
 Kaldı sahrada kefensiz nûr-ı çeşm-i Mustafâ

4 Hep susuzluktan meyânı âle düştü ihtilâl
 "El-ateş" âvâzı kıldı bam-ı arşa intikâl
 Çıktı âvâz ü figânı ehl-i beyt'in göklere
 Arşı ferş sükkânına bu gulgule verdi melâl..
 Dediler ki: Yâ Hüseyin ibni Ali imkânı yok
 Biat etmezsen Yezide yoktur asla ihtimâl

Vermeyiz bir katra su asla senin evlâdına
İsteriz a'van ü ensârına olsun bî-mecâl;
İşte bu teklife feryâd eyledi ehl-i velâ
Kaldı sahrada kefensiz nûr-ı çeşm-i Mustafâ

5 Hikmetin izhar edip ol yerde Rabb-i müste'ân
Haymegâhından Hüseyin çıktı bir âb-ı revân
Hep havâric gördüler bu hikmeti ayne'l-yakîn
Bunu takiben bütün sahraya doldu toz duman;
Geldi hizmet arzedip cinn ü melâik Hazrete
Kerbelâ'ya doldu saf saf lâyuad kerrübiyân
Bulmadı adle muvâfık onların teklifini
İstemem sizden iânet diyerek şâh-ı cihân.
İstedi gelsin husule lâcerem hükmü kazâ
Kaldı sahrada kefensiz nûr-ı çeşm-i Mustafâ

6 Yetmiş üç ok hem susuzluk yaktı gâyet canını
İçti şâh-ı Kerbelâ andan şehâdet câminü
Hükmü takdirin ve hakkın aşkının izharıdır
Kanla tezyin etti andan sine-i püryânını;
Çeşme câri oldu asla içmedi, ruhaniyân
Harb için imdâda geldi, gör Hüseyin şânını...
Terk-i cân etmezse vuslat âşika olmaz nasîb
Aciz ü bîçâre sanma Kerbelâ mihmânını
Sevdi de Allah'ı kıldı can ile cismi fedâ
Kaldı sahrada kefensiz nûr-ı çeşm-i Mustafâ

7 Kıydılar kavm-i Yezidân Mustafâ ahfâdına
Ol kadar zulmettiler etmem tahammül yâdına;
Süt emen ma'sûmu hattâ ettiler okla şehit
Etmedi dağlar tahammül vâlidî feryâdına
Şimre zilcevsen bedenden başu etti cüdâ
Ol imâm-ı âlemîn; varmaz dilim irâdına...
Kavm-i Süfyân'ın bütün evlâdının etbainin
Bu haber kâfi değil mi küfrüne ilhâdına??
Bir tasavvur eyleyin bilmem nedir bu mâcerâ
Kaldı sahrada kefensiz nûr-ı çeşm-i Mustafâ

8 Ehl-i beyt-i Mustafâ'dır dinim imânım benim
Anların aşkıyle kurbân eylerim cân ü tenim
Hazret-i Fahr-i Cihân'ın sevgili canpâresi
Ey Hüseyin. Ey Şâh-ı mazlûm. Ben senin bir bendenim

*Her ne türlü müznib olsa şüphesiz mağfûr olur
Ehl-i beyt'e ağhyanlar, ağhyan efkendenim.
Ben ölürsem ağlamaktan Fâhirâ hiç şüphesiz
Âsitân-ı Âl-i Haydar'dır muhakkak meskenim
Dağ-ı hicrân-ı elemden bende var yüz bin cefâ
Kaldı sahrada kefensiz nûr-ı çeşm-i Mustafâ*

MERSİYE-İ ŞERİF (Metin)³⁷

Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilâtün/Fâ'ilün

*1 Bir elinde kanlı gömlek bir elinde kanlı baş
Arsa-i mahşerde Zehrâ gözlerinden döktü yaş
Geldi Fahrü'l-enbiyâ'ya etmeye bu sırrı fâş
Çıktı arş-ı a'zamın bâmu felek-fersâsına*

*2 Dedi, ey Sultân-ı Zîşân, ey Nebiy-i muhterem
Kimseye vâki midir bu çektiğim derd ü elem?
Ümmetinden bak ne rütbe çekti evlâdın sitem
Âlet oldu din-i hak menhusların dünyâsına*

*3 Ummadık cevr ü cefâyı kavm-i gaddar ettiler
Hürmeti Âl-i Resûlü redd ü inkâr ettiler
Çiğnenip yerlerde Kur'ân türlü azar ettiler
Başka ma'nâ verdiler elfâzına imlâsına.*

*4 Ser'ini tağvir ü tahrif ettiler de Şamiyân
Çektiler Âl-i Resûle hançer ü seyf ü sinân
Bir alay hempaya hemruh bir guruh Süfyâniyân
Doldular seyf ü âlemler Kerbelâ sahrâsına*

*5 Bastı tufân-ı dalâlet çaraktarı o dem
Esti her bir cepheden ol anda bir bad-ı âdem
Nice yüz bin ok atıp Âl-i Resûle dembedem
Kerbelâ sahrâsı döndü sanki kan deryâsına*

*6 Gark-ı hûn oldu Ali, Abbâsu avn-i Ca'fer'in
Boynuna saplandı bir ok altı aylık asgarın
Yetmiş üç yâreyle ol Hüseynim serverim
Nice kurbân oldu bak gör Kerbelâ kavgâsına*

7 Yetmiş üç evlâd u ahfâdım olup tiğa siper

*Herbiri bir veçhile câm-ı şehâdet içtiler
Oğlumuz nazlı Hüseynim oldu kurbân ey peder
Girdi arş-ı kibriyânın kurb-ı ev-ednâ'sına*

*8 Bu kesilmiş baş Hüseynin başıdır bak garik-i hûn
Kesti İslâmum diyen kâfir ve mel'ûn Şemr-i dîn
Kanlı gömlekte Hüseyinden kaldı yani oğlumun
Ümmetindir kastedenler bunların imhâsına*

*9 Fahr-i âlem bir deruni âh edip de nâgihân
Dedi, ey rabbi kerimim halikî her dü cihân...
El-emân bu vak'a-i dilsûza yandım el-emân...
Ehl-i beyt'in Şamiyân girmiş harim-i hâsına.*

*10 Ümmetimden saymam anlar hürmetim terkettiler
Din yolundan çıktılar bir başka râha girdiler
Nâzeninim bir Hüseynim var idi incittiler
Lânet olsun serbeser âlâsına ednâsına*

*11 Fâtıma Hayrû'n-nisâü'l-âlemîn tekrar yine
İştikâ vü ıztırabın nakledip mâbadine;
Kanlı başla gömleği Allah'a verdi beyyine,
Ağladı hattâ Melekler âh u vâveylâsına.*

*12 Dedi Haydar nerde? Gelsin ol Aliyy-i kâmikâr
İntikâmım isterim düşmana çeksin Zülfikâr;
Arsa-i mahşer bu yer, mazlûmların Allah'ı var
Hâkim-i mutlak bakar biçâreler dâvâsına*

*13 Dâvet et ey Mustafâ! Bir bir benat-ı Haydar'ı
İste zâlimler için kahr-ı Hüdâ-yı Ekber'i
Âdl-i Hak'a şâhit eyle cümle ehl-i mahşeri
İbret olsun hükm-i Hak hep kâfir u tersâsına*

*14 Baş döğüp saçlar yolup binti Resûl-i Müctebâ
Kanlı yaşlarla dedi âh mihnetâ vâh mihnetâ...
İrdi bu muhrîk şikâyet bitevakkuf işte tâ...
Zât-ı pâk-ı zü'l-celâlin südde-i vâlâsına!*

*15 Gösterip Allah'a bir bir hep Ali evlâdını,
Al İlâhi Şamiyan-ı bîvefâdan dâdını
Burda kes bari bu mazlûm yavrular feryâdını*

Diyerek arz-ı şikâyet eyledi Mevlâsına!

16 *Bu teellüm, bu tazallüm, Bârigâh-ı izzeti
Lerzenâl etti, anınçün cûşa geldi rahmeti
Bir sadâ-yı hatifîden Hak Teâlâ Hazreti
Şöyle bir ilhâm getirdi sevgili Zehrâsına*

17 *Sem'ine geldi Betûl'ün şöyle bir kudsî nidâ;
Ey Habîbim nûr-ı ayn-ı Fâtımâ Hayrûnnisâ,
Bu belâya kıl tahammül böyle takdir-i kazâ
Bu şehâdetdir sebep bak kadrinin i'lâsına*

18 *Sen Muhammed Mustafâ'nın nutfе-i zîşânısın
Seyyidü's-sâdât-ı âlem cennetin sultânısın
Sen ve oğlun işte zâtımın mihmânısın
Katra-i çeşmin sebeptir duzahın itfâsına.*

19 *Ey Betûl, ey Fâtımâ, ey seyyide, ey zî-nesep...
Ben Hüseyin aşkına mâtem tutan uşşâkı hep
Aff ü gufrân etmeye bu vak'a-yı kıldım sebab
Kimseler girmez benimle onların arasına*

20 *Bu şehâdetdir eden te'yid din-i Ahmed'i
Bu şehâdetdir Hüseyin'e bi hayat-ı sermedi
Ben Hüseyin'in mâtemiyle ağlayan her ümmeti
Lutfedip koysam gerektir Cennetin âlâsına*

21 *Ağlayan bu vak'a-i dilsûza yahut ağlatan
Cennete bîşek girer ey Fâtımâ mutlak inan;
Ehl-i mahşer havf-i dûzahtan ederken el-amân
Cennetin onlar çıkarlar mevki-i ülyâsına.*

22 *Kim severse ehl-i beyt-i Mustafâ'yı cân ile
Hatm-i enfas eylesinler cümlesi imân ile;
Ben cemâlullaha nâil eylerim ihsân ile
Mâtem ü âh ü buk'ası bes onun ihyâsına*

23 *Fâtımâ: ben ki Hüseyin'in bu bahâ-yı kanını
Zâtına vuslatla verdim pek yücelttim şânını
Fâhir'in taltif için bu nâle vü efgânını
İntihap ettim Hüseyini Kevserin i'tâsına...*

Sonuç

Yûsuf Nizâmeddin Fâhir Baba, 14 Ocak 1892 yılında Üsküdar'da dünyaya gelmiş olup, son dönem Celvetî şeyhlerinden Bandırmalızâde Ahmed Münib Efendi'nin oğludur. Annesi Müzeyyen Annış ve eşi İzar Hanım'dır. Cihad Özkök adında bir oğlunun ve halen hayatta bir kızının olduğu ifade edilmektedir.

Yûsuf Fâhir Efendi, Üsküdar Ravza-i Terakkî, Kadıköy Hamidiye Ortaokulu ve Mercan Lisesi ile Sent Mari Fransız Okulu'nda eğitim görmüştür. Babası Ahmed Münib Efendi'den Celvetî hilâfeti olarak onun vefâtından sonra İnadiye Tekkesi'ne şeyh olan Yûsuf Fâhir Efendi, aynı zamanda Kadıköy Kuşdili'ndeki Hamidiye Sa'di Tekkesi postuna da oturmuştur. Ayrıca Merdivenköy Dergâhı Şeyhi Mehmed Hilmi Dede baba'dan el alarak Bektâşiyye yoluna girmiş ve Çamlıcalı Ali Nutki Baba'dan da icâzet alarak, "Baba" olmuştur. 12 Aralık 1967 yılında vefât etmiş olup, Üsküdar Gündoğumu Caddesi ile Büyük Selimpaşa Caddesi'nin ayırdığı geniş hazîreye defnedilmiştir. Hâfız-ı Kelâm olan, neşeli ve hazır cevap bir kişiliğe de sahip bulunan Fâhir Baba, 30 Ağustos Zaferi'nin müteakip İstanbul'da toplanan büyük bir kalabalığa hitaptan sonra belîğ bir dua yapmış, oradakiler de "âmin" demiştir. Yine son dönemde yetişmiş, hat ve ebru sanatının önde gelen üstâdlarından Necmeddin Okyay'ın ve Mevlevîlikle ilgili araştırmalarıyla tanınan Nezhîh Uzel'in Yûsuf Fâhir Baba'nın sohbetleriyle şereflenip feyz aldıkları bilinmektedir. Yazdığı şiirlerinde "Fâhir" mahlasını kullanan ve bilhassa Kerbela mersiyeleeri, nevruziyeler, pek çok meşhûr şâire nazîreler yazan Yûsuf Nizâmeddin Fâhir Baba'nın, Bektâşilikle ilgili 14 makâlesinin yanı sıra *Bektâşilik*, eski harflerle yayımlanan *Mersiyye-i Şâh-ı Şehîd-i Kerbelâ* ve yeni harflerle yayımlanan *Kerbela'ya Dair Bir İki Söz ve Mersiye-i Şerîf* adlı basılmış üç eseri bulunmaktadır. Fâhir Baba, eski harfli mersiyeleerini muhammes (beşli) ve mesnevî nazım şekliyle, yeni harfli mersiyeleerini ise, terkiib-i bend ve murabba tarzında kaleme almış olup, hepsinde sade, içtenlikli bir dil kullanmıştır. Bir iki mısranın dışında vezin hatalarına rastlanmaz. Onun bu şiirlerini, son dönemde kaleme alınan en güzel mersiye örnekleri olarak göstermek mümkündür. Bu çalışmamız, son dönemde Üsküdar'da yaşamış fazîlet, sehâvet, bilgi, görgü, irfân, aşk ve estetik sâhibi bir şahsiyeti tanıtmaya açısından oldukça önemlidir. Netice olarak bu çalışmada, XX. asır sûfi-şâirlerinden olan ve Üsküdar'da Bandırmalızâde ve Abdülbâki Efendi tekkelerinde yetişen Yûsuf Nizâmeddin Fâhir (Ataer) Baba'nın hayatı, şahsiyeti, eserleri ve mersiyeleeri üzerinde durulmuş, Üsküdar'ın kültür dünyasına yaptığı katkılar ve tesirler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

DİPNOTLAR

¹ Bu kollar İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) tarafından kurulan Hakkıyye, Selâmi Ali Efendi (ö. 1103/1692) tarafından kurulan Selâmiyye, Fenâî Ali Efendi (ö. 1158/1745) tarafından kurulan Fenâiyye, Mustafa Hâşim Efendi (ö. 1197/1783) tarafından kurulan Hâşimiyye'dir. Geniş bilgi için bk. Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyi ve Celvetiyye Tarikatı*, İstanbul 1990, s. 236-245; Selami Şimşek, *Keşanlı Süleyman Zâtî ve XVIII.*

Asırda Celvetilik, (Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s. 233-264; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 441-493.

² Geniş bilgi bk. Ekrem Işın, "Celvetilik", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (DBİA)*, II, 395; Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (Süfîler, Devlet, Ulema, XVII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001, s. 359-375.

³ Ekrem Işın, "Celvetilik", *DBİA*, II, 395; Muslu, *a.g.e.*, s. 488-490; Şimşek, *a.g.e.*, s. 259-260.

⁴ Işın, *a.g.m.*, II, 395.

⁵ Işın, *a.g.m.*, II, 395; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (XIX. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 543.

⁶ Mezar taşı kitabesinde 12 Ocak 1891 olarak yazılıdır. Biz nüfus kayıtlarına dayanarak 14 Ocak 1892 tarihini verdik.

⁷ bk. Yusuf Fahir Baba, *Kerbela'ya Dair Bir İki Söz ve Mersiye-i Şerif*, İstanbul 1952, s. 4.

⁸ Bu bilgilere ulaşmamızı sağlayan gazeteci-yazar Aytaç Ekener ve Haşim Kumbasar Bey'lere teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

⁹ Turgut Koca, *Bektaşî Alevî Şairleri ve Nefesleri*, İstanbul 1994, s. 757; İsmail Özmen, *Alevî ve Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, Ankara 1998, V, 265.

¹⁰ Abdülbâkî Efendi Tekkesi, Kadıköy, Kuşdili mevkiinde, Zühdü Paşa Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Tekkenin XIX. asrın hemen başında tesis edildiği bilinmektedir. İlk postnişin Şeyh Abdülbâkî Efendi (ö. 1223/1808)'den sonra önce oğlu İsmail Efendi (ö. 1264/1848) sonra torunları Ahmed Hayri (ö. 1274/1857) ve Hacı Şerif Mehmed Efendi (ö. 1275/1859) meşihat geçmiş bundan sonra tekke münhal kalıp yıkılmıştır. Tekke arsası üzerine Ayşe Sıdika Hanım 550 Osmanlı Lirası harcayarak "Mecidiye Tekkesi"ni inşa ettirmiş, postuna Eyüp Taşlıburun Tekkesi mensuplarından Şeyh Hoca Tahsin Efendi'yi şeyh atamıştır. Bundan sonra tekke *Mecmuâ-i Tekâyâ* sâhibi Bandırmalızâde Ahmed Münib Efendi uhdesine tevcih olunmuştur. Ahmed Münib Efendi daha sonra Bandırmalızâde Tekkesi şeyhliğine geçmiştir. Buraya "Hamidiye Tekkesi" de denilmektedir ki, muhtemelen II. Abdülhamid'in dergâh inşasına katkıda bulunmuş olmasından kaynaklanmaktadır. bk. Zakir Şükri Efendi, *İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyihî-III* (haz. Şinasi Akbatu), İstanbul 1980, s. 110; Mehmed Raif, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul 1314, s. 26; M. Baha Tanman, "Abdülbâkî Efendi Tekkesi", *DBİA*, I, 29; H. Kâmil Yılmaz, "Hâşimiyye", *DİA*, XVI, 416.

¹¹ Yılmaz, *a.g.m.*, aynı yer.

¹² Koca, *a.g.e.*, aynı yer; Özmen, *a.g.e.*, aynı yer.

¹³ Turgut Koca'nın verdiği bu bilgi, onun Kadıköy Kuşdili'ndeki Sa'dî Tekkesi'nde şeyhlik yapmasından kaynaklanıyor olsa gerektir. Çünkü Yûsuf Fâhir Baba, Sâ'diyye'den icâzetli olmayıp, söz konusu tekkede Hâşimiyye meşihatını temsil etmiştir.

¹⁴ Koca, *a.g.e.*, aynı yer; Özmen, *a.g.e.*, aynı yer.

¹⁵ Yaptığımız araştırmada, yukarıda Fâhir Baba'nın ailesi kısmında da görüleceği üzere, Münibe Selma adlı kızından başka bir evladı yoktur. Belki Fâhir Baba'ya intisab etmiş veya ondan nasiplenmiş bir mânevî evlat olsa gerek.

¹⁶ Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşîlik ve Alevilik*, İstanbul 1999, II, 410-411.

¹⁷ bk. *İkdam*, 9 Eylül 1922, s. 9151.

¹⁸ bk. Mehmed Necmeddin Bardakçı, "Cemâl-i İlâhiye Mazhar Bir Yıldız: Mehmed Necmeddin Okyay", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy.18 (Ocak-Haziran 2007), s. 107.

¹⁹ Yusuf Fâhir Baba'nın yeni harflerle yazılmış, on iki terklı Bektâşî tâch mezar taşında şunlar yazılıdır: "Hû dost/Evlâd-ı Peygamber muhibb-i Âl-i âbâ/Âşık-ı Şâh-ı Şühedâ Erenler Eri Âşıklar/Âşık-ı Evliyâlar Kutbu Hünkâr Hacı/Bektaş-ı Velî Yolunun Gerçek Mürşidi/Hazret-i İmâm-ı Mûsâ Kâzım Oğullarından/Üsküdarlı Seyyid Hâşim Baba Ahfâdından/Münib Efendi Hazretleri Evlâdî Şâir Seyyid/Yûsuf Fâhir Ataer Baba Ruhu Şad Himmeti İki Cihanda Var Ola/Allah İçin Sevdi, Allah İçin Sevildi/Nazenin Canlara, Vahdet-i Vücut/Vahdet-i Mevcut İle Kaim Dedi/Vücudu Müktesep İle Hakk'a Yürüdü/Baki Allah Dost/Doğum Tarihi: 12.1.1891, Hakk'a Yürüyüşü: 12.12.1967". bk. A. Bilgin Turnalı-E. Yücel Turnalı, "Celvetilikle Bektâşîliği Birleştiren İlgî Çekici Bir Dal: Hâşimiyye Kolu ve Üsküdar'da Bandırmalızâde Tekkesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 66 (Haziran 1990), s. 117-118.

²⁰ A. Bilgin Turnalı-E. Yücel Turnalı, *a.g.m.*, s. 111.

²¹ Yûsuf Fahir Baba'nın bu eserine ulaşmadık. Ancak Fâhir Baba, söz konusu eserine "Bektaşî Ayin-i Cemi" adlı makalesinin 2 numaralı dipnotunda (bk. *Tarih Coğrafya Dünyası*, İstanbul 1959, II/11, s. 366) atıfta bulunarak, "Bektâşîlik esrâr: Ehl-i sünnet itikatına muhalif olan kanaatlerdir. *Bektaşîlik* isimli kitabımızda tafsiliyle yazmıştık" demektedir. Ayrıca internet üzerinden yaptığımız araştırmada Yusuf Fahir *Bektaşîlik* adlı ese-

ri İnsan Yayınları arasında yayımlandığı gözükmemektedir. Ancak İnsan Yayınları'nı arayıp bu kitabı sorduğumuzda yayınevlerine ait böyle bir eserin olmadığını belirttiler. Bunların yanı sıra gerek Millî Kütüphane ve gerekse İSAM'ın kayıtlarında da böyle bir esere rastlayamadık.

²² bk. Yusuf Fahir Baba, *Kerbela'ya Dair Bir İki Söz ve Mersiye-i Şerif*, Ekicigil Matbbası, İstanbul 1952.

²³ *Türkçe Hutbeler*, 16 sayfa olup, içerisinde üç hutbe bulunmaktadır. İstanbul'da Necm-i İstiklâl Matbbası'nda, 1341 yılında basılmıştır.

²⁴ Yusuf Nizâmeddin Efendi, *Mersiyye-i Şâh-ı Şehîd-i Kerbelâ*, İstanbul 1339, s. 3.

²⁵ Bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Koniçe'de 1821'de dünyaya gelen Kâzım Paşa, na't, mersiye ve hicivleriyle tanınan Osmanlı şâiridir. Nâmık Kemal ve Mualim Nâci tarafından "gerçekten şair" olarak kabul edilmiş bir sanatkârdır. Tasavvufla yakından ilgili olan, kuvvetli bir Ehl-i beyt muhibbi olarak tanınan ve kaleme aldığı kuvvetli mersiyeleriyle bunu ortaya koyan Kâzım Paşa, Bedevî tarikatından hilâfet aldığı gibi Celvetiyye'den de taç giymiştir. *Makâlîd-i Aşk* (İstanbul 1301) ve *Dîvân* (İstanbul 1328) adıyla iki eseri vardır. Hakkında geniş bilgi için bk. Fâtin, *Hâtîmetü'l-Eş'âr*, İstanbul 1271, s. 346-347; Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 402; İbnü'l-Emin M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, İstanbul 1988, II, 801-810; Heyet, "Kâzım Paşa", *TA*, XXI, 446; Nuri Akbayar, "Kâzım Musa Paşa", *TDEA*, V, 259.

²⁶ *Makâlîd-i Aşk*, Türkçe başlayıp Arapça bir beyitle sona eren tevhidin ardından Kerbelâ Vak'ası'na giriş sayılacak bir mukaddime şeklinde tanzim edilmiş, aynı Arapça beyitle birbirine bağlanan, beyit sayıları farklı altı bölümlük uzun manzume ile başlar. Bentler halinde ve terkip beyitleriyle bağlanarak yazılmış yirmi sekiz mersiye ile bir kıtadan sonra "Kaside Der Sitâyiş-i İmâm Hüseyin" başlıklı altmış üç beyitlik manzume ile son bulur. Bu haliyle bir mesneviden farklı hüviyete sahip olan *Makâlîd-i Aşk*'ı Kerbelâ mersiyelerinden ibaret bir divançe saymak mümkündür. bk. Mustafa Uzun, "Kâzım Paşa", *DİA*, XXV, 152.

²⁷ Yusuf Nizâmeddin Efendi, *a.g.e.*, aynı yer.

²⁸ bk. Yusuf Fahir Baba, *a.g.e.*, s. 4-5.

²⁹ Bahariyye, sözlükte "bahara ait, baharla ilgili olan" anlamına gelir. İstilahta Türk ve İran klasik şiirinde teşbîb kısmında bahar tasviri yapılan kasidelere verilen addır. Bahariyelerde baharın güzelliği, bahar manzaraları ve çiçekler türlü benzetmelerle ve oldukça soyut bir biçimde anlatılır. Geniş bilgi için bk. Tâhirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatî*, İstanbul 1973, s. 25; Necla Pekolcay, "Bahariyye", *TDEA*, I, 292-293; Kazım Yetiş, "Bahariyye", *DİA*, s. 473-474.

³⁰ Bütün eski kültürlerde yaygın olan mersiye geleneği müslüman olmadan önce ve olduktan sonra Türkler'in halk ve âşik edebiyatlarında "yuğ, ağıt, sâgu, şivan" gibi adlarla devam etmiş, klasik edebiyatta ise başlı başına bir tür halinde gelişmiştir. Türk edebiyatında da ölenin kaybından duyulan üzüntüyü dile getirmek, o kişinin iyi taraflarını anlatmak ve ona karşı şâirin ilgisini ifade etmek, kadere rıza göstermek, dünyanın geçiciliğini vurgulamak, ölünün yakınlarını sabır ve metanete davet etmek gibi husuların ele alındığı lirik şiirlerin din ve devlet büyükleriyle yakın akrabalar yanında bilhassa Hz. Hüseyin ve Kerbelâ şehidleri için yazıldığı görülmektedir. Dini-tasavvufî Türk edebiyatında, özellikle Alevî-Bektaşî şiirinde mevcut mersiyelerde bir yandan Ehl-i beyt sevgisi anlatılırken diğer yandan Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'daki şehâdetinin ısrabı, ona duyulan sevgiyi ifade eden örnekler Kerbela veya Âl-i abâ mersiyeleri olarak anılmıştır. Bu tür mersiyelere Türk edebiyatında "maktel-i Hüseyin" adı verilmektedir. Türk edebiyatında mersiyeler en çok terki-i bend nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Bunu terci-i bend, daha sonra murabba, müseddes, gazel, kıta, muhammes ve mesnevi gibi nazım şekilleri takip eder. Geniş bilgi için bkz. Mustafa İsen, *Acıyı Bal Eylemek, Türk Edebiyatında Mersiye*, Ankara 1993; a.mlf., "Mersiye", *TDEA*, VI, 272-274; Mine Mengi, "Eski Türk Edebiyatımızın Mersiyelerine Toplu Bir Bakış", *TDEAD*, Sayı: 2 (1983), s. 91-101; Abdülkadir Karahan, "Maktel", *Meydan Larousse*, VIII, 278; Şeyma Güngör, "Maktel-i Hüseyin", *DİA*, XXVII, 456-457.

³¹ Kaynağına ulaşamadım.

³² Nizâmeddin Efendi, burada "ceddî" ifadesinden sonra iki nokta koyarak mısrayı eksik bırakmıştır: ____

³³ Nizâmeddin Efendi, önceki kıt'aları muhammes (beşli) tarzında yazdığı halde, bu kıt'ayı murabba (dörtlü) şeklinde kaleme almıştır. Bu kıt'anın vezni de şöyledir: "Fâ'ilâtün /Fâ'ilâtün /Fâ'ilâtün /Fâ'ilün"

³⁴ Nizâmeddin Efendi, mesnevî tarzındaki bu mersiyesinin bütün beyitlerini iki mısra halinde yazdığı halde, istisnai olarak bu beyti üç mısra şeklinde kaleme almıştır. Söz konusu üçüncü mısra şöyledir: "Yalvarub hem aldatub da'vet kalub ol peykeri."

³⁵ Burada hece eksikliği olup metnin aslı şu şekildedir: ____

³⁶ Yusuf Fahir Baba, *Kerbela'ya Dair Bir İki Söz ve Mersiye-i Şerife*, Ekicigil Matbaası, İstanbul 1952, s. 8-11.

³⁷ Yusuf Fahir Baba, *a.g.e.*, s. 12-15.

Florinalı Nâzım Edebiyatımızın Tatlı Kaçığı

B E Ş İ R A Y V A Z O Ğ L U

Araştırmacı-Yazar

Bu bildiriye, Manastır'ın Florina kasabasında doğmuş ve çocukluğunu bu kasabada geçirmiş olmakla beraber, hayatının büyük bir kısmını Kuzguncuk ve Üsküdar'da yaşayan "Türk Şiir Kralı"nın ilgi çekici macerası anlatılmaktadır.

Bir adam düşünün ki, yıllarca mizah gazete ve dergilerinin baş sermayesidir ve bütün bir devir onunla uğraşıp durmuştur. Hakkı Süha Gezgin'in ifadesiyle, kendisi tek bir nükte bulup söyleyemediği halde, yüzlerce nüktenin doğmasına yol açan bu tuhaf adamın derdi ne paradır, ne de mevki ve makam.¹ Tek arzusu vardır: Hayran olduğu Abdülhak Hâmid gibi büyük bir şöhretin sahibi olmak! Çünkü deha sahibi olduğuna samimiyetle inanmaktadır. Hâmid, karısı Fatma Hanım ölünce nasıl *Makber*'i yazmışsa, o da kendi karısının ölümü üzerine *Zeyl-i Makber*'i yazmıştır. Şöhret, o halde en tabii hakkıdır.

Nâzım Özgünay, Florina'da doğduğu için "Florinalı", peşinden hiç ayrılmadığı Abdülhak Hâmid'in *Makber*'ine yazdığı *Zeyl-i Makber*'den dolayı da "Zeyl-i Makber Şairi" veya "Zeyl-i Şâir-i Âzam" diye anılan bir şair, her yıl etrafına topladığı gençlerle Tefvik Fikret'i, 1927 yılından sonra da Süleyman Nazif'i mezarlarının başında anarak isminden gazetelerde söz ettirmeyi başarsa da, dehasına kendisinden başkasını inandıramadığı için yazı ve şiirlerini gazetelerin ancak ilân sayfalarında ilân tarifesinden yayımlatabilen ihtifal meraklısı bir edebiyat delisiydi. Meşhur şair ve yazarlar onu sırf başlarından savmak için kitaplarına takriz ve tenkitler yazar, kendi kitaplarını ve fotoğraflarını da övgülü ithaf cümleleri yazarak imzalarlardı. Florinalı, iftihar kaynağı olan bu cümleleri dehasının inkâr edilemez vesikaları olarak görürdü. Kimi yakalarsa saatlerce konuşup manzumelerini dinlettiği için lâkaplarından biri "Tıraşçı"ydı ve karikatürlerinde bazan eline bir ustura verilirdi.

Florinalı'nın gençlik dönemi

Zekâsı ve meziyetleri sınırlı olmasına rağmen, Hâmid gibi büyük bir şöhret olma hevesi, Florinalı Nâzım'ı özellikle 1920-1940 yılları arasında edebiyatımızın en renkli ve mizah dergilerine en fazla malzeme veren şairi haline getirmişti. Onun nazarında dünyada gerçek tek şair vardı: Abdülhak Hâmid! Erişilmez bir dahi, bir “dâhî-i a'zam” olarak gördüğü *Makber* şairinin yakın çevresine bir yolunu bulup girmeyi başarmış ve kendisini onun “veliahd-ı edebî”si olarak ilân etmişti; yani Hâmid öldüğünde yerine geçecek, “İkinci Hâmid” olacaktı. Bunun için bir ara imzasının üzerinde “Hayrülhalef” sıfatını bile kullandı. “Şi'rimle benim İkinci Hâmid” ve “Hayru'l-halef-i Şâir-i Âzam bana derler” mısraları çok meşhurdu. Tanınmış şairlerin sevgi ve dostluklarını kazanmak için, onların işlerine koşan ve zor zamanlarında yanlarında olarak kendisine minnettar kalmalarını sağlayan Florinalı, bu arada şiirlerini takdim eder, ithafı ve imzalı fotoğraflarını alır, defterini önlerine sürüp kendisi hakkında bir şeyler yazmalarını rica eder, öldüklerinde de uzun uzun mersiyeler yazar, ihtifaller düzenlerdi. Edebiyat tarihimizde en fazla takriz yazılan kitaplar belki de onun kitaplarıdır. Bilindiği gibi, bir kitap için o kitabın yazıldığı alanda üstad kabul edilen kişilere yazdırılan ve kitabın baş tarafında yer alan, genellikle övücü yazılara “takriz” denilmektedir. Bu geleneği ilk kitabından başlayarak fazlaca istismar eden Florinalı'nın kitaplarında takrizler, çok zaman, kitabın asıl metni kadar yer tutmaktadır.²

Florinalı'nın “Büyük şair” iltifatını aldığı ilk şair, Tefik Fikret'tir. Birkaç kitabında kullandığı imzalı Fikret fotoğrafında şöyle bir ithaf yer alır: “Büyük şair Florinalı Nâzım beyefendiye Halûk'un şükranile beraber. Âşiyân: 27 Kânunusani 1327 Tefik Fikret.”³

Abdülhak Hâmid de önceleri kendisine çeşitli vesilelerle mektuplar yazarak hayranlığını dile getirip şiirlerini gönderen Florinalı'yı Mütareke yıllarından iti-

Kızı Aliye Meliha Hanım'ın küçüklüğü

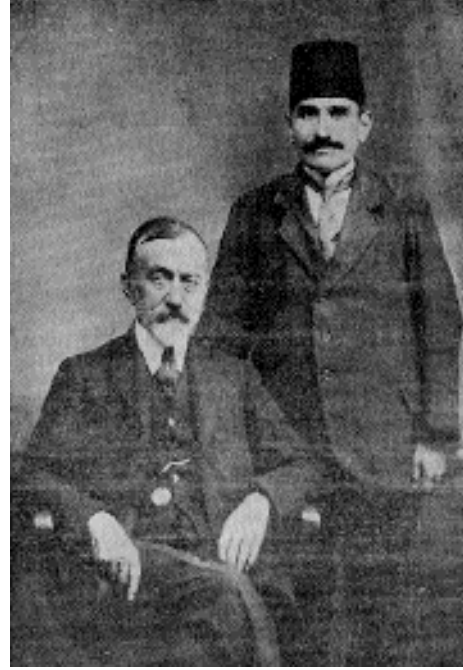
Florinalı Nâzım, 1930'larda kızı Aliye Meliha Hanım'la birlikte

baren gölgesi gibi peşinde taşımaya başlamış, önce “Leyl-i Makber” olarak gördüğü *Zeyl-i Makber*'i, 23 Haziran 1923 tarihli mektubunda “Büyük bir şairsiniz! *Zeyl-i Makber*'i okuyuncaya kadar bu mazhariyetinize ben de muttali' değildim fakat şimdi gördüm ve bildim.” abartılı bir şekilde methetmişti.”⁴

Florinalı Nâzım'ın en meşhur eseri olan *Zeyl-i Makber*'in sadece yirmi dokuz kıt'ası *İkdam* gazetesinin 28 Haziran 1340 (1924) tarihli sayısında yayımlanmıştır. Bugün Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan yazma tek nüshası 168 dörtlükten oluşur. Florinalı, eşi Emine Hanım'ın ölümünden sonra yazmaya başladığı bu manzumenin 497 kıt'aya ulaştığını, fakat büyük bölümünün Açıktürbe yangınında diğer evrakıyla birlikte yandığını söyler. İbnülemin'in de *Son Asır Türk Şairleri*'nde sekiz kıt'asını yayımladığı *Zeyl-i Makber*, mizah yazarları tarafından çok kullanılmış ve yukarıda belirttiğimiz gibi, Florinalı'ya “*Zeyl-i Makber Şairi*” ve “*Zeyl-i Şair-i Âzam*” lâkaplarının takılmasına yol açmıştır.

Florinalı Nâzım'ın hayran olduğu ve “Edîb-i Muazzam” ünvanını lâıyk gördüğü Sami Paşazade Sezai de, 19 Nisan 1340 (1924) tarihinde imzaladığı fotoğrafında “büyük şair” ifadesini kullanmıştı.⁵

Süleyman Nazif'in yıllarca diline doladığı bu “büyük şair”lik payesi Florinalı'nın adeta aklını başından aldı. Fikret, Hâmid ve Sezai gibi üç “dâhi” tarafından verilen bir hükmün aksini kim iddia edebilirdi? Hâmid'in *Hâtırat-ı Meşâhir*'deki cümlelerinde de istihza sezilmiyor değil; fakat benzer bir ifadeyi

Tevfik Fikret ihtifalının gazete ilanı. Florinalı Nazım, şiirlerini, köşe yazılarını ve ihtifal ilanlarını gazetelerin reklam sayfalarında para ödeyerek yayımlamaktaydı.

Florinalı'nın Nâzım, Şair-i a'zam Abdülhak Hâmid'le birlikte

hâtıralarının son sayfalarında da kullanmış olması dikkat çekicidir: “Mükemmel bir şair!” Bu tuhaf durum, ancak şöyle açıklanabilir: Hâmid, gerek Mütareke yıllarında, gerekse daha sonra her işine koşan Florinalı'ya karşı minnet duygularıyla doludur.⁶ Hâtıralarını yazması için kendisini o teşvik etmiş, hatta Ahmed Cevdet Bey'le konuşarak yazıldığı takdirde hatıratın hemen basılacağı garantisini de almıştır. *Terennümler ve Teellümler* adlı şiir kitabında, “Necib Milletimizin Şair-i Dâhisi İçin” adlı şiirine düştüğü bir dipnottan anlaşılan şu: Florinalı, Hâmid'e hatıralarını yazması için aylarca ısrar etmiş ve sonunda bu teklifi kabul eden dâhi-i a'zamın müsveddelerini muntazaman temize çekerek *İkdam* gazetesine götürmüştür.⁷ Hâmid'in kayda geçtiği için saklanması mümkün olmayan bu gerçeğe *Hatıralar*'ının son sayfalarında değinmek zorunda kaldığı düşünülebilir:

[...] kendisinin minnetdarıyım. Çünkü hayatımın mahkûm-ı nişyan olan yahut nişyana şâyân olan sahifelerini bana o açıp gösterdi, ifadesi kabil olmayan maziye onun himmetiyle avdet etmiş oldum. Bu zatta bir insan-ı kâmil kalbi vardır. Bütün insaniyete acır. Onun için bana da acımış ve hâtıratımın heder olmasını istemişti. Mükemmel bir şair olan Florinalı Nâzım Bey herkesin işini kendi işinden daha evvel görmek ister. Merhumların bile ihyâ-yı nâmlarına çalışır. Ve öyle diyeceğim gelir ki o sağ oldukça dostlarından kimse ölmeyecek ya-

Florinalı Nâzım.

Florinalı'nın Zahir Sıkı Güvemli imzalı bir karikatürü

Florinalı'nın hastaneden onaylı olarak aldığı deha raporu

hut ezkaza ölürse tekrar dirilecektir. Zira o herkese daima fazla bir hayat verir. Bu hâtıratımla bana da bir hayat ilâve ettiği gibi.⁸

Bu cümleler -istihza taşıyıp taşımadıkları tartışılabilirse de- Florinalı Nâzım'ın kendinden söz ettirmek için keşfettiği usulleri büyük bir ustaca uyguladığını ve sonuç aldığını göstermektedir.

Florinalı, büyük şairlik payesini ve Hâmid'in edebî veliahdı, dolayısıyla halefi olduğu gerçeğini herkese kabul ve isminden gazetelerde söz ettirmek için de başka bir yol kullanıyordu: Tefik Fikret'in ölüm yıldönümlerinden "ihtifal" düzenlemek. 1921 yılından itibaren her yıl 9 Ağustos'ta etrafına gençleri toplar, Fikret'in mezarı başında kendisi nutuk söyler, kızı Aliye Meliha Hanım'a da şiirler okuturdu. Önceleri kendilerini bu törenlere katılma mecburiyetinde hissedilen tanınmış isimler, zamanla Florinalı'nın maksadını sezince ayaklarını kesmişlerdir.

Muhtemelen İhtifalci Mehmed Ziya Bey'in gerçekleştirdiği Şeyh Galib ihtifalinden etkilenen ve onun izinden yürüyen Florinalı, Mimar Sinan ve Nedim ihtifallerinde önemli roller üstlenmiş, *Hâtırat-ı Meşâhir*'in geniş bir bölümünü ayırdığı bu anma törenlerini belki de istemeden kendi "büyük şair"liğiyle kızı "küçük şaire" Aliye Meliha Hanım'ın propaganda vasıtası haline getirmişti. Şemsiyesi gibi sürekli yanında taşıdığı küçük kızına şiirlerini okutur ve büyük üstadlara onun hakkında da övgü dolu sözler yazdırırdı.⁹

Florinalı'nın eşi Emine Hanım, 1922 yılında, 12 Ekim'i 13 Ekim'e bağlayan gece doğum yaparken Meliha'yı öksüz bırakmıştı.¹⁰ Nurettin Artam'a göre, bu ölüm onu pek de üzmüş gibi görünmüyordu. O günlerde vapurda karşılaştığı şairi yasta değil, bambaşka bir heyecan halinde görünce lâtife maksadıyla, "Büyük şairlerin mukadderatı birbirine çok benziyor, Hâmid'in refikası Fatma Hanım gibi, Florinalı Nâzım'ın da refikası öldü. Edebiyatımız yeni bir *Makber* kazanacak mı?" diye sormuştu. "Bu suali sormakta meğerse geç kalmışım" diyen Artam, Florinalı Nâzım'ın derhal cebinden *Zey-i Makber*'in müsveddelerini çıkarıp okumaya başladığını söylüyor.¹¹

Florinalı, birkaç gün sonra, Mualla ismini verdiği, doğarken annesinin ölümüne sebep olan kızını da kaybeder ve Karacaahmet'te, karısının yanında toprağa verir. Artık Meliha Aliye'ye hem annelik, hem babalık edecektir. Küçük Meliha, düzenlediği bütün ihtifallerde yanındadır ve babasının şiirlerini çok güzel okuyarak herkesi kendine hayran bırakmaktadır. Kızını bir şaire olarak yetiştirmeye çalışan Florinalı, birçok kitabına onun fotoğraflarını da koymuştur. 1926 yılında düzenlediği Tevfik Fikret İhtifali vesilesiyle bastırdığı *Yâdigâr-ı Takdîs-i Fikret* (1926) isimli risaledeki Meliha Hanım fotoğrafı bir stüdyoda özel olarak çektirilmiş. Florinalı'nın bu risaleyi ihtifale katılan ziyaretçilere dağıtması, Halit Fahri tarafından *Servet-i Fünun*'da ağır bir biçimde eleştirilir. Fikret'in mezarı başında "lokma dağıtır gibi manzum risaleler" dağıtmasını bir çeşit istismar olarak gören Halit Fahri, çok geçmeden hakaretlerle dolu imzasız bir mektup alacaktır. Mektuptaki şu cümleler, tipik Florinalı cümleleridir:

Ey Haberler sütununun gazezkâr münekkidi! Sen kimsin? Maskeni çıkar yüzünden! Sen biliyor musun ki Florinalı Nâzım beyefendinin isim ve şöhreti şarktan garba bir güneş ziyası gibi yayılmış ve çar aktâr-ı cihanda bu dehayı tanımayan kalmamıştır? Bunu bilmiyorsan öğren ve bir daha dilini tut, böyle küstahça yazılar yazayım deme!¹²

Süleyman Nazif, tam o günlerde *Servet-i Fünun* dergisini ziyaret etmiş ve Halit Fahri'nin gösterdiği imzasız hakaret mektubunda Florinalı'nın el yazısını görünce kahkahayı basmıştır. Birkaç ay sonra dergiye tekrar uğradığında, yanında Hâmid'in *Çamlıca'da Mutekif İken* isimli şiiri vardır. Mütareke devri acılarının anlatıldığı bu şiir mürettiphanede dizildikten sonra, imzanın altına Nazif tarafından "Servet-i Fünun'un İlâvesi" başlığı altında kısa bir açıklama yazılır. Özetlemek gerekirse: Hâmid, *Çamlıca'da Mutekif İken* şiirini yazarken çıkagelen Florinalı Nâzım'ın her zamanki gevezeliklerinden sıkılmış ve "Biraz da Mizah" başlığını koyarak üç beyit ilâve edivermiş, ancak, şiiri Nazif'le gönderirken bu ilâveyi neşredip etmeme kararını *Servet-i Fünun*'a bıraktığını söylemiştir:

*Âtide bu halkın yine bir yâveri vardır:
Bir şair-î hoş-gû-yı vefa-perveri vardır.
Maksûduna mevsûl olur elbet edebiyat;
Hakka ki F. Nâzım gibi bir rehberi vardır.*

Florinalı'nın Salih Zeki Aktay ile şiir krallığı için yaptığı taç kavgasını gösteren bir karikatür. Alt tarafında Abdülhak Hamit'in şu beyti yer almaktadır: "Kimdir olacak şerike-i tac/Maksad bu ise zamana muhtac!" (Akbaba, nu. 111, 22 Şubat 1936)

*Hâyide sünûhatı tırâş etmeğe memur
Allah'a şükür cümlemizin berberi vardır.*

Bu beyitlerden de anlaşılıyor ki, Hâmid, Florinalı tarafından ikide bir rahatsız edilmekten aslında rahatsızdı.

Halit Fahri, yukarıda sözünü ettiğimiz hakaret mektubuna bir çeşit cevap olarak, Florinalı'ya "Tıraşçı" ve "Berber-i A'zam" lâkaplarının yapışıp kalmasına yol açan bu beyitleri hiç tereddüt etmeden neşretmiştir.¹³ Bunlardan söz ettiği yazısında, haklı olarak "Abdülhak Hâmid, ciddi manzumesinin sonuna ilâve ettiği ve Süleyman Nazif'in bilhassa neşrine vasıta olduğu bu mısralarla, Florinalı'ya evvelce yazdığı medihli takrizlerini geriye mi alıyordu? Maksadı sadece lâ-tife mi idi, yoksa biraz da bir can sıkıntısının ifadesi mi?" diye soran Halit Fahri, Florinalı'ndan bu konuda hiç ses çıkmadığını belirttikten sonra, "Ne hissetti, ne düşündü, bu çok merak ettiğim, fakat halledemediğim bir dâvâdır" diyor.¹⁴ Hâmid'in Sami Paşazade Sezai'ye yazdığı mektuplardan birindeki manidar not da Florinalı'dan artık çok sıkıldığını ve mektuplarına cevap vermekten özellikle kaçındığını göstermektedir: "Florinalı dostumuzu görürsen tebrikinden memnun olduğumu, fakat berâ-yı maslahat, cevap veremediğimi söylemeni rica ederim. Bu zat biz ne yazarsak neşrediyor!"¹⁵

Florinalı'nın "Zafer Teraneleri" adlı eseri

Florinalı, edebiyata dair çuvalarla olduğu ifade edilen dokümanlarının bir kısmı ile uğraşıyor

Hâmid ve Sezai gibi şair ve yazarların kendisi hakkında söylediklerini, yazdıklarını bütün kitaplarının kapaklarına ve ilk sayfalarına koyan Florinalı Nâzım, yukarıdaki beyitler sanki hiç yazılmamış gibi davranmış, "büyük şair" payesini kullanmaya devam etmiş, bu yüzden Süleyman Nazif'in son anlarına kadar neş'e ve eğlence kaynağı olmuştur. Nazif'in çok sevdiği, fakat hiç ciddiye almadığı Florinalı hakkında bütün yazıları ironiktir. Ne var ki Florinalı bu yazılardaki ironiyi ya anlamamış yahut anlamamış görünerek büyük şairliğinin belgeleri olarak kitaplarına almıştır. Nazif mesela *Yeni Türk* gazetesinde *Hâtırat-ı Meşâhir* hakkında çıkan bir yazısında, ona büyük şair ünvanını veren Hâmid'i yerden göğe haklı bulduğunu, nitekim *Hâtırat-ı Meşâhir*'e yazan bütün şair ve ediplerin bu görüşe katıldıklarını belirttikten sonra, yalnız Faruk Nafiz'in oyunbozanlık ettiğini ve bu ayıbın *Canavar* şairinin edebiyat hayatında büyük bir leke olarak kalacağını söyler. Florinalı Nâzım, istihzalara aldırılmaksızın yoluna devam etmeli, *Zeyl-i Makber*'i de bir an önce neşretmelidir. Victor Hugo ve Shakespeare gibi büyük şairler de geç anlaşılmışlardır.

Nazif, Florinalı'nın hazırlamakta olduğu *Hâtırat-ı Meşâhir*'in ikinci cildi için yazdığı yazıda da Cenab Şahabeddin'e, Florinalı'ya kendi kendini methetmekten vazgeçmesini tavsiye ettiği için sitem etmektedir. *Hâtırat-ı Meşâhir* hakkında *Servet-i Fünun*'da bir eleştiri yazan Cenab, Florinalı'nın eleştirileri ve alayları göğüslemek için Nef'i gibi kendi kendini övüp durmasını hoş karşılamadığını açıkça ifade etmiş, bu eleştirileri tebessüm, hatta kahkahayla karşılamasını tav-

siye etmişti.¹⁶ Süleyman Nazif, onunla aynı fikirde değildir: Lâyk olduğu alâkayı göremeyen büyük bir şairin kendini methetmesinden daha tabii ne olabilir? Nazif'e göre, "Nâzım Bey'in büyük şair olmadığını ilân edecek kadar kıskançlık gösteren Faruk Nafiz de eğer "bir istiğfarnâme-i manzum ile müracaat ederse" belki büyük şairin "dergâh-ı mekâriminde bir cây-ı kabul" bulabilir; çünkü "Florinalı Nâzım Bey'in bâb-ı afv ü keremi kıyamette tevbe kapıları kapandıktan sonra da açık kalacaktır."¹⁷

Nazif'in yazılarından ve bazı mektuplarından Faruk Nafiz'in Florinalı aleyhinde bir yazısının bulunduğu anlaşılıyor. Bu yazıyı bulamadık, fakat mizahî bir şiirinde onu Mazhar Osman'a havale ettiğini biliyoruz:

*Der ki Nâzım: Şair-i âzam diyorlar zâtıma
Bî-haber dîvanelerden Mazhar Osman bî-haber*

Faruk Nafiz'e çok kırıldığı anlaşılan Florinalı'nın "Muazzez Faruk Nafiz'e" başlığını taşıyan, hiç de yabana atılamayacak uzun bir cevabı vardır.¹⁸ Aynı zamanda bir "fahriye" niteliği taşıyan bu manzumede dikkatimizi çeken husus, Florinalı'nın, Faruk Nafiz'e Süleyman Nazif'in övgülerinin seraba ve su üzerine yazılmış yazıya benzediğini söyleyerek iltifatlarına bel bağlamamasını tavsiye etmiş olmasıdır. Bu da, Nazif'in istihzalarının aslında farkında olduğu anlamına gelmektedir. Nazif'in Florinalı hakkındaki asıl düşüncesi, bir yazısı yanlışlıkla onun imzasıyla çıkınca patlattığı nüktededir: "Ne ise, bununla geçmiş olsun! Ya maazallah Florinalı Nâzım'ın yazısının altına benim imzamı koysalardı!" Yusuf Ziya Ortaç da, onun Florinalı için "deli"liği az görüp "tımarhane" dediğini söylüyor.¹⁹Yeri gelmişken, Florinalı'nın Nazif'i büyük bir samimiyetle sevdiğini kaydetmekte fayda vardır. *Ebediyet Yolunda Bir Hitabe* (1928) adlı kitabının büyük bir kısmı Nazif'e ayrılmıştır.

Süleyman Nazif'in ilgili şakaları dost çevresiyle sınırlıdır. Florinalı'yı basın ve mizah gazetelerinin diline Abdülhak Hâmid'in yukarıda zikrettiğimiz beyitleri *Servet-i Fünun*'da yayımlandıktan sonra düştüğü söylenebilir. O tarihten sonra "Tıraşçı" ve "Berber-i Azam" gibi lâkaplar büyük bir hızla yayılmış, hatta *Tıraşçı* adında bir mizah dergisi çıkarılmaya başlanmıştır. Bu derginin birinci sayısında, Florinalı'dan "pirimiz, üstadımız" diye söz ediliyordu. *Büyük Gazete* ise Florinalı'yı çok sayıda mizahî şiir ve yazıyla zalimce hırpalamıştı. Bu furyaya doktorların bile katılması tuhaftır. 1926 yılı başlarında, belki de acımasızca alaylara muhatap olduğu için hastalanarak Gülhane Hastahanesi'ne müracaat eden Florinalı tepeden turnağa muayene edilir, bu arada beyin röntgeni de çekilir. Genç doktorların güya bu röntgen filmine dayanarak yazdıkları, Florinalı'nın üstün zekâlı olduğuna dair 1 Nisan 1926 Nisan tarihli düzmece rapor 1928 yılı ortalarında basının diline düşüverir. O yılki Tevfik Fikret İhtifali'ni takip eden *Akşam* gazetesi muhabiri Florinalı'yla bir röportaj yapmış, onun hayatını anlatırken söz ettiği bu raporu da alaylı bir dille haber konusu yapmıştır.²⁰ Gazetenin

Cumhuriyet Gazetesi'nde Florinalı'nın Üsküdar'daki evinde çıkan ve başka evlerin de yanmasına neden olan yangının haberi

birinci sayfasında çıktıktan sonra bütün basının özel bir ilgi gösterdiği bu raporla İngiltere'de *Daily Mail* gazetesi bile ilgilenir.²¹ Fransa'da da *Commedia* dergisi haberi *Daily Mail*'den alarak kullanmıştır. Florinalı'dan hiç hazzetmediği anlaşılan Nurullah Atâ'nın [Ataç] bu haberler üzerine *Hayat* dergisinde yazdığı ve Florinalı'yı aşağıladığı "Kötü Şakalar"²² başlıklı yazı önemlidir. Bu yazıdan çok rahatsız olan Florinalı, *Milliyet* gazetesine gönderdiği uzun bir mektupta,²³ yukarıda özetlediğimiz gelişmeleri anlattıktan sonra Nurullah Atâ'dan "Benim pek müstesna olan muvaffakiyet ve mazhariyet-i edebiyemi çekemeyenlerden henüz şahsını tanımadığım genç ve hasetkâr bir kalem sahibinin 'hatâ' veznindeki imzasıyla..." diye söz ederek yazısının son bölümünü aktarır ve raporun nasıl verildiğini anlatır. Üç yıl kadar önce ağır bir biçimde hastalanarak Gülhane'ye gitmiş, kendisini tepeden turnağa kontrolden geçiren doktorlar, "velvele-i şöhreti dünyaya yayılan bu âcizin cevher-i dimaiyesini de muayene arzusunu izhar" etmişlerdir. *Akşam*'ın iddia ettiği gibi zekâsını muarızlarına tıbbî raporlarla ispat etmek gibi bir amacı yoktur ve olamaz. Deha ve zekâsının asıl delilleri böyle raporlar değil, eserlerinin, Hâmid ve Sezai Beyler gibi büyük üstadlar tarafından da kabul ve tasdik edilen "şaşaa-i layezâlî"sidir.

Bu arada bu zekâ raporunun peşine düşen bir gazeteci daha vardır: *Vakit* gazetesi yazarlarından Toplu İğne (Nurettin Artam). Çok geçmeden *Vakit*'in de birinci sayfasında klişesi yayımlanan rapor, Florinalı'yı Türk mizahının vazgeçilmez kahramanlarından biri haline getirecektir.²⁴ Şaşırtıcı olan, Florinalı'nın bu ha-

berlere ve yazılara rağmen klişesini ve metnini kısa bir süre sonra çıkan *Şair-i Âzamımızı Tebcil* adlı kitabına koyduğu bu raporun dış basına da yansımaları büyük şöhretinin bir sonucu olarak göstermeye çalışmasıdır.²⁵

Bu tuhaf davranışlarıyla, karşısındaki ittifaka güç kazandıran Florinalı her hamlesinde daha da gülünç durumlara düşüyordu. İsimleri edebiyat tarihlerinde zikredilen birçok şairden daha iyi olduğu halde, üstad bildiği şair ve yazarlardan -Nurullah Ata'nın ifadesiyle- dilendiği takrizleri, ithaf cümlelerini vb. öne sürerek övünmesi ve önüne gelene ne kadar büyük bir dahi olduğunu anlatıp şiirlerini okuması kişiliğini aşındırmıştı. Onun aslında ne kadar iyi bir insan olduğunu bilen birkaç dostu dışında, hemen herkes için o, ismi geçtiğinde en hafifinden dudaklarda alaylı tebessümlerin belirmesine yol açan ciddiyetsiz bir adamdı.

Florinalı, bir süre sonra, şair olarak kazanmayı çok istediği şöhrete aleyhindeki yazılar sayesinde, hem de fazlasıyla kavuştuğunu fark ederek bu durumu meşrulaştırmış, kabullenmişti. Gazete ve dergiler, mademki alay ederek bile olsa kendisinden söz etmek ihtiyacını hissediyorlardı, o halde çok önemli biriydi. Zaman zaman öfkelenip ağır karşılıklar verse de, aleyhindeki yazıları olgunlukla karşılamaya, hatta bunu bir ilahi lütuf olarak görmeye başlamıştı. Sedat Simavi'nin bu konudaki sorusuna verdiği cevapta, şöhretini kendisiyle alay eden gazetecilere borçlu olduğunu, artık "on beş bin Yusuf Ziya, yirmi beş bin Orhan Seyfi, elli bin Peyami Safa'nın ve bir o kadar Faruk Nafiz'in hücumları"nın kendisine ninni gibi geldiğini söylemişti.²⁶ Evet, Florinalı gerçekten gemileri yakmıştı ve artık meydan okuyordu. İç dünyasında belki Şair-i Âzam'ı bile defterden silmişti. Muarızlarının büyük şairlik kudretini kıskandıkları için böyle davranışlarına, şiirlerine bunun için gazete ve dergilerinde yer vermediklerine kanaat getirmişti; o halde gazetelere ilân sayfalarından hulul edecekti.

Böylece şiir ve yazılarını ilan sayfalarında ilan tarifesinden neşrettirmeye başlayan Florinalı'nın şiir krallı macerası da, Milliyet gazetesinin ilan sayfasında çıkan bir açık mektubuyla başlar. Maarif Vekili'ne hitaben yazılan bu açık bir mektup yayımlayarak Türk edebiyatının büyük üstadı İbnülemin Mahmud Kemal'in Tarih Encümeni tarafından bir kısmı basılan *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserinin tamamlanması için gereken tahsisatın niçin verilmediği sorulmaktadır.²⁷

Aslında Florinalı'yı tanıyan herkes, onun bu açık mektubu, Maarif Vekili'nin dikkatini *Son Asır Türk Şairleri*'ne çekmekten ziyade, İbnülemin'in gözüne girmek ve eserinde yer almak için yazdığını bilmektedir. Nitekim iki gün sonra *Cumhuriyet* gazetesinde, yazılarından bazılarında "Akbaba" müstearını kullanan Yusuf Ziya'nın [Ortaç] bir eleştirisi çıkar. "Ustura Faaliyette"²⁸ başlığını taşıyan ve "Abdülhak Hâmid Bey'in zeyl-i dehası ve edebiyat dünyasının şöhret ıskatçısı meşhur Florinalı Nâzım Bey'e galiba tayyare piyangosu vurdu" cümlesiyle başlayan yazı şöyle devam etmektedir:

Dünkü gazetelerin ilân sahifelerinde çıkan bir makaleden anlıyoruz ki, Florinalı Nâzım Bey artık ölülerle iktifa etmemeye başlamış. Zira bu makale, ne Tevfik

Fikret'e aittir, ne de Süleyman Nazif'e... Üstat bir açık mektupla Maarif Vekilli'nden şunu rica ediyor: İbnülemin Mahmud Kemal Bey'in *Son Asır Türk Şairleri* isimli kıymetli eserini derhal tahsisat vererek bastırınız.

Akbaba, yazısını Florinalı'nın musallat olduğu şöhretlerden toprak altındakilerin ister istemez sessiz kaldıklarını, asıl toprak üstündeki dünyevîlerin onun hakkında ne dediklerinin önemli olduğunu, bunu anlamak için de İbnülemin Mahmut Kemal Bey'i bir kere dinlemenin yeteceğini söyleyerek bitirir. Florinalı'nın iddiasına göre, *Cumhuriyet*, bu yazı çıktıktan sonra bir muhabirini *Son Asır Türk Şairleri* yazarına göndermişse de aleyhinde beyanat alamamış, takdir-kâr sözlerini de kendisini "efkâr-ı umumiye muvacehesinde bir kat daha" yükseltmesinden endişe ettiği için yayımlamamıştır.²⁹

Olayın bundan sonraki safhalarına geçmeden önce Florinalı Nâzım'ın İbnülemin'le çok erken başlayan ilişkilerine göz atmakta da fayda vardır.³⁰ *Zeyl-i Makber* şairine biraz da merhametle karışık bir sevgi duyan ve Hâmid gibi minnet duygularıyla dolu olan İbnülemin, şairlerin biyografilerini toplarken sık sık ondan yardım istemek zorunda kalmıştır. Abdülhak Hâmid, Ahmet Râsim ve Sâmih Rifat biyografilerinde Florinalı'nın yardımlarından söz eder.³¹ Belki de bu sebeple kendini borçlu hissettiği bu edebiyat delisine *Son Asır Türk Şairleri*'nde genişçe yer ayırmış,³² basılan formayı da hemen adresine göndermiştir. Çünkü o günlerde epeyi hasta olan Florinalı'nın cildin tamamlanmasını beklemeye tahammülünün kalmadığını bilmektedir. Dördüncü cildin *Zeyil* kısmında anlattığına göre, kısa bir süre sonra sayfalar dolusu bir mektup alır. Florinalı, İbnülemin'i şiir krallığının üzerinde yeterince durmadığı ve gönderdiği bütün şiirlere yer vermediği gerekçesiyle adeta azarlamaktadır.³³

Florinalı'dan böyle bir tepkiyi hiç beklemediği için canı çok sıkılan ve susmayı tercih ederek cevap yazmayan İbnülemin, "Bu defa" diyor, "yine sahifeler dolusu, haşiyeli, zeyilli, mabaadli mektuplar göndererek kusurlarının afvini bir satırla tebşir etmemi, ebediyen minnetdarım olduğunu yazdı. Yine sustum. O yazdığı şeylerde mazur olduğu gibi ben de susmakda mazur idim."³⁴

İbnülemin'in bu sözlerinden, Florinalı'nın yardımlarına karşılık olarak *Son Asır Türk Şairleri*'nde göklere çıkarılıp şiir krallığının tasdik edilmesini beklediği anlaşılıyor. Esasen söz konusu bölümü hatırlamak için yazan İbnülemin, *Zeyil*'de kendine has üslûpla asıl düşüncelerini yazmıştır:

Hukumumuz eski olduğundan hakkımda çok ziyade hürmet gösterirdi. Ne söylesem, ne yapsam gücenmezdi, beni gücendirmekten sakınırdı. Babıalide bulunduğum esnada beni pek sıkı ziyaret eder, pek uzun sözler söyler, manzumeler okur, bazen resmi işlerimle meşguliyetime mani olurdu. Hatta bir gün -lâti-feten ve bilbedahe denilebilecek süratle- şu kıt'ayı söylemişdim, pek çok gül-müşdü:

Bir takım laf ile teşviş-i huzur

Etme ey şair-i bi-şi'r ü şuur

Florinalı'nın Terennümler-Teellümler adlı eserinin kapağı

*Her dakika bana gelmekden ise
Yılda bir kendine gelsen ne olur.*

İbnülemin, bunları yazdıktan sonra, Florinalı'nın esasen iyi bir adam, manzumelerinin de benzerlerinden üstün olduğunu, fakat “şöhret âfettir” sözünü unuttarak meşhur olmak için parasını, vaktini ve nefesini tükettiğini, nasihatlerine kulak asmayıp şiirlerini gazetelerin ilân sayfalarında neşrettirdiğini, son zamanlarda da “şiir kralı” ünvanını herkese kabul ettirmek için didinip durduğunu anlatmıştır.³⁵

Akbaba'ya çok içerleyen Florinalı, ne kadar mühim bir şair olduğunu ispat etmek için kendisi hakkında tanınmış şair ve muharrirler tarafından yazılmış cümlelerden ve şiirlerden küçük bir seçmeyi birkaç gün sonra fotoğrafıyla birlikte *Cumhuriyet*'in ilân sayfası olarak kullanılan son sayfasında neşrettirdi. Fotoğrafın altındaki cümle ‘muarız’larını adeta kendisiyle alay etmeye zorluyordu: “Otuz senelik velveleli şiir ve edep hayatı ve gayet parlak mazhariyetiyle kâinatça tanınmış bir sima: Florinalı Nâzım B.”³⁶

Bu eğlenceli mevzu *Cumhuriyet*'in keskin kalemi Peyami Safa'nın dikkatinden kaçmamıştı. Ertesi gün ‘Bugün’ başlıklı sütununda “Şair Florinalı Nâzım Bey son zamanlarda, makalelerini ilân sayfalarında neşrediyor. Dün de bizim gazetenin sonuncu ilân sayfasında ve sonuncu iki sütunda, yani ara sıra tıraş bıçağı

Mimar Sinan İhtifalinde şiir okuyor. Arkasında şemsiyesini tutan küçük kız Aliye Meliha Hanımdır

ilânlarının çıktığı yerde uzun bir makalesi ve resmi vardı” diye başlayan alaylı bir fıkra yazdı.³⁷

Peyami Safa, fıkrasının sonunda, Florinalı’nın büyük şairliğine şahitlik edenlerin isimlerini³⁸ verdikten sonra, Keriman Halis Hanım’ın da böyle güzide bir heyet tarafından güzellik kraliçesi seçildiğini, dolayısıyla Florinalı’nın kendisini ‘Şiir Kralı’ ilân etmesinin çok tabii olduğunu söylüyordu.³⁹ Nitekim ilân şirketleriyle gazetelerin idare müdürleri, Peyami Safa’ya göre, yazıları için telif ücreti istemediği gibi üste para veren şiir kralına çoktan biat etmişlerdi ve ilhamının bol olması için dua ediyorlardı.

Bu yazıyı ciddiye alan -veya almış görünen- Florinalı, Peyami Safa’ya bir teşekkür mektubu ve Keriman Halis Hanım için yazdığı şiiri göndererek “Şiir Kralı” ünvanını memnuniyetle kabul ettiğini bildirmiş, o da “Florinalı Kendini Kral İlân Ediyor!” başlıklı yazısında bu mektubu ve şiiri aynen neşretmişti.⁴⁰ Fakat bu yazının sonunda öyle bir cümle vardı ki, Florinalı’nın hazmetmesi mümkün değildi: “Türk Şiir Kralı ünvanını böylece kabullenen Florinalı’nın başına taç koymak yalnız Abdülhak Hâmid’e düşer, değil mi? Hayır, bence bu şerefli işi yapmaya daha salâhiyetli olan bir zat var: Mazhar Osman.”

Cumhuriyet, Akbaba’nın ve Peyami Safa’nın yazılarıyla iktifa etmemiş, bir de karikatür neşretmişti. Dr. Mazhar Osman’ın Florinalı’ya tımarhanede hil’at giydirdiği bu karikatürün altında şöyle bir yazı vardı: “Haşmetlû Florinalı Nâzım hazretlerine Mazhar Osman Bey tarafından hil’at giydirildiğinin resmidir!”⁴¹

Peyami Safa tarafından Mazhar Osman’a havale edilmiş olmasına çok üzülen ve kırılan Florinalı Nâzım, daha sonra kendisiyle yapılan bütün röportajlarda kırılganlığını dile getirmiş, bu ünlü ruh hekimi tarafından Cumhuriyet’in 10. yılı dolayısıyla hazırlanıp 1933 yılında yayımlanan *Sıhhat Almanakı*’nı deli olmadığını delili olarak göstermiştir. Eğer Mazhar Osman, onu bir deli olarak görseydi, kendisinden yüzlerce doktorumuzun yanı sıra, Abdülhak Hâmid ve Cenab Şa-

habeddin gibi en yüce edebî şahsiyetlerimizin yazıları ve resimleriyle süslediği bin sayfalık eserine koymak üzere “Kudretli kaleminizden bir şeyler bekliyorum” diye iltifatlı mektuplar yazarak makale ister miydi? *Almanak*’ı neşrettikten sonra da bir nüshasını “Ebedî hürmetkârınız Mazhar Osman” diye imzalar mıydı?

Florinalı, bu meseleden *Türk Şiir Krallığı Neden ve Nasıl Doğmuştu* adlı kitapçığında söz ederken, metne, *Almanak* için yazdığı şiiri ve Mazhar Osman’ın ithaf cümlelerinin bulunduğu *Almanak*’la *Keyif Veren Zehirler* adlı kitabının iç kapak klişelerini de ilâve etmiştir.⁴²

Florinalı Nâzım’ın şiir krallığı iddiasını hem kendisiyle, hem başkalarıyla ‘dalga geçmek’ için bu kadar abarttığını düşünmek mümkündür. Fakat *Cumhuriyet*’in ilân sayfasında yine ücretini ödeyerek neşrettirdiği “Edebî Bir İzah”, böyle bir iyimserliği imkânsız kılıyor:

Otuz senelik yüksek ve parlak edebî varlığımı takdir ve tevkiren Türk şiir ve edebiyatının dâhi ve üstadları tarafından bana ‘büyük şair’ payesi verilmesi münasebetiyle Cumhuriyet’te münteşir bir yazısında beni ‘şiir kralı’ diye anan Peyami Safa Bey’in sonradan bu vadide alaylı neşriyata kalkışmasına ve hakkımda bütün muarızlarımın atmaları melhuz her türlü tariz taşlarına rağmen, bugünden itibaren neşredeceğim yazılarımdan her istediğimin altına şu imzayı koyacağım: Türk Şiir Kralı Florinalı Nâzım.⁴³

Florinalı, yine *Cumhuriyet*’in ilân sayfasında neşredilen bir kıt’asında “kral” kelimesiyle oynuyor, Cumhuriyet devrinde, krallığını ilân ederek şiirdeki yüksek mevkiini çekemeyenlerin haksız hücumlarını kırdığını, büyük bir zafer kazanarak hakkını aldığını söylüyordu:

‘Kırallık’ değil, ‘kır al’lığın nâmına imza atarım
Cumhuriyet devrinde ben sanmayın kırallığa daldım
Yüksek şiir mevkiimi çekemeyenlerin bana
*Haksız hücumunu kırdım, haklı zaferimi aldım.*⁴⁴

Florinalı Nâzım’ın şiir krallığını yüksek sesle ilân ederek meydan okuyuşu tesirini göstermekte gecikmemiştir. Birkaç gün sonra *Cumhuriyet* gazetesinden Cevat Fehmi [Başkut], Doğan Yunus Nadi’yle birlikte kalkar, röportaj yapmak üzere Üsküdar’a geçer, bir otomobile binip Açıktürbe’ye gider, Florinalı’nın evini bulur. Florinalı, uzun bir süredir Eczane Sokağı’nda, üçe bölünerek kiraya verilen Hafız Ali Efendi Konağı’nın bir bölümünde kızı şaire Meliha Nâzım’la birlikte oturmaktadır.⁴⁵

Cevat Fehmi ve Doğan Yunus Nadi’yi nezaketle karşılayan Florinalı şapkalarını alıp önlerine düşer. Ahşap konağın dik merdivenlerden iki kat yukarı çıkar, duvarları Florinalı’nın kız kardeşi Ayşe Fikret Hanım’ın eserleri olan yapma güllerle ve çerçevelemiş resimlerle süslü misafir odasına girerler. Florinalı, onlar

gelmeden önce, yıllardır biriktirdiği evrakı tasnif etmekle meşguldür. Bunlar ilk şiirinin neşredildiği günden beri lehinde ve aleyhinde yazılan yazılardır ve tam on yedi buçuk çuval tutmaktadır. Bu yazıları tasnif ederek yapıştırdığı defterleri Türk gençliği için bir araştırma mevzuu olsun diye ileride Darülfünun'a hediye edecektir. Cevat Fehmi, "Türk Şiir Kralı: Florinalı Nâzım Bey, artık ben tarihin malıyım, diyor"⁴⁶ başlığını taşıyan röportajında, bu defterlerden şöyle söz ediyor:

Nâzım Bey, gazete maktualarını yapıştırdığı defter sahifelerine mor mürekkeple mütalâalar da yazmış. Bir karikatürün altında 'Hakkımızdaki kıskançlığın iğrenç bir tasviri olmak dolayısıyla musavvirlerine ebedî bir hicap lekesi add ü telâkisine şâyan bir intiba' kelimeleri okunuyor. Bir fıkranın kenarında 'Dehâ-yı şairanemi kıskananların tehzilkâr neşriyatından bir numune' cümlesi. Başka bir yazıya 'Hasetkârlıktan mütevellid âdi mizah cilvelerinden' ibaresi ilâve edilmiş. Florinalı için çok büyük değer taşıyan bu defterler ve çuvallarda henüz tasnif edilmemiş olarak duran evrak, henüz yayımlanmamış şiirler, mesela *Zeyl-i Makber*'in büyük bir kısmı ve yakından tanıdığı şair ve yazarlarla ilgili belgeler, 9 Eylül 1933 günü Açıktürbe'de çıkan yangında tamamen yanar. İşin ilgi çekici tarafı, yangının Florinalı'nın da oturduğu büyük ahşap evde çıkmış olmasıdır. *Cumhuriyet*, haberi birinci sayfadan fotoğraflı olarak kullanır. "Üsküdar'da dün yarım saat içinde on yedi ev yandı" başlığını taşıyan haberin alt başlığı da şöyledir: "Yangın Florinalı Nâzım Bey'in evinden çıkmış, birçok evlerden hemen hiçbir şey kurtarılamamıştır."⁴⁷

Fotoğraflardan birinde, gecelik takkesi ve entarisiyle dışarı fırlayan ve yangın devam ederken bir yetkiliye derdini anlatmaya çalışan Florinalı görünmektedir. Acar foto muhabirinin onun fotoğrafını özellikle çektiği anlaşılıyor. Zaten haberde, Cevat Fehmi'nin röportajında sözü edilen on altı çuval evrakın bütünüyle yandığı, Florinalı Nâzım Bey'in daha ziyade yıllardır biriktirdiği ve tasnif etmekte olduğu bu kıymetli evrak için üzüldüğü kaydedilmiş. Enver Naci Gökşen, bir yazısında Florinalı'yı o gece yanan eserleri ve evrakı için dövünürken gördüğünü ve kızının o kargaşada kaybolduğun farkında bile olmadığını söylüyor.⁴⁸ Peyami Safa da *Cumhuriyet*'teki köşesinde Florinalı'nın eviyle birlikte edebiyat tarihimiz açısından son derece önemli belgelerin de yanmış olabileceğini söyler.⁴⁹

Florinalı'nın hayatını altüst eden bu yangın, *Cumhuriyet*'in haberine göre, Ecza-ne Sokağı'nda Hafız Ali Efendi Konağı'nda, Üsküdar 17. Mektep muallimesi Sıdika Hanım'ın oturduğu kısımda saat dördü on geçe çıkar. Altı yedi yıldan beri bu evde oturan Sıdika Hanım, yıkadığı çamaşırları asmak için üst kata çıktığı sırada, ocaktan sıçrayan kıvılcımlar pencerelerden birinin perdesini ve pervazını tutuşturur ve ateş büyük bir hızla yayılarak ateş topçu mülâzımı Faruk Bey'le Florinalı Nâzım'ın oturdukları kısımlara da sıçrar. Mahalle bekçisi Murtaza Yeniçeşme'deki polis noktasına, bazı mahalleliler de Ayazma Karakolu'na koşup itfaiyeye telefon ederlerse de itfaiye gelinceye kadar ateş Hafız Ali Efendi Konağı'nı bütünüyle kuşatır. Konakta oturanlar pijamalarıyla sokağa fırlayıp canları

Florinalı Nâzım

nı zor kurtarırlar. Faruk Bey'in eşi bir aylık bebeğiyle kendini dışarı attığı sırada konak çöküverir.

İstanbul yangınlarının çoğunda olduğu gibi, İodosun yandaki ve karşıdaki evlere taşıdığı alevler kol kol ilerleyerek Davutoğlu Sokağı'na geçer. İtfaiye Eczane ve Davutoğlu sokaklarındaki evleri söndürmeye çalışırken İmrahor Caddesi'nde, Hacıpaşa Hamamı karşısındaki evlerin de yanmaya başladığı, Salacak'taki Botsa Sokağı'nda bir evin ansızın alev aldığı fark edilir. Kadıköy itfaiyesi ve İstanbul'dan araba vapuruyla gönderilen dört makinenin müdahalesiyle güç bela kontrol altına alınan yangın, Üsküdar'ı büyük bir felâketin eşiğine getirmiş ve Florinalı Nâzım Bey'i mahvetmiştir.

Bir kitabına el yazısıyla düştüğü notlardan anlaşıldığına göre, yangından sonra Kadıköy'e taşınan ve son yıllarını "Kadife Sokak, No. 11" adresindeki evde geçiren Florinalı, Açıktürbe'ye yerleşmeden önce Kuzguncuk'ta oturuyordu.

Açıktürbe yangını, ne yazık ki Florinalı'nın "şaşaalı edebî hayatı"nın ve "kâinatça tanınmış edebî şahsiyeti"nin mahsulü olan binlerce şiiri ve çuvallar dolusu evrakı, yani krallığını savunurken kullanacağı silahların çoğunu yakıp kül etmiştir. İşin acıklı tarafı, bazı gazeteci ve yazarların, Açıktürbe yangınında her şeyini kaybetmiş olmasını bile onunla alay etmek için bir vesile saymış olmalarıdır. Ancak Florinalı, daha önce de belirttiğimiz gibi, kendisiyle açıkça alay etmek maksadıyla yazılmış yazıları bile, Süleyman Nazif'in *Yeni Türk* gazetesinde çıkan ironik yazısındaki "[...] büyük şair olmasaydı ciddi, mizahî gazeteler zatı ve âsârı ile bu kadar meşgul olmazdı" sözüne dayanarak büyük şairliğinin

belgeleri olarak görüyordu. Aslında şiir krallığı iddiası ona özlediği şöhreti getirmişti. Bu şöhrete Güzel Sanatlar Akademisi'nin de bigâne kalmadığı, burada bir "Şiir Kralı" büstünün yapmış olmasından anlaşılıyor. Florinalı, Sami Paşazade Sezai'nin bu büst için "Yüksek şiirlerinizle pâyidar isminizi, bir âbide ile pâyidar olacak resminizi görerek iftihar ederim. Sizin şiirleriniz zaten o âbideyi tersim etmiştir" dediğini Kandemir'e söylemiştir.⁵⁰

Florinalı Nâzım'ın ilk kitabı, bestekârları "müstekreh" şarkı sözlerinden kurtarmak için yazdığı güftelerden oluşan *Sünbülstan-ı Musiki*'dir. Musiki çevreleriyle de yakın ilişkisinin bulunduğunu gösteren bu kitaptaki güftelerin çoğu Udî Ali Salahi Bey, Neyzen Hâfız Mehmed Emin [Yazıcı], Tanburî Ali, Tanburî Kadı Fuad, Hristaki ve Vasil Kamarado Efendiler tarafından bestelenmiştir. Bütün kitaplarında olduğu gibi, bu kitabın başında da takrizler yer alır. Birkaç ay sonra Recaizade Mahmud Ekrem ve Üsküdarlı Talat gibi ünlü isimlerin takrizleriyle çıkan *Mehâmid-i Hamidiye*'de ise Sultan II. Abdülhamid övülmektedir. Florinalı, özellikle Cumhuriyet devrinde bu kitabını eserleri arasında hiç zikretmeyerek unutturmaya çalışmıştır.

Mehâmid-i Hamidiye'de, takrizlerden sonra yer alan fotoğrafın altındaki dörtlük, Nâzım'ın megalomanisinin çok erken başladığını göstermektedir:

Kâlâ-yı dil-rübâ-yı tab'-ı vesîm-i Nâzım
Enzar-ı i'tibârı celbeyledikçe dâim
Nâmım enâma olsun sermâye-i sitâyîş
Vasfımla revnak alsun pîrâye-i sitâyîş⁵¹

Florinalı'nın Cumhuriyet'ten önce çıkan ve Türk askerinin Çanakkale'de kazandığı zaferler hakkında yazdığı manzumelerinden oluşan son kitabı *Zafer Teraneleri* (1334) ismini taşır. Rıza Tevfik'in uzun takrizinde destan şiiri hakkındaki görüşlerini anlattıktan sonra Florinalı'nın manzumelerini değerlendirdiği bu eserde "Zafer Destanı" Rıza Tevfik'e, "Çanakkale Türküsü" Ali Ekrem Bey'e, "Şehname-i Şan'dan Birkaç Sahife"⁵² ise Abdülhak Hâmid'e ithaf edilmiştir.

Terennümler Teellümler (İstanbul 1340), Florinalı Nâzım'ın çok önemseydiği ve Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem'e [Bolayır] ithaf ettiği kitaptır. Bu kitabın başındaki uzun ithaf yazısında, daha Florina'dayken rüyasında gördüğü Namık Kemal'in kendisine iltifatlarda bulunduğunu ve bu rüyanın Müftü Mehmed Efendi tarafından geleceğinin parlak olacağı yolunda tabir edildiğini anlatıyor. Aynı yazıdan Florinalı'nın Ali Ekrem'le 1909 yılında tanıştığını ve şiirlerini onun uyarıları doğrultusunda aruz kusurlarından arındırarak söyleyişte "şekl-i kemal"e ulaştığını da öğreniyoruz. Daha sonra "Mütalâat ve İntikadât-ı Edebiyye" bölümü geliyor. Sami Paşazade Sezai, Halid Ziya ve Cenab Şahabeddin Beylerin eser hakkındaki yazılarının yer aldığı bu bölümü, Florinalı'nın *Terennümler Teellümler*'i nasıl yazdığını anlattığı uzun yazısı, Hâmid ve Sezai ile birlikte çek-

tirdiği fotoğraflar, Cenab'ın ve Ali Ekrem'in imzalı birer fotoğrafı takip ediyor.⁵³ Ve tabii çeşitli dönemlerini yansıtan kendi fotoğrafları... Asıl metnin "Şarkılar" başlıklı ilk bölümüne ancak 65. sayfada ulaşabiliyoruz. 132. sayfada birden karşımıza kızı Aliye Meliha Hanım'ın bebeklik fotoğrafı çıkıyor. Ardından kızı ve doğum yaparken ölen karısı hakkında yazdığı şiirler ve yeni bir bölüm: "Ulvî Tahassüsler". Hâmid'e ithaf edilen şiiri Sezai ve Halid Ziya'ya ithaf edilenler takip ediyor. Üçüncü bölümde "Şâir-i Âzam", dördüncü bölümde "Edîb-i Muazzam"⁵⁴ için birer şiir var. Bu bölümlerde, ne kadar önemli bir şair olduğunu belgeleyen ithaflı ve imzalı fotoğrafları da ihmal etmeyen Florinalı, beşinci bölümü gazellerine, altıncı bölümü Recaizade ve Tevfik Fikret için yazdığı mersiyelere ayırmış. Ve "Küçük Şaire"nin el yazısıyla bir şiiri, ihtifallerde şiir okurken çekilmiş fotoğrafları, diğer mersiyeler, Emine Hanım'ın ölümü üzerine Nazif tarafından gönderilen mektubun klişesi... Kısacası karmakarışık bir kitap...

Florinalı'nın aynı yıl, yani 1340 (1924) yılında basılmış iki kitabı daha var. Aslında bunlar kitap değil, küçük risalelerdir: *Ziya Gökalp'ın Tabutu Huzurunda ve Cumhuriyet Marşları*. 1341 (1925) yılında basılan *Nefî ve Fikret'in Büyük Ruhlarına* ve 1927 yılında basılan *Yadigar-ı Takdis-i Fikret* de öyle... Ziya Gökalp'ın vefatı vesilesiyle neşrettiği risalenin kapaklarının iç kısımlarında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ve ilgili makamlara hitaben yazılmış bir dilekçe yer alır. Florinalı bu dilekçede mağdur durumda bulunan Sami Paşazade Sezai'ye "Hidemat-ı Vataniye" tertibinden maaş bağlanması talep etmektedir.

1341'de basılan *Hâtırat-ı Meşâhir*, Florinalı'nın *belki de* en ünlü kitabıdır. O da Abdülhak Hâmid'e övgülerle başlar, *Terennümler Teellümler* hakkında yazılmış yazılar, mektuplar, notlar, ithaflar, fotoğraflar, klişelerle devam eder. Kitabın bir bölümü de Nedim, Mimar Sinan ve Şeyh Galib ihtifallerine ve birçok ihtifalde şiirler okuyan "Küçük Şaire"ye ayrılmıştır. Ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın bir mektubu, Hâmid, Sezai ve Fikret'in imzalı fotoğrafları, çeşitli şiirler...

1928, üç kitabın doğduğu hayli verimli bir yıldır: *Ebediyet Yolunda Bir Hitabe*, *Şâir-i Âzamızızı Tebcil* ve *Türk'ün Büyük Zaferi*.

Abdülhak Hâmid'in "İngiltere'nin en yüksek edebî mahfili" olan PEN Kulübü'nün teklif ettiği fahri üyeliği kabul etmesi üzerine, kendisi kabul edilmiş gibi seven Florinalı hemen kolları sıvamış, öteki kitapları gibi bir kırkambara benzenen *Şâir-i Âzamızızı Tebcil* adlı kitabını hazırlayıp alelacele yayımlamıştır. Fotoğraflar, şiirler, ithaf yazıları, fahriyeler, methiyeler... En az Hâmid kadar kendisini de tebcil eden Florinalı, Gülhane Hastahanesi'nden aldığı zekâ raporuyla ilgili açıklamalara yer verdiği ve bol fotoğraf kullandığı bu kitabında doğduğu kasabayı da ihmal etmemiştir.

İddialı bir isim taşıyan *Ebediyet Yolunda Bir Hitabe* de birbirinden farklı konuların iç içe geçtiği bir kitaptır. Ağırlıklı olarak yakın dostları şair Üsküdarlı Talat ve Süleyman Nazif hakkında yazılanları ve kendi yazdıklarını bir araya getiren Florinalı, Sami Paşazade Sezai'ye Büyük Millet Meclisi tarafından maaş bağlanmasıyla ilgili -ki bu hayırlı kararın alınmasında küçümsenemeyecek bir payı

Florinalı Nâzım, gazetelerin ilân servislerine ödediği paralar yüzünden geçim sıkıntısına düşmüş olmalı ki, son yıllarında avukatlık yapmaya karar vermiş; Engin Verim'in ulaştığı bilgilere göre, 19 Ocak'ta başladığı avukatlık stajını 25 Şubat 1935'te bitirmişti. Onun bu girişimi de alaylı yazılara ve karikatürlere konu olmuştur.

vardır- gelişmeleri de geniş olarak yansıtmıştır. Bu kitabın ilgi çekici bir taraflarından biri de şair Üsküdarlı Talat hakkında önemli kaynaklardan biri olmasıdır. "Küçük Şaire"nin "Büyük Gazi"ye yeni harflerle yazdığı şiirin klişesinin bu kitapta olduğunu özellikle hatırlatmak isterim.

Türk'ün Büyük Zaferi ise, kapağında ve iç sayfalarında Mustafa Kemal'in Florinalı'ya cevabî mektuplarının yer aldığı ve Milli Mücadele'nin anlatıldığı manzum bir piyestir.

Florinalı'nın yeni harflerle yayımladığı tek kitabı vardır: *Türk Şiir Krallığı Neden ve Nasıl Doğmuştu* (1934).⁵⁵ Şiir krallığı hikâyesini, bütün kitaplarında gördüğümüz dağınıklık içinde ve sadeleştikçe bozulup çetrefilleşen bir Türkçeyle anlattığı bu kitabın İstanbul Halkevi Kütüphanesi'ne hediye ettiği nüshası, onun nasıl karmaşık bir ruh hali ve kafa karışıklığı içinde olduğunu açıkça göstermektedir.⁵⁶ Florinalı, bu nüshanın başına defter yaprakları ekleyerek bir kısmı yayımlanmış bütün eserlerinin listesini, parantezler, köşeli parantezler, tireler ve önemli gördüğü noktaları vurgulamak için büyük harfler kullanarak karmakarışık bir halde not etmiştir.

Son birkaç yılını inzivada geçiren Florinalı, 6 Haziran 1939 tarihinde, Asabiye Servisi'nde tedavi görmekte olduğu Gülhane Hastahanesi'nde, saat 18.00'de öldü ve ertesi gün Topkapı Mezarlığı'nda toprağa verildi. Cenazesine aile yakınları dışında hiç kimse katılmamış, tabutu dört asker ve üç polis tarafından taşın-

mıştı.⁵⁷ Gazeteler de bu ölüm haberine pek iltifat etmediler. Onunla en fazla uğraşan *Cumhuriyet*, üçüncü sayfasının sağ alt köşesinde “Zavallı Florinalı Nâzım”ın öldüğünü duyurmakla yetinmişti.⁵⁸ Bu haberin hemen üstünde de onu “Şiir Kralı” ilân eden Peyami Safa’nın “Florinalı’nın Ölümü” başlıklı fıkrası yer alıyordu.

Yazısına, “Bütün ömründe ona hepimiz güldük” cümlesiyle başlayan ve Florinalı’nın her şeyiyle gülünç olduğunu, “tanrısı Hâmid, nebisi Nazif, velisi Cenab” da dâhil olmak üzere, eski ve yeni bütün nesillerin ve bütün zekâların ona kahkahalarla veya kıs kıs güldüklerini söyleyerek başlayan Peyami Safa, anlaşılır, biraz da günah çıkarma niyetindedir; onun ismini artık şaka ve mizah mevzu olmaktan çıkarıp edebiyat galerisinde Hâmid isminin ayakucuna asmak gerektiğini, “Hâmid’i ulvî bir Florinalı ve Florinalı’yı gülünç bir Hâmid yapan gizli ruh akrabalığını” hep ikincinin aleyhinde yorumlamamak gerektiğini söyler. Peyami Safa’nın son cümlesi de ilgi çekicidir: “Karikatürle aslı arasındaki münasebetin üstüne artık istihza ile değil, bir edebiyat tarihi dikkatiyle eğilelim.”

Ne var ki Florinalı ölümünden sonra da karikatürlere konu olmaktan kurtulamamıştır. Mesela *Karikatür* dergisinde yayımlanan Ratip Tahir imzalı bir karikatürde, Şâir-i Âzam ve halefi öteki dünyada birlikte görünürler. İki de kanatlıdır; Hâmid, bir bulutun üstüne azametle kurulmuştur. Florinalı, bir tabağa konulan kartviziti komi kılığında bir melek tarafından üstada “Efendim, biri geldi, sizi görmek istiyormuş!” diye takdim edilirken bulutların arasından kafasını uzatmış, heyecanla huzura kabul edilmeyi beklemektedir. Hâmid şu cevabı verir: “Tevfik Fikret’e götür, bakalım o ne diyecek? O benden kıdemlidir!”⁵⁹

Nahid Sırrı [Örik] da, *Ülkü* dergisinde çıkan yazısında,⁶⁰ Florinalı’yı Luigi Pirandello’nun *Dördüncü Henri* piyesindeki kahramana benzetmişti. Bu bir kıyafet balosuna IV. Henri kıyafetinde katılan ve bu balo sırasında birden aklını kaçırarak gerçekten kral olduğunu zanneden adam, hastalık geçtikten sonra deliliğinin kendisine sağladığı imkân ve hürriyetlerden faydalanmak amacıyla krallık iddia etmeye devam eder ve etrafına dediğim dedik bir hükümdar edasıyla emirler yağdırıp istediğini söylemeye başlar. Florinalı Nâzım da masum bir eda ile bir şiir dâhisi olduğunu ilân ettikten sonra kendi kendisini övmekte sınır tanımaz hâle gelmişti. Her şeye rağmen, Nahid Sırrı’ya göre, Florinalı, “iyi şeyler de söylemiş ve selis, düzgün nazmında bazen şiire varmış bir adamdı. Sahifeler ve ciltler dolduran eserleri arasında güzel mısra ve beyitler aranırsa birkaç sahife” toplanabilirdi. Vefatından sonra yazılan yazılarda bu hakkı birazcık olsun teslim edilmeliydi.

Şurası bir gerçektir ki, Florinalı Nâzım aslında trajik bir karakterdi. Hayran olduğu Abdülhak Hâmid gibi büyük bir şöhret olabilmek için zekâsının ve kabiliyetinin sınırlarını zorlayarak kendi kaderine meydan okumuş, krallığını gerektiğinde kavgâ ederek sonuna kadar kahramanca savunmuştu.

DİPNOTLAR

- ¹ *Yeni Mecmua*, cilt V, sayı 100, 28 Mart 1941.
- ² Takriz edebiyatı hakkında Turan Karataş'ın bir çalışması vardır. Bk. *Takriz Edebiyatı (1882-1928)*, Hece Yayınları, Ankara 2002. Karataş, Florinalı Nâzım'ın *Sünbülistan-ı Musiki* adlı kitabının başındaki takrizlerden bir kısmını kitabına almıştır. Bk. *Age*, s. 223-230.
- ³ Florinalı Nâzım, *Hâtırat-ı Meşâhir*, İstanbul 1341, s. 184.
- ⁴ *Süs*, sayı. 17, 5 Teşrinievvel 1339.
- ⁵ Florinalı Nâzım, *Ebediyet Yolunda Bir Hitabe*, İstanbul 1928, s. 7.
- ⁶ Nureddin Artam, Hâmid'in Florinalı'yı kapı çuhadarı, tahsildar ve kâhya gibi kullandığını iddia ediyor. Bk. Toplu İğne (Nurettin Artam), "Şiir Kralı Öldü", *Kurun* (ek), sayı 185, 10 Haziran 1939.
- ⁷ Florinalı Nâzım, *Terennümler Teellümler*, İstanbul 1340, s. 169.
- ⁸ *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları* (haz. İnci Enginün), Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, s. 377.
- ⁹ Süleyman Nazif: "Muhibb-i muhteremi, Florinalı Nâzım beyefendinin kerimleri Aliye Meliha Hanım'ın mes'ud ve muhadderât-ı mestakbelenin mefharı olmasını an samim-i kalb dua eder. Maçka Palas, 22 Ağustos 1925"; Abdülhak Hâmid: "Süleyman Nazif'in bu duasına âmin demekle iktifa etmez, kendim de can ü dilden bu güzel kızın ömr ü âfiyeti ve bu âlemde her türlü muvaffakiyeti için dua ederim." Bk. *Yadigâr-ı Takdîs-i Fikret*, İstanbul 1927, s. 5.
- ¹⁰ *Terennümler Teellümler*, s. 209.
- ¹¹ Toplu İğne (Nurettin Artam), agy.
- ¹² Halit Fahri Ozansoy, "Florinalı Nâzım ve Abdülhak Hâmid'in Hicvi", *Edebiyatçılar Çevremde*, Sümerbank Kültür Yayınları, İstanbul 1970, s. 97-103.
- ¹³ *Servet-i Fünun*, cilt LXII, sayı 1570-96, 16 Eylül 1926, s. 274. Bu şiir için ayrıca bk. Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri 3: Hey Yahut Hiç* (haz. İnci Enginün), Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 266-267.
- ¹⁴ Halit Fahri, *age*, s. 103.
- ¹⁵ *Abdülhak Hâmid'in Mektupları II* (haz. İnci Enginün), Dergâh Yayınları, İstanbul 1995, s. 744. İnci Enginün, Hâmid'in Florinalı'ya yazdığı üç mektubu yayımlamıştır. Bk. *Age*, s. 684, 690, 736.
- ¹⁶ Cenab Şahabeddin, "Hâtırat-ı Meşâhir Münasebetiyle", *Servet-i Fünun*, sayı 1499-25, 7 Mayıs 1341.
- ¹⁷ İbrahim Alaettin, *Süleyman Nazif*, Suhulet Kitabevi, İstanbul 1933 s. 151-153.
- ¹⁸ Hilmi Yücebaş, *Faruk Nafiz Çamlıbel-Bütün Cepheleriyle*, İstanbul 1974, s. 294.
- ¹⁹ Yusuf Ziya Ortaç, *Bir Varmış Bir Yokmuş/Portreler*, İstanbul 1960, s. 49.
- ²⁰ *Akşam*, 30 Ağustos 1928.
- ²¹ 1 Nisan 1926 tarihli bu meşhur rapor şöyledir:
"Üstâd-ı muhterem ve şair-i âzam Florinalı Nâzım beyefendiye yapılan dimağ radyografisinde hafıza, meleki aklıye, isabet-i ayn ve tahayylül merkezlerinin fevkalâde neşv ü nemâda bulunduğu ve bu merâkize tevafuk eden nevâhî-i dimağiyenin fevkalâde münevver olup bu tenevvürün tenevvür-i tabiiden pek ziyade bulunmakta olduğu, ezcümle batinât-ı dimağiye dâhilinde mevcut bulunan 'mâyi-i dimaği-i sevki'nin floresans hasasının mütezâvid bulunduğu ve husule gelen lemeâtın pek şâyân-ı dikkat olduğu görülmüştür.
"Muayene neticesinde dimağın tabiiye nisbet edilecek olursa pek fazla neşv ü nümâ bulunduğu ve sebebden izâm-ı kahfiyenin (?) pek ziyade rekakat kesbettiği anlaşılmıştır." Bk. *Şair-i Âzamımızı Tebcil*, s. 165, 168.
- ²² Nurullah Atâ, "Kötü Şakalar", *Hayat*, sayı 96, 27 Eylül 1928, s. 18.
- ²³ *Milliyet*, 30 Teşrinisani 1928.
- ²⁴ *Vakit*, 30 Kânunuevvel 1928.
- ²⁵ Florinalı, raporla ilgili bütün bu gelişmeleri *Şair-i Âzamımızı Tebcil* adlı kitabında uzun uzun anlatmıştır. Bk. s. 158-168.
- ²⁶ Sedat Simavi, "Şiir Kralımız Neler Söylüyor?", *Yedigün*, 22 Mart 1933.
- ²⁷ *Milliyet*, 6 Eylül 1932, s. 7.

- ²⁸ *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1932.
- ²⁹ Florinalı Nâzım, *Türk Şiir Krallığı Neden ve Nasıl Doğdu*, İstanbul 1934, s. 9-10.
- ³⁰ İbnülemin, Florinalı Nâzım'ın ilk kitabı *Sünbülistan-ı Musiki*'ye takriz yazarlardandır. Bk. Florinalı Mehmed Nâzım, *Sünbülistan-ı Musiki*, İstanbul 1325, s. 9-10.
- ³¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, cilt I, s. 230, 548; cilt II, s. 1674.
- ³² İbnülemin, *age*, cilt I, s. 1155-1159.
- ³³ Florinalı, İbnülemin'in talebi üzerine yazıp gönderdiği otobiyografiyi *Son Asır Türk Şairleri*'ni beklemeden yayımlamıştır. Bk. *Şair-i Âzamımızı Tebcil*, s. 234-238.
- ³⁴ İbnülemin, *age*, cilt IV, s. 2253-2254.
- ³⁵ Cemaleddin Server'in [Revnaoğlu] Florinalı'nın ölümü üzerine yazdığı bir yazıdaki ifadedden, ilân sayfalarında yayımlanan yazı ve şiirlerinden para almasının edebiyat çevrelerinde pek hoş karşılanmadığını anlıyoruz. Revnaoğlu şöyle diyor: "Halil Nihad'ın çok yerinde olan müdahalesine kadar ilân sahifesinde çıkacak her mısraının her harfi için ayrı ayrı para aldık; aşka, safiyete, sarsılmayan kanaat ve karaktere olsun hürmet etmeği bilmedik". Bk. Cemaleddin Server, "Florinalı", *Yenigün*, sayı 19, 15 Temmuz 1939.
- ³⁶ *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1932, s. 8.
- ³⁷ Peyami Safa, "Florinalı Nâzım Beye Biat", *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1932.
- ³⁸ Abdülhak Hâmid, Sami Paşazade Sezai, Uşşakızade Halit Ziya, Cenab Şahabeddin, Ahmet Cevdet, Abdullah Cevdet, Hüseyin Kâzım Kadri, Ali Kâmi, Tokadizade Şekib, Mehmet Ali Tevfik, İbnülemin Mahmut Kemal, Mehmet Âkif, Mithat Cemal, Tâhir Nâdi, Salih Saim, Halil Nihat, İbrahim Alâettin, Şâkir Emin, Dr. Halil Fahrettin, M. İlhan, Dr. Rifat.
- ³⁹ Keriman Halis [Ece] 1932 yılında önce Türkiye Güzeli saçılmış, daha sonra Belçika'nın Spa şehrinde yapılan yarışmada Dünya Güzellik Kraliçesi ilan edilmişti. Türkiye'de yapılan yarışmanın jürisinde Abdülhak Hâmid ve Halid Ziya Uşaklıgil gibi tanınmış edebiyatçılar da vardı. Güzellik kraliçesi yarışmalarının çoğunda jüri üyesi olarak yer alan Peyami Safa hakkında, *Yedigün*'ün dergisinde (sayı 2, 22 Mart 1933) şöyle bir duyuru yer almaktadır:
"İstedğini kral, istediğini kraliçe yapan adam kimdir?
Cevap verelim: Peyami Safa!
Evet! Bütün memleket bilir ki her sene kraliçelerin intihabında en tesirli şahsiyet Peyami Safa'dır. O, yalnız güzelleri seçme ve seçtirmekle, tahta çıkarmakla kalmaz; maruf ilim adamlarını tahtlarından indirir, genç edebiyat heveskârlarına prenslik payesi verir, kimini batırır, kimini çıkarır.
Florinalı Nâzım Bey'e 'Türk Şiir Kralı' ünvanını verdiren de Peyami Safa'dır. O gün bugün *Zeyl-i Makber* şairi 'Türk Şiir Kralı' ünvanını iftiharla taşıyor."
- ⁴⁰ *Cumhuriyet*, 17 Eylül 1932, s. 4.
- ⁴¹ *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1932, s. 1.
- ⁴² Mazhar Osman, *Sıhhat Almanakı*'nı "Aziz ve muhterem şairimiz Florinalı Nâzım beyefendiye takdim. 6.9.1933. Mazhar Osman", *Keyif Veren Zehirler*'i de "Muhterem ve aziz dostum büyük şair Florinalı Nâzım Bey'e. 27.8.1934" diye imzalamıştır.
- ⁴³ *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1932, s. 8.
- ⁴⁴ İbnülemin, *age*, cilt II, s. 1156. İbnülemin bu kıt'aya bir dipnot düşerek şöyle diyor: "Bence 'kır al'lık değil, 'kır al'lık Nâzım için daha haşmetli bir nam-ı zafer ittisamdır".
- ⁴⁵ Bu adres, bu konakta çıkarak bütün semte yayılan, aşağıda genişçe söz edeceğimiz yangın hakkında çıkan bir haberde kaydedilmiştir. Bk. *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1933.
- ⁴⁶ *Cumhuriyet*, 18 Eylül 1932.
- ⁴⁷ *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1933.
- ⁴⁸ "Görüşler", *Yeni Adam*, sayı 547, 21 Haziran 1948, s. 3.
- ⁴⁹ "Bana Kalırsa", *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1933, s. 5.
- ⁵⁰ "Şiir Kralımızın Huzurunda", *Yarım Ay*, 1 Ağustos 1936.
- ⁵¹ *Mehâmid-i Hamidiye*, İstanbul 1325, s. 20.

⁵² Florinalı, düştüğü bir dipnotta, *Şehname-i Şan*'ın Çanakkale'de yaratılan harikaların anlatıldığı manzum bir eser olacağını söyler. Bk. *Zafer Teraneleri*, İstanbul 1334, s. 15. Ancak böyle bir eser yazılmamıştır.

⁵³ “Florinalı Nâzım, *Terennümler Teellümler* adlı eserine Cenab Şahabeddin'in yazdığı takriz için dermiş ki: ‘Bendeniz üstada gittim, eser-i âcizî için bir takriz yazmalarını rica ettim. Bunu yazdılar. Acz-i mutlaka-i edebimizle lütfen istihza buyurmuşlar. Ben bu hareketi kendilerinin yüksek mertebe-i üstadanelerine yakıştıramadım. Fakat tebcilen ve tekrimen gene bu takrizi eser-i âcizimin başına koydum. Üstada yegâne cevabım eserdir. Ahfad ikisini de okur ve hükmünü verir.’” Bk. Server Bedi, “Şiir Kralı”, *Cumhuriyet*, 22 Haziran 1939.

⁵⁴ “Edîb-i Muazzam”, Florinalı Nâzım'ın lügatinde Sami Paşazade Sezai'dir.

⁵⁵ Florinalı'nın soyadı bu kitabın kapağında “Günay”, fakat İstanbul Halkevi'ne hediye ettiği nüshada elyazısıyla yazdığı notlarda “Özgünay” şeklindedir. 1934 yılında yayımlanan bu kitapta soyadının kullanılmış olması, Florinalı'nın kanun çıkar çıkmaz soyadı aldığını gösteriyor. Zaman zaman da “Kıral”ı soyadı gibi kullanmıştır: Nâzım Kıral Özgünay veya Nâzım K. Özgünay.

⁵⁶ Bu nüsha, Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndedir.

⁵⁷ İbnülemin de, *Cumhuriyet* gazetesinde “merhumun eslaf için ihtifaller tertib eylediği halde kendi cenazesinde heman hiç kimse bulunmadığından bahsedildiğini” belirttikten sonra, telefonla defalarca sorduğu halde cevap alamadığı için cenazenin ne zaman kaldırılacağını ve nerede toprağa verileceğini öğrenemediğini, bu yüzden merhuma son vazifesini yapamadığını ve çok üzüldüğünü söyler. Bk. *Son Asır Türk Şairleri*, cilt IV, s. 2253.

⁵⁸ *Cumhuriyet*, 7 Haziran 1939.

⁵⁹ *Karikatür*, cilt VIII, sayı 183, 29 Haziran 1939, s. 15.

⁶⁰ “Florinalı Nâzım İçin”, *Ülkü*, cilt XIII, sayı 77, Temmuz 1939, s. 472.

Üsküdarlı Bir Tarihçi: Prof. Dr. Nejat Göyünç

ARŞ. GÖR. ERCAN KARAKOÇ

Marmara Üniversitesi

*“Prof. Nejat Göyünç, herkesin işine koşan, dindar, **tam Üsküdarlı**, hoşgörülü; bir yanıyla da Prusya profesörleri kadar katı ve disiplinli, yufkayürekli ama inatçı, hanımların elini öpen bir Tanzimat Osmanlı’sı... [Onu] Pazartesi ikindi namazından sonra, **sevdiği Üsküdar’dan** uğurladık...”*

İlber Ortaylı

Ailesi

Prof. Dr. Hasan Nejat Göyünç 18 Kasım 1925 tarihinde Beşiktaş’ta Serencebey Yokuşu’ndaki bir evde doğdu.¹ Ailenin ikinci çocuğuydu. Bir ablası vardı. Annesi Cemile Hanım, babası Rıza Bey’di. Doğumu esnasında babası Avanos’taki annesini ziyarete gitmiş olduğundan nüfus kaydına doğum tarihi 4 Aralık 1925 (1341) yazılmıştır. Rıza Bey, Cemile Hanım’la 1922 yılında evlenmişti. Kendisi gemilerde çarkçıbaşı olarak çalışıyordu. Bununla birlikte uzun seferlerin yeni evli çiftte zor gelmesi nedeniyle, Rıza Bey işinden ayrılarak Heybeliada Sanatoriyumu Röntgen Dairesi’ne makinist olarak girmişti. Rıza Bey, Mayıs 1927’de meydana gelen bir yangın sonucunda, 4 gün hastanede yattıktan sonra vefat etmiştir. Bu talihsiz kazadan sonra küçük Nejat yetim kalmış ve babasız büyümüştür. Hoca’nın annesi Cemile Hanım da İstanbul doğumludur. Ancak aslen İspir, Yukarı Özbağ Köyü’ndendir. Annesinin ailesi Feneryolu’nda ikamet etmekteydi. Baba tarafından dedesi Hasan Efendi ise Ürgüp doğumlu bir müderistir.

Tahsil Hayatı

Nejat Göyünç'ün eğitim hayatı sürekli seyahatlerle geçmiştir. Bu hususiyeti dolayısıyla Evliya Çelebi'den el almış denilebilir. İlkokul birinci sınıfı 1932–1933 yıllarında Moda İlkokulu'nda okuduktan sonra aile Erzurum'a taşınınca tahsil hayatına orada devam etti. 1937 yılında Erzurum Gazi İlkokulu'ndan mezun oldu.² İlk mektep bitince Erzincan Askeri Ortaokulu'nun imtihanlarına başvurur, ancak sağlık muayenesi sırasında gözünden kusurlu bulunur ve çok istemesine rağmen Askeri okula kayıt yaptıramaz.³ Bunun üzerine Erzurum Lisesi orta kısmına kaydolar. İki ay sonra parasız yatılı imtihanını kazandığı bildirilir ve okumak için Kars'a gitmesi gerekir. Kars'ta bir yıl okula devam ettikten sonra, ikinci sınıfta parasız yatılı olarak Haydarpaşa Lisesi'ne⁴ nakledilir ve 1943 yılında Edebiyat Şubesi'nden mezun olur. 1943–1944 yılları arasında parasız yatılı olarak Ankara'da Siyasal Bilgiler Yüksek Okulu'nda okudu. Bununla birlikte burada sene sonunda not ortalamasını 56 tutturması gerekirken, 55'de kaldığı için başarısız sayıldı. Bunun üzerine okuldan ayrılp ailesinden habersiz İstanbul'a gelmiş ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne kaydını yaptırmıştır. Buradan 1948 yılında mezun olmuş ve hemen akabinde askere gidip, 1949 yılında terhis olmuştur. Askerliğinde Ankara Yedek Subay Okulu'nda eğitim görmüş ve askerliğini piyade yedek subay olarak tamamlamıştır.

Evliliği ve Ailesi

Prof. Dr. Nejat Göyünç 16 Ağustos 1954 yılında Servet Ayten Ekler Hanımefendi ile evlendi. Evliklerinden biri erkek, biri de kız olmak üzere iki çocukları oldu. Oğulları Armağan Ekrem Temmuz 1955'te, kızları Ayşe Nihal Güres ise Ekim 1956'da doğmuştur. Hoca, eşi Ayten hanıma büyük sevgi ve saygı duyardı. O, eşini şöyle anlatır: *“Kendisi mükemmel bir ev kadınıdır. Elinden dikiş, nakış, yemek ve temizlik gibi bütün ev işleri geldiği gibi; evdeki tamiratları da kendisi yapardı. Ben de bütün vaktimi çalışmaya hasredebilirdim. Çok şükür, bu da Allah'ın bir lutfudur.”*

Meslek Hayatı

Askerlik sonrasında İstanbul'a dönen Nejat Bey, hocası Prof. Dr. Cavit Baysun aracılığıyla Başbakanlık Arşivi'ne “telhisçi” olarak girmiş ve 22 ay bu görevde bulundu. Parasız yatılı okuması sebebiyle 12 yıllık mecburi hizmetini yerine getirmek üzere Milli Eğitim Bakanlığı'nca 1951 yılında Mardin Lisesi'ne tayin edildi. Buradaki öğretmenliği, Mardin'i, Mardinlileri tanımasına ve hatta şehir üzerine bir doçentlik tezi yapacak kadar sevmesine vesile olmuştu. Nejat Hoca,

Nejat Göyünç'ün anne ve babası

kazandığı bir burs sayesinde dokuz aylığına ABD'ye gitmiştir. Eylül 1955'te yurda dönünce Ankara Bahçelievler Deneme Lisesi'ne tayin olunup, 1957'ye kadar burada tarih öğretmenliği yapmıştır. 1957 yılı hocanın kariyerinde önemli bir değişimin başlangıcı oldu. Kendisi, Milli Eğitim Bakanlığı'nın yurtdışında doktora yapmak üzere 1416 sayılı kanun gereği açmış olduğu imtihanı kazanıp Almanya'ya gitmiş, Goethe Enstitüsü'ndeki kısa Almanca kurslarından sonra Göttingen Üniversitesi'nde tanınmış müsteşrik Prof. Dr. Walther Hinz'in⁵ nezaretinde doktora çalışmalarına başlamıştır. Muhtemelen hocasının tavsiyesi üzerine biraz farklı bir alanda, İmâd es-Serâvî'nin 1340 tarihli *Câmiü'l-Hesâb* adlı resmi bir muhasebe kitabı üzerinde çalışmıştır.⁶ 1962 yılı başlarında doktorasını tamamlayarak yurda döner.

Akademik Hayatı

Nejat Göyünç, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü bünyesinde Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin tarafından yeni kurulmuş olan Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü'ne 31 Ağustos 1962 tarihinde asistan doktor olarak alındı. 1 Aralık 1966'da, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı* konulu tezi ile doçent oldu.⁷ Bu çalışma esas itibariyle tahrir defterleri ve diğer arşiv malzemesine dayanmakla birlikte, vekayinameler, seyahatnameler gibi eserlerden faydalanılarak hazırlan-

Nejat Göyünç ve Tayyip Gökbilgin

mış, XVI. yüzyıl tahrir defteri ağırlıklı şehir incelemelerinin ilklerinden olarak daha sonrakilere de model teşkil etmiştir.

Nejat Hoca, Aralık 1971 tarihinde kendi isteği ile Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'ne geçmeye karar vererek, böylece hocasından ve İstanbul'dan ayrılmıştır. Hoca, çok sevdiği ve yurtdışına gitmelerine destek olduğu Zeki Arıkan ve Ahmet Yaşar Ocak başta olmak üzere yetenekli bazı gençlere üniversite yolunu açmak için böyle bir yolu seçmişti. Hacettepe Üniversitesi'nde Mart 1973'te profesörlüğe yükseltilmiş ve burada İnkılâp Tarihi derslerine de girmeye başlamıştı. İstanbul Üniversitesi Sonçağ Tarihi Kürsüsü'nden Prof. Dr. Cevat Eren'in vefatı ve Prof. Dr. Cemal Tükin'in emekli olması üzerine, Nejat Hoca'ya bu kürsüye gelmesi teklif edilmiş ve kendisi bu teklifi kabul ederek Mart 1977'de İstanbul'a geri dönmüştür. Bu sırada 1979-1980 yılları arasında bir yıl süre ile Başbakanlık Arşivi Genel Müdürü olarak görev yapmıştır.⁸ Görevi boyunca cumartesi gününü arşivciler için açmış, araştırma salonunda çay ve kahve içimine son vermiştir. Ayrıca köklü ve sistemli bir dergi çıkartma fikrine de bu dönemde karar vermişti.⁹ 1980-1982 yıllarında Boğaziçi Üniversitesi'ne yarı zamanlı ders giden Prof. Göyünç, YÖK yasasının çıkmasından sonra Rektör Prof. Dr. Ergün Toğrol'un daveti ile Aralık 1982'de üniversitedeki Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne müdür olarak geçmiş, bir süre sonra da Tarih Bölümü'ne öğretim üyesi olmuştur.

Nejat Göyünç, eşi Ayten Hanım, Alman ve Japon akademisyen dostlarıyla

Nejat Göyünç Amerika'da öğretmenlik stajı yıllarında diğer stajyer arkadaşları ile birlikte

Ekim 1983'te Malatya İnönü Üniversitesi'ne gönderilen Nejat Hoca, orada sıkıntılı günler yaşamış, ancak Haziran 1985'te Konya Selçuk Üniversitesi'ne nakledilmesiyle rahatlamış, 1992'de emekli oluncaya kadar burada kalmıştır. Kendisine kucak açan ve imkân sağlayan Üniversite Rektör'ü Prof. Dr. Halil Cin'i hep iyilikle anmıştır. Bunların yanında Hoca, 1972 yılında doktora hocası Prof. Hinz'in teklifi üzerine Alman Doğu Bilimleri Cemiyeti'ne¹⁰ üye yapıldı. 29 Eylül 1995 tarihi onun için önemli bir gün olacaktır. Söz konusu cemiyetin kuruluşunun 150. yıldönümünün de kutlandığı Leipzig'deki Alman Doğu Bilimleri Günü¹¹ adını taşıyan uluslararası toplantının son gününde, Prof. Göyünç bu kuruluşun fahri üyeliğine seçildi. Ayrıca, bu münasebetle berat verilmesinin ardından, kendisine, kürsüde Prof. Dr. Klaus Kreiser ve Dr. Christoph K. Neumann tarafından hazırlanan ve Avrupa'nın muhtelif üniversitelerine mensup on beş tanınmış bilim adamının makalelerini ihtiva eden bir hatıra kitabı da sunuldu.¹²

Prof. Göyünç, 1970 yılında Türk Tarih Kurumu'na muhabir, 1981'de ise asli üye oldu. 1995 yılında yeniden asli üye ve ayrıca Balkan Araştırmaları Komisyonu başkanı seçildi. Nejat Hocanın ilmî faaliyetlerini yürüttüğü bir diğer mekân ise *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ni de çıkaran İslâm Araştırmaları Merkeziydi. Kütüphanedeki çalışma ortamı kendisini çok memnun ettiğinden 550 kitabını buraya bağışlamıştır.¹³ Prof. Dr. Nejat Göyünç emekli olduktan sonra da hocalığa devam etmiş, 1996–2000 yılları arasında Bursa Uludağ Üniversitesi Tarih bölümünde dersler vermiş, 2000–2001 yılları arasında vefatına değin Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Milli Güvenlik Stratejileri Bilim Dalı'nda lisansüstü dersleri vermiştir.¹⁴ 1 Temmuz 2001 Pazar günü Üsküdar Sultantepe'deki evinde kalp sektesi sebebiyle uykudayken vefat etmiştir.¹⁵

Eserleri

Prof. Nejat Göyünç hayatı boyunca çok sayıda bilimsel faaliyet yapmış velud bir akademisyen ve entelektüeldir. O'nun çalışmaları sadece Türkçe olmayıp, İngi-

Andreas Tietze ile Boğaz kenarında bir sohbette

Göyünç, Japon Profesör Yuzo Nagata'yı Üsküdar'daki evinde konuk ederken

lizce ve Almanca da eserleri vardır. Kendisinin sekiz kitap,¹⁶ yüz atmış dört makale, on altı ansiklopedi maddesi, yirmi yedi lisans tezi, yirmi yüksek lisans tezi, on dört doktora tezi, kırk sekiz kitap tanıtımı¹⁷ ve bir de çeviri olmak üzere toplam iki yüz doksan sekiz çalışması bulunmaktadır. Ayrıca hocanın vefatına değin hazırladığı, fakat ömrünün kifayet etmemesi sebebiyle bilahare Prof. Dr. Kemal Çiçek tarafından yayına hazırlanan bir kitabı daha vardır.¹⁸ Akademik danışmanlıklar da yapan Göyünç, Ermeni sorunu ile alakalı hazırlanan *Sarı Gelin* adlı belgeselinin bilimsel danışmanlığını Prof. Dr. Mim Kemal Öke ile birlikte yürütmüştür.¹⁹

Ayrıca Prof. Göyünç **“hocaların hocası”** unvanına sahip olan bilim adamlarımızdandır. Kendisi, öğrencilerinden pek çoğunun profesör olduğunu görebilmiştir. Bunlara örnek verecek olursak şu isimleri zikredebiliriz: Prof. Dr. Özer Ozankaya (Mardin Lisesi'nden öğrencisi), Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak, Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu, Prof. Dr. Zeki Arıkan, Prof. Dr. Mehmet İpşirli, Prof. Dr. Mehmet Akif Aydın, Prof. Dr. Mehmet Saray, Prof. Dr. Adnan Şişman, Prof. Dr. Faruk Kocacık, Prof. Dr. İhsan Güneş ve Prof. Dr. Ali Birinci.

Hocanın bir diğer özelliği de pek çok yabancı bilim adamı ile yakın arkadaş olmasıdır. Onlarla sürekli iletişim içinde olarak, müşterek bilimsel çalışmalarda bulundu. Şüphesiz İstanbul'a her gelişlerinde onları Sultantepe'deki boğaz manzaralı evinde misafir etmekteydi. Nejat hocanın yabancı akademisyen arkadaş-

larından bazıları şunlardır. Heath W. Lowry,²⁰ Suraiya Faroqhi, Evangelia Balta, Klaus Kreiser, Andreas Tietze, Hans Georg Majer, Wolf-Dieter Hütteroth, Christoph K. Neumann, Machiko Nagata ve Prof. Yuzo Nagata.

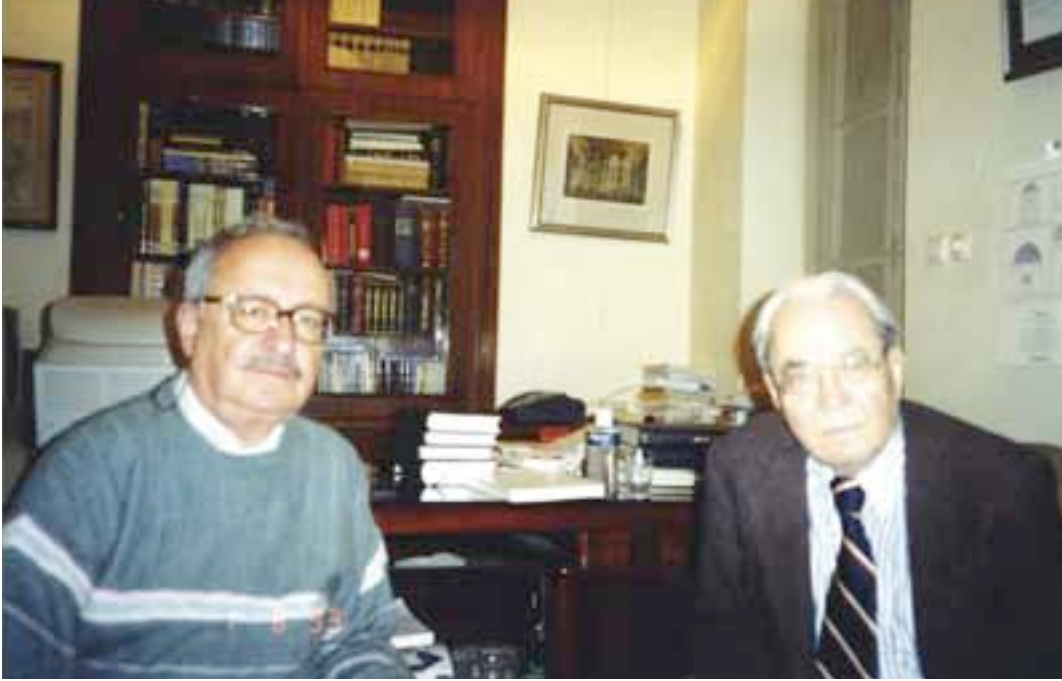
Hoca Hakkındaki Görüşler

Nejat hocanın zamansız vefatı onun sevenlerini derin üzüntüye boğmuştur. Zira ölümü üzerine hem öğrencileri olanlar hem de onu tanıyanlar düşüncelerini ve duygularını gazete ve dergilerdeki yazılarıyla ortaya koymuşlardır. Tarafli taraflı herkes onun sevecen, yardımsever, hoşgörülü, alanında kendini iyi yetiştirdiğini ve yaşamıyla bir İstanbul ve Osmanlı beyefendisi ile Tanzimat Osmanlısı olduğunu yazmaktadır.

Günümüz tarihçileri arasında tartışmasız çok önemli bir yeri olan İlber Ortaylı, hocanın vefatı üzerine kaleme aldığı makalesinde onu şu şekilde anlatır: “...Hoca'ya başvurular sual eyler; ‘Efendim II. Viyana Muharasası yıllarında kalelerinin durumunu neyleyeyim?’; el cevap: Maliyeden müdevver defterlerde ‘Büyük Kaleler Defteri’ne bak... Veya arsızca bir talep; ‘Hocam Makedonya Müfettişlik raporlarına bakıyorum, bunların birlikte mukayesesini yapsak’, önündeki işi bırakır, birlikte okumaya oturur... İster Anadolu’lu, ister Rumelili ister talebesi ol, ister yedi kat yabancı... İstanbul’da gariplik çeken tarihçi takımı Üsküdar’daki eve davet edilir, eşi Ayten Hanım’ın nefis yemekleriyle bir aile ortamında vakit geçirir. Herkesin meşrebine saygılı, kendi oruç tutar, tutmayana çayını ikram eder, sigara içmez, mesela sevimli tarihçi Evangelia Balta’nın üst üste sigara yakmasından hiç rahatsız olmazdı... Son yolculuğuna gönderen renkli cemaat, bir faninin Türkiye’de de sevilmesi ve faydalı olabilmesi için, mutlaka hizipçilik yapmasının gerekli olmadığını gösteriyordu.”

Gazeteci, yazar Beşir Ayvazoğlu’da makalesinde “...1970’lerde Türk Kültürü dergisinde yayımlanan yazılarından tanıdığım Nejat Hoca’yı talebesi Prof. Dr. Ali Birinci’den çok dinlemiş ve giyabında sevmiştim. Sonraki yıllarda birçok toplantıda karşılaştık; fakat şahsi tanışıklığımız o İSAM’a geldikten sonradır... Son birkaç yıldır İSAM’da kendisine tahsis edilen odada çalışmalarına devam eden ve zengin kütüphanesinin hatırı sayılır bir bölümünü bu seçkin kurumun kütüphanesine bağışlayan Prof. Dr. Nejat Göyünç, yurt içinde ve yurt dışındaki akademik çevrelerde iyi tanınmakla beraber medyada hemen hiç görünmediği için fikri sorulmayan –ve ölümü bile haber olmayan– mütevazı, mütebahhir bir Osmanlı tarihçisiydi...” diye yazmaktadır.

Popüler tarihçi, gazeteci ve yazar Murat Bardakçı ise hocayla ilgili şu hususlara değinmektedir: “...İstanbul’da, 76 yaşındaydı, çok düzgün bir insandı, Türkiye’de ideolojilerin çarpıştığı senelerde hiçbir akımın esiri olmayıp sadece ilimle uğraşmıştı. Bu yüzden layık olmadığı muamelelere uğramış ve hayli çekmiş ama ilimleri kendilerinden menkul olup tantanalı unvanları sadece kâğıt üzerinde varolan ve ona karşı en akıl almaz işleri edenler bile, neticede hocalığı ve ilmi kar-

Nejat Göyünç meslektaşısı Halil İnalçık ile birlikte

sısında başeğmek zorunda kalmışlardı... Bugün çoğu isim sahibi birer profesör olan çok sayıda öğrencisine tarihin belgesiz yazılamayacağını ve işin yolunun arşivden geçtiğini öğreten Nejat Bey'di... Eskiler, 'âlimin ölümü âlemin ölümüdür' derler. Prof. Nejat Göyünç'le beraber, tarih ilminin yaratılması artık imkânsız olan bir âlemi göçüp gitti."

Yine gazeteci ve yazar Mehmet Niyazi, "Genellikle Hakk'ın rahmetine kavuşanların ardından 'Boşluğu doldurulmaz' diye yazılır. Ama İSAM Kütüphanesi'nde yapılan merasimle yetiştirdiği öğrencilerinin konuşmalarından anladığım kadarıyla Prof. Dr. Nejat Göyünç, ardında boşluk bırakmadan bu fani âleme veda etti... Bilim insanları milletlerin yıldızlarıdır. Göyünç hoca da bizim yıldızlarımızdan biriydi..." diye ifade etmektedir.

Gazeteci, yazar Taha Akyol ise Milliyet'teki köşesinde hocayla ilgili şunları söylemektedir: "...Kürtlerin tarihi konusunda araştırmalar yaparken, Prof. Göyünç'ün XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı adlı kitabını okuduğumda, ilmi kudretine hayran kalmıştım. Sonra Nejat Göyünç imzalı her kitabı, makale ve tebliği okumaya çalıştım..."

Hocaların hocası olan Nejat Göyünç'ün talebelerinden Prof. Dr. Zeki Arıkan ise O'nunla ilgili olarak, "...Prof. Göyünç'ün karakterini tek bir sözcükle özetleyebiliriz: 'Ölçü'. Bu sihirli sözcük onun bütün benliğini sarmış ve yaşamını yönlendiren temel bir öge olmuştur. İnsani ilişkilerinde son derece uygar, kibar ve sevecen

olan Prof. Göyünç, bunun ötesinde sert ve kararlı bir kişiliği temsil ediyordu. Bu iki unsur yani ölçü ve kararlılık onu başarıya ulaştıran temel etmenler olmuştur. Bunlara bir üçüncüyü daha eklemek gerekir. O da sevgili eşi Ayten Hanım'ın, Prof. Göyünç'e yaşamının her anında verdiği destektir" demektedir.

Akademisyen olması için elinden geldiğince yardımcı olduğu ve halen Türk Tarih Kurumu başkanı olan Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu da hocası Nejat Göyünç için; "...Tanıdığım ve talebesi olduğum 1967 yılından beri bir hoca olarak hep rehber edindiğim kimselerden biri olmuştur. O, gerçek bir bilim adamı, gerçek bir insan, içiyle dışı bir olan, yardımsever, yetenekli gördüğü kimseleri destekleyen bir karaktere sahip, dürüstlüğü kendisine ilke edinmiş vatansever, milliyetperver,²¹ çalışkan, maddeye değer vermeyen, hiçbir görevden kaçınmayan ve yılmayan bir şahsiyet, bir İstanbul efendisiydi. Almanca ve İngilizce lisanlarına vakıftı. Pek çok ilmi toplantıda Türkiye'yi temsil etmiştir. Literatürü yakından takip eden nadir ilim adamlarındandı... Öğrencilerini önce düşünmeye, duyduklarını ve okuduklarını test ettikten sonra kabul veya redde, gördüklerinin nedenini araştırdıktan sonra hüküm vermeye yöneltti. Onlarla hep yakından ilgilendi. Kabiliyetli, ciddi ve çalışkan olanları hep desteklemiştir... O'nun ölümüyle Türk ve Dünya ilim dünyası bir değerini daha yitirmiştir" cümleleriyle O'nu ifade etmektedir.

Kendisinin öğrencisi ve aynı zamanda hayatının son dönemlerinde çalıştığı İSAM'ın müdürü olan Prof. Dr. M. Akif Aydın makalesinde hocasını şöyle anlatmaktadır: "...Çok değerli bir Osmanlı tarihçisi, mükemmel bir eğitimci olmanın ötesinde merhum Göyünç hocam kelimenin gerçek anlamıyla bir Osmanlı Efendisiydi... Hemen ilk görüşmemizde bir Osmanlı Efendisi'yle beraber olma imkânını yakaladığımı fark ettim. Bütün görüşmelerinde sevdiği öğrencilerine bir talebesiyle değil, akranı meslektaşıyla görüşen bir insan üslubuyla hitap ediyordu. Konuşmaya genellikle saygılarını sunarak başlar ve öylece bitirirdi. Odasına kim girerse girsin ayağa kalkarak karşılayan hocanın bu içten nezaketi zannediyorum öğrencilerini bir anda kendisine bağlıyordu."

Ünlü Osmanlı tarihçisi, halen Princeton Üniversitesi'nde görevli, bir dönem Boğaziçi Üniversitesi Tarih bölümünde de ders veren Prof. Dr. Heath W. Lowry "Nejat Göyünç: Bir Kişisel Hatıra" başlıklı makalesinde, Göyünç'le ilgili anılarını ve yaşadıklarını anlatmaktadır. Hususiyle onun, alçakgönüllülüğünü ve yardımseverliğini vurgular. Lowry, bu özellikleri nedeniyle onu Andreas Tietze'ye benzetir. O'nun kariyerini ve geleceğini etkileyeceğini bilmesine rağmen, doğru bildiği yoldan asla şaşmadığını, onun bu özelliğini bilmeyenlerin onu inatçı veya saf olarak algıladıklarını belirtir. Bununla birlikte onunla hayatı kesişenler için Nejat hocanın bir model olarak kendileri açısından bir şans olduğunu söyler.

Nejat Hoca'nın öğrencisi olup, onun gayret ve çabalarıyla akademisyenler dünyasına giren öğrencisi Prof. Dr. Mehmet İpşirli de hocası için; "...Vefa duygusu kendisinde sarsılmaz bir ilke halindeydi... Devletine karşı aşırı bir minnet ve vefa duygusu ile bağlıydı. Bunu sözleri ve davranışlarında her vesile ile gösterirdi.

Bir yetim olarak parasız yatılı okuması, devlet bursu ile yurtdışında doktora yapmış olmasında şüphesiz bunun büyük payı vardı.

Milli ve manevi konularda hassastı.²² Ancak bu değerleri hiçbir zaman bir istismar aracı yapmaz bilakis bu şekilde davrananlara karşı hep tenkitle yaklaşırdı. Yıllarca içinde bulunup tahsilini tamamladığı Avrupa'nın değer ve ilkelerini beğenir, ancak yabancılara ve özellikle Türklere karşı önyargılı hatta biraz ırki ve dini taassup içinde olduklarını bunun da tarihten, geçmişte yaşananlardan geldiğine şahidi olduğu misalleri zikrederek vurgu yapardı..." değerlendirmesinde bulunur.

Sonuç

Hasan Nejat Göyünç, kökeni Anadolu'ya dayanan bir ailenin Beylerbeyi-Küplüce-Üsküdar nüfusuna kayıtlı, çok uzun yıllardır Üsküdarlı olan bir ailenin oğludur. Şu an Beylerbeyi İskele'sinden Küplüce'ye çıkan yolun üzerindeki 82 numaralı ahşap 3 katlı evden yola çıkan bir ailenin çocuğudur. Hocanın kütükte başlayan Üsküdarlılığı, yaşantısının büyük bir bölümünde de devam etmiştir. Haydarpaşa Numune Hastanesi karşısında bulunan şimdiki Marmara Üniversitesi'nin tarihi binası vaktiyle Haydarpaşa Lisesi'ydi. Ortaokul ve liseyi burada bitirmişti. Söz konusu dönemde Beylerbeyi Küplüce'deki 82 numaralı aile evinde de halası ikamet etmekteydi.

Evliliği sonrasında Mardin, Amerika, Ankara ve Almanya'da bulunduğu 10 yıl sonrasında Suadiye'de 3 yıl ikamet etmiş, akabinde ise halen eşinin oturduğu Üsküdar Sultantepe'deki evine Mayıs 1965'de taşınmıştı. Türkiye'de olduğu dönemlerde de eşi ve 2 çocuğu ile 2 haftada bir Beylerbeyi'ndeki halasını mutlaka ziyaret ederdi. Bu ziyaretler, halasının vefatına kadar 20 seneye yakın sürmüştür.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde geçen Asistanlık döneminde, yine Altunizade'de bulunan o zamanlardaki adıyla Yüksek İslam Enstitüsü'nde Almanca dersleri vermekteydi. Vefatından önce çalıştığı İSAM 'da Doç. Dr. Ahmet Kavas ile birlikte paylaştığı odasında da Üsküdarlılığı devam etmiştir. Kısacası hoca yaşamının hemen her döneminde Üsküdar içerisinde olmuştur.

Yurtiçinde ve yurtdışında bulunduğu dönemlerde ister öğrenci, ister arkadaş çevresinden olan birçok tanıdıklarını Üsküdar'da misafir eder, Üsküdar'dan Boğazın gündüz ve gece o eşsiz manzarası karşısında sohbetler yapılır, eşinin o leziz kurabiye, pasta ve yemekleri yenirdi. Eşi ile evliliklerinin onuncu yılından sonraki 37 yılını yani orta yaştan ileri yaşa geçen dönemdeki yaşantısını Üsküdar'daki evinde sürdürmüştür.

Üsküdar'daki evinin salon camından her gün Üsküdar'dan İstanbul Boğazı'nın o eşsiz manzarasını seyretmeyi, havanın balkonda oturmaya müsaade ettiği za-

2001 Yılında Nejat Göyünç'ün adının verildiği bir kütüphanenin açılışı

manlarda da evinin balkonunda eşi ile karşılıklı oturup sohbet etmeyi ve doyasıya Üsküdar'ı görmeyi âdet hâline getirmişti.

Vefatının öncesine rastlayan 30 Haziran 2001 cumartesi akşamı yine balkonunda eşi, oğlu, gelini ve torunu ile Üsküdar'ı boğazdan seyretmekteydi. Evinin salonundan yine Üsküdar'ın o eşsiz Boğaz manzarası önünde, yüzünü boğazın mavi sularına bakarak yummuştu. Çengelköy Mezarlığındaki ebedi istirahatgahında yani çok sevdiği Üsküdar'ında yatmaktadır.

Üsküdar'ı hayatı boyunca hiçbir zaman kendinden uzak tutmamış, bilakis Üsküdar onun yaşantısının değişmez bir parçası olmuştur. Tüm tanıdık eş, dost ve akrabaları ile yerli ve yabancı tüm dostlarına, öğrencilerine bu eşsiz beldeyi güzellikleri ve olumsuzlukları ile sevdirmeye çalışmış, olumsuzluklardan bile Üsküdar adının altındaki temiz özellik ve güzellikleri buldurmayı bilmiş, Üsküdar'ı değiştirmeyecek derin sevgisi ile her an, her yerde ve ortamda tanıtmaya özen göstermiştir.

Son Söz Yerine

“...Gençliği her türlü yabancı fikir ve akımlardan korumak, hür fikir ve irfan sahibi yapmanın belirli şartları vardır. Onları her şeyden önce düşünmeye, duyduklarını ve okuduklarını test ettikten sonra kabul veya redde alıştırmak lazımdır...”

Sevenleri rahmetli Göyünç'ün kabri başında

Başkalarının fikirlerine karşı hoşgörülü olmayan insanlar daha çok az okuyan, az bilenler arasından çıkar. Çünkü dünyaları ve düşünceleri dar, sabırları azdır...

...Demokrasi ise hür fikirli, hoşgörülü, şüpheli insan ister. İktisaden gelişmenin de temeli yaratıcı beyinlerdir. Yeni bulamayan, yeni bir şeyler üretemeyen milletler; iktisaden de siyasi olarak da başkalarına bağlı veya bağımlı kalmaktan kendilerini kurtaramazlar. Bu itibarla, Türk eğitimin mutlaka hür fikirli gençler yetiştirmesi Türkiye'nin istikbali ve güçlenmesi için kaçınılmaz bir zorunluluktur.

...Demokrasi ile sulh birbiri ile doğru orantılıdır. Dünyanın altını üstüne getirenler de çoğunlukla tek kişi veya tek parti tarafından yönetilen ülkelerdir, teşekküllerdir... Türkiye'de sağlam bir demokrasiye kavuşmak için, kanaatimce eğitim sistemimizin düşünmeye, çok okumaya, okuduklarını eleştirip özümsemeye, işittiklerini yine tenkit sürecinden sonra kabule alışkan gençlik yetiştirmek elzendir."

Prof. Dr. Nejat Göyünç

KAYNAKÇA

Ali Galip Baltaoğlu, "Örnek Bir Hoca Örnek Bir Şahsiyet: Prof. Dr. H. Nejat Göyünç (Hayatı ve Bibliyografyası)", *Ata Dergisi*, Sayı VII, Konya 1997, s. 1-42.

Beşir Ayvazoğlu, "Alimin Ölümü (Bir Osmanlı Tarihçisi)", *Zaman*, 4 Temmuz 2001.

- Heath W. Lowry, "Nejat Göyünç: A Personal Remembrance", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XXII, İstanbul 2003, s. 27-32.
- İlber Ortaylı, "Tarihçi Hocanın Ardından", *Milliyet Pazar*, 15 Temmuz 2001, s. 10.
- İsmail Güleç, Prof. Dr. H. Nejat Göyünç Bibliyografyası", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XXII, İstanbul 2003, s. 41-60.
- Mehmet İpşirli, "Prof. Dr. Nejat Göyünç", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XXII, İstanbul 2003, s. 33-40.
- Mehmet Niyazi, "Bir Yıldız Kaydı", *Zaman*, 9 Temmuz 2001.
- M. Akif Aydın, "Prof. Dr. Nejat Göyünç'ün Ardından", *Yeni Şafak*, 6 Temmuz 2001.
- Murat Bardakçı, "Yerel Tarihçiliğin En Büyük Üstadı Öldü", *Hürriyet*, 5 Ağustos 2001.
- Servet Ayten Göyünç, "Prof. Dr. Nejat Göyünç'ün Ardından", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XXII, İstanbul 2003, s. 11, 12.
- Servet Ayten Göyünç, Kendisiyle Üsküdar Sultantepe'deki Evinde Mülakat, 14 Ekim 2007 Pazar.
- Taha Akyol, "Göyünç Hoca'ya Saygı", *Milliyet*, 9 Temmuz 2001.
- Yusuf Halaçoğlu, "Kaybettiğimiz Bir Değer: Prof. Dr. Nejat Göyünç'ün Ardından", *Bellekten*, Cilt: LXV, Sayı: 243, Ağustos 2001, s. 759-770.
- Zeki Arıkan, "Tarihçiliğimizin Acı Bir Kaybı", *Toplumsal Tarih*, Eylül 2001, s. 42-45.

DİPNOTLAR

- ¹ Hocanın ebeveyninin ve kendisinin kütüğü İstanbul-Üsküdar nüfusuna kayıtlıdır. Hocanın ölümüne kadar yaşayacağı Üsküdar'la iltiyeti daha doğumunda başlamıştır. Kendisinin kütük bilgileri ise şöyledir. Kayıtlı olduğu il İstanbul, ilçe Üsküdar, mahalle Beylerbeyi; cilt no 010-08, aile sıra no 758, sıra no 10.
- ² Bu okul Erzurum Kongresi'nin toplandığı tarihi bir binadır.
- ³ Hoca askerî okula kayıt yaptıramamış olmasını daha sonra hayırla yâd edecektir. Zira 1939 Erzincan Depremi'nde askerî okul da yerle bir olmuş ve öğrencilerinin çoğu enkaz altında kalarak ölmüştür. Hoca, "eğer gözümden kusurlu bulunmayıp, bu okula yazılmış olsaydım ben de ölmüş olacak ve şu anda aramızda olamayacaktım" diye anmaktadır.
- ⁴ Bugünkü Haydarpaşa Numune Hastanesi'nin karşısındaki Hukuk ve Eczacılık fakültelerinin bulunduğu Marmara Üniversitesi'nin tarihi binası o yıllarda yatılı ve gündüzlü Haydarpaşa Lisesi'ydi.
- ⁵ Prof. Walter Hinz hakkında detaylı bilgi için bk. Nejat Göyünç, "Walther Hinz (1906-1992)'in Ardından", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XIII, İstanbul 1993, s. IX-XII.
- ⁶ *Das sogenannte Gâme'o'l-Hesâb des 'Emâd es-Serâvi. Ein Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340.*
- ⁷ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969; ikinci baskı, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- ⁸ Zamanın Devlet Bakanı Dr. Lütfi Doğan'ın teklifini kıramamış, kendisine müdürlük görevini yapmasından dolayı ekstra hiçbir ücret ödenmemesi ve Edebiyat Fakültesi'ndeki derslerine devam etmesine müsaade edilmesi şartlarıyla bu teklifi kabul etmişti.
- ⁹ *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* bu dönemde yayın hayatına başlamıştır.
- ¹⁰ Deutsche Morgenlandische Gesellschaft.
- ¹¹ Deutscher Orientalistentag.
- ¹² Das Osmanische Reich in seinen Archivalien und Chroniken-Arşivleri ve Tarihi Eserlerinde Osmanlı Devleti.
- ¹³ Kütüphanenin ikinci katında kütüphaneye bağışta bulunanların isim ve fotoğraflarının bulunduğu yerde Nejat hocanın da resmi vardır.
- ¹⁴ Prof. Göyünç'ün vefatı üzerine pazartesi günü Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü'nde cenaze töreni düzenlenmiştir. Ayrıca zamanın Rektörü Prof. Dr. Ahmet Ayhan GYTE Kütüphanesi'nin adını Prof. Dr. Nejat Göyünç Kütüphanesi olarak değiştirmiştir.
- ¹⁵ Hoca 1979 yılında Ankara'da bir doçentlik savunması sırasında ilk kalp krizini geçirmişti. Derhal hastane-

ye kaldırılan hoca tekrar hayata döndürülmüş, sonrasında uzun bir dönem dinlenmiştir. Kendisi ile en son 29 Haziran 2001 tarihinde GYTE'de beraberdik. Hoca ile odada çay içerken, birdenbire konuşmasını kesti, yüzünün rengi değişti ve gözleri bir yere doğru odaklandı. Onun bu durumu birkaç saniye sürdü. Açıkçası ben de bu son halinden biraz çekinmiştim. Ancak hoca kendine gelince, hiçbir şey söylemeden ve hissettirmeden konuşmamıza devam etti. Galiba hoca, ikinci kalp krizini o gün benimle konuşurken yaşamıştı

¹⁶ Bu kitaplardan biri Almancaydı ve Prof. Dr. Wolf-Dieter Hütteroth ile birlikte hazırlanmıştır. *Land an der Grenze. Osmanische Verwaltung im Heutigen türkisch-syrisch und irakischen Grenzgebiete im 16. Jahrhundert (Sınırlardaki Ülke: XVI. Yüzyılda Bugünkü Türkiye, Suriye ve Irak Hudut Bölgesinde Osmanlı İdaresi)*, İstanbul 1997.

¹⁷ Bunlardan 41 tanesi yabancı dilde yazılmış eser tanıtımıdır.

¹⁸ *Türkler ve Ermeniler*, Ankara 2005.

¹⁹ Yapımcı Ahmet Çelenk, Yönetmen İsmail Umaç, Senarist-Editör M. Güray Değerli. Bu çalışma Türkçe'nin yanında İngilizce, Fransızca, Almanca, İspanyolca, Rusça ve Arapça olmak üzere 7 ayrı dilde seslendirildi. Araştırma çalışmaları yaklaşık 3 yılda tamamlanan projenin, çekim ve kurgu aşamaları ise 1 yıl sürdü. Belgesel 13 ayrı ülkede çekildi ve içeriğinde 160 röportaj yer almaktadır. Çalışmanın süresi ise 210 dakikadır.

²⁰ Lowry ile ilk defa 2002 yılı yazında Washington'da ATAA'da tanışma imkânı buldum. Sohbetimizde kendisinin rahmetli Nejat hocayı çok derinden sevdiğini ve takdir ettiğini sürekli ifade etmekten geri durmadı.

²¹ Prof. Nejat Göyünç, Asala eylemleri nedeniyle Türk diplomatlarının şehit oldukları dönemde, Ermeni sorunu ile ilgili ilk kitap yazan müelliflerdendir. O'nun konuyla ilgili eseri ise şudur: *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983.

²² Hoca vefat ettiği tarihe kadar Türkiye'yi rahatsız eden Ermeni sorunu üzerine çalışmıştır. Bu bağlamda Dışişleri ve Kültür Bakanlığı ile TBMM tarafından yapılan söz konusu mesele ile ilgili faaliyetlerde yaşına bakmaksızın bilfiil bulunmuştur. Örneğin, vefatına bir hafta kala, dönemin Kültür Bakanı İstemihan Talay tarafından görevlendirilmiş olduğu Ermeni tezlerine karşı oluşturulmuş olan komisyon başkanı olarak Ankara'da aylık olağan toplantıya katılmıştı. Aynı dönemde asli üyesi olduğu Türk Tarih Kurumu yönetim kurulu toplantısında bulunmuştur. 27 Haziran 2001 Çarşamba günü ise, dönemin TBMM başkanı Ömer İzgi'nin gayretleriyle oluşturulan Ermeni iddialarına karşı dünya kamuoyunda gerçeklerin ve Türk tezlerinin anlatılması için oluşturulan çalışma grubunun başkanı olarak, İngilizce basılan ve uluslararası birçok yerli ve yabancı tarihçinin makalelerini kapsayan *The Armenians in the Late Ottoman Period* isimli kitabın Ankara'daki tanıtım ve ödül törenine katılmıştır.

Karaca Ahmed Hakkında Yeni Bir Kaynak ve Meçhul Kalmış Bilgiler

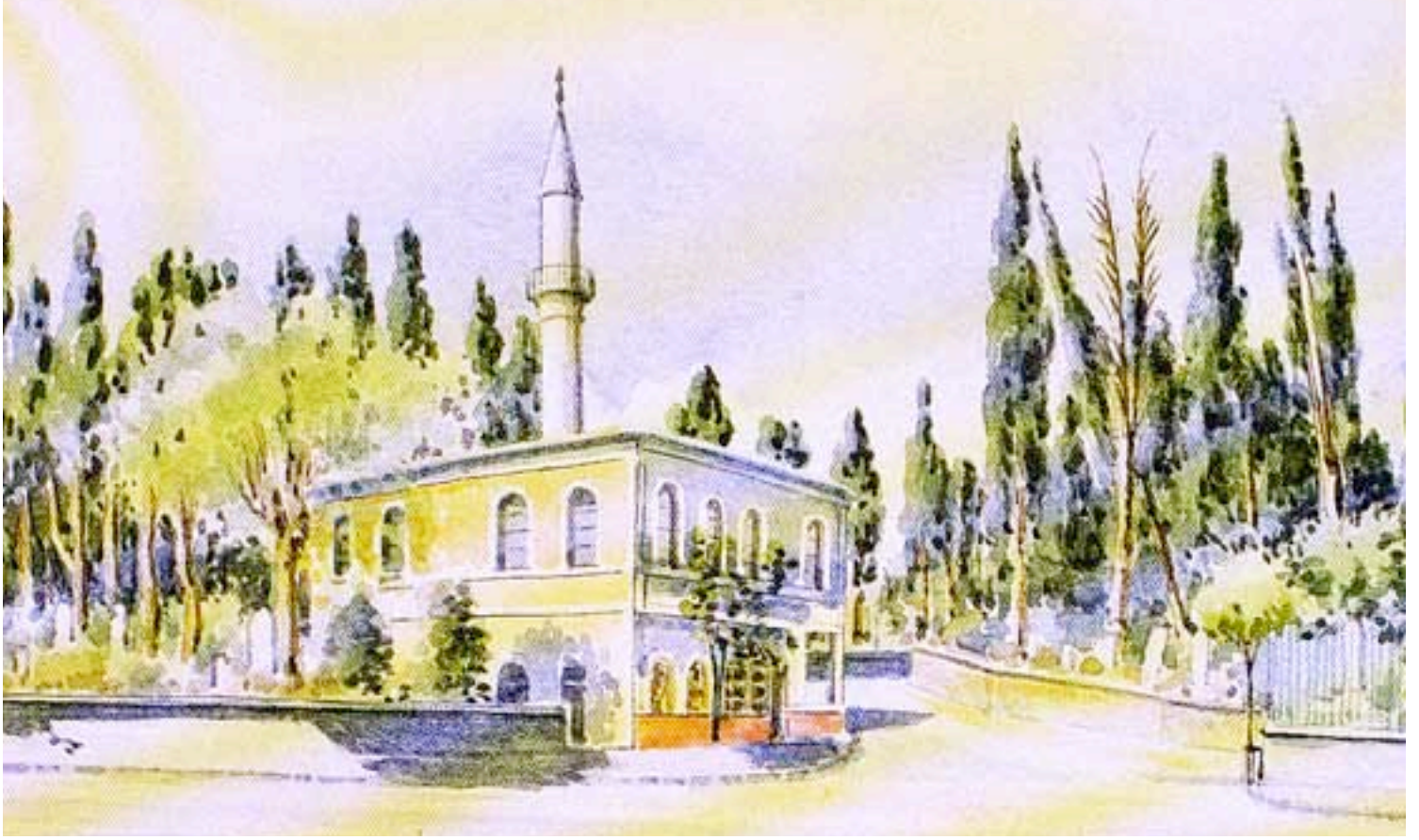
DOÇ. DR. NECDET TOSUN

Marmara Üniversitesi

Meşhur mutasavvıflardan Karaca Ahmed hakkında muhtelif kaynaklardaki bilgiler toplanarak bazı araştırmalar yapılmıştır.¹ Ancak Karaca Ahmed ile ilgili en önemli kaynak olan ve onun menkıbelerini ihtivâ eden *Mir'âtü'l-vefâ li vücûhi's-safâ* isimli yazma eser henüz ilim câmiasında bilinmemektedir ve Karaca Ahmed hakkındaki araştırmalarda kullanılmamıştır. Bu eser Karaca Ahmed'in henüz bilinmeyen yönlerini ortaya koymakta, onun diğer kaynaklarda bulunmayan bazı söz ve menkıbelerini ihtivâ etmektedir. Ayrıca Karaca Ahmed'in soy şeceresi ve tasavvufî silsilesi bu eserde yer almaktadır. Osmanlı döneminde Seyyid Hüseyin Enîsî tarafından yazılan ve Karaca Ahmed hakkında en önemli ve en geniş kaynak mâhiyetinde olan bu eser onun hakkında yeni bilgiler sunmakta, yanlış bilgileri de ortadan kaldırmaktadır. Bu tebliğde bu yazma eser ışığında Karaca Ahmed tanıtılacaktır.

Eser, Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olup şimdilik iki yazma nüshası bilinmektedir. Birisi İstanbul'da, Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi Hüseyin Kocabaş Kitaplığı Türkçe Yazmaları Bölümü'nde, 169 numarada kayıtlı olup 21 varaklık nüshadır.² Diğer nüshası İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm Arşivi'nde 2605/1 numarada kayıtlıdır. Bu ikinci nüshanın (mikrofilmin) nereden alındığı bilinmemektedir. Bir şahsın özel kütüphanesindeki nüshadan mikrofilme alınmış olup Sadberk Hanım Müzesi'ndeki nüshanın kopyası değildir. Eserin adı *Mir'âtü'l-vefâ li-vücûhi's-safâ*'dır. Müellif esere bu ismi verdiğini eserin içinde kaydetmiştir³. Ayrıca Sadberk Hanım Müzesi'ndeki nüshanın müstensihî eserin baş tarafına *Menâkıb-ı Karaca Ahmed Sultân* kaydını eklemiştir.

Eserin yazarı Seyyid Hüseyin Enîsî Akşemseddin hakkında en önemli kaynak olan *Menâkıb-ı Akşemseddin*'in yazarıdır.⁴

Süheyl Ünver'in
firçasından Karacaahmet
Camii (Süheyl Ünver,
Sevdiğim İstanbul, İstan-
bul 1996, s. 10)

Mir'âtü'l-vefâ, diğer adıyla *Menâkıb-ı Karaca Ahmed* isimli esere göre, Karaca Ahmed'in nesebi baba tarafından sahâbeden Enes b. Mâlik'e ulaşır. Karaca Ahmed'in babası Sûfî Abdullah diye meşhur olan Melik Şehâb b. Kara Arslan'dır. Karaca Ahmed'in annesinin adı ise Sâfiyye Hâtûn'dur. Sâfiye Hâtûn'un annesi, Şeyh Mûsâ Zûlî'nin kızıdır.⁵

Eserdeki kayda göre, Karaca Ahmed, Sultan Hamza-i Asgar'ın Mardin'deki hâkimiyeti sırasında 14 Zilhicce 545 (3 Nisan 1151) tarihinde burada dünyaya gelmiş ve 96 yıl ömür sürmüştür.⁶ Bu durumda (545+96) hicrî 641, mîlâdî 1244 senesinde vefat etmiş olmaktadır.

Karaca Ahmed'in dedesi Kara Arslan Mardin şehrinde padişah (idâreci) olmuştur. Ancak Kara Arslan'ın oğlu Melik Şehâb babası gibi idâreci olmak istemeyip yönetimi akrabasından Hamza-i Asgar Mârdînî'ye bırakmış ve zâhidâne bir hayat sürmeyi tercih etmiştir. Melik Şehâb'ın oğlu Karaca Ahmed de babası gibi dindar ve zâhid bir insan olduğu için mürşid aramaya başlamış ve önce Ebû Ca'fer Muhammed Basrî'ye mürîd olmuştur. Bu zâtın silsilesi tasavvuf tarihinde pek meşhur olmayan ve çoğu Basra ve Kûfe gibi Irak şehirlerinden olan kişiler yoluyla Hz. Ali'ye ulaşır.⁷ Karaca Ahmed bu zâttan tasavvufî eğitim ve icâzet al-

dıktan sonra Mardin'e dönmüş, orada Şeyh Mûsâ Zûlî'nin yanında bir süre bulunarak ondan da icâzet almıştır. Şeyh Mûsâ Zûlî, bugün Mardin'de "Şehmuz Sultan" olarak anılmakta ve türbesi ziyaret edilmektedir. Şeyh Mûsâ Zûlî, Ukayl Münbecî (Menbicî)'nin halifesidir. Tasavvufta silsilesi Hz. Ömer'e ulaşır.⁸

Bu menâkıbda nakledildiğine göre, Karaca Ahmed önce Şeyh Muhammed Basrî'ye mürid olmuş ve onun yanında tasavvufî eğitimini tamamlayıp icâzet almıştı. Bu esnâda hâtiften bir ses mânen daha fazla yükselmek istiyorsa Şeyh Mûsâ Zûlî'nin yanına gitmesini tavsiye etmiş, bunun üzerine Karaca Ahmed Mardin'e gelip Mûsâ Zûlî ile buluşmuştu. Bu buluşmada Zûlî "Benim Karaca Ahmedim" diyerek onu bağrına basmış, bundan sonra adı Karaca Ahmed olarak kalmıştır. Bu ilk buluşmada Şeyh Zûlî'nin Karaca Ahmed'e fazla iltifat etmesi Zûlî'nin önde gelen müridlerince garip karşılanmıştı. Bir süre sonra Şeyh Zûlî Karaca Ahmed'e icâzet verip onu ser-halife olarak tâyin etti.⁹

Yine Enîsî'nin menâkıbda naklettiğine göre, Şeyh Mûsâ Zûlî bir gün Mardin'de müridleriyle otururken "Rum'da (Anadolu'da) evliyâdan acaba kim var?" diye Karaca Ahmed'e sordu. Karaca Ahmed bir süre tefekküre daldı, sonra "Bilinmedik bir kimse yok, ancak bir öyük üzerinde bir güvercin var, onu tanıyamadım" dedi. Şeyh Zûlî müridlerinden Hacı Tuğrul Baba'ya bu durumu araştırmasını söyleyince o bir doğan şekline girip uçmuş, Rum vilâyetine varıp o güvercini görmüş, yakalamak isteyince güvercin bir tavşancıla dönüşmüş ve doğanın kanadını kırmış. Kolu kırık olarak Mardin'e dönen Hacı Tuğrul Baba'yı Mûsâ Zûlî karşılamış ve Karaca Ahmed'e o kolu sıvayarak iyileştirmesini söylemiş. Karaca Ahmed bu isteği yerine getirip kolu bir anda iyileştirince Şeyh Mûsâ Zûlî: Ey Karaca Ahmed! Rûm'da (Anadolu'da) bulunan insanlar senin sıvamanla şifâ bulsun" diyerek onu Anadolu'ya göndermiş.¹⁰

Eserde nakledildiğine göre, Karaca Ahmed Anadolu'nun birçok yerinde gezmiş, bazı bölgelerde bir süre ikâmet edip tekke kurmuş, halka şifâ dağıtmıştır. Bu esnâda Karaman pâdişahı (yöneticisi) Sultan Alâeddin bir hastalığa yakalanmış, saçı sakalı dökülüp zayıflamıştı. Doktorlar çâre bulamayınca sultan adamlarını gönderip Karaca Ahmed'i dâvet etti. Karaca Ahmed padişahın vücuduna elini sürdü, padişah kısa sürede iyileşti. Bunun üzerine Sultan Alâeddin Karaca Ahmed'e büyük ikram ve ihsânlarda bulunmak istedi ancak Karaca Ahmed dünya malına önem vermediği için bunları kabul etmedi.¹¹

Menâkıb'a göre, Karaca Ahmed Anadolu'da birçok yeri gezdikten sonra Sakarî (Sakarya nehri) kenarındaki bir köye yerleşti. Bu köye Enîsî'nin eserini yazdığı dönemde "Baş Karaca Ahmed" deniyormuş. Yazar Karaca Ahmed'in asıl kabrinin bu köyde olduğunu, Karaca Ahmed'e nisbet edilen diğer mezarların ise onun çocuklarına âit olduğunu söyler.¹²

Yine eserde nakledildiğine göre, Karaca Ahmed bir gün Sakarî (Sakarya) nehri kenarında seccâde üzerinde ibâdet ederken nehirden bir balık sıçrayıp Karaca Ahmed'in seccâdesine gelmiş. Karaca Ahmed onu nehre salınca balık tekrar sıçrayıp seccâdeye gelmiş. Bunun üzerine Karaca Ahmed'e balığın mürid olmak is-

Karacaahmet Mezarlığı'nın havadan görünümü

tediği ilham olunmuş, o da balığa evrâk telkîn etmiş. Yazar, bu balığın bıyıklı balık olduğunu ve Karaca Ahmed ile dostlarının o tür balığı yemediğini nakle-der.¹³

Bu menkıbelerden anlaşıldığı kadarıyla, Karaca Ahmed önce Şeyh Muhammed Basrî'nin yanında (muhtemelen Irak'ta) tasavvufî eğitim almış, sonra Mardin'e gelip Mûsâ Zûlî'nin yanında tasavvufî eğitime devam etmiş ve icâzet almıştır. Bu rivâyetlere göre, Karaca Ahmed'in Hacı Bektaş Velî ile şeyh-mürîd gibi bir ilişkisi yoktur. Hattâ Hacı Bektaş tarafından Şeyh Mûsâ Zûlî'nin bir mürîdinin kolunun kırıldığı şeklindeki menkıbe sembolik olarak bu iki tasavvuf cemâati arasında bir rekâbetin olduğunu akla getirmektedir. Enîsî'nin kaydettiği silsileye göre Karaca Ahmed'in mensup olduğu tasavvuf ekolünün Bektâşî silsilesiyle de ilişkisi yoktur.

Eserde, Karaca Ahmed'e Şeyh Mûsâ Zûlî tarafından fazla iltifat edilmesinin Zû-

İl'nin eski ve kıdemli mürîdleri tarafından yadırgandığı nakledilir. Belki de bu durum kıdemli mürîdler (halifeler) arasında huzursuzluğa sebep olunca Karaca Ahmed Mardin'i terk edip Anadolu'nun iç ve batı bölgelerine göç etmiş olabilir. Gittiği bölgelerde halka şifâ dağıttığı için kısa sürede adı duyulmuş ve sevilen bir şahsiyet olmuştur. Günümüzde de biyo-enerji değeri yüksek olan bazı insanların hasta insanlara dokunmak sûretiyle onlara enerji aktardıkları ve kısa sürede iyileşmesine yardımcı oldukları bilinmektedir. Karaca Ahmed'in de böyle bir enerjiye sahip olduğu tahmin edilebilir.

Karaca Ahmed'in menkıbelerini derleyen Enîsî'ye göre onun kabri Sakarya nehri kenarında bir köydedir,¹⁴ ona nisbet edilen diğer mezarlar ise çocuk ve torunlarına âit mezarlardır. Bu durumda yazara göre Üsküdar'daki Karaca Ahmed Türbesi de onun evlâdından birine âit olmaktadır. Tarihte Karaca Ahmed isminde birden çok kişinin yaşadığı ve bunların birbirine karıştırıldığı da düşünülebilir.

Enîsî'nin eserindeki bilgilerin diğer kaynaklardaki bilgilerle örtüşmeyen yönleri de vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: Âşıkpaşazâde ve Âlî Mustafa'ya göre Karaca Ahmed Orhan Gazi döneminde yaşamıştır.¹⁵ Osman Gâzi mîlâdî 1326'da, oğlu Orhan Gâzi de 1359'da vefat ettiğine göre Karaca Ahmed bu tarihlere yakın bir dönemde yaşamış olmalıdır. Enîsî'ye göre ise Karaca Ahmed mîlâdî 1151'de doğmuş ve 1244'te vefat etmiştir. Yani diğer kaynaklarla arasında bir asırlık fark vardır. *Hacı Bektaş Vilâyetnâmesi*'ne göre Karaca Ahmed Sivrihisarlı Şeyh Nûreddin'in mürîdidir.¹⁶ Enîsî'ye göre ise onun birinci şeyhi Muhammed Basrî, ikinci şeyhi Mûsâ Zûlî'dir.

Hüseyin Enîsî *Mir'âtü'l-vefâ* isimli bu menâkıbı derlerken "bazı kitaplardan ve güvenilir insanlardan yararlandığını"¹⁷ söylemiş ise de bu kitapların isimlerini belirtmemiştir. Onun günümüze ulaşmamış bazı kaynakları kullanmış olması muhtemeldir.

Diğer kaynaklarla çelişen bazı yönleri olmakla birlikte, Hüseyin Enîsî'nin Karaca Ahmed hakkındaki bu eseri onun hakkında yeni bilgiler ihtivâ ettiği için oldukça önemlidir ve Karaca Ahmed hakkında bundan sonra yapılacak araştırmalarda önemli bir referans olarak kullanılacaktır.

DİPNOTLAR

¹ Karaca Ahmed hakkındaki eski ve yeni kaynakların toplu bir listesi için bk. Haşim Şahin, "Karaca Ahmed", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXIV, 374-375.

² Sadberk Hanım Müzesi: Piyasa Caddesi No: 27-29 Büyükdere, Sarıyer / İstanbul.

³ Sadberk Hanım Müzesi'ndeki nüshanın müstensihisi eserin adında bir kelimeyi atlayarak ismini *Mir'âtü'l-vücûhi's-safâ* şeklinde kaydetmiştir. bk. Seyyid Hüseyin Enîsî, *Mir'âtü'l-vefâ li-vücûhi's-safâ (Menâkıb-ı Karaca Ahmed Sultân)*, Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi Hüseyin Kocabaş Kitaphî Türkçe Yazmaları Bölümü, nr. 169, vr. 3b. Doğrusu Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshada kayıtlıdır.

⁴ *Menâkıb-ı Akşemseddin* Ali İhsan Yurt ve Mustafa Kaçalın tarafından daha önce yayımlanmıştır.

⁵ Seyyid Hüseyin Enîsî, *Mir'âtü'l-vefâ*, (Sadberk Hanım Müzesi nüshası), vr. 3b-4b.

⁶ *a.g.e.*, vr. 4b-5a.

⁷ Ebû Ca'fer Muhammed Basrî, Ebû Abdullah Ca'fer Kûfî, Ebû Yûsuf Muhyiddin Medenî, Ebû Osman Nasrud-din Kûfî, Ebû Nasrullah Muhammed Ruvî, Ebû Muhammed Hamîd Nessâc Bağdâdî, Ebu'l-Azîz Ca'fer Basrî, Ebu'l-Kâsım Ali Gazâlî, Esed Aynî, Ebû Osman Ca'fer Kûfî, Ebû Sa'îd Hasan Basrî, Ali b. Ebî Tâlib. Bk. Sey-yid Hüseyn Enîsî, *a.g.e.*, vr. 6a-6b.

⁸ Mûsâ Zûlî, Ukayl Münbecî (Menbicî), Müslim b. Zeyd el-Esmer es-Serûcî, Ebu't-Tâc Remlî, Ebû Sa'îd Har-rânî, Ebû Tâhir Tayyib Remlî, Ebu'l-Müslim Havlânî, Ya'kûb b. Abdullah Arabî, Ömer b. Hattâb, Hz. Peygam-ber. bk. Enîsî, *a.g.e.*, vr. 6b-7a. Musa Zuli'nin Ukayl Menbici'nin mürid ve halifesi olduğu hakkında ayrıca bk. Nureddin Şattanufî, *Behcetü'l-esrar*, Kahire 2001, s. 316.

⁹ Enîsî, *a.g.e.*, vr. 7a-7b, 8b.

¹⁰ *a.g.e.*, vr. 12a-14a.

¹¹ *a.g.e.*, vr. 16a-17a.

¹² *a.g.e.*, vr. 17a.

¹³ *a.g.e.*, vr. 18b-19a.

¹⁴ Karaca Ahmed Sultan Köyü önceleri Eskişehir'in Sivrihisar ilçesine bağlı iken daha sonra Ankara'nın Po-lath ilçesine bağlanmıştır. bk. Ahmet Bican Atmaca, *Sivrihisar'da Yetişen Ünlüler ve Menkabeleri*, Sivrihisar 2001, s. 39.

¹⁵ Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân* (nşr. Ali Bey), İstanbul 1332, s. 200; Âlî Mustafa, *Künhü'l-ahbâr*, İstan-bul 1271, s. 62.

¹⁶ *Vilâyetnâme* (haz. A. Gölparlı), İstanbul 1958, s. 18-19.

¹⁷ Enîsî, *a.g.e.*, vr. 2a.

Üsküdar Nalçacı Şeyh Halil Efendi Tekkesi Haziresi Mezar Taşları

Y R D . D O Ç . D R . S . S A D İ K U C U R

Marmara Üniversitesi

Günümüze ulaşamayan tekkenin haziresi Üsküdar'da Tabaklar Mahallesi'nin (eski İnadiye/İcadiye semti) Nalçacı Hasan¹ Sokağındadır. Tekke Halvetî tarikatine mensup olan Mudurnulu Nalçacı Şeyh Halil Efendi tarafından kurulmuş ve bu sebeple onun adını almıştır. 4. postnişin Şeyh Mehmed Tulû'î Efendiden dolayı (v. 1170/1756-7) Tulû'î Efendi Dergâhı² adıyla da anılmaktadır. Ayvansarayî'ye göre, buranın diğer bir adı ise Pâr Tekyesidir ve Halil Efendi Antalya'da meskûn Vehhab Ümmî'nin müridlerindendir.³ Diğer bir belgeye göre onun şeyhi, silsilesi Abdülvehhab Efendi ve Tâlib Ümmî Efendi ile Halvetiyye tarikatının Ahmediyye kolunun kurucusu Şeyh Ahmed Şemseddin Yiğitbaşı'ya (v. 910/1504) ulaşan Armağan Ramazan Efendidir.⁴ Halil Efendinin vefat tarihini Ayvansarayî burada bulunduğunu belirttiği mezar taşına göre 1040 (1630-1)⁵, Zâkir Şükrî ise 1068 (1657-8)⁶ olarak verir. Sözü edilen mezartaşı bugün mevcut değildir; kabir yeri de bilinmemektedir. Ancak yapılan son tadilat sırasında yıkılan yol kenarındaki evlerin arsasına onun hatırasına bir kabir yapılmış, latin harfleriyle "*Hüve'l-Bâkî Nalçacı Halil Efendi Hazretleri*" yazılı bir mezartaşı konmuş ve demir parmaklıklarla çevrilmiştir. Tekkenin kuruluş tarihi bilinmiyor ise de Halil Efendinin sağlığında inşa edildiği tahmin edilebilir.

Eski kayıtlardan tekkenin minareli bir mescid-tevhidhanesi ve türbesi ile 4 odalı meşrutasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen tekkenin müntesiplerinden olan bazı devlet ricalinin farklı tarihlerde inşa, tamir veya gelir vakfi suretiyle burayı ihya ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Maraş mîrmîrânı ve sonra Rumeli beylerbeyliği payesiyle Maraş valisi olan Hacı Abdullah Paşanın (v. 1169/1756) 1168 (1754-5) yılında mescide bir minber ile tevliyet, kayyumluk,

kitabete, imamete ve hitabete ile müezzinlik cihazları için gelirler vakfettiği tespit edilmektedir⁷. Keza Arslan Ağa isimli bir zat da mescid ve tekkeye gelirler vakfetmiştir.⁸ Namık Paşa zâde Cemil Paşa ise 1291 (1874)'de türbeyi yaptırmıştır. Ayrıca 1851, 1859 ve 1883 tarihli tekkenin tamiri ile ilgili belgelere rastlanmaktadır. Bu onarımlara rağmen 1931'de mescid-tevhidhanenin harap vaziyette olduğu, türbe ile minarenin ayakta kalabildiği görülmektedir.⁹ 1941'de ise dikdörtgen planlı, yaklaşık 8x7m¹⁰ ölçekli kâgır bir bina olan türbenin çatısının çökmüş vaziyette olduğu, kaidesi mermerle kaplı ve üzeri düzgün kesme taşla örülü minarenin ise mevcut olmadığı belirtilmektedir.¹¹

Vaktiyle resmî veya gayr-i resmî usullerle işgal edilip üzerinde küçük evler yapılan tekke arazisinin bir kısmı, 1 yıl kadar önce buranın önemini bilen hayırsever şahıslar tarafından kurtarılmış, evler yıktırılıp arazi ve hazire temizlenmiş ve sokak tarafına duvar örülüp demir bir kapı yaptırılmıştır.

Zamanla ve yapılan tahribat sonucu toprak altında kalmış birçok mezartaşı bu tadilat sırasında sağlam veya parçalanmış halde ortaya çıkartılmıştır. İki üç parçaya ayrılmış, başlığı kırılmış veya düşmüş ya da gövdesi kayıp, başlığı mevcut birçok mezartaşı sahibinin meçhul kabrinden bağımsız bir halde dağılmış durumdadır. Bazı kabir yerleri betonla çevrilmiş; ancak yeri sabit olmayan mezartaşları gelişigüzel yerleştirilmiştir; birçoğunun ayak şahideleri yoktur. Söz konusu mezartaşlarının sahiplerinin bu hazirede medfun oldukları kesindir; ama kabirleri meçhuldür, karışmış durumdadır.

ÜSKÜDAR NALÇACI ŞEYH HALİL EFENDİ TEKKESİ HAZİRESİ
MEZAR TAŞLARI

Nalçacı Halil Efendi Tekkesi genelde Halvetiyye tekkesidir; ancak zaman içinde bu tarikatın muhtelif kolları arasında birkaç defa el değiştirdiği görülür. Kurucu şeyh Nalçacı Halil Efendi yukarıda zikredilen bir rivayete göre Halvetiyyenin ana kollarından Ahmediyyeye bağlıdır. Yazılı kaynaklarda verilen şeyh listelerindeki 3. şeyhin adı ve vefat tarihi ile mezartaşı listesinde 5. sırada bulunan Mehmed Efendi ise muhtemelen aynı şahıs olmalıdır. Ancak mezartaşının Hamzavî¹² tipinde olması dikkat çekicidir.

4. şeyh Mudurnulu Mehmed Tulû'î Efendi, Halvetiyyenin diğer bir ana kolu olan Şa'bâniyyenin alt kolu Nasûhiyyeden Şeyh Ali Alâeddin Efendinin halifesidir. Tulû'î Efendi aynı zamanda hattattır ve tasavvufî eserler bestelemiştir. Mudurnu'da medfun olduğu bilinen Tulû'î Efendiye ait, muhtemelen halifesi ve damadı Şeyh Hüseyin Efendi tarafından yazdırılan ve metninden anlaşıldığına göre makam taşı özelliğinde, baş kısmı kırık bir mezartaşı (Nu. 8) hazirede bulunmaktadır.¹³

Tekke Şeyhlerinin Kronolojik Listesi

	Kımlığı	Vefat Tarihi
1	Mudurnulu Nalçacı Şeyh Halil Ef.	1040 1630-1
2	Mudurnulu İplikçi Şeyh Ebubekir Ef.	1082 1671-2
3	Şeyh Mehmed Ef.	Hamzavî 1155 1712-3
4	Mudurnulu Şeyh Mehmed Tulû'î Ef.	Şeyh Ali Alâeddin Ef'nin halifesi 1170 1756-7
5	Şeyh Hüseyin Ef.	Şeyh Abdullah Rüşdi Ef'nin oğlu ve Şeyh Tulû'î Ef'nin damadı 1181 1767-8
6	Şeyh Mehmed Rüşdi Ef.	Şeyh Hüseyin Ef'nin oğlu 1232 1816-7
7	Şeyh Ahmed Reşid Ef.	Şeyh M. Rüşdi Ef'nin oğlu 1280 1863
8	Şeyh Mustafa Enver Ef.	Rosnevi Şeyh Muhammed Tevfik Ef'nin halifesi 19 B 1289 1872
9	Şeyh Mehmed Tayyar Bey	Şeyh Mustafa Enver Ef'nin oğlu 20 C 1328 1910
10	Şeyh İhsan (İyisan) Bey	Şeyh Mustafa Enver Ef'nin oğlu 1336 1946

8. şeyh olan Mustafa Enver Efendi, kabri (Nu. 19) hazirede bulunan ilmiyye sarıklı mevâlîden Aydoslu Muhammed Saîd Efendinin oğludur.¹⁴ Saîd Efendi ise ilk matbaayı kuran İbrahim Müteferrika'nın torunudur.¹⁵ Enver Efendi Nasûhiyyenin alt kolu Kuşadaviyye şeyhi olup burada medfun bulunan Bosnevî Şeyh Muhammed Tefvik Efendinin¹⁶ halifesidir. O tekkenin şeyhi Ahmed Reşîd Efendinin mürîdi iken Muhammed Tefvik Efendiye bağlanmış ve kendisine hilafet verilmiştir. Muhammed Tefvik Efendiye büyük bir muhabbeti bulunan Şeyh Ahmed Reşîd Efendi ise bunu duyunca, meşîhati seçkin dervişi Enver Efendiye bırakarak köşesine çekilmeyi tercih etmiştir. Mustafa Enver Efendi eserleri bulunan âlim ve şair bir zattır.¹⁷

Şeyh Ahmed Reşîd Efendinin halifesi Şeyh Mustafa Rif'at Efendi (v. 15 Z 1277) ile önce Muhammed Tefvik Efendinin, onun vefatıyla Mustafa Enver Efendinin halifesi olan Kaşgar emirinin yeğeni Yakub Hanın (v. 1907) oğlu Seyyid Abdurrahman Efendinin (v. 16 N 1336) mezarları da hazirede bulunmaktadır.

Enver Efendiden sonra şeyh olan oğlu Mehmed Tayyar Beyin tekkenin türbesinde bulunan sandukasının önündeki kitabesi,

Şeyh Tayyar Efendi azm-i âlem-i lâhût idüp

İftirâkiyle dil-i yârânı nâlân eyledi.

diye başlamakta imiş. Onun zamanında harap durumda olan tekkeyi dervişlerden kendisi de burada medfun bulunan Trabzonî Sâî-zâde Mahmud Efendi tamir ettirmiş. Ancak I. Dünya Savaşında tekkeye asker yerleştirildiğinden tekrar harap olmuş.¹⁸ Son şeyh İhsan (İyisan) Bey ise devrin önde gelen isimlerinden birçok ilahi meşketmiştir ve güzel durak okuması ile tanınmıştır.¹⁹

Mevcut yazılı kaynaklara göre tekke ve şeyhleri hakkında daha fazla bilgi ver-

ÜSKÜDAR NALÇACI ŞEYH HALİL EFENDİ TEKKESİ HAZİRESİ
MEZAR TAŞLARI

mek mümkün ise de bu araştırmanın konusu esas itibariyle hazire mezartaşları ile sınırlı tutulmaya çalışılmıştır. Tekkenin ayrıntılı bir tarihçesi ve şeyhlerin biyografileri, özellikle arşiv belgeleri de taranarak pekâlâ başka bir araştırmanın konusunu teşkil edebilir.

Hazîrede tespit ettiğimiz 56 baş mezartaşından 25'i (6'sı çocuk) erkeklere, 29'u (3'ü çocuk) kadınlara aittir, 2'sinin ise taşları kırık parça olduğu için cinsiyeti tespit edilememiştir. Bunlara burada medfun olduğu bilinen ve vaktiyle mezar taşı görülen tekkenin kurucusu Nalçacı Şeyh Halil Efendi için tadilat sırasında yaptırılan kabir ve latin harfleriyle yazdırılan mezar taşı dahil değildir. Nalçacı Şeyh Halil Efendinin vefat tarihinden (1040/1630-1 veya 1068/1657-8) son mezartaşının tarihine (1336/1918) kadar geçen yaklaşık 3 asır içinde hazireye yapılan definlerin tarihlerine bakıldığı zaman başlangıçtan 1850'lere kadar olanların azlığı dikkat çekmektedir. Bu durum tekkenin ilk zamanlarında ufak,

Definlerin Yıllara Göre Dağılımı

(1040)	1112 -1125	1126 -1150	1151 -1175	1176 -1200	1201 -1225	1226 -1250	1251 -1275	1276 -1300	1301 -1325	1326- 1350	?	Toplam
1	2	2	4	2		2	3	19	10	3	9	57

kendi halinde olduğunu veya buradaki kabirlerin ve mezartaşlarının zamanla toprak altında kalmış ya da tahrip edilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Herhalükârda hazirede bir kazı araştırması yapıldığı takdirde toprak altından yeni mezartaşlarının çıkması mümkün görünmektedir.

Tekkenin önceye nispetle daha faal hale gelmesi, Kuşadaviyye şeyhi Mustafa Enver Efendinin şeyhliği dönemine ve sonrasına tekabül etmektedir. Nitekim haziredeki definlerin 1276-1317 (1860-1900) yılları arasında yoğunlaştığını görmekteyiz.

Aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi mezartaşlarının hemen hemen yarısının kabri meçhuldür. Diğerlerinin çoğunluğunu ise genellikle orta seviyedeki kişilere ait olan pehleli kabirler teşkil etmektedir. Tekne veya masa lahit gibi gösterişli ve masraflı kabirlerin yapımının tercih edilmediği görülür.

Mezar Tiplerinin Dağılımı

Cinsi	Adet	Mezartaşı nu.
Pehlili	21	12, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 24, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 46
Çerçeveli	4	20, 22, 23, 45
Toprak	7	1, 5, 6, 13, 14, 25, 40
Bağımsız	24	2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 26, 27, 28, 32, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56

Hazirede tespit ettiğimiz 56 mezartaşından 27'si başlıklı, 28'i başlıksızdır, 1'inin ise kırık olduğu için başlıklı olup olmadığı belirsizdir. Başlıklıların 13'ünün başlık kısmı kırık olduğu için tipleri bilinmemektedir. Geriye kalan 12 başlığın 4'ü Azîziyye fesli, diğerleri ise tabloda görüldüğü gibi muhtelif tiptedirler. Bunlardan birisinde (Nu. 15) Şa'bâniyye tacı bulunmaktadır. Yine silindir sütun şahidelerden birisinde (Nu. 37) kitabenin üstünde çelenk içinde tarikat tacı bulunmaktadır. Bu arada tabloya dahil edilmeyen, hazirede meçhul gövdelerinden ayrılmış vaziyette birçok mezartaşı başlığı vardır. Bunlardan üçü tarikat tacıdır. Bu başlıkların diğer yazılı kaynaklardan burada medfun olduklarını tespit ettiğimiz tekke şeyhlerinin mezartaşlarının parçaları olması muhtemeldir. Nitekim Zâkir Şükrî Efendinin²⁰ listesini verdiği 9 tekke şeyhinden burada medfun olduklarını belirttiği Nalçacı Halil Efendi, İplikçi Ebubekir Efendi, Hüseyin Efendi, Mehmed Rüşdî Efendi ve Ahmed Reşid Efendinin maalesef haziredeki kabir yerleri bilinmemektedir ve mezartaşları da mevcut değildir. Ancak bu üç taktan sadece birisinin Şa'bânî (kırk dikişli kavuk),

Baş Taşlarının Tasnifi

Tip	Cephe	Kartuş	Tarih	Cins.	Nu.	Adet	
Başlık:	Şa'bîniyye tacı	düz	yatay	1271	E	15	1
	Şeritli, sarıklı ilmiyye kavuğu	düz	yatay	1283	E	19	1
	Azîziyye fesli	düz	yatay	1288,1303	E	23,36	2
		düz	yüksel.	1306,1336	E	40,46	2
	Yaprak çelenkî gul buketi	düz	yüksel.	1300	K	31	1
	Gül buketi	düz	yüksel.	1300	K	32	1
	(Kırık) (Çiçek buketi ?)	düz	yüksel.	?	K	48	1
	Sarıklı kavuk	düz	yatay	1261	E	13	1
	Yassı takkeli	düz	yatay	1241	K	12	1
		düz	yüksel.	1289	K	25	1
	(Kırık)	dikd. düz	yatay	1170	E	8	1
		kav. dikd.	yüksel.	1309	K	42	1
		düz	yatay	1160,1182,?	E	7,7,51	3
		?	?	?	K	10,49,52	3
?		?	?	?	53,54,55	3	
düz	yüksel.	1290	K	26	1		
dikd. prz.	yatay	1121	K	2	1		
Başlıksız	Silme kemer	düz	yüksel.	1112	?	1	1
	Beşgen	düz	yatay	1114,1143,1181,1231,1270	K	3,4,9,11,14	5
		düz	yatay	1155 (2)	E	5,6	2
	Silindir sütun	-	yatay	1277,1282,1283,1287,1289, 1294, 1300, 1303	E	16,18,20,22,24,28, 33,37	8
		-	yatay	1284,1297,1301,1309,1313 1317	K	21,30,35,41,43 44	6
	Alınlıklı	düz	yatay	1280	K	17	1
		düz	yüksel.	1306,?	K	38,39,50	3
	Silme alınlıklı	düz	yatay	1294	K	27	1
	Sarıklı künük kavuk	düz	yüksel.	1295	E	29	1
	Sarıklı yassı kavuk (Tepesi kırık)	düz	yüksel.	1300	E	34	1
		dikd. düz	yatay	1334	E	45	1
? (Kırık parça)	düz	yatay	?	?	56	1	
T						56	

diğerlerinin ise Rifâi ve Kadirî (oniki dilimli kavuk) tacı olması dikkat çekicidir. Ayrıca defin yerini zikretmediği Mustafa Enver Beyin kabri ise buradadır. Yine kendisi de burada medfun bulunan Hammâmî Şeyh Muhammed Efendinin vefat eden zevcesinin buraya defin izni hakkında 23 C 1317 tarihli bir tezkire²¹ bulunduğu halde, bugün bu hanıma ait bir mezartaşı mevcut değildir.

Başlıksız 28 mezartaşının çoğunluğunu ise silindir sütunlar teşkil etmektedir. Bu tip toplam 14 şahidenin 8'i erkek, 6'sı kadınlara aittir. Erkek şahideleri sadedir, kadın şahidelerinde ise tepelerinde tomurcuk (1'i enginar: Nu. 21) bulunmaktadır. Bir erkek mezartaşının (Nu. 44) ise hanımlarınki gibi süslüdür. Çoğunun ayakları kemerlidir ve barok yapraklarla süslenmiştir. Ayrıca 5'er tane beşgen ve alınlıklı, 2 Hamzavî mezartaşı bulunmaktadır.

56 baş mezartaşından ancak 1/4 kadarının ayak taşı mevcuttur. 8 silindirik sütun tipinde ayak taşı vardır (Nu. 20, 21, 22, 24, 30, 33, 37, 41). Bunlardan 2'si (Nu. 22, 37) gayet güzel süslemelidir. Diğer ayak taşları alınlıklı (Nu. 23, 31, 34) ve beşgendirler (Nu. 29, 46). Alınlıklı olanların da süslemeleri güzeldir.

Mezartaşlarının kitabe metinlerinin bir çok yönüyle ait olduğu toplumun dîni, sosyal, kültür ve sanat hayatı hakkında zengin bir kaynak olduğu malumdur. Bu haziredeki mezartaşı metinleri de Osmanlı toplumunun bir kesiti olan Nalçacı Halil Efendi Tekkesinde yaşanan hayatı imkan nispetinde tanımamızı sağlayacak mahiyettedir.

Tercih edilen hat türü sülüs / celî sülüs (28 adet) ve ta'lik / celî ta'liktir (27 adet). Sadece 1'i (Nu. 45) mezartaşlarında az tercih edilen rik'adır. Yazıların sanat değeri pek yüksek olmasa da vasat ve vasatın üzerinde olanları vardır. Celî sülüs yazı için 18, 19, 20, 21, ve 37, ta'lik / celî ta'lik için ise 23, 27, 39 ve 41 numaralı şahideler güzel örneklerdir. 23 numaradaki ta'lik yazının hattatı ise Mısıri-zâde Ali Rıza Efendidir.

Metinlerin tamamı Türkçedir, 32'sinin tamamı mensur, 13'ü mensur ve manzum birlikte ve 11'i yalnız manzum yazılmıştır. Manzum metinlerde kullanılan vezinleri şöyle sıralamak mümkündür:

Osmanlı mezartaşı geleneğinde Allah'ı anma veya övme ifadeleri yaygın olarak kullanılmıştır. Tabloda görüldüğü gibi burada da daha çok Esmâü'l-Hüsna'dan "el-Bâkî" ve "el-Hayy" sıfatlarıyla yapılmış isim cümleleri veya "Hû" sıfatı yer almaktadır. En yaygın olanı "Hüve'l-Bâkî"dir. Yakınma ifadesi olarak 4 mezartaşında "*Âh mine'l-mevt*" kalıbı kullanılmıştır. Ancak bununla yetinmeyip ölenin veya yakınının ağzından söylenmiş hastalık veya ölüm karşısındaki çaresizliği ifade eden serzenişlere de rastlanır:

Manzum Metinlerde Kullanılan Vezinler

Vezin	Nu.	Adet
Mefâilün mefâilün feilün	8, 17, 21, 25, 38, 52	6
Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün	13, 26, 31, 36, 40	5
Feilâttın (fâilâttın) feilâttın feilâttın feilün (fa' lün)	15, 23, 30, 35	4
Mefûilun mefûilun mefûilun mefûilun	29, 32, 34	3
Fâilâtun fâilâttun fâilun	16, 37	2
Fâilâtün feilâttün feilâttün fa'lün	12	1
?	51	1
Toplam		22

Allah'ı Anma ve Yakınma Kalıpları

	Adet	Nu.
TTüve'l Bâkî	20	6,9,12,17,21,22,23,27,30,33,34, 35,36,40,41,46,50,52,54,56
Yâ Hü	4	14,18,19,42
TTüve'l Hallâku'l Bâkî	4	38,39,43,44
Hü	2	20,24
Allah TTü	2	28,29
Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî	2	7,55
Allahu'l Bâkî	1	5
Hüve'l-Hayy	1	45
TTü T.âilâhu'llallah (Kırık)	1	13
	?	4,8,10,47,51,53
	9	1,2,3,11,15,16,26,37,49
Âh mine'l-mevt	4	25,31,32,48

Gülşen-i fânîye gelmişdi meh-i tâbânım
Bağ-bân-ı felek aldı o gül-hazânım (Nu. 12)

El-amân bir dânem aldı rûzigâr-ı bî-nevâl
N'oldı hayf âh gonce-fem giysü-yi sünbül gül-cemâl (Nu. 13)

Neler çekdim bu çerh-ı bî-vefâdan
Başım kurtulmadı derd ü belâdan
Ecel câmin içirdi bana âhir
Ayırđı beni cümle âşinâdan (Nu. 21)

Yûnus Emrem bu hasretle bu zâre
Aceb mihmân olupdur aşk elinden (Nu. 25)

Hey meded bulunmadı emrâzının bir çâresi
Yigirmi dokuzda imiş hem tekmîl va'desi
Niçe rûhânî ve cismâniyle tedbîr itdiler
Gelse Lokman neylesün tolmuş ecel peymânesi
Bir melek haslet civândı toymadı gençliğine
Ey felek lâyık mı böyle taşdan olsun lânesi (Nu. 31)

Konuşurken, yazarken ve burada olduğu gibi mezartaşlarında vefat eden kişiden bahsedilirken adının başına bazı sıfatlar eklenir. Tabloda görüldüğü gibi daha

çok mecazen dua mahiyetindeki “merhûm”, “mağfûr” / “mağfûrun leh” ve bunların müennesleri kullanılır.

Dua Sıfatlarının Dağılımı

Erkek	Adet	Kadın	Adet
Merhûm	3	Merhûme	5
Merhûm ve mağfûr	1	Merhûme ve mağfûr[ce]	1
Merhûm ve mağfûrun leh	8	Merhûme ve mağfûr[et]un lehâ	7
		Merhûme ve mağfûretin lehâ	1
		el-muhtâc ilâ rahmeti Rabbihî'l-Āfâfûr	

Bazen vefat edenin veya yakınının ağızıyla manzum dualar da edilmektedir:

Ola me'vâ sana cennet der-makâm-ı Mahmûd (Nu. 1)

*Rûz-ı mahşerde amân eyleme şermende hâr
Mazhar-ı afv ü kerem kıl beni ey Rabb-i enâm* (Nu. 30)

Hadîce Hanımı Rabbim ide didârla be-gâm (Nu. 30)

Eylese firdevs makamın ana lâyük Zü'l-Celâl (Nu. 31)

*Ġarîk-ı lücce-i ğufrân idüp Hakk cürm ü taksîrin
Terakkî eylesün kabrinde râhı kalmasun mebhût* (Nu. 32)

Rûz-ı mahşerde şefî' olsun şehîd-i Kerbelâ (Nu. 36)

*Beni afv eyle kudret ıssı Yezdân
Ki ism-i a'zam nûr-ı Kur'ân* (Nu. 38)

Mezartaşı metinlerindeki unvan ve lâkaplardan ait olduğu kişinin sosyal statüsünü tespit etmemiz mümkün olmaktadır. Bugünkü soyadı yerine kullanılan –zâde ile biten isimlerle dar anlamıyla kimin oğlu veya kızı, geniş anlamıyla ise hangi aileden veya sülâleden olduğunu öğrenebiliyoruz. Yine mezartaşından sahibinin hacı, hoca, hafız ile ismin sonuna eklenen efendi, beğ, beğefendi veya hanım, hatun, kadın gibi yaygın sıfatlardan başka asıl nereli

olduğunu, mesleğini, görevini, asker ise rütbesini, ehl-i tarîk veya seyyid olup olmadığını tespit edebiliyoruz. Aşağıdaki tabloda bu haziredeki mezartaşı kitabelerinde geçen unvan ve lâkapların dağılımı verilmiştir:

Mezartaşlarında mezarda medfun bulunan kişi için ziyaret edenden (*zâir*) bir Fâtiha okuması talebinde bulunulur. Bu istek öz itibariyle aynı olan sade veya süslü farklı kalıplarla ifade edilmektedir:

Unvan ve Lâkaplar

	Adet		Adet
el-Hac / Hacı (3)	9	Hazine-i hâssa muhasebe odası halifesi	1
Hoca	1	Dîvân ı Muhâsebât azası	1
Hâfiz	1	Defterdâr	1
Şeyh / Şeyh (3)	9	Nizâmiye Muhasebat Dairesi Dördüncü Şube Müdür muvini	1
Derviş	1	Mahallât baş kâtibi	2
Küçük	1		
Müderrris	1	Binbaş	2
Mevlâ (Mevâlidân)	1	Mîralay	1
		Kol Ağası	1
Aydoslu	1		
Yeniköylü	1	Hammâmî	1
Galatalı	1	Debbâğ	1
Trabzonî	1	Arpacı	1
Misri-zâde	1	Kabızanlı	1
Süi-zâde	1	Trabzon Hayriyye tüccarı	1
Ârif Efendi zâde	1	Tuccar	2
Tatar Aâfâsı-zâde	1		
Kavvaf-zâde	1	Efcadî	19
Tulu'î	1	İbeğ	6
		Beşelendi	1
Kethüdâ-yı bevvâbân-ı şehriyârî	1	Ağn	6
Padîşahî kalfası	1		
Ser-kurenâ-yı hz. şehriyârî	1	Molla (Kadın)	1
Ser-kurenâ	3	Kadın	2
Kurenâ-yı hz. şehriyârî	1	Hamm	15
		Halım	4

Bazı ölü yakınları ise bununla yetinmeyerek, genellikle medfunun ağzıyla bu dua (Fâtiha, İhlâs) isteğini pekiştirmişlerdir:

Ehibbâdan duâ celb itmekiçün

Burada vaz'olundu bu alâmet (Nu. 8)

Ziyaret idene budur ricamız

Unutmasun bizi hayır duadan

(Nu. 21)

Kabrim üzre gelen insân

İde rûhıma Fâtiha ihsân

Dua Talebi Kalıpları

	Nu.		Nu.
Rûhna Fâtîha	6	Rûh ı şarîfine ve kâffe-i ehl-i îmân	1
Rûhna el-Fâtiha	4	ervâhna Fâtihatü'l Küttâb	
Rûhyçün Fâtîha	1	Rûhyçün ve kâffe-i ehl-i îmân	1
Rûhyçün el-Fâtiha	4	ervâhyçün rızâen li llâhi Te'âlâ Fâtîha	
Rûh ı şarîfiyçün Fâtîha	3	ve kâffe-i ehl-i imanın	1
Rûhyçün li-llâhi'l-Fâtiha	2	... ve kâffe-i ehl-i imanın ervâhları için	1
Rûh ı şarîfiyçün li llâhi'l Fâtîha	2	li-llâhi'l-Fâtiha	
Rûhı için rızâen li-llâhi'l-Fâtiha	1	ile'r-rahmeti Rabbihî'l-Ğafûr	1
Rûhyçün rızâen li llâhi'l Fâtîha	2	el muhtâc ilâ rahmeti Rabbihî'l Ğafûr	1
Rûhyçün rızâen li-llâhi Te'âlâ'l-Fâtiha	2	Senden bir Fâtiha niyaz eyler.	1
Ruh ı şarîfine rızâen li llâhi Te'âlâ'l Fâtîha	1	Toplam	35

*Rûhyçün ve kâffe-i ehl-i îmân
ervâhlarıyçün rızâen li-llâhi'l-Fâtiha.* (Nu. 38)

*Kim gelüp kabrim ziyâret eyleyen ihvânımız
Okusunlar rûhım için “Kul hüva'llah” âyeti* (Nu. 40)

Mezartaşlarında son olarak genellikle metnin sonunda, nadir olarak başta (örn.: Nu. 2) veya cümle içinde (örn.: Nu. 45) vefat tarihi verilmiştir. En yaygın kullanılan iki tip “sene + rakam ile yıl” ve “fî + rakamla gün + ay adı + sene + rakamla yıl”dır. Daha az kullanılan tipler tabloda verilmiştir. *Fî* + rakamla gün + ay adı + sene + rakamla yıl

Bazen bununla yetinilmeyerek metne estetik bir zenginlik katmak için harflerin sayı değerleri esasına dayanan ebced hesabı²² yöntemiyle tarih de

Vefat Tarihlerinin Veriliş Tipleri

Tip	Adet
<i>Sene + rakam ile yıl</i>	18
<i>Fî</i> + rakamla gün + ay adı + sene + rakamla yıl	12
Rakamla gün + ay adı + sene + rakamla yıl	3
Rakamla gün + kısaltılmış ay adı + sene + rakamla yıl	2
<i>fî</i> + <i>pevni</i> -i + günün adı + rakamla gün + ay adı + sene + rakamla yıl	2
Kısaltılmış ay adı + sene + rakamla yıl	1
<i>fî</i> + <i>ğurre</i> -i + kısaltılmış ay adı + sene + rakamla yıl	1
<i>Fî</i> + rakamla gün + ay adı + gün adı + sene + rakamla yıl	1
<i>fî</i> + rakamla gün + kısaltılmış ay adı + ay adı + sene + rakamla yıl	1
<i>Fî</i> + <i>pevni</i> + günün adı + rakamla gün + kısaltılmış ay adı + sene + rakamla yıl	1
<i>Sene + rakamla yıl + ay adı + rakamla gün</i>	1
+ ay adı + sene + rakamla yıl	2
?	11
Toplam	56

düşürülmüştür. Bunların bazılarında tarihi düşüren şairin adı ile düşürülen tarihin türü de yazılmıştır.

Ebced Hesabıyla Düşürülen Tarihler

Mısra	Tarih	Şair	Tür	Nu.
<i>Ola me'vâ sana cennet der makâm ı Mahmûd</i>	1112			1
<i>Tulû'ı eyledi firdevse rihlet</i>	1170			8
<i>Râkî i bezm i na'im oldı Se'âdet Hanım</i>	1241		tarih i cevahir	12
<i>Pür-çiçek gülsâr-ı 'adne gıdı Muhyî gülsitân</i>	1261	Hâfiz		13
<i>Hü di . Ayiçe Hanım kıld firdevsi makam.</i>	1290	Şemsî		26
<i>Hadice Hanımı Rabbim ide didârta be-gâm</i>	1297	Ke'tet	harf-i menkul	30
<i>Muhaddemdi Emine kalıb azm i buk'a i lâhût</i>	1300	Kâzım	harf i menkul	32
<i>Ola Mahmûd Efendi tekye-gâh-ı adnde zâkur</i>	1300	Hüsnî		34
<i>Cülyen i 'adn oldı me'vâ yı Halil</i>	1300	Senih		37
Toplam				9

Haziredeki Mezartaşlarının Kronolojik Listesi

Kimliği	Mesleği / Görevi	C	Vefat Tarihi (İL/ML)	
1 (İsim yok)		?	1112	1700 1
2 İbretullah		Kç	1121	1709 10
3 Fâtma Kadın	(Veremden vefat etmiş)	K	1140	1727 8
4 Şerife Hanım	(Kırık)	K	1143	1730-1
5 es-Şeyh Mehmed Ef.	(Hamzavi)	E	1155	1742-3
6 Dâhidî el-Hac Hüseyin Ağa	(Hamzavi)	E	1155	1742-3
7 Mehmed Arif		E	1160	1747
8 Tulû'ı es-Şeyh Mehmed Ef.	Hamkalem şevli	E	1170	1756-7
9 Zeyneb Hanım	Kavval zade Mehmed Ef.'nin kerimesi (Kırık)	K	1181	1767 8
10 Şerife Azime Molla	Şeyh Tulû'ı Ef.'nin kerimesinin ciğer güşesi	K	1182	1768 9
11 Şerife Emine Hanım	Arpacı Ömer Ef.'nin zevcesi (kırık)	K	10 Ra 1231	1815-6
12 Ne'âdet Hanım		K	8 K 1241	1825
13 Muhyî		Eç		1761 1845
14 Şerife Zehra Hanım	Reşid Ef.'nin validesi	K	Çarrafı C 1270	1854
15 es-Şeyh Mustafa Rif'at Ef.	Meşâyih-i Şer'îniyyeciler Şeyh Ahmed Reşid Ef.'nin halifesi	E	15 Safer 1271	1854
16 Mehmed Celâleddin	Şeyh Mustafa Rif'at Ef.'nin mahdumu	E	15 Zilhicce 1277	1861
17 Hanım Hanım	Asâkir-i Hüssa-i Şahînci Dördüncü Ahyam İsmet Taburinin Kol Ağası Halil Aganın zevcesi	K	1780	1863-4
18 es-Seyyid İhyâ Yahyâ Değ	Mekteb-i Tıbbiyye ve Meclis-i Ma'ârif hocalarından	E	Cum'a 18 Ra 1282	1865
19 Aydoslu Muhammed Said	Dâhil-i İmâre-i veliyy-i reşid-i mevrâlden	E	1283	1866
20 Bosnerî es-Seyyid es-Şeyh el-İlâc Muhammed Tevlik Ef.		E	11 Safer (?) 1283	1866
21 Şerife Ayiçe Necmiye Hanım	Kethudâ yı Nevvâhân ı Hz. i Şehriyâri Harşid Begin halifesi	K	10 S 1284	1867
22 İsmail Ef.	Ser-kurânî-yı Hz.-i Şehriyâri Fırat Beğim pederi, Sâbık Mahallât Haşkimbi	E	2 Safer 1287	1870
23 el-Hac es-Seyyid Mehmed Arif Ef.	Meclis-i Muhasabât azası (Hattat: Mısıri zade Ali Rıza)	E	8 Ramazan 1288	1871
24 Mustafa Enver Ef.	Hammâmi Muhammed Tevlik Ef. halifesi	E	1289	1872
25 Şerife Emine Reşide Hanım	Şeyh Mustafa Enver Ef.'nin kerimesi	K	2 /a 1289	1872
26 Ayiçe Hanım		K	1290	1873-4
27 Ayiçe Tahire Hanım	Atmullah Ef.'nin halifesi, Nazmi Beğim validesi	K	Safer 1294	1877

ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU V

28	Mehammed Servet Ef	Muhammed Tevfik Ef bendegünümün, Hazine-i Hassa Muhasebe Odası hulefasından, Yeniköyü el Hise Mehmedî Cihül Ef'ın mahdumu	E	25 Rebi'ulevvel 1294	1877
29	Küçük el-Hac Osman-zâde Hasan Ef.	çğ-Şevh el-Hac Muhammed Tevfik Ef'nin bendegünümün ve Trabzon Hayriye müeczarlarından	E	28 Rebi'ulevvel 1295	1878
30	Hadice Hanım	Ser-kurcunî Mir Fâid'ın hanımı	K	Safar 1297	1880
31	Âyşe Süddika Hanım	Basma Ord-u-yı Hümayun İkinci Tal'a Taburı Dînbaşın Ömer Ağanın zevcesi	K	23 Muharrem 1300	1882
32	Umme		K	9 Safar 1300	1882
33	es-Seyyid Mehmedî Fuad Beğ	Hz. Şeyh Murad şifâlesinden ve Mahallat Haş Kâtibi Hasan Zuhdi Ef'nin mahdumu, Abdülaziz Hanım Ser-kurcunî	E	3 Rebi'ulevvel 1300	1883
34	Tahsinî Hacı Süz-zâde Mahmud Ef.	Tünce, Tarih-i Halveti derreci	E	6 Rebi'ulâhır 1300	1883
35	Şerife Hasan Hanım	Hicaz Defterdârı Ahmed Mâcid Ef'nin vâlidesi	K	29 Zilhicce 1301	
36	Ömer Ağa	Hassa Ord-u-yı Hümayun İkinci Tal'a Taburının Dînbaşlığından mütekaid	E	18 C.levvel 1302	1885
37	Halil	Ârif Ef. zâde	E	1303	1885 G
38	Fâtımâtü'l-Zehrâ Hanım	Hicaz Hacı Hüseyn Ef'nin haremî, Tarihât-i Şa'bîniyyeden	K	17 Receb 1306	1889
39	" " "	Ettübâ-yı Hz.-i Şehîdîlerden İlyas Beğim halîlesi	K	(Detonlanma!)	
40	el-Hac Hüseyn Değ	Emekli Asâkir-i şâhâne miralayı	E	Zilka'de 1306	1889
41	Fâtıma Şerîka Hanım	Ser-kurcunî yı eshak Fuad Değim kerimesi ve Nizâmiye Mülâsahat Dâncesi Dördüncü Şube Müdürü Muayem Tevfik Beğim halîlesi	K	10 Safar 1309	1891 2
42	Hadice La'l-şems Hanım	Hz. Hilâfet-pendâhinin kalfalarından ve Dîrân-ı Muhâsebât a'zâsından Hacı Ârif Beğim zevcesi ve Kurcunî-yı Hz. Şehîdîlerden Halil Beğim vâlidesi	K	25 C.levvel 1309	1891
43	Fâtıma Hanım	Kabzemat Hacı Mehmedî Ef'nin hanımı	K	13/13	1895-6
44	Kabzemat Hacı Mehmedî Ef.	Tarihât-i 'Alîyye-i Şa'bîniyyeden		19 Ramazan 1317	1900
45	Tatar Ağası-zâde Hacı Halîz Mustafa Ef.	Şevh Mustafa Enver Ef'nin (68 yaşında)	E	4 C.levvel 1331	1916
46	Seyyid Abdurrahman Ef	Seyyid Yakub Hanım mahdumu (49 yaşında)	E	16 Ramazan 1336	1918
47	Şerîfe Labûbe	(Kırk parça) el-Hac İbrahim Ağanın halîlesi	K		?
48	Âişe Süddika	(Kırk parça) Mir Nâzım'ın müdâri	K		?
49	Hameliyye Kadın	(Kırk parça)	K		?
50	?	(Kırk parça) Mehmed İzzet Ef.	K		?
51	?	(Kırk parça) İmâcî Emin Ağanın mahdumu	E		?
52	?	(Kırk parça) İlah Ef'nin kerimesi	K		?
53	?	(Kırk parça) Ağası	?		?
54	?	(Kırk parça)	?		?
55	?	(Kırk parça)	?		?
56	?	(Kırk parça)	K		?

KATALOG

Nu. 1

Cinsiyet : ?
Mezar tipi : Toprak
Baş taşı : Başlıksız, silme kemer, düz cepheli,
yükselen kartuşlu
Başlık tipi : -
Ayak taşı : -
Yazı türü : Sülüs
Metin türü : Mensur
Süsleme : -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma : -
yakınma : -
dua sıfatı : -
lâkab : -
kimlik : -
unvan : -
dua : *Ola me'vâ sana cennet der-makam-ı
Mahmûd*
dua isteği : -
tarih : Sene 1112. Tarih düşürülmüş:
“*Ola me'vâ sana cennet
der-makâm-ı Mahmûd*”
Metin : **1.** *Ola me'vâ sana*
2. *Cennet der-makâm-ı*
3. *Mahmûd. Sene 1112.*

Nu. 2

Cinsiyet : Kç
Mezar tipi : Bağımsız
Baş taşı : Başlıklı (Kırık!), dikdörtgen prizma,
yatay kartuşlu
Başlık tipi : ? (Kırık!)
Ayak taşı : -
Yazı türü : Sülüs
Metin türü : Mensur
Süsleme : -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma : -
yakınma : -
dua sıfatı : Merhûme ve mağfûr[et]ün lehâ
lâkab : -
kimlik : Hibetullah
unvan : -
dua : ile'r-rahmeti Rabbihi'l-Ġafûr
dua isteği : -
tarih : Sene 1121.
Metin : **1.** *Sene 1121*
2. *Merhûme*

3. ve mağfûr[et]un lehâ
4. ile'r-rahmeti
5. Rabbihi'l-Ġafûr
6. Hibetullah
7. ... (Kırık!)

Nu. 3

Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Bağımsız
Baş taşı	: Beşgen, düz cepheli, yatay kartuşlu
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Sülüs
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: -
yakınma	: -
dua sıfatı	: Merhûme
lâkab	: -
kimlik	: Fâtıma
unvan	: Kadın
dua	: -
dua isteği	: Rûhına Fâtiha
tarih	: Sene 1114.
Metin	: 1. Fâtiha 2. <i>Derdine derman</i> 3. <i>bulmayan veremden giden</i> 4. <i>merhûme Fâtıma</i> 5. <i>Kadın rûhına</i> 6. <i>Sene 1114.</i>

Nu. 4

Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Bağımsız
Baş taşı	: (Kırık!) Beşgen (?), düz cepheli, yatay kartuşlu
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Sülüs
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: ?

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: ?
yakınma	: ?
dua sıfatı	: ?
lâkab	: ?
kimlik	: Şerîfe
unvan	: Hatun
dua	: ?
dua isteği	: Rûhına [Fâtiha ?]

tarih : Sene 1143
Metin : 1. ... (Kırık!) Şerife Hatun
2. rûhına. Sene 1143.

Nu. 5

Cinsiyet : E
Mezar tipi : Toprak
Baş taşı : Hamzavî, düz cepheli, yatay kartuşlu
Başlık tipi : -
Ayak taşı : -
Yazı türü : Sülüs
Metin türü : Mensur
Süsleme : -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma : Allahu'l-Bâkî
yakınma : -
dua sıfatı : Merhûm ve mağfûrun leh
lâkab : -
kimlik : Mehmed
unvan : Efendi, eş-Şeyh
dua : -
dua isteği : Rûhıyçün el-Fâtiha
tarih : Sene 1155.
Metin : 1. Allahu'l-Bâkî
2. Merhûm ve mağfûrun leh
3. eş-Şeyh Mehmed Efendi
4. rûhıyçün el-Fâtiha.
5. Sene 1155.

Nu. 6

Cinsiyet : E
Mezar tipi : Toprak
Baş taşı : Hamzavî, düz cepheli, yatay kartuşlu
Başlık tipi : -
Ayak taşı : -
Yazı türü : Sülüs
Metin türü : Mensur
Süsleme : -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma : Hüve'l-Bâkî
yakınma : -
dua sıfatı : Merhûm ve mağfûrun leh
lâkab : Debbâğ el-Hac
kimlik : Hüseyin
unvan : Ağa
dua : -
dua isteği : Rûhıyçün el-Fâtiha
tarih : Sene 1155.
Metin : 1. Hüve'l-Bâkî
2. Merhûm ve mağfûrun leh
3. Debbâğ el-Hac Hüseyin Ağa

4. *rûhıçün el-Fâtiha.*

5. *Sene 1155.*

Nu. 7

Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Bağımsız
Baş taşı	: Başlıklı (Kırık ?), düz cepheli, yatay kartuşlu
Başlık tipi	: ? (Kırık ?)
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Sülüs
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
yakınma	: -
dua sıfatı	: Merhûm ve mağfûrun leh
lâkab	: -
kimlik	: Mehemed Ârif
unvan	: -
dua	: -
dua isteği	: Rûhına el-Fâtiha
tarih	: Sene 1160.
Metin	: 1. <i>Hüve'l-Hayyu'l-Bâkî</i> 2. <i>Merhûm ve mağfûrun leh</i> 3. <i>Mehammed Ârif rûhına</i> 4. <i>el-Fâtiha. Sene 1160.</i>

Nu. 8

Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Bağımsız
Baş taşı	: (Üst kısmı kırık!) dikdörtgen, düz cepheli, yatay kartuşlu
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Sülüs
Metin türü	: Manzun ve mensur
Vezin	: Mefâilün mefâilün feülün
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: -
yakınma	: -
dua sıfatı	: -
lâkab	: Tulû'î
kimlik	: Mehmed
unvan	: Efendi, eş-Şeyh
dua	: -
dua isteği	: <i>Ehibbâdan duâ celb itmekiçün</i> <i>Burada vaz'olundi bu alâmet</i>
tarih	: Sene 1170.
Tarih düşürülmüş	: " <i>Tulû'î eyledi firdevse nhlet</i> "
Metin	: ... (Kırık!)

1. Ehibbâdan duâ celb itmekiçün
2. Burada vaz'olundu bu alâmet
3. Duâ-yı hayrdır ancak sa'îdâ
4. Alâmetden murâd olan ne minnet
5. Didi dil nâsa târîh-i vefâtın
6. "Tulû'î eyledi firdevse rihlet' sene 1170-
7. İşbu hânk_h-ı kudsiyân-metâfın nice
8. müddet şeyhi olup ber-fehvâ-yı "Hubbu'l-
vatani mine'l-îmân"
9. Mudurnı'ya sıla-ı rahm için azîmet ve
anda
10. hulûl-i ecel-i müsemmâ ile müteveccih-i
tekyegâh-ı
11. vuslat olan Tulû'î eş-Şeyh Mehmed Efendi
12. Sene 1170.

Nu. 9

Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Bağımsız
Baş taşı	: Beşgen, düz cepheli, yatay kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Sülüs
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: Alınlıkta barok süsleme.

METİN ÖĞELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Bâkî
yakınma	: -
dua sıfatı	: -
lâkab	: (Babasının lâkabı: Kavvaf-zâde)
kimlik	: Zeyneb
unvan	: Hatun
dua	: -
dua isteği	:Rûhına Fâtiha
tarih	: Sene 1181
Metin	: 1. Hüve'l-Bâkî 2. Kavvâf-zâde 3. Mehemed Efendinin kerîmesi 4. Zeyneb Hatun rûhına 5. Fâtiha. Sene 1181.

Nu. 10

Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Bağımsız
Baş taşı	: (Baş tarafı kırık!) Düz cepheli, yatay kartuşlu
Başlık tipi	: ?
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Sülüs
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: ?
yakınma	: ?
dua sıfatı	: Merhûme
lâkab	: Molla
kimlik	: Şerife Azîme
unvan	: -
dua	: -
dua isteği	:Rûhına Fâtiha
tarih	: Sene 1182
Metin	: 1. (Kırık!) Şeyh Tulû'î Efendinin 2. kerîmesinin ciğer-küşesi 3. merhûme Şerîfe Azîme 4. Molla rûhına Fâtiha 5. Sene 1182.

Nu. 11

Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Bağımsız
Baş taşı	: Beşgen, düz cepheli, yatay kartuşlu
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Sülüs
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma anma:	-
yakınma	: -
dua sıfatı	: Merhûme ve mağfûr[e]
lâkab	: -
kimlik	: Şerife Emîne, Arpacı Ömer Ef.nin zewcesi
unvan	: Hatun
dua	: -
dua isteği	: Rûhına Fâtiha
tarih	: 10 Ra sene 1231
Metin	: 1. Merhûm Arpacı Ömer Efendinin 2. zewcesi merhûme ve mağfûre 3. Şerîfe Emîne Hatun 4. rûhına Fâtiha 5. 10 Ra sene 1231.

Nu. 12

Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Pehleli
Baş taşı	: Başlıklı, düz cepheli, yatay kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi	: Yassı takkeli
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Sülüs
Metin türü	: Manzum

Vezin : Fâilâtün feilâtün feilâtün fa'lün
Süsleme : Kitabe başlığında ortada akantus, köşelerde çiçek buketi

METİN ÖĞELERİ

Allah'ı anma : Hüve'l-Bâkî
Yakınma : *Gülşen-i fânîye gelmişdi meh-i tâbânım*
Bağ-bân-ı felek aldı o gül-hazânım

dua sıfatı : -
lâkab : -
kimlik : Se'âdet
unvan : Hanım
dua : -
dua isteği : -

tarih : 8 R sene 1241. Sâkıb tarih düşürmüş:
"Bâkî-i bezm-i na'ım oldı Se'âdet-Hanım"

Metin : 1. Hüve'l-Bâkî
2. *Bağ-bân-ı felek aldı o gül-i hazânım*
3. [S]âkıbâ fevtine târîh-i cevâhir yazdım
4. "Bâkî-i bezm-i na'ım oldı Se'âdet-Hanım".
5. 8 R sene 1241.

Nu. 13

Cinsiyet : Eç
Mezar tipi : Toprak
Baş taşı : Başlıklı, düz cepheli, yatay kartuşlu, kenarlar dalgalı, süslemeli
Başlık tipi : Sarıklı kavuk (sabit)
Ayak taşı : -
Yazı türü : Ta'lik
Metin türü : Manzum
Vezin : Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün
Süsleme : Üst köşelerde yaprak süsleme, kenarlarda dalgalı suyolu

METİN ÖĞELERİ

Allah'ı anma : Hû Lâ ilâhe ill'allah
yakınma : *El-amân bir dânem aldı rûzigâr-ı bî-nevâl*
N'oldı hayf âh gonçe-fem giysû-yi sünbül
gül-cemâl

dua sıfatı : -
lâkab : -
kimlik : Muhyî
unvan : -
dua : -
dua isteği : -

tarih : Sene 1261. Hâfız ta'miyeli **tarih** düşürmüş:
"Pür-çiçek gülzâr-ı 'adne gitdi Muhyî
gülsitân".

Metin : 1. Hû Lâ ilâhe ill'allâh
2. *El-amân bir dânem aldı rûzigâr-ı bî-nevâl*
3. *N'oldı hayf âh gonçe-fem giysû-yi sünbül*
gül-cemâl
4. *Vâlideyni şöyle tursun hep sevenler*

cümlesi

5. *Gûşe-i mâtemde inler çeşm pür-hûn pür-melâl*
6. *Hâfızâ târîh-i fevt çıkdı bâ-ı besmele*
7. *"Pür-çiçek gülzâr-ı 'adne gitdi Muhyî gülsitân"*.
8. *Sene 1261.*

Nu. 14

Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Toprak
Baş taşı	: Beşgen, düz cepheli, yatay kartuşlu
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Celî sülüs
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Yâ Hû
yakınma	: -
dua sıfatı	: Merhûme ve mağfûr[et]ün lehâ
lâkab	: -
kimlik	: Şerife Zeliha
unvan	: Hatun
dua	: el-muhtâc ilâ rahmeti Rabbihi'l-Ġafûr
dua isteği	: Rûhiyçün el-Fâtiha
tarih	: Fî Ġurre-i C sene 1270
Metin	: 1. <i>Yâ Hû</i> 2. <i>Reşid Efendinin vâlidesi</i> 3. <i>Merhûme ve mağfûr[et]ün lehâ el-muhtâc</i> 4. <i>ilâ rahmeti Rabbihi'l-Ġafûr Şerife</i> 5. <i>Zeliha Hatunun rûhiyçün</i> 6. <i>el-Fâtiha. Fî Ġurre-i C sene 1270.</i>

Nu. 15

Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Pehleli
Baş taşı	: Başlıklı, düz cepheli, yatay kartuşlu
Başlık tipi	: Şa'bâniyye tâc-ı şerîfi
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Ta'lik
Metin türü	: Manzum ve mensur
Vezin	: Feilâtün (fâilâtün) feilâtün feilâtün feilün
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: -
yakınma	: -
dua sıfatı	: Merhûm ve mağfûrun leh
lâkab	: -
kimlik	: Mustafa Rif'at, meşâyih-ı Şa'bâniyyeden Şeyh Ahmed Reşid Efendinin halîfesi

unvan	: Efendi, eş-Şeyh
dua	: -
dua isteği	: Rûh-ı şerîfiyçün Fâtiha
tarih	: Fî 15 Safer sene 1271
Metin	: 1. <i>Dilerim bakmaya Rabbim yüzümün karasına</i> 2. <i>Merhem-i şefkat ura ma'siyetim yârasına</i> 3. <i>Kereminden ne kadar mücrim isem kesmem ümid</i> 4. <i>Giremez kimse efendiyle kulun arasına</i> 5. <i>Meşâyıha[!]-i Şa'bâniyyeden Şeyh</i> 6. <i>Ahmed Reşîd Efendinin</i> 7. <i>halîfesi merhûm ve mağfûrun leh</i> 8. <i>eş-Şeyh Mustafa Rif'at</i> 9. <i>Efendinin rûh-ı şerîf[!]-i çün Fâtiha.</i> 10. <i>Fî 15 Safer sene 1271.</i>

Nu.	16
Cinsiyet	: Eç
Mezar tipi	: Pehleli
Baş taşı	: Başlıksız, silindir sütun, yatay kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Ta'lik
Metin türü	: Manzum ve mensur
Vezin	: Fâilâtün fâilâtün fâilün
Süsleme	: Ayak kısmında yapraklar

METİN ÖĞELERİ

Allah'ı anma	: -
yakınma	: -
dua sıfatı	: Merhûm ve mağfûrun leh
lâkab	: -
kimlik	: Mehmed Celâlüddin, Şeyh Mustafa Rif'at Efendinin mahdumu
unvan	: Efendi
dua	: -
dua isteği	: Rûhiyçün rızâen li-llâhi Te'âle'l-Fâtiha
tarih	: 15 Zilhicce sene 1277
Metin	: 1. <i>Nev-civânım uçdı cennet bâğına</i> 2. <i>Mâderini yakdı firkat nârına</i> 3. <i>Şeyh Mustafa Rif'at Efendi</i> 4. <i>merhûmun mahdümü merhûm</i> 5. <i>ve mağfûrun leh Mehmed Celâlüddin</i> 6. <i>Efendinin rûhiyçün</i> 7. <i>rızâen li-llâhi Te'âle'l-Fâtiha.</i> 8. <i>15 Zilhicce sene 1277.</i>

Nu.	17
Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Pehleli
Baş taşı	: Başlıksız, alınlıklı, düz cepheli, yatay

Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Ta'lik
Metin türü	: Manzum ve mensur
Vezin	: Mefâilün mefâilün feûlün
Süsleme	: Baş kısmında yaprak süsleme

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Bâkî
yakınma	: -
dua sıfatı	: -
lâkab	: -
kimlik	: Hanîfe, Asâkir-i Hâssa-i Şâhâne Dördüncü Alayın İkinci Taburunun Kol Ağası Halil Ağanın zevcesi
unvan	: Hanım
dua	: -
dua isteği	: Rûhıyçün el-Fâtiha
tarih	: Sene 1280
Metin	: 1. Hüve'l-Bâkî

2. Fenâdan bek_ya eyledi rihlet
3. İde kabrini Hakk ravza-i cennet
4. Asâkir-i Hâssa-i Şâhâne Dördüncü
5. Alayın İkinci Taburunun Kol
6. Ağası Halil Ağanın zevcesi
7. Hanîfe Hanımın rûhıyçün el-Fâtiha.
8. Sene 1280.

Nu.	18
Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Pehleli
Baş taşı	: Başlıksız, silindir sütun, yatay kartuşlu
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Celî sülüs
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Yâ Hû
yakınma	: -
dua sıfatı	: -
lâkab	: es-Seyyid
kimlik	: İhyâ Yahya, Mekteb-i Tıbbiyye ve Meclis-i Ma'ârif hocalarından
unvan	: Beğ
dua	: -
dua isteği	: Ruh-ı şerîfine rızâen li-llâhi Te'âlâ[lâ] Fâtiha
tarih	: Fî Yevm-i Cum'a 18 Ra sene 1282
Metin	: 1. Yâ Hû
	2. Ârif-i tevhîd-i hazret-i Hallâk

3. *Câmi'an merâtib-i kirâm-ı ahlâk*
4. *Nâil-i kemâlât-ı etibbâ-yı hazzâk*
5. *Âlim-i esrâr-ı hukemâ-yı işrâk*
6. *Mekteb-i Tibbiyye ve Meclis-i Ma'ârif*
7. *Hocalarından yedi lisan*
8. *üzere okur ve yazar olan*
9. *es-Seyyid İhya Yahya Beğin rûh-ı*
10. *şerîfine rızâen li-llâhi Te'âlâ] Fâtiha*
11. *Fî Yevm-i Cum'a 18 Ra [Rebîulevvel]*
sene 1282.

Nu. 19

Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Pehleli
Baş taşı	: Başlıklı, düz cepheli, yatay kartuşlu
Başlık tipi	: Şeritli, sarıklı ilmiye kavuğu
Ayak taşı	:
Yazı türü	: Celî sülüs
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Yâ Hû
yakınma	: -
dua sıfatı	: -
lâkab	: Mevlâ (Mevâlîden), Aydoslı
kimlik	: Muhammed Sa'îd,
unvan	: -
dua	: -
dua isteği	: Rûh-ı şerîfine ve kâffe-i ehl-i îmân ervâhına Fâtihatü'l-Küttâb
tarikh	: Sene 1283
Metin	: 1. <i>Yâ Hû</i> 2. <i>Muhtâc-ı mağfiret-i Rabb-i Mecîd</i> 3. <i>Râcî-i şefâat-i Ne[bi]yy-i Hamîd</i> 4. <i>Dâhil-i dâire-i veliyy-i reşîd</i> 5. <i>Mevâlîden Aydoslı Mehemed Sa'îd</i> 6. <i>kulnın rûh-ı şerîfine</i> 7. <i>ve kâffe-i ehl-i îmân ervâhına</i> 8. <i>Fâtihatü'l-Kitâb be-hân-ı azîzân.</i> 9. <i>Sene 1283.</i>

Nu. 20

Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Çerçeveli
Baş taşı	: Başlıksız, silindir sütun, yatay kartuşlu
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: Silindir sütun
Yazı türü	: Celî sülüs
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hû
yakınma	: -
dua sıfatı	: -
lâkab	: es-Seyyid el-Hâc
kimlik	: Muhammed Tevfik
unvan	: Efendi, eş-Şeyh
dua	: -
dua isteği	: -
tarih	: Safer sene 1283
Metin	: 1. Hû 2. Hâmil-i emânât-ı sübhâniyye 3. Câmi'-i mak_mât-ı insâniyye 4. Mürebbî-i sâlikân-ı Rahmâniyye 5. Bosnevî es-Seyyid eş-Şeyh 6. el-Hâc Muhammed Tevfik 7. Efendi Hazretlerinin 8. kabr-i şerîfleridir. 9. Safer sene 1283.

Nu.	21
Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Pehleli
Baş taşı	: Başlıksız, silindir sütun, yatay kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: Silindir sütun
Yazı türü	: Celî sülüs
Metin türü	: Manzum ve mensur
Vezin	: Mefâilün mefâilün feûlün
Süsleme	: Baş ve ayak taşlarında barok süsleme, tepelerinde enginar, kitablesiz Ayak taşında gül ağacı kompozisyonu.

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Bâkî
yakınma	: <i>Neler çekdim bu çerh-i bî-vefâdan</i> <i>Başım kurtulmadı derd ü belâdan</i> <i>Ecel câmin içirdi bana âhir</i> <i>Ayırdı beni cümle âşinâdan</i>
dua sıfatı	: -
lâkab	: -
kimlik	: Şerife Âyişe Necmiye, Kethüdâ-yı bevvâbân-ı şehriyârî Hurşîd Beğ'in halîle-i muhteremesi
unvan	: Hanım
dua	: -
dua isteği	: <i>Ziyaret idene budur ricamız</i> <i>Unutmasun bizi hayır duadan</i> Rûh-ı şerîfiyçün Fâtiha
tarih	: Fî 10 Safer 1284
Metin	: 1. Hüve'l-Bâkî 2. Neler çekdim bu çerh-i bî-vefâdan 3. Başım kurtulmadı derd ü belâdan

4. Ecel câmin içirdi bana âhir
5. Ayırdı beni cümle âşinâdan
6. Ziyaret idene budur ricâmız
7. Unutmasun bizi hayır duâdan
8. Kethüdâ-yı bevvâbân-ı şehriyârî
9. İzzetlü Hurşîd Beg'in halîle-i
10. muhteremesi Şerîfe Âyişe Necmiye
11. Hanım'ın rûh-ı şerîfiyçün Fâtiha.
12. Fî 10 Safer 1284.

Nu. 22

Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Çerçeveli
Baş taşı	: Başlıksız, silindir sütun, yatay kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: Silindir sütun, süslemeli
Yazı türü	: Celî sülüs
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: Baş taşında üstte yaprak çelenk madalyon içinde "Hüve'l-Bâkî", altta aynı şekilde tarih yer almaktadır. Baş ve ayak taşlarının ayaklarında barok yapraklar bulunmaktadır. Ayak taşında çerçeve içinde çelenk içinde yapraklı bir kompozisyon bulunmaktadır.

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Bâkî
yakınma	: -
dua sıfatı	: Merhum
lâkab	: -
kimlik	: Hasan, Sâbık Mahallât Baş Kâtibi, Ser-kurenâ-yı Hz. Şehriyârî Fuad Beğ Ef.nin pederi
unvan	: Efendi
dua	: -
dua isteği	: Rûh-ı şerîfiyçün Fâtiha
tarih	: Fî 2 Safer sene 1287
Metin	: 1. Hüve'l-Bâkî 2. Ser-kurenâ-yı Hazret-i Şehriyârî 3. Utûfetlü Fuad Beğ Efendi 4. Hazretlerinin peder-i mükerrerleri 5. olup 'âzim-i dâr-ı bak_iden 6. muhibb-i 'urefâ ve hâdim-i fukarâ 7. sâbık Mahallât Baş Kâtibi 8. Merhûm Hasan Efendinin 9. rûh-ı şerîfiyçün Fâtiha. 10. Fî 2 Safer sene 1287.

Nu. 23

Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Çerçeveli
Baş taşı	: Başlıklı, düz cepmeli, yatay kartuşlu,

Başlık tipi	: süslemeli
Ayak taşı	: Azîziyye fesli
Yazı türü	: Düz cepheli, süslemeli
Hattat	: Ta'lik
Metin türü	: Mısri-zâde Ali Rıza
Vezin	: Manzum ve mensur
Süsleme	: Feilâtün (fâilâtün) feilâtün feilâtün feilün
	: Baş taşının kitabe alınlığında yapraklı kompozisyon, Ayak taşında stilize edilmiş sade yapraklı simetrik kompozisyon, başında yine yapraklı kompozisyon,

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Bâkî
yakınma	: -
dua sıfatı	: Merhûm ve mağfûrun leh
lâkab	: el-Hâc es-Seyyid
kimlik	: Mehemed Ârif, Ricâl-i Devlet-i 'Aliyyeden Meclis-i Muhâsebât a'zâsı
unvan	: Efendi
dua	: -
dua isteği	: Rûh-ı şerîfiyçün li-llâhi'l-Fâtiha
tarikh	: Fî 8 Ramazan 1288
Metin	: 1. <i>Hüve'l-Bâkî</i> 2. <i>Dilerim bakmaya Rabbim</i> 3. <i>yüzimin k_resine</i> 4. <i>Merhem-i şefkat ura</i> 5. <i>ma'siyetim yâresine</i> 6. <i>Kerh-mendin ne kadar mücrim</i> 7. <i>isem kesmem ümîd</i> 8. <i>Giremez kimse efendiyle</i> 9. <i>kulun arasına.</i> 10. <i>Ricâl-i Devlet-i 'Aliyyeden</i> 11. <i>Meclis-i Muhâsebât a'zâsından</i> 12. <i>merhûm ve mağfûrun leh el-Hâc</i> 13. <i>es-Seyyid Mehemed Ârif Efendinin</i> 14. <i>rûh-ı şerîfiyçün li-llâhi'l-Fâtiha.</i> 15. <i>Fî 8 Ramazan sene 1288.</i> <i>Mısri-zâde Ali Rıza.</i>

Nu. 24

Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Ortası oval açık pehleli, demir parmaklıklılı
Baş taşı	: Başlıksız, silindir sütun, süslemesiz
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: Silindir sütun, süslemesiz
Yazı türü	: Celî sülüs
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hû
yakınma	: -

dua sıfatı : -
lâkab : -
kimlik : Mustafa Enver, Halvetiyye-i Şa'bâniyyeden
 Hammâmî Muhammed Tevfik Ef. halîfesi
unvan : Efendi
dua : -
dua isteği : Rûhına el-Fâtiha
tarih : Sene 1289
Metin : 1. *Hû*
 2. *Halvetiyye-i Şa'bâniyyeden*
 3. *Hammâmî Muhammed Tevfik*
 4. *Efendi halîfesi*
 5. *Mustafa Enver Efendi*
 6. *rûhına el-Fâtiha.*
 7. *Sene 1289.*

Nu. 25
Cinsiyet : K
Mezar tipi : Toprak
Baş taşı : Başlıklı, düz cepmeli, yükselen kartuşlu,
 süslemeli
Başlık tipi : Yassı takkeli
Ayak taşı : -
Yazı türü : Ta'lik
Metin türü : Manzum ve mansur
Vezin : Mefâilün mefâilün feûlün
Süsleme : Kitabe alınlığında simetrik sade yapraklar,
 boyun kısmında ortada bir çiçek başlığı

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma : -
yakınma : *Âh mine'l-mevt*
Yûnus Emrem bu hasretle bu zâre
Aceb mihmân olupdur aşk elinden
dua sıfatı : Merhûme
lâkab : -
kimlik : Şerife Emîne Reşide, Şeyh Mustafa Enver
 Ef.nin kızı
unvan : Hanım
dua : -
dua isteği : Ruhına el-Fâtiha
tarih : Fî 3 Za sene 1289
Metin : 1. *Âh mine'l-mevt*
 2. *Yûnus Emrem bu hasretle bu zâre*
 3. *Aceb mihmân olupdur aşk elinden*
 4. *Şeyh Mustafa Enver Efendinin kerîme-i*
 5. *muhteremesi merhûme Şerife Emîne*
 6. *Reşide Hanımın rûhına el-Fâtiha.*
 7. *Fî 3 Za [Zilka'de] sene 1289.*

Nu. 26

Cinsiyet : K
Mezar tipi : Bağimsız

Baş taşı	: (Kırık) Düz cepheli, yükselen kartuşlu, süslemesiz
Başlık tipi	: ?
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Ta'lik
Metin türü	: Manzum
Vezin	: Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: ?
yakınma	: -
dua sıfatı	: -
lâkab	: -
kimlik	: Âyişe
unvan	: Hanım
dua	: -
dua isteği	: -
tarih	: Sene 1290. Tarih düşürülmüş: "Hû di.... Âyişe Hanım kıldı firdevsi makam."
Metin	: 1. (Kırık!) Bir acâib derde oldı ... 2. Olmadı derdime çare dehrde hâsıl kelâm 3. Eyleyüp üftâd evlâd-ı kirâmeyn firkate 4. "İrci'î" emriyle oldı menzili dârü's-selâm 5. Cevher-i eşk-ile yazdım fevti târîh Şemsiyâ (?) 6. "Hû di.... Âyişe Hanım kıldı firdevsi makam." 7. Sene 1290.

Nu.	27
Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Bağımsız
Baş taşı	: (Kırık) Başlıksız, silme alınlık, düz cepheli, yatay kartuşlu, süslemesiz
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Celî ta'lik
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Bakî
yakınma	: -
dua sıfatı	: Merhûme ve mağfûr[et]ün lehâ
lâkab	: -
kimlik	: Âyişe Tâhire, Atâullah Ef.nin eşi ve Nazmi Beğın annesi
unvan	: Hanım
dua	: -
dua isteği	: Rûhıçün Fâtiha
tarih	: S sene 1294
Metin	: 1. Hüve'l-Bakî

2. *Merhûm Atâullah*
3. *Efendinin halîlesi*
4. *ve Nazmi Beğın vâlidesi*
5. *merhûme ve mağfûrun lehâ*
6. *Âyişe Tâhire Hanımın*
7. *rûhıyçün Fâtiha.*
8. *S Sene 1294.*

Nu. 28

Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Bağımsız
Baş taşı	: Başlıksız, silindir sütun, yatay kartuşlu, süslemesiz
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Ta'lik
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Allah Hû
yakınma	: -
dua sıfatı	: -
lâkab	: -
kimlik	: Mehemed Servet, eş-Şeyh Muhammed Tevfik Ef.nin müridi Hazîne-i Hâssa Muhasebe Odası halifesi Yeniköylü el-Hâc Mehemed Ef.nin oğlu

unvan	: Efendi
dua	: -
dua isteği	: Rûhı için rızâen li-llâhi'l-Fâtiha
tarih	: 25 Rebûlevvel sene 1294.

Metin	: 1. <i>Allah Hû</i> 2. <i>Tarikat-i Şa'bâniyye meşâyih-ı</i> 3. <i>kirâmından eş-Şeyh el-Hâc Muhammed</i> 4. <i>Tevfik Efendi Hazretlerinin</i> 5. <i>bend[e]-gânından Hazîne-i Hâssa Muhasebe</i> 6. <i>Odası hulefâsından Yeni</i> 7. <i>Köyli el-Hâc Mehemed Gâlib</i> 8. <i>Efendinin mahdûmı Mehemed</i> 9. <i>Servet Efendinin rûhı</i> 10. <i>içün rızâen li-llâhi'l-Fâtiha.</i> 11. <i>25 Rebûlevvel sene 1294.</i>
--------------	--

Nu. 29

Cinsiyet	: Eç
Mezar tipi	: Ortası oval açık pehleli
Baş taşı	: Başlıklı, düz cephele, yükselen kartuşlu, süslemesiz
Başlık tipi	: Sarıklı küçük kavuk
Ayak taşı	: Beşgen, düz cephele
Yazı türü	: Ta'lik

- Metin türü** : Manzum ve mensur
Vezin : Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün
Süsleme : -
METİN ÖĞELERİ
Allah'ı anma : Allah Hû
yakınma : -
dua sıfatı : -
lâkab : Küçük el-Hâc Osman-zâde
kimlik : Hasan, eş-Şeyh Muhammed Tevfik Ef.nin müridi ve Trabzon Hayriyye tüccarı
unvan : Efendi
dua : -
dua isteği : Rûhıyçün li-llâhi'l-Fâtiha
tarih : Fî 28 Rebiulevvel sene 1295
Metin : 1. Allah Hû
2. İçerü gel gözün açup suverden zâtına kaçup
3. Bu ince köprüden geçüp seyir kıl vech-i Settârı
4. Tarikat-i Şa'bâniyye meşâyih-i kirâmından
5. eş-Şeyh el-Hâc Muhammed Tevfik Efendinin
6. bendegânından ve Trabzon Hayriyye tüccarlarından
7. Küçük el-Hâc Osman-zâde Hasan
8. Efendinin rûhıyçün li-llâhi'l-Fâtiha.
9. Fî 28 Rebiulevvel sene 1295.

- Nu.** 30
Cinsiyet : K
Mezar tipi : Ortası dairesel açık pehleli
Baş taşı : Başlıksız, silindir sütun, yatay kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi : -
Ayak taşı : Kırık slindir sütun ayağı, süslemeli
Yazı türü : Ta'lik
Metin türü : Manzum
Vezin : Feilâtün (fâilâtün) feilâtün feilâtün feilün (fa'lün)
Süsleme : Silindir sütunların ayaklarında kemerli barok yapraklar, Baş taşının üstünde sarkık yapraklar, tepesinde enginar tomurcuğu

METİN ÖĞELERİ

- Allah'ı anma** : Hüve'l-Bâkî
yakınma : -
dua sıfatı : -
lâkab : -
kimlik : Hadice, Ser-kurenâ Mîr Fuâd'ın eşi
unvan : Hanım
dua : Rûz-ı mahşerde amân eyleme şermende hâr Mazhar-ı afv ü kerem kıl beni ey Rabb-i enâm
"Hadice Hanımı Rabbim ide didârla be-gâm"

dua isteği	: -
tarih	: Sene 1297. Re'fet tarih düşürmüş: "Hadîce Hanımı Rabbim ide dîdârla be-gâm"
Metin	: 1. Hüve'l-Bâkî 2. Hayf kim ser-kurenâ Mir Fuâd'ın haremi 3. Nâgehân hastalanup oldı Hudâ hükmine râm 4. Elem ü mihnet-i endûhı füzûn oldıkça 5. Hakka şükr eyleyerek dir idi her subh ile şâm 6. Rûz-ı mahşerde amân eyleme şermende [vü] hâr 7. Mazhar-ı afv ü kerem kıl beni ey Rabb-i enâm 8. Bu niyâz içre iken rûh-ı şerîfi derhâl 9. Lâne-i tenden uçup eyledi tûbâya hurâm 10. Herkesin âlem-i fânide ser-encâmı budur 11. Nûş-ı câm-ı ecel ü menzil-i hâkide mak_m 12. Harf-i menkutla yazup fevtine Re'fet târîh 13. "Hadîce Hanımı Rabbim ide dîdârla be-gâm" 14. Sene 1297.

Nu. 31

Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Ortası açık pehleli
Baş taşı	: Başlıklı, düz cepmeli, yükselen kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi	: Yaprak çelenkli gül buketi
Ayak taşı	: Başlıklı, düz cepmeli, süslemeli
Yazı türü	: Ta'lik
Metin türü	: Manzum
Vezen	: Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün
Süsleme	: Baş ve ayak taşlarının başlıklarında birbirine benzeyen yaprak çelengi içinde gül buketi, Ayak taşında saksı içinde asma ağacı kompozisyonu

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: -
yakınma	: Âh mine'l-mevt Hey meded bulunmadı emrâzının bir çâresi Yigirmi dokuzda imiş hem tekmil va'desi Niçe rûhânî ve cismâniyle tedbîr itdiler Gelse Lokman neylesün tolmuş ecel peymânesi Bir melek haslet civândı toymadı gençliğine Ey felek lâyık mı böyle taşdan olsun lânesi
dua sıfatı	: -
lâkab	: -
kimlik	: Âyişe Sıddîka, Birinci Ordu-yı Hümâyûn İkinci Tâli'a Taburı Binbaşısı Ömer Ağanın

unvan	: zevcesi
dua	: Hanım
dua isteği	: <i>Eylese firdevs makamın ana lâyıık Zü'l-Celâl</i>
tarih	: Rûhıyçün Fâtiha
Metin	: Sene 1300 Muharrem 23.
	: 1. <i>Âh mine'l-mevt</i>
	: 2. <i>Hey meded bulunmadı emrâzının bir çâresi</i>
	: 3. <i>Yigirmi dokuzda imiş hem tekmiîl va'desi</i>
	: 4. <i>Niçe rûhânî vü cismâniyle tedbir itdiler</i>
	: 5. <i>Gelse Lokman neylesün dolmuş ecel peymânesi</i>
	: 6. <i>Dehr-i dúnun kimseye yokdur vefâsı bir nefes</i>
	: 7. <i>İster olsun milk-i iklîm şâhının bir dânesi</i>
	: 8. <i>Bir melek- haslet civândı toymadı gençliğine</i>
	: 9. <i>Ey felek lâyıık mı böyle taşdan olsun lânesi</i>
	: 10. <i>Böyle bir hulk-ı hasen kim fâiku'l-akrân idi</i>
	: 11. <i>Kul iken zevcine her ân bir ğarîbü'd-dâr idi</i>
	: 12. <i>Eylese firdevs mak_mın ana lâyıık Zü'l-Celâl</i>
	: 13. <i>Bu zuhûra geldi Hakkdan hem Habîbin sâyesi</i>
	: 14. <i>Birinci Ordu-yı Hümâyûn İkinci Tâli'a Taburı</i>
	: 15. <i>Binbaşısı Ömer Ağanın zevcesi Âyişe</i>
	: 16. <i>Sıddîka Hanımın rûhıyçün Fâtiha.</i>
	: 17. <i>Sene 1300 Muharrem 23.</i>

Nu.	32
Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Bağımsız
Baş taşı	: Başlıklı, düz cepheli, yükselen kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi	: Gül buketi
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Ta'lik
Metin türü	: Manzum
Vezin	: Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün
Süsleme	: Baş taşının başında yapraklı gül buketi, boyun kısmında yaprak ve çiçekli kolye ve kenarlarda yapraklı bordür

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: -
yakınma	: <i>Âh mine'l-mevt</i>
dua sıfatı	: -
lâkab	: -
kimlik	: Emîne
unvan	: -

dua	: Ğarîk-ı lücce-i ğufrân idüp Hakk cürm ü tak sîrin Terakkî eylesün kabrinde rûhı kalmasun mebhût
dua isteği	: Rûhıçün rızâen li-llâhi'l-Fâtîha.
tarih	: Fî 9 Safer sene 1300. Şair Kâzım tarih düşürmüş: "Muhaddemdi Emîne kıldı azm-i buk'a-i lâhût"
Metin	: 1. Âh mine'l-mevt 2. Rehâ yokdur hitâb-ı "İrci'î"den merd ü nâmerde 3. Olur elbet gelen bu âleme ârâyiş-i tâbût 4. Gerek şâh-ı cihân ol ger fakîr-i bî ser ü sâ mân 5. İder takdîrini hakkında icrâ Hâlık-ı nâsût 6. Nigâh it işte şâhiddir bu nahl-i ravza-i ismet 7. Kırıldı sarsar-ı renc-i veremden oldı hakk_ mevt 8. Kalup hem vâlideyn ü dâver ü hemşîresi nâlân 9. Dü çeşm-i zevcin itdi eşk-i firkat ma'den-i yâkût 10. Ğarîk-ı lücce-i ğufrân idüp Hakk cürm ü taksîrin 11. Terakkî eylesün kabrinde rûhı kalmasun mebhût 12. Hisâb itdim nuk_t-ı eşk ile târîhini Kâzım 13. "Muhaddemdi Emîne kıldı azm-i buk'a-i lâhût" 14. Rûhıçün rızâen li-llâhi'l-Fâtîha. 15. Fî 9 Safer sene 1300.

Nu. 33

Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Pehleli
Baş taşı	: Başlıksız, silindir sütun, yatay kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: Silindir sütun, süslemesiz
Yazı türü	: Celî ta'lik
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: Şahidelerin ayaklarında kemerli barok yapraklar bulunmaktadır.

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Bâkî
yakınma	: -
dua sıfatı	: -
lâkab	: es-Seyyid
kimlik	: Mehemed Fuâd, Şeyh Murad sülâlesinden Mahallât Baş Kâtibi Hasan Zühdî Ef.nin Mahdumı ve Abdülaziz Hanın ser-kurenâsı

unvan	: Beğ
dua	: -
dua isteği	:Rûhıçün rızâen lillâhi'l-Fâtiha
tarih	: Fî 3 Rebiulevvel sene 1300.
Metin	: 1. Hüve'l-Bâkî 2. Hazret-i Şeyh Murâd 3. kuddise sirruhû sülâlesinden 4. ve Mahallât Baş Kâtibi 5. Hasan Zühdi Efendinin 6. mahdümü ve cennet-mekân Abdülazîz 7. Han Hazretlerinin ser-kurenâsı 8. es-Seyyid Mehmed Fuâd 9. Beğîn rûhıçün 10. rızâen li-llâhi'l-Fâtiha. 11. Fî 3 Rebiulevvel sene 1300.

Nu. 34

Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Pehleli
Baş taşı	: Başlıklı, düz cepheli, yükselen kartuşlu
Başlık tipi	: Sarıklı yassı kavuk
Ayak taşı	: Alınlıklı, düzcepheli, süslemeli
Yazı türü	: Ta'lik
Metin türü	: Manzum
Vezin	: Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün
Süsleme	: Ayak taşının dış yüzünde simetrik bol yapraklı kompozisyon, alınlıkta dilimli, simetrik çiçek ve yapraklar

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Bâkî
yakınma	: -
dua sıfatı	: -
lâkab	: Hacı Sâi-zâde
kimlik	: Mahmud, Trabzonlu tüccar, Halvetî dervişi
unvan	: Efendi
dua	: -
dua isteği	: -
tarih	: Fî 6 Rebiulâhır Çehârşenbe sene 1300. Hüsnî tarih düşürmüş: "Ola Mahmûd Efendi tekye-gâh-ı adnde zâkir"
Metin	: 1. Hüve'l-Bâkî 2. Trabzonî olup tüccârdanken ba'dehû oldı 3. Bu Hacı Sâ'î-zâde bir azîzin bezmine hâzır 4. Tarîk-ı Halvetînin rüsûmına idüp dikkat 5. Dek_ıkdan niçe esrârı itmiş idi der-hâtır 6. O rütbe mâlik-i nutk idi kim oldukda gevher-rîz 7. Gelürdi vecde her hâzır ne rütbe eritse de k_sır 8. Aceb nâdir hikâyât-ı meşâyıhdan iderdi bahs

9. *Hulâsa hânk_h-ı dehrde dervîş idi nâdir*

10. *Muhibbi Hüsni didi gevher-i eşkiyle târihin*

11. *“Ola Mahmûd Efendi tekye-gâh-ı adnde zâkir”*

12. *Fî 6 Rebûlâhır Çehârşenbe sene 1300.*

Nu. 35

Cinsiyet : K
Mezar tipi : Pehleli
Baş taşı : Başlıksız, silindir sütun, yatay kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi : -
Ayak taşı :
Yazı türü : Celî ta'lik
Metin türü : Mensur ve manzum
Vezin : Feilâtün (fâilâtün) feilâtün feilâtün feilün
Süsleme : Baş taşının ayağında kemerli yapraklar, tepede bir bitki tomurcuğu

METİN ÖĞELERİ

Allah'ı anma : Hüve'l-Bâkî
yakınma :
dua sıfatı : Merhûme
lâkab : -
kimlik : Şerîfe Hesnâ, Hicaz Defterdârı Ahmed Mâcid Ef.nin validesi
unvan : Hanım
dua : -
dua isteği : Rûhına Fâtiha
tarih : Fî 29 Zilhicce sene 1301.
Metin : 1. *Hüve'l-Bâkî*
2. *Dilerim bakmaya Rabbim yüzimin karasına*
3. *Merhem-i şefkat ura ma'siyetim yârasına*
4. *Kereminden ne kadar mücrim isem kesmem ümîd*
5. *Giremez kimse efendiyle kulun arasına*
6. *Hicaz Defterdârı Ahmed Mâcid*
7. *Efendinin vâlidesi merhûme*
8. *Şerîfe Hesnâ Hanımın rûhına*
9. *el-Fâtiha. Fî 29 Zilhicce sene 1301.*

Nu. 36

Cinsiyet : E
Mezar tipi : Pehleli
Baş taşı : Başlıklı, düz cepmeli, yatay kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi : Aziziyye fesli
Ayak taşı : -
Yazı türü : Ta'lik
Metin türü : Manzum ve mensur
Vezin : Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün

Süsleme : Boyun kısmında hilâl ve çiçekli kolye, omuzlarda üçlü stilize kıvrımlar

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma : Hüve'l-Bâkî
yakınma : -
dua sıfatı : Merhûm ve mağfûrun leh
lâkab : -
kimlik : Ömer, Hâssa-i Ordu-yı Hümâyûnunun İkinci Tal'a Taburının binbaşılığından emekli
unvan : Ağa
dua : *Rûz-ı mahşerde şefî' olsun şehîd-i Kerbelâ*
dua isteği : Rûhıçün li-llâhi'l-Fâtiha
tarikh : Fî 18 Cemâziyelevvel sene 1303
Metin : 1. Hüve'l-Bâkî

2. *Ol muhibb-i Âl-i Evlâd-ı Resûl-i Kibriyâ*
 3. *Eyleyüp teslîm-i rûh itdi yolunda cân fedâ*
 4. *Sâlik-i râh-ı hakikat mu'tekid dervîş idi*
 5. *Rûz-ı mahşerde şefî' olsun şehîd-i Kerbelâ*
 6. *Hâssa-i Ordu-yı Hümâyûnunun İkinci Tal'a*
 7. *Taburının binbaşılığından mütek'id*
 8. *Merhûm ve mağfûrun leh Ömer Ağanın*
 9. *rûhıçün li-llâhi'l-Fâtiha.*
 10. *Fî 18 Cemâziyelevvel sene 1303.*

Nu. 37

Cinsiyet : E
Mezar tipi : Pehleli
Baş taşı : Başlıksız, silindir sütun, yatay kartuşlu
Başlık tipi : - (Kabartma çelenk içinde sarıklı tarikat tacı)
Ayak taşı : Silindir sütun, süslemeli
Yazı türü : Celi sülüs
Metin türü : Manzum
Vezin : Fâilâtün fâilâtün fâilün
Süsleme : Baş taşının üst kısmında yaprak çelenk içinde sarıklı başlık kabartması, ayak taşında saksıdan çıkmış üç üzüm salkımlı geçmeli iki asma dalı.

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma : -
yakınma : -
dua sıfatı : -
lâkab : Ârif Efendi-zâde
kimlik : Halîl
unvan : -
dua : -
dua isteği : -
tarikh : Sene 1303. Senîh **tarikh** düşürmüş: "Gülşen-i 'adn oldı me'vâ-yı Halîl"
Metin : 1. *Bu sene Ârif Efendizâdeyi*
 2. *Semt-i ukbâya ecel kıldı rahîl*

3. Sâbi' [ü] 'ışrîn iken sinni henüz
4. Göçdi pek sâlih idi sırr-ı Halîl
5. Nâil-i feyz-i şehâdet kıldı Hakk
6. Çün Rûmdan getdi ol necl-i asîl
7. Bir zaman evvel mukarreblik ile
8. Hıdmet-i sultâne olmuşdı dahîl
9. Eylesün ihsân mehcûrînine
10. Müste'ân sabr-ı cemîl ecr-i hazîl
11. Fâl-i ğufrândır bu târihim Senîh
12. "Gülşen-i 'adn oldu me'vâ-yı Halîl".
13. Sene 1303.

Nu. 38

Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Pehleli
Baş taşı	: Başlıksız, alınlıklı, düz cepmeli, yükselen kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: - (Nu. 39 var!)
Yazı türü	: Ta'lik
Metin türü	: Manzum ve mensur
Vezin	: Mefâilün mefâilün feûlün
Süsleme	: Alınlıkta yaprak çelenk içinde kurdela çiçek buketi

METİN ÖĞELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî
yakınma	:
dua sıfatı	: Merhûme ve mağfûr[et]ün lehâ
lâkab	: -
kimlik	: Fâtımatü'z-Zehrâ, Tüccar Hacı Hüseyin Ef.nin haremi, Tarikat-i Şa'bâniyyeden
unvan	: Hanım
dua	: Beni afv eyle kudret ıssı Yezdân Ki ism-i a'zam nûr-ı Kur'ân
dua isteği	: Kabrim üzre gelen insân İde rûhuma Fâtiha ihsân Rûhiyçün ve kâffe-i ehl-i îmân ervâhlarıçün rızâen li-llâhi'l-Fâtiha.
tarih	: Fî Yevm-i Salı 17 Receb sene 1306.
Metin	: 1. Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî 2. Beni afv eyle kudret ıssı Yezdân 3. Ki ism-i a'zam-ı nûr-ı Kur'ân 4. Kabrim üzre gelen insân 5. İde rûhuma Fâtiha ihsân 6. Tüccârândan merhûm Hacı Hüseyin 7. Efendinin haremi Tarikat-i Şa'bâniyyeden 8. merhûme ve mağfûr[et]ün lehâ Fâtımatü'z-Zehrâ 9. Hanımın rûhiyçün ve kâffe-i ehl-i îmân 10. ervâhlarıçün rızâen li-llâhi'l-Fâtiha. 11. Fî Yevm-i Salı 17 Receb sene 1306.

Nu.	39
Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Pehleli
Baş taşı	: Başlıksız, alınlıklı, düz cepheli, yükselen kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: - (Nu. 38 var!)
Yazı türü	: Celi sülüs
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: Alınlıkta barok yaprak kompozisyonu

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî
yakınma	: -
dua sıfatı	: Merhûme ve mağfûretün lehâ el-muhtâc ilâ rahmeti Rabbihi'l-Ġafûr
lâkab	: -
kimlik	: Fâtumatü'z-Zehrâ
unvan	: Hanım
dua	: -
dua isteği	: .. ve kâffe-i ehl-i imanın ...
tarih	: ? (Betonlanmış!)
Metin	: 1. Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî 2. Etubbâ-yı Hazret-i Şehriyârîden 3. merhûm İhyâ Begîn halîlesi 4. merhûme ve mağfûretün lehâ 5. el-muhtâc ilâ rahmeti Rabbihi'l-Ġafûr 6. Fâtumatü'z-Zehrâ Hanımın 7. ve kâffe-i ehl-i îmânın 8. ... (Betonlanmış!)

Nu.	40
Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Toprak
Baş taşı	: Başlıklı, düz cepheli, yükselen kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi	: Azîziye fesli
Ayak taşı	: Dar uzun, düz cepheli, süslemesiz
Yazı türü	: Ta'lik
Metin türü	: Manzum ve mensur
Vezin	: Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün
Süsleme	: Baş taşında iki omuz arasında sarkıtılmış çiçekli, yapraklı ve hilalli kompozisyon

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Bâkî
yakınma	: -
dua sıfatı	: Merhûm ve mağfûrün leh
lâkab	: el-Hâc
kimlik	: Hüseyin, Asâkir-i şahâne miralayı
unvan	: Beğ
dua	: -
dua isteği	: Rûhiyçün rızâen li-llâhi Te'âle'l-Fâtiha

tarikh
Metin

*Kim gelüp kabrim ziyâret eyleyen ihvânımız
Okusunlar rûhum için "Kul hüva'llah" âyeti*
: ... Zilka'de sene 1306.
1. Hüve'l-Bâkî
2. E l çeküp bi'l-cümleden itdim
bak_ya rihleti
3. Terk idüp gerüye mâl-i temliki [vü] devleti
4. Kim gelüp kabrim ziyâret eyleyen
ihvânımız
5. Okusunlar rûhum için "Kul hüva'llâh"
âyeti
6. Asâkir-i şâhâne mîralaylarından
7. mütek_id merhûm ve mağfûrun leh
8. el-Hâc Hüseyin Beğîn rûhıçün
9. rızâen li-llâhi Te'âle'l-Fâtiha.
10. ... Zilka'de sene 1306.

Nu. 41

Cinsiyet

: K

Mezar tipi

: Ortası dairesel açık pehleli

Baş taşı

: Silindir sütun, yatay kartuşlu, süslemeli

Başlık tipi

: -

Ayak taşı

: Silindir sütun, süslemeli

Yazı türü

: Ta'lik

Metin türü

: Mensur

Süsleme

: Baş taşının ayağında kemerli yapraklar,
kitabe etrafında hafif kontür, tepede bir
bitki tomurcuğu; **Ayak taşı**nda ise farklı
olarak kitabe yerine oval yaprak çerçeve
içinde ay figürü bulunmaktadır

METİN ÖĞELERİ

Allah'ı anma

: Hüve'l-Bâkî

yakınma

: -

dua sıfatı

: -

lâkab

: -

kimlik

: Fâtıma Şefika, Ser-kurenâ Fuad Beğîn
kerîmesi ve Nizâmiye Muhasebat Dairesi
Dördüncü Şubesi Müdür Muavini Tevfik
Beğîn halîlesi

unvan

: Hanım

dua

: -

dua isteği

: Rûhıçün el-Fâtiha

tarikh

: Fî 10 Saferu'-Hayr sene 1309.

Metin

: **1.** Hüve'l-Bâkî
2. Ser-kurenâ-yı merhûm esbak
3. Fuâd Beğîn kerîmesi
4. ve Nizâmiye Muhâsebât
5. Dâiresi Dördüncü
6. Şu'besi Müdür Mu'âvini
7. Tevfik Beğîn halîlesi
8. Fâtıma Şefika Hanımın
9. rûhıçün el-Fâtiha.
10. Fî 10 Saferu'l-Hayr sene 1309.

Nu. 42

Cinsiyet : K
Mezar tipi : Pehleli (kırık parça)
Baş taşı : Başlıklı (kırık), aşağıya doğru daralan köşeleri kavisli dikdörtgen düz cepheli, yükselen kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi : (Kırık!)
Ayak taşı : -
Yazı türü : Ta'lik
Metin türü : Mensur
Süsleme : Kırık olan tepede muhtemelen yaprak çelenk içinde gül buketi, boyunda çiçek ve yapraktan kolye.

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma : Yâ Hû
yakınma : -
dua sıfatı : Merhûme ve mağfûretün lehâ
lâkab : -
kimlik : Hadice Lâ'l-şems, Üsküdar'da Kapudan Paşa Mah.nden, Padişahın kalfası ve Dîvân-ı Muhâsebât azası Hacı Ârif Beğın zevcesi, Padişahın yakınlarından Halil Beğın validesi
unvan : Hanım Efendi
dua : -
dua isteği : Rûhı şerîfiyçün li-llâhi'l-Fâtîha.
tarih : Fî Yevm-i Pazar 25 Cemâziyelevvel sene 1309.
Metin : **1.** Yâ Hû
2. Üsküdar'da Kapudan Paşa Mahallesinde
3. sâkin ve zât-ı hazret-i hulâfet-penâhînin
4. kalfalarından ve Dîvân-ı Muhâsebât
5. a'zâsından merhûm Hacı Ârif Beğın
6. zevcesi ve kurenâ-yı hazret-i şehriyârîden
7. merhûm Halil Beğın vâlidesi merhûme
8. ve mağfûretün lehâ Hadice La'l-şems
9. Hanım Efendinin rûh-ı şerîfiyçün
10. li-llâhi'l-Fâtîha.
 Fî Yevm-i Pazar 25 Cemâziyelevvel sene 1309.

Nu. 43

Cinsiyet : K
Mezar tipi : Bağımsız
Baş taşı : (Kırık 2 parça) Başlıksız, silindir sütun, yatay kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi : -
Ayak taşı : -
Yazı türü : Celî sülüs
Metin türü : Mensur
Süsleme : Ayak kısmında yapraklar, kitabe kısmı hafif kontürlü, tepede bir bitki tomurcuğu.

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî
yakınma	: -
dua sıfatı	: Merhûme ve mağfûr[et]ün lehâ
lâkab	: -
kimlik	: Fâtıma, Kabzımal Hacı Mehemmed Ef.nin haremi
unvan	: Hanım
dua	: -
dua isteği	: ... ve kâffe-i ehl-i imanın ervâhları için li-llâhi'l-Fâtiha
tarih	: Sene [13]13.
Metin	: 1. Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî 2. Müteveffâ Kabzımal Hacı 3. Mehemmed Efendi merhûmun 4. haremi merhûme ve mağfûr[et]ün lehâ 5. Fâtıma Hanımın ve kâffe-i 6. ehl-i îmânın ervâhları 7. için li-llâhi'l-Fâtiha. 8. sene [13]13.

Nu. 44

Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Bağımsız
Baş taşı	: (Kırık, 3 parça) Başlıksız, silindirik sütun, yatay kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Celî sülûs
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: Nu. 43 gibi

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî
yakınma	: -
dua sıfatı	: -
lâkab	: Kabzımal, Hacı
kimlik	: Mehemmed, Tarikat-i Aliyye-i Şa'bâniyyeden
unvan	: Efendi
dua	: -
dua isteği	: Rûhıyçün ve kâffe-i ehl-i îmân ervâhıyçün rızâen li-llâhi Te'âlâ Fâtiha
tarih	: Fî 19 Ramazan sene 1317
Metin	: 1. Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî 2. Tarikat-i 'Aliyye-i Şa'bâniyyeden 3. Kabzımal Hacı Mehemmed 4. Efendinin rûhıyçün 5. ve kâffe-i ehl-i îmân 6. ervâhıyçün rızâen li-llâhi 7. Te'âlâ Fâtiha. 8. Fî 19 Ramazan sene 1317.

Nu. 45

Cinsiyet	: E
Mezar tipi	: Çerçeveli
Baş taşı	: (Tepesi kırık) Aşağıya doğru daralan dikdörtgen, düz cepheli, yatay kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi	: -
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Rik'a
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: Üstte köşelerde süsleme

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Hayy
yakınma	: -
dua sıfatı	: Merhûm
lâkab	: Hacı Hafız
kimlik	: Mustafa, Galatalı Tatar Ağası-zâde
unvan	: Efendi
dua	: -
dua isteği	: Senden bir Fâtiha niyaz eyler.
tarih	: 4 Cemâziyelevvel 1334.
Metin	: 1. Hüve'l-Hayy 2. Zâir 3. Şu kabr-i pür-sükûnda yatan zât ârif 4. bi-llâh Şeyh Mustafa Enver Efendi Hazretlerinin 5. mürîd-i ferîdi Galatalı Tatar Ağası-zâde 6. Hacı Hafız Mustafa Efendidir. Merhum 7. altmış sekizine bâliğ olan bütün hayatını 8. tâât-ı ilâhiyye ve tasarruf-ı sübhâniyye ile imrâr 9. ve 4 Cemâziyelevvel 1334 tarihinde 10. ûh-ı pür-fütûhını salât-ı zuhrî îfâ 11. esnâsında Allahına teslim eylemiştir 12. Senden bir Fâtiha niyâz eyler.

Nu. 46

Cinsiyet	: Eç
Mezar tipi	: Ortası açık pehleli
Baş taşı	: Başlıklı, düz cepheli, yükselen kartuşlu
Başlık tipi	: Azîziye fesli
Ayak taşı	: Küçük beşgen, süslemesiz
Yazı türü	: Ta'lik
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: Hüve'l-Bâkî
yakınma	: -
dua sıfatı	: -
lâkab	: Seyyid
kimlik	: Abdurrahman, Kibâr-ı Evliyaullah

unvan	: Seyyid Ya'kub Hanın mahdumu
dua	: Efendi
dua isteği	: -
tarih	: Rûhına Fâtiha
Metin	: Fî 16 Ramazan sene 1336
	: 1. Hüve'l-Bâkî
	: 2. Kibâr-ı evliyâullahdan
	: 3. merhûm Seyyid Ya'kûb
	: 4. Hânın mahdûmı olup
	: 5. kırk dokuz yaşında
	: 6. irtihâl-i dâr-ı cinân eyleyen
	: 7. Seyyid Abdurrahman
	: 8. Efendinin rûhına Fâtiha.
	: 9. Fî 16 Ramazan sene 1336.

Nu.	47
Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Bağımsız
Baş taşı	: (Baş ve ayak kısmı kırık) Düz cepheli, yatay kartuşlu
Başlık tipi	: ?
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Sülüs
Metin türü	: Mensur
Süsleme	: -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma	: -
yakınma	: -
dua sıfatı	: Merhûme ve mağfûr[et]ün lehâ
lâkab	: -
kimlik	: Şerife Lebibe
unvan	: Hatun
dua	: -
dua isteği	: Rûhıçün el-Fâtiha
tarih	: -
Metin	: 1. (Kırk!) kerîme(si) ve el-Hâc İbrahim Ağa
	: 2. merhûmun halîlesi merhûme
	: 3. ve mağfûr[et]ün lehâ Şerife Lebibe
	: 4. Hatun rûhıçün el-Fâtiha
	: 5. (Kırk!)

Nu.	48
Cinsiyet	: K
Mezar tipi	: Bağımsız
Baş taşı	: (Kırık) (Başlıklı ?), düz cepheli, yükselen kartuşlu
Başlık tipi	: (Kırık) Muhtemelen çiçek buketi kompozisyonu
Ayak taşı	: -
Yazı türü	: Ta'lik
Metin türü	: Manzum
Vezin	: Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün

Süsleme : ?

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma : -
 yakınma : Âh mine'l-mevt
 dua sıfatı : -
 lâkab : -
 kimlik : Âyişe Siddîka
 unvan : -
 dua : -
 dua isteği : ?
 tarih : ?
 Metin : 1. Âh mine'l-mevt
 2. Mîr Nâzım mâder-i pâkîze-i nîgû-hısâl
 3. Ya'nî kim bu muhsına Âyişe-i Siddîka nâm
 4. Bir aîfe pâk-gevher hûb-sîret idi kim
 5. İsmet-i rif'atle bulmuşdı cihânda ihtirâm
 6. (Kırık!)

Nu. 49

Cinsiyet : K
 Mezar tipi : Bağımsız
 Baş taşı : Başlıklı (kırık), düz cepheli, yatay kartuşlu
 Başlık tipi : ? (Kırık)
 Ayak taşı : -
 Yazı türü : Sülüs
 Metin türü : Mensur
 Süsleme : -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma : -
 yakınma : -
 dua sıfatı : Merhûme
 lâkab : -
 kimlik : Hanefiyye
 unvan : Kadın
 dua : -
 dua isteği : Rûhına Fâtiha
 tarih : ? (Kırık)
 Metin : 1. Merhûme
 2. Hanefiyye Kadın
 3. rûhına Fâtiha
 4. (Kırık!)

Nu. 50

Cinsiyet : K
 Mezar tipi : Bağımsız
 Baş taşı : (Kırık parça) Alınlıklı, düz cepheli, yükselen kartuşlu, süslemeli
 Başlık tipi : Çiçek buketi alınlıklı
 Ayak taşı : -
 Yazı türü : Ta'lik
 Metin türü : Mensur

Süsleme : Ahnlıkta yapraklı, çiçekli kaba işçilikli bir kompozisyon

METİN ÖĞELERİ

Allah'ı anma : Hüve'l-Bâkî
yakınma : -
dua sıfatı : ?
lâkab : ?
kimlik : ? , Mehmed İzzet Ef.(nin zevcesi ?)
unvan : ?
dua : ?
dua isteği : ?
tarih : ?
Metin : 1. *Hüve'l-Bâkî*
 2. *Merhûm Mehmed İzzet Efendi*
 3. *firdevsi (Kırık!)*

Nu. 51

Cinsiyet : Eç
Mezar tipi : Bağımsız
Baş taşı : (Kırık parça) Düz cepheli, yatay kartuşlu
Başlık tipi : ?
Ayak taşı : -
Yazı türü : Sülüs
Metin türü : Manzum ve mensur
Vezin :
Süsleme : -

METİN ÖĞELERİ

Allah'ı anma : ?
yakınma :
dua sıfatı : Merh[um]
lâkab : ?
kimlik : ? , ...mcı Emîn Ağanın mahdumu
unvan : ?
dua : ?
dua isteği : ?
tarih : ?
Metin : 1. *(Kırık!) Nûr... nîz aldırđım*
 2. *El(?) beni yakdı firkat nârına (?)*
 3. *mcı Emîn Ağanın*
 4. *mahdûmu merh[ûm] (Kırık!)*

Nu. 52

Cinsiyet : Kç
Mezar tipi : Bağımsız
Baş taşı : (Kırık parça) Başlıklı (kırık), düz cepheli, yatay kartuşlu, süslemeli
Başlık tipi : (Kırık) Muhtemelen yassı takkeli
Ayak taşı : -
Yazı türü : Sülüs
Metin türü : Manzum ve mensur
Vezin : Mefâilün mefâilün mefâilün

Süsleme : Alınlıkta barok süsleme, boyunda kolye

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma : Hüve'l-Bâkî
yakınma :*l idim uçdum yuvadan*
Vebâ geldi ayırdı beni anadan
dua sıfatı : ?
lâkab : ?
kimlik : ?, Müderris ...llah Ef.nin kerîmesi
unvan : ?
dua : ?
dua isteği : ?
tarih : ?
Metin : **1.** *Hüve'l-Bâkî*
2.*l idim uçdum yuvadan*
3. *Vebâ geldi ayırdı beni anadan*
4. *Müderrisîn-i kirâmdan merhûm*
5.*llah Efendinin kerîmesi*
6. *(Kırık!)*

Nu. 53

Cinsiyet : Eç
Mezar tipi : Bağımsız
Baş taşı : Başlıklı (kırık), düz cepheli, yatay kartuşlu
Başlık tipi : (Kırık)
Ayak taşı : -
Yazı türü : Sülüs
Metin türü : Mensur
Veze :
Süsleme : -

METİN ÖGELERİ

Allah'ı anma : -
yakınma : -
dua sıfatı : ?
lâkab : ?
kimlik : ?,k Ağası ...
unvan : -
dua : ?
dua isteği : ?
tarih : ?
Metin : **1.** *(Kırık!) ...[dün]yâsına doymayan*
2. *[ümî]dine ırmeyen*
3.*k Ağası*
4. *(Kırık!)*

Nu. 54

Cinsiyet : Kç
Mezar tipi : Bağımsız
Baş taşı : (Kırık parça) Başlıklı (kırık), düz cephe,
yatay kartuşlu
Başlık tipi : ?
Ayak taşı : -

Yazı türü : Celî sülüs
Metin türü : Mensur (?)
Süsleme : -

METİN ÖĞELERİ

Allah'ı anma : Hüve'l-Bâkî
yakınma : -
dua sıfatı : ?
lâkab : ?
kimlik : ?
unvan : ?
dua : ?
dua isteği : ?
tarih : ?
Metin : **1.** Hüve'l-Bâkî
2. Bu bâğ-ısnde bir ğonce
3. Adı ecel (Kırık!)

Nu. 55

Cinsiyet : E
Mezar tipi : Bağımsız
Baş taşı : (Kırık parça) Başlıklı (kırık), düz cepmeli,
yatay kartuşlu
Başlık tipi : ? (Kırık)
Ayak taşı : -
Yazı türü : Celî sülüs
Metin türü : Mensur
Süsleme : -

METİN ÖĞELERİ

Allah'ı anma : Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
yakınma : -
dua sıfatı : (Mer)hum ve mağfur
lâkab : ?
kimlik : ?
unvan : ?
dua : ?
dua isteği : ?
tarih : ?
Metin : **1.** Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
2. ... (Kırık!) (Mer)hûm ve mağfûr
3. (Kırık!)

Nu. 56

Cinsiyet : ?
Mezar tipi : Bağımsız
Baş taşı : (Kırık parça) Düz cepmeli, yatay kartuşlu,
süslemeli
Başlık tipi : ?
Ayak taşı : -
Yazı türü : Celî ta'lik
Metin türü : Mensur
Süsleme : Alınlıkta barok çiçek ve yapraklar

METİN ÖĞELERİ

Allah'ı anma	: [Hüve'l]-Bâkî
yakınma	: -
dua sıfatı	: ?
lâkab	: ?
kimlik	: ?
unvan	: ?
dua	: ?
dua isteği	: ?
tarih	: ?
Metin	: 1. (Kırk!) [Hüve'l]-Bâkî 2.[Hümâ]yûn emîni (Kırk!)

DİPNOTLAR

- ¹ Sokağın adının tekkenin adından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Ancak ne hikmetse Hüseyin'in Hasan'a dönüştüğü görülmektedir. Aslında sokağın adı eskiden Nalçacı Halil imiş, 1976'larda ise Hunnabî (!) adını taşımaktaymış, daha sonra güyâ aslına döndürülerek bu hale gelmiş (İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, I, İstanbul 1976, s. 237).
- ² BOA, C.EV., 522/26356 (29 B 1268).
- ³ Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, II, Matbaa-i Âmire 1281, s. 215.
- ⁴ Üsküdar Selim Ağa Ktp., Tomar nr.122'den nakleden Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, İstanbul 2001, s. 285.
- ⁵ Ayvansarayî, *a.g.e.*, II, s. 215.
- ⁶ Zâkir Şükrî Efendi, *Die Istanbuler Derwisch-Konvente und Ihre Scheiche (Mecmû'a-i Tekâyâ)*, nşr. M. Sehan Tayşi - K. Kreiser, Freiburg 1980, s. 26.
- ⁷ BOA, C.EV., 583/29439 (29 M 1195), 117/5827 (11 M 1208), 28/1352 (19 R 1211), 49/2434 (1 C 1217), 159/7947 (3 Ca 1218), 141/7043 (13 R 1219), 284/14484 (3 N 1232).
- ⁸ BOA, C.EV., 438/22156 (23 Ca 1174).
- ⁹ Jacques Pervititch, *Sigorta Haritalarında İstanbul*, Proje koordinatörleri: Seden Ersoy, Çağatay Anadol, İstanbul 2003.
- ¹⁰ M. Baha Tanman, "Nalçacı Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1994, s. 42.
- ¹¹ Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, İstanbul 1976, s. 237; II, İstanbul 1977, s. 372-373.
- ¹² Melâmî-Hamzavilik hk. bkz: Sadi S. Kucur, "Üsküdar Yeni Valide Camii Haziresi Mezartaşları", *Üsküdar Sempozyumu IV 3-5 Kasım 2006 Bildiriler*, ed. Coşkun Yılmaz, I, İstanbul 2007, s. 226.
- ¹³ Haskan, *a.g.e.*, I, s. 286. Haskan'ın mevcut olmadığını zikrettiği bu şahide şimdi hazirededir. Tadilat sırasında toprak altından çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yazar Şeyh Hüseyin Efendinin adını İbrahim olarak vermektedir ve vefat tarihinin bilinmediğinden bahsetmektedir.
- ¹⁴ BOA, *Kepeci*, Nu. 6290/1, s. 260 (Burada Şeyh Mustafa (Enver) Efendinin doğum tarihi 1243 olarak verilmektedir); BOA, *CE*, Nu. 20737.
- ¹⁵ Haskan, *a.g.e.*, I, s. 287.
- ¹⁶ Bkz: Yaşar Nuri Öztürk, *Son Devir Türk Tasavvufu ve Bosnalı Muhammed Tefrik Halveti*, İstanbul 1991².
- ¹⁷ *A.g.e.*, s. 56-58; Tanman, *a.g.m.*, s. 41.
- ¹⁸ Haskan, *a.g.e.*, I, s. 287.
- ¹⁹ Haskan, *a.g.e.*, I, s. 287. Vefat tarihini 19 Ocak 1949 olarak vermekte ve Eyüp'te medfun bulunduğunu zikretmektedir.
- ²⁰ Zâkir Şükrî Efendi, *a.g.e.*, s. 26-27.
- ²¹ BOA, *Y.EE*, Dosya nr. 149, Gömlek nr. 88.
- ²² Bkz: İsmail Yakıt, *Türk-İslâm Kültüründe Ebcad Hesabı ve Tarih Düşürme*, İstanbul 2003².

Nesiller Boyu Üsküdarlı Bir Şeyhülişlâm Ailesi: Pirizâdeler

DOÇ. DR. TAHSİN ÖZCAN

İstanbul Üniversitesi

Osmanlı kurumları arasında şeyhülişlâmın müstesna bir yeri vardır. Eğitim kurumlarının ve adli mekanizmaların içinde bulunduğu ilmiye hiyerarşisinin zirvesini oluşturan bu makamda ilk şeyhülişlâm olarak kabul edilen Molla Fenari (ö.834/1431)'den son şeyhülişlâm Mehmed Nuri Medenî Efendi (ö.1927)'ye kadar 129 şeyhülişlâm görev yapmıştır. Bu şeyhülişlâmlar arasında isimleri hemen akla gelen Molla Hüsrev, İbn Kemal, Ebüssuûd Efendi gibi çok sayıda değerli ilim adamı da yer almaktadır.

Bilindiği gibi, Osmanlı devlet yönetiminde görev almak ve yükselebilmek için ehil olma şartı aranmaktaydı. Ancak, pratikte çiftçilik, zenaatlar, sipahilik gibi birtakım meslek ve meşgalelerin daha çok babadan oğula geçtiği de bir vakıdır. İلميye mensupları arasında da diğer alanlarda olduğu kadar belirgin olmasa da bunun bir ölçüde cari olduğu ve ulema ailelerinin çocuklarının akranlarına göre nispeten daha iyi yetişme imkânına ve uygun bir sosyal çevreye sahip oldukları için daha kolay yükselebildikleri görülmektedir. Bu durum zaman zaman abartılı bir hal alarak ve birtakım istismarlara da yol açarak "beşik uleması" tabirinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bu açıdan Osmanlı tarihi boyunca ilmiye mensupları incelendiğinde, özellikle önemli kadılıklar, kazaskerlik ve şeyhülişlâmlık gibi makamlarda görev yapanlar arasında belli ailelerin ön plana çıktıklarını görmekteyiz. Bu çerçevede Çivizâdeler, Ebüssuûdzâdeler, Kadızâdeler, Bostanzâdeler, Hoca Sadettinzâdeler, Hocazâdeler, Paşmakçızâdeler, Mirzazâdeler, Feyzullah Efendizâdeler, Dürrişâdeler, Mekkizâdeler, Meşrebzâdeler ve benzeri şekillerde mensup buldukları ailelerin isimleriyle anılan çok sayıda kişinin görev yaptıklarına şahit oluyoruz. Bunlar arasında tebliğimizin konusunu teşkil eden Pîrîzâde ailesi de önemli bir yer tutmaktadır. Çok sayıda ilim adamı ve bürokrat çıkaran bu aileden yetişen

üç kişi de ilmiye teşkilatı içinde çeşitli görevler yaparak şeyhülislâmlık makamına kadar yükselmiş ve kendi dönemlerinde önemli vazifeler üstlenmişlerdir. Bu tebliğde aileye mensup üç şeyhülislâmın hayat hikâyeleri çerçevesinde ailenin tanıtımı ve hizmetleri anlatılmaktadır.

Aileye ismini veren kişi Dergâh-ı Âlî Yeniçeri Ağalarından Pîrî Ağa'dır. Pîrî Ağa'nın kimliği ve hayatı hakkında ne yazık ki herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Dânişmend devşirme kökenli olduğunu ve milliyetinin bilinmediğini kaydederse¹ de bu yorumun ne kadar isabetli olduğu tartışmaya açıktır. Pîrî Ağa'nın vefatından sonra Üsküdü'da Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildiği anlaşılmaktadır. Mezarı daha sonra yanına defnedilen diğer aile fertlerine ait mezarlarla birlikte bir aile kabristanına dönüşmüştür.

Ailenin yetiştirdiği ilk şeyhülislâm babasına nispetle Pîriâğaoğlu olarak da bilinen Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'dir (ö. 1162/1749). 1085/1674 yılının başlarında İstanbul'da doğan Mehmed Sâhib Efendi 10 yaşında Kur'an-ı Kerim'i okumayı öğrenmiş ve devrinin önde gelen alimlerinden ders alarak yetişmiştir. Bir süre Şeyhülislâm Mirzâzâde Efendi'nin hizmetinde bulunmuş, 1106/1695'de Sultan II. Mustafa'nın cülusu esnasında mülâzemetine nail olmuş ve bir süre de Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin kitapçılık hizmetini yapmıştır.

Feyzullah Efendi'nin tavsiyesiyle Sadrazam Daltaban Mustafa Paşa'ya ve daha sonra Râmî Paşa'ya imamlık yapan Mehmed Sâhib Efendi 1113/1701'de müderrisliğe başlamıştır. Sırasıyla İbrahim Ağa Medresesi Dârülhadîsi, Halil Paşa Medresesi, Abdullah Ağa Medresesi, Hafız Paşa ve Koca Mustafa Paşa medreseleri, Haydar Paşa, Kılıç Ali Paşa, Kalenderhane medreseleri ve son olarak da Şehzade Medresesi'nde müderrislik yapmıştır.

1127/1715'de Evkâf-ı Haremeyn müfettişliğine getirilen Mehmed Sâhib Efendi bu arada Süleymaniye Dârülhadîsi'nde reîsü'l-müderrisîn ünvanını almıştır. Bir süre Mahmud Paşa Mahkemesi'nde nâiblik görevini yürüttükten sonra 1135/1722-1723'de Selanik kadısı olmuş, daha sonra Yenişehir Fenâr kazası kadılığına nakledilmiştir.

I. Mahmud döneminde 1140/1727-1728'de ikinci sultan imamlığına ve şehzade hocalığına getirilen Mehmed Sâhib Efendi Bursa pâyesi aldıktan sonra 1142/1729-1730'da fiilen Bursa kadılığına tayin edilmiştir. Ardından aynı yıl içinde Mekke payesi almış, 1143/1731-1732'de Arabzâde Abdurrahman Efendi'nin yerine birinci sultan imamlığına getirilmiştir. Ayrıca İstanbul kadılığı da kendisine verilerek Anadolu payesi almış ve 1146/1733'te fiilen Anadolu kazaskerliğine getirilmiştir. 1149/1736-1737'de Rumeli payesi alan Mehmed Sâhib Efendi 1150/1737'de de Rumeli kazaskeri olmuştur. Şevval 1151/Ocak 1739'da azledildikten sonra Muharrem 1156/Şubat 1743'te tekrar Rumeli kazaskerliğine getirilmiştir.

30 Muharrem 1158/4 Mart 1745 tarihinde vefat eden Feyzullahefendizâde Seyyid Mustafa Efendi yerine şeyhülislâmlığa tayin edilen Mehmed Sâhib Efendi bir yıl bir ay kadar şeyhülislâmlık yaptıktan sonra hastalığı nedeniyle 13 Rabiulevvel 1159/5 Nisan 1746'da bu görevden ayrılarak Beşiktaş'taki yalısına çekilmiştir. Şemdanizade müellifine göre azil sebebi İstanbul kadılığına getirdiği öğ-

lu Osman Sâhib Efendi'nin uygunsuz davranışlarıdır. ²

Hac yapmak niyetiyle aynı yıl oğluyula birlikte Üsküdar'dan hareket etmiş, hac dönüşünde ise Gelibolu'da ikamet etmesi uygun görülmüş, daha sonra Tekfurdağı'nda ikametine müsaade edilmiş ve ancak birkaç ay sonra Üsküdar'daki evine dönmesine izin verilmiştir. Kısa bir süre sonra, 9 Recep 1162/25 Haziran 1749 Salı günü Üsküdar'da Balaban İskeleyi civarında bulunan ve Yılanlı Yalı olarak bilinen yalısında vefat etmiştir. Cenaze namazı ertesi gün Üsküdar'daki Vâlîde Sultan Camii'inde kılındıktan sonra Karacaahmet Mezarlığı'nda bulunan babasının mezarının yanına defnedilmiştir. Mezar yeri Çiçekçi mevkiinde Seli-miye Dergahı karşısında ve 8. adanın ortalarında yer almaktadır.

Mehmed Sahib Efendi güzel konuşması ile şöhret bulmuştur. Muhtelif ilimlerde birikimi olan ilim ve fazilet sahibi bir kişiydi. Bir süre İstanbul'da kurulan Müteferrika Matbaası'nda görev yaparak basılan kitapların tashih işleriyle de meşgul olmuştur. Bu dönemde Osmanlı devlet adamları ile ulema arasında gündeme gelerek tartışma konusu olan Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabul edilip edilemeyeceği konusunda Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin de görüşünün alındığı tarihi kaynaklarda anlatılmaktadır.³

Yeni buluşlara meraklı olan Mehmed Sâhib Efendi Üsküdar'da kurulan Hende-sehâne'nin ilk hocası Yenişehir Müftüsüzâde Mehmet Sait Efendi'nin icad ettiği ve iki cisim arasındaki mesafeyi uzaktan ölçmeye yarayan Rub-i müceyyib-i zül-kavseyn adlı aleti inceleyerek doğrudan Sultan Mahmud'a takdim etmiştir. Padişahın da teşvikiyle alet düzeltilerek geliştirilmiş ve bir üçgenin bir kenarı ile iki açısı bilindiğinde diğer açıları ve kenarları da bulunabilecek şekilde kullanılır hale getirilmiştir.⁴

İlim adamlarına verdiği destek ve teşviklerin yanında bizzat kendisi de önemli eserler vermiş olan Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi, diğer eserlerinin yanında İbn Haldun'un Mukaddime'sinin ilk Türkçe çevirisini yaparak bu alanda önemli bir hizmeti gerçekleştirmiştir. Türkçe'ye ilk defa 1730'da Pîrîzâde tarafından *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn* adıyla yapılan çeviride eserin ancak başından itibaren beşinci faslın sonuna kadar olan kısmı tercüme edilebilmiştir. Bu çevirinin ilk baskısı Mısır Hidivi'nin isteği üzerine 1274/1858'de Bulak'ta (Matbaa-i Âmire) büyük boy bir cilt olarak yapılmıştır. Bu baskıda Pîrîzâde'nin çevirdiği ilk beş fasla ilaveten yarım kalmış olan altıncı faslın çevirisi de tamamlanmış ve kalan kısımlar da Arapça olarak ilave edilmiştir. Bir yıl sonra 1275/1859'da Bulak'da yeniden yayınlanan eser aynı yıl İstanbul'da da iki cilt halinde basılmıştır. Ancak, İstanbul'da yapılan baskıda çevirinin sadece ilk beş faslı yer almış, Pîrîzâde'nin tercüme etmediği sonraki kısımlar konulmamıştır. Çevirinin Kahire (Bulak) baskısı hatalı bulunarak İstanbul baskısı torunlarından Şeyhülislâm Mehmed Sâhib Molla'nın elinde bulunan ve mütercim bizzat hazırladığı bir nüshadan yapılmıştır.⁵ Daha sonra Ahmet Cevdet Paşa altıncı faslı tekrar tercüme etmiş, çevirinin bu kısmı Pîrîzâde'nin çevirisine ilaveten üçüncü cilt olarak 1277/1860'da İstanbul'da yayınlanmıştır.

Pîrîzâde tercüme yapmanın yanında zaman zaman geniş açıklamalara da yer verdiği için İbn Haldun'u tefsir ettiği değerlendirilmesi yapılmakta, yapılan ilave

ve izahlar nedeniyle kimileri çevirinin eserin aslından daha kıymetli olduğu şeklinde değerlendirmeler yaparken kimileri de yapılan ilave ve izahları eleştirmektedir. Özellikle giriş kısmında ilmin kısımları ve tarih ilminin diğer ilimler arasındaki yeri hakkında verdiği bilgiler son derece kıymetlidir.⁶

Şeyhülislâmların aynı zamanda şiir ile meşgul olmaları ve bir çok şeyhülislâmın aynı zamanda divan sahibi olması dikkat çekicidir. Pirizade Mehmed Sâhib Efendi'nin de bu geleneğe uygun şekilde bir *Müretteb Dîvân*'ının bulunduğunu görüyoruz. Şairliği ilmi şahsiyetinin gölgesinde kalmakla birlikte üç dilde, yani Türkçe, Arapça ve Farsça şiir yazabildiği görülen Pîrîzâde'nin sade bir dille yazdığı şiirleri daha çok ahlaki ve dini-tasavvufi konularla ilgili nasihatlerden oluşmaktadır. Şiirlerinde Sâhib mahlasını kullanan Mehmed Sâhib Efendi'nin *Dîvân*'ı iki ayrı teze konu olmuştur.⁷

Pîrîzâde'nin bir diğer eseri de *Risâle alâ bahs min ebhâsi'l-Lum'a fî milki'l-mut'a* isimli risalesidir. Eser muhtemelen Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabulü konusundaki tartışmaların etkisiyle gündeme gelen mut'a nikahına dairdir. Haneî fakihlerinden Hâmid b. Ali b. İbrahim ed-Dîmaşkî'nin (ö. 1171/1758) yazdığı ve temel kaynaklara müracaatla mut'a nikahını konu edinen risalesindeki hatalarına işaret etmek için kaleme alınmıştır. Risale Saffet Köse tarafından tespit edilen tek nüshası esas alınarak makale şeklinde neşredilmiştir.⁸

Pîrîzâde'nin kaleme aldığı *Kitabü's-Siyâse* isimli risalede ise, Kâtip Çelebi'nin *Düstûrü'l-amel li'islâhi'l-halel* isimli eseri esas alınarak ve İbn Haldun ile Makrîzî ve Kâtip Çelebi'nin görüşlerinden de istifade ile devlet yönetimine dair ahlâkî, sosyal ve siyasi konularda nasihatlerde bulunmaktadır.⁹

Kaynaklarda Pîrîzâde'nin zikredilenlerin dışında da bazı kitaplara talikat ve haşiyelerinin bulunduğu, ayrıca Arapça, Farsça ve Türkçe kaleme alınmış şiir ve nesirlerinin olduğu kaydedilmekte, bazı eserler de sehven ona nispet edilmektedir.¹⁰

Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin hayratı olup olmadığına dair kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır. Sadece Şehzadebaşı'nda Kuyucu Murat Paşa Türbesi ile Medresesi'nin karşısında yer alan ve 1958'de yıktırılan Camcı Ali Çelebi Mescidi'ni minber koyarak cami haline getirdiği şeklinde bir hayratından bahsedilmektedir.¹¹

Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'den sonra oğlu Osman Sâhib Efendi'nin kızı vâsıtasıyla devam eden ve Pîrîzâde diye bilinen neslinden devletin önemli kademelerinde hizmet veren önemli şahsiyetler yetişmiştir. Bunlardan aşağıda anlatılan oğlu Pîrîzâde Osman Sâhib Efendi ile kız tarafından torununun torunu olan Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi (Molla) şeyhülislâmlık makamına kadar yükselmişler, Mehmed Sâhib Efendi (Molla)'nın babası Pîrîzâde İsmet İbrahim Bey de Anadolu kazaskerliği ve Meclis-i Maârif reisliği yapmıştır.

Ailenin yetiştirdiği ikinci şeyhülislâm ve Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin oğlu olan Pîrîzâde Osman Sâhib Efendi (ö. 1183/1770) 1122/1710-1711 yılında İstanbul'da doğmuştur. Tahsilini tamamladıktan sonra Sultan I. Mahmud döneminde 20 yaşında iken 1142/1729-1730'da müderris olan Osman Sâhib Efendi ilmiye geleneklerine uygun şekilde bir süre farklı medreselerde ders verdikten

sonra 1151/1738-1739'da kadılığa başlamıştır. 1157/1744-1745'te Mekke pâyesini almış, 1158/1745-1746'da babasının şeyhülislâmlığı sırasında İstanbul kadılığına getirilmiş, ancak bu pâyeyi almamış olduğundan iki ay sonra görevden alınmıştır. Şem'dânîzâde bu hadiseden bahsederken Osman Sâhib Efendi'nin marifet erbabı olduğunu ancak mirasyedi tavırları ve sefahatine dair söylentiler nedeniyle babasıyla birlikte azledildiğini ve Mekke'ye gönderildiğini kaydeder.¹²

1165/1752'de Anadolu kazaskerliğine tayin edilen Osman Sâhib Efendi, 1169/1755'te Şeyhülislâm Dürrîzâde Feyzullah Efendi'nin tavsiyesi ile III. Osman'ın birinci imamlığına getirilmiş, birkaç ay görev yaptıktan sonra aynı yıl Rumeli kazaskerliğine tayin edilmiştir.

Koca Râğıp Paşa'nın sadâretinde Danimarka elçiliği ile uzun bir süredir sürdürülen ticaret anlaşmasının müzakerelerini Danimarka lehine sonuçlandırmasından sonra rakip devletler tarafından hakkında Danimarka elçisinden yüz kese rüşvet aldığı şeklinde suçlamalar yöneltilmiş, bunun üzerine 1170/1756'da Rumeli kazaskerliği ile birlikte İmâm-ı Sultânîlikten alınarak Gelibolu'ya sürgün edilmiştir. Daha sonra Bursa'ya nakledilen Osman Sâhib Efendi, III. Mustafa'nın kızı Şâh Sultan'ın doğumu nedeniyle çıkarılan af üzerine İstanbul'a dönmüştür. Osman Sâhib Efendi, 1175/Mart 1762'de ikinci ve 1179/1765'te üçüncü defa Rumeli kazaskeri olmuş ve bir yıllık süresini tamamladıktan sonra istifa ederek inzivaya çekilmiştir. Lehistan meselesi nedeniyle Sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa ve Şeyhülislâm Veliyyüddîn Efendi'ye muhalefet ederek Ruslarla savaş yapılmasını savunmuştur. Savaşa karşı çıkan Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın azli ve Rus elçisinin Yedikule'de hapsedilmesinde rol oynamış ve Veliyyüddîn Efendi'nin vefatı üzerine 4 (veya 14) Cemaziyelâhir 1182/16 (veya 26) Ekim 1768'de şeyhülislâmlığa getirilmiştir.¹³ Ancak Sultan III. Mustafa döneminde gerçekleştirilen Rusya seferleri esnasında ülkenin içine düştüğü felaketler ve Osmanlı-Rus savaşının bozgunla neticelenmesi nedeniyle ağır bir üzüntüye kapılarak rahatsızlanmış ve şeyhülislâmlık makamında iken 5 veya 6 Zilkade 1183/2 veya 3 Mart 1770 tarihinde vefat etmiştir. Bursalı Mehmed Tahir vefat tarihini 1184/1771 olarak verir. Sultan III. Mustafa dönemine tesadüf eden şeyhülislâmlığı 16 aydan birkaç gün fazla sürmüştür.

Cenazesi Aksaray'da Murad Paşa Camii haziresinde eski sadrazamlardan Kara Davud Paşa'nın kabri civarına defnedilmiştir. Ancak 1917'de Aksaray Caddesi açılırken, o dönemde Evkâf Nazırı Vekili olan torunlarından İbrahim Hayrullah Bey tarafından kemiklerinin Üsküdar'daki Selimiye Tekkesi karşısında bulunan aile mezarlığına taşındığı anlaşılmaktadır. Mezarı nakledilirken mezar taşının burada kalması nedeniyle bazı kaynaklar mezarının Murat Paşa Camii haziresinde bulunduğu bilgisini verirler.

Osman Sâhib Efendi'nin âlim, fâzıl, söz ve kalem sahibi güzel konuşan bir kişi olduğu, hem nazım hem de nesir de akranları arasında öne geçtiği anlatılır. Aynı zamanda babası gibi bir divan şairi olan Osman Sâhib Efendi de Sâhib mahlası ile şiirler yazmış ve bazı hadiselerle tarih düşürmüştür. Ancak aynı mahlası kullandıkları için şiirlerinin babasının şiirleri ile karıştırılmış olması da muhte-

D'Ohsson'un çizimiyle Osmanlıda bir şeyhülislam tören giysileriyle (*Tableau General*, II, Paris 1790)

meldir. Ayrıca hat sanatına da meraklı olan Osman Sâhib Efendi, Kâtibzâde Refî Efendi'den ta'lik yazısını öğrenmiştir. Hayır sahibi bir zat olan Osman Sâhib Efendi, Üsküdar'da aileye ait Yılanlı Yalı olarak bilinen yalının arkasında Balaban İskelesi'nin başında babası adına bir çeşme yaptırmıştır. Şemsipaşa Caddesi üzerinde bulunan bu çeşme 1955 yılında yıktırılmıştır.¹⁴

Osman Sâhib Efendi'nin erkek evladı olmamış, aile Osman Sâhib Efendi'nin İbrahim Bey ile evlenen kızından devam etmiştir. II. Meşrutiyet döneminin önemli simalarından ve ailenin üçüncü şeyhülislâmı olan Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi (Molla) Osman Sâhib Efendi'nin kızı tarafından torunudur.

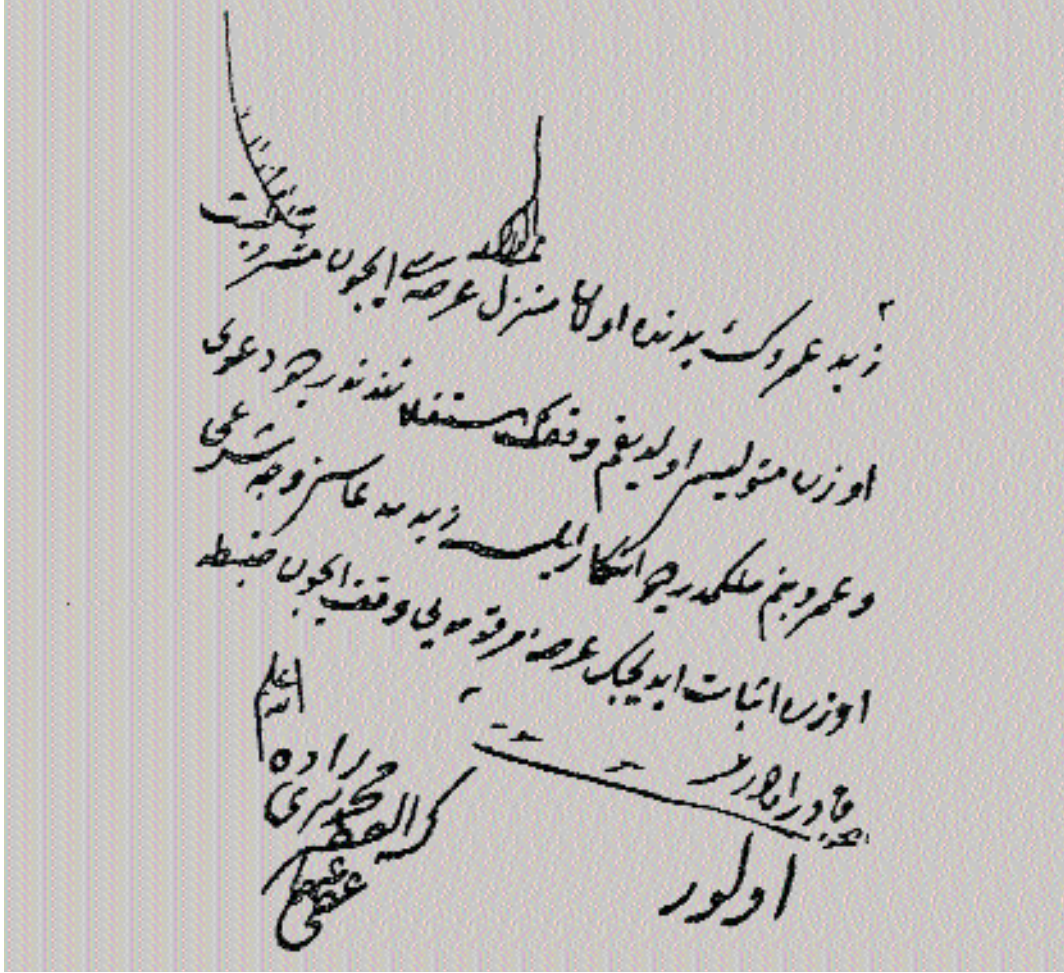
Osman Sâhib Efendi, babasının aksine daha çok siyasi hadiselerle bağlantılı olarak dikkat çekmektedir. Ancak yine de kaynaklarda bazı ilmi çalışmalarından da bahsedilir. Bursalı Mehmed Tahir Topkapı Sarayı'nda bulunan Revan Odası kütüphanesinde *Kâmûs*'un on maddesine talikatı hâvî bir eseri bulunduğunu kaydederse de kayıtlarda bu esere rastlanmamaktadır. İÜ Merkez Kütüphanesi'nde Arapça yazmalar kısmında (nr. 6232'de) *Ta'lika alâ mâddeti'l-aşr li-Sâhibi'l-Kâ-*

mûs adıyla kayıtlı bulunan eserin Bursalı Mehmed Tahir'in bahsettiği eser olması muhtemeldir. Sehven babasına da nispet edilen ve 5 varaktan ibaret olan bu risale *Kâmûsu Lisânü'l-Arab*'daki AŞR maddesi ile ilgili bilgileri değerlendiren bir çalışmadır. Bunun yanında Pirîzâde Osman Sâhib Efendi'nin şiirleri ile bazı beyitlere yazdığı şerhlerden oluşan *Mekâmâtü'l-Bedîa* adlı bir de şiir mecmuası bulunmaktadır.¹⁵ Zikredilenlere ilaveten babası Pirîzâde Mehmed Sâhib Efendi'ye ait *Divân*'ın sonunda da Osman Sâhib Efendi'ye ait olduğu anlaşılan 2 kaside ile iki tarih yer almaktadır.¹⁶

Aileden yetişen son şeyhülislâm Pirîzâde Mehmed Sâhib (Molla) Efendi'dir (ö. 1328/1910). Yukarıda anlatılan Şeyhülislâm Pirîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin oğlu Şeyhülislâm Pirîzâde Osman Sâhib Efendi'nin kızı tarafından torunudur. Aynı zamanda Topal Osman Paşa'nın damadı olan vüzeradan Sarı Mehmed Paşa'nın oğlu Kazasker İbrahim Bey vasıtasıyla torunu olan Kazasker Yahya Efendi'nin oğlu Kazasker İbrahim İsmet Efendi'nin de oğludur. Vezir soyundan geldiği için bey ünvânı ile de anılır. 1254/1838'de İstanbul'da doğmuştur. Arapça ve dini ilimlerde eğitim almış ve ünlü hattat Abdullah Zühdü Efendi'den hat meşketmiş, Mehmed Bâhir Efendi'den talik dersi almıştır. Dini ilimlerde ders aldığı kişiler arasında Dağıstanlı Abdullah Şâkir Efendi ile Müsteşar Mustafa Zeki Efendi de vardır. Mevlevî tarikatına intisabı bulunan Mehmed Sahib Molla, Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Efendi'nin sohbetlerinde bulunmuştur. Mufassal hal tercemesinde verilen bilgilere göre Mehmed Sâhib Molla'ya 1260/1844'te altı yaşında iken İstanbul müderrisliği pâyesi verilmiştir. Ekrem Reşâd ise bu pâyeyi sekiz yaşında aldığını kaydeder.¹⁷

Ondört yaşında babasının Anadolu kazaskerliği sırasında 1268/1852'de Anadolu Kazaskerliği tezkireciliğine getirilen Mehmed Sâhib Efendi, Meşihat Dairesi mektupçuluğu muavinliği ve mektupçuluk gibi görevlerde de bulunmuştur. Bir süre müderrislik yaptıktan sonra 1280/ 1863'te Eyüp kadılığına getirilmiş, 1281/1865'te de İzmir niyabetine tayin edilmiştir. 1282/1866'da Evkaf-ı Hümâyun Nezareti'nde oluşturulan Mahkeme-i Teftîş üyeliğine ve daha sonra Divân-ı Muhâsebât Muhâkemât Dairesi Mesâlih-i Umûmiyye kısmı üyeliğine getirilmiştir.

1283/1867'de Mekke pâyesi alan Mehmed Sâhib Molla 1284/1867'de Divân-ı Muhâkemât-ı Maliye üyeliğine ve 1285/1868'de Şûrây-ı Devlet üyeliğine atanmıştır. 1288/1871'de Trabzon Müfettiş-i Hükâmı'na tayin edilmişse de daha Trabzon'a gitmeden görev yeri Edirne olarak değiştirilmiş, ancak bu memuriyetin lağvedilmesiyle Divân-ı Temyîz başkanlığı ile birlikte Edirne vilayeti niyâbetine tayin edilmiştir. Bir süre Edirne'de görev yaptıktan sonra istifa ederek İstanbul'a dönmüş ve 1290/1873'te Meclis-i İntihâb-ı Hükâm-ı Şer' üyeliğine getirilmiştir. Aynı yıl İstanbul pâyesi almış, 1293/1876'da Asâkir-i Muâvene Techîz Cemiyeti üyesi olmuş ve ikinci defa Şûrây-ı Devlet üyeliğine getirilmiştir. Bu arada Bosna Hersek halkı için yardım toplanması, asker tertibi ve muhacirlerin yerleştirilmesi için oluşturulan komisyonda fahri olarak görev yaptığı gibi hazine ile diğer daireler arasındaki hesapların ve ihtilafli meselelerin görülmesi için oluşturulan komisyon ile Ziraat Odası üyeliklerinde bulunmuştur. 1301/1883'te

Pîrizade Mehmed Sâhib Efendi'ye ait fetva örneği

Anadolu kazaskerliği pâyesi alan Mehmed Sâhib Molla aynı yıl Şûrây-ı Devlet Muhâkemât Dâiresi ikinci reisliğine getirilmiştir.

Mehmed Sâhib Efendi'nin Sultan II. Abdülhamid ile pek anlaşamadığı, daha şehzadeliğinden itibaren aralarında birtakım ihtilafların baş gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle zaman zaman önemli sıkıntılar yaşamıştır. Paşabahçe'deki çiftliğini Mısır Hidivi'ne satması üzerine aldığı parayı padişah aleyhine kurulan bir komiteye vermekle itham edilmiştir. Rumeli'de meydana gelen birtakım hadiseleri tertip edenler arasında bulunduğu ve İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının Paşabahçe'deki yalısında misafir olarak kaldıkları şeklindeki bir jurnal üzerine evi II. Abdülhamid'in emriyle Çerkez Mehmed Bey tarafından arattırılmıştır. Bu arama esnasında yalının önemli ölçüde tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Herhangi bir delil bulunmamakla İstanbul'dan uzaklaştırılması amacıyla 1303/1886'da tahkikat amacıyla Halep'e gönderilmiş ve ancak beş ay son-

ra İstanbul'a dönebilmiştir.

Bir süre görev verilmeyen Mehmed Sâhib Molla 1314/1897'de Şûrây-ı Devlet Temyiz Mahkemesi başkanlığına getirilmiş, 1317/1899'da da Şûrây-ı Devlet Mülkiye Dairesi azalığına nakledilmiştir. Meşrutiyetin ilanı ile 1326/1908'de Şûrây-ı Devlet Mülkiye Dairesi ikinci başkanlığına ve aynı yıl Hey'et-i Âyân üyeliğine getirilen Mehmed Sâhib Efendi 31 Mart Vak'ası'ndan sonra 15 Rabiulahir 1327/6 Mayıs 1909'da kurulan Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci kabinesinde şeyhülislâmlığa getirilmiştir. Ancak hükûmet içinde pek uyumlu davranmadığı anlaşılan Mehmed Sâhib Molla, kabinenin yaptığı işlerin aceleye getirilmesine ve şekline muhalefet etmiş, bu nedenle eski kafalı olmakla itham edilmiştir.

Hükûmetin 30 Zilhicce 1327/12 Ocak 1910'da istifasıyla birlikte Mehmed Sâhib Efendi de istifa ederek şeyhülislâmlıktan ayrılmıştır. Aynı tarihte Âyân üyeliğinden de istifa etmek istemiş, ancak bizzat Sultan Reşad'ın iradesiyle buna mani olunmuştur. Nihayet 27 Cemaziyelâhir 1328/6 Temmuz 1910'da İstanbul'da vefat etmiştir. Cenazesi Karacaahmet Mezarlığı'nda bulunan aileye ait kabristana defnedilmiştir. Mezar taşı Hattat Sâmi tarafından yazılmıştır.

Mehmed Sâhib Efendi'nin cömert, dindar, zühd ve takva sahibi, doğruluğu ile meşhur, vefakar ve hukuka riayet eden bir kişi olduğu kaydedilir. Avlonyalı Ekrem Bey anılarında Kazaskerliği döneminde ziyaret ettiği Mehmed Sâhib Molla'nın Kandilli'deki konağının zenginlik ve ihtişamını ayrıntılı bir şekilde ve büyük bir hayranlıkla anlatır. Ancak cömertliği ve vefakarlığı hayatının son yıllarını yokluk ve sıkıntı içinde geçirmesine yol açmıştır. Zengin bir kişi olmakla birlikte azledilerek Halep'e sürgüne gönderilen Sadrazam Şirvânîzâde Rüştü Paşa'ya borç vermek amacıyla Bursa'daki çiftliğini rehin vererek 10.000 altın borçlanmış, ancak Rüştü Paşa'nın vefatı üzerine alacağından vazgeçmiştir. Bundan dolayı mali sıkıntıya düşerek hayatının sonuna kadar yokluk içinde yaşamıştır. Mehmed Sâhib Efendi'nin siyasi tartışmalarda taraf olmaktan ve doğru bildiği görüşlerini gerektiğinde açık bir şekilde beyan etmekten çekinmediği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı daha şehzadelikten itibaren II. Abdülhamid'le arasının açıldığına şahit oluyoruz. Daha sonra da çeşitli olaylardaki muhalefeti nedeniyle ciddi sıkıntılar yaşamıştır. Midhat Paşa'nın idamı hususunda da II. Abdülhamid'e muhalefet ederek idama karşı çıkanlar arasında yer almıştır. 31 Mart Vak'ası'na katılanlara da alenen karşı çıkan Mehmed Sâhib Molla, Hareket Ordusu'nun kurduğu mecliste Padişah Sultan Abdülhamit'in hal' edilmesi için yapılan oylamaya da katılmıştır. II. Abdülhamid ile aralarındaki soğukluğa ve zaman zaman maruz kaldığı kötü muameleye rağmen kendi doğrularını ifade etmekten vazgeçmemiş, Sultan Abdülhamid'in hal' edilmesinden sonra 31 Mart olayları nedeniyle yargılanması için Dîvân-ı Âlî'de hazırlanan mazbataya bakanlar kurulunda Adliye Nâzırı ile birlikte muhalefet etmiş ve bu muhalefet nedeniyle Abdülhamid'in yargılanmasından vazgeçilmiştir.

Meşrutiyetle ilgili tartışmalar esnasında Osmanlı uleması arasında meşrutiyet idaresinin dine uygunluğunu savunan tarafta yer alan Mehmed Sâhib Molla şeyhülislâmlığı esnasında da bu konudaki görüşlerini bir beyanname ile ilan etmiştir. Şeyhülislâm Pîrîzâde Mehmed Sâhib imzasıyla yayınlanan beyanname-

de Hareket Ordusu'nun gerçekleştirdiği hareketin gerekçeleri anlatılarak yapının dini açıdan da meşru ve gerekli olduğu ifade edilmiştir. Beynamede geçmiş devirde pek çok zulüm ve kötülüğün yaşandığı, bu nedenle padişahın hal' edilerek yerine V. Mehmed'in getirildiği anlatılmakta; ayrıca meşrûtiyet idaresinin dindeki yerine işaret edilerek bunun dini bir gereklilik olduğu bildirilmekte ve aksi yöndeki telkinlere kapılmaması için halkın aydınlatılması istenmektedir.¹⁸ Kaynaklarda Mehmed Sâhib Efendi'nin bu beyanname dışında bir eseri bulunduğu dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Mehmed Sâhib (Molla) Efendi döneminin önemli devlet adamlarından reisülettibbâ' ve tarihçi Hayrullah Efendi'nin (ö.1866) damadı ve şair Abdülhak Hamit Tarhan'ın (ö.1937) eniştesidir. Abdülhak Hamit'in eserlerinde aile ile ilgili oldukça kıymetli bilgiler yer aldığı gibi mektupları arasında Pîrîzâde ailesine mensup şahıslara (Pîrîzâde İbrahim Bey'e, Pîrîzâde İsmail Bey'e, Pîrîzâde Osman Sahib Bey'e, Sâhibbeyzâdelere) hitaben yazılmış mektuplar da bulunmaktadır.¹⁹ Mehmed Sâhib (Molla) Efendi'nin oğlu İbrahim Hayrullah Bey de Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nde vekaleten görev yaptığı gibi Said Halim Paşa kabinesinde Adliye Nâzırı olarak yer almıştır.²⁰

Aileye ait Karacaahmet Mezarlığı'nda 8. adada bulunan ve Şair Nedim'in mezarının bulunduğu mevkide, İ.H. Konyalı sofasının arkasında yer alan sofadaki mezar taşlarından hareketle aileye ait şu bilgilere ulaşılmaktadır:

1. Şeyhülislâm Pîrîzâde el-Hâc Mehmed Efendi (ö.9 Recep 1162/25 Haziran 1749).
2. El-Hâc İbrahim, Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi biraderi. (ö. 1164/1750)
3. Osman Efendi'nin annesi Hadice Kadın. (ö. 1178/1764)
4. Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin kızı Ayşe Hanım (ö. 1178/1764)
5. Şeyhülislâm Pîrîzâde Osman Efendi'nin kızı Ayşe Hanım (ö. 27 Ramazan 1228/Eylül 1813)
6. Şeyhülislâm Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi (27 Cemaziyelâhir 1328/6 Temmuz 1910). Kitabesi Sâmi imzalıdır.
7. Hekimbaşı Abdülhak Efendizâde Hayrullah Efendi'nin kızı ve Şeyhülislâm Pîrîzâde Mehmed Sâhib Bey'in zevcesi Fatma Hayrûnnisâ Hanım. (ö. 18 Muharrem 1334/Kasım 1915) Kitabesi Necmeddin imzalıdır.
8. Ayandan Adliye Nazırı İbrahim Hayrullah Bey. (ö. 18 Muharrem 1352/Mayıs 1933).
9. Şeyhülislâm Pîrîzâde Osman Molla Efendi'nin damadı Sadr-ı Anadolu Said Beyefendi'nin kızı Emine Hanım.

Hazirede başka mezar taşları da yer almakla birlikte bunların aile ile bir ilgisinin olmadığı anlaşılmaktadır.²¹

KAYNAKLAR

- Abdülhak Hamit (Tarhan), *Külliyyât-ı Âsâr Mektuplar I-II*, İstanbul 1334, muhtelif sayfalar.
 Adıvar, A. Adnan, "İbn Haldun", *İslam Ansiklopedisi*, V/1, 740-741.
 Adıvar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, 165.
 Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1996, III, 314-316.

- Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972, s. 145, 226-229, 128-129.
- Avlonyalı Ekrem Bey (Vlora), *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)* (çev. Atilla Dirim), İstanbul 2006, s. 93-97.
- Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (çev. Coşkun Üçok), Ankara 1982, s.308-309.
- Bayrak, M. Orhan, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, İstanbul 1979, s. 72, 74, 83.
- Behcetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar Ünlülerin Mezarları* (haz. Bedi N. Şehsuvaroğlu), İstanbul 1976, s. 65.
- Bosworth, C. E., "Piri-Zâde Mehmed Sâhib Efendi", *EL²* (İng.), VIII, 309.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, II, 113.
- Danişmend, İsmail Hamî, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, V, 139, 143, 159, 167.
- Ekrem Reşâd, "Şeyhülislâm-ı Esbak Merhûm Sâhib Bey" *Musavver Nevsâl-i Osmânî 1327 Sene-i Mâlîyesine Mahsus*, 3. Sene, İkbâl Kütüphanesi, İstanbul 1327-1329, s. 193-204.
- Fatih Camileri ve Diğer Tarihî Eserler*, İstanbul 1991, s. 339.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri, "Türkiye'de İbn Haldunizm", *Fuad Köprülü Armağanı* içinde, İstanbul 1953, ss.153-163, s.159-161.
- Görgün, Tahsin, "Mukaddime", *DİA*, XXXI, 118-120.
- Hanioglu, M. Şükrü, "Meşrutiyet" *DİA*, XXIX, 388-393.
- Haskan, Mehmet Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar I-III*, İstanbul 2001, II, 795, III, 1137-1138.
- Ibn Khaldûn, *The Muqaddima an Introduction to History* (İngilizce'ye çeviren F. Rosenthal), New York 1958, s. cvii-cviii.
- İbrahim Bey, "Redd-i İftira" *Sırat-ı Müstakîm*, VII/159 (28 Ramazan 1329/8 Eylül 1327), s. 44.
- İlmiye Salnamesi*, s. 519-520, 536-538, 619-622.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul 1964, I, 164.
- İbnülemin Mahmud Kemal (İnal), Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzânın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335, s. 243-247.
- İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divânlar Kataloğu*, İstanbul 1967, III (Fasikül II), 753-755.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Ulemâ Sicil Dosyaları*, nr. 1153.
- İzzî Süleyman Efendi, *Tarih-i İzzî*, İstanbul 1199/1784, v. 204b-205b.
- Köprücü, Olcay, *Piri-Zâde Mehmed Sâhib Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti ve Divân'ı (edisyön kritik)*, İÜ Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü Mezuniyet Yazılı Çalışması, (Danışman: Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan), 1967. VI+142 s. İÜ Edebiyat F. Genel Kitaplığı, nr. 1723.
- Köse, Saffet, "Şeyhülislâm Pîrizâde Mehmed Sâhib Efendi'nin (1085-1162/1674-1749) Hâmîd el-İmâdî'nin (1103-1171/1692-1758) 'el-Lum'a fi ahvâli'l-mut'a' Adlı Risâlesine Yazdığı Tekmile", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, V (2005), ss. 421-432.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308, III, 187, 473, IV, 685-686.
- Mizancı Mehmed Murad, *Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi?*, Dersaadet 1329, s. 48. (Şehir Yayınları, İstanbul 2005, s. 45).
- Mufasssal Hal Tercemesi Pîrizâde Mehmed Sâhib Molla*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yazmalar, nr. 149.
- Mustafa Safâyî Efendi, *Tezkire-i Safâyî (Nuhbetü'l-âsâr min fevâid-i'l-eş'âr) İnceleme-Metin-İndeks* (haz. Pervin Çapan), Ankara 2005, s. 350-351.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar*, Ankara 1989, II, 972, 973, 976.
- Parmaksızoğlu, İsmet, "Osman Sâhib Efendi" *Türk Ansiklopedisi*, XXVI, 84.
- Parmaksızoğlu, İsmet, "Piri-Zâde Mehmed Sâhib Efendi", *Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1978, XXVII, 33-34.
- Sâlim Efendi, *Tezkire-i Sâlim*, Dersaadet 1315, 408-411.
- Süleyman Saadeddin, Müstakimzade, *Devhatü'l-Meşâyih maa Zeyl*, İstanbul 1978, s. 93-94, 103.
- Şem'dânîzâde Süleyman Efendi, *Mür'i't-tevârih I* (haz. M. Münir Aktepe), İstanbul 1978.
- Topal, Meral, *Piri-Zâde Mehmed Sâhib Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divânı'nın Tenkitli Metni*, Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Doç. Dr. Ali Yıldırım), Fırat Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Elazığ 2004, XI+235 s.
- Tuman, Mehmed Nâil, *Tuhfe-i Nâilî Divân Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*, tıpkıbasım, Ankara 2001, s. 529-530.
- Uçman, Abdullah, "Encümen-i Dâniş", *DİA*, XI, 176-178.
- Yıldırım, Yavuz, "Bir Klasiğin Yorumlanarak Aktarımı: İbn Haldun'un Mukaddime'sinin Osmanlı Dönemi Türkçe Tercümesi", 8-10 Ekim 2004 tarihinde İstanbul'da düzenlenen *Uluslararası Klasik Sempozyumu*'na sunulan tebliğ. (yayınlanmadı)

DİPNOTLAR

¹ İsmail Hamî Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, V, 167.

- ² Şem'dânizâde Süleyman Efendi, *Mür'it-tevârih* (haz. M. Münir Aktepe), İstanbul 1978, I, 124.
- ³ bk. *a.g.e.*, I, 62.
- ⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, s. 165.
- ⁵ bk. Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (çev. Coşkun Üçok), Ankara 1982, s. 308-309.
- ⁶ İbn Haldun'un vefatının 600. yıldönümü vesilesiyle *Mukaddime*'nin Pirizâde ve Ahmet Cevdet Paşa tarafından yapılan çevirisi Yavuz Yıldırım'ın editörlüğünde latinize edilerek neşre hazır hale getirilmiştir.
- ⁷ Olcay Köprücü tarafından mezuniyet tezi olarak *Divân*'ının edisyon kritiği yapılmış, daha sonra Meral Topal tarafından da yüksek lisans tezi olarak incelenmiştir. bk. Olcay Köprücü, *Pîrî-Zâde Mehmed Sâhib Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti ve Divân'ı (edisyon kritik)*, İÜ Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü Mezuniyet Yazılı Çalışması (Danışman: Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan), 1967, VI+142 s.; Meral Topal, *Pîrî-Zâde Mehmed Sâhib Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divân'ının Tenkitli Metni*, Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Doç. Dr. Ali Yıldırım), Fırat Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Elazığ 2004, XI+235 s.
- ⁸ Saffet Köse, "Şeyhulislâm Pirizâde Mehmed Sâhib Efendi'nin (1085-1162/1674-1749) Hâmid el-İmâdî'nin (1103-1171/1692-1758) 'el-Lum'a fi ahvâli'l-mut'a' Adlı Risâlesine Yazdığı Tekmile", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, V (2005), s. 421-432.
- ⁹ Eserin bilinen tek nüshası *Kitabü's-siyase fi etvârî'l-hamse* adıyla İÜ Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümü nr. 2698'de kayıtlıdır. Bugüne kadar üzerinde herhangi bir çalışma yapılmayan bu küçük hacimli fakat kıymetli risalenin neşri için bir meslektaşımınla birlikte başlattığımız çalışma tamamlanmak üzeredir. Risalenin metin transkripsiyonu tamamlanmış olup gerekli inceleme ve düzeltmeler yapıldıktan sonra müstakil olarak neşri planlanmaktadır.
- ¹⁰ Bursalı Mehmed Tahir ile İ. Parmaksızoğlu Pirizâde'nin *Şerhü'l-Eşbâh* isimli fıkha dair bir eserinden daha bahsederlerse de sözkonusu eser Mekke müftüsü ve döneminin önde gelen Hanefî alimlerinden olan Pirizâde İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed (ö. 1688)'e aittir. bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, II, 113; İsmet Parmaksızoğlu, "Pîrî-Zâde Mehmed Sâhib Efendi", *Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1978, XXVII, 33-34.
- ¹¹ bk. Mehmet Nermin Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, III, 1138.
- ¹² bk. *Mür'it-tevârih*, I, 124.
- ¹³ bk. *a.g.e.*, II/A, 112.
- ¹⁴ Haskan, III, 1137.
- ¹⁵ Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 1022'de kayıtlı olan bu mecmuanın müellif hattı olduğu kaydedilmektedir.
- ¹⁶ bk. İstanbul Üniversitesi Ktp, T.1710/6.
- ¹⁷ Osmanlılarda özellikle ulema ailelerine mensup çocuklara teşvik amacıyla bu tür ilmi pâyelerin küçük yaşlarda verildiği görülmektedir. Ancak pâye verilmesi o makamda fiilen görev yapılması anlamına gelmemektedir.
- ¹⁸ *Sırât-ı Müstakim* dergisinin 10 Şaban 1327/13 Ağustos 1325 tarihli (II/51, s.385-387) sayısında "Makâm-ı celîl-i Meşîhat-ı İslâmiyye'den bi'l-umûm nâib ve müftülerle kâffe-i bilâd-ı İslâmiyye ulemâ ve meşâyih-i kirâmına hitâben tastîr ve irsâl kılınan beyannamedir" başlığıyla neşredilen beyannamenin Arapça metni de yine aynı derginin 1 Ramazan 1327/3 Eylül 1325 tarihli (III/54, s.17-19) sayısında yayınlanmıştır. Beyanname aynı başlıkla müstakil olarak da basılmıştır. (İstanbul: Uhuvvet Matbaası, 1327. 15 s.)
- ¹⁹ Abdülhak Hamit (Tarhan), *Külliyyât-ı Âsâr Mektublar I-II*, İstanbul 1334, muhtelif sayfalar.
- ²⁰ Tebliğin sınırları açısından burada bütün aile fertlerini ayrıntılı olarak ele almak mümkün olamamıştır. Çeşitli memuriyetlerine ilaveten Selanik ve İstanbul valilikleri de yapan İbrahim Hayrullah Bey Evkâf-ı Hümâyün Nezâretî'nde vekaleten görev yapmış ve Meclis-i A'yân üyeliği yapmıştır. Özellikle Evkâf-ı Hümâyün Nezâretî'ndeki görevi esnasında önemli hizmetler gerçekleştirmiş, Mekke ve Medine'nin imarı için birçok faaliyet başlatmış, ayrıca ilk defa 1915 yılında bir hat sergisi açtırarak bugünkü Vakıf Hat Eserleri Müzesi'nin kuruluşuna öncülük etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbnülemin Mahmud Kemal (İnal), Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümâyün Nezâretî'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1335, s.243-247.
- ²¹ bk. Haskan, I, 795.

Üsküdar'da Medfun Kaptan Paşalar

ARŞ . GÖR . ÖZGÜR ORAL

İstanbul Üniversitesi

Üsküdar, deniz kıyısında, liman ve iskele merkezli olarak kurulmuş olan bir yerleşim yeridir. Bu iskele ve liman, Üsküdar'ın İstanbul ve Galata'ya bağlanmasına temin ettiği gibi, burada ticari aktivitelerin yoğunlaşmasına da yol açmıştır. Bu sayede Üsküdar tarih içinde küçük bir kasabadan neredeyse şehri andıran büyük bir idari yapıya dönüşmüş, Üsküdar'ın nüfusu giderek artmıştır.

Bu yapının gelişiminde denizin ve denizcilerin özel bir önemi vardır. Evliya Çelebi, Üsküdar'ın ahalisinden bahsederken bu halkın birkaç taifeden oluştuğunu, bu taifelerden birinin gemiciler, bir diğerinin de kayıkçılar olduğunu ifade etmektedir.¹ Eski bir limanı ve iskelesi bulunan Üsküdar'da gemicilerin bulunması kaçınılmazdı. Bunların dışında, Üsküdar'ın İstanbul ve Galata ile irtibatının sağlayan kayıkçı zümresi de Üsküdar nüfusunda ciddi bir yekûn tutmaktaydı. Son olarak Üsküdar'da, Öküz Limanı'nda, XVIII. yüzyılın sonlarında inşa edilen Tersane'ye bağlı zahire ambarları,² Üsküdar'ı Osmanlı deniz organizasyonunun daha da içerisine çekmiş, Tersane'ye bağlı bu yapı ve burada istihdam edilen personel, Üsküdar'ın denizcilikle olan bağı kuvvetlendirmiştir.

Bunların dışında, Üsküdar'ın denizlerle olan bağı, bu yazının da konusunu oluşturan, maddi olmaktan ziyade manevi bir bağıdır. Çeşitli tarihlerde, Osmanlı donanmasının en üst düzey ismi olan Kaptan paşalık/Kaptan-ı deryalık makamında bulunan kişilerden bazılarının mezar ve türbeleri Üsküdar'da yer almaktadır. Bu vesile ile Üsküdar, yukarıda zikrettiğim maddi unsurların yanı sıra, bu gibi manevi addedilebilecek unsurlarla denizcilikle farklı bir bağ tesis etmektedir.

Aşağıda tek tek Üsküdar'da medfun olan kaptan paşaların kısa biyografileri, donanmadaki faaliyetleri ve mezarları hakkında bilgi verilecektir:

Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'nın
Mihrimah Sultan Camii
Haziresi'ndeki kabri

I. Kaptan-ı Derya Sinan Paşa

Kaptan-ı Derya Sinan Paşa, Kanuni dönemi sadrazamlarından meşhur Rüstem Paşa'nın kardeşidir. Aslen Hırvat asıllı olan Sinan Paşa, ağabeyinin padişahın damadı ve sadrazam olmasından dolayı, devlet kademelerinde hızla yükselmiştir. Hersek sancak beyi iken, 1550 senesinde, Sokollu Mehmed Paşa'nın kaptanlıktan alınarak Rumeli Beylerbeyiliğine tayininin ardından, yıllık 700.000 akçe gelir ile "Mirmîrân-ı Cezâyir-i Bahr-i Sefîd ve Kapudânî" unvanı ile kaptan-ı deryalığa tayin olunmuştur.³

Osmanlı denizciliğinin yükselişte olduğu bir dönemde kaptan-ı derya olan Sinan Paşa, Osmanlı denizciliğinin siyasi ve teknolojik anlamda en üst düzeyde olduğu ve Büyük Türk denizcisi Barbaros Hayreddin Paşa'nın yetiştirdiği denizcilerin hâlâ donanmada faal görevler üstlenmiş oldukları bir dönemde kaptan paşalık görevinde olduğu için şanslıdır denebilir. Döneminde denizlerde cereyan siyasi hadiselerde başrolde, kendisinden ziyade Turgut Reis'in aktif rol oynadığını görmekteyiz. Sinan Paşa'nın zamanında Osmanlı donanması özellikle Kuzey Afrika'da faal durumdadır. Sinan Paşa, 1551 senesinde 120 parça kadirga ile Trablusgarp'ın fethine katılmış ve burayı savaşla almıştır.⁴ Trablusgarp'ta

elde edilen başarı Turgut Reis'in bir başarısı olarak görüldüğünden olsa gerek, Sinan Paşa, eyaletin idaresini söz vermiş olmasına rağmen Turgut Reis'e değil de, Hadım Murad Ağa'ya vermiştir. Fakat buna rağmen Turgut Reis, bizzat Trablusgarp'ın idaresini padişah'tan almış ve Malta'da şehit düştüğü tarihe kadar 11 yıl müddetince elinde tutmuştur.

Sinan Paşa, bu seferin ardından, 1552 senesinde mutad olduğu üzere, yine, 125 parça kadirga ile denize çıkmış, ertesine sene de bu seferini yinelemiştir. Fakat bu seferler esnasında büyük çaplı bir deniz harekâtına girişilmemiştir.

21 Aralık 1553 tarihinde vefat eden Sinan Paşa'nın öldüğü vakit iki kızı ve bir oğlu olmasına rağmen, servetini bunlara değil, ağabeyinin eşi olan Mihrimah Sultan'a bırakmıştır. Sinan Paşa adına Mimar Sinan tarafından inşa edilmekte olan Beşiktaş'taki cami tamamlanmadığı için, Paşa, Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Camii'nin haziresine gömülmüştür. Beşiktaş'ta adına inşa edilmiş olan bir cami, bir medrese, bir mektep ve bir çifte hamam mevcuttur.⁵

Sinan Paşa'nın kabri, Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nin haziresinde yer almaktadır. Türk mezar taşı işçiliğinin güzel örneklerinden biri olan Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'nın mezar taşında "el-Merhûm el-magfûr Kapudan Sinan Paşa, senetü ihdâ ve sittîn ve tis'a mie; ilâ rahmetillâhi te'âlâ. Ruhuna Fatiha. 961" yazılıdır. Ayaktaşında ise

Kim bu merhumu dua ile ana
Hak Teâla rahmet eylesün ana
ve,

Yusuf-ı sâni idi ahbâba
Görünürdü adû gözine Sinan
Sihriyâ gel dua-yı hayr idelim
Rûh-ı pâkini şâd ide sübhân
Hâtif-i gaybî didi tarihini
Daldı rahmet denizine kapudan

Yazılıdır.⁶ Bu manzume Şâir Sihri tarafından kaleme alınmış, *Tuhfetü'l-kibar*'da tamamı alıntılanmıştır.⁷

II. Kayserili Halil Paşa

1570 yılında Kayseri-Zeytun'da doğmuştur.⁸ Devşirme olarak ocağa alındıktan sonra, önce acemi oğlanları mektebinde, ardından da iç oğlanı olarak Endrun'da eğitim görmüştür. Çakırcıbaşı ve yeniçeri ağalığı görevlerinde bulunan Halil Paşa, 1607'de yeniçeri ağası olarak Kuyucu Murad Paşa'nın Celalilerden Kalenderoğlu ve Canbulatoğlu'na karşı düzenlemiş olduğu sefere katılmıştır.

1609 senesinde Hafız Ahmed Paşa'nın yerine kaptan-ı derya olmuştur, bir süre

Halil Paşa Türbesi

sonra kendisine vezirlik payesi verilmiştir. 1611 senesinde kaptan-ı deryalıktan azledilmiş, bu dönemde de Osmanlı-Hollanda münasebetlerinin tesisine ve geliştirilmesine çabalamıştır. 21 Kasım 1613 tarihinde ikinci defa kaptan-ı derya olmuş, 17 Kasım 1616 tarihine kadar bu görevde kalmıştır. Bu tarihte Halil Paşa'ya sadaret mührü verilmiştir. Sadrazamlığı döneminde 15 Haziran 1617 tarihinde serdar-ı Ekrem sıfatı ile devam etmekte olan Osmanlı Safevi mücadelesine katılmış, 1618 Mayıs'ında Erdebil'de Safevilerle yapmış olduğu muharebeyi kaybederek Serav Muahedesini imzalamak zorunda kalmıştır. Kışı Tokat'ta geçiren Halil Paşa İstanbul'a dönüşünde sadarettten azledildiğini öğrenmiş, ardından kendisine teklif edilen Şam Beylerbeyiliğini kabul etmeyerek, Üsküdar'daki Aziz Mahmud Hüdâyî dergâhına sığınmıştır. 23 Aralık 1619 tarihinde üçüncü defa kaptan-ı deryalığa getirilmiştir. Kendi himayesinde yetişen Abaza Paşa'nın Erzurum'da başlattığı isyanı bastırabileceği umuduyla 2 Aralık 1626 tarihinde ikinci kez sadaret mührü kendisine verilmiştir. 27 Ağustos'ta yeni bir Şark seferine çıkan Halil Paşa, Abaza Paşa ile yaptığı müzakerelerden bir netice alamamış ve İran'a karşı da herhangi bir zafer elde edilememiştir. Bunun üzerine 6 Nisan 1628 tarihinde azledilmiş, vezaretini devam ettiren Halil Paşa 5 Ağustos 1629 tarihinde vefat etmiştir.

Halil Paşa'nın Kaptanlığı dönemindeki faaliyetlerine göz atacak olursak, birinci kaptanlığı döneminde Halil Paşa Akdeniz'deki korsanlarla uğraşmıştır denebilir.

Onlara karşı her sene düzenli seferler düzenlemiştir. 1609 senesinde, Kıbrıs sularında Osmanlıların Karacehennem, Avrupalıların ise kızıl kalyon dedikleri büyük bir Malta kalyonunu ve başka birkaç kalyonu daha zaptetmiş ve İstanbul'a getirmiştir. Halil Paşa bu kaptanlığı döneminde, İspanya'ya karşı Hollanda ve Fas ile ittifak yaparak mücadele edilmesinin imkânlarını araştırmıştır.

Halil Paşa, ikinci kaptanlığı döneminde Tersane'deki gemilerin teçhizine koyulmuştur. Fas Hâkimi Mevlay Zeydan ve Hollanda'ya mektuplar yazarak bir ittifak arayışını yinelemiştir. 1614 senesinde Malta üzerine deniz seferine çıkmıştır. Dönüşte Trablusgarp'a uğrayıp bu bölgede karışıklık çıkaran Sefer Dayı'yı idam etmiş, ardından da Mayna bölgesindeki Rumların isyanını bastırmıştır. 1614-15 kışında donanmanın yenilenmesi faaliyetlerini sürdürmüştür. 1616'da donanmanın yenilenmesi işine tekrar girişen Halil Paşa, Cezayir ve Tunus'un idari yapılanmasını da yeniden düzenlemiş, ocak korsanlarının ahidnameli devletlere müdahalesini önlemeye çalışmıştır. Memnu metanın ticaretinde artış olması ve Kazakların Karadeniz kıyılarını vurmaları üzerine Karadeniz'e bir donanma göndermiş, kendisi de Ege denizine bir sefere çıkmıştır.

Üçüncü kez kaptan olduğu vakit Halil Paşa, İspanya'ya muhalefetini sürdürmüş ve sultan II. Osman'a İspanya krallığını işgal etmeyi tavsiye edecek kadar ileri gitmiştir. Bu noktada kişisel olarak ittifak girişimlerinde bulunduğu Fas'ın desteğine de güvenmekteydi. Fakat bu fikrine itibar edilmemiştir. Lehistan seferi esnasında kırk üç parça gemi ile Tuna ağzını tutmuş, 1620'de ise Akdeniz'e açılmıştır. II. Osman'ın bizzat çıktığı Lehistan seferi dolayısıyla bir kez daha Karadeniz'e açılmıştır. Buradaki Kazakların menfi faaliyetlerini engellemiştir.⁹

Halil Paşa, Melami-Hamzaviye, Şabaniyye, Halvetiyye ve Celvetiye tarikatları ile irtibat halinde idi. Celveti şeyhi Aziz Mahmud Hüdâyî'nin onun üzerinde büyük etkisi vardı, sıkıntılı günlerinde Hüdâyî dergâhına sığınmıştır. Aziz Mahmud Hüdâyî, Alexander de Groot'un ifadesiyle, onun son tayininde bizzat etkili olmuştur.

Halil Paşa'nın biri Üsküdar'da, biri de Fatih'te olmak üzere iki hayratı vardır. Aziz Mahmud Hüdâyî dergâhının yanında, Aziz Mahmud Hüdâyî sokağı ile açık türbe sokağın kesiştiği köşede bugün hala mevcut olan türbe, sebil ve çeşmeden oluşan bir hayratı vardır. Onun hayatını ve katılmış olduğu seferleri konu edinen *Gazanâme* ya da *Gazavatnâme-i Halil Paşa*¹⁰ adlı bir eser de bulunmaktadır.

Halil Paşa'nın kendisinin yaptığı bir türbesi bulunmasına rağmen, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin türbesinin yanına gömülmeyi vasiyet ettiğinden, kendi adını taşıyan türbeye değil, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin yanına defnedilmiştir.¹¹

III. Kapudan Yusuf Paşa

Asıl ismi Joseph Moskoviteh olan Yusuf Paşa'nın milliyeti belirtilmeden Dal-

maçya kıyılarından devşirildiği yazmaktadır. Yusuf Paşa, Ermeni Mustafa Ağa isimli bir bölük ağasının kölesidir.¹² Efendisinin ölümünden sonra saray hizmetine girmiş ve burada silahdarlığa kadar yükselmiştir. Bu esnada Sultan İbrahim'in gözüne girmeyi başarmış ve kızı Fatma Sultan'la nikahlanarak Damad ünvanını almıştır.¹³

1054/1644 senesinde Ebubekir Paşa'nın ölümü üzerine kaptan-ı deryalığa getirilmiş ve Girit seferine tayin edilmiştir. Girit'te üstlenmiş olan Venedikliler'in korsanlık faaliyetlerinde bulunmaları ve gelen geçen tüccar ve hacı gemilerini taciz etmeleri, bu seferde başlıca âmil olmuştur. Yusuf Paşa, büyük bir donanma ile Malta üzerine sefere çıkıldığı söylentisi yayarak 1645 senesi baharında sefere çıkmıştır. Donanma Navarin'de durakladıktan sonra Kaptan-ı Derya Yusuf Paşa seferinin yönünü komutanlarına açıklamış ve Girit'in fethine girişildiğini ilan etmiştir.¹⁴

Yusuf Paşa idaresindeki Osmanlı ordusu, Ağustos ayının ortalarında Hanya kalesini fethetmiş ve Yusuf Paşa da Hanya Fatihi ünvanını almıştır. Fetihle ilgili olarak, ebced hesabı ile 1054'e tekabül eden "Gaza-yı evvel" ve "Gazamız vâki oldu" şeklinde tarihler düşülmüştür. Yusuf Paşa, savaş sırasındaki tutumu ve alicenaplılığı ile dikkat çekmiş, bölgedeki ekonomik ve ticari yapıyı değiştirmek adına olsa gerek bu yapıya çok fazla müdahale etmemiştir.

Yusuf Paşa, fethin ardından iki kadirge ile İstanbul'a dönmüştür. Burada Sultan İbrahim'in iltifatlarına mazhar olmuş, fakat saray entrikaları neticesinde sonu ölümle bitecek olan bir süreç başlamıştır. Yusuf Paşa'nın rakibi olan ve onun Hanya'nın fethi ile kazandığı büyük prestiji kıskanan sadrazam Sadrazam Semin Mehmet Paşa, esasında Yusuf Paşa'nın Girit'te büyük ganimetler kazandığı fakat bunları İstanbul'a getirmediği yönündeki telkinleriyle, kendisi hakkında bir idam fermanı hazırlanmış ve 1646 senesinde idam edilmiştir.¹⁵

Yusuf Paşa'nın mezarı, Karaca Ahmed Mezarlığı'nda, 8. Ada içerisinde kalmıştır. Üzerinde kallavi bir serpuş bulunan lahitte, "merhum fâtihi Hanya el-gazi Hazreti/Silahdar Yusuf Paşa'nın ruhuna fatiha, sene 1055" yazılıdır.¹⁶

IV. Kapudan Gazi Musa Paşa

Bosnalıdır.¹⁷ Enderun'da yetişip silahdar-ı şehriyari olmuştur. 1634'te Mısır valisi olup 1635'te kubbe veziri ve 1636'da da rikab-ı hümayun kaymakamlığı görevine getirilmiştir. 1637'de Budin valisi olup 1638'de azledilmiştir. 1640 yılında yine Budin valiliğine atanmıştır. Muharrem Mart 1644'te azledilip sonradan Silistre valisi olmuş, 1645'te kaptan-ı deryalık kendisine tevdi edilmiştir. O esnada Girit seferi devam ettiğinden, görevle Hanya'ya gönderilmiştir. Ağır kış şartları dolayısıyla kışlamak için Mora'ya giderken, Eğriboz yakınlarında karşılaştıkları bir düşman gemisinden açılan ateş neticesinde şehit olmuştur. Bu esnada İstanbul'da hareketli günler yaşanmaktadır. Sadrazam Nevesinli Salih Paşa'nın idamı üzerine, Gazi Musa Paşa sadrazamlığa getirilmiş, bunun haberi

kendisine ulaşmış lakin sadaret mührü kendisine ulaşmadan vefat etmiştir. Bu yüzden, bazı kaynaklar 5 gün müddetle sadrazam olduğunu yazarlarken, bazıları ise sadrazamlar arasında onun adına yer vermezler.

Paşanın cenazesi ölümünün ardından Üsküdar'a getirilmiş ve burada, Karaca Ahmed yakınlarında defn olunmuştur.¹⁸ Ölümü ile ilgili olarak şu şiir kaleme alınmıştır.

Sadr-ı dindâr-ı velî rütbe o hemmâm-ı kelîm
 Çün kapudânlığıyla eyledi azm-i deryâ
 Niçe hizmetler edüp hısn-ı Girid üstine
 Hem gazâ hükmünü her vechile kıldı icrâ
 Ceng-i deryâda şehîd oldu o gâzi âhır
 Eyliye âna Hüdâ cennet-i adni me'vâ
 Kalem-i mebd-i gül fevtine yazdı târih
Azm-i firdevs-i ma'ad eyledi Musa Paşa
 Sene 1057.¹⁹

V. Ammarzade Mehmed Paşa

1648 senesinde, Damad Fazlı Paşa'nın ardından kaptanlık vazifesi kendisine verilmiştir. 28 Zilhicce 1057-26 Cemaziyelevvel 1058 (25 Ocak 1648-18 Haziran 1648) arasında beş ay müddetle görev yapmıştır.²⁰ Bir mimarın oğlu olduğu için Ammarzade diye anılır. Denizci kökenlidir. Tersane-i Amire kethudası iken Kaptan paşalığa tayin olunmuştur. Kaptan paşalığı esnasında, Girit sevkياتında başarısızlık göstermiş ve Venedik donanması Çanakkale boğazını kapattığı için Girit'e göndermesi gereken mühimmatı yollayamamıştır. Bunun üzerine padişaha şikâyet edilmiş, aldığı emirlere rağmen düşman donanmasını yarmaya cesaret edemediği ithamı neticesinde 1648 senesi Haziran'ında idam edilmiştir.²¹ Yaklaşık beş ay müddetle kaptan-ı deryalık yapan Ammarzade'nin mezarının Karacaahmet Mezarlığında, Dedeler mevkiinde olduğu bilinmektedir.²²

VI. Topal Mehmed Paşa

1657 senesinde, Kaptan-ı Derya Seydi Ahmed Paşa'nın ardından, daha önceleri Şebinkarahisar ve Karaman mutasarrıflığı yapmış, son olarak ise Tımışvar Beylerbeyliğinden mazul olmuş olan Topal Mehmed Paşa'ya kaptan-ı deryalık vazifesi verilmiştir.²³ Girit kuşatması esnasında Venediklilerin Çanakkale Boğazı'nı ablukaya almaları ve uzunca bir süre bu ablukeyi kaldıramaması neticesinde, dönemin Sadrazamı olan Köprülü Mehmed Paşa bir kara harekatı düzenlemiş, denizden de dönemin kaptan paşası olan Topal Mehmed Paşa harekate geçmiştir. Bu harekat esnasında bir süre önce Venediklilerin eline geçmiş olan

Limni adasını geri aldığı için “Limni Fatihî”²⁴ olarak anılmış, fakat zalim bir kişiliği olması dolayısıyla (ifrat üzere zalim ve mürtekb²⁵) görevinden azledilerek Sakız muhafızlığına gönderilmiştir. 1070 tarihinden kendisine isnad edilen bazı suçlar dolayısıyla idam edilmiştir. Bir seneden biraz fazla bir müddet kaptan paşalık vazifesini ifa eden Topal Mehmed Paşa, Sakız’da idam edilmiş, Karacaahmet’teki Dedeler mevkiinde defn olunmuştur.²⁶

VII. Kapudan Süleyman Paşa

Laz Ali Paşa’dan sonra, 1736-41 yılları arasında kaptan-ı derya olmuştur.²⁷ Kendisi denizci kökenli olup, derya beylerindendir. Hayatı tafsilatlı malumat bulunmamaktadır. Kaptan Paşalığı sırasında, 1736-39 tarihleri arasında cereyan eden Osmanlı-Rus savaşına katılmış ve donanmayı Karadeniz’e çıkarmıştır.²⁸ Ayvan sarayı ve Ramizpaşazade Süleyman Paşa’nın mezarının Tunus Bağı civarında olduğunu söylemektedirler. Fakat mezar taşı bugün Çiçekçi Camii Haziresi içindedir. Tunusbağı mevkiinden yolların geçmesi neticesinde mezar taşları mezkûr caminin haziresine nakl olunmuştur. Süleyman Paşa, 1741 senesinde vefat etmiş ve yerine Sarı/Elçi Mustafa Paşa Kaptan olmuştur. Rahmi Mustafa Efendi’nin bu tarihi ile mazbuttur.

Âsâf-ı pür-dil-i düstûr-ı Süleyman-haşmet
Behr-i zühhâm-ı himem ya’ni Kapudân Paşa
Eyleyüp Bahr-i Siyâh’a sefer pey ender pey
Niçe yüz aklıĝı etdi o megâzî-pîrâ
Âteş-efşânlık edüp sâ’ika-veş deryâda
Ocaĝına su kodu düşmen-i dînin hakkâ
Moskov’un bunca donanmasın edüp ber-geşte
Eyledi âteş-i suzân-ı ‘adûyu itfâ
‘Âkıbet eyledi sûziş-fiken-i bahr-i ‘adem
Sarsar-ı tünd-i felek fülk-i vücûdın hayfâ
Ettiĝi gazuvv u cihâdın edüp ihsân ecrin
Eyliye garka-i deryâ-yı mesûbat Hüdâ
Sâl-i târih-i vefâtın dedi Rahmî hâtif
Sahn-ı cennet ola cây-ı Süleyman Paşa
Sene 1153²⁹

Mezar taşındaki tarih beyti ise şudur:
Sâl-i târih-i vefâtın dedi Rahmî hâtif
Sahn-ı cennet ola cây-ı Süleyman Paşa
1153 Ketebe Yahya³⁰

VIII. Hacı Ahmed Vesim Paşa

Ahmed Vesim Paşa son Osmanlı kaptan-ı deryasıdır.³¹ 1824'te Üsküdar'da, Yeniçeşme'de doğmuştur. Mekteb-i Bahriye'yi bitiren Ahmed Vesim, donanmada görev almış ve Çengeloğlu Tahir Paşa hizmetine girmiştir. 1848'de de yüzbaşı olmuştur. Çeşitli gemilerde zabitlik, süvarilik ve kumandanlık yapmıştır. 1850 senesinde eğitim amaçlı olarak İngiltere'ye gitmiş, dönüşünde donanmada topçu öğretmenliği yapmıştır. Kırım Savaşı'na katılmış ve Kırım İmtiyaz Nişanı ile ödüllendirilmiştir.

1861 senesinde Sultan Abdülaziz'in yaverliğine getirilen Ahmed Vesim, bir süre sonra Mekke Emiri Şerif Abdullah'a nişan ve hediye götürmek için Hicaz'a gönderilmiş, bu ziyareti esnasında hac farızasını yerine getirmiştir. 1863 senesinde Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahati sırasında padişahın yaverliği vazifesinde bulunmuştur. 1865 yılı başlarında önce Meclis-i Bahri azalığına, ardından da reisliğine getirilerek vezir rütbesiyle Kaptan-ı Derya olmuştur. Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa'nın donanma giderlerini kısıtlamasına karşı çıkınca kaptan paşalık görevinden azledilmiştir. Bundan sonra Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye azalığı ve Bahriye Meclisi ikinci reisliği gibi görevlerde bulunmuştur. Bu esnada yeniden kaptan paşalık kendisine tevdi edilmiştir. Donanma baş kumandanı olarak katıldığı ve dokuz ay süren Girit ablukası esnasında asilere ait bir vapuru ele geçirdiği için takdirname almıştır. 1868'te ayrıldığı görevinden sonra dokuz sene boşa kalmış, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi esnasında Tuna İdare-i Nehriyye kumandanlığına, bir müddet sonra da Karadeniz boğazı muhafızlığına getirilmiştir. Bahriye Nezareti'nin kurulmasından sonra Sultan Abülhamid tarafından Bahriye nazırlığına atanmıştır. 1879 senesinde padişahın donanmanın silahsızlandırılması fikrine karşı koyduğu için görevinden alınarak evinde ikamete mecbur edilmiştir.

Ahmed Vesim Paşa, aynı zamanda bir hattattır. Sekiz tane Kuran-ı Kerim kaleme aldığı bilinen Ahmed Vesim Paşa, Mevlevi tarikatına mensuptur. Üsküdar Mevlevihanesine devam eden paşanın kabri de, Üsküdar'daki yalısında vefat ettikten sonra (1910) Mevlevihanenin türbesine defn edilmiştir. Ahmed Vesim Paşa'nın lahdi üzerinde "Kudemâ-yı vükelâ-yı Devlet-i Aliyyeden şeyhü'l-vüzerâ kapudân-ı deryâ hulefâ-yı Mevleviyye'den Hacı Ahmed Vesim Dede Paşa'nın kabridir. Velâdeti: 1240, Vefatı 1328. Ketebe Lutfî."³² yazılıdır.

DİPNOTLAR

¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, 114.

² Öküz limanında tersane ambarları için yapılan keşifle ilgili olarak bk. Cev-Bahriye, 3424 [Tarihsiz].

³ Feridun Emecen-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", *Belgeler*, XIX/23, Ankara 1998, s. 58.

⁴ Katip Çelebi, *Tuhfetü'l-kibar fi esfari'l-bihar* (yay. haz. Orhan Şaik Gökyay), I, 100.

- ⁵ Hafız Hüseyin Ayvansarayı, *Vefeyat-ı Selatin ve Meşahir-i Rical* (haz. Fahri Ç. Derin), İstanbul 1978, s. 41.
- ⁶ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul, 2001, II, 574.
- ⁷ Katip Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr*, I, 101.
- ⁸ Kayserili Halil Paşa'nın geniş bir biyografisi için bk. Alexandre de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610-1630*, s. 48-82; A. H. De Groot, "Halil Paşa", *DİA*, İstanbul 1996, XV, 326-327.
- ⁹ Halil Paşa'nın Kazaklara yönelik faaliyetleriyle ilgili olarak bkz. Victor Ostapchuk, "An Ottoman Gazaname on Halil Pasha's Naval Campaign against the Cossacks (1621)", XIV, 482-521.
- ¹⁰ TSMK, Revan Köşkü, nr. 1482; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2139. Eserle ilgili bir inceleme için bk. "Kayserili Halil Paşa'nın Hayatı ve Gaza-namesi", *Bir Dergisi*, sy. 4 (İstanbul 1995), s. 195-207.
- ¹¹ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 620.
- ¹² Naima, *Tarih-i Naima*, İstanbul 1283, IV, 179.
- ¹³ Yusuf Paşa'nın biyografisi ile ilgili olarak bk. Ramiz Paşazade, *Harita-yı Kapudanan-ı Derya*, İstanbul 1258, s. 54; Ayvansarayı, *Vefeyat*, s. 45.
- ¹⁴ Naima, *Tarih-i Naima*, IV, 123.
- ¹⁵ Naima, *Tarih-i Naima*, IV, 177.
- ¹⁶ Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 834; Behceti İsmail Hakkı el-Üsküdari, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar* (yay. haz. Bedi N. Şehsuvaroğlu), İstanbul 1976, s. 63.
- ¹⁷ Biyografisi ile ilgili olarak bk. Ramiz Paşazade, *Harita-yı Kapudanan*, s. 55; Ayvansarayı, *Vefeyat*, s. 47.
- ¹⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, IV, 521/22.
- ¹⁹ Ayvansarayı, *Vefeyat*, s. 47.
- ²⁰ Biyografisi ile ilgili olarak bk. Ayvansarayı, *Vefeyat*, s. 48; Ramiz Paşazade, *Harita-yı Kapudanan*, s. 57; Danişmend, *Kronoloji*, İstanbul 1971, V, 192-193.
- ²¹ Naima, *Tarih-i Naima*, IV, 268.
- ²² Ayvansarayı, *Vefeyat*, s. 62-63.
- ²³ Biyografisi ile ilgili olarak bk. Ayvansarayı, *Vefeyat*, s. 63; Ramiz Paşazade, *Harita-yı Kapudanan*, s. 66-67; Danişmend, *Kronoloji*, V, 196.
- ²⁴ Limni'nin geri alınması ve Topal Mehmed Paşa'nın bu süreçteki rolü ile ilgili olarak bk. Naima, *Tarih-i Naima*, V, 301-317.
- ²⁵ Naima, *Tarih-i Naima*, V, 326.
- ²⁶ Ayvansarayı, *Vefeyat*, s. 46.
- ²⁷ Hakkında çok fazla biyografik bilgi bulunmayan Süleyman Paşa hakkında bk. Ayvansarayı, *Vefeyat*, s. 46-47; Ramiz Paşazade, *Harita-yı Kapudanan*, s. 95.
- ²⁸ Osmanlı donanmasının bu savaş esnasındaki mevcut durumu ve faaliyetleri hakkında bk. İlhami Danış, *1736-39 Savaşlarında Karadeniz'de Osmanlı Donanması*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006. Süleyman Paşa'nın faaliyetleri ile ilgili olarak bk. İlhami Danış, *Karadeniz'de Osmanlı Donanması*, s. 66-75.
- ²⁹ Ayvansarayı, *Vefeyat-ı Selatin*, s.46-47.
- ³⁰ Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, 148.
- ³¹ Ahmed Vesim Paşa'nın tafsilatlı bir biyografisi için bk. Mustafa Uzun, "Ahmed Vesim Paşa", *DİA*, II, 158.
- ³² Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 649.

Üsküdar Sakinlerinden Son Hıdiv II. Abbas Hilmi Paşa (1874-1944) ve Hıdiv Kasrı

DR. YÜKSEL ÇELİK

Marmara Üniversitesi

İnsan ve mekân yekdiğerine mütemadiyen tesir eden ve derin izler bırakan ayrılmaz iki unsurdur. Bu etkileşim karşılıklıdır: İnsan çevreyi şekillendirirken kimi zaman ihya kimi zaman da tahrip eder. Mekân ise zamanla el ele vererek insanda acı tatlı hatıralar bırakır. Ancak söz konusu etkileşimde şüphesiz ki insanoğlu ağır basar. Eskilerin tabiriyle “Şerefü’l-mekân bi’l-mekân”: Bir yerin yüceliği, şanı orada bulunandan kaynaklanır.

Bildirimizin konusu: İstanbul’un fethini gören Üsküdar’da uzun süre ikamet eden, yukarıda temas ettiğimiz çerçevede, meşhur bir eser vücuda getirmek suretiyle onu şekillendiren ve aynı zamanda acı tatlı hatıralarla bu beldeyi hayatının bir parçası kılan son Mısır Hıdivi II. Abbas Hilmi Paşa’nın Üsküdar-Çubuklu’da geçirdiği yıllar ve bugün hala ayakta olan önemli tarihi mekânlarımızdan Hıdiv Kasrı’dır.

Abbas Hilmi Paşa’nın 1905-1907 arasında inşa ettirdiği ve uzun süre ikamet ettiği Hıdiv Kasrı’nın bugün Beykoz ilçesinin Çubuklu semti sınırları içinde olması istifham yaratabilir. Ancak o dönemde Çubuklu dâhil Beykoz, Anadolu Kavağı, Şile, Kadıköy ve Gebze’ye kadar Anadolu yakasındaki tüm bölgeler Üsküdar’a tabi idi. Hıdivin maddi sıkıntılar nedeniyle kasrı İstanbul Belediyesi’ne satış tarihi olan 1937 yılında dahi tapu ve devir-teslim işlemleri Üsküdar Belediyesi’nde yapılmıştır. Zira Beykoz Belediyesi çok daha sonraları 1984’te kurulmuştur.

Sunacağımız bildiri de Abbas Hilmi Paşa’nın biyografisinden ziyade ağırlıklı olarak o dönemde Üsküdar’ın bir parçası olan Çubuklu’nun umumî durumu,

Hıdiv Kasrı genel
görünüm (arka sayfa)

Hıdiv Abbas Hilmi Paşa

Mısır hıdivinin buraya adeta sarayı andıran bir kasır inşa ettirme süreci, bunun Üsküdar'ın sosyo-iktisadi ve kültürel yapısında yarattığı etkiler ön planda tutulmaya çalışılacaktır.

Hıdiv Tevfik Paşa'nın oğlu olan Abbas Hilmi 14 Temmuz 1874'te İskenderiye'de doğmuştur. Tahsil için devlet başkanları ve aristokrat çocuklarının eğitimi gördükleri Viyana'daki Theresianum Askeri Akademisi'ne gönderilmiştir. Viyana'dan Kahire'ye her dönüşünde günlerce süren mutatan merasimlerle karşılanan Veliaht Abbas Hilmi adeta hıdivliğe hazırlanıyor gibiydi.¹ Çok geçmeden tahsil hayatı sürerken babasının 7 Ocak 1892'de vefatı üzerine henüz on sekiz yaşına varmamış iken tahta oturması gündeme gelmişti.² İngiltere'ye karşı hayli mülayim tavırlar sergileyen ve bu yüzden vatanperver çevreler tarafından oldukça eleştirilen Hıdiv Tevfik Paşa'nın henüz kırk yaşında iken ani ölümü ve o esnada çok genç olan Veliaht Abbas Hilmi'nin başa geçişi Babıâli açısından İngilizlerin eyaletteki idari tahakkümünü ortadan kaldırmak için yeni bir fırsat gibi görünmekteydi.³

Kavalalı Hanedanı'nın yedinci üyesi olan Abbas Hilmi'nin on sekiz yaşını doldurmasına 6 ay kaldığından, ülke yönetiminin bakanlar kurulu (heyet-i nuz-zâr) tarafından devralınması gündeme gelince İngilizlerin şiddetli itirazları vaki oldu. Bu sorun, yaşının kameri yıl üzerinden hesaplanması suretiyle halledilince hıdivlik tahtına oturmasının önünde bir engel kalmamış oldu.⁴

Genç ve tecrübesiz olmasından ötürü Babîâli tarafından uzun süre Mısır Fevkalade Komiserliği yapmış olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa “müsteşâr-ı hâs” unvanıyla hıdivin danışmanlığına atanmış,⁵ yeni hıdiv Mısır’a varana dek heyet-i nuzzâr ile birlikte idareyi yürütmesi bildirilmiştir.⁶ Bundan maksat, nazırlar heyeti’nin arkasına gizlenen ve Ahmet Muhtar Paşa’nın tabiriyle onları “maske” olarak kullanan İngiltere’nin genç ve tecrübesiz (hadisü’s-sin) hıdivi emellerine alet etmelerini engellemektir.⁷ Söz konusu endişe nedeniyle, Ahmet Muhtar Paşa’nın önerileri doğrultusunda Abbas Hilmi Paşa’nın hıdivlik fermanında⁸ Babîâli’nin nüfuzunu pekiştirecek bir takım ifadelerin değiştirilmesi kararlaştırılmıştır.⁹ Babîâli endişe etmekte haklıdır, zira Mısır’a hareket eden genç Hıdiv İngiliz donanması tarafından İskenderiye açıklarında karşılanmış, rekabette geri kalmak istemeyen Fransa ve Rusya da birer donanma ile bu rekabete iştirak etmişlerdi.¹⁰

Genç hıdivin tahta oturduğu XIX. yüzyılın sonları Orta Doğu’da siyasi çıkar hesaplarının yoğunluk kazandığı bir döneme rastlamıştı. Alman sömürgeciliğinin “demirden yollarla” doğuya, petrol bölgelerine uzanışı, Hindistan’ı elinde tutan ve İskenderiye’den Uzak Doğu’ya kadar birçok limana hâkim olan İngiltere’nin Akdeniz’i kontrol açısından Mısır’dan vazgeçmeyeceğini alenen göstermesi ve kontratağa her zaman hazırlıklı Fransa ile Avusturya’dan başka Panislamist politikayla Mısır’la siyasi ve idari bağlarının kopmasına engel olma mücadelesi veren bir Babîâli söz konusu mücadelenin taraflarıydı.¹¹ Devlerin rekabetinin ortasında da on sekiz yaşında bir delikanlı: Abbas Hilmi Paşa bulunmaktaydı. Abbas Hilmi Paşa’nın, Mısır’da 1883–1907 arasında Britanya konsolosluğunu yapan Lord Cromer’in (Sir Evelyn Barig) şahsında Mısır’ın sistemli bir şekilde İngilizleştirilmesi politikasına karşı çıkması,¹² bu dönemde ciddi siyasi krizlerin yaşanmasına neden olmuş, bu durum doğal olarak Babîâli’yi de uzun süre meşgul etmiştir.¹³ Hıdivin, bu dönemde başta Hizbu’l-Vatanî olmak üzere siyasi ve kültürel alanda ivme kazanan milliyetçi akımlar nedeniyle, İngiltere yanlısı Mustafa Fehmi Paşa’nın yerine muhafazakâr fikirli Fahri Paşa’yı reis-i nuzzârlık (başbakanlık) makamına getirmek istemesi söz konusu krizi daha da derinleştirmiştir. Riyaz Paşa’nın başkanlığında kurulan heyet-i nuzzâr’a (bakanlar kurulu) her iki tarafın muvafakat etmesi, siyasi gerginlikten beslenen yeni bir iç savaş ve işgal ihtimalini ortadan kaldırmıştır.¹⁴ Ancak Abbas Hilmi Paşa’nın Lord Cromer, Eldon Gorst ve Kitchener dönemlerinde İngiliz aleyhtarı tutumu ve Babîâli’nin bu sürece müdahale çabaları Osmanlı başkentinin en önemli siyasi gündem maddelerinden biri olmuştur.¹⁵ Abbas Hilmi Paşa daha sonra değişen siyasi dengeler ve özellikle de Fransa ile yaşadığı anlaşmazlıklar nedeniyle, İngilizlere karşı sergilediği sert tutumunu yumuşatmıştır. Onun Babîâli’ye karşı istikrarlı bir politik tavır sergilediğinden bahsetmek de güçtür.¹⁶ Henüz Viyana’da iken hıdivliğe atandığında İstanbul’a uğradıktan sonra Osmanlı sancağı taşıyan bir gemiyle Mısır’a gitme talimatı verildiği halde buna riayet etmemiş,¹⁷ Avusturya kralının Loyd Kumpanyası’ndan tahsis ettiği bir gemiyle İskenderiye’ye gitmeyi

II. Abdülhamid

tercih etmişti. Böylece Babıâli'nin Mısır üzerindeki nüfuz gösterisi de fiyaskoyla sonuçlanmıştı.¹⁸ Ahmet Muhtar Paşa İstanbul'a neden uğramadığını sorduğunda genç hıdiv; beklenmedik vefat haberi, annesinin kederli hali gibi bir takip nedenlerle özrünü beyan etmiştir.¹⁹ Hıdivin sonraki süreçte sergilediği diplomatik çizgi de pek farklı değildi. Temmuz 1893'te İstanbul'u ilk kez ziyaret eden Abbas Hilmi Paşa, Mısır Daimi Komiseri Ahmet Muhtar Paşa'nın yoğun engelleme çabalarına rağmen bir yıl sonra Avrupa seyahatine çıkmış ve bu tür gezileri mutat hale getirmiştir. Mısır'da idari bir boşluğun doğmasına tahammülü olmayan Babıâli ise engelleyemediği bu durum karşısında çaresiz Hıdivin Avrupa'daki temaslarını ve ilişki kurduğu çevreleri sıkıca takip etmeye çalışmıştır.²⁰

Mısır'ın sıcak ve boğucu iklimi, yazların bir başka ülkede geçirilmesini adeta zorunlu kılmaktaydı. Dolayısıyla merkez açısından Hıdiv ve ailesinin yaz tatillerini Avrupa ülkelerinde geçirme isteklerini engellemenin makul gerekçeleri yoktu. Bu sebeple yazları İstanbul'a geldiklerinde kalmaları için Bebek'teki Ali Paşa yalısı hediye edilmek üzere Şubat 1894'te satın alınmış ve tamiratına başlanmıştır.²¹ Abbas Hilmi Paşa 1894 yazında ikinci kez İstanbul'u ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında zaman zaman maiyetiyle birlikte yatı Mahruse'de gecelemiş, her türlü hareketi ve kendisini ziyarete gelenler takip edilip jurnallenmiştir.²² Bu ikinci ziyarette annesi Emine Hanım, onu Sultan II. Abdülhamid'in kızlarından biriyle evlendirmek için kolları sıvamıştı. Paris'te

yayınlanan *Memorial Diplomatique* gazetesinin 11 Haziran 1893 ve Atina’da yayınlanan Asti Gazetesi’nin 27 Ağustos 1894 ve Berlin’de yayınlanan Berliner Tagesblatt (3 Temmuz 1894) tarihli nüshalarında Abbas Hilmi Paşa’nın İstanbul’a padişahın küçük kızı Nâime Sultan ile evlenmek niyetiyle geldiğini ve annesinin bu konuda çok istekli olduğunu yazmışlardır.²³ Ancak annesinin yoğun çabalarına rağmen padişah bu evliliğe sıcak bakmadığından, Abbas Hilmi cariyelerden İkbâl Hanım’la evlendirilmiştir. Mısır’da Abidin Sarayı’na kraliçe arayışı sürerken 10 Temmuz 1894’te İstanbul’da şiddetli bir deprem vuku bulmuştur. Daha önce hiç deprem yaşamamış olan hıdiv ailesi depremin yarattığı dehşet nedeniyle kendilerini bahçeye atmışlardır. Bu şaşkınlık döneminde II. Abdülhamid’in onları unutmuyup mabeyincileri vasıtasıyla geçmiş olsun dileklerini iletmesi ve ihtiyaçları olup olmadığını sorması kendilerine verilen değeri yansıtmaya bakımdan kayda değerdir. Sultanın iltifatına mazhar olan Hıdiv de teşekkür ziyareti için Yıldız Sarayı’na gitmiş ve pırlanta bir nişanla bir kez daha onure edilmiştir.²⁴

1894 Depremi’ni bizzat yaşamış olmasından mıdır bilinmez, Üsküdar’daki deprem mağdurları için toplanan yardımlara en cömert katkıda bulunanlar arasında Abbas Hilmi Paşa, dedesi İsmail Paşa ve annesi Emine Hanım başı çekmiştir.²⁵ Bir süre daha İstanbul’da kalan Hıdiv, başta Padişah olmak üzere Osmanlı hariciyesinin yurt dışına gitmemesi yönündeki tüm telkinlere rağmen İsviçre’de Alplerin ücra köşelerinde tatilinin kalan kısmını geçirmek üzere hareket etmiştir. Gezi programında Avrupa başkentlerini ziyaret etmek de mevcuttu.²⁶ Mısır hanedanı ile Osmanlı saltanatı arasındaki ilişkiler zahirde dostane ve hassas bir çizgide yürütülmekle birlikte, geçekte ciddi sorunların yarattığı bir tereddüt ve güvensizlik hali mevcuttu.²⁷ Her şeyden önce Mısır’da gittikçe ivme kazanan sömürgecilik karşıtlığı ve milliyetçi eğilimler, Mustafa Kamil gibi genç vatanperverlerin kısa sürede geniş kitleleri peşinden sürüklemesine imkân vermektedir. Milliyetçi kesimlerin tepkileri zaman zaman Hıdiv Abbas Hilmi Paşa’ya da yönelebilmekteydi. Bu durumu engellemek amacıyla söz konusu çevrelere maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen ve değişik fraksiyonları bir araya getirmeye çalışan Hıdiv, öte yandan İngiliz konsoloslarının tepkilerine de göğüs germek zorundaydı.²⁸ Bundan başka II. Abdülhamid’e muhalefet bayrağı açan İttihat ve Terakki mensupları sıkıştıkları anda Mısır’a iltica etmekteydi. Bu durum İstanbul ile Kahire arasında son derece ciddi krizlerin yaşanmasına neden olmaktadır. Sonuçta daha fazla baskıya tahammül edemeyen Hıdiv, 1896’da Mizancı Murat Bey’i sınır dışı edince bu defa ittihatçılarla arası açılmıştır.²⁹

Abbas Hilmi Paşa’nın Üsküdar’a Yerleşmesi

Çubuklu’daki yerleşimin başlangıcı Bizans dönemine kadar gitmektedir. O dönemde huzur ve sükûn anlamında “*Eirenaeon*” ismiyle anılmıştır.³⁰ Bizans

devrinde “Catanghion” ve “Castagion” olarak da adlandırılan Çubuklu’yu³¹ XVIII. yüzyılda İnciciyan şu şekilde niteler: “*Bir hasbahçe olan Küçük Çubuklu sahilin ilerisindedir. Burada bahçenin fundalıklı köşesinde üç muazzam yapı görülür. Kıyıda düzlükte bir padişah sarayı, bahçenin önünde de vaktiyle padişahlara mahsus av sahası olan küçük bir orman vardır. Eskiden burada Akimitis denilen uykusuz keşişlere mahsus bir manastır (Akametoı Manastırı) vardır ki bunun müessisi olup 430 senesinde ölen Aleksandır orada defnedilmiştir. Mezkûr manastır keşişleri gece gündüz münavebe ile hiç durmadan dua etmekle meşgul oldukları için uykusuz lakabı ile anılırlardı. Bundan sonra nefis bir su akan çeşmesi ile Büyük Çubuklu gelir. Çubuklu adını taşıyan her iki yer de meskûn değildir. Dördüncü “padişah binişi” olan Büyük Çubuklu yanında İlariye denilen tepe vardır.*”³²

Üsküdar’ın bir köyü olan Çubuklu’nun adının nereden geldiği konusundaki rivayetler de muhtelif: Evliya Çelebi’ye göre; II. Beyazıt (1481-1512) Şehzade Selim (Yavuz) Trabzon’da vali iken İstanbul’a çağırılmış, Çubuklu mevkiinde konuşurken bir nedenle infiale gelip sekiz çubuk vurdurmuştur. Sekiz çubuk vurdurması sekiz yıl padişahlığına işaretmiş. Sultan II. Beyazıt ardından Şehzade Selim’e “*Oğlan elem çekme zikreyle, zikir tarihinden sonra tedibimle padişahlık senindir, al bu yediğin kuru çubuğu yere dik sekiz sene meyvesin yiyesin*” diyerek vermiş. Padişahın isteğini yerine getiren ve kuru kızılçık çubuğunu yere diken şehzade “*Ya Rabbi bu kuru ağaca meyve ver, meyvesini dünyaca meşhur eyle*” diye dua etmiş, Padişah ve ulemadan Kara Şemseddin Efendi de âmin demişler. Ardından herkesi hayrete düşüren bir gelişme olarak, kuru çubuk yeşermiş ve her biri beşer dirhem gelen kızılçıklar vermiştir. Kimin kerametidir bilinmez, ama bu olayla birlikte XVI. yüzyıldan itibaren bölge Çubuklu Bahçe olarak anılmaya başlanmış ve Yavuz veya Kanuni devrinde mamur hale getirilmiştir.³³

Hasbahçeler (Hadâik-i Hassa) arasında yer alan Çubuklu, klasik devirde padişahların önemli avlanma yerlerinden biriydi. Bostancıbaşı’nın idare ve sorumluluğunda olan “Çubuklu Bahçe”, Saray’ın sebze ve meyve ihtiyacını karşılamanın yanında, ihtiyaç fazlası mahsulün satılmasıyla iç hazineye gelir getiren kalemlerden biriydi.³⁴ 1854’e bir başka deyişle Boğaziçi’nde vapurların işlemeye başlamasına dek, söz konusu mahsul ve dalyanlarda avlanan balıklar pazar kayıklarıyla şehre taşınır ve satılırdı.³⁵

Arşiv kayıtlarında; “Bağçe-i Çubuklu”nun XVI. yüzyıldan itibaren Hasbahçeler arasında yer aldığı görülmektedir.³⁶ II. Selim devrinde (1566-1574)’de Çubuklu en çok rağbet edilen mesire yerlerinden biri olma özelliğini korumuştur.³⁷ Hasbahçelerin masraf ve tamirat kayıtlarını içeren 1564 tarihli arşiv kayıtlarında Çubuklu Bahçesi’nde padişaha ait bir köşk ile ambar, avlu, dolap vb. birimlerden söz edilmektedir.³⁸ III. Ahmet devrinde (1703-30) Sadrazam Damat İbrahim Paşa’nın korunun altındaki çayıra güzel bir havuz ile çeşme yaptırması,³⁹ dere kenarının ağaçlandırılması ve çevre düzenlemesi yapılmasıyla Çubuklu mesiresi hayli şöhret kazanmış ve bu dönemde “Feyz-âbâd” namıyla anılmaya

başlanmıştır.⁴⁰ Öte yandan Çubuklu'nun seyrek de olsa iskâna açılması da bu döneme rastlar. XIX. yüzyıl başlarına (1814-15) ait Bostancıbaşı sicillerinde Çubuklu Köyü'nde meskûn olanlar ile sahil şeridinde yalıları bulunanların isimleri mevcuttur.⁴¹

Bunun yanında koruda yer alan Sultaniye Bahçesi⁴² XIX. yüzyılda padişahların ve özellikle de II. Mahmut'un biniş-i hümayun için gittiği gözde mahallerden biridir.⁴³ Öte yandan Çubuklu, dalyanlarla avlanan kılıç balığı,⁴⁴ ve levreğiyle de meşhurdur. İngiliz Amiral Adolphus Slade nam-ı diğer Müşavir Paşa'nın naklettiğine göre; II. Mahmut'un kılıç balığına düşkün olması devrin ricalinin de bu modaya rağbet etmesine neden olmuş, kılıçbalığı bu dönemde verilen ziyafet mönülerinin vazgeçilmezi haline gelmiştir.⁴⁵ Tabiidir ki gösterilen rağbet bölgedeki balıkçılığı da canlandırmıştır. Ayrıca Çubuklu'nun tepeleri taş ve kireç ocakları bakımından da önemli bir yerdi.⁴⁶ Bölgeyle ilgili son bir not; II. Mahmut biniş-i hümayun denilen saltanat gezilerinde Çubuklu-Çakalburnu'na geldiği vakit Enderun ağalarına burada taş sektirme müsabakası yaptırmaktan büyük haz almış.⁴⁷

XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyılın başları itibarıyla artan nüfus ve başta Şirket-i Hayriye ile İdare-i Mahsusa olmak üzere yeni ulaşım imkânlarıyla birlikte Çubuklu'daki nüfus da artmıştır.⁴⁸ Sultan Abdülmecit döneminde (1839-1861) Sadrazam Rıfat Paşa eski Feyz-abâd Kasrı olan yalısının arkasındaki geniş koruyu göletler, kaskadlar, havuzlar ve heykellerle Avrupa tarzında düzenlemiş, sahilde de çocukları için beş yalı yaptırmıştır. Ayrıca bülbülleri ile meşhur bu semti şenlendirmek amacıyla ücretsiz arsa dağıtmıştır.⁴⁹ Söz konusu iskân sürecine rağmen Çubuklu korusu XIX. yüzyıl ortalarında dahi İstanbul'un en gözde mesire yerlerinden biri olma özelliğini de sürdürmüştür.⁵⁰ XX. yüzyıl başlarında da bu özelliğini nispeten koruyan Çubuklu çayırının, piknik amacıyla okul gezileri ve bir takım konser organizasyonlarına ev sahipliği yaptığı görülmektedir.⁵¹ Kaynak suları açısından da zengin olan Çubuklu'da özellikle Göztepe membaı meşhurdur.⁵² Zamanla bölgede nüfusun yoğunlaşması bir takım yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Özellikle Balkanlar da Sırp ve Karadağ isyanları nedeniyle Lofça, Balçık, Silivri, Tırnovi ve Zağra'dan gelen göçmenler arasında bulunan çiftçilerin, Çubuklu gibi zirai hayatın henüz canlılığını koruduğu, bağ-bostanda rençperlik ve ırgatlık imkânlarının henüz ortadan kalkmadığı bölgelere yerleşmeleriyle, bölge sakinleri arasında arazi ve iskân sorunları baş göstermiştir.⁵³

Abbas Hilmi Paşa'nın dedesi İsmail Paşa'nın Emirgan'da aldığı arsaya inşa ettirdiği yalı⁵⁴ ile Abdülaziz döneminde annesi Emine Hanım'a bağışlanan Bebek'teki yalı,⁵⁵ hidiv ailesinin yazları Boğaziçi'nde geçirmesine imkân vermiş bu durum zamanla alışkanlık haline gelmişti. Yine Sultan Abdülaziz, Emirgân köyünün arkasındaki arazi ile Çubuklu Korusu'nun bir kısmını Mısır Hıdivi İsmail Paşa'ya ihsan etmişti. Daha sonra İsmail Paşa burada bir de yalı inşa ettirmişti.⁵⁶

Abbas Hilmi Paşa 1893'te ilk kez İstanbul'a geldiğinde kendisine büyük ilgi gös-

terilmiştir. İkameti için önce Hayrettin Paşa yalısının tahsis edilmesi düşünülmüş, ancak tamire muhtaç olması ve gösterişten yoksun oluşu nedeniyle bundan vazgeçilmiştir. Arayış sürerken o esnada Ortaköy Defterdar burnunda Zekiye Sultan için inşa edilen yalı tamamlandığından ikameti için söz konusu yalı tahsis edilmiştir.⁵⁷

Sultan II. Abdülhamid, hıdiv müsteşarlığına atadığı Ahmet Muhtar Paşa aracılığıyla, Abbas Hilmi Paşa'nın Avrupa seyahatlerine ve özellikle yazları yurtdışında geçirmesine engel olmaya çalışıyordu. Yaz mevsimi yaklaştığında önce Avrupa'da bir yere mi uğrayacağı, yoksa İstanbul'a mı geleceği konusuna dahi müdahale ediliyordu.⁵⁸ Hatta hastalık gerekçesiyle Avrupa'daki kaplıcalara gitme isteği dahi birkaç defa müracaattan ve padişahın hususi müsaadesini aldıktan sonra gerçekleştirilebilmekteydi.⁵⁹ Söz konusu endişe nedeniyle, yani hıdiv ve ailesini İstanbul'a bağlamak amacıyla hiçbir fırsat kaçırılmamıştır. Mesela annesi Emine Hanım'ın hastalığı haber alındığından Yıldız Sarayı'ndan bir telgraf gönderilip havası ve suyunun çok iyi geleceği ifade edilerek İstanbul'a davet edilmiştir.⁶⁰ Buna mukabil Abbas Hilmi Paşa ise Avrupa ülkelerine seyahat ve aldığı resmi davetlere katılma isteği taşırken Saray'ın kuşatması karşısında adeta çaresizdir. Bu sebeple bazen İstanbul'da kendisine yeteri kadar ilgi gösterilmediği yahut ihtiyaçları karşılanmadığı gerekçesiyle Avrupa seyahatlerine mazeret aradığını görmekteyiz. Mesela 1894'te ailesini İstanbul'a uğurladıktan sonra Londra'ya giden Abbas Hilmi Paşa'nın İngiltere kralı Edward (1901-1910) ile görüşmesinde yaşanan diyalog maruz kaldığı sıkıntıları açıkça ortaya koymaktadır:

“-Londra'ya gittim Kral Edward ile el ele tutarak bonjur bonjur biraz musahabetten sonra İstanbul'dan mı geliyorsunuz dedi.

-Hayır doğrudan geliyorum dedim.

-O teşekkür ederim İstanbul'a azimet etmediğinize. Pek isabet ettiniz zira orası kirli ve lekeli bir yerdir”⁶¹

Sultan II. Abdülhamid, XIX. yüzyılda yaşanan süreçle siyasi bağların oldukça gevşediği Mısır'ı elde tutmak amacıyla, Hıdivle hayli yakından ilgilenmekteydi.⁶² Ancak 1899 Kasım'ında Londra'yı seyahat değil de resmi hüviyeti ile ziyaret etmesi gündeme gelince Babıâli telaşlanmış ve müsteşarı Ahmet Muhtar Paşa'yı devreye sokarak söz konusu ziyareti engellemeye çalışmıştır. Buna mukabil Hıdiv; seleflerine gösterilen ilginin yarısının dahi kendisine gösterilmediğini beyan etmiş mamafih sadakatinden ödün vermediğinin de altını özellikle çizmiştir.⁶³ Doğal olarak Abbas Hilmi Paşa Mısır veraset fermanından kaynaklanan yetkilerini sonuna kadar kullanmak, hatta dedesi İsmail Paşa örneğinde olduğu gibi, bir hükümdar gibi davranmak emelindeydi. Buna mukabil padişah, merkezin hoş karşılamadığı icraatları vaki olduğunda *“taraf-ı hilafet-i uzmâdan mansûb bir memur”* olduğunu hatırlatmaktan kaçınmamıştır.⁶⁴ İstanbul'a her gelişinde Hıdiv'e İngiliz karşıtı politikasından asla taviz vermemesini telkin eden II. Abdülhamid,⁶⁵ Hıdiv'in eşi Cavidan

Hıdiv Kasrı'na giden bahçe yolu

Hanım gibi Müslüman bir kadının Avrupa seyahatlerine çıkmasının sakıncalı olduğunu ve Frenk adetlerine tabi olmasının yakışık almayacağını ifade etmiştir. Cavidan Hanım'ın paravan olarak kullanıldığı bu tür telkinlerden maksat, elette ki hıdiv ve eşinin yaz tatillerinin tamamını İstanbul'da Sultan'ın gözetimi altında geçirmelerini sağlamaktı. Ancak bu tür telkinlere ne Hıdiv ne de eşi itibar etmemiştir.⁶⁶

Cülus yıldönümünü kutlama merasimleri sebebiyle 1899'da İstanbul'a gelen Abbas Hilmi Paşa padişah tarafından kabul edilmiştir. Görüşmede II. Abdülhamid İstanbul'da kalabileceği uygun bir mekân bakılması yönünde ilgililere talimat verdiğini ifade ederek fikrini sormuştur. Hıdiv ise sükûneti, suyu ve havası bakımından çok beğendikleri ve daha önceleri birkaç yazı geçirdikleri Çubuklu'nun uygun olduğunu beyan etmiştir.⁶⁷ Bunun üzerine Çubuklu'da hıdiv ailesine yalı arayışına başlanmıştır. 1901 yazında İstanbul'a gelen aileye Emirgân'da Şerif Hüseyin Bey yalısı kiralanmak istenmiştir. Ancak yapılan inceleme sonunda elverişli olmadı anlaşılınca, Çubuklu'da Cemiyet-i Rüşûmiye azasından Râsih ve ve Mahkeme-i Temyiz azasından Arif Bey'in kiracısı olduğu Rauf Paşa yalısını tahliye etmeleri için ikişer yüz lira hazineden ödenmiş ve söz konusu yalının derhal hıdiv ailesi için hazırlanması irade olunmuştur.⁶⁸ Ertesi yaz Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'ya tahsis edilen yalının kira bedelleri hazine tarafından ödenmiştir.⁶⁹ Nisan 1903'te yine padişahın iradesiyle yalı ve bahçesi satın alınmak istenmiş, ancak beş bin lira civarında muhammen bedeli olan mülkün hissedarlarının fahiş fiyat talep etmeleri üzerine bu girişimden sonuç çıkmamıştır.⁷⁰

Hıdiv ailesinin Çubuklu'yu çok benimsemiş olmasından hareketle 28 Eylül 1903'te söz konusu yalının uygun bir bedelle satın alınması irade olunmuştur.⁷¹ Bu talimat üzerine 10.200 lira mukabilinde yalının satışına varisleri razı olmuş ve Abbas Hilmi Paşa'ya hediye edilmek üzere hazine tarafından satın alınan yalının resmi evrakı hazırlanmaya başlamıştır.⁷²

Bu suretle Hıdiv Abbas Hilmi Paşa ve ailesinin 1904 yazını Boğaz'da geçirecek bir yalıları olmuştu. Ancak yalının hıdivin geniş maiyeti ve aile efradına kifayet etmemesi sıkıntı yaratmıştır. Öte yandan Boğaz'ın en güzel yerlerinden birinde yalı sahibi olmak elbette ki önemli bir ayrıcalıktı. Ancak söz konusu bir Hıdiv - bir anlamda yarı padişah- ise bu imtiyazın pek bir anlam taşımadığı anlaşılır. Zira unutulmamalıdır ki o dönemde birçok devlet adamı ve servet sahibi Boğaz'da yalıda oturma imkân ve ayrıcalığına sahipti. Kanaatimize göre Abbas Hilmi Paşa bu dönemde bir yalıda oturmayı statüsü ve servetiyle pek bağdaştıramamıştır. Arşiv belgeleri bu konuda bir takım ipuçları vermektedir. Zira II. Abdülhamid 1894'te Bebek Koyu'nda Sadrazam Âlî Paşa'nın varislerine intikal eden sahilhaneyi (Hıdiv Sarayı/Valide Paşa Yalısı) satın alarak Abbas Hilmi Paşa'ya hediye etmiş, ancak Hıdiv söz konusu sahilhanenin senetlerini annesi Emine Hanım'a göndererek ona hediye etmişti.⁷³ Bu durumdan pek de hoşnut olmayan II. Abdülhamid, bu defa Çubuklu'da satın alıp Hıdive hediye ettiği yalının senetlerini annesi Emine Hanım'a göndermek suretiyle, Abbas nazire yapmış ve kırgınlığını bu şekilde göstermiştir. Bu mevzuyu açarak Abbas Hilmi Paşa'nın ağzını arayan Hüsnü Paşa'ya verdiği karşılık bu duruma açıklık getirmektedir:

*“Frenkler bir taraftan, buradaki dostlarımız bir taraftan bizi padişahın gözünden düşürmeye çalışıyorlar. Bazı kaharât bazı iltifat görüyoruz. Biz bunların cümlesine tahammül ediyoruz. Cenâb-ı Hak efendimize ömürler versin yalı ihsan buyurdular. Senedât-ı Hakânîsini valideme göndermişler, validem de bizim hanıma göndermiş. Efendimiz, kullarına Bebek yalısını ihsan buyurdular, validem de oradan memnun olduğu cihetle kendilerine terk etmeye mecbur oldum. Müsaade buyurdıkları halde sayelerinde paralarını vererek bir yalı alabilirdim, **Hıdiv yalı almış derlerdi. Fakat şimdi, efendimiz hıdive Çubuklu'daki yalıyı ihsan buyurmuş deniliyor.** Bu da bizim için başkaca bir şereftir, öyle değil mi Hüsnü Paşa. Zannedersem efendimizin yalının senetlerini valideme gönderişleri bu olacak, ben hıdive Bebek yalısını ihsan ettim validesine verdi, bu kere de ihsan ettiğim yalının senetlerini validesine göndereyim de o da oğluna vermiş olsun demek olacak. Her ne ise efendimizdir padişahımızdır, hünkârımızdır gâh gücenirler gâh iltifat buyururlar.”⁷⁴*

Bundan başka, Abbas Hilmi Paşa tabiatı icabı deniz ve sahili değil dağ ve bayırı sevdiğini sık sık ifade ediyor. Avrupa seyahatlerinde gittiği ülkelerin henüz doğallığını kaybetmemiş bölgelerini tercih etmesi, tarla, bağ ve bahçeye meraklı olması, cins at ve deve yetiştirme tutkusu ile yalı hayatının pek bağdaşması da mümkün değildi.⁷⁵ Yukarıda zikrettiğimiz hoşnutsuzluklar sebebiyle Çubuklu tepesinde son derece geniş bir arazi satın alarak bugün Hıdiv Kasrı olarak anılan

binayı yaptırma kararı almış ve Temmuz 1905'te kadastro işlemlerine başlanmıştır.⁷⁶ Ancak satın aldığı arazinin hudutları belirlenirken sabık Sadrazam Said Paşa'ya ait araziye bir miktar tecavüz edilmiş bu durum ithamkâr birçok telgrafın teatisine neden olmuştur.⁷⁷ Abbas Hilmi Paşa ayrıca İncirliköy'de Molla Said Efendi'den 20 dönüm bağ ve merayı satın almıştır.⁷⁸ Kasrın inşasının bitmesine yakın Hıdiv, aşağıda yalısının yanında bulunan Karesi eski valisi Reşat Paşa'nın eşine ait yalığı da almak için Kasım 1907'de müracaatta bulunmuştur.⁷⁹ Sultanın da oldukça memnun olduğu bu karar doğrultusunda Hıdivin daire-i hassa inşaat müdürü Mimar Delfo Seminati direktörlüğünde 1905'te başlayan inşaat çalışmaları sonucunda iki yıl içinde yaklaşık 150.000 altın harcanarak bugünkü muhteşem kasır inşa edilmiştir.

Antik Roma malikânelerine benzeyen ve İtalyan havasının hâkim olduğu kasır Art Nouveau⁸⁰ sitilinde inşa edilmiştir. Pierre Loti Osmanlı mimarisinin nefis örnekleri dururken Batı tarzında bir villa inşasını zevksiz bularak tenkit eder.⁸¹ Eşi Cavidan Hanım ise Çubuklu Kasrı'nın mimari yönünden ziyade manevi atmosferiyle ilgilidir ve kasrı; Mısır'ın protokollere boğulmuş resmi havasından kurtuldukları, eşi ile baş başa kalabildikleri bir "yuva" "hakiki evi" olarak niteler.⁸² Hıdiv ise malikânesini "Chalet Suisse"⁸³, ve "saray" olarak nitelendirir.⁸⁴ Ancak bu bir İsviçre şalesinden çok daha büyük ve gösterişli bir saray yavrusuydu.

Çubuklu Sarayı'nın en önemli özelliği cihannüma olarak yaptırılan 20 metrelik kulesidir. Aslında Hıdiv kuleyi daha yüksek yaptırmak istemiş ancak yasak engeline takılmıştır. Zira "Hıdivin bu kuleyi Ruslarla haberleşmek" veya "Yıldız Sarayı'nı gözetlemek" maksadıyla yaptırdığı yönündeki jurnalleri padişahın nazar-ı itibara almadığında şüphe olmamakla birlikte, hayli canını sıkıldığını 25 Mayıs 1906 tarihli yasaklama iradesinden anlıyoruz.⁸⁵ Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa ise hatıratında; Sultan Murat'ın oğlu Şehzade Selahattin Efendi ile Şehremini Rıdvan Paşa'nın bu tür kulelerin padişah saraylarına mahsus olduğunu, Hıdivin bu kuleyi inşa ettirmekten maksadının ben de sultanım ve sarayına kule yaptırırım mesajı vermek ve bir nevi sultanlara mahsus imtiyazlara nail olmak hevesinde olduğuna dair jurnaller vermişlerdir.⁸⁶

Çubuklu Kasrı'nın inşası ile bir ayağı Avrupa yakasında; Bebek ve Emirgan'da bulunan hıdiv ailesinin diğer ayağı Anadolu yakasında olmuştur.⁸⁷ Eşi Cavidan Hanım'ın ifade ettiğine göre; kasrın inşa sürecinde hem kendisi hem de Abbas Hilmi Paşa proje aşaması dâhil her işle bizzat ilgilenmişler, süslemeler, mobilyalar, bahçe düzenlemesi, hatta dikilecek ağaç ve çiçek cinslerini dahi kendileri seçmişler.⁸⁸ Gerçekten de kasrın konusu için Fransa ve İsviçre'den özel ağaçlar getirtilmiştir. Böylece en nadide çamlar, köknarlar, sedirler, tahsüsler, tujalar, manolyalar bir araya toplanarak muhteşem bir koru vücuda gelmiştir.⁸⁹

Somaki mermer sütunlar, havuz ve selsebillerle süslü salonları, masif ceviz ağacından duvarlarıyla ihtişamlı bir şekilde bina edilen bu sarayın malzemesinin neredeyse tamamı Avrupa'dan getirilmiştir.⁹⁰ Elektrik jeneratörü ve kalorifer tesisatı da bulunan kasrın, dönemin en konforlu ve şatafatlı mekân-

Hıdiv Kasrı günümüzde sosyal tesis olarak hizmet vermektedir

larından biri olduğunda şüphe yoktur. Bunun yanında gerek kulesinde, gerekse iç mekânda Türkiye'de asansörün kullanıldığı ilk bina olma özelliği de taşır.

Abbas Hilmi Paşa kasrın inşasından sonra yatı Mahruse ile neredeyse her yazı ailesi ve kalabalık maiyeti ile Çubuklu da geçirmiştir. Bölgedeki esnaf ve ırgatların her yaz hıdiv ailesinin gelişini dört gözle beklediklerinde kuşku yoktur. Zira kalabalık aile, maiyet ve özellikle de verilen mükellef ziyafetler; esnaf için daha fazla mal, bölge sakinleri için ise daha fazla iş anlamına geliyordu. Bundan başka kasrın bahçesine yapılan büyük ahır ve oldukça geniş bağ-bahçe, bölge halkı için seyislik ve rençperlik yapmak ve bu suretle maişetlerini temin etmek

Kasrın alt katında bulunan mermer sütunlu salon

manasına geliyordu.

Hıdiv ailesine mensup saray kadınlarının İstanbul'a gelişleri elbette ki modayı da yakından ilgilendiriyordu. Hıdivlerle birlikte Avrupa'ya giden ve başta Paris olmak üzere Batı modasının örneklerini İstanbul'a taşıyan Mısırlı hanımların, Osmanlı sarayındaki hanımları etkilediği ve kıskançlıklarını tahrik ettiğinde kuşku yoktur. Bu hanımların kıyafetleri ve Avrupa'dan getirdikleri sair aksesuarlar aynen taklit edilmiş, neticesinde çok ciddi biçimde israf meydana gelmiştir. Yine hıdiv ailesinin yüksek fiyatlarla arazi ve sair gayrimenkuller almaları, İstanbul'daki emlak fiyatlarında fahiş artışlar meydana getirmiştir.⁹¹ Oldukça zengin Mısırlı saraylıların lüks harcamaları ve Avrupa'dan getirdikleri kıyafetler ve sair eşyalar, başta Âlî ve Fuat Paşaların hanımları olmak üzere, ileri gelen diğer devlet adamlarının eşleri tarafından taklit edilmiştir. Zamanla tüm İstanbul sosyetesini bu rüzgâra kapılmıştır. İsrâf ve sefahatin kaynağının Mısırlı Müslüman hanımlar olması, söz konusu çevrelere dini anlamda fiili meşruiyeti de vermişti.⁹² Abbas Hilmi Paşa'nın eşi Cavidan Hanım Avrupai kıyafetler yanında, Çubuklu Kasrı'nın tüm eşyasını bizzat Avrupa'dan kendi beğenileri doğrultusunda getirttiklerini ifade etmektedir.⁹³ Kuşkusuz saraylıların kendilerini ziyaretleri, gerek kıyafet gerekse saray, kasır ve köşkların tefrişinde Batılı tarzın yaygınlaşmasına neden olmuştur.

Hıdiv ve ailesi Boğaz'a hakim tepedeki kasırlarında yazları geçirirken, 1914'e geldiğinde dünya siyasetinde yaşanan sorunlar insanlığı umumi bir savaşa sürüklüyordu. İngiltere'nin Mısır'ı işgal planları Mısır'da milliyetçi eğilimleri

oldukça güçlendirmişti. Safların netleşmeye başladığı bu dönemde, İttihatçılarla hemfikir olarak Almanya'nın yanında savaşa girilmesine destek veren ve Temmuz 1914'te Babıali'yi ziyaret ettikten sonra arabasıyla Sultanahmet'e yönelen Abbas Hilmi Paşa, Babıali yokuşunda bugün İran konsoloslğunun bulunduğu köşede Mahmut Mazhar isimli bir Mısırlı gencin suikastına uğramıştır (25 Temmuz 1914). Damadı Celalettin Vlor'a'nın atik davranmasıyla ölümden kurtulan Hıdiv yaralanmıştır. Çubuklu'daki sarayında tedavi görmeye başlayan Hıdiv bu hassas dönemde Mısır'a gidememiştir.⁹⁴ Kısa süre sonra savaşın başlaması ve İngiltere'nin Mısır'ı himayesine aldığını açıklamasının ardından 19 Aralık 1914 tarihli kararname ile "düşmana (Babıali) destek vermek" suçlamasıyla azl ve malları müsadere edilmiştir. "Mısır Sultanı" namıyla amcası Hüseyin Kamil Paşa'nın atanmasıyla tacı tahtı elinden alındığından ve İstanbul'un işgali halinde İngilizler tarafından esir edileceğinden kuşkusuz olmadığından, İsviçre'ye iltica etme kararı almıştır.⁹⁵

İsviçre'ye yerleştikten sonra Çubuklu Kasrı da bir anlamda kaderine terk edilmiş oldu. Bu arada yatlarından birini satılığa çıkarınca, altı bin lira mukabilinde harbiye nezareti adına Nisan 1915'te hazine tarafından satın alınmıştır.⁹⁶ Satın aldığı ve kız kardeşinin adına nispetle Nimetullah adı verdiği yatla sık sık Akdeniz gezilerine çıktı. İmkânlar nispetinde birkaç defa yazları Çubuklu'daki kasrına uğrayan Abbas Paşa, savaş yıllarını umumiyetle İsviçre de geçirmiştir. Savaş sonrasında İstanbul'un İngilizler tarafından işgali ihtimali belirince, İsviçre'ye daimi olarak yerleşme kararı almıştır. Bu dönemde Çubuklu kasrını satışa çıkardıysa da müşteri bulamamıştır. Uzun süre metruk halde kalan kasır, Nisan 1937'de vali Muhittin Üstündağ'ın girişimleriyle 60 bin lira gibi rayicinin çok altında bir bedelle İstanbul Belediyesi tarafından satın alınmıştır. Bunda savaş yıllarının yarattığı iktisadi sıkıntılar sebebiyle servet sahiplerinin Boğaz'ın nispeten ücra bir köşesindeki kasra yatırım yapmayı makul bulmaması yanında, binanın hayli fersude olması da önemli rol oynamıştır. 3 Şubat 1937'de Üsküdar Belediyesi'nde yapılan protokolle Hıdiv Kasrı'nın alım satım işlemleri gerçekleştirilmiştir.⁹⁷

İsviçre'deki yılları; kalp rahatsızlığı ve yaşlılığın getirdiği sair sıkıntılarla geçiren Abbas Hilmi Paşa 19 Aralık 1944'te Cenevre'de Lemana Gölü karşısındaki vilasında kalp krizi geçirerek vefat etmiştir.

İstanbul Belediyesi tarafından 1937'de satın alınan Çubuklu Kasrı'nın restorasyonu yönünde, 1983'e dek herhangi bir adım atılmamıştır. Askerî idarenin de onayı alınarak Turing Kurumu Başkanı Çelik Gülersoy'un direktörlüğünde başlanan restorasyon çalışmaları 1984'te tamamlanmıştır. Bu suretle eski ihtişamına kavuşan Çubuklu Kasrı'nın korusu da yeniden düzenlenmiş, hususi gül bahçeleri tanzim edilmiştir.

DİPNOTLAR

- ¹ Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, Kahire 1321, s. 532-533. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın 1885'te Mısır Fevkalade Komiserliğine atandığında başkâtibi olarak birlikte giden müellif, bu tür iki merasime şahit olduğunu, böyle törenlerin halkı yöneticilerden nefret ettirdiğini, öte yandan müstakbel hıdivin gözüne girmek için her türlü dalkavukluğu yapan halk ve idarecilerin haline İngilizlerin kıs kıs güldüğünü ifade ediyor.
- ² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Eyalet-i Mümtaze-Mısır- (İ. MTZ (05), 27/1435. Babiâli Tefvik Paşa'nın vefat haberinin derhal gazetelerde ilanı ve Abbas Hilmi Paşa'nın hıdivlik fermanının hazırlıklarına girişmiştir.
- ³ Tefvik Paşa'nın vefatının hemen ardından Mısırlı İbrahim el-Muveylimi imzasıyla Yıldız Sarayı'na gönderilen 15 Kânun-ı sani 1307/27 Ocak 1892 tarihli tahriratta; İngiliz işgalinin Hıdiv Tefvik Paşa'nın eseri olduğu, bu sebeple ahalinin onun ölüm haberine sevindiği, genç Abbas Hilmi Paşa'nın tahta geçmesinin Osmanlı nüfuzunun yeniden tesisi için bir fırsat olduğu, yeni hıdivi saltanata daha bağlı hale getirmek için yapılması gerekenler ve sair hususlarla ilgili dikkat çekici iddialar yer almaktadır, bk. BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE), 127/60. Yabancı basında çıkan haberler de Tefvik Paşa'nın İngilizlere tam manasıyla teslim olduğu yönündedir, bk. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM), 24/20.
- ⁴ Abbas Hilmi Paşa hatıratında çocukluk yılları ve Viyana'daki eğitim süreci hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir, bk. *The Last Khedive of Egypt –Memoirs of Abbas Hilmi II-* Ed. Amira Sonbol, London 1998, pp. 55-62. Biyografisine dair ayrıca bk. Çelik Gülersoy, *Hıdivler ve Çubuklu Kasrı*, İstanbul 1985, s. 61vd; İlhan Şahin, "Abbas Hilmi II", *DİA*, I, 25-26; M. Colombe, "Abbas Hilmi II", *El*, I, 13; K. Vollers, Abbas II (Hilmi), *İA*, I, 11; Corci Zeydan, *Teracimu Meşahir-i Şark fi Karni't-Tasi' Aşere*, Mısır 1902, I, 49-51.
- ⁵ BOA, YEE, 114/3.
- ⁶ BOA, YEE, 120/2.
- ⁷ BOA, YEE, 120/3; Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919) Askeri ve Siyasi Hayatı*, İstanbul 1989, s. 205 vd. II. Abdülhamid'in bu konudaki düşünceleri için bk. *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları –Sultan Abdülhamid-*, İstanbul 1990, s. 148.
- ⁸ BOA, YEE, 120/12, Hıdivlik fermanının suretidir. Söz konusu fermanı Yaver-i Ekrem Eyüp Paşa götürmüştür, bk. BOA, Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y. A. RES), 1309. Ş/28.
- ⁹ BOA, Y. A. RES, 57/28; YEE, 87/40.
- ¹⁰ BOA, YEE, 129/6. Fransızlar Abbas Hilmi Paşa'ya bir de Legion de Honor nişanı takmışlardır. Bu dönemde İngiltere'nin dizginleri elde tutma, Fransa ile Rusya'nın karşı atakları ve Ahmet Muhtar Paşa'nın kendi durumu hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için bk. YEE, 129/9.
- ¹¹ Fahir Armaoğlu, *XX. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1991, I, 41-55; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1985, s. 235-326; Fahir Belen, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul 1973, 13-51.
- ¹² Bulgaristan/Sofya'da yayınlanan Sobora Gazetesi'nin 19 Şubat 1892 tarihli nüshasında Abbas Hilmi Paşa'nın, babası Tefvik Paşa'nın aksine Lord Cromer'i çileden çıkaran uygulamaları sıralanmıştır, bk. BOA, Y. PRK. TKM, 24/20.
- ¹³ Abbas Hilmi Paşa ile Lord Cromer arasındaki mücadeleye dair geniş bilgi için bk. *Memoirs of Abbas Hilmi II*, s. 75-97, 247-257; Lord Lloyd, *Egypt since Cromer*, vol I-II London 1933-34; Earl of Cromer, *Abbas II*, London 1915; *Müzekkiratü'l Emire Cüveydan, bi-Kalemi Zevceti'l- Hıdivi Abbas es-Sânî*, Hilal Matbaası Kahire 1980, s. 65-71.
- ¹⁴ *Memoirs of Abbas Hilmi II*, s. 77-81.
- ¹⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Muhammed Sanafiri, *Osmanlı-Mısır İlişkileri (1863-1882)*, Danışman: Prof. Dr. Kemal Beydilli, İ.Ü. SBE, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul 1983; Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'ın İngiltere Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Diploması Mücadelesi (1882-1887)*, Danışman: Prof. Dr. Zekeriya Kurşun, Marmara Üniversitesi, yayınlanmamış doktora tezi, SBE, İstanbul 2001; Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919) Askeri ve Siyasi Hayatı*, İstanbul 1989; Thomas Mayer, "Abbas Hilmi II as Reflected in his Some Papers", *Asian and African Studies*, XIV (1980), 279-286; Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi* (çev. Neşet Çağatay), Ankara 1992, s. 378-384.
- ¹⁶ Tahsin Paşa bu konuda şunları nakleder: "Hıdiv-i Mısır Abbas Hilmi Paşa bir gün Hünkâr'a hoş görünmek için Mısır'daki Jön Türklerin birkaçını bir yelkenli ile memleket haricine çıkarmıştı. Abbas Hilmi Paşa'nın böyle halleri vardı. O bazen Sultan Hamid'e pek yaklaşır, onun emellerini tervice gayret eder, bir müddet sonra mesleğini değiştirerek padişahı uzaklaştırıcı bir hatt-ı hareket tutturur, daha sonra yeni bir uysallıkla gene teveccüh-ı şahaneyi kazanır", *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 109.
- ¹⁷ BOA, İ. MTZ (05), 27/1436; İ. MTZ (05), 27/1437; YEE, 120/7 lef 1, lef 14.
- ¹⁸ Abbas Hilmi Paşa hatıratında; aslında İstanbul'a uğramayı çok istediğini ancak acilen Mısır'a varması gerektiğinden bu ziyareti ertelemek zorunda kaldığını ifade ederek konuyu geçitirir, bk. *Memoirs of Abbas Hilmi II*, s. 63-66.
- ¹⁹ BOA, Y. PRK. TKM, 24/3; YEE, 87/44. Ahmet Muhtar Paşa; ayrıca Abbas Hilmi Paşa'nın Kahire'ye varışı, hıdivlik koltuğuna otururken yapılan tören ve özellikle onun, annesinin büyük tesiri altında oluşu ve bu yolla kontrol edilebileceği konusunda da bilgiler vermektedir.

- 20 Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, s. 215-218; *Tahsin Paşanın Yıldız Hatıraları*, s. 149.
- 21 BOA, İ. MTZ (05), 29/1582; İ. MTZ (05), 29/1579.
- 22 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. ZB), 13/56, Muharrem 1312/Temmuz 1310.
- 23 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR), 17/30; Y. PRK. TKM, 32/42; Y. PRK. TKM, 29/21.
- 24 Gülersoy, *a.g.e.*, s. 64.
- 25 Sıddık Çalık, *1894 Yılında İstanbul'da Meydana Gelen Büyük Depreme Ait Anonim Bir Günlük*, İstanbul, ty, s. 155, 159, 175. Abbas Hilmi Paşa 30.000 kuruş, Emine Hanım 29754 kuruş ve İsmail Paşa ise 10.800 kuruş bağışta bulunmuşlardır.
- 26 BOA, Y. PRK. TKM, 29/21; 32/36, Paris'te yayınlanan Journal Gazetesi'nin 5 Ağustos 1894 tarihli nüshasında yayınlanan röportajda, Abbas Hilmi Paşa'nın bu tür gezileri tercih nedenleri, karakteri ve düşüncelerine dair önemli ayrıntılar verilmiştir.
- 27 Bu durum biraz da Mısır hanedanının hilafeti ele geçirme emelleri (Memoirs of Abbas Hilmi II, s.100) İstanbul bulunan Sait Halim Paşa ile hanedan mensuplarının birbirleri aleyhindeki girişimlerinden kaynaklanmaktaydı, bk. Sanafiri, *a.g.tez.*, s. 123-124. Benzer şekilde Küçük Mehmet Ali Paşa'nın torunu Davut Paşa, Abbas Hilmi Paşa'yı hilafet aleyhtarlığı, işgalci İngilizlerle işbirliği ve hanedan mensuplarına zulüm yapmakla itham etmiş ve İstanbul'a gelerek bizzat şikayette bulunmuştur, bu konuda ilginç iddialar içeren 13 B 1318/6 Kasım 1900 tarihli tahrirati için bk. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller (Y. PRK. AZJ), 41/18.
- 28 *Memoirs of Abbas Hilmi II*, s.125-155. Abbas Hilmi Paşa, Mustafa Kamil, Şeyh Ali Yusuf, Muhammet Ferit vd. milliyetçi liderler, faaliyetleri, siyasi teşekküller ve neşrettikleri gazeteler yoluyla İngiliz işgali karşısındaki çabalarını son derece ayrıntılı olarak değerlendirmekte ve bu süreçte yaptığı katkılara da değinmektedir.
- 29 BOA, YEE, 15/20, Belgede Abbas Hilmi Paşa padişaha övgü dolu sözlerin ardından, Mizancı Murat Bey'in Mısır'dan ihracı için sarf ettiği çabayı ayrıntılarıyla anlatmaktadır. İttihat ve Terakki ile Jön Türklerin Mısır'daki faaliyetlerine dair ayrıntılı bilgi için bk. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul 1989, s. 205-209, 242-247, 287-289, 331-334, 384-389; *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları –Sultan Abdülhamid-*, İstanbul 1990, s. 109-110, 153.
- 30 Erdem Yücel, "Çubuklu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II, 533
- 31 İnciciyan, *Boğaziçi (Bizans) Sayfiyeleri*, s.170; Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, s. 273.
- 32 İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul* (çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1976, s. 127-128. Ayrıca bk. Erdem Yücel, "Çubuklu", *İstanbul Ansiklopedisi*, II, 533.
- 33 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul* (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul 2004, I/II, 425-426; Evliya Çelebi bir başka yerde Çubuklu Bahçe'nin Kanuni Sultan Süleyman devrinde Mimar Sinan tarafından mamur hale getirildiğini ifade etmektedir, *a.g.e.*, s. 440; Cahit Kayra-Erol Üyepazarcı, *II. Mahmut'un İstanbul'u –Bostancıbaşı Sicilleri-*, İstanbul 1992, s. 61-62.
- 34 Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), 178; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İBB yay. İstanbul 1995, II, 871-872, 874; Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi –XVII. Asırda İstanbul-*, çev. Hrand D. Andreasyan, yay. Kevork Pamukçuyan, İstanbul 1998, s. 46, 273.
- 35 Salah Birsnel, *Boğaziçi Şingir Mıngır*, Ankara 1981, s. 65-66. Birsnel Beykoz pazar kayıklarının genelde Çubuklu'dan sepetçi çubukları taşıdıklarını kaydediyor.
- 36 BOA, (Maliyeden Müdevver Defterler) MAD. d, nr. 6297, s. 15; MAD. d., nr. 7054, s. 5. Bu konuda ayrıca bk. MAD. d, nr. 17256, s. 22; nr. 17345, s. 21; nr. 17496, s. 31; nr. 17563, s. 34-35; nr. 17580; nr. 19602; nr. 19985; Cevdet Maliye (C: ML), nr. 18820; Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", s. 178.
- 37 Samiha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, İstanbul 1975, II, 10.
- 38 Nurhan Atasoy, *Hasbahçe –Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, İstanbul 2002, s. 325.
- 39 Daha geç tarihli bir belgede bu hususa temas edilmektedir, bk. Y. PRK. AZJ, 53/14 lef 2.
- 40 Çelik Gülersoy, *Boğaziçi Koruları*, Turing yayını 1970, s. 17; Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız* (haz. N. Ahmet Banoğlu), İstanbul, ty, s. 25.
- 41 Kayra-Üyepazarcı, *II. Mahmut'un İstanbul'u*, s. 62-64, 144-145.
- 42 Birsnel, *a.g.e.*, s. 465-468.
- 43 Hızır İlyas Ağa, *Letâif-i Enderûn* (yay. Cahit Kayra), İstanbul 1987, s. 64, 86, 96, 165-166. Müellif Sultan II. Mahmut'un sık sık Çubuklu mesiresine ve koru içinde bulunan Sultaniye bahçesine biniş-i hümayun için gittiğini ifade ettikten başka burada tertip edilen eğlenceler hakkında da ilginç ayrıntılar veriyor.
- 44 Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, s. 46. Evliya Çelebi de bölgede dalyanlarla yapılan kılıçbalığı avını ayrıntılı bir biçimde aktarmaktadır, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, I/II, 424. Ayrıca bk. İnciciyan, *a.g.e.*, s. 127.
- 45 *Sir Adolphus Slade'(Müşavir Paşa)'in Türkiye Seyahatnamesi* (çev. A. Rıza Seyfioglu), Ankara 1945, s. 27.

- ⁴⁶ G. V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfıyeleri* (yay. Orhan Duru), İstanbul 2000, s. 66.
- ⁴⁷ Kayra-Üyepazarcı, *II. Mahmut'un İstanbul'u*, s. 62.
- ⁴⁸ Cevdet Paşa, *Tezahir 1-12* (yay. Cavid Baysun), Ankara 1991, s. 20-21.
- ⁴⁹ Nurhan Atasoy, *Hasbahçeler*, s. 325.
- ⁵⁰ Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Sosyal Hayatından Bir Kesit: Tanzimat Döneminde Mesire", *İslami Araştırmalar*, XII/3-4 (1999), 253-258; Seval Akpınar, "İstanbul'da Mesire Yerleri ve 1852 Tarihli Tenbihname", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, X/55 (1972), 10-12; Refik Ahmet Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu* (haz. Sami Önal), İstanbul 1985, s. 158.
- ⁵¹ BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi Evrakı (DH. EUM. AYŞ), 45/7.
- ⁵² İnciciyan, *Boğaziçi Sayfıyeleri*, s. 170; Erdem Yücel, "Çubuklu", *TTOK Belleteni*, İstanbul 1978, 63/342, s. 22-27; a. mlf. "Çubuklu", *İstanbul Ans*, I, 534; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İBB yay, V, 1178, 1475, 2876-2877.
- ⁵³ BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT), 44/49.
- ⁵⁴ Faik Yalıtık, "Emirgan Korusu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, 170-171.
- ⁵⁵ Bebek'teki yalı aslında Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'ya padişah tarafından hediye edilmişti. Ancak Abbas Hilmi Paşa akciğerlerinden rahatsız olan annesi Emine Hanım'ın burayı çok beğenmesi üzerine, yalıyı kendisine hediye ettiğini ifade ediyor, bk. BOA, İ. MTZ (05), 29/1582; Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y. PRK. MK), 6/47. Ancak tek başına bu gerekçe durumu açıklamaya yetmez bunun altında başka nedenler de vardı. Bizce esas neden Abbas Hilmi Paşa'nın Hıdiv sıfatıyla sair devlet adamları hatta tüccarlarla komşu bir biçimde yaşamak ve statüsünü onların seviyesine düşürmek istemesiydi.
- ⁵⁶ Faik Yalıtık, "Hıdiv İsmail Paşa Korusu", *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 61.
- ⁵⁷ BOA, İ. MTZ (05), 28/1536; Yıldız Perakende Evrakı Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y. PRK. MYD), 14/103 numarada yer alan 8 varaklık bir defterdir. Bu defterde Hıdivin Mısır'dan hareketinden İstanbul'a varışına, sarayda karşılamışına ve uygulanan protokole kadar tüm ayrıntılar yer almaktadır. Ayrıca bk. Y. PRK. AZJ, 24/74; İ. MTZ (05), 28/1536.
- ⁵⁸ BOA, Y. PRK. TKM, 29/21:Berliner Tagesblatt'ın (3 Temmuz 189) tarihli nüshasında Hıdiv ile Sultan arasındaki ilişkiler, Hıdivin statüsü ve Avrupa gezileri konusunda merkezden izin alma zorunluluğuyla ilgili ilginç bilgiler içeren makalenin tercümesidir.
- ⁵⁹ BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y. PRK. TŞF), 3/49.
- ⁶⁰ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK), 32/20.
- ⁶¹ BOA, Y. PRK. ZB, 13/56.
- ⁶² Hıdiv yaz tatilini İstanbul'da geçirmek için geldiğinde, maiyetine yaverler tayin edilerek padişahın kendisine ne kadar önem verdiği gösterilmeye çalışılırdı. Bu çerçevede bir ara yaverliğine vüzeradan Raif Paşa tayin edilmiştir. Haddizatında bu tayinlerden maksat kendisini sıkı kontrol altında tutmaktır. Padişahın bu konudaki hassasiyeti jurnalcileri, yaranmak hevesiyle zaman zaman asılsız veya abartılı haberler vermeye sevk etmiş bu da Padişah ile Hıdivin arasının açılmasına neden olmuştur. Söz konusu şahıslar bir taraftan Hıdivi jurnallerken diğer taraftan kendisine bağlılık mektupları göndermişlerdir. Abbas Hilmi Paşa sular durulduktan sonra bu tür şahısların mektuplarını padişaha göndermiştir, bk. *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, s. 149-150.
- ⁶³ BOA, Yıldız Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS), 401/75.
- ⁶⁴ BOA, YEE, 123/14; 123/15.
- ⁶⁵ *Memoirs of Abbas Hilmi II*, 100.
- ⁶⁶ *Müzekkiratü'l Emire Cüveydan, bi-Kalemi Zevceti'l- Hıdivi Abbas es-Sâni*, s. 60-61. Bu tür telkinlerden istenen sonuçlar elde edilememiştir. Bilakis Cavidan Hanım eşi Abbas Hilmi Paşa'nın bu konuda kendisini desteklediğini, "dilediğini yap sultanım" dediğini, Paris'ten aldığı kıyafetlerden de hayli hoşlandığını ifade etmektedir. Hatta Cavidan Hanım Çubuklu'daki kasırdan her ayırdıklarında Saray'ın casuslarının peşlerine takıldığını, Avrupa seyahatine gideceği zaman yanında kıyafetlerini Bahlı tarzdakilerle değiştirdiğini de dile getirmektedir, bkz. *a.g.e.*, s. 61-63.
- ⁶⁷ BOA, Y. PRK. AZJ, 39/55, Abbas Hilmi Paşa'nın ifadeleri şöyledir: "Efrâd-ı ailem köle ve cariyelerinin sıhhatlerinin muhafazası ve izdihamdan hâli bir mevkide bulunmaları merakında bulunduğumdan sâye-i rahat vâye-i şehinşahilerinde bu sene ikamet edilen Çubuklu mevkii matlûb-ı kemterîye muvafık olduktan başka..."
- ⁶⁸ BOA, İ. MTZ (05), 30/1739.
- ⁶⁹ BOA, DH. MKT, 744/27.
- ⁷⁰ BOA, Y. A. RES, 121/21.
- ⁷¹ BOA, İ. MTZ (05), 31/1777.
- ⁷² BOA, İ. MTZ (05), 31/1778.
- ⁷³ BOA, İ. MTZ (05), 29/1582. Y. PRK. MK, 6/47. Sonraları "Hıdiv Sarayı" ve "Valide Paşa Sarayı" olarak adlandırılan yalının

yerinde bulunan Halil Paşa-zade Arif Efendi yalısı önce Rauf Paşa'ya sonra da Sadrazam Ali Paşa'ya (1815-1871) geçmiş, paşanın vefatından sonra II. Abdülhamid tarafından satın alınarak Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'ya senetleri gönderilmiş, ancak annesi Emine Hanım'ın burayı çok beğendiği gerekçesiyle 1896'da ona hediye etmiştir. XX. Yüzyıl başında yeniden inşa edilen saray bugün Mısır başkonsolosluğunun yazlık rezidansı olarak kullanılmaktadır, bk. Afife Batur, "Bebek'te Hıdiv Sarayı", Tasarım (Nisan 1990); a. mlf, "Hıdiva Sarayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 63-64.

74 BOA, Y. PRK. ZB, 13/56.

75 K. Vollers, "Abbas II (Hilmi)", *İA*, I, 11.

76 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı, (Y. PRK. ŞH), 13/41.

77 BOA, Yıldız Evrakı Mütenevvi Maruzatı Y. MTV, 297/43; *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s.150-151.

78 BOA, Y. PRK. AZJ, 53/14.

79 BOA, Y. PRK. ŞH, 14/36; İ. HUS, 1325-L/28.

80 Yeni Sanat veya Stil 1900 olarak da bilinir. 1880-1910 arasında Avrupa'da önce grafik tasarım, kitap resmi ve uygulamalı sanatlar, ardından da mimarlık ve mobilya alanlarında yaygınlaşmıştır. XIX. yüzyılın Eklektisizmine ve endüstrinin sanatı öldüren monotonluğuna karşı bir tepki olarak doğmuştur. Ayrıntılar için bk. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, I, 141-142.

81 Gülersoy, a.g.e., s. 77.

82 *Müzekkiratü'l Emire Cüveydan, bi-Kalemi Zevceti'l- Hıdivi Abbas es-Sâni*, s. 55-57.

83 Gülersoy, a.g.e., s. 77.

84 *Memoirs of Abbas Hilmi II*, s. 281.

85 BOA, İ. HUS, 1324-R/52. İradeden, sadece yazları İstanbul'a gelen Abbas Hilmi Paşa ile dedesi İsmail Paşa'nın İstanbul'da büyük araziler satın almaları ve özellikle böyle içinde elektrik makinesi (asansör) olan demir bir kule yaptırılmasına asla izin verilmeyeceği ifade edilmiştir. Hıdivin kendisine sahilhane ihsan edildiği ve geniş araziler satın almasına engel olunmasına dair bk. İrade Hususi (İ. HUS), 1324-L/075.

86 *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, s. 243-244. Selahattin Efendi'nin bu davranışında padişaha yaranma isteği de göz ardı edilmemelidir.

Padişahın iradesi gereği Hıdiv ve Mısır hanedanına ait mülklerden emlak vergisi alınmamaktaydı,

BOA, İ. MTZ (05), 30/1732 (15 B 1318).

87 *Müzekkiratü'l Emire Cüveydan, bi-Kalemi Zevceti'l- Hıdivi Abbas es-Sâni*, s. 56-57.

88 Çelik Gülersoy, *Boğaziçi Koruları*, İstanbul 1970, s. 17.

89 BOA, İ. HUS, 1326-CA/8; Y. A. RES, 156/17; 156/89.

90 Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 20.

91 Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı, Refia Sultan*, İstanbul 2003, s. 59-61. Osmanlı sultanları bu dönemde Mısırlı prenseslerin mektuplarını kaleme aldıkları antetli kağıtları dahi taklit etmişlerdir, bk. a.g.e., s. 125. Refia Sultan'ın Mısırlı prensesler ve saray kadınlarıyla mektuplaşmaları için bk. a.g.e., s. 144-156.

92 *Müzekkiratü'l Emire Cüveydan, bi-Kalemi Zevceti'l- Hıdivi Abbas es-Sâni*, s. 56-57.

93 *Memoirs of Abbas II*, s. 307-315. Abbas Hilmi Paşa bu konuyu tüm ayrıntılarıyla anlatmıştır.

94 Abbas Hilmi Paşa'nın bu dönemdeki faaliyetleri için bk. Sonbol, *Memoirs Abbas Hilmi II*, s. 307-329; Donald McKale, "Influence Without Power: The Last Khedive of Egypt and the Great Powers, 1914-1918", *Middle Eastern Studies*, XXXIII/1 (1997), 20-39; *Beockelmann, İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 383-384.

95 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 197/117.

96 Çelik Gülersoy, a.g.e., s. 104 vd.

Cumhuriyet Öncesi Dönemde Askerî Tıbbiyede Yetişen Üsküdarlı Hekimler

DOÇ. DR. ADNAN ATAÇ

GATA

Ülkemizde modern tıp eğitimi, 14 Mart 1827'de Tıphane-i Âmire adında Şehzadebaşı'nda kurulan tıp mektebi ile başlamıştır. Bu okul, ordunun tabip ve cerrah ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin önderliğinde açılmıştır. Modern tıp eğitimi ile yetişen asker hekimler, ilk ciddi sınavlarını Kırım Savaşı'nda (1853-1856) vermişlerdir. Kırım Savaşı'ndan sonra, Türk asker hekimliğinin gelişmesi için yeni uygulamalar başlatılmış ve Tıbbiyehi Şahâne'den mezun olan asker hekimlere, 2 yıl askerî hastanelerde, askerî tıp pratiği yapma zorunluluğu getirilmiştir.

Askerî tıbbın gelişimi yönünde gösterilen çabalar, ülkemizde tıp biliminin gelişmesine, tıp biliminin gelişmesi ise ülkemiz biliminin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Yakın tarihimiz göz önüne alındığında, askerî hekimlerin sağlık alanındaki büyük hizmetlerinin yanında, ülkemiz biliminin gelişmesinde de önemli rollerinin olduğu görülmektedir.

Bu makalede (tebliğde), gerek Türk tıbbının ve biliminin, gerekse askerî tıbbın gelişimine katkısı olan ve ülkemize büyük hizmeti olan askerî hekimlerden, Üsküdar doğumlu olanların belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu maksatla, Cumhuriyet öncesi dönemde mezun olmuş ve orduda görev yapmış hekimlerden Üsküdar'da doğmuş olanları tespit etmek ve yaşam öykülerine ulaşabildiklerimizin kısa özgeçmişlerini bir araya getirmeye çalıştık. Çalışmada en çok, Rıza Tahsin'in *Mir'atı Mekteb-i Tıbbiye* eseri, Kemal Özbay'ın *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneler* kitabı ve Fethi Erden'in *Türk Hekimleri Biyografisi* isimli eserlerden yararlanılmıştır. Ulaşılabildiği kadarı ile 18 asker hekimin özgeçmişleri, 58 asker hekimin rütbe ve sicil numaraları bu bildiriye sunulmuştur.

Üsküdarlı Asker Hekimler

Dr. Ahmet Hulusi Bey: 1862 yılında Üsküdar'da doğdu. İlmiyeden Mustafa Raşit Efendi'nin oğludur. İlkokula Üsküdar'da Fıstıklı İptidai Mektebi'nde başlamış, sırasıyla Paşa Kapısı Mülkiye Rüştüyesi, Toptaşı Askerî Rüştüyesi ve Kuleli İdadisi'nde eğitimini tamamlamıştır. 1882'de girdiği Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'den 1887 yılında yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur. İki yıllık staj süresini Haydarpaşa Asker Hastanesi'nde tamamladıktan sonra, giriş sınavını kazanarak "Hayvanat İlm-i Dersi" muallim muavinliğine başlamıştır. 1902 yılında Darülfünûn Tıbbiye Şubesi İlm-i Hayvanat muallimliğine tayin edilmiştir. 1908'de yarbay olduktan sonra, Balkan Savaşları sırasında Üsküp ve Selanik'te görev yapmıştır. 1914 yılında askerlikten emekli olan Dr. Hulusi Raşit Bey, 1909 yılından 1933 Üniversite İnkılâbına kadar Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin İlm-i Hayvanat hocalığını yapmıştır. Bu görevden emekli olduktan üç yıl sonra 1936 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

Dr. Ali Fuat BİLGİN: 1871 yılında Üsküdar'da doğdu. Eski Adliye Nezareti Havale Müdürü Faiz Bey'in oğludur. İlk ve orta tahsillerini Konya'da, Üsküdar'da Toptaşı Askerî Rüştüyesi'nde ve Kuleli Askerî Lisesi'nde yaptıktan sonra 1891 senesinde Askerî Tıbbiye'den yüzbaşı rütbesi ile diploma almıştır.

Dört sene Haydarpaşa ve Beylerbeyi Askerî Hastaneleri'nde çalışmış, yaptığı araştırmalar ve sunduğu bildirimler sonunda 1894'te Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'ye daimi üye olarak seçilmiştir. 1895'de Daire-i Umur-ı Sıhhiye'de, bulaşıcı hastalıkların profilaksileri üzerine açılan imtihanı kazanarak, Tahaffuzhâne Sıhhiye Heyeti'ne dâhil olmuştur. 1897'de Anadolu Kavağı Karantinahanesi hekim muavinliğine, 1898'de ise Cidde'ye gönderilen sıhhiye heyeti azalığına tayin edilmiştir. Bir müddet Cidde ve Yermuk'da çalıştıktan sonra, dönüşünde Anadolu Kavağı'ndaki vazifesine devam etmiştir.

1899'da Medine Sıhhiye tababetine ve 1902'de Mekke Sıhhiye müdüriyetine tayin olunan Dr. Ali Fuat Bilgin, 1908'de Rusya'da yapılan (görülen?) kolera sebebi ile Sinop'a gönderilen sıhhiye heyetinin başkanlığına getirilmiştir. 1910'da Anadolu Kavağı Karantinahanesi başhekimliğine ve yine aynı sene Meclis-i Umur-ı Sıhhiye azalığına atanmıştır. 1913'de Daire-i Umur-ı Sıhhiye muhasebeciliğine getirilmiş ve 1919'da bu dairenin müfettişliğini yürüttükten sonra, 1921'de fahri müfettiş-i umumi unvanı ile emekli olmuştur.

Dr. Rifat Osman: 1874 yılında Üsküdar'da doğmuş, 1889 yılında Tıbbiye İdadisi'ni bitirmiş, 1892'de Askerî Tıbbiye'ye girmiş ve 1899'da yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur. Dr. Rifat Osman, 1895'de röntgen ışınlarının keşfinden bir yıl sonra 1896'da henüz öğrenciyken Askerî Tıbbiye Mektebi'nde arkadaşı Esad Feyzi (1874-1901) ile birlikte röntgen ışınları ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Esad Feyzi ve Rifat Osman'ın bu çalışmaları Askerî Tıbbiye'de büyük destek görmüş ve Nisan 1897'de

başlayan Türk-Yunan savaşında yaralı askerler için ayrılan Yıldız Asker Hastanesi Başhekimini Op. Dr. Cemil Topuzlu Paşa, Esad Feyzi ve Rifat Osman'ı bu hastaneye getirilen savaş yaralılarının röntgen filmlerini çekmek için görevlendirmiştir. Esad Feyzi ve Rifat Osman tarafından yapılan ve dünyada askerî amaçlı ilk kullanım olan bu uygulama 1899'da *Nevsal-i Âfiyet* isimli tıp kitabında yayınlanmıştır.

Dr. Rifat Osman, 1900'de Gülhane Eğitim Hastanesi'nde Emrâz-ı Dâhiliye ve Röntgen Şuaları şubelerinde asistan olarak çalışmaya başlamış, 21 Ekim 1903 tarihinde ilk röntgen uzmanlarından birisi olarak Edirne Hastanesi'ne atanmıştır. 1904'te Selanik, 1906'da Manastır Merkez Hastanelerinde Röntgen bölümünü kurmuş, 1915'te önce Edirne Hastanesi Baştabipliği görevine, 31 Mart 1915'te Haydarpaşa Hastanesi Röntgen Şua Şefliğine atanmış, 4 Mayıs 1919'da emekli olmuştur. Edirne'ye tarihî, sanatsal ve sağlık hizmetleri ile ilgili birçok hizmetleri olmuş, 1933'te vefat etmiştir.

Prof. Dr. Tevfik Örensoy: 1875 yılında İstanbul'da doğdu. Tüccardan Recep Bey'in oğludur. İlk tahsilini Üsküdar'da Fıstıklı Mektebi'nde, ortayı Gülhane Rüştüyesi'nde ve lise tahsilini de Kuleli İdâdisi'nde tamamladıktan sonra 1898 senesinde Askerî Tıbbiye'den diploma almıştır.

Bir sene Gülhane Hastanesi'nde staj yapmış, Almanya'ya gitmiş ve dört senelik eğitim sonunda Wursburg Üniversitesi'nde uzmanlık eğitimini tamamlayarak 1904'de memlekete dönmüştür. Memlekete döndükten sonra 1905'de Askerî Tıbbiye Mektebi'ne Embriyoloji profesörü olmuş, bir sene sonra da Tıbbiye Mektebi Histoloji profesörlüğüne tayin edilmiştir.

1908'de Darülfünûn kurulduktan sonra Tıp Fakültesi Histoloji ve Embriyoloji profesörlüğüne tayin edilen Dr. Tevfik Recep Örensoy, 38 sene aralıksız bu dersleri okutmakla meşgul olmuş ve 1942 yılında emekli olmuştur.

Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy: 1876 yılında Üsküdar'da doğdu. Silahhane Başkâtibi Hüseyin Cenap Efendi'nin oğludur. İlk tahsilini Üsküdar'da Ahmediye Mektebi'nde, ortayı Toptaşı Askerî Rüştüyesi'nde ve Kuleli İdâdisi'nde tamamladıktan sonra 1897 senesinde yüzbaşı rütbesi ile Askerî Tıbbiye'den diploma almıştır.

Fizyoloji dersine asistan tayin olmuş, iki senelik çalışmadan sonra bu dersin boş bulunan muavinliğine atanmıştır. Fizyoloji muallim muavini olduktan iki sene sonra, *Mebadi-i Fenn-i Menafîü'l-âza* adlı eseri kaleme almış ve bu eser çok beğenildiğinden rütbelerinin arttırılmasına vesile olmuştur. 1908'de fizyoloji hocası Şakir Paşa'nın vefatı üzerine muallim olan Dr. Kemal Cenap Berksoy, bir sene sonra asker ve sivil tıbbiyenin birleşmesi ile meydana gelen Tıp Fakültesi'ne muallim olmuştur. Daha sonra muallim unvanı müderrisliğe çevrilince müderris ve nihayet 1933'de Üniversite kanunu çıkınca reform neticesinde Fizyoloji Ordinaryüs Profesörü olarak kalmıştır.

1944 senesine kadar fakültede eğitim ile meşgul olan Dr. Kemal Cenap Berksoy,

Eski Toptaşı
Rüştiyesi'nin
kapı kitabesi

binlerce talebe yetiştirmiş ve çok sevdiği Fizyoloji branşını sevdirmek için elinden gelen bütün gayreti sarf etmiştir. Emekliye ayrıldıktan sonra Büyük Millet Meclisi'nde iki dönem milletvekilliği yapmıştır.

Prof. Dr. Akil Muhtar Özden: 1877 yılında İstanbul'da doğdu. Askerî Tıbbiye Başkâtibi ve Harbiye Mektebi Edebiyat Hocası Muhtar Efendi'nin oğludur. İlk tahsilini Üsküdar Paşakapısı Askeri Rüştiyesi'nde bitirdikten sonra Askerî Tıbbiye İdadisi'ne girmiş, oradan da Demirkapı'daki Askerî Tıbbiye'ye geçmiştir. 1896'da İsviçre'ye kaçmış ve tahsilini orada tamamlayarak 1902 senesinde diploma almıştır. Paris'te Pastuer Enstitüsü'nde Roux, Nocar, Metschikoff ve Nicolle'un derslerine takip etmiş, 1903'de Cenevre'de Prof. Bard'ın asistanı olmuştur. Bir sene sonra Prof. Major'un polikliniğine ve farmakodinami laboratuvarına asistan olmuştur. Bir müddet sonra Cenevre Üniversitesi'nde doçent unvanı ile ders verme şerefini kazanmıştır.

1908 yılında ikinci meşrutiyetin ilanından sonra Hijyen hocalığı yapmak üzere İstanbul'dan davet alınca memlekete dönmüştür. Bir sene bu görevi yürüttükten

Bugün Marmara Üniversitesi binası olarak hizmet veren bir zamanların Tıbbiye-i Şahanesi

sonra Tıp Fakültesi Tedavi Kliniği ve Farmakodinami profesörlüğüne atanmıştır. Profesör olduğu tarihten 1944 yılına kadar tam 36 sene üniversitede çalışarak farklı dillerde yüzlerce araştırma yayınlamıştır. Akademik çalışmalarından başka, çeşitli ilmî ve içtimaî cemiyetlerde çalışmış ve Hilaliahmer Cemiyeti'nin ikinci defa kuruluşunu gerçekleştiren heyet arasında yer almıştır. 1913'den Kızılay'ın kuruluşuna kadar bu cemiyetin ikinci reisi olarak çalışmıştır.

Dr. Mesih Akbal: 1880 yılında İstanbul'da doğdu. Üsküdar Bidâyet Mahkemesi reisi Ömer Sabih Bey'in oğludur. İlk tahsilini Nuruosmaniye Taş ve Beşiktaş Hamiye Mektebi'nde, ortayı Beşiktaş Askerî Rüştiyesi'nde, liseyi Kuleli İdâdisi'nde tamamladıktan sonra 1901 senesinde yüzbaşı rütbesi ile Askerî Tıbbiye'den diploma almıştır.

Bir sene Gülhane Hastanesi'nde stajını tamamladıktan sonra sınavı kazanarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne Emraz-ı Umumiye muallim muavinliğine tayin olmuş, Tıp Fakültesi'nin kuruluş zamanında Emraz-ı Dâhiliye repetitörlüğü ile Askerî Tıbbiye'de kalmıştır. Balkan Harbi'nde Manastır ve Yanya Muharebeleri'ne iştirak ederek yaralanmıştır. İstanbul'a dönüşünde, Askerî Tıbbiye'de ders nâzırı ve müdür muavinliğine tayin olunmuştur.

Dr. Salim Sıtkı Selek: 1879 yılında İstanbul'da doğdu. Sarı Süleyman Ağa'nın

oğludur. İlk tahsilini Üsküdar'da Emirahor Mektebi'nde, ortayı Sultanahmet Sanayi Mektebi'nde ve liseyi Tıbbiye İdadisi'nde tamamladıktan sonra 1905 senesinde yüzbaşı rütbesi ile Askerî Tıbbiye'den diploma almıştır.

Mezun olduktan sonra Edirne'ye tayin edilmiş, Rumeli'de çeşitli birliklerde çalıştıktan sonra, 1910'da Yemen'e gönderilmiştir. Üç sene sonra İstanbul'a dönen Dr. Salim Sıtkı Selek, Birinci Cihan Harbi'nin ilanı üzerine Çanakkale Cephesi'ne gönderilmiş ve savaş bitene kadar bu cephede kalmıştır. Çanakkale Zaferi'nin ardından Medine'ye gönderilmiş, iki sene sonra da Şam Cerrahi Hastanesi'ne tayin edilmiştir. Şam'ın düşüşünden sonra da hastanesi Gaziantep'e nakledilmiştir.

Mütarekenin ilan edilmesinden sonra İstanbul'a dönmüş ve İkinci Süvari Alayında görev yapmaya başlamıştır. Daha sonra Çamlıca Nekahathanesi'nde vazife yapmış ve 1923'de emekliye ayrılmıştır. 1935'de İstanbul Elektrik, Tramvay, Tünel İdaresinin doktorluğunu yapmaya başlamış ve 1946 yılında yaş haddinden emekliye ayrılmıştır.

Prof. Dr. Nihat Reşat Belger: 1881 yılında İstanbul'da doğdu. Eski Devlet Şurası Temyiz Mahkeme Reisi Mehmet Reşat Bey'in oğludur. İlk ve orta tahsillerini Üsküdar Paşakapı Askeri Rüştüyesi'nde, liseyi Askerî Tıbbiye İdadisi'nde tamamladıktan sonra 1900 senesinde yüzbaşı rütbesi ile Askerî Tıbbiye'den diploma almıştır.

Mektepten çıktıktan iki sene sonra veba hakkında incelemelerde bulunmak üzere Hindistan'da Bombay'a gönderilmiştir. İstanbul'a dönüşünde Beşinci Ordu Beyrut Hastanesi'ne tayin edilmiş, Beyrut'a gider gitmez tevkif edilmiştir. Beyrut'ta askerî hastaneden kaçarak Paris'e gitmiş ve yeniden tıp tahsili için Tıp Fakültesi'ne kayıt olmuştur. On sene süren bu tahsilden sonra doktor diplomasını almış ve sekiz sene kadar fakültenin muhtelif kliniklerinde çalışmıştır.

Dr. Nihat Reşat Belger, Paris'te bulunduğu müddet zarfında Marcel Labbe'nin yanında uzun seneler asistanlık yapmış, Fernand Widal'ın yanında laboratuvar usullerinin kliniğe tatbiki, F. Bezancon'un yanında bakteriyoloji, Roussy'nin yanında anatomi-patoloji, Leon Bernard'ın yanında tüberküloz, Jeanselma'nın yanında zührevi hastalıklar, Nobecourt'ın yanında çocuk hastalıkları, Cantonnet'in yanında oftalmoloji, Becart'ın yanında gastroenteroloji ve gastropatoloji, Bensaude'nin yanında Proctologie, Villoret'in yanında hidroklimatoloji derslerini takip ederek sertifikalarını almış ve memlekete dönmüştür.

1919-1920 yıllarında Gureba Hastanesi'nin dâhiliye mütehasşışlığını yapmış, milli mücadele esnasında, evvela Paris'te sonra Londra'da Millî Hükümetin yarı resmi mümessilliğinde bulunmuş, Birinci ve İkinci Londra Konferanslarında Heyet-i Murahhasa azalığı ve Lozan Konferansında da matbuat mümessilliği vazifesini görmüştür. 1937'de Yalova Kaplıcası İşletme Müdürlüğü'ne ve başhekimliğine tayin olunan Dr. Reşat Belger, bir sene sonra da Tıp Fakültesi Hidroklimatoloji profesörlüğüne getirilmiştir. 1943'de Devlet Deniz Yolları İşletme Mü-

dürlüğü Hastanesi'nde Sağlık İşleri Müdürlüğü'ne tayin olunmuş ise de bir müddet sonra oradan çekilmiş ve İtalyan Hastanesi başhekimisi olmuştur.

Dr. Neriman Tevfik Sanal: 1882 yılında İstanbul'da doğdu. Tabip Binbaşı Salih İzzet Bey'in oğludur. İlk ve orta tahsilini Toptaşı Askerî Rüştîyesi'nde, liseyi Kuleli Askerî Tıbbiye İdadisi'nde tamamladıktan sonra, 1908 senesinde yüzbaşı rütbesi ile Askerî Tıbbiye'den diploma almıştır. Bir sene Gülhane Hastanesi'nde staj yaptıktan sonra bir sene de Haydarpaşa Hastanesi'nde çalışmıştır. Balkan Harbi'nde 71. Alay Tabur Tabipliği'nde bulunmuş, bilahare Maltepe Asker Hastanesi'nde vazife görmüştür. Birinci Cihan Harbi'nde Dördüncü Ordu Sıhhiye Reis Muavinliği yapan Dr. Tevfik Sanal, harpten sonra 1918'de istifa ederek askerlikten ayrılmış ve sivil hayata geçmiştir.

Sivil hayata geçince Devlet Demir Yolları Sıhhi Teşkilatı'nı kurmuş ve beş sene müddetle başhekimliğinde bulunmuştur. 1927'de Balıkesir Sıhhat Müdürlüğü yapmış ve 1932'de emekliye ayrılmıştır. Dr. Tevfik Sanal bir müddet Beyoğlu Belediyesi hekimliğini ve Milli Eğitim Müdürlüğü sağlık müfettişliği yapmıştır. 1946'da yaş haddinden emekli olmuştur.

Dr. Saffet Eroğlu: 1883 yılında İstanbul'da doğmuştur. Üsküdar Polis tabibi Mahmud Beyin oğludur. İlk tahsilini Sivas'ta, orta ve liseyi Çengelköy Askerî Tıbbiye İdadisi'nde tamamladıktan sonra 1906 senesinde Askerî Tıbbiye'den diploma almıştır. Mektepten çıktıktan sonra göz hastalıkları ihtisasını yapmış, mütehasıs olunca Bağdat, Musul Hastaneleri göz hastalıkları mütehasıslığını yapmıştır. Birinci Cihan Harbi seferberliğinde, Haydarpaşa Hastanesi göz mütehasısı olmuş, harp başladıktan sonra Beşinci Ordu Menzil Hastaneleri'nde mütarekeye kadar vazife görmüştür.

Mütarekeden sonra istifa ederek ordudan ayrılan Dr. Saffet Eroğlu, bir müddet serbest çalışmış, bilahare Milli Mücadele'de Eskişehir'de göz mütehasıs ve Hafif Mecruhîn Hastanesi baştabipliği yapmıştır. Milli Mücadele bitince bir müddet serbest çalışmış, bilahare Malatya Trahom Dispanseri tababetine tayin edilmiştir. En son tayin olunduğu Çorum Memleket Hastanesi göz mütehasıslığı ve baştabipliğinde on üç sene çalıştıktan sonra emekli olmuştur.

Dr. Feridun Şevket Evrensel: 1887 yılında İstanbul'da doğdu. Eski askerî kaymakamlardan Şevket Bey'in oğludur. İlk tahsilini Üsküdar'da Valide-i Atik Mektebi'nde, ortayı Toptaşı Rüştîye-i Askeriye'sinde, liseyi Tıbbiye-i Askeriye İdadisi'nde tamamladıktan sonra 1910 senesinde Askerî Tıbbiye'den diploma almıştır. Mektepten çıktıktan sonra beş sene müddetle Gülhane Tatbikat Okulu'nda, hariciye şubesinde çalışmış ve operatörlük sertifikasını almaya muvaffak olmuştur.

Balkan Harbi'ne, Birinci Cihan Harbi'ne ve Trakya mücadele harbine iştirak eden Dr. Feridun Şevket Evrensel, memleketin farklı bölgelerinde on beş sene askerî doktor olarak çalışmıştır. Askerlikten istifa ettikten sonra Bursa Memle-

ket Hastanesi operatörlüğüne tayin edilmiş, orada üç sene çalıştıktan sonra İzmir Memleket Hastanesi operatörlüğüne geçmiş ve burada da dokuz sene çalıştıktan sonra, İstanbul Haydarpaşa Numune Hastanesi operatörlüğüne tayin edilmiştir.

Dr. Hamid Osman Olcay: 1892 yılında İstanbul'da doğdu. Sivaslı müderris Osman Nuri Efendi'nin oğludur. İlk tahsilini Ravza-i Terakki Mektebi'nde, ortayı Toptaşı Askerî Rüştîyesi'nde, liseyi Askerî Tıbbiye İdâdisi'nde tamamladıktan sonra, 1913 senesinde Askerî Tıbbiye'den diploma almıştır. Mektebin son sınıfında iken Balkan Harbi'ne iştirak etmiş, Hadımköyü'ndeki bir seyyar hastanede, Gelibolu, Bolayır'da bir fırka hastanesinde vazife gördükten sonra, lekeli tifo tutularak İstanbul'a dönmüş, imtihanlarını bitirerek tekrar harbe iştirak etmiştir.

Diploma aldıktan sonra, Gülhane'de stajını yapmış ve yine aynı hastanenin dahiliye ve bakteriyoloji şubesine asistan tayin olunmuştur. Birinci Cihan Harbi'nde sırası ile İkinci Ordu Menzil Hıfzısıhha müşavirliğinde, Erzincan Menzil Hastanesi bakteriyologluğunda, Çanakkale Salgın Hastanesi'nin bakteriyolog ve başhekimliğinde, Uzunköprüde Menzil Hastanesi başhekimliğinde vazife gördükten sonra 1917'de askerlik mesleğinden ayrılarak sivil hayata geçmiştir.

Sivil hayata katıldıktan sonra çocuk hastalıkları ihtisasını yapmak üzere 1921'de Almanya'ya gitmiş, Hamburg Ependorf hastanelerinde dâhiliye ve çocuk seririyatlarında çalışmıştır. Memlekete döndükten sonra 1923'de verem Mücadelesi Dispanseri tabipliğine, bir sene sonra bu dispanserin baştabipliğine tayin olunan Dr. Hamit Olcay, bir sene kadar çalıştıktan sonra Ankara'da Çocuk Doğum ve Bakımevi çocuk mütehasıslığına ve müdürlüğüne nakledilmiş, burada 10 sene görev yapmıştır. 1935'de bu görevinden istifa ederek, Çocuk Esirgeme Kurumu Keçiören Çocuk Yuvası mütehasıslık ve müdürlüğüne, 1937'de aynı kurumun genel merkez mütehasıslığı ve sıhhat şubesi müdürlüğüne ve Çocuk Bakıcı Okul Müdürlüğü'ne tayin olunmuştur. Dr. Hamit Olcay, Himaye-i Etfal Cemiyeti Ankara Merkezi reisliğini ve Hilaliahmer Merkezi ikinci reisliğini yapmak sureti ile senelerce hayır işlerinde çalışmıştır.

Dr. Şükrü Reşit Talimcioğlu: 1895 yılında Üsküdar'da doğdu. Dr. Şükrü Kamil beyin oğludur. İlk, orta ve lise tahsillerini Üsküdar'da tamamladıktan sonra, 1918 senesinde teğmen rütbesi ile Askerî Tıbbiye'den diploma almıştır. Mektepten çıktıktan sonra Ayvalık Mevki Hastanesi'ne gönderilmiş, bir müddet sonra 173. Alay tabibi olmuştur. 1919'da staj için Gümüşsuyu'ndan Gülhane Hastanesi'ne gönderilen Dr. Reşit Talimcioğlu, stajını tamamladıktan sonra Tuzla Hastanesi'ne verilmiş, 1921'de Anadolu'ya geçmiş, Garp Cephesi emrinde dördüncü grup karargâh tababetine tayin edilmiştir.

Milli Mücadele'de yüzbaşı rütbesi ile önemli hizmetlerde bulunmuş, Başkomutanlık Harbi'ne kolordusu ile iştirak ettikten sonra İstanbul'a dönmüş, Beykoz

Askerî Fabrikalar hekimi olmuştur. 1928'de şark hizmetini ifa etmek üzere Sarıkamış'a gitmiş ve bir sene sonra da askerlikten istifa etmek sureti ile ordudan ayrılmıştır. Sivil hayata geçtikten sonra Kağızman Hükümet tabipliğine tayin olunan Dr. Reşit Talimcioğlu, sırası ile Kars, Ordu, Kütahya, Erzincan, Elazığ, Bolu ve Eskişehir'de sıhhiye müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur.

Dr. Ahmet Cevdet UĞUR: 1876 yılında İstanbul'da doğdu. Çiftçi Hacı Ömer Lütfi Bey'in oğludur. İlk tahsilini Üsküdar Fıstıklı Hoca Hafız Sabri Efendi Okulu'nda, orta okulu Paşakapısı Askerî Rüştîyesi'nde, liseyi Askerî İdâdi'de yaptıktan sonra 1903 senesinde yüzbaşı rütbesi ile diploma almıştır. Mektepten çıktıktan sonra Gülhane'de asistan olarak iki sene çalışmış ve bu müessesenin ilk göz mütehassıslığına tayin edilmiştir. Bir müddet sonra Zeytinburnu Hastanesi göz mütehassıslığı vazifesi gören Dr. Ahmed Cevdet Uğur, sırası ile 1910'da Erzincan Merkez Hastanesi, 1913'de Mekke Hastanesi göz mütehassıslığını yapmış ve Birinci Cihan Harbi'nde Hicaz Fırkası ile Kanal Harekâtı'na iştirak etmiştir.

1916'da Taif'de üç ay harp esiri olarak İskenderiye, Seydibeşir Üsera Karargâhı'na gönderilmiştir. Tellükkebir, Beldis Üsera karargâhında bulunduğu müddet zarfında binlerce Türk askerinin gözlerini tedavi etmekle meşgul olmuştur. Yabancı bir memlekette Türk doktorluğunun şerefini yükseltmek maksadıyla fevkalade çalışan Dr. Ahmed Cevdet'in harekâtı İngiliz hükümetinin dikkatini çekmiş ve ödüllendirilmesi için Türk hükümetine müracaatta bulunulmuştur. Memlekete döndükten sonra 1924'te kendi arzusu ile emekliye ayrılmış ve Adana'da serbest doktorluk yapmıştır.

Prof. Dr. Sani YAVER: 1880 yılında Üsküdar'da doğdu. Müdde-i umûmilikten emekli Urfalı Ali Yaver Efendi'nin oğludur. İlk tahsilini Urfa'da mahalle mektebinde, ortayı Trablusgarp ve Beyrut Askerî Rüştîyesi'nde ve liseyi Çengelköy Tıbbiye İdâdisi'nde tamamladıktan sonra 1903 senesinde Askerî Tıbbiye'den diploma almıştır. Gülhane Hastanesi'nde stajını yaptıktan sonra, büyük Liman Tabur tabibi olarak Yemen'e gönderilmiştir. İki sene Yemen'de kaldıktan sonra 1907'de Selanik Asker Hastanesi'ne atanmıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra Haydarpaşa Hastanesi'ne tayin edilmiş ve ihtisasını yapmak için 1911'de Paris'e gitmiştir. İki sene Bordeaux Tıp Fakültesi Kulak Boğaz Burun servislerinde çalışarak ihtisasını tamamlamıştır.

Dr. Sani Yaver memlekete döndükten sonra, 1913'de ilk defa olarak Haydarpaşa Hastanesi'nde Kulak Boğaz Burun servisini tesis etmiştir. 1914'de Arnavutluk İsyân Harekâtı'na fırka sertabip muavini sıfatı ile Balkan Harbi'ne ise Aydın Fırkası sıhhiye bölük sertabibi olarak iştirak etmiştir. Birinci Cihan Harbi'nde de görev yapan Dr. Sani Yaver, mütarekede Gülhane Hastanesi Tatbikat Mektebi Kulak Boğaz Burun servisi hocalığına tayin edilmiştir. 1937'de yaş haddi sebebi ile albaylıktan emekliye ayrıldıktan sonra serbest olarak doktorluk yapmaya başlamıştır.

Haydarpaşa
Numune
Hastanesi

Dr. İhsan Duydal: 1895 yılında İstanbul'da doğdu. Adli tabiplerden Dr. Hilmi Bey'in oğludur. İlk, orta ve lise tahsillerini Üsküdar'da Revza-i Terakki Mektebi'nde ve Fransız Lisesi'nde yaptıktan sonra 1918 senesinde Tıp Fakültesi'nden diploma almıştır.

Mezun olduktan sonra Tıp Fakültesi'nde Kulak Burun Boğaz hastalıkları asistanı olmuş, burada üç sene çalıştıktan sonra uzman doktor olarak eğitimini tamamlamıştır. Uzman olunca önce Amasya Asker Hastanesi'nde, daha sonra Sivas Asker Hastanesi'nde Kulak, Boğaz Burun uzmanlığı yapmıştır. 1939-1940 yıllarında Samsun Hilâliahmer Sıhhiye Heyeti'nde baştabiplik vazifesi ifa etmiştir. 1924-1927 yıllarında Sivas ve Diyarbakır Numune Hastaneleri ve 1927'de Ankara Numune Hastanesi'ne tayin edilmiştir. 1935'de tekrar Sivas'a gönderilmiş ve kısa bir müddet sonra 1936 yılında İstanbul Çocuk Hastanesi Kulak-Boğaz-Burun hastalıkları mütehassıslığına nakledilmiştir.

Dr. Talat Erkin: 1900 yılında İstanbul'da doğmuştur. Mülkiye Kaymakamı Cemil Bey'in oğludur. İlk tahsilini Üsküdar İttihat Terakki Mektebi'nde, ortayı Toptaşı Askerî Rüşiyesi'nde, liseyi İstanbul Lisesi'nde tamamladıktan sonra 1923 senesinde Askerî Tıbbiye'den diploma almıştır. Yedi sene muhtelif askeri

CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEMDE ASKERİ TIBBİYEDE YETİŞEN
ÜSKÜDARLI HEKİMLER

kıtalarda, birliklerde çalışmış ve 1928 senesi sonunda emekliye ayrılmıştır. Emekliye ayrıldıktan sonra Devlet Demir Yolları sıhhi teşkilatına katılmış ve çeşitli yerlerde merkez tabipliklerinde bulunmuştur. 1936'dan 1944 senesine kadar Ergani Madeni Hastanesi baştabipliğini yaptıktan sonra oradan ayrılmış, İstanbul'a gelerek Nişantaşı Sağlık Yurdu Hastanesi'nin sahip ve müdürlüğünü üzerine almış ve mezkûr hastaneyi bizzat idare etmeye başlamıştır.

Yukarıda kısa yaşam öyküleri verilen Üsküdar doğumlu asker hekimlerin yanında, sadece doğum yeri ve askeri sicillerine ulaşılabilen Üsküdar doğumlu asker hekimler de vardır. Bunların yaşam öykülerine, Milli Savunma Bakanlığı'nın Lodumlu arşivinde yapılacak detaylı incelemelerden sonra ulaşılabileceğini düşünüyoruz. Bu araştırma tamamlandığında, Cumhuriyet öncesi dönemde Askerî Tıbbiye'de yetişen Üsküdarlı asker hekimler ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler ortaya çıkacaktır.

SIRA NO	ADI SOYADI	RÜTBESİ	SİCİLİ
1	Kemal İsmail	Yb.	1309-35
2	Aziz Cemal	Yb.	1311-8
3	Bünyamin Ohannes Yazmacıyan		1312-10
4	Raşid Mehmed		1312-12
5	Tesaki Bedros		1312-15
6	Şakir Ahmed Edis	Prof. M.V. Yb.	1312-16
7	Yusuf Kemal Mehmed	Yb.	1312-24
8	Osman Nevres Ali	Yb.	1312-6
9	İsmail Hakkı Tevfik		1313.c.21
10	Kemal Cenab Berksoy	Yb. Prof.M.V	1313.c.36
11	Yusuf İsmail		1313.c.69
12	Talât Hüseyin	Yb.	1313.c.9
13	Ahmed Ziya Avandis	Yb.	1313-16
14	İsmail Rüstem	Yb.	1313-35
15	Kazım Ahmed	Alb.	1313-4
16	Halil Mustafa		1313-42
17	Yervan Antranik	Bnb.	1313-46
18	Rıfkı Osman Özkorel	Bnb.	1314-24
19	Abdullah Cevdet Seyyid	Bnb.	1314-3
20	Kemal Muhtar	Yb.	1316-12
21	Faik Ai Rıza	Alb.	1316-16
22	İsmail Hikmet Hakkı	Bnb.	1317.c.36
23	Naci Vehbi	Bnb.	1317.c.47
24	Selami Neşet	Dz.	1317.c.48
25	İbrahim Edhem Mehmed	Yb.	1317.c.50
26	Tahsin Emin		1317-22
27	Şemseddin Rıza	Bnb.	1317-30

28	Edhem Mehmed	Yb.	1317-c.50
29	Nabi Mürsel	Bnb.	1319-105
30	İsmail Sadeddin	Yb.	1319-27
31	Cevdet Ömer	Bnb.	1319-39
32	Haydar İbrahim Aydar	Bnb.	1319-5
33	Necati Tahsin Ballı	Bnb.	1319-59
34	Cihad Seyyid	Bnb.	1319-65
35	Osman İsmet Temizer	Bnb.	1321-104
36	Tahsin Abdullah		1321-106
37	Seyfeddin Fahri	K.Yzb.	1321-111
38	İbrahim Mustafa	Bnb.	1321-120
39	Mustafa Celal Kansu	Bnb.	1321-128
40	Memduh Hüseyin	Bnb.	1321-129
41	İbrahim Muhiddin Hayrı	Bnb.	1322-32
42	Avni İbrahim	Alb.	1322-37
43	Muammer Sadullah Baydur	Bnb.	1322-67
44	Kemal Mürsel	K. Yb.	1322-75
45	Hasan Basri Hasan	Yb.	1322-94
46	Şükrü Hilmi	K.Yzb.	1323-18
47	H. Hüsnü Zühdi	K.Yzb.	1325-36
48	Murad Tal'at	Alb.	1326-61
49	Behçet Ahmed	Bnb.	1327-21
50	Hüsameddin Salim	K.Yzb.	1327-38
51	Naci Kazım Doğaner	Yzb.	1329-19
52	Ziya Ahmed Tahsin	Yb.	1329-79
53	Mehmed Galip		1330
54	M. Necmeddin Kemal	Yzb.	1330-9
55	Süleyman Saffet		1333-45
56	Ali Turhan Memduh		1333-64
57	Memduh Nuri	Yzb.	1333-66
58	Suad Hakkı	Bnb.	1339-63

KAYNAKLAR

1. Kemal Özbay, *Asker Hekimlik Tarihi*, Yörük Basımevi, İstanbul 1976.
2. Fethi Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi*, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1948.
3. Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi* (yay. Aykut Kazancıgil), Özel Yayınlar Basımevi, İstanbul 1991.
4. Yeşim Işıl ÜLMAN, "Türkiye'de İlk Kullanılışının 100. Yılında Röntgen Işınları ve Dr. Esad Feyzi", *Tarih ve Toplum Dergisi*, XVI/152 (Ağustos 1996), 48-50.

Üsküdarlı Hekimler, Dişhekimleri

PROF. DR. SEVCAN AKESİ

Marmara Üniversitesi

Üsküdar tarihini, bölgedeki sağlık kuruluşları ve hekimler anlamında incelediğimizde oldukça zengin bir tabloyla karşı karşıya kalıyoruz.

XVI. yüzyılın başlarında yapılan Karacaahmet Cüzzamhanesi ve aynı yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Atik Valide Darüşşifası tıp tarihimizin en önemli kurumları arasındadır.

1846 yılında Haydarpaşa Askerî Hastanesi, Selimiye Kışlası yakınında 600 yataklı, tıp eğitimi veren bir kurum olarak hizmete açılmıştır.

Flornce Nightingale, 4 Kasım 1854'de Üsküdar'a geldiğinde Nizam-ı Cedid kızlalarının en büyüğü olan Selimiye Kışlası'nda hemşire olarak görev yapmıştır.

Zeynep Kamil Hastanesi, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım ve eşi Sadrazam Yusuf Kamil Paşa tarafından 1862 yılında yoksul ve kimsesizlere hizmet vermek amacıyla yaptırılmıştır. Aynı Hastanenin Başhekimlerinden Op. Dr. Cemil Topuzlu ve Dr. Fahri Atabey İstanbul Belediye Başkanlığı da yapmışlardır.

13 Eylül 1900'de tamamlanan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Binası uzun yıllar tıp fakültesi olarak kullanılmıştır.

Üsküdar'ın Sultantepe semtinde bulunan Özbekler Tekkesi, işgal yıllarında gizli bir hastane olarak çalışmıştır. Gizlice tekkeye gelen doktorlar burada mesaide bulunmuşlardır.

Üsküdar Matbaası (1802-1824), yine tarihsel gelişim içinde önemli kitapların basıldığı bir matbaa olarak Üsküdar için kültürel anlamda önemli katkılar sağlamıştır. Bu matbaada basılan tıp kitapları şunlardır: ¹

Süleymaniye Tıp Medresesinde eğitim gören hekim ve tarihçi Şânizâde Ataullah Efendi (1771-1826)'nin en önemli eseri 5 kitaptan meydana gelen Hamse-i Şânizade'nin ilk 3 kitabı tek cild olarak 1820'de Üsküdar Matbaasında basılmıştır.

Behçet Mustafa Efendi

Behçet Mustafa Efendi

III.Selim ve II.Mahmut Devri hekimbaşlarından, şâir, tabib BEHÇET MUSTAFA EFENDİ (1774-1834)'nin babası Divan-ı Hümayun katiplerinden Mehmet Emin Şükühi Efendi, annesi meşhur hekimbaşılardan Büyük Hayrullah Efendi'nin kızı Nefise Hanım'dır. Kardeşi Abdülhak Molla da II.Mahmut Devri hekimbaşılardanıdır. Behçet Mustafa Efendi'nin II.Mahmut'a verdiği layiha üzerine, Şehzadebaşı'nda yine Behçet Mustafa Efendi tarafından açılan Tıbhane-i Amire 14 Mart 1827'de öğretime başlamıştır. Kendisi hem eski tıbbın son temsilcilerinden, hem de modern tıbbın öncülerinden olmuştur. Mezarı Üsküdar Doğançılar'da Nasuhi Dergahı (Camii) haziresindedir.

Pepo Kohen Efendi

Kadın Doğum ve Çocuk Hastalıkları Uzmanıdır

Haydarpaşa Mandıra Sokaktaki muayenehanesinde hastalarını kabul eder.

Paris'te Doğum ilmi Cemiyeti Azası.

Ömer Ata Paşa

Doğum, Cerrahi, Kadın ve Çocuk Hastalıkları Uzmanıdır. Her gün öğleden evvel Üsküdar Bağlarbaşı'nda bulunan evinde hastalarını kabul eder. Cuma günleri fakirleri bedava muayene eder.

Behçet Mustafa Efendi'nin Mezar Taşı

Avni Bey

Akli Hastalıklar Mütahassısı Bimarhane Sertabibi

Üsküdar Doğancılar Meydanındaki evinde Pazartesi Perşembe günleri alaturka saat 8'den sonra hastalarını kabul eder.

Kimyager Doktor İbrahim Ethem Bey

Tıp Fakültesi Karantina Laboratuar Şefi Darphane-i Amire Kimyageri

Divanyolu'nda Ahmet Nushet, Bahçekapısı'nda Beşir Kemal Eczanesinde gönderilecek her türlü hususi maddeleri kendi laboratuarında inceler.

David Hayon Efendi

Cuma, Pazar, Salı günleri alafranga saat ile 8'den 2'ye kadar Kadıköy'ünde Yeni iskele civarında Şekerlemeci Teryan Dafildis'in üstündeki ikametgahında, vesair zamanlarda Beyoğlu'nda Şişhane Karakolu civarında eyvanhanesinde müracaat eden hastaları kabul eder.

Yine Hekimbaşı Behçet Mustafa Efendi (1774-1834)'nin hacılar için hazırlamış olduğu Tertib-i Ecza isimli sağlık rehberi Üsküdar Matbaasında basılmıştır. ¹

Ali Muhlis Bey

Akli Hastalıklar Mütehasısı Bimarhane Sertabip Yardımcısı Haseki Akli Hastalıklar Müşahadesi Mütehasısı Tabibi

Pazartesi, Perşembe günleri zevali saat ile 1'den 5'e kadar Üsküdar'da Vapur iskelesi yakınında Cemal Kazım Eczanesi üzerindeki Muayenehanesinde hastalarını kabul eder.

Kerokrian Efendi

Kadın Hastalıkları, Dahiliye, Ruh Hastalıkları Mütehasısı. Kadıköy'de Moda Caddesi No:64'de Pazardan başka her sabah alafranga saat 8'den öğleye kadar hastalarını kabul eder. Çarşamba günleri fakirleri ücretsiz muayene eder.

Mehmet Hüdaverdi Bey

Diş Tabibi

Eczacı Necip Akar'ın hazırladığı Radyolin Diş Macunu ve Gripin reklamları

Gümüşsuyu, Beyoğlu Erkek Hastalıkları Hast., Harbiye, Darüşşafaka Mektepleri Diş Tabibi Hergün Cağaloğlu'nda Eski Emekli Sandığı Karsısında, Emniyet Sandığı Bitişğinde müracaat edecek hastaları kabul eder.

Mazhar Osman Bey

Asabi Hastalıklar Mütehasssısı, Gülhane Sinir ve Akıl Hastalıkları Araştırma Hastanesi Mütehasssısı

Divanyolu'nda Ahmet Nüşet Eczanesi üstündeki muayenehanesinde Cuma ve Pazardan başka hergün alafrağa saat ile 12'den 3'e kadar hastalarını kabul eder.

Her ne kadar Musavver Nevsal-i Osmani'deki kayıtlarda Mazhar Osman Bey'in Gülhane Sinir ve Akıl Hastalıkları Araştırma Hastanesi Mütehasssısı olduğu bildirilse de liseyi Üsküdar'da bitirmiş olması ve 1920 yılında Toptaşı Bimarhanesinin baştabiblik görevini üstlenmiş olması Üsküdar ile yakın bir bağlantısının olduğunu göstermektedir.

Tıp Tarihimizde önemli bir yeri olan Mazhar Osman Bey'in hayatından biraz bahsedecek olursak;

1884 yılında Trakya'da o zaman İmparatorluğun sınırları içinde bulunan Sofulu' da dünyaya gelmiştir. İlk ve ortaokulu Kırklareli'de, Liseyi Üsküdar'da okumuştur. 1904 yılında Askerî Tıbbiye Okulu'nu yüzbaşı rütbesiyle ve sınıf birincisi olarak bitirmiştir. Gülhane'de bir yıl staj yaptıktan sonra Akliye ve Asabiye şubesine asistan olarak girmiş, 1906'da Askeri Tıbbiye Okulu muallim muaviniğine getirilmiştir. 1908 de hocası Raşit Tahsin'in ordudan ayrılıp Fakülteye geçmesiyle onun yerini almıştır. Birinci Dünya Harbi'nin başlamasıyla birlikte

1918 yılında Haydarpaşa Askerî Hastanesi Asabiye mütehasşılığına atanmıştır. Bu dönemde Haseki Müşahadehanesi'nde ve Şişli'deki Fransız La Paix Hastanesinde kurulan İstanbul Emrâz-ı Akliye Hastanesi'nde baştabiplik görevlerinde bulunmuş ve 1920 yılında Toptaşı Bimarhanesinin (Akıl Hastanesi,1873-1927) baştabiplik görevini de üstlenmiştir. Mazhar Osman hoca, başta Dr. Refik Saydam olmak üzere dönemin hükümetinin büyük yardımlarıyla Bakırköy'de çok geniş bir arazisi olan Reşadiye Süvari kışlasını almış ve hastane haline getirerek 1927 yılında Toptaşı Bimarhanesini buraya taşımıştır. 1933 Üniversite reformunda İstanbul Tıp Fakültesine Ordinaryüs Profesör olarak atanmış ve 1951 yılında ölümüne kadar bu görevini sürdürmüştür.³

Eczacı Necip Akar

Eczacı Necip Akar Eczacılık Okulundan mezun olduktan sonra uzun yıllar Üsküdar'da çalışmalarını sürdürmüştür. Anısına Acıbadem'de bir sokağa Necip AKAR sokağı ismi verilmiştir.

1904 yılında Nizip'te doğmuş ve 5 yaşındayken ailesiyle birlikte İstanbul'a gelmiştir. İlk tahsilini Kadıköy'de yaptıktan sonra orta ve lise öğrenimini Vefa Lisesinde tamamlamıştır. 1924 yılında da Eczacılık Okulundan mezun olmuştur. 1957 yılında bir deniz kazasında vefat etmiştir. Müstahzaratı olan Gripin, Opon ve Radyolin Diş Macunu uzun yıllar rakipsiz kalmıştır.⁴

Üsküdarlı Prof. Dr. Ahmet Yüksel ÖZEMRE'nin *Hasretini Çektiğim Üsküdar* isimli kitabında Yakın geçmişteki Üsküdarlı dişhekimleri için, diğer hekimlerden en az iki ya da üç misli daha kalabalıktı. Bunlardan hatırlayabildiklerim;

“Behzat Taneri, Hikmet ve Kazım Tarcan Kardeşler, Salim Rıza Özgüner, Hidayet Taylan ve baba oğul Kamil ve Vildan Horasan idi. Annemin dişçisi Behzat Bey, Benim ve ağabeyiminki ise Vildan ağabey idi. Babam İstanbul'da yerleşmiş bir Alman dişhekimine giderdi. O tarihlerde altın dişler modaydı. Bazılarının 32 dişi de altın olurdu. Hanımlar ise gülümsedikleri zaman görülebilecek bir ya da iki altın dişin kendilerine yakıştığını düşünürlerdi.” şeklinde bahsetmektedir.

Sonuç olarak Üsküdar tarihinin geniş yelpazesinde, sağlık alanında önemli yeri olan kişi ve kuruluşlara kısaca değinmeye çalıştığımız bu çalışmanın sonraki araştırmalara bir başlangıç olması düşünülmüştür.

DİPNOTLAR

¹ Kemal Beydilli, *Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, İstanbul 33-35 1997.

² Osman FERİD-Ekrem REŞAD, *Musavver Nevsal-i Osmani*, İstanbul 1912-1913.

³ www.turknoropsikiyatri.org

⁴ www.gripin.com/necipakar.htm

Üsküdarlı Bir Hekim: Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy (1876-1949)

UZM. DR. BURHAN AKGÜN

İstanbul Üniversitesi

Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy, yetmi beş yaşında doğmuş ve yaklaşık altmış yıl önce İstanbul'da doğmuş, doğrudan doğruya üsküdarlı olan bir aileye mensup olup, Tıp Fakültesi'nin efsaneleştirmiş ve öğrencileri tarafından çok sevilmiş, ya adından dolayı Avrupa'da çalışmalar ve buluşlarla dolu bir yaşamı deşerli bir hekimimizdir.

1. Ailesi

Kemal Cenap'ın soyu Karadeniz sahilinde Evrenye'de¹ Yürükolu lakabıyla anılan bir aileye dayanmaktadır. Dedesinin büyük babası, üsküdarlı Valide Atik Camii'nde usta olarak çalışmıştır.² Babası, eski Tophane-i Amire'nin Mektep-i Silahhane-i Hümayunu'da kâatibi Hüseyin Cenab Efendi'dir. Annesi, Mesnet Hanım Bahriye Nazır Cemal Paşa'nın teyzesidir. Kemal Cenap, küçük çocuğu ailenin ikinci çocuğu olarak üsküdarlı Valide-i Atik semtinde Toptaş yokuşunda 28 numaralı evde 1876 yılında doğmuştur. Ailenin ilk çocuğu olan Hasan Basri Bey (ö.1924), Maliye Nezareti Merkez Kalemünde ve Düşünce Umumiye'de memur olarak çalışmıştır. En büyük çocuğu olan Ziya Cenap Bey (1882-1955) ise Maliye Vekaleti ve Merkez Bankası'nda müdürlik görevlerinde bulunmuş olup ilk opera sanatçısı olan Semiha Berksoy ile Gönül Pembecioğlu'nun babasıdır.³

Kemal Cenap, 1900 yılında Semiha Hanım ile evlendi. Bu evliliğinden 1901 yılında kız Bedia (Bedia Moray) ve 1903'te doğulu Seyfi Cenap (ö.1974. 1924 Paris Olimpiyatları'nda ülkemizi temsil etmiş milli güreşçilerimizdendir) doğmuştur. Kızının 1928'de Acun Kemal adını verdiği doğulu olmuştur. Üsküdarlı

Topta Sokağı'nın kroki (Pervitich Sigorta Haritaları)

H. Seyin Cenap Efendi, oğulları (soldan sağa Ziya Cenap, Hasan Basri ve Kemal Cenap) ve torunları (Bedi ve Seyfi Cenap) ile birlikte.⁴

Kemal Cenap ve ailesi Berlin'de, 1917.⁴

1928'de doğan torunu Acun Kemal ile.⁴

evinden ayrıldıktan sonra Kemal Cenap birkaç defa daha evlenmiş de başarılı olamamıştır.⁴

2. Eğitimi

Kemal Cenap, Ahmediye mahalle mektebindeki ilk tahsilinin ardından Topta-
nda bulunan Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriyye'ye devam etti. Rüşdiyeden sonra
Kuleli'de Askeri Tıbbiye Üçüncü Sınıfında bitirdi ve o dönemde Demirkap'ta bulu-
nan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye girdi.

Tıbbiye'den 1897'de, o sırada devam etmekte olan Yunan harbi dolayısıyla vak-
tinden altı ay önce yazarak tıbbiyle mezun oldu (diploma numarası 1702, se-
nesi R.1313). ... renciliğinde fizyoloji ve diyalizise meraklı ve devamlı bir ö-
ğrenci oldu. Undan adını alarak İstanbul'a kadar sınıf arkadaşlarıyla beraber
fizyolojide ikmalî tahsil etmek için bugünkü asistan yardımcısı olarak Pa-
ris'e gönderildi.⁵ Şakir Paşa (1848-1919), 1872-76 yılları arasında Paris'te
doğru anlamda fizyoloji alimi ve deneysel (tecrübî) fizyolojinin kurucusu olan
Claude Bernard'ın öğrencisi olması ve bizde tecrübî fizyolojinin kurucusu olarak
anılan değerli bir hocadır. Kemal Cenap, iki yıl Fiyolojî hakkında verilen klinik
laboratuvar çalıştıktan sonra, bu alanın muallim muavinliği kadrosuna mür-
şakadanesi olarak tayin edildi. Bundan beş sene sonra da muallimi sırası ol-
du (1903). 1905 yılında ilk kitabı olan *Mebd-i Fenn-i Menfi-ül Azîye* yayınladık-
tı ve çok beğeni topladı. Bu sırada Tıbbiye, Haydarpaşa'daki yeni binasının ta-
hmin ve binasının kadük ve bakımsızlığında ama rhanenin üstünde yer alan
büyük ve bir salon fizyolojiye tahsis edilmişti. Şakir Paşa, yetenekli öğrencisi Ke-
mal Cenap'ı çok beğeniyor, gayretlerini takdir ve teşvik ediyordu. 1909 yılında
Şakir Paşa'nın vefatından sonra Kemal Cenap fizyoloji kürsüsüne muallim oldu.
Aynı dönemde askeri ve sivil tıp mekteplerinin Haydarpaşa'daki yeni binada
Darülfünun Tıp Fakültesi adıyla tek çatı altında birleştirilmesiyle yapılan yeni
düzenlemede mürşadın ile görevini sürdürdü.

3. Haydarpaşa Tıbbiyesi'ndeki Yılları (1903-1933)

1909 yılında Lyon'da Morat ve Paris'te Collège de France'de Gley'in yanında bir
müddet çalıştıktan sonra Tıp Fakültesi'nin ilk dekanı olan Cemil Paşa
(Topuzlu)'nın desteğiyle oldukça iyi donatılmış bir fizyoloji laboratuvarı kurma-
yı başardı.

Kemal Cenap, bu laboratuvarında o zamana kadar bizde yapılamayan ve yapılabi-
leceği düşünülmemiş deneyleri kapsamlı imkanlara rağmen başarılı bir şekilde yap-
maktaydı. Bu deneylerden birinde köpeklerde uyguladığı ve boyundaki toplar-
damardan basınç ölçümü ve kayıtlarını sağlayan bir düzeni kendi laboratuvarın-
da yeniden oluşturmuş ve tıp fakültesinin bahçesine taşıyarak bir at üzerinde

Tbbiyede öğrenci iken 1894 (B. ehsuvaro lu Ar ıvi) İsmail Pa a (1848-1909) (B. ehsuvaro lu Ar ıvi) ve Karacaahmet Mezarl nda bulunan mezar ta (B. Akg n).

ayn l mleri kendi deyimiyle Do u da ilk kez olarak ba ar yla ger ekle tirmi tir. Bu deneyleri ve sonu lar n 1914 te yazd kitab nda ayr nt l olarak anlat m t r.⁶

Birinci D nya Sava devam ederken 1917 y l nda ailesi ile Berlin e giden Kemal Cenap, Patolojik Fizyoloji Enstit s nde A.Bickel, Berlin Veteriner Mektebi Fizyoloji Enstit s nde Kramer, Kaiser Wilhelm Enstit s nde C. Neuberg ve Friedrich Sain Hastanesi nde de Boruttau nun yan nda elektrokardiyografi ve elektrofizyoloji alanlar nda al t.⁷ Memlekete d nd kten sonra edindi i bilgi ve tecr belerinin nda Fizyoloji Laboratuvar Rehberi adl kitab n yazd (1919).

Kemal Cenap, 1919 y l nda rahats zland i in bir s re derslerine devam edememi ve muavini taraf ndan verilen dersler tatmink r ve verimli olmam nc s n ftakiler derslerden yeterince yararlanamam lard . Üyile ip derslere tekrar ba lay nca nc s n f rencileri, fizyoloji derslerini ikinci s n ftakilerle beraber almak i in ba vurmu lar ve istekleri kabul edilm ti. Ancak dershanede, ikinci s n f rencileri n s ralarda oturamad klar , kendi derslerini gere i gibi takip edemedikleri i in nc s n ftakilerle ters d m ve iki s n f aras nda iti ip kak malar hatta Selimiye K las ndan bir b l k askerin m dahalesini gerektirecek d zeyde kavga ve karga a ya anm t . Kemal Cenap n uzla t rma gayretleri de sonu vermeyince fak lte y netimi areyi nc s n flara verilen fizyoloji dersini kald rmakta bulmu tu⁸.

Mondros M tarekesi nden sonra Ü stanbul i gal edildi i zaman (16 Mart 1920), Ü ngiliz birlikleri de T p Fak ltesi binas n n n cephesini i gal etmi ve buraya yerle mi ti. Onlar n varl na ra men dersler kesilmemi , renciler ve hocalar her t rl madd” manev” zulme g s germi lerd i. Ü ngilizler, rencilerin maneviyat n sarsmak i in zellikle ders saatlerinde bando talimi yapmaktayd lar. O g nlerin birinde Kemal Cenap Bey, rencilerine ders vermekte iken Ü ngiliz bandosu yine almaya ba lar. G r lt o kadar iddetlenir ki art k hocan n sesi duyulmaz olur. Bunun zerine Kemal Cenap Bey rencilerine duygulu bir sesle:

Efendiler. Hürriyetsizlik ne kötü ne dayanılmaz şey. Kendi memleketinizde, üni-

ÜSKÜDARLI BİR HEKİM :
ORD. PROF. DR. KEMAL CENAP BERKSOY (1876 - 1949)

Haydarpaşa Tıp Fakültesi'nin deniz cephesinden görünümü

Kemal Cenap (sağdan dördüncü) bir fizyoloji deneyi sırasında öğrencileriyle beraber, 1914. Sol baştaki zat muavini Talha Beydir. (CTF Arşivi)

Kitabında bahsettiği basın-İlmi ve tıbbi deney ve yardımcılarıyla tıp fakültesinin bahçesinde. (Bedii Ehsuvarolu Arşivi)

versitenizde bile bir dersi rahatça dinleyemiyorsunuz der.⁹

Kemal Cenap, derslerini akıcı ve etkileyici bir dille verdi i ve en zor fizyoloji deneylerini bile öğrencilerine gösterebilmek için gayret sarfetti i için tıbbi hocaları kaynağına boyunca öğrencilerinden sevgi ve saygıyı görmüştür. ... öğrencileri derslerine devamsızlık etmek şöyle dursun dersleri takip edebilmek için birbiriyle yarışmış hatta kavga etmiştir. Derslerini klişeye haline getirmemi mahiyet ve muhteviyatın her yıl değişimi tirmiştir¹⁰. O dönemde bir ok hocanın yapamadığını yapmış ; yazmış ve yeni bilgilerle süslenmiş ders kitapları ile öğrencileri-

14 Ekim 1922 g n yap lan son ders hat ras . Soldan sa a Talha Bey, Kemal Cenap Bey ve Ziya Cemal Bey.
(B. ehsuvaro lu Ar ivi)

nin ders kitab ihtiyac n kar lam t r. Hoca, her retim d neminin son dersin-
de rencilerine bir veda konu mas yapar ve o derste hoca-talebe kayna mas -
n n en g zel rne i ya an rd .¹¹

1922-23 e itim y l nda t p fak ltesine ilk kez k z renci al nm t r. Bunun ger-
ekle mesinde Kemal Cenap Bey in de ok katk s olmu ve T p Fak ltesi M -
derris Meclisi nin 17 A ustos 1921 tarihli oturumunda yapt konu mada *Ka-
dınların tahsili içtimai ve mühim bir meseledir... Hukuk fakültesi de talebe kabu-
lüne karar vermiştir. Bizim de terviç ederek (yaygınlaştırarak) mücadele açma-
mız lazım gelir. Neden erkek ve kadın bir sırada oturup okumasın?* demi tir.¹²

1923 y l sonlar nda uzun s reden beri devam eden T p Fak ltesi nin Haydar-
pa a dan Ü stanbul taraf na nakli tart mas tekrar alevlenmi bu kez idare ma-
kamlar n n deste i ile nakil karar al nm t . Kemal Cenap Bey in de aralar nda
oldu u baz hocalar buna itiraz etmi se de 1924-25 e itim y l nda t p fak ltesi-
nin asker ve sivil rencileri, belediyeden fak lteye devredilen Haseki Kad nlar,
Cerrahpa a ve Vak f Gureba hastanelerindeki kliniklere devam etmeye ba la-
m lard .¹³ Kemal Cenap Bey, bunlar olurken fizyoloji laboratuar nda bitmek bil-
meyen bir azimle al yor ve yeni ke iflerde bulunuyordu.

1920 li y llar n sonuna do ru, Rus bilim adamı Pavlov un k pekler zerinde ger-
ekle tirdi i artlı refleks deneylerini Kemal Cenap Bey de kendi laboratuar nda
da ba ar yla tekrarlam ve her zaman yapt gibi bu deneylerin sonu lar n da
yay nlad ders kitab na koymu tu.¹⁴

1933 y l nda yap lan niversite reformu ile Ü stanbul niversitesi kuruldu ve ye-
ni yap lanmada aralar nda Kemal Cenap Bey in de bulundu u 157 hoca kadro

di bırakıldı. Fakat öğrencilerin bu durumu boykot etmesi üzerine üniversitenin ilk rektörü olan Nezetülmülk Üdelpinbulducazımle yeni yapılanmada kurulmuş olan Fizyoloji Enstitüsü, Beşeri Fizyoloji ve Genel Fizyoloji adları ile iki enstitüye ayrıldı ve Kemal Cenap Bey ordinaryüs profesör ünvanı ile Beşeri Fizyoloji Enstitüsünün başına getirildi. Genel Fizyoloji Enstitüsünün başına ise Almanya'dan yeni gelen Hans Winterstein getirildi¹⁵. Yine aynı reform sırasında Tıp Fakültesi, Haydarpaşadaki binadan Beyazıt'taki eski Harbiye Nezareti binasına taşındı.

4. Üniversite'deki Yılları (1934-1943)

Fizyoloji Enstitüsü her ne kadar günümüzde iki enstitüye ayrılmışsa da bina ve donanım ortak kullanılmak mecburiyeti doğuydu. Bu konuda Hans Winterstein şöyle yazmaktadır:

*Şimdi müşterek enstitümüz uydurma bir temel üzerine ikiye bölünmüş fakat tam ayrılmamıştır. Kemal Cenap'ın kısmı nispeten iyi teçhiz edilmiş, benimki ise boş odalardan ibaretti. Ders tecrübeleri için her aleti ödünç olarak almağa mecburdum.*¹⁶

Ord. Prof. Kemal Cenap Berksoy, üniversite reformu sırasında devam etmekte olan dil devrimine gönülden sahip çıkarak özellikle Türkçeleştirme bilimleri üzerine çok ciddi çalışmalar yaptı.¹⁷

Fizyoloji alanındaki çalışmaları da devam ettirdi ve Fen Fakültesinde de karlaştırmalı fizyoloji dersleri verdi.

1935 yılında Moskova'da toplanan XV. Beynelmilel Fizyoloji Kongresi'ne Türk heyetinin başkanlığıyla katılarak onikiparmak barsa refleksi üzerine bir bildiri sundu. Yine aynı kongrenin 1937 yılında Zürihteki toplantısında katıldı.

1940'ta fizyoloji alanındaki son bilimsel çalışması olan köpeklerde tütün zehirlenmesi üzerinde çalışmaya başladı. Ancak yaş haddinden dolayı emekli olması söz konusuydu. Bunun üzerine 1940(17/8/1940 tarih ve 2/14196 sayılı karar)¹⁸ ve 1941(3/7/1941 tarih ve 2/16146 sayılı karar)¹⁹ yıllarında iki kez yaş kaydına bakılmaksızın görevleri birer yıl uzatıldı.

5. Fizyolojideki Çalışmaları ve Yurtdışındaki Etkileri

Kemal Cenap'ın fizyoloji alanındaki en önemli çalışmaları sekretin hormonu üzerine yapılmıştır. Sekretin, 1902 yılında Bayliss ve Starling tarafından bulunup adlandırılmıştır. Kemal Cenap, 1916 yılında yaptığı deneylerle pankreas bezinin salgı miktarını ölçtü, etkili sekretinin onikiparmak barsağının derin mukoza tabakasında meydana geldiğini tesbit etmiş, karaciğerin barsaktan

Emekliliğine yakın bir zamanda enstitüdeki odasında (CTF Arşivi).

gelen sekretin i in bir depo ve düzenleyici organ oldu unu ileri sürmüştür. Ayrıca üretilen sekretin miktarının beslenme ile ilgili kisi olduğu unu ya da besinlerin karbonhidratlı besinlere göre daha çok sekretin salgattığını da tesbit etmiştir. Sekretin ile ilgili çalışmalar yurtdışında yankı bulmuştur; bir örnek araştırmacı daha sonra yaptığı yayınlarda Kemal Cenap'a atıfta bulunmuş ve onun çalışmalarında kullanılan ibareler kullanılmışlardır:²⁰

D.H.Souza'nın 1921 yılında Archives internationales de physiologie (cilt 18 sayfa 231) de geçen yazısında: spanakta pankreas ifrazını tahrik eden maddesi (uyaran) bulunmuş İstanbullu Kemal Cenab'a borçluyuz demmiştir. K. Matsuo, Biochemische Zeitschrift (sene 1923 sayfa 377) te zettile kendi yaptığı buluların Kemal Cenap'ın başarısı ve spanak sekretinleri ile ilgili yaptığı çalışmaların tamamen doğruladığını yazmıştır. Yine aynı konuda Berliner Klinische Wochenschrift (4 Haziran 1917) te geçen bir yazıda şöyle denilmiştir: Karacinin kendisine gelen sekretini ve vitamini tutması hakkında Kemal Cenab'ın bulularının nemi undan dolayı büyük bir kı

Kemal Cenap'ın çok önemli birkaç çalışması da kalp fizyolojisi²¹ zeresindedir. Tıp Fakültesi Anatomi Profesörü Mouchet ile beraber yaptığı çalışmalardan birinde o zamanlar yaygın olarak yapılan doğrudan kalp i erisine enjeksiyonla ila verilmesi ile başka toplardamarlara verilmesi arasında çok fark olmadığını, ikincisinin çok daha emin bir yöntem olduğu unu, kalp i ine enjeksiyonun ancak kalbin durması halinde uygulanması tavsiye etmişlerdir. Yine Mouchet ile beraber yaptıkları bir çalışmada kalp hormonu (bugün ANF (Atrial Natriyetik Faktör) diye bilinmektedir) olarak adlandırılan bir maddenin varlığını saptamışlardır.

Bu çalışmada kansız ve bilim evresinde ses getirmiş ve L. Haberlandt, 1927 de yazdığı Das Hormon der Herzbewegung adlı kitabında Kemal Cenab ve Mouchet (Mouchet) tarafından yapılan hayvanlarda yapılan tecrübeler, kalp hormonunun bulunması hususunda önemli bir olaydır diye yazmıştır.²²

Almanya da Carl Neuberg ile çalışması (1918) bira mayasında sakkarofosfataz adını verdikleri yeni bir ferment bulmuşlardır.

1937 y l ndaki uluslararası fizyoloji kongresinde de yine kendi buluşu olan gastro-duodenal refleks üzerine bir tebliğ vermiştir. Fizyolojideki son almaları arasında biri de 1940 y l nda kipekte t t n zehirlenmesi üzerine olan dır.

Kemal Cenap Berksoy İkemizde deneysel fizyolojinin kurulması ve yerleşmesinde ok b y k hizmetlerde bulunmuştur. Bir ok maddi imkansızlara rağmen tevaz laboratuvarında nemli buluşları yapmıştır. Ayrıca hayvanlar üzerinde uygulanan deney tekniklerinin de İkemizde yerleşmesini sağlamıştır.

Ancak O, hocası Akir Paşa kadar anlaşılamayacak, kendisinden sonra bu alanda yetiştiremeyeceği öğrencileri bulmakta güçlük çecektir. Bu konuyu 1933 y l nda ikincisi İkan Tıp Yolunda Yabancı dergideki bir yazıda şöyle dile getirmiştir:

Darılmazsanız size bir sözüm var: yolcusu olduğum Fisiologya gibi tatlı ve tababetin temeli olan bir ilimde yetişmek için açık yüreğimize ve bunca dileklerimize rağmen şimdiye kadar ağabeylerinizden bir isteklisi çıkmadı. Sizden çıkacak mı bilmiyorum. Ruhunuzun asaletinden haklı olduğunuzu itiraf edeceğinizi ümit ettiğim sorgumun cevabını yakın bir gelecekte vereceksiniz. Teşvikse, ettik ediyoruz. İlim zevki ise elden ve dilden geldiği kadar vermeye çalıştık ve çalışıyoruz. Genç kafa arıyorum: yarın öbür gün bu geçici alemde ayrılırken bunca senelik, iyi kötü, verimlerimizi saklatacak emanetçi arıyorum. ²³

6. Dil Devrimi ve Türkçe Bilim Terimleri Üzerine Çalışmaları

Kemal Cenap, dil devrimine günden itibaren sahip çıkmış ve kendi uzmanlık alanına hemen tatbik etmiştir. O kadar hızlıdır ki 1934 y l nda yayınladığı yeni ders kitabının ns z nde bunu şöyle açıklamıştır:

Bu bitik (kitap), çoktanberi tükenen eski kitabımın yeni baskısı değildir. Eskisi, yazıldığı Osmanlıca dilile beraber, Arap yazısının gömüldüğü tarihe karıştı.

...Bu bitik dil yoluna sapan bir yolcunun, o yolun yolcularına şimdilik başarabildiği bir armağanı olarak yazıldı. Büyük Dil Değişimi gibi kültürümüzün tarihlik bir dönüm yerinde ve dilin daha kuralları ve istihlaları (terimleri) berkitilmemişken bir öğretim (ders) bitiği çıkarmak biraz hızlı bir atılganlık sayılmasın. Çünkü, yıllardanberi bitiksiz kalmış olan öğrenirlerimizin işine yaramak ezimi (zorunluluğu) karşısındaydık... ²⁴

Bu kitapta Kemal Cenap sadece fizyoloji derslerini anlatmamış aynı zamanda hem yabancı dillerdeki bilimsel terimlerin Türkçeye nasıl aktarılması gerektiğini örneklerle vermiş hem de kitapta gerek kendi buluşları gerekse dil encümeni tarafından saptanmış olan kelimeleri alkay c dipnotlarla kullanmıştır. Yine aynı kitabın uzunca yazdığı ns z nde:

Kat'i zaruret halinde batıda kullanılan bazı ilim ve teknik tabirlerinin yaşayan

yabancı dillerden değil, fakat bu dillere temel olan eski dillerdeki fonetiğin Türk gramerine göre tesbit edilmesi gerekir.

...Latin alfabesiyle yazılacak Fizyoloji sözü, yeni Türk kültürü için ancak bir lekedir. Ya, uluslararası ve bilimsel bir yöntemle gidilerek Fisiyoloji yapılabilir. Bu olmazsa öztürkçesi konulabilir. demektir. Yani dilimize yeni girecek yabancı sözcükler mümkün oldu u kadar Latince ve Grek e deki k klerinden alınmalı ve yazılış gibi okunmalı ; Fransızca gibi modern batı dillerinde olduğu ekilde yazılış farklı telaffuzu farklı olmamalıdır. Arapça bir örnek verecek olursak: *auto* Grek e kendi, *otos* ise kulak demektir.

Fransızlar her iki kelimeyi de **oto** diye telaffuz ederler ve bize de aynı şekilde gelmiştir. Bu halde *otomobil* hareket eden kulak mıdır?²⁵

Kemal Cenap davasının desteklemeyi in 1875 yılında başlatılan Tıp Lügati ni örnek göstermi ve elli sene öncekilerin yaptığı gibi kelimelerin eski dillerden alınması gerektiğini savunmuştur. Tamamen pozitif düşünün bir bilim adamı olduğu için dil almaları da laboratuvarla birleştirilmeyi başarmış ve kendi önerdiği ekilde oluşturulmuş kelimelerin daha kolay telaffuz edildiğini deneylerle göstermiştir.²⁶

Kendi bulduğu olan ve kitap ve yazılarında kullandığı bazı kelimeler ve karışlıkları :

işlem	: vazife, fonksiyon
dolant	: deveran
soluntu	: teneffüs
göze	: hücresel
gudde	: beze
balık	: diyafragma
şimşir	: emme, absorpsiyon
yer ekimi	: cazibe-i arz
şizim	: irtihah
şeyim, şeymek	: ifraz etmek
şey yolu	: kanat- safravi
kan pht la mas	: tahassür dem
şiz kapak	:dessam şiz selaset t l erafe (kalbin trik spid kapak)

Geçen zaman içinde Kemal Cenap'ın bu gayretlerinin sonu süz kaldığını söylemekteyiz. Winterstein'ın dediği gibi *Kemal Cenap davasını kaybetmiştir. Tarafından (Fransız hastalığı) denen düşünme tarzı galebe çaldı ve ilmi terimlerimizin kökleri bozulmuş, fena telaffuz edilen Fransızcadan ibarettir.*²⁷

1943 yılında yayınlanan Beşeri Fizyoloji adlı kitabının kapaklarında Kemal Cenap'ın savunduğu ekilde olan Beşeri Fisiyologia yazısının ilk bakışta fark edilemeyecek kadar köklü yazılmış olması belki bu yenilginin acı bir itirafıdır.²⁸

7. Kemal Cenap ve Nobel Fizyoloji ve Tıp Ödülleri²⁹

1931 yıl sonbaharında Darülfunun Tıp Fakültesi Anatomi M derrisi Hamdi Suat (Akınar) a Üşve te bulunan ve Nobel Fizyoloji ve Tıp Ödülleri nin verilmesinin

1934 te yay nlanan F siyoloji kitab n n kapa ve T p Yolunda Y lba 1941
..ns z nden bir b l m.

den sorumlu olan *Karolinska Institutet*'ten bir mektup gelir. Mektupta kendisinden 1932 y l nda verilecek d l i in aday ismi nermesi istenmektedir ve Nobel Fonu nun kurallar gere i³⁰ bu i lem gizli yap lmak zorundayd r. Hamdi Suat Bey de teredd t etmeden ayn fak ltede fizyoloji m derrisi olan ve al malar n yak ndan bildi i arkada Kemal Cenap endokrin sekresyonu konusundaki al malar ndan dolay aday olarak nerir.

Ayn y l fak ltede hocaya daha davet mektubu gelmi ti. Ancak onlar kendi memleketlerinde nerebilecek kimse olmad n d nerek yurtd ndan isimler nermi lerdi. Akil Muhtar (..zden, tedavi profes r), difteri ve tetanoz a lamas nda anatoksin al malar ndan t r Pasteur Enstit s nden Gastor Ramonu; Ziya Nuri Bey (Birgi, Kulak-Burun-Bo az Profes r) ve Tevfik Recep Bey (..rensoy, Histoloji Profes r) ise ayn ismi, Frans z Profes r Marcel Labb yi diyabet ile ilgili al malar ndan dolay aday olarak nermi lerdi.

Kemal Cenap n adayl n n n de erlendirmesini Hans Gertz yapm ve b ylece 1932 y l n n d l i in yar an 111 adaydan biri olmu tu.

Sonu ta d l , Lord Edgar D Adrian ve Sir Charles S Sherrington adl iki Őngiliz bilim adam sinir sistemi ile ilgili yapt klar al malardan dolay payla t lar. Nobel d lleri i in aday g sterilmek kadar aday g sterici olarak davet edilmek de ok nemlidir. Őgili enstit her y l bilimsel al ma ve ba ar lar ile dikkat ekmi ki ileri se mekte ve davet mektubu g ndermektedir. Benzer ekilde bir davet de 1942 y l d lleri i in Kemal Cenap Berksoy a gelmi O da metabolizma ile ilgili al malar n takip etti i Alman bilim adam Adolf Bickel i aday olarak nermi tir.

Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy, gizlili i kalktı i in a klanm 1901-1951 yıllar aras ndaki kay tlara g re, Nobel Fizyoloji ve T p ..d lleri ne aday g ste-rilmi ilk ve tek bilim adam m zd r.

8. Emeklilik ve Milletvekilliği Yılları (1943-1949)

1909 y l nda Dar l f nun T p Fak ltesi kuruldu unda Fizyoloji muallimi olan Kemal Cenap Bey in maa en d k seviye olan 3000 kuru tu.³¹ Fizyoloji, di er temel bilimler gibi t bb n maddi refah sa layan bir dal olmad ndan bu konuda ok s k nt ya am olan hocas akir Pa a n n tavsiyesini dinleyen Kemal Cenap da bir muayenehane aarak dahiliye m tehass s olarak laboratuardan ve daha sonra enstit den arta kalan zamanlar nda hasta bakm t . Ancak ge en zamanda t p s rekli geli ti inden ve muayenehaneye yeterli zaman ay ramad ndan bundan ok fayda g rememi tir.

Kemal Cenap Berksoy 1943 y l nda ya haddinden emekli oldu. Emekli maa n n yetersiz olmas , Kad k y Bahariye Caddesi R ntgen apartman nda bulunan muayenehanesine de fazla hasta gelmemsi zerine maddi s k nt ekmeye ba lad .³²

İstanbul milletvekili air Mehmet Emin Yurdakul un (1869-1944) 14 Ocak 1944 te vefat etmesiyle bo alan yerine, d nemin Maarif Vekili Hasan Ali Y cel in destekleriyle³³ nisan ay nda Kemal Cenap Berksoy se ildi. B ylece maddi olarak biraz daha rahata kavu tu. 21 Temmuz 1946 da yap lan milletvekilli i se iminde ise bu defa Yozgat milletvekili olarak meclise girdi ve bu g revini l m ne kadar s rd rd .

9. Sağlık Hayatı ve Ölümü

Kemal Cenap n sa lk sorunlar t m ya am boyunca onu yaln z b rakmad . En nemli sorunu aktif bir t berk lozlu olmas yd . Bu konuda eski rencileri yle yazmaktadır:

Narin, ince yapılı idi. Çok zarif giyinir etikete son derece riayet ederdi. Fakülte hocalarının en yaşlısı olduğu halde dinç görünür, buna rağmen basil çıkartan bir TBC'li olarak rahatlıkla dolaşır, haftada bir gün bakteriyoloji laboratuvarına uğrayarak kraşa (balgam) muayenesi yaptırır, ve:

- Bakalım bizim kızıl pehlivanlar ne alemde diyerek boyanmış basilleri seyreder, böylece hayatı hiçe sayar, hademe Mevlut Ağa'nın hazırladığı kahveyi içer memnun dönerdi.”³⁴

Yine biri May s 1924³⁵ di eri ise Temmuz 1926 da³⁶ olmak zere iki kez yurtd na tedavi i in g nderildi ini ar iv belgelerinden renmekteyiz.

1935 y l nda Moskova da yap lan fizyoloji kongresi i in Leningrad da bulundu-

u s rada kafas nda bir e it abse geli mesi zerine Swerdblow Hastanesi nde Prof. Dobrotvoiskaya taraf ndan narkoz alt nda ameliyat edilmi , hastanede g n yatm t . Ancak kongrede tebli g n gelince Kemal Cenap, yaras n n he- n z taze olmas na ra men kongreye gidip tebli ini sunmakta istemi ; Profes r, hayati tehlikesi ver diye izin vermek istemeyince *hükümetim beni bu iş için gönderdi, ölsem gideceğim* diye srar etmi ti. Bunun zerine yan ndakilere d - nen Prof. Dobrotvoiskaya *Bırakınız, Türkler ölürler, fakat vazifelerini yaparlar bu böyledir, men edemeyiz* diyerek izin vermi ti³⁷.

1936-37 ders y l na ait fi te; Kemal Cenap n rahats zl nedeniyle vekaletin bilgisi dahilinde on g n rapor ald , bir g n de b rek sanc s ndan dolay ders ve-remedi i yaz ld r³⁸.

1946 se imlerinde Yozgat milletvekili olarak tekrar se ilen Kemal Cenap Berksoy, bir s re sonra yava ilerleyen bir beyin hastal na yakalanm ³⁹ ve 28 Kasım 1949 da Ankara da vefat etmi tir. B y k Millet Meclisi nin 7 Aral k 1949 da Feridun Fikri D nsel in ba kanl ndaki toplant s nda hat ras na h rmeten iki dakika s k t edilmi tir (sayg duru unda bulunulmu tur).⁴⁰

10. Kişiliği ve Hakkında Yazılanlar

Kemal Cenap Berksoy un l m n n ard ndan onu anan ve tan tan birka yaz yay nlanm t r. Bunlardan en kapsaml olan meslekte Prof. Hans Winterstein (1879-1963) taraf ndan l m nden g n sonra derste verilen nutuktur. Winterstein, on y l boyunca beraber al t klar Kemal Cenap n ki ilik zellikleri hakk nda yle yazmaktadır:

Umumiyetle çok sevimli, şaka ve nükte seven bir şahıs olmakla beraber bazen ufak bir şey için heyecanlanırdı. Bir talebenin saygısız hareketi O'na bir gecenin uykusuna mal olabiliyordu. Öğrencilerin söylediğine göre, mükemmel coşkun ve coşturan bir hoca, imtihanda merhametli ve bilhassa güzel kız talebeye karşı biraz yumuşak bir ekzaminatördü. Neşeli bir hadise hatırımında kaldı. Fizyoloji im-tihanını beraber yapardık. Bir gün oldukça güzel fakat bilgisi az olan bir kız geldi. Ben beyin kabuğunda merkezlerin lokalizasyonunu sordum. "Gyrus praecent-ralisin yukarısı uyarılırsa ne olur?" Kız sustu, ben bekledim. Birdenbire: "Ayak hareket eder" diye cevap verdi. Malumatına hayret ederek "pekiyi" dedim. Bu anda Kemal Cenap bir kahkaha kopardı. "Niçin gülüyorsunuz" diye sorunca "Ben kızın ayağına bastım," dedi."

Bir di er nemli yaz da hocan n ilk do enti olan Sadi Irmak (1904-1990) tara- f ndan yaz lan, Kemal Cenap n l m n n ard ndan Cumhuriyet gazetesinde - kan makaledir. Bu yaz da Kemal Cenap b t n y nleriyle ele alan Irmak, ki ili- i hakk nda unlar yazm t r:

Hudutsuz bir öğrenme ve araştırma ihtirası vardı. Bugün modern tesisleri havi laboratuvarlarda çalışanlar ve yarın daha mükemmel müesseselerde çalışacak

olan Türk tıp mensupları Kemal Cenap'ın hangi şartlar altında eserlerini meydana getirdiğini hatırlamalıdır...

...Bütün dünyada olduğu gibi bizde de sadece bir ilim şubesindeki ihtisası ile profesör olanlarla, çevresinin kültür ve sosyal hayatında aktif bir unsur olan profesörler vardır. Kemal Cenap bu ikinci tip hocalardandı. Yalnız ilme değil irfana da sahipti...

...Alim ve kültür adamı Kemal Cenabın yanında bir de hoca Kemal Cenab hüviyeti vardır ki bu cephesi belki de en çok saygıya layık olan tarafıdır. Otuzsekiz derece ateşle ve göğsünde litrelerle su toplanmış halde derslere girdiği görülmüştür.

...Sönmiyen bir milliyetçilik ateşi vardı. Tıbbiye ocağında baş göstermiş milli heyecan tezahürlerinde aktif rolü vardır.

... Daima nahif kalmış olan vücudunun üstünde irice ve muntazam bir başı vardı. Erkenden tutulduğu tüberkülozdan kat'i bir şifaya ulaşmamış olmakla beraber şiddetli bir yaşama isteği taşımıştır. Fakat aşırı bir hassasiyet hayal zevklerini çok defa perişan eder ve ancak laboratuvarında teselliye kavuşabilirdi. Bu yüzden aile hayatı pek mesud geçmemiştir."

Kemal Cenap Berksoy u hocam ve sonra yakın dostum diye anan Dr. Osman Evki Uluda (1889-1964) ise 4 Aralık 1949 tarihli Vatan gazetesinde çıkan yazısında hocanın zellikle fizyoloji alanında yaptığı çalışmaların Batı'da neredeki yankılarının zerinde durmuştur. O da Kemal Cenap'ın milliyetçiyine temas etmiş ve onları yazmıştır:

"Balkan harbinden önce yapılan ilk Darülfünun ayaklanmasını herkes ittihatçılara atfeder. Halbuki bu hareketin İttihat ve Terakki ile ilgisi yoktur. Darülfünun nümayişi Tıp Fakültesinde başlamıştır ve bu harekette elebaşı Mehmet Ali ve Ali Rıza isimli iki mektep arkadaşımın beraber bendim. Yarım saat geçmeden fakültenin bütün talebesi, büyük kabinenin Makedonya'yı terk etmek fikri aleyhine ayaklanmıştı. Hadiseyi ben Kemal Cenap'a haber vererek onu talebe arsına davet ettim ve Kemal Cenap aramıza katılarak öyle bir nutuk verdi ki coşkunluğumuz adeta şahlandı ve tıp fakültesini talebesi Darülfünununa giderek onları da coşturdu."

Tüm hocalık yaşamı boyunca Kemal Cenap Berksoy öğrenciler tarafından en çok sevilen ve hürmet gösterilen hocalardan biri olmuştur. Ülke 1931-1932 tarihini tanıyan Tıp Yolunda Yılbaşı ad verilen ve öğrencilerin hazırladıkları dergilerde Kemal Cenap'ın eştikli karikatürlerinden başlıca emekli olduğu yılın sayısında onu metheden bir şiir de yayınlanmıştır. Yine kendisi ile aynı yıl emekli olan Akil Muhtar ile beraber çizilen karikatürde öğrencilerin hocalarına olan sevgilerinin ayrı bir göstergesidir:

Çok sevdiğimiz hocamız Kemal Cenap Berksoy'a⁴¹

And kâh ederiz hâşn beyan n senin
Ol m r vvet kayna r -yu dan n senin.

Ederdi mest- hayran p r n kteli derslerin,
Daim sunmakt r ilim, l tf ihsan n senin.
Ba lay nca g ft ra sanki s hendan s yler,
Üñ irah verir hocam; e m -m jgan n senin.
Her fenne inas n, dilde st d yekta
Teshir eder nageh n, tavr lisan n senin
Rah t pta ahikas n sayu-gayretinle,
Ebediyen m r iddir, ilm -irfan n senin
Ey hocalar hocas ; ruhlar n me alesı,
eyda kalbimizdir m lk -yezdan n senin.
Abdullah Duman

11. Eserleri⁴²

K rk y l a an ara t rmac l k ve hocal k ya am s resince Kemal Cenap Berksoy e ine ender rastlan lan bir verimlilikle al m t r. Kitaplar yaln zca fizyoloji alan yla s n rl kalmam , zellikle dil devrimini izleyen s re te T rk e t p te- rimlerinin bulunup yayg nla t r lmas konusuna da ciddiyetle e ilmi ve Anato- mi hocas Zeki Zeren ile ortak eserler vermi tir.

T p Fak ltesi nde profes r olan Alibey H seyinzade Turan (1864-1941) ile bir- likte ansiklopedik bir t p kitab yazm ancak kitap bast r lmam t r.

Kitapları:

- 1-Meb d"i Fenn-i Menafi l- z . Mekteb-i T bbiye-i h ne Matb as , 597s. Resimli. Üstanbul 1321/1905.
- 2-Fizyoloji yahud Fenn-i Vez if l- z , Matb a-i Hayriye ve rek s , 108s. Üstanbul 1325/1909.
- 3- Fizyoloji. Haz m Bahsi. Cihan Matbaas ; 90s, Üstanbul 1325/1909.
- 4-Fizyoloji-i Nazar" Dersleri 1. Kitap. Edeb Matbaas - Matbaa-i Hayriye, 108s. Üstanbul 1325/1909.
- 5-Fizyoloji-i Nazar" Dersleri 2. Kitap. Edeb Matbaas - Matbaa-i Hayriye, 152s., 13 Plan . Üstanbul 1325/1909.
- 6-Amel" Fizyoloji Dersleri, Dar lf n -u Osman" T b Fak ltesinde 1325-1326 Senesi K ve Yaz N s f Sene-i Tedrisiyyelerin- de. Matbaa-i T bbiye-i Askeriye, 63s. Resimli. Üstanbul 1326/1910.
- 7-Fizyoloji. Griziyat (Ükinci Tab). Kader Matbaas , 762+6 s. 172 ekil. Üstanbul 1330/1914.
- 8-Fizyoloji Laboratuvar Rehberi, Kimyay- Fiziyoloji. Kader Matbaas , 106+1s., T b Fak ltesi K t bhanesi, Aded: 1. 1. K - s m. Üstanbul 1335/1919.
- 9-Üsan Te rih Modeli Erkek. Kanaat Kitabevi, Üstanbul, 1934.
- 10-Üsan Te rih Modeli Kad n. Kanaat Kitabevi, Üstanbul, 1934.
- 11-F siyoloji (Birinci K s m). A. Üsan Bas mevi, 152s. Resimli. Üstanbul, 1934.
- 12-Üsan Anatomi Modeli ve Terimleri Erkek. (Zeki Zeren ile). Kanaat Kitabevi, Üstanbul 1938.
- 13-Üsan Anatomi Modeli ve Terimleri Kad n.(Zeki Zeren ile). Kanaat Kitabevi, Üstanbul 1938.
- 14- Be eri Fizyoloji Ders Kitab (Birinci Cilt). Kenan Matbaas 307s. Üstanbul 1941.
- 15- Be eri Fizyoloji Ders Kitab (Ükinci Cilt). Üstanbul niversitesi Yay n . Kenan Matbaas , 642s. Üstanbul 1943.

Monografileri:

- 1-Sekretin hakk nda yeni tecr beler. Cemiyet-i T bbiye-i Osmaniye nin Ne riyat ndan, Mekteb-i T bbiye-i ahane Matbaas 1921 (Cemiyet-i T bbiye-i Osmaniye nin 8 Nisan tarihli i timas nda tebli edilmi tir.)
- 2-Programme d taille du Cours Pratique de Physiologie de la Facult de M decine de Constantinople. Monografi İstanbul, Ahmet ũsan Matbaas , 40 sayfa, 1925.
- 3-T rk ede ũmi Ist lahlar Meselesi: Yeni T rk e bilgi diline yabanc bir dilin n fuzu . Monografi, İstanbul Kader Matbaas 16 sayfa, 1929.
- 4-İstanbul Dar lf nunun T p Fak ltesi Fisiyoloji M esselesi Faaliyet ve Ne riyat . Monografi, Ahmet ũsan Matbaas , İstanbul 1930.
- 5-İstanbul Dar lf nunu T p Fak ltesi Fisiyolojiya ũnstitutu yeni tesisat ve dersleri a klama hat ras . Monografi İstanbul, A.ũsan Matbaas , 1931.
- 6-Terminologie Internationale en Turc apr sl adoption de l alphabet latine. Monografi İstanbul, A.ũsan Matbaas , 1932.
- 7-Enseignement pratique de Physiologie a la Facult de M decine d Istanbul en cours de l ann e scolaire 1933-1934 Monografi İstanbul, A.ũsan Matbaas , 38 sayfa, 1934.

Makaleleri:

- 1- Contribution a l tude de l action de la moelle cervicale dans la piqure diabetique chez le chien. (Tebli tarihi: Seance du 17 Juillet 1910). *Compte rendus de la Societe de Biologie*, Tome LXIX, No:13, 1912.
- 2- Traces hemautographiques cardio-arterielles superposes (Tebli tarihi: Seance du 16 Juillet 1910). *Comptes Rendus de la Societe de Biologie* Tome LXIX, No:13, 1912.
- 3- Fiziyojide tecr be usullerine dair (Fen Fak ltesi Biyoloji B l m nde fiziyojide itimi i in nemli bir metodoloji makalesi) *Darülfünun Fen Fakültesi Mec.Sene I, Say I, 1332/1916.*
- 4- Nuha-i evkinin c zur- halfiyesinde alelmerkezi seyyalat tecr be tarikiyle g steren m ahade. *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, Sene 1, Say 1, s.20-23. Mart 1332/1916.
- 5- Sur l existence des incitations centripedes des racines posterieures de la moelle pini re. *Darülfünun Tıp Fak. Mec. Sene I, Say I, 1332/1916.* (Asl T rk e olan bu makaleyi g remedik ancak Kemal Cenap n Frans zca yay n ndaki kaynaktan mevcudiyetini tesbit edebildik)
- 6-Sekretin Hakk nda: I, *Darülfünun Tıp Fak. Mec. Sene I, Say 2, s.103-110.* Haziran 1332/1916.
- 7- Sekretin Hakk nda: II (ũk al man n yeni bir alternatifini) *Darülfünun Tıp Fak. Mec. Sene I, Say 3, s.251-252.* Eyl l 1331/1916.
- 8- ber bildungsort und Schicksaal des Secretins f r das Pankreas im K rper. (Berlin T p Cemiyeti 9 May s. 1917 g n nde tebli edilmi). *Berliner Klinische Wochenschrift Jahrgang 57.* Say 26, 1917. (Almanya da yay nlanmadan nce bu al ma, o zaman T bbiye de toplant lar n yapan Cemiyet-i T bbiye-i Osmaniye de 1917 de tebli edilmi tir).
- 9- ber die Saccharophosphatase der Hefen und die Vergarung der Rohrzuckerphosphorsäure *Biochemische Zeitschrift* Band 82 Heft 5, s.6, 1918. (M.C. Neuberg ile).
- 10- Basill dizanteri ve tedavi-i hususiyesi hakk nda. A. ittek Helm (?) eviri. *Darülfünun Tıp Fak. Mec. Sene 3, Say 7, s.541-552, A ustos 1334/1918.*
- 11- Aseton cisimlerinin biyo imisi, Asidoz ve Tedavisi. *Darülfünun Tıp Fak. Mec. Cilt 2, Say 4, s.208-217, Kanunisanı 1335/1919.*
- 12- Nouveaux essais sur la Secretine Cemiyet-i T bbiye-i ahane (Soci t Imp riale de M decine) S ance du 8 April 1921.
- 13- ũna a er karhas (oniki parmak (barsa) lseri). *Darülfünun Tıp Fak. Mec. Cilt 4, Say 5, s.281-296, A ustos 1338/1922.*
- 14- Etudes sur la secretine. *Annales de Médecine* Tome XXI, Say 6, s.477, 1922. (Bu al maya dayanan nemli bir tecr bi al ma i in bkz. Ziya Cemal (O d nemde Fiziyojide Laboratuvar Asistan , sonra Di ilik Okulu Profes r): Pankreas ũrazat n n muhtelif A diye ile M tabakat . Dar lf nun T p Fak ltesi Mec. Cilt 5, Say 1-2, s.31-36, 1339/1923). Fransa da yay nlanan bu makale dolay s yla Mecmuada k sa bir a klama mevcut bkz. H lasalar: Dar lf nun T p Fak. Mec. Say 7, s. 455-456, 1339/1923.
- 15- Kolloitlerin zevilhayata (canl lara) tesiri; flocculation faraziyesi ve bu faraziyenin ilm-i emr z ve fenn-i m d vat ile m nasebeti. *Darülfünun Tıp Fak. Mec. Sene 5, Say 1-2, s.26-31, Kanunisanı 1339/1923.*
- 16- Hul salar. (Mustafa Hakk ile beraber) *Darülfünun Tıp Fak. Mec. Sene 5, Say 5, s.280-286, May s 1339/1923.*
- 17- Zerkiv t- dahilet l-kalb. *Darülfünun Tıp Fak. Mec. Cilt 5, Say 6, s.318-319, Haziran 1339/1923* (M derris Dr. Mouchet ile). (Paris te Acad mie de M decine in 26 Haziran 1923 tarihli toplant s nda tebli edilen al man n sonu lar n n T rk e olarak a klanmas).
- 18- Tahil-i Tenkid: Akil Muhtar Beyin betaet-i kalp ve inhina-y sagir karhas m ahedesi hakk nda. *Darülfünun Tıp Fak. Mec. Cilt 5, Say 6, s.336-339, Haziran 1339/1923* (Bu yaz n n hemen sonunda s.339-344, Akil Muhtar n cevabi yaz s mevcuttur).
- 19- Mide karhas hakk nda M derris Akil Muhtar Beyefendiye cevab- m tekabil. *Darülfünun Tıp Fak. Mec. Cilt 5, Say 7, s.419-423, Temmuz- A ustos 1339/1923.*
- 20- Etudes experimentales sur les injections intra-cardiaques avec figures (En collaboration avec M.Mouchet) *J.de Physiologie et de Pathologie Generale* Tome XXII, No:2 Avril 1924.

- 21- Adrenalinin ifraz - safraviye tesiri; m tal a-i tecr biye. *Darülfünun Tıp Fak. Mec.* Cilt 6, Say 1, s.1-8, K nunis ni 1340/1924.
- 22- Papaverin Hakk nda (Tecr bi al ma): *Darülfünun Tıp Fak. Mec.* Cilt 6, Say 2, s.65-71, ubat 1340/1924.
- 23- Nouvelles recherches sur les injection intracardiaques (peut-on pratiquer la transfusion intra-cardiaque) (Paris te Academie de Medecine in 26.6.1923 toplant s nda tebli edilmi tir). *Bulletin de l'Academie de Médecine* 3. Serie Tome XCII 37 annee No:29, 15 Juillet 1924). (Dr. Mouchet ile).
- 24- Action humorale de l'extrait du Faisceau de His sur la pression arterielle. *Bulletin de l'Académie de Médecine* 3 serie, 38. annee Tome XCIII, 1925.
- 25- Bir gonokok intan vak as . *Darülfünun Tıp Fak. Mec.* Cilt 9, Say 9, sf. 551-553, Eyl l 1927.
- 26- Glyc mie, cholest rin mie ve edr nalin mie m nesabat makalesi hakk nda. *Darülfünun Tıp Fak. Mec.* XII. Y l, No:5-6, s.345-346, May s-Haziran 1930.
- 27- T rk e de Beynelmilel Mahiyette fenni tabirlerle ilmi st hlahlar meselesi. *Aylık Tıp Gazetesi*, 2: 229-234, 1931 (Ayl k T p Gazetesi Separatas olarak 11 Eyl l 1931 Gutemberk Matbaas Galata da ayr bask s yap lm t r.).
- 28- Tababet ve m teallikat ndan tabiat bilgileri st lahlar n n T rk e ye evrilmeleri, y ksek tahsilde ve Dar lf nun da Latince Ist lahlar Meselesi, bu m nasebetle T rk gramer kaidesi. 8 sayfal ayr bask . T rkiye T p Enc meninin 4 Birincikanun 1932 tarihli toplant s nda tebli edilmi tir.
- 29- Tababet ve m teallikat ndan tabiat bilgileri st lahlar n n T rk e ye evrilmeleri: Y ksek Tahsilde ve Dar lf nun da Latince *Tıp Dünyası*, 5: 1907-1914, 1933.
- 30- Sur un reflexe gastro-duodenale. Uluslararası Fiziyojji Kongresi, Moskova 1935.
- 31- Üvan Petrovi Pavlof un Hayat ve Eseri. *Türk Fizik ve Tabii İlimler Sosyetesı Yıllık Bildiriler Arşivi* Say 5-6, s.74-181 1936-1938 (5 Kas m 1937 tarihli toplant da tebli edilmi tir).
- 32- Yalova Termal Kaynak Suyunun Üzole Kalbe Tesiri, *İst .Üni. Tıp Fak. Mec.* Cilt 1, Say 3, s. 318-322, 1938.
- 33- Prof. akir Pa a merhum hakk nda. *Üçüncü Mıntka Etibba Odası Gazetesi*, Sayfa 11, sene 1943.

DİPNOTLAR

- 1 Bug n Kastamonu ilinin Ünebolu il esine ba l olan bir k y.
- 2 Ü . İstanbul T p Fak ltesi Deontoloji ve T p Tarihi Anabilim Dal nda bulunan Bedii ehsuvaro lu Ar ivi ndeki Kemal Cenab Berksoy Dosyas ndan al nm t r. Yaz n n devam nda yaln zca B. ehsuvaro lu Ar ivi olarak an lacakt r.
- 3 Aykut Kazanc gil - H.H srev Hatemi, Ord. Prof. Dr. Kemal Cenab Berksoy, T rkiye de XX. Y zy l Ba lar nda Fiziyojji Biliminin Geli mesi *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 2,1988, 20-33. (Ayn metin ilaveli olarak Bilim Tarihimizden T rkiye de Fiziyojji Bilimi ve Kemal Cenab Berksoy ba l yla *Tarih ve Toplum* Dergisininin 51. say s nda da yay nlanm t r).
- 4 A.Kazanc gil H.Hatemi, a.g.m. 20.
- 5 B. ehsuvaro lu Ar ivi.
- 6 Kemal Cenab, *Fiziyojji*, İstanbul 1334 (1914).
- 7 B. ehsuvaro lu Ar ivi.
- 8 Kemal ..zbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, İstanbul 1976, II, 137-138.
- 9 *Hekimlikte Kırk Yıl 1926-1966*, İstanbul 1966, 125.
- 10 Sadi Irmak, Kaybetti imiz milli de erler Kemal Cenab Berksoy, Cumhuriyet Gazetesi (B. ehsuvaro lu Ar ivi).
- 11 *Hekimlikte Kırk Yıl 1926-1966*, 21.
- 12 Dr.Osman evki Uluda n Kemal Cenab n l m n n ard ndan 4 Aral k 1949 tarihli Vatan gazetesinde yazd Kaybetti imiz b y k de erlerden: Fiziyojji Profes r Kemal Cenab adl yaz s ndan. (B. ehsuvaro lu Ar ivi)
- 13 Kemal ..zbay, a.g.e., 188-189.
- 14 Kemal Cenab Berksoy, *Füsioloji*, İstanbul 1934, 95.
- 15 A.Kazanc gil H.Hatemi, a.g.m. 20.
- 16 Hans Winterstein, Kemal Cenab Hat ras na , *İst. Tıp Fak. Mec.*, 12/4, İstanbul 1949, 661-664.
- 17 Bu yaz n n 6 numaral konu ba l nda ayr nt l olarak verilmi tir.

- ¹⁸ İstanbul Üniversitesi Profesörlerinden Tefik Recep Örensoy, Kemal Cenap Berksoy ve Mustafa Hayrullah Diker ile İstanbul'da bulunan 4 memurunun yaşı haddinden istisnaen birer yıl daha alımları. Cumhuriyet Arşivleri, Fon Kodu: 30.18.1.2 Yer No: 92.81.16.
- ¹⁹ Üniversite Beşeri Fizyoloji ...retim Yöresi Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy'un yaşı kaydından istisnaen bir yıl daha alımları. Cumhuriyet Arşivleri, Fon Kodu: 30.18.1.2 Yer No: 95.58.11.
- ²⁰ Osman Evki Uludağ, a.g.m.
- ²¹ Hans Winterstein, a.g.m.
- ²² Osman Evki Uludağ, a.g.m.
- ²³ Tıp Yolunda Yılları 1932-1933.
- ²⁴ Kemal Cenap Berksoy, *Füsiyoloji*, İstanbul 1934.
- ²⁵ Hans Winterstein, a.g.m.
- ²⁶ Terminologie Internationale en Turc après l'adoption de l'alphabet latine. Monografi İstanbul, 1932.
- ²⁷ Hans Winterstein, a.g.m.
- ²⁸ Kemal Cenap, *Beşeri Fizyoloji*, İstanbul 1943.
- ²⁹ Bu bültenle verilen bilgiler Nobel Ödülleri'nin resmi web sayfası olan <http://nobelprize.org/nomination/medicine/> adresinden alınmıştır.
- ³⁰ Bu kurallardan ikisi adaylık ile ilgili her türlü bilgi ve belgenin 50 yıl süre ile saklanması ve kural olarak adayın sterilinin bundan haberdar olmaması gerekmektedir.
- ³¹ H.H. Şevki Hatemi, *1909 Tıp Fakültesi Reformu ve Yansımaları*, V.T. Türk Tıp Tarihi kongresi Bildirileri, Ankara 1999, 195-196.
- ³² Hans Winterstein ve Sadi İrmak'ın bundan sonra yazdığı yazılarda bu konuya temas etmişlerdir.
- ³³ Osman Evki Uludağ, a.g.m.
- ³⁴ Kemal Özbek, *a.g.e.*, 169.
- ³⁵ İstanbul Üniversitesi Tıp ve Fen Profesörü Kemal Cenabi ile 3 subayın Avrupa'da tedavileri için gerekli meblağın Maliye Vekaleti'nin diğer masraflar tertibinden ödemesi. Cumhuriyet Arşivi, Tarih: 28/5/1924 Sayı : 550 Dosya: 200-10 Fon Kodu: 30.18.1.1 Yer No: 9.27.7.
- ³⁶ İstanbul Tıp Fakültesi profesörlerinden Kemal Cenab, İsmail Hakkı ile Kabataş Lisesi öğretmenlerinden Naki Bey'in tedavi masraflarının karşılanması. Cumhuriyet Arşivi, Tarih: 28/7/1926 Sayı : 3862 Dosya: 200-19 Fon Kodu: 30.18.1.1 Yer No: 20.46.3.
- ³⁷ B. Şevki Hatemi Arşivi.
- ³⁸ B. Şevki Hatemi Arşivi.
- ³⁹ Hans Winterstein, a.g.m.
- ⁴⁰ <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1949/Aralik1949.htm>
- ⁴¹ Gönümün zıkkını: Güzellerin kelimeleri (derslerini) andıkah ederiz / Senin ne eliyle zıncı mertlik kaynağıdır. / Nökte dolu derslerin bizi mest ve hayran ederdi / Senin iyilik baki daima ilim sunmaktır. / Konu mayaba layınca sanki en güzel söz söyleyen konu gibi olur / Ferahlık verir hocam güzün ve kirpiklerin. / Her bilim dalından insanın dilde ise tek şifası / Senin tavrın ve konu manası zıncıyı / Almanın ve gayretinle tıpyolunda doruktan sen / Senin ilim ve irfanın sonsuza kadar yol göstericidir. / Ey hocalar hocası, ruhların melekesi senin ilahimlik bizim delice seven kalbimizdir.
- ⁴² Bu bültenle verilen listeler 1988 yılında A. Kazancıgil Şevki Hatemi tarafından makalede verilen liste temel alınarak 2007 itibarıyla ulaşılabilecek yeni kaynaklardaki (Sait Naderi- Gökten Din. Darıfınun Tıp Fakültesi Mecmuası (1916-1933) ve Dizini, Tıp Tarihi Araştırmaları 12, İstanbul 2004, s.200-253.) yayınlar da eklenmiş ve olabildiğince zenginleştirilmiştir.

Üsküdar'dan Yetişen Bir Büyük Hekim: Muallim Dr. Hulusi Raşit Bey

U Z M . D R . M A H M U D G Ü R G A N

İstanbul Üniversitesi

Doğma büyüme Üsküdarlı olan ve ömrü boyunca Üsküdar'da ikamet etmiş olan Hulusi Raşit Bey Türk tıbbına yaptığı katkıların yanı sıra bazıları çok ünlü olan öğrencilerinin çok sevdiği ve hayırla andığı önemli tıbbiye hocalarından biridir. Hocalığı yanında dürüst ve örnek şahsiyeti ile bugünlerde örneğine pek az rastladığımız kâmil bir insandı.

Önce yaşadığı döneme bir göz atacak olursak; XIX. yüzyılın son yılları ve XX. yüzyılın başları Türk tıbbının yüzünü batıya dönerek çağının bilimsel gelişimini kucaklamaya çalıştığı ve bu konuda büyük atılımlar gerçekleştirdiği bir dönem olmuştur. Modern Türk tıbbının yeni yeni canlanmaya başladığı bu dönemde çok zor şartlar altında ders veren, değerli öğrenciler yetiştirerek Türk tıbbına büyük hekimler kazandıran hocalarımızdan biri de Muallim Dr. Hulusi Raşit Bey'dir.

Ahmet Hulusi Bey 1862 tarihinde Üsküdar'da İhsaniye'de doğmuştur. İlmiyeden Mustafa Raşit Efendi'nin oğlu olduğundan Hulusi bin Raşit olarak anılmış zamanla bu isim Hulusi Raşit şekline dönüşmüştür. Başarılı bir öğrencilik hayatı geçiren Hulusi Raşit İlkokulu Üsküdar'da "Fıstıklı İptidai Mektebi"nde okumuş, daha sonra "Paşa Kapısı Mülkiye Rüştiyesi"nde ve "Toptaşı Askeri Rüştiyesi"nde tahsiline devam etmiştir.

1880'de Kuleli İdadisi'ni bitirdikten sonra 1882'de "Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye"de başladığı tıp öğrenimini Şubat 1887'de tamamlayarak yüzbaşı rütbesi ile hekim olmuştur. İki yıllık staj süresini Haydarpaşa Asker Hastanesi'nde tamamlamak üzereyken giriş sınavını kazanarak "hayvanat ilmi dersi muallim muaviniği" olarak çalışmaya devam etmiştir. Bu görev bugünkü deyişle, Zooloji öğretim üye yardımcılığına denk düşmektedir. Bu görevdeyken Şubat 1889 tarihin-

Dr. Hulusi Raşit Bey

de sol kolağası (yüzbaşı) rütbesine terfi etmiş ve Mart 1889 tarihinden itibaren de Dr. Hüseyin Remzi Bey'in yardımcısı olarak görevine devam etmiştir.

Burada kısaca Hüseyin Remzi Bey'in önemini vurgulamak gerekiyor. Kaymakam (Yarbay) Dr. Hüseyin Remzi, II. Abdülhamid tarafından kuduz aşısı üretilmesi ve uygulanması için eğitime gitmek üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şâhâne yani Askeri Tıp Mektebinden; Müderris Alexander Zoeros Paşa'nın başkanlığı altında, Kaymakam (Yarbay) Veteriner Hüseyin Hüsnü Bey'le birlikte Paris'e gönderilmiş, daha sonra 1890 yılı sonlarında bir "telkiyhane" (çiçek aşısı üretim yeri) kurması için görevlendirilmiştir.

Bu telkiyhane, "Telkiyhane-i Osmanî" adını alarak 1892 Temmuz ayında, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane'nin bahçesinde bulunan bir binada, çiçek aşısını üretmeye başlayacaktır. Hüseyin Remzi Bey 1871 yılından beri "aşı enspektörü" unvanını taşımakla birlikte ülkemizin "İlk Mikrobiyologu" unvanına sahiptir. İşte Hulusi Raşit Bey bu değerli hocadan eğitim alarak onun yardımcılığını sürdürmüştür, 1895 senesinde askerlik nedeni ile Diyarbakır'a tayin edilmişse de Hüseyin Remzi Bey'in ölümü üzerine geri çağrılarak Şubat 1897'de onun yerine geçmiştir¹.

O dönemlerde tıp eğitimi Fransızca yapılmaktaydı. Hatta bazıları "Fransızca bilmeyenin hekimlik sanatını icra edemeyeceğini" söyleyecek kadar ileri gidiyorlardı. Hüseyin Remzi Bey, Tıbbiye'de Türkçe eğitim verilmesi için büyük gayret göstermiştir. Bu çalışmaların sonucunda 1894 yılında müfredata, "akâid-i diniye" dersi konularak, gayr-i müslim ağırlığı ortadan kaldırılmıştır. Hulusi Raşit

Bey bu çabalarında onun en büyük destekçisi olmuş ve ölümünden sonra Türkçe eğitim için gayretlere devam etmiştir.

1899 Mart'ında sağ kolağası (kıdemli yüzbaşı) ve 1901 Mart'ında binbaşılığa yükselen Hulusi Raşit 1902 Eylül'ünde ayrıca Darülfünun Tabiiye Şubesi İlmi Hayvanat Muallimliğine tayin edilmiştir.² 1908'de kaymakam (yarbay) olduktan sonra, Balkan Savaşları sırasında Üsküp ve Selanik'te görevlendirilmiştir.

Tıbbiye Mekteplerinin birleştirilmesi ve 1908 Meşrutiyet ilanı sonrası çıkan siyasi çalkantılar Hulusi Raşit Bey'in hayatını olumsuz olarak etkilemiştir. Bu dönemde Askeri ve Mülkiye Tıp Mekteplerinin birleştirilmesi sonucu Darülfünun Tıp Fakültesi'nin kurulması üzerine Eylül 1909'da Askeri Tıbbiye kökenli 158 öğretim elemanı ile birlikte kadroya alınmamış ve Haydarpaşa'ya taşınan Tıp Fakültesinin binasında kurulan Eczacı ve Dişçi Mekteplerinin İlm-i Hayvanat Hocalığına getirilmiştir. Bu dönemi onu bize Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat, öğrencisi Ord. Prof. Dr. Mazhar Osman Uzman'ın bir yazısından aktardığı satırlarda şöyle anlatıyor:³

“Siyasi hiziplerden uzak ve müctenip yaşamış, terakki ve raf ah şöyle dursun hakkı hayatını bile çok gören entrikalar içinde yolundan şaşmamış, kahr görmüş, aç kalmış, bir pırlanta gibi taçlarda taşınacakken bir paçavra gibi atılmış, lakin onun ağzından bir şikâyet, bir feryat çıkmamış, beşerin ihtiraslarını bir külah kapmak için çevirdikleri fırladıkları nefretle değil, kaybolan insanlığa, hürmet görmeyen doğruluğa acıyarak uzaktan seyirci kalmış, siyasi ihtiraslar, bir menfaat etrafında toplanmış kılıklar, fazilete, liyakate gayrete elli senedir gözlemini yumanlar, Hulusi Raşit'ten yüz kat liyakatsiz meslektaşları onu ihmal etmiştir. Tıbbiye-i Askeriye'nin en fazıl adamını açtıkları mahut Haydarpaşa Tıp Fakültesi'nin bir kürsüsüne, laboratuvarına layık görmemişler, bunca yıllık sayı, ihtisası, fazlı ve irfanı, bilhassa yetiştirdiği binlerce talebenin kalbindeki hürmeti hiçe sayarak onu kendiliklerinden uzaklaştırmışlardır, açıklıktan ölmeyecek kadar cüzi bir maaşla Eczası Mektebi hocalığına tenzil etmişlerdir. Tabii fazilete liyakate bu hareketi edenlerin haysiyet öldürücü kararlarında istinat ettikleri hiçbir ölçü yoktu. Kendilerinden olmaması kâfi idi... “

Bu durum çeşitli itirazlara yol açmıştır. Dr. Hulusi Raşit Bey, Maarif Nezareti'nden kadro tasdiki gelmeden önce 13 Teşrinievvel 1325 (26 Ekim 1909) tarihli bir dilekçe ile kendisinin gadre uğradığını belirtmiş, Yeni Fakülte'nin Zooloji Muallimi İsmail Hakkı Bey'le vardıkları anlaşma gereğince fakültenin ilmi hayvanat muallimliğine tayinini istemiştir. Konuyu görüşen Muallimler Meclisi bu isteği reddetmekle birlikte yer değiştirmek istedikleri takdirde bunun yapılabilceğinin duyurulmasına karar vermiştir. İsmail Hakkı Bey buna razı olmamış, ancak daha sonra Dr. Hulusi Bey'in kendisine defalarca müracaatta bulunmasından dolayı vicdan azabı çektiğini dile getirerek, 16 Aralık 1909 tarihli ve 697 numaralı bir dilekçe ile istifa isteğini beyan etmiştir.

1914 yılı Ocak ayında askerlikten emekli olan Dr. Hulusi Raşit Bey 1909 yılından 1933 Üniversite İnkılâbına kadar Eczacı ve Dişçi Mektepleri'nin İlmi Hay-

vanat hocası görevinde kalmış ve bu görevden emekli olduktan üç yıl sonra 1936 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

Dr. Hulusi Raşit Bey'in 1902 yılında yayınlanan *İlm-i Hayvanat-ı Tıbbi*,⁴ 1910 yılında yayınlanan *İlm-i Hayvanat*, 1911 yılında yayınlanan *İlm-i Hayvanat-ı Umumi* ve 1928 yılında yayınlanan *İlm-i Hayvanat-ı Tıbbi ve Parazitoloji*⁵ eserleri bulunmaktadır.

1902 yılında yayınlanan *İlm-i Hayvanat-ı Tıbbi* tıbbî zooloji hakkında yazılan bu eser özellikle bakteriyoloji, helmintoloji ve parazitoloji açısından yazıldığı dönemde önemli bir kaynak işlevini gören kıymetli bir derlemedir. Kitabın basit bir çeviri olmayıp, çeşitli kaynaklardan yararlanılarak yazılmış bir derleme olmasına karşın, Muallim Dr. Hulusi Raşit, büyük bir dürüstlük ve tevazu göstererek kitabın önsözünde "*Claus, Raphael Blanchard, Railliet ve Collins nam zevatin asar-ı müellifesinden cem ve tertip suretiyle tercüme olunarak Tetkik-i Müellifat Komisyonu Âlisinin tasdik ve ruhsatı ile Mekteb-i Tıbbiye-i Askeri Matbaası'nda tabolunmuştur*" şeklinde bir ifade kullanmış, son paragrafta kendini "*mütercimi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de İlm-i Hayvanat Muallimi Doktor Binbaşı Hulusi b. Raşid*" olarak tanımlamıştır.

Muallim Dr. Hulusi Raşit Bey tıbbi konular dışında da eserler vermiştir. 1913 yılında Matba-i Amire'de basılmış *Rehber-i Umran-ı Vatan ve Şebçarag-ı Râh-ı Medeniyet* adlı bir kitabı daha bulunmaktadır.⁶ Şiire meraklı olan Dr. Hulusi Raşit tıp bilimine olan sevgisini aşağıdaki beyitte şöyle ifade etmiştir:

Çeşm-i hikmetden zalâm-ı gafleti ref etmeğe

(Hikmetin gözünden gafletin karanlığını kaldırmak için)

Afîtab-ı ilm-i enver maşrık-ı tıbdan doğar

(Bilimin nurlu ışığı tıbbın güneşinden doğar)

Bu saygın hocanın ölümünün 25. yılında Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti'nin İ.Ü. Tropikal Hastalıklar ve Parazitoloji Kürsüsünde yapılan 28.12.1961 tarihli toplantısında sunulan Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat ve diğer konuşmacıların birer tebliği Muallim Dr. Hulusi Raşit'in aziz ruhuna armağan edilerek yayınlanmıştır.⁷ Muallim Dr. Hulusi Raşit Bey ölümünün 50. yılında diğer yedi büyük Türk hekimi ile birlikte anılmış ve bildiriler bir kitapta toplanarak yayınlanmıştır.⁸

DİPNOTLAR

¹ Unat, E. Kadri, "Türk Tıbbiye Mektepleri Muallimlerinin Listesi", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, sy. 15 (İstanbul 1984), s. 469-475.

² Unat, E. Kadri, Yücel, A. "Türkiye'de Tıp Parazitolojisinin Son Yüzyıldaki Gelişimi", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, sy. 12 (İstanbul 1981), s. 284-296.

³ Unat, E. Kadri, "Osmanlı İmparatorluğunun İkinci Meşrutiyet Döneminde Bakteriyoloji ve Tıp Zoolojisi Öğretimi", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, s. 15 (İstanbul 1984), s. 347-355.

⁴ Hulusi bin Raşid, *İlm-i Hayvanat-ı Tıbbî*, 787 sayfa, Mekteb-i Askeriye-i Tıbbiye Matbaası, İstanbul 1902.

⁵ Hulusi bin Raşid, *İlm-i Hayvan-ı Tıbbi ve Parazitoloji*, 1086 sayfa, Ahmet Kâmil Matbaası, İstanbul 1928.

ÜSKÜDAR'DAN YETİŞEN BİR BÜYÜK HEKİM :
M U A L L İ M D R . H U L U S İ R A Ş İ T B E Y

⁶Unat, E. Kadri, "Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Zoolojisi", *İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi*, sy. 8 (İstanbul 1970), s. 1577.

⁷Bu yazılar şunlardır:

Unat, E. Kadri, "Amerika Birleşik Devletleri'nde 1961'de Tropikal Tıp ve Parazitoloji Alanında Bazı Araştırmalar", *Mikrobiyoloji Dergisi*, sy. 5 (İstanbul 1962), s. 1-14.

Vural, S., "Kabakulakta Serum Amylase Üzerine Çalışmalar", *Mikrobiyoloji Dergisi*, sy. 15 (İstanbul 1982), s. 15-20.

Merdivenci, A., "İstanbul'da İnsan Zooparazitleri Bakımından Kemelerde Bir Araştırma", *Mikrobiyoloji Dergisi*, sy. 15 (İstanbul 1926), s. 21-34.

Yılmaz, S., "Post-Operativ Fistüllerden Helminthlerin Çıkışına Dair", *Mikrobiyoloji Dergisi*, sy. 15 (İstanbul 1926), s. 35-38.

Acarer, O., "Sağmalcılar İlkokul Öğrencileri Arasında Yapılan Bir Kopro-Epidemiyolojik Tetkik", *Mikrobiyoloji Dergisi*, sy. 15 (İstanbul 1928), s. 39-42.

⁸ Unat E. Kadri, *50 Yıl Önce Ölen 8 Büyük Türk Hekimi*, İ.Ü.Cerrahpaşa Tıp Fakültesi ve Türk Tıp Tarihi Kurumu, İstanbul 1986, s. 50.

Tabib Aziz Emin Paşa (1861-1918) ve Ailesi

PROF. DR. NİL SARI - ÜMİT EMRAH KURT

İstanbul Üniversitesi

*Bu çalışmayı, hasta ve yaralılara ömrünü adayan
Aziz Emin Paşa'nın aziz hatırasına ithaf ediyoruz.*

Tabib Aziz Emin Paşa aslen Kastamonulu'ydu. Babası Nakiboğullarından¹ seyid² el-Hâc Ali Ağa; dedesi "Muytap" Emin Ağa idi. Büyükbabası bir serdengeçti olduğundan "Serdengeçtiler" diye de tanınırlardı. Aile Saray'a kıldan dokumalar verdiği için, Mutafoğulları diye de bilinirlerdi.

1861'de Aziz Emin dünyaya geldiğinde Sultan Mehmed Vahdeddin (VI. Mehmed) tahta yeni çıkmış, Sultan I. Abdülmecid döneminin sonlarındaki Kırım savaşı üzerinden bir kaç yıl geçmişti (1856). Ordunun hekime, özellikle de cerraha ihtiyacı büyüktü.³

Emin Ağa, oğlu Aziz'i Mekteb-i İdadî-i Tıbbiye'ye yazdırdı.⁴ Aziz Emin'in idadîde okuduğu 1875-77 yıllarında Mekteb-i Tıbbiye'nin İdadî kısmı Kuleli Askeri Lisesine taşınmıştı.⁵ Aziz Emin Efendi, derslerinde gösterdiği başarı sebebiyle 1294/1877'de Mekteb-i İdadî-i Tıbbiye'nin ikinci senesinde Şehadetname olarak Mekteb-i Tıbbiye'nin 1. sınıfına nakledildi. Aziz Emin Tıbbiye'ye başladıktan kısa bir süre sonra, Aralık 1878'de, okul Galatasaray'daki binasından Sirkeci'deki Taşkılla'ya (Demirkapı Tıbbiyesine) taşındı.⁶ Aziz Emin Efendi 25 Mayıs 1884 tarihinde hem tabip, hem de cerrah olarak mezun olmuştu.⁷ O sırada okul Nazırı Marco Paşa idi. Mezuniyetten sonra 1870 tarihinden itibaren Tıbbiye mezunlarının "tatbikat ve ameliyat mektebi" olan Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde⁸ çalıştı. Stajını bitiren ve sınavı veren tabibler yüzbaşı rütbesiyle ordu birliklerine atanırdı. Aziz Emin de, kaleme aldığı tercüme-i hal evrakına göre, stajını tamamladıktan sonra 27 Mayıs 1885'de Tophane-i Amire'ye mensup Sanayi ikinci alayının üçüncü taburu tababetine tayin edilerek ilk görevine başlamıştı. Kısa süre sonra, Eylül/Ekim 1885'de, Eminönü'ndeki Bâb-ı Seraskerî Hastanesi-

Tabip Aziz Emin Paşa

1294/1877'de Mekteb-i İdadî-i Tıbbiye'den Mekteb-i Tıbbiye'nin 1. Sınıfına nakledildiğine dair Şehadetname

ne⁹ tayin edildi. Burada çalışırken bir müddet de Kuleli Hastanesi'nde hizmet etti. Bu yıllarda siyasi karışıklılarla sarsılan Balkanlarda sık sık çatışmalar, ayaklanmalar oluyor, tabib ve cerrahlara cephelerde ihtiyaç duyuluyordu. Bulgarlar, Sırlar ve Yunanlılarla savaşların sürdüğü bu dönemde üçüncü Alay-ı Hümâyûnu'na mensup Yunanistan'daki Preveze Mevki Hastanesine tayin edildi. Kısa süre sonra, ihtiyaç üzerine, yine Yunanistan'daki Yanya Ordusuna mensup Delvine Mevki-i Askerisindeki üç taburun sağlık işlerine memur kılındı. 13 Ağustos 1886 tarihinde tabip Emin Efendi'nin ifadesiyle, "mes'ele-i Yunaniye'nin indifâ'ı" üzerine; Bandırma Redif Taburunun umûr-i sıhhiyesinde ikmal memuru olarak görevlendirildi. ve taburla birlikte Bandırma'ya gitti. 9 Eylül 1886'da Der-saadet'e döndü ve Ekim ayında Edirne Merkez Hastanesi'ne tayini yapıldı. Bundan sonra, 1909 yılına kadar Mekke ile elden henüz çıkmayan Balkan toprakları arasında gelip gidecekti.

Haziran 1887 tarihinde Edirne'deki kolordunun terhis edilmesi üzerine Mekke-i Mükerrerme Emâret-i Celilesi ma'iyeti tababetine tayin edildi ve 1 Ocak 1888 tarihinde sol kolağası¹⁰ oldu. Beş yıl Mekke'de çalıştı. Mekke Emirliği Tabibliği'ne rütbeli memur atandığından, bu atama Saray tarafından yapılır ve hekimin dirayeti, temsil yeteneği, devlete bağlılığı göz önünde bulundurulurdu. 1870 yılında 7. Ordu birliklerinden oluşturulmuş Hicaz ordusu askerleri Hicaz vilayetine yerleştirilmişti. Vilayet merkezi olan Mekke'de Arap asıllı bir Emir ile bir kumandan bulunmakta; sağlık işlerine yüksek rütbeli bir asker hekim nezaret

* Mekteb-i Tıbbiye 5. sınıf öğrencisi Aziz Emin Efendi'nin derslerini vererek bir üst sınıfa geçtiğine dair tasdikname (27 Ağustos 1879)

Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinden on sekiz yaşındaki Aziz Emin Efendi'ye verilen Ulûm-ı İbtidâiyye diploması (10 Eylül 1880) Diploma üzerinde Fransızca olarak, Faculte Impériale de Médecine de Constantinople, Diplôme de Baccalauréat es - Sciences Au Nom de S M J le Sultan Abdul Hamid ı Khan Nous D. Marco Pacha Senâteur Directeur de l'Ecole F. de Medecine 1296 - 1297, Galata Serai yazılıdır.

Mekteb-i Tıbbiye 6. sınıf öğrencisi Aziz Efendi'nin derslerini vererek bir üst sınıfa yükseltildiğine dair tasdik-name (7 Temmuz 1881)

Yirmi üç yaşındaki Aziz Emin Efendi'ye verilen Mekteb-i Tıbbiye Diploması (25 Mayıs 1884)

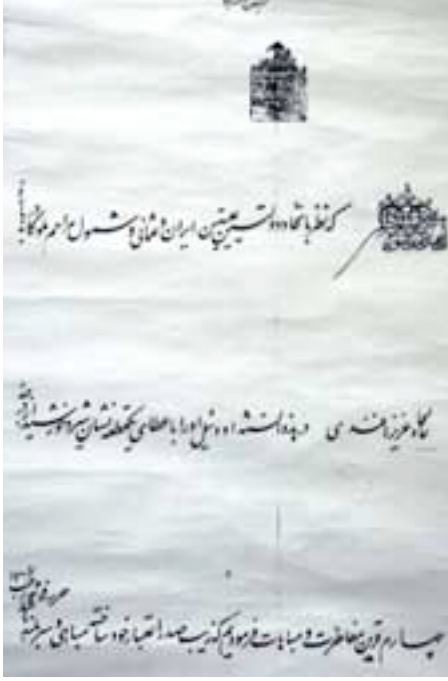
Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane'den 3 Mayıs 1300/ 1884 tarihinde yüzbaşı rütbesi ile mezuniyet fotoğrafı

etmekte, bu kişi aynı zamanda Emir'in özel hekimliğini de yapmaktaydı. Babası Emin Ağa'nın seyyid olması, tabip Aziz'in Mekke-i Mükerrerme'de görevlendirilmesinde etkili bir sebep olmuş olabilirdi.¹¹

Bu arada 4 Eylül 1889 tarihinde binbaşı rütbesine yükseltildi ve 18 Eylül'de 3. rütbeden Mecidî nişanı ve gümüş İmtiyaz madalyası ile taltif edildi. Kısa bir süre sonra da, Mekke'deyken İran şahının halası ile ekâbir- i İraniye'nin hastalıklarını tedavi ettiğinden Temmuz / Ağustos 1890 tarihinde İran Devleti tarafından 4. rütbeden Şîr- i Hurşid Nişanı ile ödüllendirildi. 4 Mayıs 1892 tarihinde Dersaadet'e geri döndü.

Şubat/Mart 1893 tarihinde İkinci Ordu-yı Hümâyûn'un Kırcaali Mevki Hastanesinde görev aldı. Ekim 1893'de Bulgaristan'daki Cısr-i Mustafa Paşa Hastanesinde ve 1894 yılının Şubat ayında Ordu-yı Hümâyûn Merkez Hastanesinde görevlendirildi. 5 Kasım 1897 tarihinde tekrar Kırcaali Hastanesine atandı. Balkanlardaki mücadeleler nedeniyle bu bölgede hekime ve özellikle de cerraha büyük ihtiyaç vardı. Bir bakıma tabip Aziz Emin cepheden cepheye koşuyordu.

1 Şubat 1898 tarihinde "iftiharü'l-emacid ve'l-ekârim" Aziz Bey'e kaymakamlık (yarbay) rütbesinin verilmesiyle birlikte 2. Ordu-yı Humayun Edirne Merkez Hastanesi'nin tabib-i saniliğine tayin edildi. Eylül/Ekim 1902 tarihinde 4. rütbeden Osmanî nişan-ı âlîşânı ile ödüllendirildi. 15 Nisan 1904 tarihinde Bulgaristan'daki Cısr-i Mustafa Paşa Hastanesi tabib-i evvelliğine; 13 Ekim 1907' de 2.

İran Devleti tarafından verilen 4. rütbeden Nişan-ı Şir-i Hurşid ve berati

Ordu-yu Hümayun'un sertabib vekaletine atandı. 14 Temmuz 1908 tarihinde rütbesi miralaylığa yükseltilen Aziz Emin, Ordu-yu Hümayun'un sertabibliğine asaleten atandıysa da, Mekke-i Mükerrerme Emâret-i Celîlesi Şerifi Hüseyin Paşa'nın talebi ve Harbiye Nezâreti'nin uygun görmesi üzerine yeniden Mekke-i Mükerrerme Emâret-i Celîlesi'ne atanacaktı. Aziz Bey ailesini Edirne'de bırakarak Mekke'ye son kez gitti. Kısa süre sonra İstanbul Haydarpaşa Askeri Hastanesi Sertabibliği'ne tayin edildi (1909). 1912 yılında Şam 8. Kolordu-yu hûmâyûn sertabibliğine görevlendirildi. 22 Nisan 1912 tarihinde tabip Miralay Aziz Bey'e Mecidî Nişanının 2. rütbesinden bir kıt'ası ihsan buyuruldu.¹²

1912 yılında Sertabib olarak atandığı son görev yeri Şam 8. Kolordu-yı Hümâyûn'ununda hastalandı ve sağ tarafı felçli olarak İstanbul'a döndü.

Aziz Emin Efendi'nin Evliliği ve Çocukları

Tabip Emin Aziz Paşa'nın oğlu Şevket Aziz Kansu'nun kaydettiğine göre 1874'de doğan annesi Emine Hanım Çerkez asıllı olup küçük yaşında memleketinden İstanbul'a gönderilmişti.¹³ 15-16 yaşlarına kadar İstanbul'da akrabalarının yanında kalmış ve sonra eğitilmek üzere Saray'a alınmıştı. Ne var ki sarayda isyan çıkardı diye üç arkadaşı ile jurnalcilerin hışmına uğrayacak ve Mek-

Mekke-i Mükerrerme Emâreti sertabibi Binbaşî Aziz Bey'e "devlet-i aliye uğurunda fevkalade şecâat ve sadâkat ibraz etmesi" sebebiyle gümüşten mamul bir İmtiyaz Madalyası ihsan kılındığına dair berât ve verilen madalya (18 Eylül 1889) (sağ üstte)

Madalyanın bir tarafında saltanat-ı seniyye arması, diğerinde "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye uğrunda fevkalade sadâkat ve secâat ibraz edenlere mahsus imtiyaz madalyası; hilal içinde hamil olan zatın ismi "Aziz Bey" yazılıdır.

Mekke-i Mükerrerme Emâreti Sertabibi Binbaşî Aziz Bey'e "muttasıf olduğu dirayet ve hilafet cihetiyle" 3. rütbeden Mecidi Nişanı verildiğine dair berât (18 Eylül 1889)

Kolağası Aziz Bey'e "dirayet ve ehliyeti" cihetiyle Binbaşılık rütbesi verildiğine dair belge (6 Eylül 1889)

Hacıların Hicaz'a kolayca gidip gelmeleri için Şam'dan Medine ve Mekke'ye kadar uzanan demiryolu işinde çalışanları takdir için yaptırılan madalyalardan nikel olan bir tanesi hizmetlerinden ötürü Edirne Merkez Hastanesi'nde Kaymakam "iftiharî'l-emacid ve'l-ekârim" Hacı Aziz Bey'e beratıyla verilmiştir. (4 Ocak 1905)

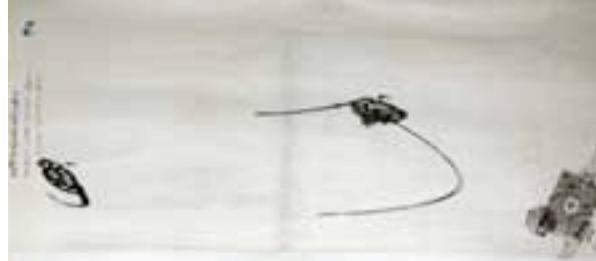
ke'ye sürgün edilecekti. Yine de Sultan II Abdulhamid'in himayesi altındaydı. Mekke Emiri'ne emanet edilen Emine Hanım'ın iyi bir evlilik yapması isteniyordu. Mekke-i Mükerrerme Emâreti tabibi Aziz Emin Bey, Mekke Emirine emanet edilen Emine Hanım'dan haberdardı. Emine Hanım'ı Emirden istetmiş, ancak Emine Hanım Aziz Bey'i görmeden evlenmek istememişti. Emine Hanım, müstakbel eşini gördükten sonra, Aziz Emin'e büyük itimadı ve saygısı bulunan Mekke Emiri nezdinde evlendiler. İlk çocukları Nafi Bey (Nafi Atuf Kansu, 1890) Mekke'de dünyaya geldi. 1892 yılında İstanbul'a döndükten sonra ikinci çocukları Müşfika Hanım; Edirne'de üçüncü çocukları Saibe Hanım (1898/99) doğdu. 1903' de en küçük oğulları Şevket Bey (Şevket Aziz Kansu) dünyaya geldi.

Üsküdar'da Yaşam

İhsaniye'de İkamet

Aziz Emin Paşa büyük ihtimalle 1909'da Haydarpaşa Hastanesi tabib-i evveli-

Yazdığı Terceme-i halinden edindiğimiz bilgiye göre 1907 yılında aldığı liyakat madalyası

Asâkir-i şahane kaymakamlarından İkinci Ordu-yı hümayun Merkez Hastanesi tabib-i sanisi, "iftiharü'l-emacid ve'l ekârim" Aziz Bey, "vazife-i memuriyetini hüsn-i ifa hususunda ibraz eylediği mesai-yi celileden nâşi, sezavar-ı taltifat-ı seniyye-i şahane" olduğuna binaen 12 Ekim 1901 tarihinde kendisine 4. rütbeden Nişan-ı âliyy-i Osmanî ihсан kılınmıştır. (sağ üstte)

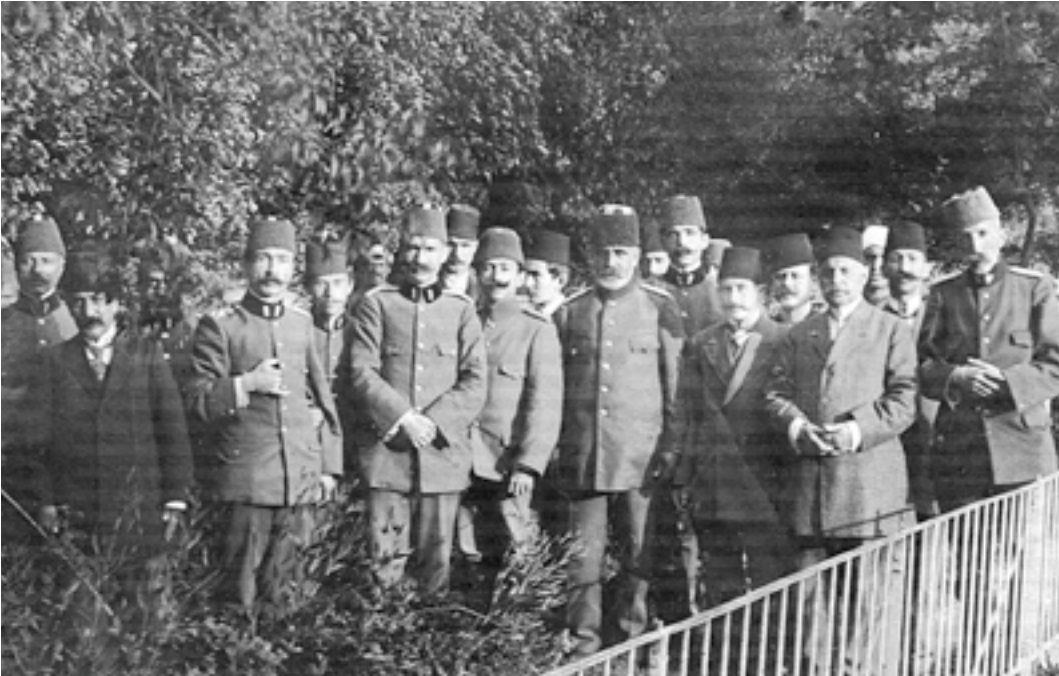

43. Hicaz Fırka-i hümayûnuna mensub olup Mekke-i Mükerrerme Emareti maiyyetine memur tabip Miralay Aziz Bey'e "hidemat-ı makbule-i reviyetimizaneden nâşi sezavar-ı atlfet-i ulyay-ı mülükâne" olduğuna binaen ikinci rütbeden ihсан kılınan bir Mecidi nişanı ve beratı. (22 Nisan 1912)

T A B İ P A Z İ Z E M İ N P A Ş A (1 8 6 1 - 1 9 1 8) V E A İ L E S İ

Emin Paşa, (soldan altıncı) hastane binası önünde çalışanlarla birlikte

Emin Paşa, askeri ve sivil zevat arasında (soldan beşinci)

Rıza Tahsin'in Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye adlı kitabının 42. sayfasında Miralay Tabib Aziz Emin'in fotoğrafı ve görev yerlerini bildiren açıklamalar.

Aziz Emin Paşa'nın sertabipliğini yaptığı Haydarpaşa Askeri Hastanesi, günümüzde GATA (2007).

ğine tayin edildiğinde Üsküdar'a yerleşmeye karar vermişti. Oğlu Şevket Aziz Kansu'nun kaydettiğine göre, Aziz Emin Paşa, Üsküdar İhsaniye'de oturdukları konağı Ankara'daki meşhur Foto Naim Gören'in dayısından o yıllarda satın almıştı. Müşfika'dan olma torunu Mukbile Akdeniz (Akansu)'in anlattığına göre, İhsaniye'deki konak, “Orta Sokakta bulunuyordu. Ahşap bir köprü ile karşı sokağa bağlanan Köprülü Konak ve Dr. Akil Muhtar'ın konağı da aynı sokaktaydı” (Bugün köprüsü yıkılmış olan Köprülü Konak ve aynı sokakta yer alan Dr. Mustafa Nevzat'ın Konağı bakımlı bir şekilde ayakta duruyor)

Bu tarihlerde İngilizler Suriye'de isyanlar başlatmıştı. 1912 yılında Aziz Paşa ailesini o zamanlar Üsküdar İhsaniye'de oturdukları evde bırakıp, atandığı yer olan, ordunun hekime ihtiyaç duyduğu, Şam'a 8. Kolordu-yu Hûmâyûn sertabibliğine gitti. ¹⁴ Tayin edildiği bu son görev yerinde bir süre sonra hastalanmış ve sağ tarafı felçli olarak İstanbul'a dönmüştü. İsyân halinde olan Suriye'nin Şam şehri ölümünden sekiz gün sonra düşecek ve İngilizler tarafında işgal edilecekti.

Oğlu Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu babasının son yıllarını şöyle anlatıyor: “ Küçük Çamlıca Acıbademdeki Köşk yaptırılarak oraya geçildi. Babam 6 yıl rahatsız olarak yaşadı. İlk 2 yıl daha tekaüd olmadı; bir süre düzeldi, dolaşabildi. Doktor Abdülhakim Bey (Abdülhakim Hikmet) sık sık gelir bakardı. Nihayet orada (Çamlıca'da) 9 Eylül 1918' de öldü”

Aziz Emin Paşa ve çocukları Nafi (sağda ayakta) Müşfika (solda ayakta) ve Saibe

Şevket Aziz Kansu ağabeyi Nafi'nin kucağında

Aziz Emin Paşa'nın vefatı, 11 Eylül 1334/1918 tarihli Zaman Gazetesinde şöyle duyurulmuştı:

İrtihâl

“Haydarpaşa Hastanesi ve 8. Kolordu Sertababetinde ifa-yı hizmet ederek duçar olduğu hastalık dolayısı ile 3-4 sene evvel tekaüde sevkedilen Dr. Mirliva Aziz Paşa'nın dünkü gün Küçük Çamlıca'daki köşklerinde irtihal-i dâr-ı beka eylediği teessürle haber alınmıştır. Mağfiret na'sı Tıbbiye talebesi ve mikdar-ı kafi asker bulunduğu halde Köşklerinden ihtifâlât-ı lazime ile kaldırılarak Kısıklı'da Hazret-i Selami Dergahında defn-i hak kılınmıştır.”

Aziz Paşa'nın Vefatından Sonra İhsaniye'deki Konağın Sakinleri

Konak semtin imamına satılmadan önce, aile fertlerinden olan son sakinleri Aziz Paşa'nın kızı Müşfika Akansu ve ailesiydi. Birinci Dünya Savaşı yokluk yıllarıydı. Erkek çocuklar Ankara'ya yerleşmişti. Müşfika Akansu, akrabadan olan eşi makine mühendisi İbrahim Nihat ile üç kızı Nezahat, Mukbile ve Neriman ile baba evinde oturmaktaydı. Ancak, Konak her geçen gün daha harap oluyordu. Büyük kızları Nezahat, günümüz Çamlıca Kız Lisesi'nin bulunduğu yerde il-

Soldan Sağa: Müşfika Kansu/Akansu, Nafi Atuf Kansu (ünlü maarifçi; Erzurum ve Kırklareli milletvekili, ölm. 1949), Emine Kansu (Emin Paşa'nın eşi, ölm.1958), Saibe Kansu/Albek (öğretmen, ölm. 1981), Şevket Aziz Kansu (hekim, Ankara Üniversitesi kurucu rektörü, Prof. Dr., Türk Tarih Kurumu Başkanı, ölm. 1983)

Aziz Paşa'nın vefat ettiği Küçük Çamlıca'daki Köşk

Tabib Aziz Emin Paşa'nın Çamlıca'da eşi Emine Hanım için yaptırdığı köşk

550

Kısıklı'da Selami Dede Dergâhındaki kabir taşının üzerinde, "Kastamonulu Nakip Oğullarından Ali Ağa torunu ve Muhtar Emin Ağa oğlu Mirliya doktor Hacı Aziz Paşa'nın ruhuna Fatıha ölüm tarihi 9 Eylül 1918" kaydı bulunuyor.

İhsaniye'de Konağın önünde Mukbile Akansu, Neriman Akansu, Ergun Kansu (1935)

Aziz Paşa'nın kızı Müşfika Akansu, eşi makine mühendisi Nihat Bey (riyâziyyeci İbrahim Efendi'nin oğlu), kızları Nezahat (solda) ve Mukbile (sağda)

kokulu okudu. Ortanca kızları Mukbile, Duvardibi ile Doğancılar arasında bulunan Malhatun İlkokulu'nda öğrenim gördü. Bu ilkokul konağın iki sokak üstündeydi.

Mukbile Akdeniz, İhsaniye'deki ahşap konağı şöyle anlatıyor:

“ İhsaniye mahallesinde, Orta Sokakta otururduk. Dr. Akil Muhtar'ın evi aynı sıradada, köşedeydi. Sokaktan araba geçince çocuklar şeytan arabası geçti diye bağırırlardı. Kışın sokak diz boyu kar olurdu. Bir sokak aşağıda annemin akrabası Süreyya Hanım otururdu. Bazen Ahmedîye'ye Emin Ongan'ın hanımı Perihan ablayı ziyarete giderdik.

Konağın han kapısı gibi çift kanatlı kapısı içeriye, haremlik tarafına açılırdı. Anahtarı elimden büyüktü. Zemin kattan içeri girince, koca bir taşlıkla karşılaşılırdı; kocaman, kare şeklinde beyaz Marmara mermerinden yapılmıştı. Taşlıkta bir set vardı. Kapıdan girince, duvara yakın solda taşlığın içinde, mermere ayrı ayrı gömme, ağızları 50 cm. eninde üç tane küp vardı. Küplerden evvel bir göz vardı, içinden boru geçerdi. Damın çevresine döşenmiş olan çinko boru damdan aşağıya iniyor ve ucu kapıdan girince sol tarafta, köşede bir gözden, kare penceleden giriyordu. Yağmur yağdığında ilk gelen yağmur suyu çamurlu olduğundan alınmaz, sokağa verilirdi. Sonra, eve çevrilip küplere alınırdı. Boru sırayla önce birinci, sonra ikinci ve üçüncü küpe uzatılırdı. Boruyu öyle yapmışlardı ki, çeviriyorsun sokağa akıyor, çeviriyorsun küplere akıyordu. Boruyu çevirirken taşlığa

Aziz Paşa'nın torunu Türkçe öğretmeni Mukbile Akansu (Akdeniz)'nin Malhatun İlkokulu'nun 4. sınıf hatırası. (1932)
Duvardibi ile Doğanlılar arasında bulunan ilkokul, Paşa Kapısı kemerini geçince soldaki ilk bina idi

su akmazdı, küpler dolunca da dışarı verilirdi. Küplerin tahtadan kapakları vardı. Ateş sıçramasın diye taşlıkta yakılan maltızda (içinde kömür yakılan beton ocak) su ısıtılır ve gusulhaneye taşınırdı. Çamaşır leğende kalıp sabun ve sodayla yıkanır, iki yanı meyilli bir tahta içindeki dilim dilim tırtıklı bir tahta üzerinde ovularak çamaşırın kiri çıkarılırdı.

Sol tarafta, kare şeklinde bir uşak odası (3-4 m.) vardı. Tek cephesi ana sokağa bakan odanın kapı tarafı sağdı. Solda, sokak seviyesinde, 3-4 metre ebadında demirli iki penceresi vardı. Kafesler sokağa bakan odalardaydı. Soldaki uşak odasının bitiminde, tek kanatlı kapıdan selamlığa geçilirdi. Gusulhanenin sağından kıvrılınca merdivenden inilerek bir uşak odasına varılırdı; birkaç basamak daha inince bahçeye bakan mutfak odasına ulaşıldı. Mutfağın ocağında pişirilen yemekler, girişte iki bölüm arasında bulunan döner bir dolaptan erkek tarafına verilirdi.

Taşlıktan sofaya, içeriye açılan çift kanatlı tahta bir iç kapıdan geçilirdi. Taşlıkla sofa arasında set vardı. Sofa sabit bir sedirle duvar boyunca döşenmişti. Kapının karşısına düşen sedirin arkasında üç pencere bulunuyordu. Dikdörtgen olan sofa bahçeye bakardı. Sofanın altında, girer girmez sağ tarafta bulunan sarnıca bir kapak açılırdı. Sol tarafta düz çıkan bir merdiven üst kattaki odalara giderdi. Tek kollu merdivenin bir tarafında duvar ve diğer tarafında trabzonu vardı. Merdivenden çıkınca, birinci katta küçük bir sahanlık bulunurdu. Merdiven altı vardı.

Mukbile Akansu (Akdeniz)

Aziz Paşa'nın kızı Saibe Kansu (Albek)

Gusulhanenin devamında, sahanlığın karşısında büyük bir oda vardı. Merdivenin dibinden küçük bir geçitten geçilerek sol tarafta gusulhaneye gidilirdi; burada yıkanılırdı, tahtadan raflı vardı. Sahanlıktan merdivenle çıkınca bir de kafesli oda vardı. Soldaki odalar denize bakardı. Sağ tarafta oda yoktu, pencere de yoktu, yani sofanın sağı kapalı duvardı.

Sahanlığın solundaki merdivenden üst kata çıkılırdı. Merdivenin tutunma yerleri soldaydı, sağ taraf duvardı. Sahanlığın sağında, üç pencereleli bir oda altı küçük, iki orta ve bir uzun koltukla döşenmişti ve yeşil-nefti renkteki perdelerin kumaşları koltuklarınkiyle takımdı. Çini sobayla ısınılırdı. Sahanlığın solunda, pencerelerinin tamamı kafesli, sokağa bakan cumbalı bir oda bulunurdu. Cumbalı odanın yanında bir helası vardı. Oda, sokak tarafında, sağdan sol duvara kadar sabit sedirle döşenmişti; soldaki penceresi küplü taşlığın giriş avlusuna bakardı. Cumbalı odada mindere oturup kafesten sokağa bakmaya bayılırdım. Ben sokaktaki herkesi görür, ama kimse beni göremezdi.

Sahanlığın orta yerinden yukarıya dümdüz merdiven çıkar ve çift kanatlı bir kapı büyük salona açılırdı. Evin eni kadardı, düğün salonu gibi büyüktü. Yekpare sedir bir camdan ötekine uzanırdı. Salonun sol tarafı Marmara'yı çok güzel görürdü. 1927'de Atatürk İstanbul'a gelmişti. En üst kattan onun gemisini gördüm, denizde karşılama törenini seyrettim ve vapurların düdük seslerini duydum. Salonun sağında sokağa bakan bir oda, sol tarafta Marmaraya bakan bir oda var-

Soldan Sağa Aziz Paşa'nın kızı Saibe Kansu (Albek), Emine Kansu (Aziz Paşa'nın eşi) ve Aziz Albek

Ceyhun Atuf Kansu

dı. Gusulhane, kerevetli salonun sol tarafındaydı (merdivenin sağında). Burası, abdes alma, su dökme yeriydi. Kocaman bir mermer hela ve el yıkama musluğu vardı. Bir rafcığı vardı. Oturma odalarında duvarlar ve tavanlar süslü, dolaplar işlemeliydi.

Selamlık çok daha basitti. Selamlığa, sokaktan haremlik kapısıyla aynı hizadaki ayrı bir kapıdan girilirdi. Kapıdan girince; bir taşlık, bir aralık ve sonra bahçeye bakan bir oda, merdivenden inince de bir uşak odası yer alırdı. Yukarı çıkan merdivenden bir aralığa çıkılır, biri bahçeye, diğeri sokağa bakan iki oda vardı. Arada bir hela vardı. Üst kat da aynı plan üzerineydi. Taşlıktan sonraki aralıktan merdivenle inilince, sol taraftan önce birinci bahçeye, sonra tekrar merdivenlerle ikinci ve üçüncü bahçe bölümüne inilirdi. Bahçe duvarlar ile kademelendirilmiş, set set yapılmıştı. Bahçe bir sokaktan ötekine kadardı. Bahçe kapısı Orta Sokağa bakardı.

Bahçedeki dut ağacının yapraklarıyla ipek böceği yetiştirirdim. Bahçede bir de kara keçim vardı, nereye gidersem oraya giderdi. Bir gün ipi ayağıma dolandı, düştüm, çok yaralandım. Küçük dayım Haydarpaşa Hastanesinde doktordu; orada bana tetanoz aşısı yaptılar. Keçinin bir konuşması eksikti. Beni düşürdü diye babam keçiyi kasaba götürdü, çok üzüldüm.

Bahçede müstakil, kubbeli büyük bir hamam vardı. Çiniliydi. Görsen, hayret ederdin. Tepeden ışık veren camları vardı. İçindeki taştan oyulu rafları işlemeliydi.

Ankara'ya taşınan Nafi Atuf ve Şevket Aziz Beyler ve çocuklar yaz mevsimi köşkte misafir edilirdi. Köşkün bahçesinde her çeşit meyva ağacı bulunurdu. Çamlıca'daki evin önünde (soldan sağa doğru) Nafi Atuf Kansu, Emine Kansu, Saibe Kansu (Albek), Müşfika Akansu, Şevket Aziz Kansu, Ergun Kansu (önde solda) ve önde sağda Olcay Kansu görülmekte.

Çocuk Hastahkları uzmanı ve şair Dr. Ceyhun Atuf Kansu da Çamlıca'daki köşkün ziyaretçilerindendi

di. Kubbesi de çok nakışlıydı. Süslemeleri pek güzeldi, parlak ve yaldızlıydı. Hammamın önünde, ağızına kadar suyla dolu bir kuyu vardı.

Ama konak çok eskimişti. 1936 yılında konak semtin müezzinine satıldı. O yıl eve su gelmişti... “

Küçük Çamlıca'daki Köşkün Son Sakinleri

Emin Aziz Paşa, Çamlıca'daki evi eşi için yaptırmıştı. Emin Aziz Paşa'nın eşi Emine Hanım hayatının sonuna kadar Çamlıca'daki Köşk'te yaşayacaktı. Uzun yıllar kızı Saibe Albek ile birlikte oturdu. Aziz Paşa'nın kızı Saibe Kansu Küçük Çamlıca'dan Kısıklı'ya çıkarken sol tarafta yer alan İlk Mektebin öğretmeni idi. Küçük Çamlıca 'daki köşkten günümüze kalan bir de çevrenin doğal bitki örtüsünden olan pek güzel kokulu yalın nergisler, sümbüller, menekşeler, kırmızı zambak, dört beş çeşit papatya ve birkaç meyve türü- olabildiğince yiyebileceğiniz en lezzetli, sulu ve dişi kamaştırmayan cinsten can eriği, ekşi tadında karadut- henüz görülebilir ve tadılabilir. Çünkü, Çamlıca'da iskan etmeyi sürdüren Aziz Paşa'nın torunlarından Dr. Nezahat Özver (rahmetli) ile kardeşi edebiyat

öğretmeni Mukbile Akdeniz köşk yıkılmadan önce birkaç çiçek ve meyva türünü evlerinin bahçelerine taşımışlar. Vaktiyle Çamlıca'nın geniş yeşil alanlarına yayılan bu bitki türleri yerlerini yoğun inşaat alanlarına bıraktığından çevrede onlara rastlamak ise artık mümkün değil...

DİPNOTLAR

¹ Nakibü'l-eşraf: Seyyid ve şeriflerin işleriyle ilgilenen; kimin seyyid-şerif olarak kabul edileceğine ve seyyidler ile sahtelerinin ayrılmasına ilişkin inceleme ve teftiş yapan kurum. Bu göreve atananlar ilmiye mensuplarından seçilir, seyyid ve şerifler tercih edilirdi. Kılıç, R., *Osmanlı'da Seyyidler ve Şerifler*, İstanbul 2005.

² Seyyid: Hz. Muhammed'in ailesine, yani Ehl-i Beyt'e mensubiyet, a.g.e.

³ Ayten Altıntaş, "Osmanlılar'da Tıp Eğitimi", *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, Ankara, 2000, s. 99.

⁴ Tıbbiye'de okuyacak öğrenci önce yüksek okula hazırlayan idadi, kısmına kaydolurdu. 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile açılan ve 1910 yılına kadar hizmet veren idadilerden *Mekteb-i İdadî-i Tıbbiye*'de her bir sınıf geçmede öğrenci bir tasdikname alırdı. Öğrencileri yüksek okula hazırlama amacıyla kurulan bu okullarda ana ilimleri öğrenmek için yardımcı olan dil bilgisi, söz söyleme, mantık, cebir, coğrafya..vb. dersler öğretilir. Üç yılın sonunda başarı ile bitirenlere Ulûm-i İbtidâiyye (*Baccalauréat es -Sciences*) adı verilen diploma verilirdi. Bu diploma yüksek okullara girmenin şartlarından biriydi.

⁵ Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, İstanbul 1976, II, 64.

⁶ a.g.e., s. 64.

⁷ 1839 yılından itibaren tabiplik ve cerrahlık diplomaları bir arada verilmekteydi.

⁸ Osman Ergin, *İstanbul Tıp Mektepleri Enstitüleri ve Cemiyetleri*, İstanbul 1940, s. 41.

⁹ Günümüzde İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin bulunduğu yer.

¹⁰ Osmanlı ordusunda yüzbaşı rütbesi ile binbaşı rütbesi arasındaki rütbe.

¹¹ Özbay, K., a.g.e.

¹² Bir üst rütbeden nişan verildiğinde bir önceki rütbeden nişan devlete iade edilirdi. 2. rütbeden nişan alındığında 3. rütbeden olan nişan iade edilmiştir.

¹³ 1860 yılında Rus ordularının Kafkasları tamamen ele geçirmesinin ardından buradaki kavimler gördükleri şiddet ve cebir nedeniyle göçe zorlanmışlardır. Çeçenler, Çerkezler, Kabardalılar ve Balkarlardan oluşan on binlerce aile Türkiye'ye göçmüştür. Büyük ihtimalle Emine Hanım'da göç eden bu ailelerden birine mensuptu.

(Akdes Nimet Kanat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK yayınları, XIII. Seri, No 17, Dünya Tarihi, Ankara 1948, s. 331-332.)

¹⁴ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, IV, 445.

Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu'nda Yer Alan Üsküdar Manzaraları

U Z M . P I N A R B O L E L K O Ç

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı eğitim sisteminde varlık göstermeye başlayan askeri okullar, Türk plastik sanatlarının gelişmesinde diğer resmi kurumlara göre öncü rol üstlenmişlerdir. Askeri okulların müfredatına resim dersi 1794 yılında dahil edilmiş, bunun sonucunda bu okullarda sağlam bir perspektif bilgisi verilmiştir. Bu okul öğrencileri veya mezunları kendilerine verilen sıkı bir sanat eğitiminden sonra batılı tarzda özellikle de peyzaj konulu tıval resmi yapabilme yetisine sahip olmuşlardır. Böylece, Osmanlı plastik sanatlarında görülen batılı tarzda resim çalışmalarının ilk ortaya çıkışı askeri okullarla olmuştur. Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un ders programları içerisinde yer alan resim dersleri ve bunu izleyen yıllarda Harbiye Mektebi müfredat programına konulan resim dersleri ve ayrıca, ilk resim öğretmen yardımcılarının 1868-69 yıllarında mezun olmalarıyla, Türkiye'de batılı tarzda ilk resim eğitiminin ve çalışmalarının başlangıcını oluşturur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, resim sanatının öncelikle saray ve bunun yanı sıra aydın kesim tarafından benimsenmesi sonucu, İmparatorluğun başkenti olan İstanbul'da sanat eğitimi veren güzel sanatlar okulu açılması düşüncesi doğmuş ve Maarif Nezareti tarafından düzenlenen bir tezkere ile karara bağlanmıştır. Resim eğitimi ve öğretimi verilmek üzere kurulan okulun müdürlüğüne, Fransız ressam olan Guillment getirilmiş, okulun eğitime başlama tarihi 1874 yılı ve okulun adının da "Desen ve Resim Akademisi" olduğu bilinmektedir.¹ Ancak, Osmanlı-Rus savaşının başlaması ve ressam Guillemet'nin, tifo mikrobuna yenik düşmesi sonucu bu özel resim okulu kapanmıştır.

Bu girişimin sonrasında müzeci, ressam Osman Hamdi Bey'in² (Fot. 1) çabaları ile 3 Mart 1883 tarihinde Sanayi-i Nefise Mektebi adı altında güzel sanatlar eği-

(Foto 1) Osman Hamdi Bey

(Foto 2) Halil Edhem Bey

timi vermek üzere bir okul açılmıştır. Okulun müdürlüğü görevine de, aynı zamanda 11 Eylül 1881 tarihinde Müze-i

Hümayun Müdürlüğü görevine atanmış olan Osman Hamdi Bey'e verilmiştir. Bu durumda Müze-i Hümayun Maarif Bakanlığına, yeni kurulan Sanayi-i Nefise Mekteb-i de Ticaret Bakanlığına bağlanacağı bir tebliğ ile yayınlanmıştır. Okulun işleyişini belirleyen on beş maddelik Güzel Sanatlar yönetmeliğinin, on üçüncü maddesinde şöyle bir ibare yer almaktadır; “*şimdilerde bulunan Eski Eserler Müzesinden başka resimle oyma işlerine ayrılan bir Müze ve birde Milli Sanatlar Müzesinin kurulmasını*” ayrıca, on dördüncü madde de “*Resim ile oyma nesnelere ayrılacak müzeye gelince eserlerin toplanması ve sıralanması çok zaman istediğinden, okulda şimdilik eski ustaların eserleri olmasa bile günümüzün sanatçılarının ve özellikle doğru eserleriyle uğraşmış olanların eserlerini toplayan bir resim salonu oluşturmak istenmesi.*” Güzel Sanatlar yönetmeliğinin de görülen müze ve eser oluşumları ile ilgili maddelerde, Türkiye’de resim koleksiyonunun ilk oluşumu ve bu eserleri barındıracak ilk müzenin adımları atılır.

Osman Hamdi Bey’in, resim müzesi kurmak ve milli ressamların eserleriyle beraber, bazı batılı ressamların tablolarının kopyalarının yaptırarak ve bunları teşhir etmek en büyük isteklerinden biri idi. Ne yazık ki, sanatçı bu isteğine ulaşmadan 27 Şubat 1910 yılında vefat eder.

Osman Hamdi Bey’in ölümü üzerine, Müze-i Hümayun Müdürlüğü görevine

kardeşi Halil Edhem Bey³ (Fot. 2) getirilir. Avrupa'da eğitim almış, Halil Edhem Bey, ağabeyi Osman Hamdi Bey'in isteği olan müze kurmak ve resim koleksiyonu oluşturma fikrine sahip çıkar ve Elvah-ı Nakşîye⁴ adı altında ilk resim koleksiyonunu oluşturur.

1910 yılında Osmanlı Mebuslar Meclisinde, bir resim koleksiyonunun oluşturulması sorunu üzerinde dikkatle durularak, Müze-i Hümayun bütçesine yıllık 1000 lira ek ödenek verilmesine ve klasik batı ressamının resimlerinin kopyalarının yaptırılması kararı alınır. Bu doğrultuda, Maarif Bakanlığının kararınca, müze yönetimi tarafından Avrupa'nın önde gelen müzeleri ile bağlantıya geçilerek kopya edilmesine karar verilen eserler, bu müzelerin denetiminde, dönemin başarılı ressamına kopya ettirilir. Bu eserleri, kopya edenlerin içerisinde bazı Türk ressamlarımızda yer almıştır. Osmanlı Mebuslar Meclisi tarafından Müze-i Hümayun'a ayrılan bu bütçeden dönemin önemli Türk ressamının eserleri de satın alınarak koleksiyona dahil edilmiştir.

İlk resim koleksiyonumuzu oluşturmak amacıyla, 1910-1913 yılları arasında Müze-i Hümayun bütçesine yıllık 1000 lira ödenek ayrılmıştı. Ancak, savaş yıllarının olumsuz koşulları ve İmparatorluğun maddi zorluklar içerisinde olması nedeni ile 1913 yılından sonra bu bütçe 170 liraya düşürülmüş, 1916 yılından itibaren de müzenin diğer ödenekleri ile birleştirilerek lav edilmiştir.

Türk resim tarihimizin ilk koleksiyonu Elvah-ı Nakşîye olmuştur. Elvah-ı Nakşîye kelimesinin günümüz Türkçe karşılığı, levha resmi, tablo anlamını içermektedir. Türkiye'nin ilk resim koleksiyonu olan Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu'nu oluşturan eserler iki ana grup olarak belirlenmiş, dönemin önemli Türk ressamının eserlerinden oluşan bölümde seksen yedi (87) adet tablo yer almakta olup bu sanatçılar içerisinde; İbrahim (Çallı), Ahmet Ali (Şeker Ahmet Paşa), Hikmet (Onat), Halil (Paşa), Namık (İsmail), Nazmi Ziya yer alır. Koleksiyonun diğer kısmını oluşturan eserler ise, Batı resminde yer alan önemli tabloların kopyalarından oluşmaktadır. Maarif Bakanlığının isteği doğrultusunda Paris, Berlin, Münich, Viyana ve Madrid gibi müzelere, batı resminden önemli eserlerin kopyalarının yapılması için girişimlerde bulunmuş ve kopya edilen bu eserler elli üç(53) adet olup bunların on adeti Türk ressam tarafından kopya edilmiştir.

Sanayi-i Nefise Mektebi'nde oluşturulan bu ilk resim koleksiyonu, okulun bir bölümünde 27 Ekim 1915 tarihinde sergilemeye açılmıştır. (Fot. 3)

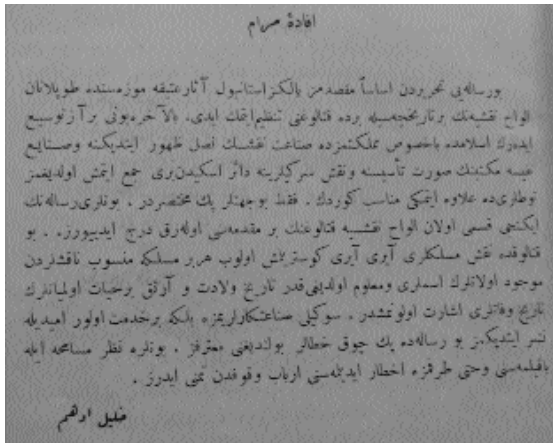
H.1333 (1917), H.1335 (1919) tarihlerinde hazırlanmış olan resim eserleri hakkında tüzük tasarısı On iki maddeden oluşmakta olup tasarımın maddelerinde müze kurulması ve eserlerin oluşturulması ile ilgili detaylı açıklamalar yer almak idi. Tasarının birinci maddesi, "İstanbul'da resim eserlerine ayrılan bir müze kurulmuştur. İllerde de birer şube açılabilir. Tasarıda yer alan bu madde ile İstanbul'da resim müzesinin kurulması için ilk adım atılmış olduğunu anlamaktayız.

(Foto 3) Müze-i Hümayun ve Sanayi-i Nefise Mekteb-i Müdür ve Muallimleri 1908 yılında ilave olunan binanın açılışında

(Foto 4) Elvah-ı Nakşیه Koleksiyonu kitap kapağı

(Foto 6) Elvah-ı Nakşیه Koleksiyonu kitabında Halil Ethem Bey'in ifadeyi meramı (önsözü)

(Foto 5) Elvah-ı Nakşیه Koleksiyonu kitabının iç kapağı

(Foto 7) Elvah-ı Nakşیه Koleksiyonu kitabının arka kapağı

Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonunun oluşumunda katkılarını yadsıyamadığımız Halil Edhem Bey bu eserleri tanıtmak ve aynı zamanda Türk resim sanatını anlatan bir kitap yayınlanır. Halil Edhem Bey tarafından yazılan Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu kitabı (Fot. 4-5) 1340 (1924) yılında İstanbul Maatbaa-ı Amire'ye bastırılmış, kitap da Halil Edhem'in ifade-i meram (önsözü) (Fot. 6) daha sonraki sayfalarda minyatür sanatı ve Türk resim tarihi hakkındaki bilgiler ve Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu'nu anlatan detaylı bilgileri içermektedir. Halil Edhem Bey tarafından kaleme alınmış Elvah-ı Nakşîye kitabı Osmanlıca yayınlanmış, 61 sayfalık kitabın satış fiyatı 17 gurus (kuruş) olarak belirtilmiştir. Halil Edhem Bey tarafından kaleme alınmış Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu adlı kitap, Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi Ş.K.(Şark Kütüphanesi) 770 sayıya kayıtlıdır (Fot.7). Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu kitabı Gültekin Elibal tarafından aslına sadık kalınarak günümüz Türkçesine çevrilerek, Milliyet Yayınları tarafından 1970 yılında basılmıştır (Fot. 8).

XIX yüzyıl Türk resminde konular, genelde peyzaj (manzara) ve natürmort ağırlıklı olarak çalışılmıştır. İstanbul'un sanat merkezi ve eşsiz güzellikler içeren bir şehir olması itibarıyla manzara içerikli çalışmalarda genel olarak İstanbul'un boğaz ve kıyılarının tuvale aktarılması sıklıkla karşılaştığımız konulardır. Bu dönem ressamlarının tuvale aktardığı manzara içerikli konulardan, Üsküdar ve çevresi ressamlar tarafından beğenilerek çalışılan konular içersindedir.

Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu içersinde tespit ettiğimiz Üsküdar ve çevresi konulu manzara resimlerinden; Asaf (Osman) Üsküdar'da Doğancılar, Hamdi (Nuri) (Hamdi Kenan) Çamlıca'da Bir Manzara, Halil (Paşa) Deniz Manzarası (Çengelköyü), Halil (Paşa) Çengelköy Kıyısı, Halil (Paşa) Boğaziçinde Sandal, Zekai (Hüseyin Paşa) Çamlıca Manzarası, Sami Beykoz'da Bir Manzara, Ferit (Şerif) Çamlıca'da Çilehane, Nazmi Ziya Kır Manzarası (Boğaziçi) ve İsmail Hakkı Bey'in Çengelköyü Sırtlarından yer almaktadır.

ASAF (OSMAN)⁵ ÜSKÜDAR'DA DOĞANCILAR- Eser, Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu'na Fuat Paşa Türbesi civarında bulunan Mülga Sadaret Konağından taşınarak koleksiyona dahil edilmiştir. Günümüzde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi İstanbul Resim ve Heykel Müzesi⁶ koleksiyonunda yer alan eserin sol alt köşesinde sanatçının imzası bulunan eser, 46x32 cm ölçülerinde, tuval üzeri yağlıboyadır.

Ressam, Üsküdar Doğancılar'dan bir sokak arasını betimlemiştir. Resmin ön planında, parke taşlarla döşeli hafif yokuş yol, sol ön planda Doğancılar Maksem'i ve hemen gerisinde çeşme ve köşede eli böğründe destekli ahşap yapı, resmin geri planda bir camii minaresi üst şerefeden ve bir ağacın üst dalları betimlenmiştir (Fot.9-10). Pitoresk bir görünümün ağırlıkta olduğu çalışmada sanatçı, fırça darbelerini serbest kullanmıştır. Üsküdar Doğancılar semtinde yaptığımız alan araştırmamızda (Fot 11-12-13) hızlı kentleşmenin en güzel örneklerinden diyebileceğimiz bu görüntülerde yok olan Üsküdar'ı, Doğancılar Maksem'inin yüksek katlı binaların arasında nasıl sıkıştığını üzümlere fotoğrafladık.

(Foto 8) Gültekin Elibal tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiş Elvah-1 Nakşîye Koleksiyonu kitabı

(Foto 11) Günümüz, Üsküdar Doğancılar Maksemi'nden görünüm.

(Foto 9) Elvah-1 Nakşîye Koleksiyonundan Osman Asaf, Üsküdar'da Doğancılar, eser günümüzde M.S.G.S.Ü. İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

(Foto 10) Elvah-1 Nakşîye Koleksiyonundan Osman Asaf, Üsküdar'da Doğancılar, imza detayı. Eser, günümüzde M.S.G.S.Ü. İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

ELVAH-I NAKŞİYE KOLEKSİYONU'NDA YER ALAN
ÜSKÜDAR MANZARALARI

(Foto 12) Günümüz, Üsküdar Doğancılar Maksemi'nden görünüm.

(Foto 13) Günümüz Üsküdar Doğancılar Maksemi'nden detay görünüm.

(Foto 14) Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonundan Hamdi (Nuri) (Hamdi Kenan), Çamlıca'da Bir Manzara, eser günümüzde M.S.G.S.Ü. İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

(Foto 15) Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonundan Hamdi (Nuri) (Hamdi Kenan) Çamlıca'da Bir Manzara imza detayı, eser günümüzde M.S.G.S.Ü. İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

HAMDİ (NURİ) ÇAMLICA'DA BİR MANZARA- Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu'na Güzel Sanatlar Okulu yarışmalarından dahil edilmiştir. Günümüzde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi İstanbul Resim ve Heykel Müzesi⁸ Koleksiyonu'nda yer alan eser, 1,32x90 cm ölçülerinde, tuval üzeri yağlıboya. Eserin sol alt köşesinde imza görülmektedir (Fot 14-15).

İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer alan bu eserde; sanatçı adı Hamdi Kenan olarak belirtilmiştir. Ancak, eserin ölçüleri ve eser adı Çamlıca'da bir Manzara olarak kayıtlarda yer alması nedeni ile Elvah-ı Nakşîye Ko-

(Foto 16) Günümüzde Kısıklı Meydanı'nda yer alan Kısıklı Çeşmesi Görünümü

(Foto 17) Kısıklı'nın eski sakinlerinden Nihat Arın.

(Foto 18) Nihat Arın'ın oğlu tarafından 1960 yılında çekilmiş Kısıklı Meydan Görünümü

(Foto 19) Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonundan Halil (Paşa), Çengelköy, eser günümüzde M.S.G.S.Ü. İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

leksiyonu'nda yer alan tablo ile birebir örtüştüğünü ve araştırmalarımızda Türk resim tarihimizde Hamdi Nuri olarak adı geçen bir sanatçıya rastlayamadık.

Resimde, dikey bir kompozisyon kurgusu olmasına rağmen ön plandaki çeşmenin eğri saçak örtüsü ile arka planda yer alan binaların çatı örtüleri ile hareket etkisi sağlanmıştır. Burada ki ana tema ön plandaki çeşmedir. Sanatçı çeşmenin etrafındaki duvarlardaki ve yoldaki taş dokuyu kompozisyona taşıyarak resmin görsel açıdan daha da zenginleşmesini sağlamıştır. Bu taşlar aynı zamanda ritim duygusunu da vermiştir. Resim perspektif bakımından güçlü çalışmalardandır.

Kısıklı Meydanı'nda yer alan çeşmenin hemen gerisinde Bostancıbaşı Abdullah Ağa'nın 895(1489-1490) tarihlerinde yaptırdığı Kısıklı Camii yer alır. Kısıklı Çeşme'sinin ilk defa İvaz Fakih Efendi tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır. Daha sonradan harap olan çeşme 1914 yılında tamir edilmiştir.⁹

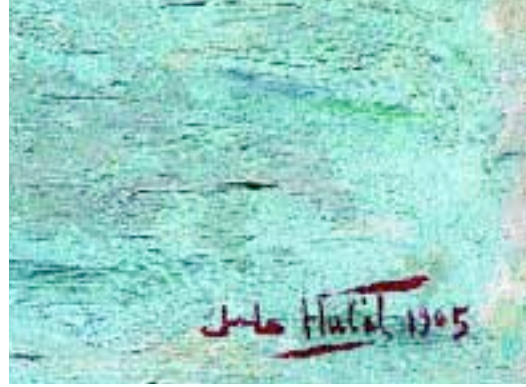
Hamdi Kenan'ın (Hamdi Nuri) Kısıklı semtinden XIX. yüzyılda çalışmış olduğu Çamlıca'dan Manzara görünümünün yaptığı alan araştırmalarımızda, eserde görülen çeşme ve çeşmenin yerinin değiştiğini tespit ettik (Fot. 16). Kısıklı Meydanı'nda yaptığımız araştırmalarda, Kısıklının eski sakinleri ile görüşmelerimizde ancak elli yıl öncesini anımsayan kişilerle konuşabildik. Ancak, Kısıklı bir esnafın yönlendirmesi sonucu Kısıklı'nın eski sakinlerinden, bugün Üsküdar Bağlarbaşı'nda oturan 1914 yılı doğumlu Nihat Arın (Fot.17) ile yaptığımız görüşmede kendisinin bize aktardığı “ *Bu fotoğrafı oturduğumuz evin balkonundan oğlum çekti. (Fot.18) Bu Kısıklı Camisidir. Çeşmenin şurada olması gerekir. Bu dibek taşıdır. Üstünde haç resmi vardı. Nalbant keski ile kazıdı. Şurada bir çeşme yalağı vardı. Bu çeşmeyi caminin banisi Abdullah Ağa yaptırmış. Orada bir iki çeşme daha vardı ki onlarda yok oldu. Burada bir tulumba vardı, altında kuyu vardı. Onu da körlediler. Demek ki bu meydan büyütülürken bu çeşme de buradan kalkmış; ama ben bunu hatırlamıyorum. Meydan çalışması sanırım işgal sırasında senesinde oldu. Herhalde ecnebler çalıştı. Çamlıca yolunda İngilizlerin karargahı vardı. Kısıklı da fırın vardı, fırının bitişiğinde oturuyorduk, bu fırın ve ev dedemin de dedem bakkaldı, aynı bakkalı babam daha sonra da ben işlettim. Ben çok küçüktüm ama bu çeşmeyi hatırlıyorum, üstünün süsü filan bozulmadı, elimde sürahiyle çeşmeye suya giderdim. Bu çeşmenin sadece yalağı kalmıştı. Dibek taşı da caminin önünde dururdu. Hatta köylünün biri götürmek istedi mani oldular.*”¹⁰

Bu bilgiler doğrultusunda, Hamdi Kenan'ın (Hamdi Nuri) Çamlıca'dan Manzara çalışmasında gördüğümüz çeşmenin 1914 yıllarında yıkıntı durumunda olduğu ve meydan düzenlenmesinde camiinin ön tarafına yeni bir çeşmenin yapıldığını söyleyebiliriz. Bu eserde görülen çeşme ile günümüzde ki çeşmenin belirgin farkları da bunu kanıtlamaktadır.

HALİL (PAŞA)¹¹ DENİZ MANZARASI (ÇENGELKÖYÜ)- Elvah-ı Nakşie Koleksiyonu'na Galatasaraylılar Yurdu'nun 1916 yılı sergisinden alınmış olan eser, (Fot.19) 80x1,44 cm ölçülerinde tuval üzeri yağlıboya olarak çalışılmıştır.

(Foto 20) Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonundan Halil (Paşa), Çengelköy Kıyısı, eser günümüzde M.S.G.S.Ü. İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

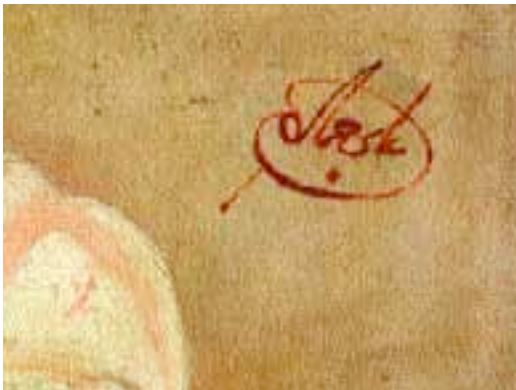
(Foto 21) Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonundan Halil (Paşa), Çengelköy Kıyısı imza detayı, eser günümüzde M.S.G.S.Ü. İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

(Foto 22) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi İstanbul Resim ve Heykel Müzesinin denizden görünümü.

(Foto 23) Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu'ndan Ali Cemal, Erkek Portresi, 40,5x32 cm Tuval üzeri yağlıboya. Eser günümüzde M.S.G.S.Ü. İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

(Foto 24) Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu'ndan Ali Cemal, Erkek Portresi, imza detayı, 40,5x32 cm, Tuval üzeri yağlıboya.

(Foto 25) Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu'ndan Şeker Ahmet Paşa, Natürmort (Kavun-karpuz,kabak,üzüm), 63x105 cm, Tuval üzeri yağlıboya. Eser günümüzde M.S.G.S.Ü. İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

Halil Paşa, bu eserini empresyonist sanatçılara özgü bir tavırla çalışmış; rahat fırça tuşları, renkli ve aydınlık paleti ile gün ışığının etkilerini çok güzel betimlemiştir. Resmin ön ve arka plan ilişkileri renk perspektifi ile oluşturulmuştur. Eser, günümüzde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi İstanbul Resim ve Heykel Müzesi¹² Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

HALİL (PAŞA) ÇENGELKÖY KIYISI- Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu'nda yer alan eser, 1918 yılında düzenlenen Viyana sergisine katılmıştır. Eser, günümüzde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi İstanbul Resim ve Heykel Müzesi¹³ Koleksiyonu'nda yer almaktadır. (Fot.20-21) Halil Paşa'ya ait eser 67x 90 cm ölçülerinde tuval üzerine yağlıboya'dır.

Bu çalışmada sanatçı ana tema olarak kayığı ele almış, kayık ile arka plandaki kayıklar arasında koyu ve açık lekelerle geçişi sağlamıştır.

Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu'nda yer alan eserlerden, Osman Asaf'ın Üsküdar Doğancılar, Hamdi Kenan'ın Çamlıca'dan Manzara, Halil Paşa'nın Deniz Manzarası (Çengelköyü) ve Çengelköy Kıyısı eserleri Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Resim ve Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır. Ancak bu koleksiyonda tespit ettiğimiz diğer eserler, İsmail Hakkı Bey'in Çengelköyü Sırtlarından,¹⁴ Zekai (Hüseyin Paşa), Çamlıca Manzarası,¹⁵ Halil (Paşa), Boğaziçi'nde Sandal,¹⁶ Sami, Beykoz'da Bir Manzara,¹⁷ Ferit (Şerif), Çamlıca'da Çilehane,¹⁸ Nazmi Ziya, Kır Manzarası (Boğaziçi)¹⁹ günümüzde bu eserlerin yerleri bilinmemektedir.

Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonun'da tespit ettiğimiz on adet Üsküdar konulu resimlerden günümüzde ancak dört tablonun Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Resim ve Heykel Müzesinde tespit edebildik. Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu içerisinde yer alan bu eserlerin birçoğu değişik nedenlerden dolayı günümüze ulaşamamıştır.

Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonun ilk kez yer aldığı Müze-i Hümayun ve Sanayi-i Nefise Mektebi birbirlerinden ayrılarak Müze-i Hümayun bugün Arkeoloji Müzesi olarak, Sanayi-i Nefise Mektebi de Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi adı altında işlevini sürdürmektedir. Sanayi-i Nefise Mektebinin 1928 yılına kadar değişik mekânlara taşınması, Osmanlı İmparatorluğunu yaşadığı savaşlar, İstanbul'da görülen değişik yangınlar ve birçok olumsuz nedenden dolayı Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu günümüze birçok kayıp vererek ulaşabilmiştir. Bu koleksiyonda yer alan eserlerin birçoğu, bugün Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunmaktadır (Fot.22).

Atatürk, Cumhuriyet'in ilanından sonra Türk ressam ve heykeltıraşlarına ait olan eserler için resim ve heykel müzesine gereksinim olduğunu belirtmiş ve bu müzenin Dolmabahçe Sarayı ek binalarından olan Velihaht Dairesi'nin müze olarak uygun olduğunu, Resim ve Heykel Müzesi yönetiminin de Güzel Sanatlar Akademisi'ne ait olmasını uygun görmüştür. 18 Temmuz 1937 tarihinde yazılan bir mazbata ile binanın idare muhafazası Güzel Sanatlar Akademisi Müdür-

(Foto 26) Elvah-ı Nakşiyeye Koleksiyonu'ndan Hikmet Onat, Bir İskele, 76x116 cm, Tuval üzeri yağlıboya. Eser günümüzde M.S.G.S.Ü. İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

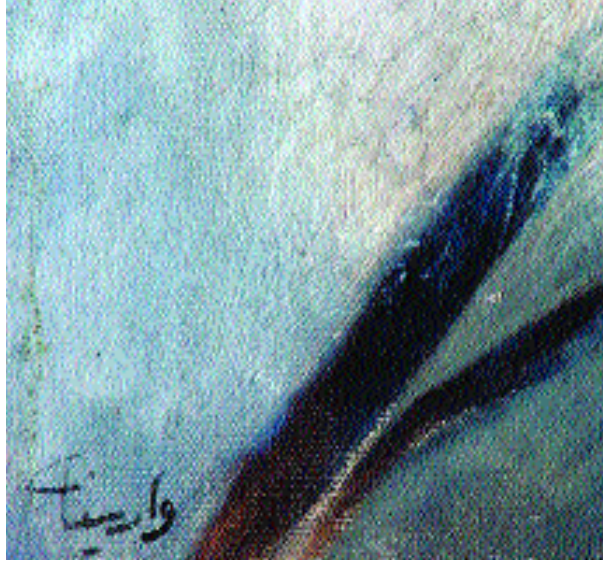
lüğü'ne ait olmak üzere, Resim ve Heykel Müzesi Eylül 1937 tarihinde hizmete girmiştir. 1937 yılında müzenin koleksiyonu hızlı bir şekilde oluşturulmaya başlanmıştır. Resim koleksiyonunun büyük bir çoğunluğu Dolmabahçe Sarayı'ndaki tablolardan, Türkiye'nin değişik kurumlarından Ankara Halkevi, Maarif Vekaleti, Büyük Millet Meclisi, birçok enstitülerden ve Güzel Sanatlar Akademisinde yer alan tablolar ve bu okuldaki öğretmenlerin eserlerinden oluşturulmuştur. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Resim ve Heykel Müzesi'nin çekirdeğini oluşturan koleksiyonun içerisinde yer alan Elvah-ı Nakşiyeye Koleksiyonundaki eserler günümüzde bu müzede korunmaktadır. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Resim ve Heykel Müzesi resim koleksiyonu içerisinde yer alan Elvah-ı Nakşiyeye Koleksiyonu'nda Türk sanatçılarına ait eserler (Fot.23-24-25-26-27-28) ve yabancı sanatçılara ait eserlerin kopyaları (Fot.29-30) bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunda başlayan Türk resim sanatının yaşaması için oluşturulmak istenilen plastik sanatlar müzesine Atatürk'ün girişimleri sonucu, ancak 1937 yılında kavuşulmuştur.

Elvah-ı Nakşiyeye Koleksiyonu içerisinde yer alan Türk ressamlarının eserlerinden oluşan bölümde seksen yedi adet tablodan, on adeti Üsküdar ve çevresinden manzara olarak çalışılmıştır. Bu çalışmalardan, ancak dört âdetini, Resim ve Heykel Müzesi'nde tespit edebildik. Umudumuz yok olan veya akıbetini bilemediğimiz bu eserlere bir an önce ulaşabilmektir. Amacımız, geçmişteki Üsküdar ve çevresine ışık tutacak Üsküdar manzaralı bu tabloların yerlerini ve kayıp olanlarında akıbetine ulaşabilmektir.

ELVAH - I NAKŞİYE KOLEKSİYONU'NDA YER ALAN
ÜSKÜDAR MANZARALARI

(Foto 27) Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu'ndan Joseph Warnia Zarzecki, Salomon, 50x37,5 cm, Tuval üzeri yağlıboya. Eser günümüzde M.S.G.S.Ü. İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

(Foto 28) Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu'ndan Joseph Warnia Zarzecki, Salomon, imza detayı 50x37,5 cm, Tuval üzeri yağlıboya. Eser günümüzde M.S.G.S.Ü. İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

(Foto 30) Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu'ndan Franz Halls (Kopist: Bayan Mihri) Çingene Kızı 56,5x49 cm yağlıboya. Eser günümüzde M.S.G.S.Ü. İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

(Foto 29) Elvah-ı Nakşîye Koleksiyonu'ndan Rembrandt (Kopist: Mr.E.Delobre) Altın Mığferli Erkek, 69x52 cm, Tuval üzeri yağlıboya. Eser günümüzde M.S.G.S.Ü. İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu'nda yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- Cezar, Mustafa, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul 1995.
- Cezar, Mustafa, *XIX. Yüzyıl Beyoğlusu*, İstanbul 1991.
- Çoker, Adnan, *Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi*, İstanbul 1983.
- Gören, Ahmet Kamil, *Türk Resim Sanatında Şişli Atölyesi ve Viyana Sergisi*, İstanbul 1997.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1995.
- Halil Edhem, *Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu*, İstanbul 1340.
- Halil Edhem, *Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu* (çev. Gültekin Elibal), İstanbul Mayıs 1970.
- Koç, Bolel Pınar, *İstanbul Resim ve Heykel Müzesinin Türk Müzeciliğindeki Yeri*, II. Müzecilik Semineri Bildirileri, 19-23 Eylül 1994 Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Harbiye İstanbul 1994.
- Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Envanter Kayıtları.
- Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi İstanbul Resim ve Heykel Müzesi Arşiv Bölümü Sanatçı Dosyaları.
- Sakaoğlu, Necdet, "Askeri Okullar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1996.
- Sarıdikmen Ahras, Gül, "Gravür ve Resimlerle Üsküdar Çeşme ve Sebilleri'ne Bakış", *Üsküdar Sempozyumu I, II*, İstanbul 2004.
- Tanışik, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri*, II, İstanbul 1943.

DİPNOTLAR

¹ Mustafa Cezar, *XIX Yüzyıl Beyoğlusu*, İstanbul 1991, s. 276.

² Ülkemizdeki müzecilik, arkeoloji biliminin öncüsü ve Güzel Sanatlar Eğitiminin kurucusu ressam Osman Hamdi Bey, 1842 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Hukuk eğitimi almak için gittiği Paris'te resim tutkusunun baskın çıkması nedeniyle, iki yıl süre ile Boulanger ve Gerome Atölyeleri'nde sanat eğitimi aldı. Osmanlı İmparatorluğu üst kademelerinde çeşitli görevler yapan Osman Hamdi Bey, 1881 yılında İmparatorluk Müzesi (Müze-i Hümayun) Müdürlüğüne atanır. Bu göreviyle Türk müzeciliğinde yeni bir dönem açılmış oldu. Eğitimci, sanatçı olmasının yanı sıra arkeolog yönü de olan Osman Hamdi Bey, Nemrut Dağı, Lagina Tapınağı ve Sayda'da kazılar yapmıştır. Osman Hamdi Bey, arkeoloji bilimi için gerekli yasal düzenlemeleri içeren, eski eserlerin yurt dışına çıkarılmalarını yasaklayan ve o gün için Türk müzeciliği ve eski eserlerin korunması bakımından büyük bir adım olan Asar-ı Atika Nizamnamesi'ni 1884 yılında çıkararak uygulamaya koymuştur. Osman Hamdi Bey, Batılı anlamda güzel sanatların temelini oluşturan "Sanayi-i Nefise Mektebi"nin de kurucusudur. 1883'de Sanayi-i Nefise Mektebini (Güzel Sanatlar Okulu) kurarak okulun müdürlüğünü görevini de üstlenmiştir. Ölüm tarihi olan 1910 yılına kadar Müze-i Hümayun ve Sanayi-i Nefise Mektebi Müdürlüğü görevlerinde kalan Osman Hamdi Bey, ülkemizde müzeciliğin modernleşmesi yönünde büyük çabalar göstermiştir. Osman Hamdi Bey biyografisi ve dönemi hakkında daha detaylı bilgi için bk. Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul 1995.

³ Sadrazam İbrahim Ethem Paşa'nın çocuklarından biri olan Halil Edhem Bey, 17 Haziran 1861 yılında İstanbul Bebek'te doğmuştur. Aynı zamanda, Osman Hamdi Bey'in kardeşi olan Halil Ethem Bey, ilköğrenimini Kaptan İbrahim Paşa Rüştüyesi'nde, orta öğrenimini Berlin'de, yüksek tahsilini ise Zürih, Viyana ve Basel'de tamamlamıştır. Halil Edhem Bey, Viyana Politeknik'de Kimya ve Maden Mühendisliği eğitimi görmüş, Basel Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde de doktora yapmış ve 1885'te İstanbul'a dönmüştür. Bu yıllarda başlayan memuriyet hayatı emekli olduğu 1931 yılına kadar kesintisiz sürmüştür. Halil Ethem Bey'in sırasıyla görev yaptığı kurumlar, Bâb-ı Seraskeri Fabrikalar Nezareti, Erkân-ı Harbiye Dairesi, Dârüşşafakati'l-İslâmiye, Mekteb-i Mülkiye, Dârülmualimin, Dârülfünûn, Âsâr-ı Atika Müze-i Hümayunu, İstanbul Şehreminliği, İstanbul Âsâr-ı Atika Muhipleri Cemiyeti, Âsâr-ı Atika Encümeni, Târîh-i Osmânî Encümeni, Türk Tarih Kurumu gibi kurum ve kuruluşlarda çalışmıştır. 1 Mart 1931'de emekli olan Halil Bey, aynı yıl içinde İstanbul'dan milletvekili seçilerek iki dönem bu görevi sürdürmüştü ve 17 Kasım 1938'de vefat etmiştir. Halil Edhem Bey, Türk kültür tarihinin önemli şahsiyetidir. Türkiye'nin Bilim Tarihi'nde Arkeoloji ve Müzecilikte büyük bir isim yapmış olan Halil Ethem Bey'in jeoloji eğitiminde de hizmetleri olmuştur 1910 yılında Âsâr-ı Atika Müzesi müdürlüğü görevine getirilen Halil Edhem Bey daha çok ilkçağ eserleriyle ilgilenmiş, fakat bunun yanında Türk-İslam kitâbe ve sikkeleriyle ilgili araştırmalarda bulunmuş, ayrıca, Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası ve Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nda yayınlanan makalelerinin birkaçı hariç hepsi kitâbeler hakkındadır. Türk müzeciliğinin gelişmesinde önemli katkıları olan Halil Edhem Bey'in, Anadolu'daki birçok kitâbenin

toplanıp yayınlanması, Türk mimari eserlerinin korunması ve yaşatılması konusunda birçok girişimleri olmuştur. bk. Havva Koç, *Bir Belge Işığında İbrahim Edhem Paşa ve Ailesi Hakkında Hatırlamalar, Osman Hamdi Bey ve Dönemi, 17-18 Aralık 1992*, İstanbul 1993, s. 105.

⁴ Elvah-ı Nakşiye kelimesinin sözlük anlamı nakışlı levhalar olarak çevrilmektedir.

⁵ Ressam Asaf Osman, 1868 yılında Saraybosna'da doğmuştur. Sanayi-i Nefise Mektebi'ni bitirmiş ilk resim öğrencilerindedir. Sanatçı, aynı zamanda Osmanlı Ressamlar Cemiyeti kurucularından ve Osmanlı ressamlar dergisi yayın yönetmenliği görevini de üstlenmiştir. Osman Asaf, resimlerinde empresyonist eserler vermiştir. Sanatçı, İstanbul'un çeşitli semtlerinden pitoresk resimler çalışmış başarılı ressamlarımızdandır. Osman Asaf, 1935 yılında ölmüştür. bk. M.S.G.S.Ü Resim ve Heykel Müzesi, Arşiv Bölümü Sanatçı Dosyaları Tasnifi, B44/428.

⁶ bk. M.S.G.S.Ü Resim ve Heykel Müzesi Envanter Ana Defteri. No. 53/466.

⁷ 1870 yılında İstanbul'da doğan Hamdi Kenan'ın (Hamdi Nuri) hakkında araştırmalarımıza rağmen detaylı bilgi elde edemedik.

⁸ bk. M.S.G.S.Ü Resim ve Heykel Müzesi Envanter Ana Defteri. No.536/1493.

⁹ Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, III, 1102.

¹⁰ 17 Ekim 2007 tarihinde Nihat Arın'ın Üsküdar Bağlarbaşı'ndaki evinde yapılan konuşmalardan birebir aktarılmıştır.

¹¹ Türk izlenimcilerinin öncüsü olan Halil Paşa, 1852' de İstanbul'da doğmuştur. Askeri rüştiyeyi bitirdikten sonra Mühendishane-i Berri-i Hümayun' dan teğmen rütbesiyle 1873 yılında mezun oldu ve yüzbaşı olarak Askeri Lise'de resim öğretmenliğine başladı. Daha sonra çağdaş sanat eğitimi için Sultan Abdülaziz tarafından Paris'e gönderildi. 1888'de Paris Dünya Sergisi'nde bir resmi ile madalya kazandı. Ayrıca Paris'teki Salon des Artistes Français' de (Fransız Sanatçılar Salonu) sergilenen "Madam X" portresiyle bronz madalya aldı. Viyana'daki uluslararası sergide natüromort tablosuyla birinci oldu. 1906'da paşalığa yükseltildi ve Harbiye Mektebi'ne resim öğretmenini olarak atandı. Ancak, iki yıl sonra Meşrutiyet'in ilanı ile çıkarılan bir yasaya dayanılarak rütbesi albaylığa indirilince ordudan ayrıldı ve bütünüyle resme yöneldi. 1914 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi'nde resim öğretmenliği ve müdürlük görevlerinde bulundu. Yaşamının son yıllarında Mısır'a giderek burada çok sayıda manzara resmi yaptı. Manzara ve natüromort resimlerinin yanı sıra yalın ve gerçekçi tarzda çalıştığı portreleri de vardır. bk. M.S.G.S.Ü Resim ve Heykel Müzesi, Arşiv Bölümü Sanatçı Dosyaları Tasnifi, B21/210.

¹² bk. M.S.G.S.Ü Resim ve Heykel Müzesi Envanter Ana Defteri. No.61/474.

¹³ bk. M.S.G.S.Ü Resim ve Heykel Müzesi Envanter Ana Defteri. No. 64/477.

¹⁴ Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu'nda yer alan eser, 1918 yılında Viyana'da düzenlenen sergiye katılmış, resim 27x 42 cm ölçülerinde olup suluboya olarak çalışılmıştır.

¹⁵ Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu'nda yer alan eser, Galatasaraylılar Yurdu'nun 1916 sergisine katılmış, 60x 80cm ölçülerinde olup tuval üzeri yağlıboya olarak çalışılmıştır.

¹⁶ Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonuna Sadaret Konağından alınarak dahil edilmiş olan eser, 44x 61cm ölçülerinde olup tuval üzeri yağlıboyadır.

¹⁷ Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonunda yer alan eser, 1919 yılında Galatasaraylılar Yurdu'nda düzenlenen sergiye katılmış, resim 60x73 cm ölçülerinde olup tuval üzeri yağlıboyadır.

¹⁸ Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu'na Sadaret Konağı'ndan alınarak dahil edilmiş olan eser, 92x1,29 cm ölçülerinde olup yağlıboya tekniğindedir.

¹⁹ Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu'nda yer alan eser, 1916 yılında Galatasaraylılar Yurdu'nda düzenlenen sergiye katılmış, resim 83x59 cm ölçülerinde olup tuval üzeri yağlıboyadır.

Cornelius Gurlitt'in Kamerasından Üsküdar'ın Anıtsal Eserleri 1907-1912

DOÇ . DR . CANDAN NEMLIOĞLU

Alman elçisinin İstanbul'daki anıtsal eserler üzerinde Cornelius Gurlitt'in çalışma yapabilmesi için Sultan II.Abdülhamid Han'dan izin alması üzerine Gurlitt birkaç kere İstanbul'a geldi. Pek çok eserin plan ve rölövelerini de çizen Gurlitt çalışmalarını iki cilt halinde fotoğraflarla birlikte yayınladı.

Bu eserlerde, Üsküdar'ın anıtsal eserlerinden Halil Paşa Türbesi, Mihrimah Sultan Camii, Atik Valide Sultan Camii ile Tekkesi, Çinili Camii, Ahmed Ağa (Ahmediye) Medresesi Yeni Valide Camii, ve Karacaahmet mezarlığından görüntüler yer alır.

Daha sonra pratik kazanmak için bir süre sanat okulunda marangozluk (doğramacılık (dülger)- mobilyacılık)¹ öğrendi.

Berlin Mimarlık Akademisi'ne girdi. 1871 yılından sonra mimarlık öğretiminde ünlü olan Stuttgart'a gitti ve ünlü Alman sanat tarihçisi W.Lübke' de dostluk kurdu. 1879'da Dresden'de yeni kurulan Kunstgewerbe Museum'da çalışmaya başladı. Avrupa'daki pek çok şehirde incelemeler yaparak barok sanatının tarihi üzerine eserler yazdı 1887-1889. 1895'te Dresden Teknik Üniversitesi'nde göreve başladı.

Öğrencilerinin farklı konularda araştırma yapmalarını ve çalışmalarını doktora tezi olarak sunmaları konusuna önem verdiği için, o yıllarda Osmanlı Devleti'nin topraklarından olan Mezopotamya gibi tarihi önemli bir bölgede kazı yapan Deutsche - Orient Gesellchat'ın ekiplerine doktora çalışması yapan öğrencilerinin katılmasını sağladı.

Cornelius Gurlitt

I.: Cornelius Gurlitt'in Hayatı ve Üsküdar'daki anıtları tanıtan eseri:

A. Cornelius Gurlitt

1850 Viyana-1938 Berlin.Mimarlık ve Sanat Tarihçisi.

Manzara Ressamı Louis Gurlitt'in oğlu ve Sanat Tarihi üzerine çalışmaları olan Wilhelm Gurlitt'in ağabeyidir.

İlk ve Orta eğitimini Almanya'nın Gotha şehrinde yaptı.

İlk kez 1905'te İstanbul'a gelen Gurlitt, Prusya elçisi Marschall Von Bieberstein'in buradaki yapılarda inceleme yapabilmesi için Sultan II. Abdülhamid Han'dan gerekli izni alması çalışmalarını rahatlıkla yürütebilmesini sağladı. Böylece birkaç kez İstanbul'a geldi, Edirne ve İznik'teki eserler üzerinde de çalışmalar yaptı.

Osmanlı topraklarındaki incelemelerini çeşitli yayınlarla sunan Gurlitt 1920 yılında emekliye ayrıldı.

Türk sanatına yaptığı hizmetler dikkate alınarak Türk Tarih Kurumu Şeref Üyesi seçildi.²

B- C.Gurlitt'in Üsküdar'daki anıtları tanıtan eseri

"Cornelius Gurlitt, Die Baukunst Konstantinopels, Verleect Bei Ernst Wasmuth A.G., Berlin 1912." başlıklı eser İstanbul Arkeoloji Müzesi ktp.de 4862, 54-4 no-lu kayıtla üç cilttir. (Beyazıt Devlet Kütüphanesinde bulunan nüsha iki cilttir. Birinci cilt'in ilk bölümü metin, metnin bitiminde levhalar başlar, ikinci cilt tamamen levhalardan oluşur.) Birinci cilt yalnızca metindir. Diğer iki cilt fotoğraf, rölöve ve planların bulunduğu levhalar halinde albüm şeklindedir.

Ciltler ; 37x54cm.

Sayfalar ; 36x53cm. ölçüsündedir.

Metin 112 sayfadır. İkinci sayfada 1907 tarihi olup majesteleri Wilhelm II.' ye sunulduğuyazılıdır. Ayrıca Dresden 31 Ağustos 1912 tarihi de vardır.

1.sayfadan 45.sayfaya kadar Bizans eserleri anlatılır.45.sayfadan 103.sayfaya kadar Osmanlı eserleri tanıtılır. Ancak yapılar tek tek ele alınarak incelenip anlatılmamış mimari, çini, ahşap gibi genel başlıklar altında toplu sunulmuştur.105-108.sayfalarda eserlerin listesi, 109-112.sayfalarda resimlerin listesi vardır.

Albümler:1.albümde ; 1-100 levha bulunur.100.levha 17x Sultan Beyazıt

Camiine aittir.

2.albümde;101-205 levha bulunur.

Albümlerde yer alan fotoğraflar en üstün nitelikte merkezi Berlin'de bulunan Alman Foto Arşivi tarafından çekilmiş ve basılmıştır.Fotoğraflarda eserlerin dış ve iç (kalem işi) bezemeleri en ince ayrıntılara kadar anlaşılabilir.İnsanların kıyafet ve yüzleri de aynı mükemmelliği yansıtır.

Rölöveler ve planlar'da Dresden Teknik Üniversitesi öğrencileri tarafından çizilmişti.Eserlerin çizimlerinde ve tanıtımlarında bazı hata ve eksiklerin olduğu anlaşılır.³

Levhalarda; fotoğraflar genelde tek olarak yer alır.Bazen bir levhada iki fotoğraf bulunur. Fotoğrafların ölçüleri farklılık gösterse de genelde 26x35 cm. ölçülerinde dikey ya da yatay olarak sıralanırlar. Fotoğrafların çevresi 0.5cm. ince bir hat ile çevrilidir.

Numaralamalar rakamlar ve harflerle yapılmıştır. 21a- 21b v.s.

Üsküdar'ın anıt eseriyle ilgili fotoğraf, rölöve ve planlar.:

Bu belgelerin hepsi ikinci ciltte yer alır.

1- Halil Paşa Türbesi :CXXVII, 21a. Ön cepheden görüntüsü; 26x18cm.; Kuzeydoğudan görüntüsü ; 19.3x19cm.

2- Büyük Camii (Mihrimah Camii):CXXXIV, 23a.

Büyük Camii (Mihrimah Camii) ön cephe (son cemaat yeri ve şadırvan ;

26x185cm. CXXXV, 23b Büyük Camii (Mihrimah Camii) plan ve enine

kesit.CXXXVI, 23c. Büyük Camii (Mihrimah Camii) içten görüntüsü

26x35cm.

Foto 2: Halil Paşa Türbesi

3- Eski Valide Camii (Atik Valide Sultan Camii) : CLVIII, 28a-28b Eski Valide Camii plan ve kesit. CLIX, 28c. Eski Valide Camii şadırvanlı avlu 36x25.5cm. CLX, 28d. Eski Valide Camii iç görünüşü: 26x35 cm. ; CLXI, 28e. Eski Valide Camii üst resim Tekke avlusu 26x19cm., alt resim Medrese avlusudur. 19x26⁴ CLXII, 28f. Eski Valide Camii son cemaat yeri ve avlu. Bu levhada iki fotoğraf vardır. Avlu 25.7x18, son cemaat yeri 21.3x15.6cm.

4- Çinili Camii : CLVIII, 3a. Çinili Camii plan. CLXXV, 3b levhada iki resim vardır. Üst resim Çinili Camii şadırvanı 25.5x17.5 alt resim, iç görüntü 25.5x21cm. CLXXVI 31c, dıştan görünüş 26.6x36.3cm.

5- Ahmed Ağa Medresesi (Ahmediye Medresesi): CLXXIV, 33a-b. Levhada Ahmed Ağa Medresesi avlusundan iki görüntü vardır. 33a. 26.3x18.3cm. ve b, 26.3x18.3cm. CLXXXV, 33c. Ahmed Ağa (Ahmediye) Külliyesi yerleşim planı.

6- Yeni Valide Camii : CLXXXVI, 34a Yeni Valide camii dıştan görüntüsü 36x25.6. CLXXXVII, 34b. Yeni Valide camii son cemaat yeri ve avludan görüntü 26.4x36.2cm., CLXXXV. 34c.d Yeni Valide camii plan ve kesit. CLXXXVIII, 34e-f. Yeni Valide camii mihrap, minber ve içten görüntüsü. (Levhada iki resim vardır.) 20.5x26cm., g. 20.5x26cm.

7- Bir Mezarlık Avlusu: CXCII, 36a. Levhadalevhada iki fotoğraf vardır. Her iki side aynı ölçüdedir. 26x18.5cm.

II. C. Gurlitt'in fotoğraflarındaki Üsküdar'ın anıtsal eserleri hakkında genel bilgi.

A- Gurlitt'in albümünde yer alan eserler:

1- Halil Paşa Türbesi. Foto. 2-3

Foto 3: Halil Paşa Türbesi

Bulunduğu Yer : Gülfem Hatun Mahallesi, Aziz Mahmud Efendi
Sokağı ile Açık Türbe Sokağı'nın kesiştiği köşede yer alır.

Yaptıran: Kayserili, Sadrazam Halil Paşa. 1570? ö.15 Zilhicce 1038 (5 Ağustos
1629)Osmanlı Devletinde dört kez kaptan-ı derya iki kez de sadrazamlık görevi
yapmıştır.⁵

Aziz Mahmud Hüdayi Hazretlerinin müridlerindendi.⁶

Yapım Yılı: 17.yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiği düşünülür.⁷

Mimarı :Bilinmiyor.

Mimari Özelliği:Türbe Meyilli arazi üzerinde inşa edilmiş olduğundan, altında
Aziz Mahmud Hüdayi sokağındaki köşede tek cepheli sebil büyük sivri kemer
altında sivri kemerli iki pencere sebil⁸, Açık türbesokağına bakan tarafta
köşede çeşme bulunur.Sivri kemerli çeşmenin tekne taşı kırıktır.Bursa kemerli
ayna taşının ortasında gülbezek vardır.⁹

Kare planlı yapıda duvarlar düzgün kesme taşla örülmüştür.Güneyden yapıya
girişin sağlandığı bölümde mermer sütunların taşıdığı sivri kemerli revağı orta-
da kubbe iki yanlarda aynalı tonoz örter.¹⁰ Ana mekanın üzeri ise köşelerde
trompların geçişi sağladığı sekizgen kasnak üzerinekubbe ile örtülüdür.Sokağa
bakan cephelerde Atlı üstlüiki sıra pencere dizisi vardır.Alt pencereler dikdört-
gen üst pencereler ise sivri kemerlidir.

Sadrazam Halil Paşa'nın Türbesi'nin sol tarafında oğlu Halil Paşazade Mahmud
Bey'in Türbesi bulunur. İki sıra tuğla bir sıra taş ile duvarları örülü kare mekan
oldukça sadedir.¹¹ Her türbenin içinde üçer mezar bulunur.

Foto 4: Büyük Camii (Mihrimah Sultan Camii) ön cephe ve şadırvanı

2-Büyük Camii (Mihrimah Sultan Camii/ İskele Camii) Foto. 4-5-6-7

Bulunduğu yer: Mihrimah Sultan Külliyesi yapılarından olan camii Üsküdar İskele meydanında yer alır. Bu nedenle “İskele Camii” olarak ta anılır.

Yaptıran:I. Sultan Süleyman (Kanuni) ile Hürrem Sultan’ın kızı Mihrimah Sultan (1522? İstanbul- Ocak 1578? İstanbul)¹² tarafından yaptırıldı.

Yapım Yılı: Camii, kapı kitabesine göre 954(1547) yılında tamamlamıştır.

Mimarı: Mimar Sinan

Mimari Özelliği : Enine dikdörtgen yapıyı ortada büyük, iki yanda ve kible tarafında yarım kubbelerin köşelerindeki çeyrek kubbe ile kuzey tarafta köşelerdeki iki küçük kubbe örter. Yarım kubbelere geçiş tromplarla orta kubbeye geçiş ise pandantiflerle sağlanmıştır.¹³ Duvarlar düzgün kesme taşla örülüdür.

Beş kubbeli son cemaat yerini, üç taraftan çevreleyen on bir sütunun taşıdığı saçağın ön kısmı çıkma yaparak taç kapının önündeki yerini köşeli şadırvanın üzerini de örter. Sinan bu düzenlemeyi camini deniz kıyısına olan yakınlığını ve kuzey rüzgarları’ nın etkisini düşünerek düzenlemiş olmalıdır.¹⁴

Mukarnaslı mihrabı ile geometrik şebekeli minberi klasik Osmanlı san’atının zarif örneklerindedir.

3- Eski Valide Camii-Medrese-Tekke (Atik Valide Sultan Külliyesi) CLXI 38c. (iki resim) Alt resimde isimlendirmede yanlışlık vardır. “Eski Valide Camii alt avlu”(Medrese avlusu)¹⁵

Foto. 8-9-10-11-12-13

Eski Valide Camii (Atik Valide Sultan Camii)

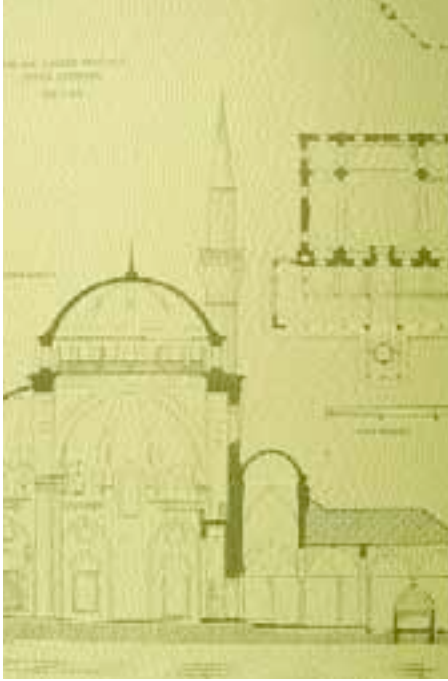

Foto 5: Büyük Camii (Mihrimah Sultan Camii) plan ve enine kesit

Foto 6: Büyük Camii (Mihrimah Sultan Camii) iç görünüşü

Bulunduğu yer : Toptaşında meyilli arazi, üzerinde Çinili sok. Tekke önü sok. kartal Baba cad. ve kuzeyden medreseye açılan dört kapısı vardır.

Yaptıran : Sultan II.Selim Han'ın baş kadını(eşi) ve Sultan III.Murad Han'ın annesi Nûrbânu Valide Sultan (1530?- 6 Aralık 1583, İstanbul)¹⁶

Yapım yılı : 1570/1-1 (978-1583 (991)

Yapının iki, üç hatta dört aşamalı olarak bitirildiği hakkında düşünceler vardır.¹⁷

Mimarı : Mimar Sinan¹⁸

Mimari Özelliği: Altıgen şemalı camii harimini ortada büyük kubbe, dördü yanlar biri mihrapta olmak üzere beş yarım kubbe ile yanlardaki ikişer kubbe örter.Beş birimli son cemaat yeri ortada aynalı tonoz, yanlarda ikişer kubbe ile örtülü olup üç taraftan düz çatılı revakla çevrilidir.Son cemaat yerinin ön tarafındaki avluda ortada bir şadırvan vardır.

Kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde iki şerefeli iki minaresi yükselir.

Duvarları küfeki taşından örülü yapıda mihrap, minber ve sütunlar mermerdendir.¹⁹

Tekke : Külliye yapılarından olan tekke caminin doğu cephesindeki Tekke Önü Sokakta yer alır.

Düzgün olmayan dikdörtgen bir avlunun çevresinde sıralanan kubbe ile örtülü

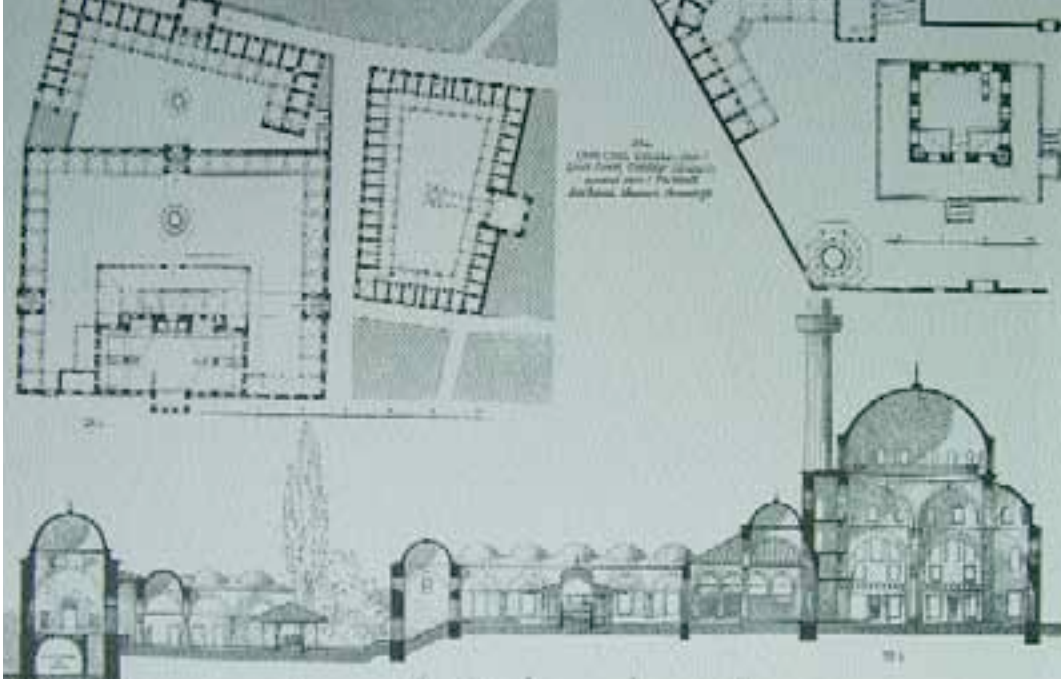

Foto 7: Valide Camii (Atik Valide Sultan Camii) plan ve kesit

otuz beş adet kare mekanların önünde kırık kaş kemerli revak bulunur.²⁰ Doğu cephesinin ortasında daha geniş olan mekan tevhidhane'dir. Tevhidhane'nin önünde avlunun ortasında bir şadırvan vardır.

Medrese :Külliye yapılarından olan medrese cami avlusunun kuzeyine meyilli arazinin özelliğine göre yerleştirildiğinden camii seviyesinden oldukça alçaktır.Cami avlusunun girişinden başka medreseye üç giriş daha vardır.Asıl giriş Kartal Baba Caddesindedir. Medrese pandantifli kubbelerle örtülü on sekiz kare planlı oda ile kuzeyde sıralanan odaların orta kısmında sekizgen kasnak üzerine kubbe ile örtülü büyük bir dersane bulunur.

Doğu-batı ve kuzey yönünde sıralanan odaların önünde revaklı bölüm yer alır.Dershane'nin tam karşısında hemen hemen avlunun tam ortasında sekizgen şadırvan bulunur.²¹

4- Çinili Camii : Foto. 14-15-16

Bulunduğuyer: Çinili külliyesi yapılarından olan camii, Murat Reis Mahallesi Çinili semtindedir. Caminin avlu kapıları Çinili Mescit Sokağı ile Çinçinli Hamam Sokağına açılır.

Yaptıran:Caminin Çinçinli Hamam Sokağına açılan kapısındaki on iki mısıralı kitabesinde (1050) 1640 yılında Sultan I.Ahmed Han'ıneşi Mahpeyker Kösem Sultan (1589? 3 Eylül 1651 İstanbul) tarafından yaptırıldığı kayıtlıdır.²²

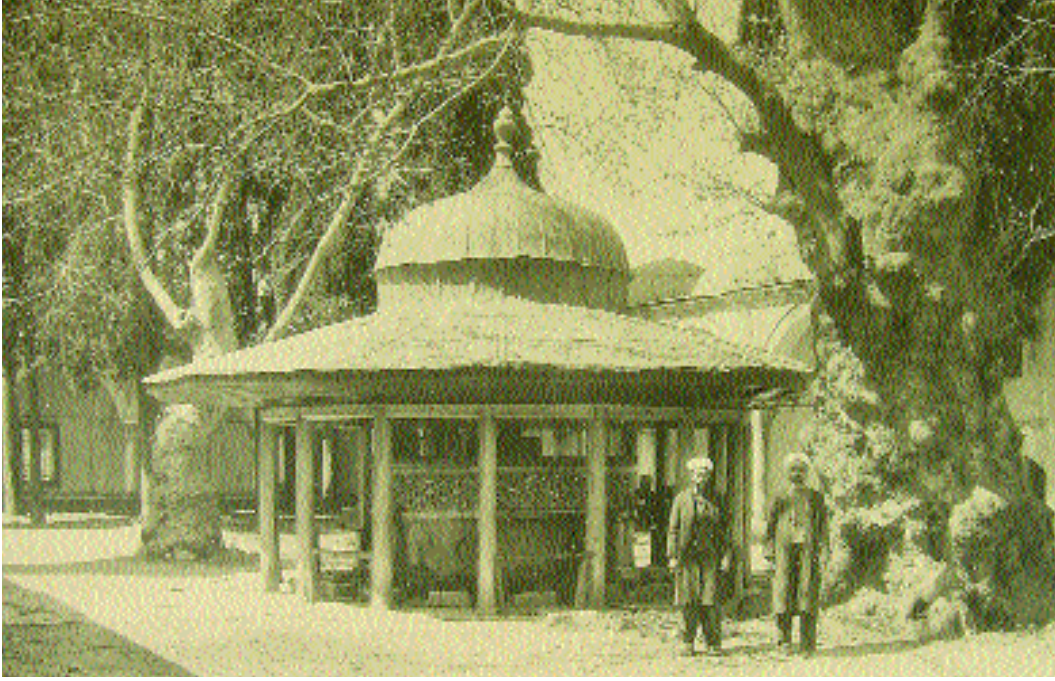

Foto 8: Valide Camii (Atik Valide Sultan Camii) şadırvanlı avlu

Yapım Yılı: Caminin cümle kapısındaki üç satırlık kitabede tarih yoktur.Ebced hesabına göre (1051)1641/2 yılını verir.²³

Mimarı: Kasım Ağa. Sultan İbrahim Han (hd1640-1648) Döneminde sarayın başmimarıdır.²⁴

Mimari Özelliği : Kare planlı tek kubbeli yapı, alt sırada ikişer üstte üçer olmak üzere yirmi pencere ile aydınlanır.Yapı üç taraftan - kubbe yönü hariç-yirmi mermer sütunun taşıdığı geniş ahşap sundurmalı son cemaat yeri ile çevrilidir.Tek şerefeli minaresi kuzeybatı köşesinde yükselir.²⁵

Cami içte üst sıra pencerelere kadar, dışta ise kuzey duvarı ve pencere alınlıkları 17.yüzyıl Kütahya çinileri ile kaplıdır.²⁶

5-Ahmed Ağa Medresesi (Ahmediye Medresesi-Külliyesi)

Bulunduğu yer: Ahmediye semtinde Gündoğumu caddesi ile Esvapçı Sokağının birleştiği meyilli arazide yer alır.

Yaptıran: Külliye yapılarındaki Kitabelere göre Tershane Kethüdası Eminzade Hacı Ahmed Ağa (s.1730) tarafından yaptırılmıştır.

Yapım Yılı: Kapı üzerindeki kitabesine göre 1134/1722 yılında yapılmıştır.

Mimarı: Bilinmiyor.

Mimari Özelliği : Medrese; Kubbe ile örtülü onbir odalı L şeklindeki medresede

Foto 9: Valide Camii (Atik Valide Sultan Camii) içten görüntüsü

odaların önünde revakbulunur. Medrese odalarının avluya bakan cephelerinde yuvarlak kemerli kapıları ve dikdörtgen pencereleri vardır. Medresenin fevkani dershanesi sekiz yüzlü olup kubbe ile örtülüdür. Önünde üç gözlü revağının üzeri yanlarda kubbe ortada çapraz tonozla örtülüdür.²⁷

6- Yeni Valide Camii : Foto. 18-19-20-21-22

Bulunduğu Yer: Meydanın güneybatısında geniş bir alanda yer alan külliye yapıları Balaban caddesi, Hâkimiyet-i Milliye caddesi ve İmam Nasır Sokağı ile üç taraftan çevrilidir.

Yaptıran: Gülnuş Emetullah Sultan (Ö.1127/1215). Osmanlı Padişahı IV. Sultan Mahmud Han'ın başkadını, Sultan III. Mustafa Han ve Sultan III. Ahmed Han'ın annesidir.²⁸

Yapım Yılı : Şaban 23.Çarşamba (7 Kasım)1708 temel atma günü ve 15 Muharrem 1123/4 Mart 1711. Hizmete açıldığı gün.²⁹ Cümle kapısı üzerindeki kitabeye göre 1120-1122/1708-1710 yılları arasında yaptırıldı.

Mimarı: Kayserili Mehmed Ağa (ö.1155-1742)³⁰

Mimari Özelliği: Dış avludan üç taraftan merdivenlerle çıkılan cami fevkani bir yapıdır. Sekizgenden gelişen merkezi planlı yapının örtü düzeninde merkezi kubbeyi yanlarda yarım kubbe destekler. Yan sofalar, köşelerde küçük kubbelerle, ortada ise aynalı tonozlarla örtülüdür. Beş gözlü son cemaat yerini ortada

Foto 10: Eski Camii (Atik Valide Sultan Külliyesi) tekke

ve kenarlarda tonozlar, girişin iki yanında ise kubbe örter. İki şerefeli iki minaresi vardır.

7- Mezarlık Avlusu: Foto. 23. resimler Karaca Ahmed Mezarlığının iki görünüşüdür. Fakat mezarlıkta hangi bölüme ait oldukları belirtilmemiştir.

III-Belgelerin ışığında eserlerin günümüzdeki durumlarıyla karşılaştırılarak değerlendirilmesi ve öneriler:

A-Değerlendirme:

Uzman kadro eşliğinde çekilen fotoğraflar, yapıların 1905-1907 yılları arasındaki durumların ve bezemelerinin en ince ayrıntılarını bizlere sunmaktadır.

C.Gurlitt eserinde yapıların mimari ve bezeme özellikleri ile ilgili bilgileri ayrıntılı olarak vermemiş yalnızca mimari, çini, ahşap gibi belli başlıklar altında anlatmıştır.

1-Halil Paşa Türbesi: CXXVII 21a levhada iki fotoğraf bulunur. 1905-1907 Türbe ile ilgili metin bölümünde bilgi yoktur. Üstte: (19.3x19cm) Türbe, Aziz Mahmud Hüdayi Sokağı ile Açık Türbe Sokağının kesiştiği noktadan görüntülenmiştir. Çeşme ve sebilin işlevini sürdürmediği izlenir. Çeşmenin ön tarafında ikisi ceketli diğer ikisi cepkenli başlarında fesleri bulunan dört

Foto 11: Eski Camii (Atik Valide Sultan Külliyesi) medrese avlusu

Osmanlı genci bulunur. Altta: (26x18cm) Türbenin önündeki avlu hazinenin bakımlı olduğu izlenir. Çiçeklerinde açmış olduğu bahçede aksakallı türbedar ile Osmanlı çiçek zevkinin yirminci yüzyılda halen devam ettiği belgelenmiş oldu.³¹

Onarımı devam eden türbede günümüzde bahçe oldukça bakımsız durumdadır.

2- Büyük Cami (Mihrimah Sultan Camii- İskele Camii)

CXXXIV 23a 26x18.5cm., Şadırvan, CXXXV 23b plan ve kesit, CXXXVI23c, 26x35 iç görünümü. Gurlitt'in eserinden metin bölümünde yapı ile ilgili bilgi yoktur. CXXXIV 23a; Yirmi yüzlü şadırvanın her yüzünde alt kısımda sivri kamerli bölüm içinde musluk bulunur.³² Yüzeylerin üst kısımlarında ise şebeke- li geometrik desen mermer şadırvanın zarafetini belgeler.

Gurlitt'in fotoğrafında şadırvanın üzeri yarı açık konumda tellerle soğan kubbeyi andırır tarzda örtülmüşken, günümüzde yirmi köşeli basık konik çatı ile örtülüdür.

CXXXV 23b, levhada bulunan plan ve enine kesit çizimleri yapının mimari özelliğini ve iç görünümünü birlikte sunması bakımından önem taşır.

CXXXVI 23c, 1905-1907 yılları arasında çekilen resimde yapıdaki kalem işi bezemelerin ampir ve barok özelliği taşıyan desenler olduğu görülür. Bu desenlerin Sultan Abdülmecid Dönemi'nde (hd1839-1861) İstanbul'da görev yapan Fossati Kardeşler- Gasparo Trajano Fossati 1809-1883, Giuseppe Fossati 1822-1891.³³ yada Üsküdar'da yaşayan Krikor Balyan'ın oğlu Garabet Amira Balyan 1800-1866³⁴ tarafından yapılmış olması düşünülür.

Foto 12: Eski Camii (Atik Valide Sultan Camii) şadırvanı

Yapıya özgü yonca şeklindeki iki sütunun üzeri mermer taklidi şeklinde boyalıdır. Yarım kubbelerin içleri uzun şeritlerin ortalarında saadet düğümünü andıran şekille bağlantıların sağlandığı bölümlerin ortalarına madalyonlar yerleştirilmiştir. Ayrıca mihrabın sağ ve sol tarafında bezemeler vardır. Kubbeye geçişi de sağlayan pandantiflerin çevresini aralarda saadet düğümlerinin olduğu şeritler çevreler. Türk-İslâm Sanatına özgü bu desenin batılı sanatçıları da etkilediği izlenir.

Günümüzde yapının içini bezen kalem işleri tamamen onaltıncı yüzyıl örgü ve düzenleme özelliği taşır. Kemer ve kubbe ile yarım kubbelerin içleri rumî ve hatailerle dolguluşemse dizileriyle bezelidir.

3- Eski Valide Camii- Tekke- Medrese (Atik Valide Sultan Külliyesi). CLVIII 28a, 28b, plan ve kesit, CLIX 28c Eski Valide Camii şadırvanlı avlu 36x25.5cm, CLX 28d; Eski Valide Camii iç görünüşü. 35x26cm, CLXI 28e (iki resim) üst, Tekke avlusu. 26x19cm. alt, alt avlu (medrese avlusu) 26x19cm.

CLXII 28f (iki resim) üst, cami avlusu 25.7x18cm., alt, son cemaat yeri, Gurlitt eserinin metin bölümünde 28-29, “Kanuni Sultan Süleyman’dan Sonraki Döneme Ait Diğer Camiler” başlığı altında Eski Valide Camii ve külliye yapılarına değinir. “Eski Valide Camii olarak bilinen yapı, Üsküdar’ın üstünde, II.Selim’in (1566-1574) refikası ve III.Murad’ın (1574-1595) annesi Nur Banu Sultan’ın (ölümü 1583) kabrinin yer aldığı büyük mezarlığın yakınlarındadır. Sonradan Vakıf başkanı Hacı İbrahim Ağa da ikinci bir yenileme girişiminde bulunmuştur. Türk kaynaklarında böyle geçmektedir. Bu iki zatın ne zaman yaşadığı hakkında bilgi sahibi değilim. Mimari özellikleri göze alındığında inşaatın II.

Foto 13: Eski Camii (Atik Valide Sultan Camii) son cemaat yeri

Selim zamanında başlamış olması muhtemeldir. İlk halinde, sadece bir kubbesi olmuş olduğunu sanıyorum. Yani herhalde, Sokullu Mehmet Paşa Camii'ne benzeyen bu caminin yanlarına, her birinde iki kubbe bulunan iki nef ilave edilmiştir. Camide Nur Banu'nun ölüm tarihine işaret eden bir yazıt bulunmamaktadır. Cami, Sinan'ın eserleri arasında görülmemekle birlikte, herhalde, bu camiye göre daha eski oldukları izlenimi veren medrese ve imaret ona aittir. Davut Ağa, belki de ana binanın mimarı olarak kabul edilebilir. Cami üç tarafından zarif arkadlar çevrelenmektedir. Çiftli narteksi, iç açıcı şadırvanı ve herhalde artık üçyüz yıllık harikulade çınarlarıyla ağırbaşlı, nadide bir atmosfer yaratmaktadır. İmarete geniş merdivenlerle çıkılmaktadır. İçindeki ibadethane, epeyce aşağıda bulunan sokağın üstünde köprü oluşturacak şekilde yapılmıştır. Caminin yanına, ilginç kemer şekli daha sonraki bir döneme muhtemelen XVIII. yüzyıla, işaret eden bir tekke yapılmıştır.”

CLVIII 28a. “Gurlitt Atik Valide Külliyesi yapılarından” camii, medrese ve tekkenin planını çizmiştir. Medrese ve Tekke'nin planlarında A.Saim Ülgen'in planına göre farklılıklar izlenir.

Örneğin; Medresede yirmi oda gösterilmiştir. Tekkede ise odaların kare olmayıp dikdörtgen olması, köşelerdekilerin ise daha büyük tutulması ve odaların dış cepheye pencereleri olduğu çizimleri aslına uygun değildir.³⁵

CLVIII 28b, camii ve medresenin enine kesiti çizilidir. Gurlitt'in alt avlu diyerek tanıttığı medrese avlusunda bulunan şadırvan'ın çizimi ve resmi bulunur.

Foto 14: Çinili Camii şadırvanı

Günümüzde ise şadırvan sekizgen varlığını korumaktadır.

CLIX 28c; ondört yüzlü mermer oyma şebekeli şadırvan'ın üzeri ondört sütun taşıdığı ortası kubbeli geniş saçakla örtülüdür. Resimde sağ tarafta görülen çınar şadırvana zarar verdiği gerekçesiyle kesilmiştir.

CLX 28d; caminin iç görünümünü sunan resimde 1905-1907 yılları arasında klasik dönem özelliği taşıyan kalem işi bezemelerin özelliklerini en iyi şekilde korudukları izlenir. İçlerinde ayırma rumilerle oluşturulan dörtlü sistemli düzenlemenin bulunduğu şemseler mihrap duvarını, kemerlerin iç yüzeylerini ve kubbeyi bezerken pendantsiflerin yüzeyleri ve pencerelerin çevreleri hatayilerinde bulunduğu zarif desenlerle bezelidir. Günümüz kalem işi bezemelerde ise bu zerafet görülmez.

CLXI 28e; (iki resim) Üst, Tekke'nin görüntülediği resimde avlunun bakımlı, çiçekliver düzgün görüntüsü 1905-1907 yıllarında yapının hizmet sunduğunu belgeler. Geleneksel Türk sanatları alanında hizmet vermesi düşünülen yapı Üsküdar Belediyesi tarafından onarılmaktadır.

Alt; Eski Valide Camii alt avlu tanıtımıyla sunulan resim, aslında medreseye aittir. Resimde medresenin dershanesi ve şadırvanı görülmektedir. Şadırvanın üzeri ahşap sütunların taşıdığı konik çatı ile örtülüdür.

Günümüzde şadırvanın örtü sistemi yoktur. Kültür hizmetlerinin verildiği yapı ve bahçesi bakımlıdır.

CLXII 28f; (iki resim) Üst, resimde caminin şadırvanı biraz daha uzaktan son cemaat yeri ile birlikte görüntülenmiştir.

Alt, resimde caminin son cemaat yeri 1905-1907 yılları arasında günümüze göre daha iyi şartlarda olduğu izlenir. Pencere alınlıklarında çini panolardan ikisi ve

Foto 15: Çinili Camii içten görünüm

kürsü bugün yoktur. Kalem işi bezemelerde örnekler yenilenerek zarif görünümüleri olumsuz etkilenmiştir.

4- Çinili Camii: CLVIII 31a plan. CLXXV 31b. Levhada iki resim vardır. Üst, şadırvan 25.5x17.5cm. alt iç görüntü 25.5x21cm. CLXXVI 31g, dıştan görünüş 26.6x36.3cm. Gurlitt cami hakkında şu bilgileri verir. I.Ahmed'in (hd 1603-1617) refikası IV.Murad'ın (hd 1623-1640) ve İbrahim'in (hd 1640-16489 Anneleri Kösem Mahpeyker, Üsküdar'da Çinili Camii ve İstanbul'da daha sonra yapılmış Galata Köprüsü'nün ekseninde bulunan Yeni Valide Camii³⁶ olmak üzere iki cami yaptırmıştır. Her ikisinin mimarı olarak ta Koca Kasım (Kasım Ağa)'ın adı geçmektedir.

Boya süslemeleri, görkemli çinileriyle mükemmel bir yapı olan daha mütevazı Çinili Camii 1640 da tamamlanmış 19.yüzyılda köklü değişiklik geçirmiştir. Caminin bakım ve masrafları aynı kişinin yaptırdığı muhteşem Valide Han'ın gelirinden karşılanmaktadır.³⁷ Osmanlı çinilerini anlatırken de "Artık yalnızca her çinide veya her çini gurubunda tekrarlanan motifler yapmakla yetinmeyip, büyük dekoratif duvar panolarına yönelirler. Bir kaç örnek vermek gerekirse; Rüstem Paşa Camii'nin mihrabındaki sekizgen alanlardakiler, Çinili Camii'ndekiler ..." ³⁸

CLVIII 31a. Plan. Gurlitt külliye yapılarından yalnızca camii ve medresenin planını çizmiştir. Caminin Güneydoğu cephesinde meyilli araziye ve köşe dönemecine uygun yerleştirilmiş olan medresenin önünde Gurlitt tarafından çizilmiş olan revakla ilgili günümüzde herhangi bir iz yoktur. Medresenin batı tarafında küçük bir hazine ve ona bitişik su kuyusu çizilidir. Avlunun kuzeydoğu köşesine sekizgen şadırvan yerleştirilmiştir.

Foto 16: Çinili Camii dıştan görünüm

CLXXV 31b. Üst: Şadırvan; Planda haznesinin oniki dilimli olarak gösterildiği şadırvan aslında ondört dilimli olup her yüzeyinde bir musluk vardır. Su haznesinin üst tarafında altıgen şekillerin oluşturduğu kafesli bezemeli bölüm palmet dizisi ile sonlanır. Şadırvanın üzeri baklava başlıklı sekiz mermer sütunun taşıdığı geniş saçaklı dışta sivri konik şekilli içte ise kubbeli çatı ile örtülüdür. Saçak kısmında kahverengine boyanmış şeritlerin dışında Gurlitt'in resmi ile günümüz şadırvanı arasında fark yoktur.

Alt, iç görünüşü, (mihrap-çiniler-kalem işleri); Köşkü ve külahı çini kaplı mermer minber döneminin en zarif örneklerindedir. Minberin yan yüzü, süpürgelik ve korkuluklarında ayırma rumillerle oluşan zarif bezemeler yer alır.

Mihrap nişi ve duvar çinileri XVI. yüzyıl karakterini devam ettirir niteliktedir. Mihrap nişini iri hançer yapraklar, hatayiler ve lalelerden oluşan bezemeli çiniler kaplar.

Duvar çinilerinde ise pençler, laleler, hatayiler, pozitif ve negatif çizim örnekleriyle zarif desenler oluştururlar.³⁹

Resimde görülen barok tarzı kaba işçilikli kalem işleri 1890-1893 yılları arasındaki onarımda yapılmış olmalıdır.⁴⁰

Yapıda günümüzde yer alan kalem işleri daha sonraki onarımlarda aslına sadık kalınarak yenilenmişlerse de desenlerde uygulanan örgelerin uzman sanatkarlar tarafından yapıldığı söylenemez.

Foto 17: Ahmed Ağa Medresesi

CLXXVI 31c.dış görünüş; yapının dış görünümü aynı özelliğini günümüzde de korumaktadır. Günümüzde minare daha kalın ve külah kısmı ise daha kısadır.

5- Ahmed Ağa Medresesi, (Ahmediye Medresesi-Külliyesi)

CLXXXIV 33a-33b.avlu görüntüleri, 33a. Dershane bölümü 26.3X18.3cm. Alt kütüphane 26.3x18.3cm. CLXXXV. 33c.Plan.

Gurlitt yapı hakkında şu bilgiyi verir: ...Üsküdar'daki Ahmed Ağa Medresesi de bu tarihte(?)⁴¹ yapılmış olmalıdır. Önemli yanı üslup anlayışındaki açıklık ve kendine güvenin yanı sıra resim boyamalarının yarattığı etkiye fırsat verme eğilimindedir. Okul ve medrese kompleksindeki (külliye) türbe ve ibadethaneninin nasıl etkilendiğini incelemekte yarar vardır.⁴²

CLXXIV 33a-33b Gurlitt'in Ahmed Ağa Medresesi avlu görüntüleri adıyla sunduğu resimlerdeki görüntüde üstte dersane odası altta medrese odaları ve kütüphane görüntülenmiştir. Dershane odasının önündeki revak açım olmasına karşın, kütüphanenin revağı ahşaplarla kaplanmıştır. Günümüzde ise revaklar camla kaplıdır.

CLXXXV: plan. Medrese odaları oniki olarak gösterilmiştir.

6- Yeni Valide Camii. CLXXXVI 34a dıştan görünüşü36x25.6cm. ; CLXXXVII 34 b.avlunun güneyine bakış(son cemaat yeri avludan görüntü ve şadırvan 36.2x26.5cm.); CLXXXV 34 c-d Plan ve kesit; CLXXXVIII 34 f-g (iki resim) sag: Yan sahan ve kubbeye geçiş 26x20.5., mihrap ve minber 26x20.5cm.; metin s.100. şekil 216. alçı şebekeli pencere.

Gurlitt yapı ile şu bilgileri verir: III.Ahmed (1703-1730) Üsküdar'daki Yeni Valide Camini annesi Mehpere Emetullah Rabia Gülnuş Valide Sultan'ın (ö.1715) hayratına yaptırmıştır. İnşaat 1708 de bitmiştir. Yüzyılın bitiminden sonra ulusal mimari kabiliyeti bu yapıda bir kez daha vücut bulmuştur.⁴³

CLXXXVI 34a dış görünüş. Resimde, caminin Üsküdar meydanına bakan doğu cephesinde Balaban Caddesine açılan avlu kapısının üst tarafında sıralanan çeşme, sebil veEmetullah Gülnuş Sultan türbesinin doğu cephesi görülür.

Foto 18: Yeni Valide Camii

Çeşme : Ayna taşının üzerindeki ondört satırlık kitabede 1121(1709-10) yılında Gülnuş Emetullah Valide Sultan tarafından yaptırıldığı yazılıdır.⁴⁴ Dikdörtgen mermer çeşmenin oldukça zarif bezemeleri vardır. Çeşmenin dış bölümü meyveli ve vazoda çiçeklerleüste yuvarlak kemer içinde istiridye kabuğu şeklinde bezeme ile dolgulanır. İstiridyeden dikdörtgene geçişteki üçgen alanlarda yer alan kabaraların birinin olmadığı görülür.Tüm bu bölümü mukarnas dizisi izler. Çeşme palmet şekillerinin içlerinin ramilerle bezeli olduğu tepelikle sonlanır.⁴⁵

Sebil: çeşmenin üst tarafında bulunan sebil sivrikemerlerle birbirine bağlanan altı sütunun aralarında oluşan pirinç şebekeli baş bölümü Hâkimiyet-i Milliye caddesine açılır. Bu bölümü üstte her yüzden ikişer mısranın bulunduğu oniki mısralı kitabe kuşağı izler.⁴⁶ Geniş saçağın çevrelediği sebil tonoz ve kubbe ile örtülüdür.

Türbe: Muvakkithane ile sebil arasında yer alan türbe sekizgen planlı olup kafes şeklinde olup açık türbe özelliği taşır. Sivri kemerlerle birbirine bağlanan mukarnas başlıklı sekiz mermer sütunun araları zarif işçilikli pirinç şebekelidir. Sekizgen türbeyi en üstte stalaktitli kuşak çevreler. Açık türbenin üzerini demir çubuklardan oluşan kubbe örter. Valide Sultan Mahfili: Çeşme ve sebilin arka

Foto 19: Yeni Valide Camii avlusu

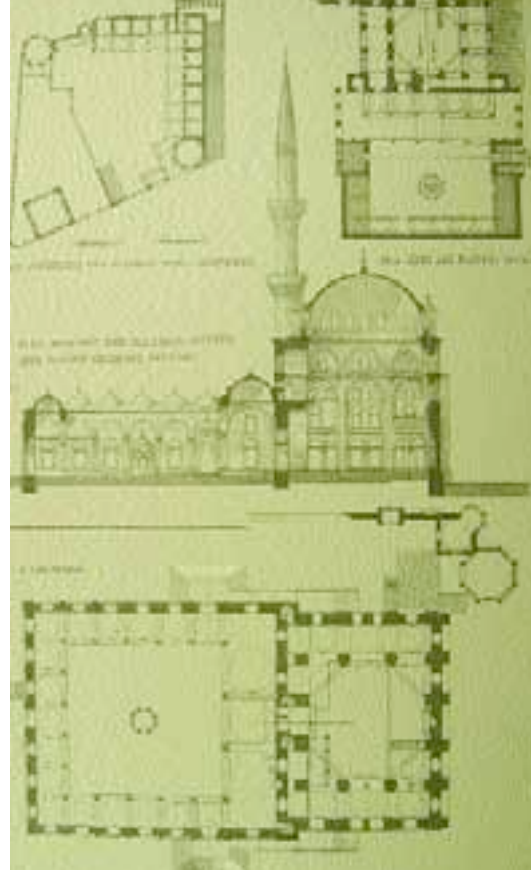

Foto 20: Yeni Valide Camii plan ve kesit (sol üst köşede Ahmed Ağa Medresesi planı)

tarafında görünen ahşap mekan Valide Sultan Kasrıdır. 1976 yılında onarım gören mekanda iki oda bir lavabo vardır. Merdivenle çıkılan mekanı biri mermer üçü ahşap dört sütun taşır.⁴⁷

CLXXXVII 34b. avlunun güneyine bakış (son cemaat yeri ve şadırvanın görünüşü). Resimde, beş gözlü son cemaat yerinin giriş ve yanlarındaki kubbe ile örtülü iki bölüm görülür. Son cemaat yerindeki dikdörtgen alt pencerelerde künde kari tekniğiyle işlenmiş pencere kapakları ilgi çekicidir. Pencere alınlıkları kafesle örülüdür.

Şadırvan: Resimde görülen sekizgen şadırvan avlunun ortasında yer alır. Duvara gömülü mukarnas başlıklı sivri kemerlerle birbirine bağlanan yüzeylerde kemerlerin ara boşlukları rumi şekillerinden oluşan zarif bezemelerle dolgudur. Her yüzeyde birer musluk vardır. Sütun başlıkları arasındaki şebekeli mermer şerit şeklindeki bezemenin üst ve alt kısmındaki yüzeyler Rumilerin oluşturduğu zarif dökme tunç şebekelerle kaplıdır. Şadırvanın en görkemli bölümü üstte palmet dizisiyle sonlanan mukarnas dizilerinin sıralandığı kuşaktır. Şadırvanın üzeri kubbe ile örtülüdür. CLXXXV 34c-d Plan kesit:

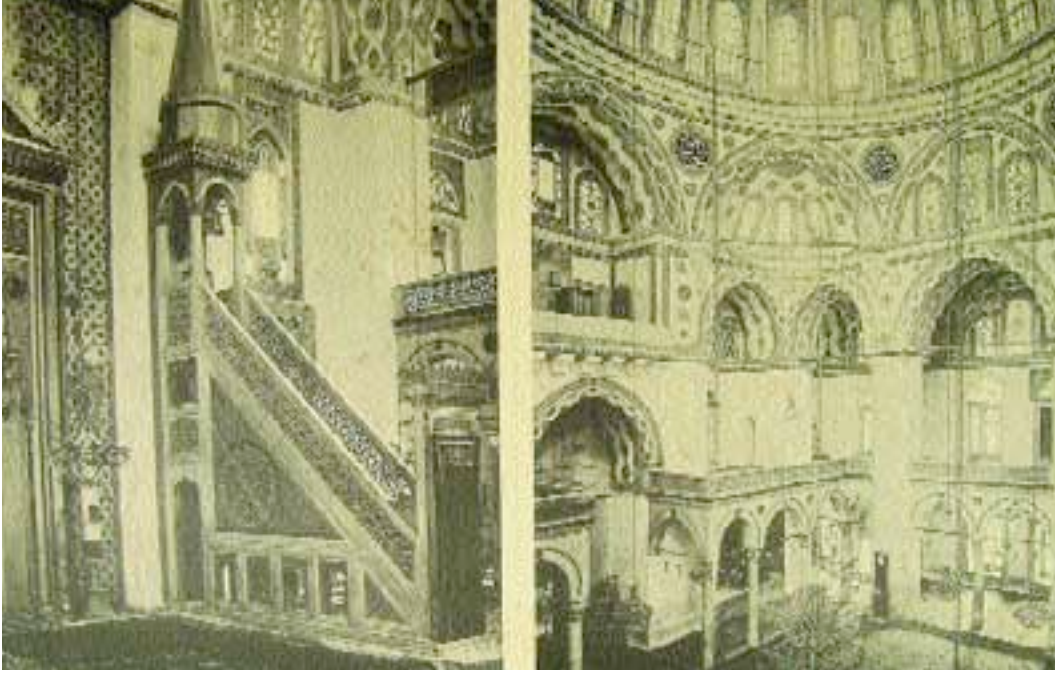

Foto 21-22: Yeni Valide Camii iç görünümü

Gurlitt camii'nin son cemaat yerinde girişin üzerindeki tonoz örtüyü kubbe atarak göstermiş, iki köşelerde tonozla örtülü bölümleri ise boş bırakmıştır.

CLXXXVIII. 34 f-g Sol Resim; Mihrap- Minber. Dikdörtgen mihrap nişinde yedi sıra mukarnas dizisinin bulunduğu bölümün yan yüzeylerindeki silmelerde birer kabara yer alır. Mihrabın tepeliğinde üçgen alınlığın alt bölümü mukarnas dizili üçgeni oluşturan kısımlarda palmet dizileri sıralanır, ortada bir kabara bulunur. Mihrap nişini dolgulayan çiniler Tekfur Sarayı için imalatı örnekleridir. Mermer minber klasik dönem özelliği yansıtır.⁴⁸

Sağ Resimde, caminin kadınlar mahfilinin bir bölümü ile kalem işi bezemelerinin ayrıntılı görünümü sağlanmıştır. Kemerlerin İç Yüzeyleri ve çevreleri içleri rumilerle dolgulu şemselerle bezelidir. Kemerlerin aralarındaki üçgen alanlarda ve kubbe içlerinde ise çeşitli desenlerle gülbezekler bulunur.

Alçı pencere şekil 216: Gurlitt yapılarıdaki alçı şebekeli pencerelerden bazılarının desenlerini çizmiş ve kendine göre yorumlayarak anlatmıştır. Şekil 216 Yeni Valide Camii alçı şebekeli pencere örneklerinden biridir. Gurlitt'in anlatımına göre; "pencerelerde çerçeve olarak mermer levha ya da çoğunlukla daha zengin görünümü, tahminen tutkalla yapılandırılmış ahşap levhalara testere ile şekil vermek suretiyle elde edilmiş ahşap malzeme kullanıldığını gördüm... Örneğin, Üsküdar'daki Yeni Valide Camii'nde bunların tümü çiçek desenlidir. (şekil 216) Her halde bu pencereler açılmak üzere yapılmıştır."⁴⁹

7-Mezarlık Avlusu: CXCII 36a, 26x18.5cm.(iki resim)

Foto 23: Üsküdar'da bir mezarlık avlusu

Üst Resimde kavuklu, fesli ve diğer şahide taşlarından bu bölümün mütercim Asım Efendi sofasıyla benzerlik göstermektedir.⁵⁰ Gurlitt, kitabının metin bölümünde “36. Mezarlıklar” başlığı altında Eyüp ve Üsküdar Karacaahmet Mezarlığı'nı şu sözlerle tanıtır: “Biri şehrin kuzeybatı surlarının önündeki Eyüp, diğeri Üsküdar sırtlarındaki Karacaahmet olan iki büyük mezarlığında çevre duvarı yoktur. Her iki mezarlıkta pek düzenli değildir. Müslümanlar, ölülerini boş buldukları yerlere kible yönüne ve sağ taraflarına defnederler. Mezarların üstü bir mermer taşla kaplı olup baş ucundaki daha büyük olmak üzere, her iki ucuna birer mezar taşı dikerler. Mezar taşının üstünde genellikle kuşlar için küçük bir kurna (su kabı) bulunur. Baş ucundaki mezar taşında bir yazıt, erkeklerde ise, süs olarak serpuşunun bir kopyası bulunur. Kadınlarda buna rastlanmaz. Mezar taşlarından yansıyan pitoresk karmaşa aralarına serpiştirilmiş seçkin kişilere ait üstü kubbeli açık yapılar, eski mezar taşlarını kaldırma yasağına bağlı olarak ortaya çıkan harabe mezarlar, her taraftan fışkıran heybetli selviler, mezarlıklarda kendine has vakur bir atmosfer (görünüm) yaratır.” Yazarında belirttiği gibi resimler Karacaahmet mezarlığına aittir.⁵¹

Öneriler

Yapılması gerekenler

1905-1907yıları arasını belgeleyen resimlerin nitelikli çekimleri dikkate alındığında pek çok özelliği ayrıntılı şekilde yansıttıkları görülmektedir. Belge niteliğindeki bu resimler yine aynı nitelikli çekimle yenilenecek Üsküdar Belediyesi tarafından oluşturulan arşivde bulundurulması.

2010 Avrupa Kültür Başkenti olmaya hazırlanan İstanbul'un nadir beldelerinden Üsküdar'daki tarihi eserlerin onarım ve koruma çalışmalarında oluşturulması gerekli uzman heyetin izleyecekleri yöntemde resimlerin sunduğu olumlu özelliklerin dikkate alınması sağlanmalı.

Yapılmaması gerekenler:

Resimlerde görülen 1850 li yıllarda Osmanlı Bezeme sanatı- Kalem İşleri – yenilemelerinde uygulanmış olan barok-rokoko ampir örneklerinin, yeni onarımlarda tekrarlanmalarının sağlanmaması.

DİPNOTLAR

¹ Kaynaklarda marangozluk ve dülgerlik olarak belirtilir.Marangoz (İtl.) kelimesi her ikisini de içerir. Dülger (Fr.) Yapıların kaba ağaç işçiliğini yapan usta. Kelime anlamları için bk. Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1995, s. 146, 301.

² Cornelius Gurlitt'i toplumumuza tanıtan kişi Semavi Eyice'dir.

Hayatı ile ilgili bilgiler buradan alınmıştır.

Semavi Eyice, "Cornelius Gurlitt", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, XIV, 206-207;

Eyice'nin bilgileri aldığı belirtiltiği esere ulaşamadı. bk. J.Jahn, Cornelius Gurlitt, *Die Kunstgeschichte der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, Leipzig 1924, 1-32.;

Mustafa Özen, *Edirne'deki Yapılar Cornelius Gurlitt*, Edirne 2006, 6-8.

³ S.Eyice, a.g.m.207.

⁴ Resmin alt yazısında yanlışlıkla Eski Valide Camii alt avlusu yazısı vardır.Resimde görülen avlu medrese odalarının açıldığı avludur.

⁵ Ahmet Vefa Çobanoğlu, Halil Paşa Türbesi, Sebili ve Çeşmesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, s. 513; A.H. de Groot, "Halil Paşa Kayserili", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XV, 324-326; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul2001, II, 618-619.

⁶ A.H. de Groot, a.g.m., 324-326

⁷ A.V.Çobanoğlu, a.g.m., 513.

⁸ İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, İstanbul 1938, 19.; Sebil ve çeşme ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Tülay Sezgin, "Üsküdar Örnekleri ile Türbe-Mezar-Şekil-Çeşme İlişkisi", *II.Üsküdar Sempozyumu Bildirileri* 12-14 Mart 2004, s. 456-458.

⁹ A.V. Çobanoğlu, a.g.m., 513.

¹⁰ Plan için bk.Haskan, *a.g.e.*, 620.

¹¹ Türbe ile ilgili geniş bilgi için bk.; Haskan, *a.g.e.* 561-562.

¹² Mihrimah Sultan'ın doğum ve ölüm tarihleri, Tarihi kaynaklarda farklı gösterilmiştir.

Necdet Sakaoğlu, "Mihrimah Sultan" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, V, 453- 454.; M.N. Haskan, *a.g.e.*, 264-265.

¹³ Doğan Kuban, "Mihrimah Sultan Külliyesi" *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994 V, 456-457.; M.N.Haskan, *a.g.e.*, 261-263.

¹⁴ İsmail Orman, "Mihrimah Sultan Külliyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, 43.

¹⁵ Resmin altında Eski Valide Camii alt avlusu yazılıdır. Caminin alt avlusu diye bir şey yoktur. Meyilli arazinin düzenine göre camiinin revaklı avlusunda kuzey duvarına girişin bulunduğu alt kısımda medrese bulunur. Resimdeki avlu medrese odalarının önünde yer alır.

¹⁶ M. ÇağatayUluçay, *Padişahların Kadımları ve Kızları*, Ankara 1980, 25-30.; Abdullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986, 175-176 dipnot 24; Necdet Sakaoğlu, "Nûrbânu Valide Sultan", *D.B.İstanbul Ansiklopedisi*, VI, 95-96.

¹⁷ Hüseyin Ayvansaraylı 1281, *Hadikatü'l-Cevâmî*, I-IIIİstanbul (haz. Çetin F. Derin-Vahit Çabuk) *Mecmua-i Tevarih*, İstanbul 1985; İbrahim A.Konyalı, *Mimar Koca Sinan'ın*

Eserleri, İstanbul, 1950, s. 147.; Doğan Kuban, "Üsküdar Atik Valide Külliyesinin Yerleşim Düzeni ve Yapının Tarihi Üzerine", *S.Kemal Yetkin Armağanı*, Ankara 1984, s. 52-60.; M.Baha Tanman, "Atik Valide Külliyesi", *D.B.İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, I, 408.

¹⁸ -Abdülkadir Özcan, *Mimar Sinan'a Siparişte Bulunanlar, Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988, s. 134.; Kuran, *a.g.e.*, 189.; Tanman, a.g.m., s. 408.

¹⁹ Yapının mimari özelliği ile ilgili geniş bilgi için bk. Doğan Kuban, *Eski Valide Camii, Mimarlık ve Sanat*, İstanbul 1961, 2, s. 60.; Kuran, *a.g.e.*, 184.; Tanman, a.g.m., s. 408-409.; Candan Nemlioğlu, "Üsküdar Atik Valide Camii Özgün Kalem İşleri ve Türk-İslâm Bezeme Sanatındaki Yeri", *Üsküdar Sempozyumu*, I, 23-25 Mayıs 2003; İstanbul 2004, s. 61-62.

²⁰ M.Baha Tanman, a.g.m., s. 410-411.

- 21 Medrese ile ilgili geniş bilgi için bk.Tanman, a.g.m., s. 410; M.N.Haskan, a.g.e., s. 1245.
- 22 Necdet Sakaoglu, "Kösem Sultan", *D.B.İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, 5, 96-98.
- 23 M.N. Haskan, a.g.e., s. 162.
- 24 a.g.e., s. 164-165.
- 25 Caminin minaresi ile ilgili geniş bilgi için bk. Ahmed V. Çobanoğlu, "Çinili Külliyesi", *D.B.İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, II, 519-522; M.N.Haskan, a.g.e., s. 162-165.; Erol Gülçin, "Çinili Cami Külliyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VIII, 335-337.
- 26 Caminin çinileri ile ilgili geniş bilgi için bk. Latife Aktan, "Üsküdar'daki Çini Süslemeli Camiler", *I.Üsküdar Semp. Bild.*, 23-25 Mayıs 200,107-108.; Yıldırım Savaş, "Üsküdar Çinili Camii (Köşem Valide Sultan Camii)'ndeki Çini Süslemeler", *II.Üsküdar Semp. Bild.*; 12-14 Mart 2004, 444-453.
- 27 Geniş bilgi için bk. İ.Aydın Yüksel, "Ahmediye Külliyesi", *D.B. İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, I, 136-137; M.N.Haskan, a.g.e., 1239.
- 28 Mehmed İpşirli, "Gülnuş Emetullah Sultan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIV, 248-249.
- 29 Caminin temel atma töreni ile hizmete açılma töreni ayrıntılı bir şekilde anlatılır. bk. M.N.Haskan, a.g.e., 387 alıntı, Fındıklı Mehmed Ağa, *Nusretname* (çev. İ.Parmaksızoğlu), 2/336, 269.
- 30 Muzaffer Erdoğan, Mimar Kayserili Mehmed Ağa, İstanbul 1962, 15.; Seçkin mimar adını "Bekir Ağa" olarak verir. bk. Nadide Seçkin, "Yeni Valide Külliyesi", *D.B.İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VII, 468-470.
- 31 Muzaffer Erdoğan, *Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri*, Ankara 1958, IV, 171-175; Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, İstanbul 1973; Nurhan Atasoy, *Hasbahçe*, İstanbul 2002.
- 32 D. Kuban çeşmenin XVII. yüzyılda eklendiğini belirtir. bk. D. Kuban, a.g.m., s. 457.
- 33 Cengiz Can, Fossati Gasparo Trajano Fossati, Giuseppe, *D.B. İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, III, 326- 328.
- 34 Atife Batur, Garabet Amira Balyan, DB.İst.Ansiklopedisi, İstanbul 1994, 2, 39-40.; Candan Nemlioğlu, "Aziz Mahmud Hüdayi Külliyesi Yapılarındaki Kalem İşleri", *Uluslararası Üsküdar SempozyumuBildirileri 20-22 Mayıs 2005*, 11, 398-401.
- 35 M.B. Tanman yazısında A.S.Ülgen'in çizdiği külliye planını sunmuştur. bk. M.B.T anman a.g.m., s. 408.
- 36 Gurlitt Yeni Camii hakkında yanlış bilgiler vermiştir. Yeni Cami Safiye Sultan tarafından 1597 yılında Mimar Davud Ağa'ya başlatılmış ancak inşaat yarıda kaldığı için tekrar IV. Mehmed (hd1648-1687) annesi Turhan Hatice Sultan tarafından 1661 yılında yeniden yapımına devam edilerek 1663 te Cuma namazı kılınmak üzere açılmıştır. bk. Doğan Kuban, "Yeni Cami Külliyesi", *D.B. İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, VII, 464-467.
- 37 Çinili Hamam Sokak'ta bir kervansaray bulunmaktadır. Gurlitt'in sözünü ettiği han burası olmalıdır. M.N.Haskan, a.g.e., 164.(plan) metin için bk. R.Kızıltan, a.g.e., s. 86
- 38 R.Kızıltan, a.g.e., s. 100.
- 39 S.Yıldırım, a.g.m., s. 444-454.
- 40 A.V.Çobanoğlu, a.g.m., s. 520; M.N. Haksan, a.g.e., s. 164.
- 41 Gurlitt bu tarihte dediği halde açıklayıcı bir tarih belirtmemiştir. XVII. yüzyılı belirtmek istemiş olmalı.
- 42 R.Kızıltan, a.g.e., 87.
- 43 R. Kızıltan, a.g.e., s. 87.
- 44 M.N.Haskan, a.g.e., s. 1070-1071.
- 45 Çeşme ile ilgili ayrıntılı bilgi ve çizimleri için bk. M.N.Haskan, a.g.e., s. 1070-1071; Gülçin Erol Canca, "Gülnuş Emetullah Valide Sultan Yeni Valide KülliyesininLale Devri Mimarisi İçindeki Yeri", *Üsküdar Sempozyumu Bildirileri 23-25 Mayıs 2003*, İstanbul 2004, II, 95-96; Tülay Sezgin, "Üsküdar'daki Örnekleri ile Türbe-Mezar-Sebil-Çeşme İlişkisi", *Üsküdar Sempozyumu Bildirileri 12-14 Mart 2004*, İstanbul 2005, II, 458-461.
- 46 Kitabeye ile ilgili bilgi için bk. M.N.Haskan, a.g.e., 1219; T.Sezgin, a.g.m., s. 461.
- 47 G.E.Canca, a.g.m., s. 94.
- 48 Zeki Sönmez, "Türk Çiniliğinde Tekfur Sarayı İmalatı Çiniler", *Antika* sy. 27 (İstanbul 1987), s. 29-35.
- 49 Alçı sebekeli bu pencereler ahşap değil, alçıların kâhırlarla şekillenmesiyle yapılmaktadır.
- 50 M.N.Haskan, a.g.e., s. 698.
- 51 Necdet İşli, "Karacaahmet Mezarlığı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, 375-377; M.N.Haskan, a.g.e., s. 667- 872.

Düşler Ressamı Ayvazovski ve Üsküdar

ARŞ. GÖR. FATİH BAŞBUĞ

Selçuk Üniversitesi

Bazı şehirlerin görülmeye değer yerleri vardır. O yerler; farklı tatları, ilginç anekdotları, tarihi güzellikleri ve mistik havasıyla değişik meslek gruplarını aynı esprinin parçası yapabilir. Konunun bütünden detaya gidilerek yeniden çözümlenmesi, görünmeyenleri ortaya çıkarması ve yaratılan değerleri farklı yorumlamalarla yeniye dönüştürmesi gibidir. Her dönem farklı zamanların kahramanları olmuştur. Bu araştırmada İstanbul ve Üsküdar'ın XIX. yüzyıl içindeki sanatsal biçimleri, hayranlık duyan insanların yansımaları gözler önüne serilerek, farklı bir kültür penceresinden bakan ressam Ayvazovski'nin hayaline yansıttığı görünümeler irdelenmiştir. Buradan hareketle dönem içi sanat ortamından başlamak, konuyu biraz daha derinleştirerek anlaşılabilirliğini artıracaktır.

XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında faal olan bazı ressamlar, belirli akımlar ve anlayışlar dışında kalarak faaliyet göstermişlerdir.¹ XX. yüzyıl, XIX. yüzyıldan devraldığı sanat anlayışı ve hızla değişen yaşam biçimleriyle hareketli bir görüntü vermektedir. Ressamlar kendi bulunduğu çevrelerden çıkarak farklı kültürlerin denizlerine açılmaya başlamışlardır. Değişen, çağa ayak uydurmakta zorlanan usta ressamların bazıları geleneksel üsluplarını bozmadan hayatlarının sonuna dek aynı pencereden eser üretmeye devam etmişlerdir. Ancak bazı ressamalarda keşif ve heyecan tutkularına yenik düşerek, sanat çizgilerini farklı coğrafyalarda sürdürmek istemişlerdir. Konumuz İstanbul ve onun tarihi semtlerinden biri olan Üsküdar olunca, buralara gelen ve burada eser üretmeye çalışan bazı Batılı resamlara değinmek yerinde olacaktır. Ancak Batılı resamlara değinmeden önce Ayvazovski'yi Üsküdar paralelinde konu almamızın sebebini de açıklamak gerekecektir.

Ressam ve müzeci Osman Hamdi Bey'in "Kaplumbağa Terbiyecisi" isimli eserinin müzayede salonunda açık artırma ile Beş Trilyon TL'ye Pera Müzesi için satın alınması, bugüne kadar Türkiye'de bir tabloya ödenen en yüksek rakam ola-

Resim 2: Fausto Zonaro, "Üsküdar Etüdü", 1891-1910, tüy. 28x17,5cm, Özel Koleksiyon.

Resim 1: Fausto Zonaro, "Üsküdar Sırtlarında", 1891-1910, tüy. 95x145cm, Özel Koleksiyon.

Resim 4: Fabius Brest, "Üsküdar", tüy. 34x49cm, Topkapı Sarayı Müzesi.

Resim 3: Vanmour, "Gergefte Nakış İşleyen Türk Kadını", tüy., 33,5x26,5cm, Rijksmuseum.

rak indekslere geçmiştir. Son olarak 4 Mart 2007 tarihinde İstanbul'da Alif Art Antikacılık tarafından Esmâ Sultan Yalısı'nda "Osmanlı ve Karma Sanat Eserleri Müzayedesini" düzenlenmiştir. Bu müzayedede Osmanlı Sarayları için çok sayıda esere imza atan, deniz ressamı olarak ün yapan İvan Konstantinoviç Ayvazovski'nin "Kırım Sahili Açıklarında Yelkenli Mavna" adlı eseri açık artırma ile Dokuzyüzbin YTL'ye alıcı bulmuştur. 1881 tarihli 67x97cm boyutlarındaki tablunun bu fiyata alıcı bulması, Osman Hamdi'nin eserinden sonra Türkiye'de en yüksek fiyata satılan ikinci eser olarak tarihe geçmesi bakımından Ayvazovski'nin değerini gözler önüne sermektedir.²

Ayvazovski'yi Türkiye'de bu kadar değerli kılan, onu Türkiye'ye gelen diğer Batılı ressamlardan ayıran özelliğine kısaca değinmeden önce İstanbul'a gelen ve Üsküdar semtinin büyüğü havasını resimlerine konu edinen ressamı da incelemek faydalı olacaktır. İstanbul ve Üsküdar'a bu ressamı çeken konu zenginliği, eserlere bakıldığında daha iyi anlaşılacaktır.

İstanbul'a Gelen Bazı Batılı Ressamlar

Çağdaş Türk resminin gelişimine önemli katkılar sağlayan Padişahların başında şüphesiz ki Abdülmecid (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876) gelmektedir. Bu iki devlet adamı da Türk resminin gelişiminde rol oynayabilecek, Batılı ressamı İstanbul'da ağırlayarak Türk ressamıların ufuklarını açabilecek farklı teknikleri geliştirmelerini sağlamışlardır.³

Abdülmecid'in resme olan tutkusu, kendisinin de yaptığı resimlerde açıkça görülmektedir. Resmi seven ve değer veren böylesine bir devlet adamının ülkeyi yönetmesi, sanatçıları açısından oldukça önemli bir durumdur. Abdülmecid'in yaptığı bazı deniz manzaralarında Ayvazovski etkisi fark edilmektedir. Kuşkusuz 1874 Ayvazovski sergisi ve onun Dolmabahçe Sarayı için yaptığı resimler, Abdülmecid Efendi'nin yakın ilgisini çekmiş olmalıdır.⁴

Davet edilen diğer yabancı ressamıların Türk resminin gelişimine sağladıkları katkı üslup olarak değilse bile resme olan ilginin gelişimi kapsamında dikkate değerdir. Bu ressamı çeken, Osmanlı sarayının ve aristokrasisinin kültürel kabuk değişimiyle bağlantılı olarak resme duydukları canlı ilginin yanı sıra, Avrupa'da moda olan ve geniş bir piyasası bulunan Oryantalist resim konusunda kendilerini ispatlamak olarak nitelendirilebilir.

Bunlar arasında bazıları İstanbul'a olan tutkuları veya Türk resmine sağladıkları katkılarla diğerlerinden ayrılmışlardır. Amedeo Preziosi (1816- 1882) ve Leonardo de Mango (1843- 1930) İstanbul'a yerleşip hayatlarının sonuna kadar bu kentte yaşamışlardır. Ayvazovski (1817- 1900), resimlerinde büyük bir tutkuyla sevdiği İstanbul'u defalarca kez ele almış, şehre birçok kez gelmiştir. Guillemet (1827- 1878), 1874 yılında İstanbul'da özel desen ve resim akademisi kurması ile önem kazanmıştır. İtalyan ressam Zonaro (1854- 1929), Hollandalı ressam Jean Baptiste Vanmour (1671- 1737), Fransız ressam Fabius Brest (1823-1900), Al-

Resim 5: Fabius Brest, "Boğaziçi'nde Üsküdar İskelesi", tüyb. 52x75cm, Özel Koleksiyon.

man Johann Hermann Kretschmer (1811-1890), Fransız Eugène Flandin (1803-1876), Jules Laurens (1825-1901), Camille Rogier (1805-1870), Félix Ziem, Charles Doussault (19. yüzyıl) ve Charles Émile Labbé (1820-1885), İskoç Sir Dawid Wilkie (1785-1841), İngiliz Richard Dadd (1818-1886), William Holman Hunt (1827-1910), John Frederick Lewis (1805-1876), Edward Lear (1812-1888), İtalyan (İstanbul doğumlu), Giovanni Brindesi (1826-1888), Gaspare Fossati (1809-1883) İstanbul'da çok sayıda resim üretmiştir.

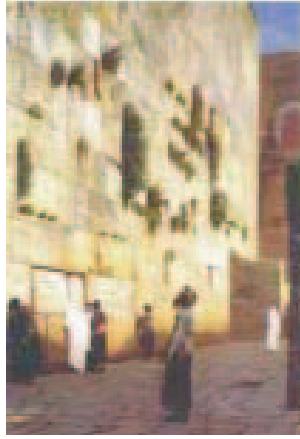
Bütün bu yukarıda atfedilen ressamların İstanbul resimleri incelendiğinde, Üsküdar'ın doğa güzelliklerine kayıtsız kaldıkları görülmektedir. Hemen hepsinde mutlaka bir Üsküdar görünümü dikkati çekmektedir.

Batılı Ressamların Eserlerinde Üsküdar

İstanbul'un gizemi tarih boyu Batılıların ilgisini çekmiştir. Özellikle sanatın görsel anlatım biçiminin kullanıldığı resim sanatında eser üreten ressamlar, İstanbul'a gelerek tarihi semtlerini ve bu semtlerden biri olan Üsküdar'ı da gezmiş, burada önemli yapıtlara imza atmışlardır.

Ancak yabancı ressamların Üsküdar görünümleri üzerinde durmak, konumuzu dağıtacağından sadece birkaç örnek üzerinde durmak daha sağlıklı olacaktır.

Öncelikle İstanbul, gündelik yaşam kültürü ile manzara ressamları için çekici bir kenttir⁵. İstanbul'un doğa güzelliklerinin yanı sıra sosyal yaşamına da değinen çalışmalar incelendiğinde, ressamların kültür farklılıklarından nedenli etkilendiğini anlamak mümkündür. "Gergefte Nakış İşleyen Türk Kadın" isimli çalışma (Resim 3) ressam Vanmour'un geleneksel kıyafetler içinde resmettiği kadın figürüyle, belirttiğimiz tarz çalışmalar arasında en belirgin örneklerden biridir. Zonaro'nun İstanbul halk kültürünü işlediği, Preziosi'nin yine gündelik yaşama değindiği konular ve diğer ressamların kültür yansımaları ayrı ayrı incelenebilmektedir.

Resim 6: Gerome, "Üsküdar'dan Görünüm", tüyb. 52x75cm, Özel Koleksiyon.

Resim 7: François Prieut Bardin, "Üsküdar'da Kayıklar", tüyb. 46x61, Özel Koleksiyon.

Resim 8: Ayvazovski, "Gece İstanbul", 25x37cm, tüyb.1848.

Resim 9: Ayvazovski, "İstanbul" 45,5x37cm, tüyb.1846.

Resim 10:
Ayvazovski,
"İstanbul", tüyb. 1846.

Resim 11: Ayvazovski, "İstanbul" 124x192,5cm, tüyb.1846

Zonaro'nun Üsküdar'ı kendine has üslubu ile defalarca betimlemesi, aynı zamanda semtin tarihi dokusuna hayranlık duyduğunun da bir göstergesidir (Resim 1-2). Fabius Brest, İstanbul'dan oldukça etkilenmiş Batılı ressamlardan biridir. İstanbul görünümünü kendine özgü fırçasıyla tuvale aktarırken, Üsküdar'ında farklı görünümünü resimlemiştir (Resim 4-5). Thomas Allom'un "Üsküdar İskelesi" adını verdiği çalışması yine dönemin Üsküdar'ı hakkında bize önemli ipuçları vermektedir. Üsküdar, ressamı cezbeden farklı konuları ile doğa görünümünü tuallerine yansıtan ressamların tutkusu olmuştur (Resim 6-7). Bu tarz çalışmaları başka bir başlık altında toplamak mümkündür.

Burada konu Üsküdar ve Ayvazovski olunca Ayvazovski'yi tanımak, hayatından kısaca bahsetmek konuya farklı bir boyut kazandıracaktır.

Ivan Ayvazovski

Ayvazovski, 1817 yılında Kırım'da bir Karadeniz Liman şehri olan Feodosiya'da dünyaya gelmiştir. Feodosiya, tarihi ve coğrafi özellikleriyle Ayvazovski'nin sanatçı kişiliğinin gelişmesine önemli ölçüde etki etmiştir. Şehirde yaşayan Türk-

Resim 13: Ayvazovski, "Kız Kulesi", tüyb.1848, Tret-yakov Galeri, Moskova.

Resim 12: Ayvazovski, "İstanbul" 49,7x75,8cm, tüyb.1894.

Resim 14: "Kız Kulesi", Gravür.

Resim 15: "Kız Kulesi", Gravür, 1822.

ler, Ermeniler, Ruslar, Yahudiler ve Araplar gibi farklı toplumlar, Ayvazovski üzerinde olumlu izlenimler bırakmıştır. Şehrin tarihi yapısı, Ayvazovski'nin gittiği diğer şehirlerde de aynı güzellikleri aramasına vesile olmuştur. Nitekim bulunduğu şehirlerden Napoli, Venedik, St. Petersburg ve İstanbul gibi şehirlerden her zaman övgüyle söz etmiştir.⁶

Kendisinin yazdığı mektuptaki bir söz de konuya şu şekilde açıklık getirmektedir; "Galiba dünyada bu şehir kadar muhteşem bir yer yok, buradayken Napoli ve Venedik'i unutuyorsun."⁷

Ayvazovski, küçük yaşlardan itibaren resme ilgi göstermiştir. Sanatçı, 1887 tarihli bir resminde kendisini küçük bir çocuk olarak Feodosiya'ya hakim bir yükseklikten şehri resmederken tasvir etmiştir. Resmin üzerinde "1825'te Ayvaz" yazmaktadır. Kendi hayatının çok erken bir döneminde, henüz 8 yaşında resme duyduğu ilgiyi ortaya koyan bu resim, aynı zamanda Feodosiya'nın onun üzerinde bıraktığı etkiyi de ifade etmektedir.⁸

Bir sanatçının hayatını, birkaç cümle ile ifade etmek tabii ki mümkün değildir. Ayvazovski'nin yaşamından kısa birkaç kareyi ele aldıktan sonra İstanbul'a ve onun tablolarında canlandığı konulara uzanmak gerekir.

Ayvazovski ve Üsküdar

Ayvazovski'yi ifade ederken, düşler ressamı sıfatı kullanmak, tamamen ressamın romantik bir anlayışta St.Petersburg Akademisi'ndeki katı kuralların dışına çıkarak, yaşam tarzı ve beraberinde bu tarzı resimlerine de yansıtması ile ilgili bir bağlantı kurma çabası olarak değerlendirilebilir.

Ayvazovski, ilk kez 1845 yılının bahar aylarında geldiği İstanbul'da farklı bir atmosferle karşılaşmıştır. Bu karşılaşmayla beraber şehir onun üzerinde çok büyük bir etki bırakmıştır. Mahalleler, sokak araları, insanları, boğazı, camileri Ayvazovski'nin hiç de yabancı olmadığı bir ortam gibidir. Burada daha sonraları sıkı dostluklar edineceği arkadaşları olacak ve bol bol resim yapma imkânı bulacaktır. Aslında bu dönemlerde Ayvazovski gibi pek çok ressamın hayalidir İstanbul. Ama fırçasının sağlamlığı, renk ve desen bilgisi, güçlü hafızası ve zekası sayesinde İstanbul'a gelen en önemli yabancı ressamlar arasındadır çoktan. Ayvazovski'nin bu hafıza ve yeteneğine şöyle bir anekdotla örnek verilebilir.

Sultan Abdülhamid'in, Ayvazovski'ye, Sultan'ın davetlisi olarak İstanbul'a yaptığı yolculuklardan birisinde eşlik etmekle görevli olan haznedarı, birkaç yıl sonra Viyana'daki Osmanlı Elçiliği'ne atandı. Viyana'ya ulaştığı akşam bir otelde geceleme zorunda kaldı ve yabancı bir şehirdeki bu alışılmadık ortamda, aynı otelde bulunan eski, ünlü ressam arkadaşıyla karşılaşmaktan son derece memnun oldu. Görüşmeleri sırasında Ayvazovski, yeni atanmış bir diplomatın sıla hasreti çektiğini ve tutkun olduğu İstanbul'u çok özlediğini anladı. Ona okuması için bazı dergiler vererek bitişik odaya doğru kayboldu. Kısa bir süre sonra geri döndü ve Osmanlı elçisinin eline ay ışığında Haliç'i tasvir eden, boyası henüz kurumamış küçük bir resim tutuşturdu. "*Bunu senin için şimdi resmettim, böylece buna bakacak ve güzel İstanbul'una duyduğun özlemi gidereceksin.*"⁹

Ayvazovski, usta bir manzara ressamı olmasının yanında, aynı zamanda iyi bir gözlemci ve hayal dünyası zengin bir ressamdır. Üsküdar semti ile ilk münasebetleri, Ermeni mahallelerinde başlayan dostlukları ve buraların doğa güzelliklerinin yanı sıra kiliselerde yapılan ayinler ile başlamıştır. İstanbul'da bir Ermeni için Üsküdar semti adeta kültür merkezidir. Semtin birçok mahallesinde Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bilinmektedir. Selamsız Mahallesi, Ayazma

Resim 16: Ayvazovski, "Çamlıca'dan Boğaz", tüyb.1870, 120x188cm.

Mahallesi, Selimiye Mahallesi bu mahallelerin başında gelmektedir.

17., 18. ve 19. yüzyılda inşa edilen Ermeni kiliseleri İstanbul'da Ermeni cemaatlerine uzun yıllar hizmet ederek, günümüzde de faaliyetlerini sürdürmektedir. Üsküdar'da bulunan Surp Haç Ermeni Kilisesi de bunlardan biridir. Ayvazovski'nin İstanbul'da bulunduğu yıllarda, eşiyle beraber Üsküdar'daki bu kiliseye giderek ayinlere katıldığı bilinmektedir.

Üsküdar Surp Haç Ermeni Kilisesi'nde bulunan Krikor Lusavoriç'in tablosu ve yine Üsküdar Surp Garabed Kilisesi'nde Surp Stepanos, Dört Evanjelistler, Tateos ve Bartalomeos havarilerinin portrelerini Beyzad isimli bir Ermeni ressam betimlemiştir. Beyzad'ın Ayvazovski ile tanıştığı çeşitli Ermeni kaynaklarında doğrulanmaktadır. Dostluğun göstergesi olarak Beyzad, Ayvazovski'ye fotoğrafçı çalıştığı bir Ayvazovski portresi hediye etmiştir. Ayvazovski'de aldığı bu hediye karşısında çok duygulanarak Beyzad'a bir Feodosiya peyzajı armağan etmiştir.¹⁰

Ayvazovski'yi sadece doğa ressamı olarak görmek, ressamın eserlerinin anlatımını tam olarak karşılamamaktadır. Bugün yaptığı eserlerde aslında bir dönemin tarihini, yaşantısını farklı pencerelerden görme fırsatı bulmaktayız. Ayvazovski, defalarca geldiği İstanbul'un her tarafını gezmiş ve görünüşleri, yaptığı pek çok tablo ile belgelendirmiştir (Resim 8-9-10-11-12-16). Üsküdar'da bulunan Çamlıca Tepesi, İstanbul'u izlemek açısından en önemli yerler arasındadır.

Resim 17: Ayvazovski, "Çamlıca'dan" tablosundan kesit, tüyb.

Buraya gelen pek çok ressam, İstanbul'u resimleyebilme adına bu tepeye çıkarak eskizler, desenler, resimler yapmışlardır. Ayvazovski'de bu tepeye çıkan ressamlar arasındadır. Bunun da en güzel örneği "Çamlıca'dan Boğaz" (Resim 16) isimli çalışmada görülmektedir. Ressam, önceden izleme fırsatı bulduğu böyle bir yerde iyi bir gözlemde bulunarak hayalinde Çamlıca'yı yeniden canlandırmış olmalıdır. Ayvazovski'nin doğada çalışma yaptığı pek görülmemektedir. Genelde atölyesinde çalışma geleneği olan sanatçı, konularını doğada edindiği izlenimlerden esinlenerek gerçekleştirmektedir. Çamlıca tepesinden yaptığı iki farklı bakış açısı da aslında birbirine çok yakındır. Fakat sanatçı ilk resimde konuya çeşmeyi dahil ederken ikinci resimde yer vermemiştir (Resim 17). Ayrıca İlk çalışmada güneşin batmak üzere olduğu ve etrafa çöken karanlığın psikolojik etkisi özellikle dikkati çekerken (Resim 16), ikinci çalışmada zaman farkı ve güneşin etkisi biraz daha hafifletilmiştir (Resim 17). Her iki resimde de ressamın bakış açısı, bize Çamlıca'nın zirvesinden, bütün İstanbul ve Boğaz'a hakim bir noktadan baktığı izlenimini vermektedir.

Kız Kulesi'ni bir çok Batılı ressam yapmıştır. Ama Ayvazovski'nin fırçasında ve yorumunda daha farklı bir yorum vardır (Resim 13). Kendisinden daha önceki dönemlerde yapılan gravürleri (Resim 14) de inceleyen Ayvazovski, Kız Kulesi'nin yanındaki ikinci bir yapı olan, cam fenere benzeyen bir elemanı da resminin içine yerleştirmiştir. Çünkü Ayvazovski'nin İstanbul ve Üsküdar'da bulunduğu yılların tarihi görsel kaynakları ve ressamların yapmış olduğu resimler in-

Resim 18: Ayvazovski, "İstanbul" 120x189,5cm, tüyb.1846.

celendiğinde, Kız Kulesi'nde böyle bir yapı görülmemektedir. Muhtemelen Ayvazovski, bu gravürden (Resim14) bakarak yada etkilenecek bu tarihi yapıyı ölümsüzleştirmiştir. 1822 tarihli başka bir gravürde de farklı bir Kız Kulesi formu dikkati çekmektedir (Resim15). Kompozisyonda işlenen Kız Kulesi formu biraz daha köşeli ve sivridir. Ana binanın yanında ikinci yapı da yine burada görülmektedir. Değişmeyen, form etrafında bulunan uzun kayıklardır. Diğer ressamın eserlerinde de Ayvazovski'nin eserinde de kayık konunun vazgeçilmez ögesi olarak kompozisyona dahil edilmiştir. Mekânı gizemli kılan, izleyiciyi kendine hayran bırakan, karaya bağlantısının olmamasının ressamlar tarafından çok iyi yansıtılması olarak nitelendirilebilir. Böylece plâstik etkinin yanında, tarihi özelliği ile de sanat eserine yansıyan değeri önem kazanmıştır.

Ayvazovski'nin İstanbul ziyaretleri içinde en önemli olanı, 1874 yılında gerçekleşenidir. Bu sırada tahtta olan Abdülaziz, daimi ikametgâh olarak Dolmabahçe Sarayı'nı kullanmaktadır. Ayvazovski, İstanbul'da saray baş mimarı Sarkis Balyan'ın¹¹ Kuruçeşme'deki konağında kalmış ve sultana onun tarafından takdim edilmiştir. Resim sanatı ile paralel gelişim gösteren fotoğraf sanatı bu yıllarda İstanbul'da rağbet görmeye başlamıştır. Ayvazovski'de yeniliklere açık bir sanatçı olarak sık sık gittiği bazı ortamlarda yeni insanlar tanıyarak etkileşimi sanatına yansıtmıştır.

Osmanlı, fotoğrafçılığın temellerinin atıldığı 1850'lerde Carlo Naya'dan, James Robertson'a, Kargopoula'dan, Bergrenn'e, adı fotoğraf sanatı içinde öne çıkan isimler, objektiflerini sıklıkla Üsküdar'a çevirmişlerdir. Üsküdar'da çekilen karelerde, fotoğrafa zenginlik katan objelerin fazlalığı bu sanatçıları cezbetmiştir.¹² Böyle bir ortamda Ayvazovski, İstanbul'da bir fotoğraf stüdyosu işleten Abdullah Biraderler ile de dostluk kurmuştur. Abdullah Biraderler olarak tanınan Kevork, Hovsep ve Viken adındaki üç Ermeni kardeş, 1858'de kurdukları fotoğraf stüdyosu ile Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi fotoğrafçısı olarak binlerce fotoğraf çekmişlerdir. Çektikleri fotoğraflar arasında pek çok Üsküdar görünümü de mevcuttur. Üsküdar ve ortamı, fotoğrafla ilgilenen Biraderler'in stüdyolarını da daha sonra Üsküdar'a taşımalarına sebep olmuştur. Onlara yazdığı bir mektup, doğadan çalışma alışkanlığı olmayan sanatçının, İstanbul manzaraları için hafızası ve desenler dışında başka kaynaklardan da yararlandığını ortaya koymaktadır: *"Göndereceğiniz fotoğrafları, çok rica ederim, ikisini de güzel ve sağlam sandıklara koyup, Sivastapol'a gönderin..."*¹³

Abdullah Biraderler, dönemin İstanbul'undan çeşitli köşelerin fotoğraflarını çekmiş olmalarıyla tanınmışlardır. Ayvazovski, bir referans unsuru ve başlangıç noktası olarak fotoğraflardan yararlanmış olmalıdır.¹⁴ Ayvazovski'nin bu fotoğraflardan yapmış olduğu tablolar İstanbul ve Üsküdar'ı hiç görmeyen, farklı ülkelerde yaşayan sanat severlerin ilgisini çekmiştir. Hayatını sanatından kazanan bir ressamın bu fotoğraflara duyduğu özen özellikle ilgi çekicidir. Ressamın kendi deyimiyle 6.000'e yakın eserden bahsetmesi diğer çalışmalarını hakkında bize ipucu verebilecek niteliktedir. Bu çalışmaların arasında gün ışığına çıkarılmamış başka İstanbul ve hatta Üsküdar çalışmaları olması muhtemeldir. Çünkü Abdullah Biraderler'in fotoğraflarını önemsemesi ve bir stüdyolarının da Üsküdar'da bulunması Ayvazovski'ye gönderilen fotoğrafların içinde Üsküdar'a ait görünümlerin de olması ihtimalini güçlendirmektedir.

Düş kurmak, özlemleri gidermez belki ama acısını hafifletebilir. Bu nedenle Ayvazovski de İstanbul'a gelen diğer Batılı ressamın gibi toprağına, denizine hayran olduğu bu şehri unutmamak için pek çok tablo üreterek gönlünde hatıraları yaşatmış, insanlığa çok önemli eserler bırakmıştır. Ülkemizde pek çok koleksiyonu süsleyen bu eserlerin kesin rakamı akılda kalıcı olmayabilir. Önemli olan işlenen konular, dönemin yaşantısı ve tarihe düşülen kayıtlardır.

Ayvazovski, Üsküdarlı değildir. Üsküdar'da doğmamıştır da, ancak birkaç tablosu ile de olsa Üsküdar'ı betimleyen ressamın arasına girerek, bu tarihi, sokaklarında ve yapılarında saklı olan güzide semte XIX. yüzyılda bir başka Batılı olarak bakarak bizlerin üzerinde düşüneceği, farklı bir alanda araştırma konusu açarak, XXI. yüzyılda yaşayan ve daha sonraki yüzyıllarda da yaşayacak olan yapıtlar bırakmıştır. Üsküdar'ın ve ülkemizin tarihi açıdan gizemli eserlerinden olan "Kız Kulesi"ne farklı bir açıdan bakarak, kalıcı sanat eserine dönüştürmüştür. Kız Kulesi'ni yeniden resimleyerek arşiv niteliğinde bir belgeye dönüştürmüştür. Çamlıca sırtlarından ve diğer muhtelif yerlerden resmettiği çalışmalarda Üsküdar karşısında fırçasıyla boyaya hayat vermiştir.

Bu eserleri ister fotoğraflardan, isterse hafızasından üretsin, Ayvazovski çağının en büyük üstatlarından. İngiltereli ünlü ressam William Turner'ı kendisine hayran bırakan ve görüşmelerinde İngiliz ressamın kendisine gösterdiği ilgi karşısında şaşırarak Ayvazovski, bugün Türkiye'de çeşitli koleksiyonlarda bulunan eserleriyle Türk izleyicisiyle buluşmaya devam etmektedir. Kendi adına müzesi belki Türkiye'de bulunmamaktadır ancak bulunduğu ülkelerde de Türkiye'den, İstanbul'dan ve de Üsküdar'dan eserleriyle ülkemizin güzelliklerini küçük çapta olarak değerlendirilse de dünyaya tanıtmaktadır. Yani tanıtım denizine bir damla da olsa katkı sağlamaktadır.

Örneğini dünyanın en tanınmış ve en büyük müzelerinde görmekteyiz. Üsküdar semti sınırları içinde yer alan "Kız Kulesi" isimli çalışması Tretyakov Galeri'de¹⁵ teşhir edilmektedir. Yine "Çamlıca Sırtlarından Üsküdar" adını verdiği çalışması da bu müzenin koleksiyonunda yer alarak semtin ve şehrin tanıtımında önemli rol oynamaktadır.

Ayvazovski, kendisinin dile getirdiği şekilde hayatı boyunca yaklaşık 6.000 eser üretmiştir. Bugün bilinen Ayvazovski tabloları sadece yüzlerle ifade edilecek kadar azdır. Bu kadar fazla sayıda eser hangi koleksiyonlarda, nerede belki ileride yapılacak araştırmalarla gün ışığına çıkarılabilir.

DİPNOTLAR

¹ Engin Beksaç *Avrupa Sanatına Giriş*, İstanbul 1995, s. 104.

² Mehmet Başbuğ, "Resim Müzayedeleri ve Ayvazovski", *Anadolu Manşet Gazetesi*, Konya 15 Mart 2007, s. 7.

³ Fatih Başbuğ, *Çağdaş Türk Resminde Çocuk Teması*, (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s. 16.

⁴ Kıymet Giray, *Son Halife Veliht Abdülmecid Efendi'nin Yaşamı ve Sanatı*, Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht/ Netherlands, August 23-28 1999, s:14.

⁵ Eveline Sint Nicolaas, Duncan Bull, Günsel Renda, Gül İrepoğlu, *Lale Devri'nin Bir Görgü Tanığı Jean-Baptiste Vanmour*, İstanbul 2003, s. 42.

⁶ Dr. Mehmet Üstünipek'in *Deniz Ressamı: Ayvazovski* isimli makalesinden alınmıştır. Temmuz 2007 http://www.lebriz.com/v3_artst/san_Bio.aspx?sanID=14&lang=TR

⁷ a.g.m.

⁸ a.g.m.

⁹ Gianni Caffiero, Ivan Samarine, *Denizler, Şehirler ve Düşler Ivan Ayvazovski'nin Resimleri* (çev. Mehmet Üstünipek) Londra 2000, s. 11.

¹⁰ Mayda Saris, *Başlangıcından Günümüze Ermeni Resim Sanatı*, İstanbul 2003, s. 112-113.

¹¹ Sarkis Balyan, XIX. yüzyılda yaşamış, Beylerbeyi Sarayı, Çırağan Sarayı, Adile Sultan Sarayı, Yıldız Sarayı, Galatasaray Mektebi, Valide Camii gibi pek çok önemli esere imza atmış, Sermimar-ı Devlet ünvanını alan mimardır.

¹² Seyfettin Ünlü, *Bir Ulu Şehir Üsküdar*, İstanbul 2006.

¹³ Gianni Caffiero, Ivan Samarine, *a.g.e.* s. 11.

¹⁴ a.g.m.

¹⁵ XI. ve XX. yüzyıllar arasındaki Rus sanatının en önemli yapıtlarının bulunduğu Rusya'nın en büyük, dünyanın ise sayılı müzeleri arasında gösterilen resim galerisidir. Moskova'da bulunmakta ve 130.000 civarında eserden oluşan geniş bir koleksiyona sahiptir.

Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey'in Aile Koleksiyonu'ndaki Resim Çalışmalarından Örnekler*

N A C İ Y E T U R G U T

Araştırmacı

Türk Sanatı'nda hattat, tuğrakeş, hâkkâk,¹ müzehhip ve ressam olarak tanınan İsmail Hakkı Bey, aynı zamanda önemli bir sanatçı ve eğitimcidir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında; imparatorluğun tek sanat merkezi özelliğini taşıyan, İstanbul'da dünyaya gelmiş (1873-1946) ve gençlik çağından hayatının sonuna kadar Üsküdar'da yaşamıştır.

Sanatçının yetiştiği yıllar, sanat ortamı bakımından karmaşık bir döneme rastlamaktadır. Farklı sanat mekânlarının, basın, eğitim kurumlarının rolü, ülkedeki askeri ve sivil okullarda verilen sanat eğitimi, yurt dışında alınan sanat eğitimi ve sanatçıların kişisel eğilimleri, Pera'da yerleşmiş levantenlerle, ülkeye gelen yabancı sanatçıların katkısı, bu ortamın belirleyicileri olmuş² ve İstanbul'da yüksek bir sanat kültürü oluşmaya başlamıştır. Nitekim Sanayi-i Nefise Mektebi,³ kurucusu Ressam Osman Hamdi Bey⁴ (1842-1911)'in yönetimiyle, 3 Mart 1883'de hizmete başlayınca dek; yapılan etkinlikler dikkat çekicidir. 1873'ten itibaren Ressam Şeker Ahmed Paşa (1841-1907)'nin düzenlediği, Osmanlı ve Batılı sanatçıların katıldığı resim sergileri açılmıştır. Aynı yıllarda Zonaro (1854-1929) ile Moretti, atölyelerinde özel resim dersleri vermeye başlamışlardır. 1873-1900 arasında özellikle Beyoğlu'nda açılan sergilerde Ayvazovski, Bello, Caffi, De Mango, Gérôme, Guillemet, Hayette, Preziosi, Prieur Bardin, Swoboda, Valéri, Warnia Zarzecki ve Zonaro gibi genel olarak Oryantalist ressamların eserleri sergilenmiştir.⁵

İsmail Hakkı Bey, çocukluğundan itibaren resim sanatına ilgi duymuş ve 18 yaşında⁶ rüştüeden mezun olarak, Sanayi-i Nefise Mektebi'ne başlamıştır. Kendi-

Resim 1: Tuğrakes
İsmail Hakkı Bey

sini bu mektebe yönlendiren, çalışmalarını izleyerek yetiştiği, hattat ve eğitimci olan babası İlmî Efendi'dir. Bu teşvik o dönemdeki ailelerin sanat ve sanat eğitimi hakkındaki düşüncelerine olumlu bir örnektir. Aynı sıralarda Dîvân-ı Hü-mâyün kalemünde memuriyete de başlayan genç İsmail Hakkı, resim/ pentür alanındaki akademik eğitimini tamamlamış; ama meslekî çalışmalarını, Gelenekli Türk Sanatları üzerinde yoğunlaştırmıştır. İsmail Hakkı Bey'in resim çalışmaları, Sanayi-i Nefise Mektebi'nin ilk mezunlarından biri olması bakımından önem arz etmektedir. Bu tebliğde Hakkı Bey'in resim sanatındaki üslup özellikleri, aile koleksiyonunda yer alan figür, portre ve peyzaj örnekleriyle açıklanmaya çalışılacaktır.

I-İsmail Hakkı Bey'in Hayatı

Ailesi

İsmail Hakkı Bey, 10 Zilhicce 1289 / 8 Şubat 1873 Cumartesi⁷ günü Ortaköy/ Kuruçeşme'de dünyaya gelir. Annesi, Mahrukat Nazırı Gürcü Hurşit Bey'in kızı Saide Hanım, babası ise, Hattat Ali Şükrü Efendi'nin oğlu olan Hattat⁸ Mehmed İlmî Efendi⁹ (1839-1923)'dir. Kendisi altı nesil hattat olan bir soyu temsil etmektedir. Ayrıca teyzesi Kâmile Hanım da, icâzetli hattattır.¹⁰

Şefkatli bir baba ve titiz bir annenin terbiyesiyle itina içinde yetiştirilen İsmail Hakkı Bey, 17 yaşında¹¹ iken Sermelek Hanım'la evlendirilir ve *Muazzez*, *Meziyet*, *Muallâ* adlarında üç kız çocukları olur.¹² Saray terbiyesi aldığı için "Saraylı Hanım" olarak tanınan Sermelek Hanım, hem Hakkı Bey'in çalışmalarının muhafaza edilmesinde titizlik göstermiş, hem de bu çalışmaları süresince kendisine destek olmuş, anlayışlı ve hoşgörülü bir eştir. Aksaray'da ikamet ederlerken babası İlmî Efendi'nin rahatsızlığı nedeniyle Üsküdar-Harem İskelesi civarında kiralık bir eve taşınırlar. O zamanlar 25 yaşında olan İsmail Hakkı Bey, artık tuğ-

rakeş olarak anılmaya başlamıştır.¹³ 1905'de ise Harem'deki sayfiye köşklerine yerleşirler. Yazlıkta oldukları sırada çıkan bir yangınla, Fatih'teki ev ve eşyaları yanar.¹⁴

Eğitimi

Henüz dört, beş yaşlarındayken kalem ve kâğıtla tanışan İsmail Hakkı Bey, yaşlıları gibi koşup oynamak yerine kamış kalem açmayı ve yaptığı karalamalarla yazı yazmayı dener.¹⁵ Aksaray'da Pertevniyal Valide Sultan Mekteb-i İptidaisi ve Fatih (Otlukçular Yokuşu)/ Mekteb-i Rüşdî Mülkîsi'nden¹⁶ mezun olur.¹⁷ İlk hat eğitimini babası İlmî Efendi'den alır ve sülüs-nesih yazılarını öğrenir.¹⁸ Rüştüyeden mezun olduktan üç ay sonra¹⁹ İlmî Efendi, kendisini Sanayi-i Nefise Mektebi'nin resim ve hâk şubelerine kaydettirir. Dördüncü yılda, sağlık nedenleriyle hâk şubesinden ayrılmak zorunda kalırken²⁰; resim şubesinde altı yıl süren eğitimini, hocalarının övgüleriyle,²¹ [1896/1897'de] tamamlar ve birincilikle mezun olur.²²

Görevleri

Sanayi-i Nefise Mektebi'ne devam ederken, bir taraftan da Babıâlî Dîvân-ı Hümayûn kalemine mülâzım olarak başlayan²³ (H.25 Rebîülevvel 1308/08.11.1890²⁴) İsmail Hakkı Bey, bir süre sonra tuğra çekmeyi öğrenmeye karar verir. Bu konuyla ilgilendiği gören kalem çalışanlarından Muhtar Efendi, kendisine bazı örnekler gösterir. Daha sonra da ünlü Hattat Sami Efendi'yi önerir. Hakkı Bey de ondan eğitim alarak hem tuğra çekmesini öğrenir; hem de divani, celi divani ve celi sülüs yazılarını meşk eder. Ardından önce ikinci tuğrakeş, sonra da birinci tuğrakeş olur.²⁵

“İsmail Hakkı Efendi, Mâliye Nezâret-i Celîlesi Tahrir ve Vergi Tahsil Muhasebe Kalemi Masraf Kâtibi Hattat Mehmet Ali [İlmî] Efendi'nin mahdûmudur. 1289 Zilhiccesinin onunda Der-saâdet'te tevellüd etmiştir.

Mekâtib-i sıbyânda ve Fatih Mekteb-i Rüşdî-i Mülkîsinde müretteb ulûm tederrüs ederek şehâdetname almıştır. Türkçe kitâbet eder.

1308 senesi Rebîü'l-evvelinin yirmi beşinde mülâzemetle Dîvân-ı Hümayûn kalemine dâhil ve şehri Recebinin üçünde 30 kuruş maaşa nâil olub Zilhiccesinin 26'sında 30 kuruş ve 309 senesi Cemâziye'l-evvelinin yirmi birinde ve şehri Recebinin on beşinde 40 kuruş zammıyla 140 kuruşa iblağ edilmiştir.

Mûmâileyhin tercüme-i hâl varakasında muharrer ifâdesinin mukarin-i sıhhat idüğü ve maâşının târih-i tahsîsi ve zammının kuyûd-ı kaleme muvâfık olduğu ve ehliyetli müstaidân-ı hulefâdan bulunduğu Divân-ı Hümayûn baş kitabedinin mülâhazasına atf ile Beylikci-i Divân-ı Hümayûn'dan tasdik edilmiştir. Rüşdiyye şehâdetnamesiyle nüfûs-ı tezkire-i Osmâniyyesi Sadr-ı âlî Sicill-i Ahvâl Şubesin-

Resim 2: Bir arşiv belgesinde kendisinin bu görevine ilişkin bazı bilgiler bulunmaktadır

ce görülmüştür (20 Rebû'l –evvel 1311/ 19 Eylül 1309).

Mûmâileyhin maaşı 1309 senesi Zilhiccesinin yedisinde (1 Temmuz 1308) 190 kuruşa ve 310 senesi Şabanının dördünde (8 Şubat 1308) 240 kuruşa ve 312 senesi Cemâziye'l-âhîrinin yirmi dokuzunda (15 Kânûn-ı sâni 1310) 260 kuruşa ve 313 senesi Rebû'l-âhîrinin sekizinde (15 Ağustos 1311) 600 kuruşa ve 317 senesi Cemâziye'l-âhîrinin yirmi dördünde (18 Teşrin-i evvel 1315) 654 kuruş ve Şabanın on altısında (7 Kânûn-ı evvel 1315) 700 kuruşa ve 321 senesi Muharreminin yirmi beşinde (10 Nisan 1319) 740 kuruşa ve Şevvâlinin yirmi sekizinde (3 Kânûn-ı sâni 1319) 780 kuruşa ve 322 senesi Saferinin yedisinde (10 Nisan 1320) 800 kuruşa ve 325 senesi Zi'l-ka'desinin on sekizinde (11 Kânûn-ı sâni 1323) 850 kuruşa iblağ olunub 327 senesi Şabanının on dokuzunda (23 Ağustos 1325) icrâ kılınan tensikatla 1000 kuruş maaşla divân dâiresi mühimme kalemi birinci sınıf hulefâhında ibka edildiği kalem-i mezkûrun 24 Şubat 1325 tarihli tezkire-i cevâbîyesinden anlaşılmıştır.”

İsmail Hakkı Bey, memuriyet göreviyle birlikte; çeşitli mekteplerde rik'a, 1915'de açılan Medresetü'l- Hattâtîn'de tuğra ve celi sülüs,²⁶ Üsküdar İdadisi'nde hüsn-i hat, Topkapı Rüştîyesi'nde resim öğretmenliği, Galatasaray Sultanisi'nde hat ve resim öğretmenliği, İstanbul Darülmuallimini hüsn-i hat öğretmenliği, Üsküdar Kız Sanat Mektebi ve Numune iptidailerinde hat ve resim öğretmenliği²⁷ yapmıştır. 1928 harf inkılâbı sonrasında Şark Tezyînî Sanatlar Mektebi'nde (Resim-3), 1936'dan itibaren de; Güzel Sanatlar Akademisi'nde tezhip dersleri vermeye başlar. “Altunbezer” soyadını müzehhipliği dolayısıyla arkadaşları ve talebesi olan Necmeddin Okyay'ın teklifi üzerine almıştır. Kaleme ve fırçaya hâkimiyeti sayesinde tezhip sanatında da birçok eser verdi, öğrenci yetiştirdi. Lâkin üslubu klasiğin dışında kaldığından hayli tenkide uğradı ve kendisinden sonra da bu üslup unutuldu²⁸.

Öğrenci ve Dostları

İsmail Hakkı Bey, kibar, hoş konuşan ve daima ibret alınacak sözler söyleyen,

Resim 3: Öğretmenlik yıllarından bir görünüm

Resim 4: Akademi'deki talebeleriyle birlikte

fakirleri düşünen, kimseye hiddet ve şiddet göstermeyen,²⁹ herkesle yakından ilgilenen, çok saygı duyulan,³⁰ hassas bir kimseydi. Üsküdar'ın İhsaniye Mahallesi'nde, Çiçekçi Kahvehanesi'nin yakınındaki konağı, öğrencileri, dostları ve meslektaşlarıyla birçok sanat konusuna ve sohbetlere tanıklık etmiştir. Gelen konuklar, yapının girişindeki selamlık odasında kabul edilirler. “*Ressam Hoca Ali Rıza Bey, Şair Talat Bey, nikâh memuru Hâfız Ferit Bey...*”,³¹ “*öğrencileri Rikkat Kunt, Muhsin Demironat, Adile Hanım, Muazzez Hanım, Macit Ayrıl, Nazmiye Ezine, Kerim Silivrili, Süheyl Ünver, Necmeddin Okyay, Kamil Akdik, Hâfız Eşref Ede*”,³² *Salvatore Valéri*³³ gelen konuklardan bazıları... Süheyl Ünver'in belirttiğine göre: “*...bildiklerini öğretmekte çok cömert davranır, sanata ve sanatkârlara müteallik eski hatıralarını nakleder, resim, tezhib ve yazı ıstılahatları üzerinde derin bilgisini soranlardan esirgemezdi...*”³⁴

Bu eve gelen talebelerin de farklı bir yeri vardır. Özellikle olumsuz hava şartlarında geceyi İsmail Hakkı Bey'in çalışma odasında geçirirler çoğunlukla... Böyle gecelerde, fıkralar anlatılır, yazılar hazırlanır, çevreleri boyanır...³⁵ Bu çalışmalara tanık olan öğrencisi Kerim Silivrili,³⁶ o günleri şöyle aktarmaktadır: “*Ben İsmail Hakkı Bey'in atölyesine öğrenciliğimin ikinci ya da üçüncü yılında girdim... Akademi'de öğrenci olanlar (Resim-4), hocaya çalışmalarında yardımcı olarak, evine davet edilirdi. Bu davetlerde konu yazı levhalarıydı. Biliyorsunuz, yazılar koyu renge boyanmış çinko üzerine altın varak yapıştırılarak hazırlanır; işlemeye başlamadan önce, yazılmış olan kalıp iğnelenir, sonra tebeşir tozu yardımıyla çinkonun üzerine geçirilir, lika (miksiyon) sürülür. İşte bu sıralarda biz çağırılır, gider hocaya yardımcı olurduk... Gittiğimiz vakit de hocanın sofrasına kalırdık... Hoca çok mükrim bir adamdı... Ve mutlaka yemeklerde kuzu kapama bulunurdu. Aradan zaman geçip hoca vefat edince, aile bana kaldı yahut da ben aileye baba mirası... Tesadüfe bakın, Üsküdar'da Hakkı Hoca'nın evinin karşısındaki bir evde yer bulup oraya taşındım; on dört, on beş sene oturdum.*”³⁷

Uzun yıllar çalışarak Türk Sanatına önemli eserler bırakan İsmail Hakkı Bey, 1945 yılında sağlık nedenleriyle akademideki görevinden ayrılır ve midesinde-

ki rahatsızlığın ilerlemesiyle, 19 Temmuz 1946 günü hayata veda eder. Karacaahmet'in, Çiçekçi Kahvehanesi'ne ve namazgâha bakan kısmında yer alan aile kabristanına defnedilmiştir. Sanatçının adı şimdi, Üsküdar Hattat İsmail Hakkı İlköğretim Okulu'nda yaşamaktadır.³⁸

II-Eserleri

Geleneksel Türk Sanatları

Çok yönlü bir sanatkâr olan İsmail Hakkı Bey resim, hat, tezhip (Resim 5-6), tuğra ve hâk çalışmalarının dışında, ta'lik hattı, klasik cild ve ebrûculuk gibi konularda Necmeddin Okyay'ın deneyimlerinden yararlanmıştır. Nitekim Uğur Derman'ın Hakkı Bey'in kızı Muazzez Hanım'dan duyup naklettiğine göre Altunbezer Necmeddin Okyay'ı kastederek: "*Hâfiz bensiz, ben Hâfızsız on para etmeyiz!*" demiştir.³⁹

Hakkı Bey'in "...çeşitli koleksiyon ve müzelerdeki eserlerinden başka, Divân-ı Hümayun'dan çıkan ferman, berat ve menşurlarda da yazıları bulunmaktadır. Üsküdar Selimiye, Edirnekapı, Zeynep Sultan, Abdi Çelebi, Şemsi Paşa Camilerinin kubbe yazıları ile Laleli, Afyon⁴⁰, Eskişehir, Bebek, Bakırköy, Kamer Hatun ve Beyoğlu Ağa camilerinde son derece sanatkârane celileri vardır. Ayrıca Osmanlı devrinde (1916) son Kâbe örtüsünün kuşak yazısı, ilk riyaset-i cumhur mührü, Mahmud Şevket Paşa'nın türbe yazıları onun önemli eserleri arasındadır".⁴¹

"Hâk sanatında verdiği en güzel örnek, bugün Şişli'de İnkılâp Müzesi'nde yer alan, Gâzi Mustafa Kemal'in 1 Temmuz 1927'de İstanbul'u ziyareti dolayısıyla Dolmabahçe Sarayı'nda verdiği nutkun tam metnidir"⁴² eşi Sermelek Hanım bu çalışmada kendisine yardımcı olmuştur.⁴³ 1937'de ise; Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi İstanbul Resim Heykel Müzesi'nin kapısının üzerinde yer alan yazıyı yeni harflerle yazmıştır.⁴⁴ İsmail Hakkı Bey, ünü Mısır/ Kahire'ye ve İngiltere'ye kadar yayılmış bir sanatçıdır. Kahire'den gelen istek üzerine özel süslemeli bir mezar taşı çalışmış; İngiltere'den ise; Kraliyet Sarayı'nın bozulan bezemelerini yapmak üzere davet almıştır. Ancak dönemin yapısı gereği, bu teklifi kabul edememiştir.⁴⁵ Altunbezer'in vefatından sonra koleksiyonunda bulunan el yazması Kurân-ı Kerîm ve diğer önemli hat çalışmaları Akademi'ye (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi) bağışlanır. Ancak 1948'de çıkan akademi yangınında bu eserleri yanmıştır.⁴⁶

Resim Çalışmaları

Çoğu figür ve portre olmak üzere enteriyör, mimarlık örnekleri ve peyzaj çalışmaları yapmış olan sanatçının aile koleksiyonunda yirmiyeye yakın portre, iki fi-

Resim 5-6: İsmail Hakkı Bey'in çalışmalarından örnekler

Resim 7: İsmail Hakkı Bey'in imzası

gür, bir mimarlık örneği, bir peyzaj çalışması bulunmaktadır. Ayrıca bazı özel koleksiyonlarda da eserlerinin yer aldığı bilinir.

Üslup Özellikleri

İsmail Hakkı Bey'in eğitim aldığı yıllar, XIX. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. Bu dönemde İstanbul'un sanat ortamında pek çok oryantalist ressam olduğu gibi, Sanayi-i Nefise Mektebi'ndeki ilk hocalar da aynı üslupta çalışmışlardır. Realist ve akademik çizgiyi takip eden bu eğitimci-ressamlar, mektepte akademizme kayan bir eğitim anlayışı uygulamışlardır.⁴⁷ İsmail Hakkı Bey burada ilk olarak, hendese/geometrik şekiller, rölyef ve çiçek desenleri gösteren Varnia Zarzecki⁴⁸ (1850-?)'nin; daha sonra da Salvatore Valéri⁴⁹ (1856-1946)'nin atölyesinde çalışmıştır.⁵⁰ Valéri, çalışmanın gerçekçi olmasına, ışık ve gölgelerin yerinde kullanılmasına ve perspektife çok önem verir ve aslına benzemeyen çalışmaları hoş görmezdi.⁵¹ Sanatçı, Valéri'nin atölyesinde büst, heykel, insan portreleriyle, figür çalışmaları yapmış; bu çalışmalarda giysili ve yaşlı ilerlemiş canlı modellerden yararlanmış.⁵² Bu modeller genellikle öğrencilerin kendi aralarında topladıkları paralarla, Yeni Cami önünden getirttikleri hamallar⁵³ veya Sanayi-i Nefise civarında bulunan satıcılardır. Çağdaşlarından Tekezade Sait (1870-?) Bey gibi, bazı ressamın eserlerinde de; benzer modeller görülebilmektedir.

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kuruluş amaçlarından en önemlisi figür resminin başlatılması olduğu için⁵⁴; burada figür ve portre çalışmalarına ağırlık verilmiş ve çağdaş figür resmine zemin hazırlanmaya çalışılmıştır. Çağdaş figür resmi; akademik çalışmada önemli bir yeri olan nü, portre ressamlığı ve figüratif grup

kompozisyonları şeklindedir.⁵⁵ O yıllarda İstanbul'a gelen batılı ressamın çalışmalarında da manzaraların yanı sıra figürlü kompozisyonlar ağırlıktaydı. Bu eserlerde çoğunlukla sokak, çarşı-pazar, iç mekânlarda geçen gündelik yaşamdan kesitler, ibadet sahneleri, etnik tipler, kıyafetler ve portre tasvirleri görülmekteydi. Oryantalist sanatçılara özgü bu tarz resimler; özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra üslup açısından birbirine yaklaştığı gibi, birçoğunda realizm akımının etkisi de görülür.⁵⁶

İsmail Hakkı Bey'in figür ve portre çalışmalarında da etnik tip, sokak satıcısı ve dilenci tipi karakteristiktir. Çağdaşlarından Ömer Adil (1868-1928), Tekezade Sait (1870-?) Şevket Dağ (1875-1944)'ın kompozisyonları gibi, figürlü ve iç mekânda geçen anlatımlar ve portre çalışmaları daha yoğundur. Ancak bu sanatçılarda olduğu gibi, İsmail Hakkı Bey'in çalışmalarında da büyük boyutlu ve kalabalık figürlü kompozisyonlar görülmemektedir.⁵⁷

Bazı eserleri imzalı olan sanatkârimız, bu konuda titiz davranmıştır. Örneğin Sanayi-i Nefise Mektebi döneminde çalıştığı *manav* portresindeki imzasıyla; (Resim 7); 1915 yılında çalıştığı *Rüstem Paşa Camisi*'ndeki imzası aynıdır. Hakkı Bey'in mevcut eserlerinin tümü yağlıboya tekniğindedir. Portre ve figür çalışmalarından iyi bir gözlemci olduğu ve sağlam deseniyle modelin ruhsal, fiziksel yapısını klasik ve gerçekçi bir tavırla tuvale aktardığı görülmektedir. Dış mekânda gerçekleştirdiği çalışmalarda da bu yaklaşım izlenir. Genel olarak bütün kompozisyonlarının fonunda bej rengeyle, gri ve açık kahve tonlarını kullanmıştır. Fon, fırça tuşlarıyla hareketlendirilmiştir. *Dilenci* figürü gibi bazı çalışmalarında modülasyon etkisini güçlendirmek için açık-koyu kontrastlarıyla, ışık-gölge oyunlarına yer vermiştir. Domatesçi ve dilenci modeli, bir kaç kez resmedilmiştir. Daha önce belirtildiği gibi, genel olarak yaşı ilerlemiş kimseler model olarak kullanılmıştır. Bunlardan biri de geleneksel giysileriyle olan *manav* portresidir (Resim 8). Profilden çalışılmış portrede, sakallı bir esnaf tipi görülmektedir. Modelin yüzünde sakin, düşünceli bir ifade görülmektedir. Bej rengine dönük açık kahve rengindeki zemin, modelin başındaki bordo fesle ısınmaktadır. Giysilerinin renkleri de uyumludur. Fırça tuşları belirgindir. Çalışmada ışık etkisi modelin yüz mimiklerine ve giysilerine yansıtılmıştır.

Genç Adam (Resim 9) portresi ise diğerlerinden farklıdır. Burada başındaki fes ve koyu renkli ceketıyla, kumral ve renkli gözlü bir insan resmedilmiştir. Alışılmış yaşlı model tipinin yerine, sakalsız bir genç poz vermiştir. Modelin yüzünde acemi, güvensiz ve heyecanlı bir ifade bulunmaktadır.⁵⁸

Dönemin seyyar satıcı tipini gösteren *domatesçi* portresi (Resim 10) ilginç çalışmalarından biridir. Kompozisyonda yaşlı bir domatesçi, geleneksel kıyafetleriyle tasvir edilmiştir. Yüzünde dalgın bir ifade bulunmaktadır. Işık-gölge oyunları modelin yüzündeki plastik etki güç kazanmıştır. Açık renk giysisi, kırılmış sakalıyla uyum içindedir ve fonda fırça tuşlarının serbestliğiyle sanatçıya özgü bazı kıpırtılar hissedilmektedir.

Domatesçi, figür (Resim 11) olarak ve sırtında sepeti, elinde terazisiyledir.

Resim 8: Geleneksel giysileri ile manav portresi

Resim 9: Genç Adam Portresi

1896⁵⁹-1897? tarihli çalışmada domatesçi, bir elinde teraziyi tutarken, diğer elini kuşağının üzerine kavuşturmuştur. Gri, bej, kahve ve kırmızı tonlarıyla oluşturulmuş kompozisyon, plastik değerler açısından zengindir.

Domatesçi figürü, Ahmet Ziya Akbulut (1869- 1938⁶⁰)'un *Sultanahmet Camisi* (Resim 12) adlı tablosuna da aktarılmıştır. 1897- 1898 tarihli resmin ön planındaki bu figürün, İsmail Hakkı Bey tarafından çalışıldığına ilişkin bazı spekülasyonlar vardır.⁶¹ (Resim 12, ayrıntı), (Resim 11), Bu çalışma, dönemin seyyar satıcı tipini gerçekçi bir şekilde yansıtmaktadır (Resim 13). Akbulut'un eserinde, arka planda yer alan sağdaki figür ise; (Resim 12, ayrıntı) Leonardo De Mango (1843-1930⁶²)'nun 1903'te çalıştığı *dilenci* (Resim 14) çalışmasındaki modeldir. Bu kompozisyonda profilden; Akbulut'un kompozisyonunda cepheden resmedilmiştir. *Dilenci* modelinin, aynı giysi ve aksesuarlarla iki farklı tarihte yapılmış olması ilginçtir.

Oryantalist ressamın eserlerinde sıkça görülen *dilenci* modeli, İsmail Hakkı Bey'in figür ve portre çalışmaları arasında da bulunmaktadır. Bir sandık üzerine oturan dilenci, (Resim 15) sağ elini açmış, sol eliyle de bir değnekten destek almaktadır. Kırışmış sakalları ve ürkütücü bakışlarıyla izleyiciyi etkilemektedir. Boynunu hafifçe bükerek masum bir yüz ifadesine bürünmek istemiştir. Neredeyse lime lime olmuş paltosu, dizleri yıpranmış pantolonu, ayakkabıları olduğu gibi tuvale yansıtılmıştır. Sanatçı giysilerde kullandığı tonları zemine de taşıyarak mekân etkisini güçlendirmiş ve zemine fırça tuşlarıyla hareket katmıştır. Ayrıca ışık- gölge oyunları ve açık- koyularla eserin modülasyon etkisi güçlendirilmiştir. Figür, sanki az sonra, yerinden kalkıp, izleyicinin yanına gelecek-

Resim 10: Domatesçi Portresi

Resim 11: Domatesçi tablosu

Resim 13: Seyyar Satıcı

Resim 12: "Sultan Ahmet Cami" adlı tablosu

Resim 14: "Dilenci" adlı tablosu

Resim 15: Sandık üzerinde oturmuş dilenci

miş gibi gerçekçi bir tavırla resmedilmiştir. Bu esere bakan kişilerin ilk tepkileri resmin onları takip ediyormuş hissini verdiğini söylemesidirler. Beyhan Timurtaş, "Bunu en çok çocuklarımdan biliyorum. Resmin asılı olduğu duvarın yanında ve odada oyun oynamıyorlardı. Ve hiçbir zaman resme bakamıyorlardı. Anne, bizi takip ediyor"⁶³ diyorlardı.

Hakkı Bey'in iki adet de; *dilenci* portresi tespit edilmiştir (Resim 16). Bu portrelerde, figür çalışmasındaki ürkütücü ifade yoktur. Dökülmüş saçları ve kırılmış sakallarıyla resimlenen birinci portre, muhtemelen figür çalışmasına geçilmeden önce yapılmış bir eskizdir. Figürdeki tonlar, zemin de dahil olmak üzere aynıdır. Burada başını hafifçe eğmiş olan modelin yüzünde sakin ve düşünceli bir ifade izlenmektedir.

İkinci *dilenci* (Resim 17) portresi aile koleksiyonunun dışındadır. Yakından çalışılan modelin başı daha diktir. Birinci portreden daha ayrıntılı bir tasvir vardır. Dilenci, gösterişli ve kır sakallarıyla sıradan biri olmaktan uzaklaşmış, daha önemli ve üst düzeyde bir insan kimliğindedir. Bakışları diri ve kararlıdır. Yüzündeki derin çizgiler, sakalının yumuşak dokusu, ışık-gölge oyunları ile belirgin hale getirilmiştir.

Eskiden ticaretle uğraşanlara "bezirgân" adı verilirdi. Genellikle Musevi kökenli olan bu satıcılar bazen iğne, iplik gibi ufak ihtiyaçları karşılamak üzere sokak-

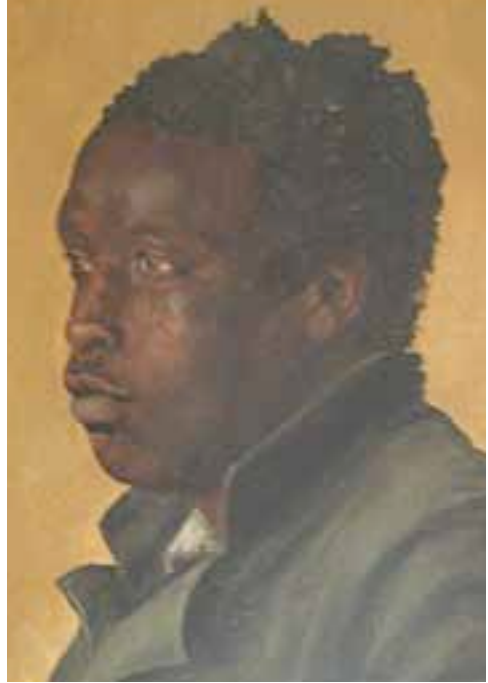
Resim 16: "Dilenci" portresi

Resim 17: İkinci "Dilenci" portresi

Resim 18: "Bezîrgân" portresi

Resim 19: Zenci portresi

ta satış yapabilmekteydiler. İsmail Hakkı Bey, dönemin Musevi⁶⁴ tipini de yansıtan *bezirgân*lardan birinin portresini çalışmıştır. Bordo fesi, bej ve gri tonlarındaki gömleği ve bej renkli ceketıyla, bezirgân (Resim 18) uyum içindedir. Çalışmanın fonunda altın sarısı ve gri tonları kullanılmıştır. Bezirgân'ın kırılmış sakalı ve yüzündeki derin çizgiler, ayrıntıyla verilmiştir. Burada kendinden emin bir kişilik yapısı yansıtılmıştır.

İstanbul'un Sokak çalışanları arasındaki bir grubu da; ayakkabı boyacıları oluşturuyordu. İsmail Hakkı Bey'in *zenci* (Resim 19) portresine konu olan model de Sanayi-i Nefise Mektebi'nin civarındaki bir ayakkabı boyacıdır. Boynunda dövmeler olan boyacının gözleri, fazla alkol tükettiği için kanlıdır. İsmail Hakkı Bey, kendisine portresini çalışmak istediğini söyleyince; "*Tamam. Ama dövmelerimi belli etmeyin, bir de gözlerimi kanlı vaziyette boyamayın*" demiş. Sanatçı portreyi bu isteğe göre çalışmıştır.⁶⁵ Kıvrıkcık saçları ve iri dudaklarıyla tipik zenci, karakterini yansıtan modelin alnındaki çıkıntı, gri paltosu ışık-gölge oyunları ile vurgulanmış; zemin, altın sarısı ve kahve tonlarının karışımıyla renklendirilmiştir. Modelin yüzündeki hüznü ifade, oldukça gerçekçi bir anlayışla resmedilmiştir. Sanayi-i Nefise Mektebi'ne, 1893⁶⁶'te başlayan Heykeltraş İsa Behzat da buradaki zenciye çok benzeyen bir çalışma yapmıştır.⁶⁷

Hakkı Bey'in tespit edilebilen en eski çalışması, rüştiye yıllarında yaptığı *Kuruçeşme'den Manzara*'dır. (Resim 20) Çocukluğundan gelen deniz tutkusu naifçe yorumladığı bu çalışmada da görülmektedir.⁶⁸ Yüksek bir yerden kurgulanan kompozisyonun ön planında yalı ve köşk kesitleriyle, hemen önde bir adacık ve bir yapı ve çevresinde ise; yelkenli ve mavnalar yer alır. Burası Galatasaray/ Kuruçeşme Adası'dır. "*O dönemlerde kömür, şileplerle kömür adası da denilen bu adaya boşaltılır ve mavnalarla Kuruçeşme kıyılarına taşınırmış...*"⁶⁹. Arka planda ise; İstanbul'un henüz bozulmamış tabiatı minyatür duyarlılığıyla aksettirilmiş, Kuleli Askeri Lisesi, Çengelköy Camisi, Çengelköy/ Havuzbaşı, Beylerbeyi Camisi çalışmada belirtilmiştir. Yeşil ve mavi tonlarının ağırlığıyla oluşturulan kompozisyonda ana tema *Galatasaray/ Kuruçeşme Adası*'dır. Hakkı Bey, adadaki yapının çatısını kırmızıya boyayarak bunu vurgulamıştır. Eserin 1887 ya da 1890'lı yıllarda çalışıldığı düşünülebilir. Günümüzde bu kıyı şeridinin ve Galatasaray Adası'nın görünümü biraz değişmiştir (Resim 21). Ada eskisine göre daha da büyütülmüş ve ön plandaki yapıların bir kısmı yok olmuştur. Bu çalışmada görülen Kuleli Askeri Lisesi ve çevresindeki tarihi yapıların bugün de mevcut olduğu görülmekle birlikte; çevrede yoğun bir yapılaşma izlenmektedir.

İsmail Hakkı Bey, dahilî (enteriyör) çalışmaları ile de ilgilenmiştir. Şu an ailede olmayan eser *Kuruçeşme'den Bağ Evine Giriş* ismiyle bilinmekteydi. Beyhan Timurtaş, eser hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: "*Dedemin böyle bir yağlıboya enteriyör çalışmasını hatırlıyorum. Açık kapıdan görünen ortada büyük küp, üzerinde maşrapa vardı. O kompozisyon da dedeme aitmiş. Kompozisyonda, Kuruçeşme'den Boğaziçi de görünüyordu. Fakat resimde imza yoktu.*"⁷⁰

Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey'in mezuniyet çalışması olan *Vezir Hanı* (Resim 22) adlı eseri, Çemberlitaş'taki Vezir Hanı'nı göstermektedir. Sanatçı, *İsmail Hakkı*

Resim 20: Kuruçeşme'den manzara

Resim 21: Günümüzde Galatasaray Adası

imzasını ve 1315 H (1897) tarihini tablonun çerçevesine tutturduğu pirinç plaka üzerine sülüs yazıyla hâkketmiştir.⁷¹ Bu eser, Cumhuriyet döneminde, Paris'te açılan bir resim yarışmasına gönderilir ve burada sergilenir.⁷² Yakın plandan resmedilmiş olan bu mimari eserin klasik ve gerçekçi bir tavırla yapıldığı söylenebilir. Kompozisyon mükemmel bir perspektifle kurgulanmıştır. Havanın aydınlık görünümü, çalışmanın bir yaz günü yapıldığını düşündürmektedir. İki katlı yapı, sivri kemerler ve küçük kubbelerden oluşmuştur. Kemer ve duvar taşlarının dokusu, kompozisyona itina ile yansıtılmıştır. Alt katlardaki sağlam görünüme karşı, üst kattaki bazı kemer taşlarının yerinden oynadığı, hatta bir kısmının düştüğü söylenebilir. Bunun da 1894'te olan İstanbul depreminden kaynaklandığı sanılmaktadır. Bu depremde Vezir hanı'nın bazı kısımları yıkılmış ve bazı kişiler enkaz altında kalarak vefat etmişlerdir.⁷³ Yapının duvarlarında ve ikinci katta kemerlerin üstünde beliren bitki kümeleriyle, ön plandaki ağaç ve dallar, taşın statik görünümüne canlılık katmakta; strüktüre yardımcı elemanlarla ritim, hareket ve denge ögesi güçlenmekte ve yapıya derinlik kazandırmaktadır. Genellikle koyu ve orta tonların yer aldığı kompozisyonda açık tonlar, tuvale ışık yansımaları biçiminde aktarılmıştır. Kızıl kahveden, gri, bej mavi ve yeşil tonlarına kadar olgun bir renk anlayışı sezilir. Renkler kirletilmeden tuvale aktarılmıştır. Ayrıca yağlıboya tekniğiyle yapılan çalışmanın sulu boya gibi şeffaf bir görünüm arz etmesi, sanatçının fırça kullanımındaki ustalığını göstermesi bakımından da önemlidir. Vezir Hanı'nın kubbeleri günümüzde onarılmıştır; ancak çevresinde ve tarihsel dokusunda önemli ölçüde değişimler meydana gelmiş ve İsmail Hakkı Bey'in resmindeki şirin görünümünün yerini; görüntü kirliliğine boğulmuş bir yapı almıştır (Resim 23).

Beyhan Timurtaş'ın aktardığına göre; "*Ressam Ali Rıza Bey, Salacak'ta oturduğu dönemlerde İsmail Hakkı Bey'le beraber birçok resim çalışması yapmıştır. Örneğin iki kayalık manzaralı resim vardır. Birini İsmail Hakkı Bey, diğerini Ali Rıza Bey tashih etmiştir. Ancak ikisi de imza atmamıştır.*"⁷⁴ Bu durum, dönem sanatçıları arasındaki mütevazılığı ve derin saygıyı göstermektedir. Buradaki ağaç ve

Resim 22: Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey'in mezuniyet çalışması olan 'Vezir Hanı' adlı eseri

Resim 23: Vezir Hanı'nın günümüzdeki hali

kayalık peyzajı; (Resim 24) İsmail Hakkı Bey'in alışılmış üslup anlayışından farklıdır. Eserde sessiz ve sakin bir tabiat köşesi resmedilmiştir. Ön planda suyun içinde kayalıklar; kompozisyonun sol köşesinde eğri bir ağaç ve arka planda koyu renkli bir ağaç yer alır. İrili ufaklı kaya parçalarıyla ritim ve hareket duygusu yakalanmıştır. Son olarak bulutlu bir gökyüzü ve dağ sıraları görülür. Kompozisyon alanına ara ara yansıyan ışık ve gölgeler, esere gizemli bir hava vermektedir. Üslup olarak biraz Hoca Ali Rıza'nın fırçasını aksettiren bu çalışmada; yelkenli gibi kompozisyondaki bazı öğelerin, hayalden eklendiği düşünülebilir. Çalışmada mavi, yeşil, gri, kahverengi ve bej tonları ağırlıktadır.

III- Değerlendirme ve Sonuç

Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey, Üsküdar'ın çok yönlü sanatçılarından ve eğitimcilerinden biri olarak; Gelenekli Türk Sanatları ve resim örnekleri sunmuş, değerli bir isimdir. Sanayi-i Nefise Mektebi'ni bitirdiğinde, tuğrakeşlik (tuğra çeken) görevini sürdürüyor ve çeşitli okullarda hocalık yapıyordu. Bu nedenle pentür çalışmalarına yeterli zaman ayıramadı; verdiği derslerle bu sanata olan özlemini giderdi. Aldığı resim eğitimi sayesinde ise, celi sülüs yazıda mükemmel istifler hazırlamış ve böyle yazıları hazırlayan hattatlar arasında özel bir yere sahip olmuştur.⁷⁵

Figür ve portre çalışmaları, dönemin yaşam ortamına, mimarlık örnekleri ise; yapıların tarihi geçmişine ışık tutan birer belge değerindedir; ancak desen çalışmalarına ilişkin bir örnek bulunamamıştır. Mutlaka var olması gereken bu çalışmaların, Fatih yangını sırasında yok olduğu sanılmaktadır. Kişisel yorumunu kattığı, yağlı boya portre ve figür resimlerinde çarpıcı örnekler sunmuş; modeli çok iyi inceleyerek, adeta modelin beden dilini tuvale aktarmıştır. Sanatçının başarısında desen bilgisinin ve iyi bir gözlemci olmasının etkisi kadar; hocası Salvatore Valéri'den aldığı eğitimin de; etkili olduğu düşünülebilir. Nitekim Ad-

Resim 24: 'Ağaç ve kayalık' peyzajı

Resim 25: İsmail Hakkı Bey'in fırçasından Rüstem Paşa Camii'nin avlusu

nan Çoker, Valéri için, “*net, keskin ve ayrıntıcı bir görüşle modelin psikolojisine kadar inen bir analizcidir*”⁷⁶ der.

İsmail Hakkı Bey'in, imzalı ve tarihli çalışmalarının az bulunması ve Sanayi-i Nefise Mektebi'nden mezun olduktan sonra, aktif olarak resim yapmamış olması, kronolojik değerlendirmeyi güçleştirmiştir; ancak yakınlarının aktardıkları bilgilerden ve dönem sanatçılarından eserlerinden bu değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Resim çalışmalarındaki en hareketli dönemi, Sanayi-i Nefise Mektebi'ndeki öğrencilik yıllarıdır. İlerleyen zamanlarda ise, daha az sayıda ve kendisine özgü bazı örnekler sunmuştur.

Altunbezer'in, tarihi tespit edilebilen en son çalışmalarından birini 1915 yılında gerçekleştirmiştir. Rüstem Paşa Camii'nin son cemaat yerinin resmedildiği bu eser, Sanayi-i Nefise Mektebi dışında yaptığı ve ressam olarak bulunduğu konuma güzel bir örnektir. Öğrencisi Kerim Silivrili'nin bir sergi katalogunda gördüğü ve etkilendiği bu çalışmada imza yoktur. Ancak, Silivrili resme bakınca; hocasından eski yıllarda duyduğu bir olayı anımsar ve çalışmanın kendisine ait olabileceğini düşünür. Olay şöyledir: İsmail Hakkı Bey 1915 yılında yüksekçe bir yerden Rüstem Paşa Camii'nin avlusunda çalışırken, caminin alt katındaki dükkânlara saklanarak aniden ortaya çıkan iki grup arasında, sonu ölümle biten bir kargaşa meydana gelir. Bu duruma çok üzülen sanatçı rahatsızlanır ve üç gün boyunca evden çıkamaz. Silivrili, orijinal çalışmayı gördüğünde yetkililerden tablonun daha dikkatli incelenmesini talep eder. Nitekim eser temizlenip

Resim 26: Rüstem Paşa Cami Avlusu'nun günümüzdeki hali

araştırıldığında İsmail Hakkı Bey'in imzası ortaya çıkmıştır⁷⁷ (Resim 25).

Cami, 1561'de Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından, Rüstem Paşa için Mimar Sinan tarafından yapılmıştır.⁷⁸ Kompozisyon çok iyi bir perspektifle kurulanmış ve kahverengi, bej, kiremit kırmızısıyla renklendirilmiştir. Dönemin en güzel çinileriyle süslenmiş olan caminin, son cemaat yeri kompozisyonda görüldüğü gibi, altı sütun ve beş kubbeden oluşmaktadır. Günümüzde sağlam görünen baştaki sütunun, o zaman hasarlı olduğu izlenmektedir (Resim 26).

Sonuç olarak Sanayi-i Nefise Mektebi'nin başarılı öğrencilerinden⁷⁹ biri olan İsmail Hakkı Bey, meslek hayatında resmi tercih etmiş olsaydı şüphesiz bu alanda da ünlü bir isim olabilirdi. Öğrencisi Kerim Silivrili'nin sanatçı için bu bağlamda yaptığı yorum çok anlamlıdır: *“Biz tanıştığımız vakit Hakkı Bey Hoca, asıl öğrenimini gördüğü resim çalışmalarını sonuçlandırmış ve hat sanatında büyük bir hattat olarak isim yapmıştı. Akademi'deki hocalığı resim dalında değil, Türk tezyinatında idi. Ama resim hakkındaki görüşleri belliydi yaptığı çalışmalarından... Bunu başka türlü de söyleyebiliriz: 'Eskiler derlerdi ki: Hakkı Bey eğer resimde kararlı olsaydı; Feyhaman Duran ve...(diğer ressam) onun ışığından hiç görünemezlerdi. Altunbezer çok kudretli bir desinatör, çok zevkli bir renkşinastı... Kolorist, iyi bir ressam ...' Eğer resme devam etseydi, Türkiye'nin Rembrandt'ı olabilirdi”*⁸⁰

DİPNOTLAR

* Bu tebliğin hazırlanmasında, görsel doküman ve bilgilerini içtenlikle sunan Altunbezer ailesinden Beyhan Timurtaş, Ayşe Baturay, Ali Atif Engin, Serap Timurtaş ve Tendü Tanık'a; katkılarından dolayı Prof. Kerim Silivri, Prof. M.Üğür Derman, Prof. Dr. Selçuk Mülayim, Prof. Dr. Ali Akyıldız ve Nesteren Silivri'ye; bilgi ve görsel dokümanlarını paylaşan Yrd. Doç. Dr. Pınar Doğu'ya teşekkürlerimi sunarım.

¹ "Hâkkâk: Hâk Sanatı üzerine çalışan meslek adamı. Hâk sanatı metal, ahşap, ya da taş üzerine bezeme amacıyla oyma yapma etkinliği", Metin Sözen, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1986, s. 97.

²Semra Germaner, "1850 Sonrası Türk Resminde Kaynak ve Konular", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi / Sempozyum 17-18 Aralık 1992* (yay. haz. Zeynep Rona), İstanbul 1993, s.69-70; Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul 1995, II, s. 467, 472.

³ Planı Mimar Alexander Vallauray tarafından hazırlanan Sanayi-i Nefise Mektebi, mimarlık, resim, heykel ve hâk/gravür dallarında eğitim yapmak üzere Topkapı Sarayı Birinci Avlusu'nda, Çinili Köşk'ün yanında, Âsâr-ı Şarkîye/Şark Eserleri Müzesi olan binada kurulmuştur. Mustafa Cezar, *XIX. Yüzyıl Beyoğlusu*, İstanbul 1991, s. 270, 277; Celâl Esat Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, (yay. haz. Ekrem Işın), İstanbul 1993, s. 40; ayrintı için bkz, Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, II, 470- 471.

⁴ Sanayi-i Nefise Mektebi'nin ilk müdürü Osman Hamdi Bey (1842-1910)'dir. Müdür yardımcılığını ve heykel dersini Yervant Osgan (1855-1914), yağlıboya resim dersini Salvatore Valéri (1856-1946), karakalem/ desen dersini Warnia Zarzecki (1850-?), Mimari fenni derslerini Alexander Vallauray ve yardımcısı Phillippe Bello (1831-1911), hâk/gravür dersini Napier yürütüyordu. Mustafa Cezar, *XIX. Yüzyıl Beyoğlusu*, s. 271, 277, Adnan Çoker; *Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi*, İstanbul 1983, s. 21.

⁵ Zeynep İnankur, "19. Yüzyılın İkinci Yansında İstanbul'a Gelen Batılı Sanatçılar", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi / Sempozyum 17-18 Aralık 1992* (yay. haz. Zeynep Rona), İstanbul 1993., s. 81; Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, II, s. 467; Selçuk Mülayim, *Yüzyılın (1900-1999) Kültür ve Sanat Kronolojisi*, İstanbul 1999, s. 43, s.34, s.107.

⁶ A. Süheyl Ünver, "İsmail Hakkı Altunbezer (Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey) 1869-1946", *Arkitekt*, sy. 7-8 (İstanbul 1946), s. 175.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.), *DH. SAİD*, 46/115, (Bu arşiv belgesinin tamamı "Görevleri" bahsinde bulunmaktadır); M.Üğür Derman, "İsmail Hakkı Altunbezer", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, II, 543.

⁸ Bu ailenin hattatları, Trabzon'un Yumnu yöresinde yaşayan Türedioğulları soyundan gelmektedir. Pınar Doğu, "İsmail Hakkı Altunbezer / Son Osmanlı Tuğrakeşi", *Sedir*, sy. 4 (İstanbul 1998), s. 65 (Burada geçen Yumnu kelimesinin Yomra olarak düzeltilmesi gerektiğini Uğur Derman belirtmektedir).

⁹ Mehmed İlmî Efendi, 25 Haziran 1839'da İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Sibyan mektebindeki eğitiminden sonra, kısa bir süre Arapça ve Farsça öğrenir. Sadrazam Âli Paşa'nın kütüphânesinde hâfız-ı kütüp olarak çalıştıktan sonra, Zaptiye Nezareti Teftiş Müdüriyeti Kalemî (1874)'nde başlayan memuriyet hayatındaki son görev yeri, 1906'da emekliye ayrıldığı Tahrir ve Vergi Tahsil Muhasebe Kalemî'dir. Ayrıca Mahmudiye İptidaisi ve Fatih Otlukçular Yokuşu Rüştîyesi gibi bazı mekteplerde yazı muallimliği de yapmıştır. Sülüs ve nesihî önce babasından; sonra da Kadıasker Mustafa İzzet Efendi'den öğrenmiş değerli bir hattattır. 17 Ocak 1924'de vefat ederek, Çiçekçi Kahvehanesi'nin karşısına düşen aile kabristanına defnedilmiştir. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul 1970, s. 155; Süheyl Ünver, a.g.m., s. 175; M.Üğür Derman, "Mehmed İlmî Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, XXVIII, 491.

¹⁰ İsmail Hakkı Bey'in torunu Ayşe Baturay, bu bilgiyi aile büyüklerinden edinmiştir. Ayşe Baturay, "Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey" konulu görüşme: İstanbul 19.10.2007.

¹¹ Süheyl Ünver, a.g.m., s.175.

¹² Ayşe Baturay'la yapılan görüşme:19.10.2007.

¹³ Süheyl Ünver, a.g.m., s.177.

¹⁴ Ayşe Baturay'la yapılan görüşme: 19.10.2007.

¹⁵ Süheyl Ünver, a.g.m., s.175.

¹⁶ İsmail Hakkı Bey'le ilgili, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan bir belgede *Mekteb-i Rüşdi-i Mülki* olarak belirtilen bu mektepler, 1869 yılında yayımlanan Maârif-i Umumiye Nizamnamesi / Genel Eğitim Tüzüğü'nde kız ve erkek öğrencilere eğitim veren, öğrenim süresi dört yıl olarak düzenlenmiş; sivil (mülki) rüşdiyelerdir. Faik Reşit Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s.98; B.O.A., *DH.SAİD*, 46/115

¹⁷ Burhan Toprak-Refik Dinç, "İsmail Hakkı Altunbezer", *Güzel Sanatlar*, sy. 4 (İstanbul 1942), s. 87.

¹⁸ Süheyl Ünver, a.g.m., s.175; M.Üğür Derman, "Ondokuzuncu Yüzyılda Türk Hat Sanatı", (haz. Şevket Rado), *Türk Hattatları*, İstanbul t.y., s.258.

- ¹⁹ Süheyl Ünver, a.g.m., s. 175.
- ²⁰ İsmail Hakkı Bey, hâk sanatındaki eksiklerini, sonradan dayısı Sait Efendi'den aldığı derslerle tamamlamıştır. Pınar Doğu, a.g.m., s. 66; Burhan Toprak- Refik Dinç, a.g.m., s. 88.
- ²¹ İsmail Hakkı Bey'in torunu Beyhan Timurtaş, bu bilgiyi annesi Muallâ Hanım'dan edindiğini belirtmektedir. Beyhan Timurtaş, "Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey" konulu görüşme: Ankara 23.09.2007
- ²² Süheyl Ünver, a.g.m., s. 175; Pınar Doğu, a.g.m., s. 64.
- ²³ Ünver, a.g.m., s. 175.
- ²⁴ B.O.A, *DH. SAİD*, 46/115
- ²⁵ M.Uğur Derman, a.g.m., *TDV*, II, 543; Ünver, a.g.m., s. 177-178
- ²⁶ M.Uğur Derman, a.g.m., *TDV*, II, 543.
- ²⁷ Burhan Toprak-Refik Dinç, a.g.m., s. 88, 90.
- ²⁸ M.Uğur Derman, "Ölümünün Yirmibeşinci Yıldönümünde Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer", *Hayat Tarih Mecmuası*, VI, İstanbul 1971, II, s.48-49; M.Uğur Derman, "İsmail Hakkı Altunbezer", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, II, 543-544.
- ²⁹ Süheyl Ünver, a.g.m., s. 180.
- ³⁰ Beyhan Timurtaş'la yapılan görüşme: 23.09.2007.
- ³¹ Naciye Turgut, "Bir Zamanlar Üsküdar'dan Tarihe Düşen Notlar: Çiçekçi Kahvehanesi", *IV. Üsküdar Sempozyumu (3-5 Kasım 2006): Bildiriler* (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2007, II, 84; Ayşe Baturay, "Çiçekçi Kahvehanesi" konulu görüşme: 27.09.2006.
- ³² Beyhan Timurtaş, "Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey" konulu görüşme: Ankara 11.09.2007; 28.09.2007.
- ³³ Süheyl Ünver, Valéri hakkındaki bu bilgiyi, Hattat Necmeddin Okyay'dan edinmiştir. "Meşhur Ressam Valéri, Hattat ve Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer'in evinde Ressam Üsküdarlı Hoca Ali Rıza Bey'in resimlerini gördüğünde: 'Ben dünyâda Rıza Bey kadar ağaçların anatomisini bilen bir ressama rastlamadım' demiş." (Hattat ve Hezarfen Necmeddin Okyay'dan- A. Süheyl Ünver'in notları- Gülbin Mesara Arşivi-18.V. [19]85- Ağaçların anatomisi)
- ³⁴ A. S. Ünver, "Hattat ve Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer 1869-1946 Hayatı ve Eserleri", *50 San'at Sever Serisi 13*, İstanbul 1955.
- ³⁵ Beyhan Timurtaş'la yapılan görüşme: 23.09.2007
- ³⁶ Prof. Kerim Silivrili: 1921'de İstanbul'da doğdu. İsmail Hakkı Bey'le ilk kez 1940'ta Akademi'nin Türk Süsleme Bölümü'nün sınavlarına girdiği zaman tanışmıştır. Türk çinçiliği ve tezhip sanatı uzmanıdır. Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nden mezun olduktan sonra, uzun yıllar Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi'nde görev yapar. 1976 yılında öğrencisi kalmayan Geleneksel Türk Sanatları Bölümü'nün yeniden yapılandırılmasını sağlayarak, tekrar kurulmasına vesile olmuştur. Mimar Sinan Üniversitesi Rektör Yardımcılığı, Güzel Sanatlar Fakültesi Dekanlığı ve Geleneksel Türk Sanatları Bölümü Başkanlığı görevlerini üstlenerek 1987'de emekliye ayrılır. Nesteren Silivrili, "Kerim Silivrili" konulu görüşme: İstanbul 13.10.2007. (Bir süredir tedavi görmekte olan Kerim Silivrili, 16.11. 2007 tarihinde vefat etmiştir. Ruhu şâd olsun.)
- ³⁷ Kerim Silivrili, "Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey" konulu görüşme: 4.10.2007.
- ³⁸ M.Uğur Derman, a.g.m., *Türk Hattatları*, s. 259; M.Uğur Derman, "Ölümünün Yirmibeşinci Yıldönümünde: Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer", *Hayat Tarih Mecmuası*, VI, İstanbul 1971, II, s. 49.
- ³⁹ M.Uğur Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri*, İstanbul 1982, r. 52 izahatı.
- ⁴⁰ Ayrıntı için bkz. Hüsrev Subaşı, "Hattat İsmail Hakkı Altunbezer ve Afyon Gedik Ahmet Paşa Camii Yazıları", *VI. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (yay. haz. Mehmet Sarılık), Afyonkarahisar (10-11 Ekim) 2002, s. 429-452.
- ⁴¹ M.Uğur Derman, a.g.m., *TDV*, II, 544.
- ⁴² Pınar Doğu, a.g.m., s. 65.
- ⁴³ Beyhan Timurtaş, "Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey" konulu görüşme: Ankara 8.10.2007.
- ⁴⁴ M.Uğur Derman, "Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey'den Çizgiler", *Hayat-Haftalık Mecmua*, 33, İstanbul 1971, s. 26.
- ⁴⁵ Beyhan Timurtaş'la yapılan görüşme: 8.10.2007.
- ⁴⁶ Ayşe Baturay, "Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey" konulu görüşme: 19.10.2007.
- ⁴⁷ Celal Esat Arseven, *Türk Sanatı Tarihi: Heykel ve Oyma*, III, İstanbul t.y., s. 131.
- ⁴⁸ Polonya Okulu'ndandır. 1850 Nantes doğumludur. Resim öğrenimini Varşova Sanat Akademisi ve Münih Sanat Akademisi'nde tamamlamıştır. 1883'te İstanbul'a gelerek; Sanayi-i Nefise Mektebi'nde görevlendirilmiş-

tir. Eserlerinde psikolojik anlatıma önem vermiş ve Oryantalist konulu çalışmalar yapmıştır. Semra Germaner, Zeynep İnankur, *Oryantalizm ve Türkiye*, İstanbul 1989, s. 163.

⁴⁹ İtalyan Okulu'ndandır. 1856 Roma/ Nettuno doğumludur. San Luca Akademisi'nden sonra, Cesare Macca-ri'nin öğrencisi olmuş ve 1880'li yılların başında İstanbul'a gelmiştir. İngiliz elçisi Lord Duffer'in tavsiyesiyle Sanayi-i Nefise'de yağlı boya atölyesine atanmıştır. Yağlıboya, pastel, suluboya çalışmalarıyla ilgilenen sanatçı; portrede büyük başarı sağlamış ve modelin iç dünyasını yansıtmayı amaçlamıştır. Semra Germaner- Zeynep İnankur, a.g.e., s.153, 163.

⁵⁰ Burhan Toprak-Refik Dinç, a.g.m, s. 88.

⁵¹ Celal Esat Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, s.131.

⁵² Burhan Toprak-Refik Dinç, a.g.m, s. 88.

⁵³ Bu bilgiyi, Sanayi-i Nefise'nin 1888 mezunlarından Mahmut Kılıç vermektedir. Ayrıntı için bk. Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul, 1995, II, 473.

⁵⁴ Adnan Çoker, a.g.e., s.8

⁵⁵ Sezer Tansuğ, "Çağdaş Türk Resminde İnsan Figürü", *Örneklerle Türk Resim ve Heykel Sanatı*, İstanbul 1979, s.n.b.d.

⁵⁶ Zeynep İnankur, a.g.m., s. 77-78.

⁵⁷ Semra Germaner, a.g.m., s.72.

⁵⁸ Bu çalışmanın daha büyük boyutlusu, 1990'lı yıllarda Galeri Baraz'da düzenlenen bir sergide yer almıştır. Sergilenen resim özel bir koleksiyonda bulunmaktadır. Ayşe Baturay'la yapılan görüşme:19.10.2007.

⁵⁹ Adnan Çoker, a.g.e., s. 34.

⁶⁰ Selçuk Mülayim, a.g.e., s.160.

⁶¹ Bkz. ayrıntı için Belgin Demirsar Arlı, *Oryantalizmden Çağdaş Türk Resmine*, İstanbul 2000, s. 238; Adnan Çoker, 30 Mart 2000 tarihinde Aksanat'taki "Başlangıcından 1927'ye kadar Türk Resmi" konulu panel; Adnan Çoker, a.g.e., s. 34.

⁶² Semra Germaner, Zeynep İnankur, a.g.e., s.132.

⁶³ Beyhan Timurtaş'la yapılan görüşme: 23.10.2007.

⁶⁴ M.Uğur Derman, a.g.m., *Hayat Tarih*, s. 50.

⁶⁵ Beyhan Timurtaş'la yapılan görüşme: 23.10.2007.

⁶⁶ Adnan Çoker, a.g.e., s.19.

⁶⁷ İsa Behzat'ın bu çalışması M.S.G.S.Ü/ İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde yer almaktadır.

⁶⁸ Süheyl Ünver, a.g.m., s. 175.

⁶⁹ Beyhan Timurtaş, bu bilgiyi dedesi İsmail Hakkı Bey'den edindiğini belirtmektedir. Beyhan Timurtaş'la yapılan görüşme: 23.10.2007.

⁷⁰ Beyhan Timurtaş'la yapılan görüşme: 28.09.2007.

⁷¹ M.Uğur Derman, a.g.m., *Hayat*, s. 26.

⁷² Beyhan Timurtaş'la yapılan görüşme: 23.10.2007.

⁷³ Haz. Sıddık Çalık, *1894 Yılında İstanbul'da Meydana Gelen Büyük Depreme Ait Anonim Bir Günlük*, İstanbul t.y., s.21.

⁷⁴ Beyhan Timurtaş'la yapılan görüşme: 28.09.2007.

⁷⁵ M.Uğur Derman, a.g.m., *Hayat*, s. 26.

⁷⁶ Adnan Çoker, a.g.e., s. 31.

⁷⁷ Kerim Silivrili ile yapılan görüşme: 4.10.2007.

⁷⁸ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1993, s. 261.

⁷⁹ Adnan Çoker, a.g.e., s.33.

⁸⁰ Kerim Silivrili ile yapılan görüşme: 4.10.2007.

Üsküdar Panorasının Sanatçı Yorumlarıyla İlişkilendirilmesi

DOÇ. DR. MUTLU ERBAY

Boğaziçi Üniversitesi

Üsküdar konumu itibarı ile sanatçıların ilgi odağı olmayı başarmış İstanbul'un semtlerinden biridir. Bugün Selimiye üstünden Haydarpaşa ve Kadıköy'e birleşmiş geniş bir alana yayılmaktadır. Marmararay kazıları ile ispatlandığı gibi tarihi çok eskilere dayanan bir semttir. Coğrafi açıdan İstanbul'un tarihi yönetim merkezi olan Topkapı Sarayı'nın -tarihî yarımada'nın- tam karşısındadır. Üsküdar semti, balıkçılar, vapurlar, kayıkçılar, mezarlıklar (Kandilli, Karacahmet, İngiliz, Ermeni, Rum Yahudi mezarları) iskele meydanı, hamamlar, çarşılar, Çamlıca mesireleri, Doğancılar, Salacak, Şemsi Paşa, Alemdağ Mesireleri, Kız kulesi, Mihrimah Cami ve Medresesi, çeşmeleri gibi mimari unsurları ile ayrı bir öneme sahiptir. Bu unsurlar sanatkarların tablolarında, şâirlerin mısralarında, bestelerde, şiirlerde ve gezginlerin yazıları ile Üsküdar, hak ettiği övgüye her zaman ulaştı.

Bir sanat yapıtının ortaya çıkmasında, temel faktör; eser, sanatçı ve çevresidir. Sanatçı çevresinden etkilenir ve eserini üretir. Bu eser bir anlamda sanatçının ve çevrenin sentezidir. Başka bir gözün dikkat etmediği küçük ayrıntıları görür, yazar, dillendirir yada resmeder. Sanatçılar etraflarında olup biteni herkesin görmediği biçimde yorumlamalarıyla ünlüdür. Bir martının kanadındaki ışık, Kız Kulesi'nin günün çeşitli saatlerindeki görüntüsü, vapurların su üzerinde bıraktığı iz bize yaşadığımız içinde bulunduğumuz hayatı, kültürü, duyguları, etkileişleri, kendimizi, çevremizi ve hayatın anlamını ve belki de kayda geçemediklerimizi bize gösterir. Bu yolla izleyenlere kişilerin farklı görüş açıları gösterilir. Üsküdar; sanatçılar üzerinde etkisi fazla olan bir semttir. Bu semt bozulmamış yapıları ile geçmişin yalnızlığını bize hatırlatır.

Bugün internet, sinema ve televizyon gibi kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ile birlikte etkisi azalan, sözlü kültürümüzün bir parçası olan ve zamanın bir

Melling'in çizimiyle Kadıköy ve Üsküdar

anlamda tiyatro geleneği olan meddahlar, âşıklar XVIII. yüzyıl kahvehanelerinde ortaoyunları sergilediler. Büyük ihtimalle de Üsküdar kahvehaneleri ve mesire yerleri meddahların, orta oyuncuların, hokkabazların, âşıkların uğrak yerleriydi. Kayışdağı, Alemdağ, Taşdelen bölgenin, kırlık mesire yerleriydi. (Alemdağ, Harem-i Humayun'a ait bir bölgeydi.) Özdemir Nutku'nun da belirttiği gibi meddahlar, âşıklar, kuklalar mesire yerlerinin vazgeçilmez unsurlarıydı. Buraları zamanın sandal sefaları, çalgıcıları ile halkın buluşma ve eğlence merkeziydi.

I. Avrupalı Ressamların Gözünde Üsküdar

A. Seyyahların Gözünden Üsküdar

XV. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlılar İstanbul'u alarak başkent yapmaları ve Batı'ya doğru ilerlemeleri ile birlikte yeni küreselleşme eğilimleri başlamıştı. Bu ticaretin öncülüğünü de İstanbul'a o dönemde yakın olan Venedik Dükalığı yapmıştı. Sırası ile bunları Fransız, İngiliz ve Hollandalılar izledi. Batılı tacirlerin pahalı ve lüks mallarını talep eden en önemli müşteriler saray ve çevresiydi. Ticaret Avrupalı elçilerin İstanbul'a gönderilmesinin önde gelen nedeni olmuştu. Peşlerinden bu zengin şehre farklı amaçlarla çok sayıda gezgin geldi. Bu gezginlerden bazıları Üsküdar'ı da ziyaret etmiş resimleri ve yazdıkları eserlerde semti konu almışlardır. Özellikle XV-XVI. yüzyıl yabancı seyahatnamelerde Üsküdar'ın resimler, gravürler ile yer aldığını biliyoruz. Andre Thevet, Ludwig von Ranter, Salomon Schweiger, Michel-Francois Preault İstanbul ile ilgili araş-

Leonardo Mango

Fausto Zonaro

tirmalar hazırlamışlar ve bu araştırmalar da anlattıklarını açıklamak amacı ile, gravürler ile süslemişlerdir.(Seyahatler ülkelerine döndüklerinde konu ile ilgili kitaplar yayınlamış ve bu kitapların bazılarını bir çeşit resim olan gravürlerle süslemişlerdir.)

Antoine Laurent Castellan (1772-1838) XVIII. yüzyıl gravürlerinde bize II. Mahmud dönemi, Kız Kulenin gördüğü onarımdan önceki durumunu göstermektedir. William Henry Bartlett, Warwick Gable, Jean-Baptiste Hilair, Carlo Bossoli, Eugene Flandin XIX. yüzyıl yaşamış Üsküdar'da Mezarlık Çeşmesi gravürleri bilinmektedir. Flandin XIX. yüzyıl Üsküdar iskele meydanının resmini de yapmıştır. Germain Fabius Brest, Abdülmecid dönemi Üsküdar ressamıdır. Michel François Preault'un deseninde Üsküdar'ın Dolmabahçe vadisinden görünümünü gösterir gravürler yapmışlardır. Leonardo da Mango, Amadeo Preziosi, William Henry Bartlett, *Üsküdar Mezarlığında Türbe*, Thomas Allom, gravürlerinde *Salacak iskelesinden denize giren tulumbacıları* resmetmiştir. Yukarıda saydığımız gravür ustaları aracılığı ile pek çok Üsküdar görüntüsünü yağlıboya ile farklı olarak kitaplara basmak ve çoğaltmak fırsatı bu yolla doğmuştur. Gravür o dönemin teknik imkanları çerçevesinde bugünün (fotokopi gibi çoğaltma) baskı tekniği ile aynı anlama gelmekte ve levha üzerindeki görüntülerin kağıda basılıp çoğaltma imkanı veren bir tekniktir. (Fotoğraf sanatının yaygınlaşması ile Üsküdar ve görüntüleri daha hızlı bir şekilde tanınacak ve yaygınlaşacaktı.)

Seyahatnameler, İstanbul'u konu almaktaydı. Yağlıboya ve gravürlerde; Üsküdar görünüşleri, kapılar, çeşmeler, mimari, giyim tarzı, sosyal yapı, ibadethaneleri ve yaşam tarzını anlatan, bizlere o dönem hakkında bilgi veren görsel kaynaklardı. Üsküdar ile ilgili yazılar doğal olarak İstanbul yazılarının bir parçası Avrupalı'nın görüş açısını, Türk halkına bakışını göstermek açısından da önemlidir.

B. Davet edilen Sanatçıların Üsküdar Yorumları

Osmanlı Dönemi'nde saraya yurtdışından davet edilen kendi alanlarında uzman sanatçılar vardı. Bu sanatçılar tarafından İstanbul'u ve onun parçası olan Üsküdar sıklıkla işlenmiştir. İstanbul da yaşamış Fausto Zonaro (1854-1929) ise *Sa-*

Germain Fabius Brest

İlacak ve İskele resimleri, Jean Baptiste Van Mour (1671-1731), Antoine de Favray (1706-1792) resimlerinden bazılarında Üsküdar panoraması görülmektedir.¹ Ayvazovsky'nin *Fenerli Kız Kulesi*, Antoine-Ignace Melling *Kız Kulesi*'ni, Pera'dan Üsküdar'ın görünüşünü resmetmişlerdir. Bugün Türk sanatındaki ününü Kız Kulesi ve Üsküdar gravürleri ve yağlıboya ile elde etmiştir. Bu dört ismin saray için resim yaptıkları bilinmektedir. Van Mour diğerlerinden farklı olarak Osmanlı topraklarında Hollanda-Fransa elçiliği adına görev yapmış bir ressamdır. Kendisinden Osmanlı halk kültürü ve Osmanlı hanedanlığı ile ilgili resimler yapması istenmiştir.² Van Mour, Üsküdar kıyıları, Üsküdar'da bir Türk cenaze törenini, kimi kez Taksim tepelerinde mezar başında ağlayan gayrimüslim kadınları resmediyordu. Bazı tuvallerinde de ressamın seçtiği bazı etnik düğün törenlerini görüyoruz. Mour Osmanlı kıyafetleri, elçilerin kabul törenlerine ait resimleri, gündelik yaşam sahneleri ve İstanbul görünümleri dolaylı olarak Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'na olan ilginin artmasına da sebep olmuştur.³

II. Üsküdarın Etkilediği Sanatçılar

A. Ressamlar

Üsküdar sanatçı yorumlarıyla ilişkilendirildiğinde yapılan resimler önemlidir. Bir resim neyi anlatır? Yaşam tarzını, ressamın görüşlerini, doğayı algılama tarzını, etkilenişlerini, toplumun, ülkenin ulusun yada bir dönemin eğilimlerini, düşünce yapısını ortaya koyar. Gerçeği gösterebilir, gerçek üzerinde yorumu gösterebilir, duyguları ve efsaneleri (inanırları) anlatabilir.

Üsküdar panoraması, çoğu sanatçıya ilham kaynağı olmuştur. Osmanlı minyatür resminde XVI. yüzyıl *Hünernâme* minyatürlerinde Matrakçı Nasuh, *Mecmu-i Menazil* İstanbul görünümleri ile doludur.

1819 yılında Osmanlı sivil yapılarda iç duvar süslenmelerinde Kız Kulesi motifi sıklıkla kullanılmıştır. Ali Üsküdarî XVIII. yüzyılda yaşamış bezeme çiçekleriyle ünlü, dekoratif resimler yapan bir ressamdır. Yaptığı resimlere imza atan ilk isimlerdendir. Bilindiği gibi Osmanlı döneminde sarayda yetişen sanatçılar yaptıkları işin bir parçasını tamamlarlar ve esere imza atmak gerektiğinde de - Padişaha bağlılıklarını belirten- kulunuz şeklinde ibareyi esere düşmekteydiler. Üsküdarlı Ressam Süleyman Seyyid natürmort resimleri ile figür ve portreleri ile ünlüdür. Hoca Ali Rıza bey (1858-1930) manzara ressamıdır. Hoca Ali Rıza Üsküdar'ın dar sokaklarını ve manzaralarını konu alan suluboya resimleri ile ünlüdür. Ressam Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Mecmuası içinde (1914) çizim yaptığı bilinmektedir. Hoca Ali Rıza, Süleyman Seyyid (1842-1913), Halil Paşa XIX. yüzyıl ressamı olarak İstanbul ressamlığı kavramını sanat tarihine kazandırmışlardır. Halil Paşa *Salacaktan*, Hoca Ali Rıza *Kız Kulesi ay ışığında*, Hüseyin Zekayi Paşa(1860-1919) İstanbul *Kız Kulesi* adlı yağlıboya resimleri bulunmaktadır. Şeker Ahmet Paşa'da dahil olmak üzere bu kişiler asker kökenli ressamlarımızdır. Son Halife Abdülmecid Efendi (1868-1944), Ali Sami (1867-1937), Mehmet Emin(1847-1905) Üsküdar'ı resimlerine konu alan ressamlarımızdandır.

Yukarıda bahsedilen isimler Türk resim tarihi açısından önemlidir. Batı resim öğelerinin Türk resmine gelişini sağlayan ressamların başında Osman Hamdi Bey gelir. Osman Hamdi bey, Paris'te 12 yıl yaşamıştır. Avrupa'da yetişmiş oryantalist ekolü Avrupalı dönem daşlarından farklı şekilde, sanat tarihimize kazandırmıştır. Doğu gizemine hayran yapısı ile tarihi araştırmalarda bulunmuş ve müze müdürlüğü yapmıştır. Fakat çelişkili olan taraf onun Avrupa'da biraz önce yaşanan realizm akımından hiç etkilenmemiş olmasıdır. (Osman Hamdi Bey, Jaque Louis David gibi karakteri olan eserler toplamakta ve bunları tablolarında kullanmaktaydı. Fakat David'in seçtiği neoklasik üslubu ve siyasi sanat tarzını resimlerinde kullanmamıştır.) Bunun sebebi hocası olan Jean Leon Gerome etkisinde kalmış olmasıdır.

Asıl adı Ahmed Ali olan Şeker Ahmet Paşa, Üsküdar da dünyaya gelmiş ve yetişmiştir. Şeker Ahmet Paşa, *Orman* adlı tablosunda tam bir tasavvufi tarz ile doğanın karşısındaki insanı bize yansıtmıştır. Hiçlik kavramı ile örtüşen bir oduncu eşiği ile yok edici ormanda gösterilmiştir. Bu tarz işleme daha çok Japon lavi manzara tekniğinde ki resimlerde görülmektedir. İnsanın doğa karşısındaki yitikliği ve acizliği gösterilir. Bu da bize yine tasavvuf felsefesini hatırlatmaktadır.

Hoca Ali Rıza ise diğerlerinden farklı yapıya sahiptir. Kendi halinde, ruh güzelliğine sahip, iyi ahlak sahibi biri olarak çevresinde tanınmaktadır. Yakın çevresindeki insanlar büyük ihtimalle, portrelerini yaptırmak isteyen kişilerdir bunlar, örneğin tapu kadastro memuru,

-Lütfi Bey, Asaf Bey'in Tesbihi, fesli sakallı erkek portreleri, Rıza Bey ve kız kardeşini, Vefa İdadi Müdürü Memduh Bey'i, filinta Laga Beyi ki o çevreden insanlardır-tanımak onun resimleri ile mümkündür. 1943 yılında yayınlanan *Türkiye'de Resim* adlı kitapta Nurullah Berk, Şeker Ahmet Paşa, Hüseyin Zekayi Pa-

şa ve Hoca Ali Rıza Bey'e övgüler yağdırmaktaydı. Hoca Ali Rıza'nın kişiliği, alçak gönüllü, doğaya karşı teslimiyetçi, tasavvuf felsefesine uyan dünya görüşü, hassas, romantik, duygusal tarz olarak tanımlanabilir. Resimlerinde yakın çevresindeki objeleri, sokakları, camileri, evleri ve insanları izlenimci bir üslupla betimlemiştir.⁴ Adı geçen Şeker Ahmet Paşa ve Hoca Ali Rıza'nın Üsküdar resimlerinde genel olarak hakim olan tarz ise gerçekçi-izlenimci tarzdır. Ressamlar gördüklerini duyarlılıkla resmetmeye çalışmışlardır.

Üsküdar konulu resimler yapan sanatçılarımız Halil Paşa (1857-1939), Osman Asaf (1868-1938), Şevket Dağ (1876-1944), Hikmet Onat (1882-1977) sayılabilir. Nazmi Ziya Güran (1881-1937), Ahmet Ziya Akbulut (1896-1939), Albay Nüzhet İslimyeli (1913-2005), Hüseyin Avni Lifi'deki (1889-1927) yeteneği keşfedip Paris'e göndermiştir. İbrahim Çallı (1880-1960) ve daha pek çok ressam Üsküdar ile ilgili resim çalışmaları yapmışlardır. Kadiri Şeyhi Sarı Hüsnü Efendi imzaları ile Üsküdar resimlerinde tanınmaktadır. Bizler sanatçıların bu çalışmalarından Üsküdar'ın tabiatını, peyzajını, bitki örtüsünü, mimari yapısını, sosyal hayat konularında bilgi edinmekteyiz.

Üsküdar, Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği üyesi ve Cumhuriyet'in ilk kuşak ressamlarından Şeref Akdik, Sami Yetik, Nazmi Ziya, tarafından da resmedilmiştir. Tablolarda İstanbul Salacak, Kız Kulesi'nin değişim ve gelişimini görmek mümkündür. Aynı zamanda Üsküdar'ın değişen yüzü doğal çevresi, bitki örtüsü, deniz seviyesi, kıyı şeridi değişen mimari dokusu, bu tablolara yansımaktadır.

Cevat Göktengiz (1871-1939), Müfide Kadri (1889-1912), Nazlı Ecevit (1900-1985), Cevat Hamit Dereli (1900-1989), Hasan Vecih Bereketoğlu (1892-1975), Prof Erol Deran (1937-) Üsküdar da ikamet etmiş, Üsküdar ile ilgili eserler vermiş sanatçılarımızdan bazılarıdır. Bu kişiler yakın dönem ressamlarımızdandır. Aynı zamanda hepsi açık hava ressamlarıdır. Doğal gün ışığında çalışmış, kimi zaman da fotoğraf tekniğinden yararlanarak resimler yapmışlardır.⁵

Geleneksel sanatlarımızdan ebru, bilindiği gibi kitapların kenar, ön ve arka kapaklarında ciltleri kapama ve süsleme amacıyla kullanılmıştır. Üsküdarlı ebru sanatçıları da mevcuttur. Ebru sanatı ustası Mustafa Düzgünman, ebru ve hat ustası Necmeddin Okyay ilk akla gelenlerdendir. Necmeddin Okyay Hoca ebruları kendi adını taşıyan ekol olmuştur.

Üsküdar'da Dutlu ya da Çiçekçi Kahve *adında* bir yerin bir çok sanatçının toplanma yeri olduğu kayıtlarda mevcuttur. Bu yerin Hoca Ali Rıza gibi ressam, şairler, edebiyatçılar ve müzisyenlerin buluşma ve bilgilerini paylaşma yeri olduğu bilinmektedir...Bu yerin Harem İskele caddesin'de bulunduğu sanılmaktadır.⁶

B. Şairler ve Edebiyatçılar

Edebi alanda Üsküdar aşığı olan sanatçılar da vardı. Bu edebiyatçılar yazılarında Üsküdar resmi çizmiş şehre hayranlıklarını ve Üsküdar'ı bilmeyenlere onu anlatmaya çalışmıştır. İstanbul yazılarında, Alphonse de Lamartine:

ÜSKÜDAR PANAROMASININ
SANATÇI YORUMLARIYLA İLİŞKİLENDİRİLMESİ

Matrakçı Nasuh'un
İstanbul minyatürü

“Tarlaların yanları ağaç kümeleri ile çevrili iken kırmızı boyalı evler oraya buraya serpiştirilmiş. Uçurumların, hendeklerin kenarları yeşillikleri ceviz ağaçlarıyla bezenmiş ağaçların sarkan dalları sulara uzanmıştır. Daha uzakta tepeler yükseliyordu bu Üsküdarlı...” diyerek semti tarif etmiştir.⁷

Şâirler; içinde bulunduğumuz, fark etmeden yanından geçtiğimiz ve keşfedemediğimiz güzellikleri bize göstermişlerdir. XVIII. yüzyıl Üsküdar mesirelikleri, Vaniköy, Ayazma suyu, Balaban iskelelerinin varlığını biz Üsküdar için yazılmış şiirlerden öğrenmekteyiz. Ayrıca sokak isimlerinden Bestekar Ruhi Bey Sokağı gibi örnekler bize bu sokaklarda ikamet eden fakat ismi unutulmuş ve yapıtları kaybolmuş sanatçıyı göstermektedir.

Ali Kaşif Efendi Üsküdarlı şâirlerdendir. Aşki Üsküdarî (öl 1576) şâir yeniçeridir. Mehmet Talib (1097-1685) şâir âlimdir. Üsküdarlı Mustafa Enverî (1824-1872), Rauf Seyyid Ahmet Üsküdarlı (1171-1757) şeyh, şâir ve âlimdir. Halim Baba, Salim Süleyman, Safi Üsküdar(1319) şâirlerdendir. Bu şâir sanatçıların ortak özelliği hepsinin Üsküdar da doğmuş olmalarıdır. Belirtilen adlarının yanında Üsküdarlı tanımlaması vardır.

Gazeteci yazar, müzisyen Nezih Uzel (1938-), şâir ve edebiyatçı Muallim Naci, Şâir Şeyh Vasfi Efendi, Hattat Mehmet İlmi Efendi, oğlu İsmail Hakkı Altınbezer, Burhan Felek'in babası Mahmud Ziya Bey, Tanburi Ahmet bey, şâir ve hayat bilgisi öğretmeni Hüseyin Haşim Bey, Süheyl Ünver, Sadık Efendi, İbrahim Ethem, Mehmed Salih Efendi Üsküdar'ın bilinen bazı önemli şahsiyetlerindedir.

Osmanlı döneminde, Tekkeler bir anlamda meslek öğrenme yerleriydi. Burası güzel söz söyleme, şiir, hat sanatı, ney ustası, ses eğitimi açısından terbiye merkezleriydi. Şâirler, dili iyi kullanan, hattatlar ise yazısı estetik ve okunaklı olan kişilerdendi.

Basının bugünkü kadar hızlı iletişimi sağlayamadığı dönemler ve sözel tarihin önemli olduğu o dönemde güzel söz ve güzel yazı gibi özellikler kişilere avantaj ve ayrıcalık sağlamaktaydı. Yazı yazabilme yeteneği, kişileri prestijli meslek sağlamakta ve bilginin yayılması konularında avantajlı duruma getirmekteydi. Fazladan bir meziyet kişinin toplumda saygınlığını arttırıyordu.

Abdullah, Ahmet Vakfi, Ali, Halil, Fil İbrahim, Halil Hasan hat ustasıydı; kuran, dilekçe yazıyorlar, bazıları sarayda eğitmenlik yapmışlardı. Hasan Üsküdarî (öl. 1614) hattat, Hasan Rıza Efendi (1849-1920) hattat imamdır. Necmeddin Okyay (1883-1976) hattat vaizdir. Üsküdarlı hattat Selim Fethi Üsküdarlı'dır.

Üsküdarlı Ebru Sanatçıları hattatlık ile birlikte anılmıştır. Ebru sanatını ve hattatlığı Özbekler Nakşi Tekkesi şeyhi Sadık Efendi oğullarına öğretmiş Edhem-Nazif Efendiler hattatlığın ve ebru sanatını yaygınlaşmasına katkı sağlamışlardır. Seyh Sadık Efendi (1846) oğlu Seyh Hezarfen Efendi (1829), Edhem Efendi, Farsça, Türkçe, Arapça, Çağatayca biliyordu. Ayrıca marangozluk, mühürçülük, dokuma, döküm, matbaacılık alanlarında meslek sahibiydi. Yetiştirdiği öğrenciler Seyh Aziz Efendi(1871), Hattat Sami Efendi (1832), Necmeddin Oktay Efendiler semtin önde gelen tanınmış isimleridir (1885).⁸

Üsküdarlı Haşim Baba XVIII. yüzyıl mutasavvuf şâiri, Üsküdarlı Osman Şems

Efendi şiir ve mutasavvıf divanı vardır. İstanbul grup vaktini anlatan şâirler, akşamları gün batımını Yahya Kemal Beyatlı, Asaf Halet Çelebi, Edip Ayel, İbrahim Minnetoğlu, Aydın Hatipoğlu, Necip Fazıl gibi şâirlerimiz bazıları konu alan edebi eserler ve şiirler yazmışlardır. Necip Fazıl *Karacahmet* adlı şiiri ölümü mezarlıkla özdeşleştirerek anlatan unutulmaz bir eserdir.

Namık Kemal Çamlıca aşığıdır; yazılarında Çamlıca'yı yüce cennet olarak tanımlar. Yahya Kemal Beyatlı *Ziyaret, Atik Valide'den inen Sokakta* adlı şiirleri ve Üsküdar konulu Gazelleri vardır. *Hayal şehir Üsküdar'ın Dost Işıkları, İstanbul'un fethini gören İstanbul şiirleri*, Üsküdar güzelliğini, duygu dolu sanatçı duyarlılığı ile anlatmanın yanı sıra dönemin olaylarına ışık tutmaktadır.

Bazen bir romanın içinde, anlatımı güçlendirmek için Üsküdar konulu çizimlere rastlarız. Rezaizade Mahmut Ekrem'e ait *Araba Sevdası* adlı Roman'da, Üsküdar manzaralı resimler ile anlatım görselleştirilmiştir. Eser Tanzimat dönemi sonlarında yazılmıştır. Edebiyat tarihimizin ilk resimli romanıdır. Bu roman toplumsal açıdan Avrupa'dan gelen etkilerle geleneksel değerler arasındaki çelişkili durumu anlatmaktadır. Doğu Batı gelenekleri arasındaki kültür çatışmasını ve yozlaşan kişilik yapılarını (Bihruz Bey karakteri ile) bize yansıtmaktadır. Eser Servet-i Fünun dergisi'nde yayınlanmıştır. İçinde 12 adet çizim vardır. Romandaki çizimler ressam Halil Paşa'ya ve Diran adlı bir şahsa aittir. Kitaptaki çizimler dış alan resimleri Üsküdar, Kadıköy, Fener, Gökusu resimleridir. Resimler Üsküdar ve çevresindeki bazı mekanların XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki durumlarını doğrulukla anlatmaktadır. Bunlar şehircilik, sanat tarihi açısından önemli bilgi taşıyan belgelerdir.⁹

C. Müzisyenler

XVIII. ve XIX. yüzyıl sanatçıları arasında sanat dallarında tam ayırım söz konusu olmadığı için şâir, bestekar, tanburi, müezzin tanımlaması sesi güzel olan her birey için kullanılmıştır.

Bestekar Hacı Faik Bey (1309-1891), Hüseyin Halid Bey (1853-1920), Yusuf Dağseven (1871-1945) müezzin ve bestekardır. İbrahim Ağa'nın da besteleri bulunmaktadır.

Üsküdarlı Müzisyen Divan şâirleri, Besteci şâirler Talib, Abdi, Şermi, Reşid, Rifat Üsküdar da yetişen müzisyenler sayı bakımından önemli bir yere sahiptirler. Mehmed Muhyiddin Efendi şâir ve bestekardır. Üsküdarlı Ahmet Talat 1858 müzisyen, şâir gazelleri, toplumsal şiirleri zarif tarifleri ile ünlüdür. Mustafa Tabii, padişahın müzisyeni, şâir söylediği kasidelerle ünlüdür. Üsküdarlı İbrahim Hakkı, XVIII-XIX. yüzyılda yaşamış divan şâiridir, kaside ve gazel tarzındaki şiirleri ile ünlüdür.

Üsküdar Musiki Cemiyeti, Cumhuriyet Dönemi'nde kurulan önemli bir sivil toplum örgütüdür. 1918 yılında ordu mensuplarından Albay Hacı Reşit Bey oğlu Ata Bey tarafından kurulmuştu. 1923 yılında Üsküdar Musiki Cemiyeti adını aldı. Bu kurum müzisyenlerin yetişmesine imkan sağlamıştır. Şevket Bey (1894/1972) bestekar neyzen, keman, piyano, ud ve kemankeştir. Emin Ongan

Üsküdarlı Musiki Cemiyeti temsilcisi, Halid Lemi Atlı, Rauf Yekta Bey, Fehmi Tokay, Neveser Kökdeş, Selahattin Pınar, Niyazi Sayın, Arif Sami Toker müzisyen sanatçılar, Üsküdarlı İbrahim Hakkı Bey, Ahmet Talak (1858), Tezhipçi Ali, Mustafa Zekâyî Efendi, Ahmed Remzi Dede, Melek Celal Sofu Üsküdarlı ve Üsküdar da oturmuş bazı sanatçılardır.⁽⁹⁾

Atatürk Dönemi'nde Üsküdar Halkevinde Güzel Sanatlar Şubesi, 1935 yılında 12 konser, çok sayıda resim sergileri, kermes, caz, bando, klasik müzik konserleri gerçekleştirmiştir. Yukarıda adı Müstakil Ressamlar ve heykeltıraşlar Birliği üyeleri'de Üsküdar konulu resimler yapmışlardır, Üsküdar Musiki Cemiyeti'nin ve Halkevleri'nin sanat şubelerinin Üsküdar'daki kültür hayatına katkıları da inkar edilemez.¹⁰

III. Sonuç ve Değerlendirme

Üsküdar, Bizans döneminde altın şehir diye anılırdı. Gerçekten de mimari yapıları, askeri seferlerin hareket noktası olması açısından, zamanın eğitimini sağlayan medreseleri, alış verişe imkan sağlayan çarşıları, mesirelik toplanma yerleri, şehit mezarları ile gerçekten de bizler için de altın değerinde bir semttir. Ahmet Hamdi Tanpınar, İstanbul'u tanımadıkça kendimizi bulamayız diyor. Kendimizi bulmak, kentimizi anlamak ve anlayınca da sevmekle mümkün olur. Üsküdar'ı bilmek, gezmek, tanımak, sahip çıkmakla mümkündür. Bu yüzden coğrafyasını, tarihini korumak, tanımak ve tanıtmak, İstanbullular için hem ulusal hem de evrensel sorumluluktur.

DİPNOTLAR

¹ Auguste Boppe, *18. Yüzyıl Boğaziçi Ressamları* (çev. Nevin Yücel, Celbiş), İstanbul 1998. Ayrıca Hasan Boy-nukara, "15-16. Yüzyıl Yabancı Seyahatnamelerde Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, 12-13 Mart 2004, II.

² İ.H.Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, I-II. Ayrıca Gül Sarıdikmen Ahraz, "Gravür ve Resimlerle Üsküdar Çeşme ve Sebillerine Bakış", *I-II Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, 23-25 Mayıs 2003, I.

³ Mutlu Erbay, "Ressam Van Mour'un Tablolarında Hollandalı Elçi Cornelis Calcoen", *Türkiye'de Sanat Plastik Sanatlar Dergisi*, sy. 38, Mart – Nisan 1999.

⁴ Ahmed Yüksel Özemre, "Çocukluğumun Üsküdar'ını Özlüyorum", *Kültür*, sy. 6, Bahar 2007.

⁵ Mehmet Üstünipek, "Üsküdarlı Ressam Şeker Ahmet Paşa ve Türk Resmindeki Yeri", *I-II Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, 23-25 Mayıs 2003, I.

⁶ Mehmet Üstünipek, "Türk Resminde Kız Kulesi, Salacak Görünümleri", *I- II Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, 12-13 Mart 2004, II.

⁷ Semavi Eyice, "İstanbul Tarihçileri ve Eserleri", *Kültür*, sy. 6, Bahar 2007.

⁸ M.Uğur Derman, "Hezarfen Hattat Üsküdarlı Necmeddin Okyay", *I-II Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, 23-25 Mayıs 2003, I, 182-192.

⁹ Recep Duymaz, "Araba Sevdası Romanındaki Üsküdar Manzaraları", *Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, 2004, s. 197.

¹⁰ Orhan Özacın, "Atatürk Dönemi Halkevleri Faaliyetleri", 12-14 Mart 2004, *I- II Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, II.

Üsküdar Mihrimah Sultan Camii ve Külliye İçindeki Türbelerin Süsleme Programı Üzerine Bir Değerlendirme

PROF. DR. İLHAN ÖZKEÇECİ

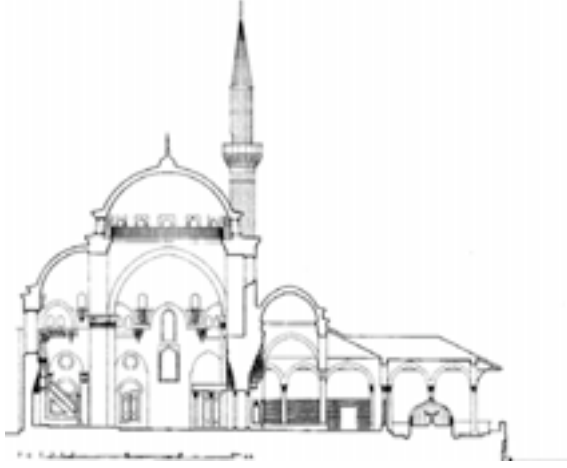
Fatih Üniversitesi

Bu tebliğde, Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nin süsleme planı ile külliyeğe dâhil olan Sinaneddin Yusuf Paşa Türbesi ve Sadrazam Sakızlı İbrahim Ethem Paşa Türbesi'nin tezyinî özellikleri tanıtılacaktır.

Mihrimah Sultan Camii, Üsküdar'da, İskele Meydanı'nın kuzeyinde, Osmanlı döneminin en saltanatlı hükümdarlarından Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan tarafından yaptırılan abide bir eserdir. Mimar Sinan'ın¹ mimarbaşı olduktan sonra inşa ettiği ilk önemli yapılardan biri olan cami; XVI. yüzyılda inşa edilmiş ve içinde medrese, sıbyan mektebi, imaret-tabhane gibi yapılardan oluşan külliyenin bir parçasıdır. H. 954/M. 1548 yılında tamamlanan bu külliyeğe sonraları iki türbe, hamam, kasır gibi yapılar ilave edilmiştir. Külliyeğe ait yapılardan bazıları zamanla ortadan kalkmış veya özelliğini kaybetmiştir. Cami ile aynı bahçe içinde yer alan medrese, çeşitli onarım ve değişikliklerle bugün sağlık merkezi olarak kullanılmaktadır. Sıbyan mektebi ise çocuk kütüphanesine dönüştürülmüştür.

Camiin kuzeydoğusunda iki türbe bulunmaktadır. Bunlardan kuzeydeki Sinaneddin Yusuf Paşa türbesi olup kitabesi bulunmamaktadır. Bunun güneyinde yer alan ikinci türbe ise son dönem Osmanlı devlet ricalinden Sadrazam Sakızlı Ethem Paşa ve beraberinde medfun bulunan oğlu Galip Bey'e aittir.

Binaların hemen hemen ortasında bulunan ve külliyenin çekirdeğini teşkil eden, boğaza nazır, sırtını tepelere yaslamış, konumuyla uyum içinde olan tasarımıyla Mihrimah Sultan Camii, Üsküdar'ın temel simgelerinden bir köşe taşı-

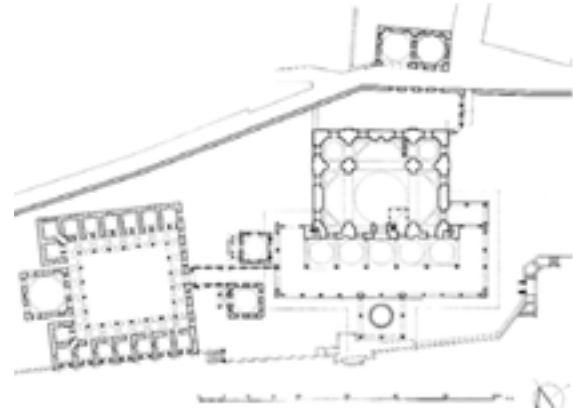
Camiin kesit planı (A. Kuran)

Camiin iç mekânından görünüm

Üsküdar Mihrimah Sultan Camii genel görünüşü

Camiin Vaziyet planı (A. Kuran)

Mihrimah Sultan
Camii ana kubbe
tezyinatı

dır ve Üsküdar'a gelenleri ihtişamlı görünüşüyle karşılamaktadır. İstanbul'un Osmanlı-Türk dönemini yaşatan bir burç hüviyetindeki cami hakkında pek çok yazı yazılmış, araştırma ve değerlendirmeler yapılmıştır.² Dört asırdan uzun bir zamandır ayakta duran bu eser yapılan çeşitli onarımlarla bugüne ulaşmıştır.

Camiin Özellikleri ve Süslemeleri

Cami; merkezî bir ana kubbe ve onu üç yönden destekleyen üç yarım kubbe üzerine oturan harim kısmı ile beş kubbeli son cemaat mahalli ve bunu çevreleyen meyilli çatı ile örtülen, revaklı, ikinci bir son cemaat mahallinden oluşmaktadır. Gayet muntazam mermer sütunlara basan kemerler üzerinde yükselen beş adet küçük kubbe son cemaat mahallini örterken, bunu üç yönde daha küçük sütunların taşıdığı meyilli bir çatı takip eder. Kubbelerin içleri, köşe üçgenleri ve kemer kavisleri kalemîşi süslemelidir.

Mihrimah Sultan Camii yarım kubbe ve pandantiflerden süslemeler

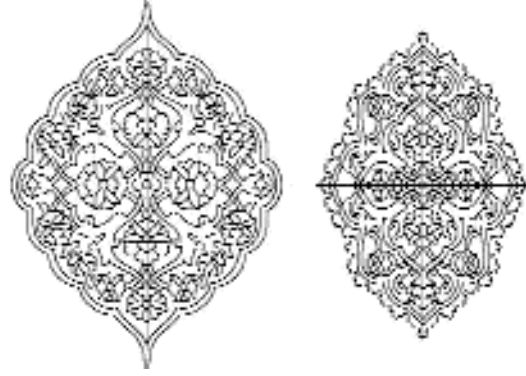
Camiin mihrap ekseninde, revaklı çatı altına bulunan şadırvan, zarif işçiliğe sahip mermer bir yapıdır. Sultan camilerine has çifte minareleri ve klasik Osmanlı camilerinde olduğu gibi göz alıcı mukarnaslı mermer taç kapısı sade bir mimariye sahip esere etkin bir görünüm katmaktadır. İki yanda mukarnaslı küçük birer mihrabiyesi ile klasik tarzda tasarlanmış olan taçkapının üzerinde kitabe yer almaktadır.

Merkezi ana kubbe ve onu çevreleyen üç yarım kubbeden oluşan iç mekanda, köşelerde oluşan boşluklar küçük kubbelerle örtülmüştür. Dikdörtgen plana sahip iç mekânın büyük kubbelerini yonca planlı payeler ve hafif sivri klasik kemerler taşımaktadır. Ahşap, mermer, taş, alçı pencereler (revzen) gibi süsleme unsurlarının dışında caminin ana süslemesi kalem işi bezemelerden oluşur. Zaman zaman elden geçirilerek yenilenen kalemişi süslemeler bir dantel zarafetiyle camiyi süsler.

Ana kubbenin kalem işi süslemeleri; merkezde bir göbekli yazı kısmı, etekte bir bordür (kenar suyu) üzerine yerleştirilmiş iri formlu dendanlardan ve bunlar arasına yerleştirilmiş tıgı şemselerden oluşur. Kubbe göbeğinde dairevi olarak celi sülüsle siyah zemine sarı renkte (altın varak olabilir) XVI. yüzyıl üslubunda bir kuşak yazısı yazılmıştır. Burada: “er-Rahman Yâ Allah, er-Rahim Yâ Allah, el-Kerîm Yâ Allah, el-Mübdi’ü Yâ Allah, el-Berru Yâ Allah, el-Hayyü Yâ Allah, el-Hakîmü Yâ Allah, el-Kaviyyü Yâ Allah” kelimeleri birbiri ardınca yazıl-

Ana kubbe ve yarım kubbe eteğinde yer alan dandanlı pafталarın çizimi

Ana kubbe, yarım kubbe ve kemer kavislerinde görülen şemse motiflerinin çizimi

mıştır. Merkezde küçük bir rozet motifi yer alır, yazının alt kuşağında mavi zeminli kalın bir bordürden sonra kırmızı zeminde küçük formdaki dandanlar aşağı doğru uzanır.

Mavi renkli zemine beyazla işlenmiş rumili desenlerden oluşan şemseler ana kubbeyi yirmi dilime böler. Çift çizgili, düğümlü tığlarla aşağı ve yukarı doğru uzanan şemseler kubbe eteğindeki iri dandanlara bağlanır. Şemselerin aralarına yerleştirilen altı köşeli yıldız (Mühr-i Süleyman) motifleri kompozisyondaki ara boşlukları doldurur. Bunların zeminlerinde yeşil renk kullanılmıştır.

Kubbe eteğinde kırmızı renkli zemine beyaz renkli rumilerle işlenmiş iri dandanlardan sonra yeşil renkli zemine beyaz rumilerle süslenmiş kalın bir bordür yer alır. Buradan on altı pencere kubbe kasnağına, oradan da mavi-kırmızı renkli rumili alt bordüre geçilmektedir. Pencere araları ince bordürlerle cetvelenmiş ve aralarındaki dikdörtgen bölümlere taç desenleri işlenmiştir.

Ana kubbeyi yan kubbelere bağlayan kemerlerle kubbe kasnağı arasında oluşan aslan göğüslerinde; dört köşede birer adet olmak üzere, Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali yazılı çehar-yâr levhaları bulunmaktadır. Siyah zemin üzerine -muhtemelen- altınla yazılmış olan bu yazıların dışında rumi geçmeli bir bordürden sonra kırmızı zemin üzerinde girift bir şekilde rumili-hatayili bir kompozisyon işlenmiştir. Bunu çevreleyen ince bir kenar suyu kemerleri sınırlar.

Kemer kasnaklarında ana kubbeye kullanılan rumili şemseler başka formdaki diğer bir şemse ile birlikte dönüşümlü olarak kullanılmıştır. Şemseler kırmızı ve yeşil renklindedir.

Ana kubbeyi taşıyan kemer alınlıklarında görülen küçük formdaki dandanlar silsilesi, çeyrek kubbe ve alt seviyelerde küçük kubbeleri taşıyan kemer aynalarında kullanılmıştır.

İç mekanda görülen revzenlerden

Pencere alınliğı ve dairevi revzenler

Camiin güney, doğu ve batı cephelerinde yer alan üç adet yarım kubbe de aynen ana kubbe planında tezyin edilmiş olup aynı metindeki yazılara sahiptir. Camiin yarım kubbe bulunmayan kuzey cephesinde (giriş cephesi) kemer kavsi içinde beş adet büyük ve iki adet oval, renkli pencere bulunmaktadır. Camiin ana giriş kapısı üzerinde müezzin ve kandil mahfelleri ve ayrıca sekiz renkli sütun üzerine ahşap oyma korkuluklu hünkâr mahfeli vardır. Müezzin mahfelinin alt tavanı önceden kalem işi süslemelerle kaplı iken, birçok başka camide görüldüğü gibi bunların üzerine yağlıboya ile boyanarak kapatılmış, orijinal hali kaybolmuştur.³

Camiin harimine girişin basık kemerli bir kapıdan sonra sade bir mukarnas manzumesiyle yükseldiğini görürüz. Mukarnasın dışındaki kalem işi bezeli üçgen aynalar, kırmızı zemin üzerine rumi ile işlenmiştir. Bütün kapıyı çevreleyen dış pervaz, yeşil zemin üzerinde dolaşan çiçekli bir kenar suyundan oluşmaktadır. Kompozisyon kurgusunda atlamalı, kırmızı renkli birer rozet bulunmaktadır. Basık kemerli kapının üzerinde bir adet, dış pervaz tacında üçer adet kırmızı zemine beyaz renkli rumilerle bezeli dendanlar grubu vardır. Daha küçük boyutta ve aynı teknikteki bir dizi dendan da üst hizada kandil mahfelinin alt sınırını belirler. Camiyi taşıyan büyük payelerin sütun başlıkları, çeyrek kubbelelerin ayakları ve küçük kubbelerin bağlantı noktaları zarif bir tarzda işlenmiş mukarnaslarla tezyin edilmiştir.

Camiin kuzey cephesinde giriş kapısı ve çevre tezyinatı

Camiin mermer mihrabı klasik tarzda işlenmiş mukarnaslardan müteşekkil olduğu gibi, minber, müezzin mahfeli gibi bölümler de mermerden işlenmiştir. Mihrabın iki yanında yer alan küçük kubbeler de belli kompozisyonlarda kalem işi süslemelere sahiptir.

Tamamen mermerden inşa edilmiş bulunan minber, mihrabın hemen yanında yer alır. Bu eserde klasik dönem minberlerinde rastlanmayan bir şekilde geçit kısmı kapatılmış ve süpürgelikler de yok edilerek, minber girişine iki adet merdiven ilave edilmiştir. Minber tezyinatını; a- aynalık, b- korkuluk ve köşk altı'nı meydana getiren bölüm, c- geçit ve süpürgeliği içine alan "L" şekilli kısım olmak üzere üç ana kısımdan oluşur. Bunlardan (a) aynalık bölümü on iki dilimli sade şekilli geometrik yıldızlarla düzenlenmiştir. (b) korkuluk bölümü on iki kollu mücevherli yıldızlarla bezenmiştir. (c) bölümü ise sekizgenlerin dönüşümlü bir düzende meydana getirdiği sade bir kompozisyon sergiler. Minberin dört köşeli ayak üzerine yükselen külâhı bir alemle sona erer.

Minberin giriş kapısı ince mukarnaslar üzerinde yükselen ve rumilerden oluşan bir taca sahiptir. Alınlıkta Kelime-i Tevhid yazılıdır. Basamakların alt kısımları dendanlar şeklinde oyulmuştur.

Camiin kapı ve pencere kanatları fildişi, sedef ve abanoz kakmalıdır. Vaaz kürsüsü de güzel bir ahşap işçiliği sergiler.

İç mekânı aydınlatan bütün pencereler (zemin seviyesindeki büyükler hariç)

Minberden görünüş

renkli vitraylarla bezelidir. Özellikle camiin alt seviyelerinde mihrap yönünde (güneyde) bir, doğu ve batı cephelerinde de birer büyük pencere çok daha yoğun kompozisyonlarla süslenmiştir. Buna ek olarak alt pencere alınlıkları ve bunlar üzerindeki dairevi pencereler de oldukça süslüdür. Rengârenk camlarla ve farklı tasarımlarla oluşturulan vitraylar caminin iç mekânına özgün bir ışıklandırma sağlamaktadır.

Ana mekânın kuzey giriş kapı kanatları, pencere kanatları ve vaaz kürsüsü de ahşap işçiliğine örnek olarak verilebilir. Camiin batıya bakan cephesinde de küçük bir kapısı vardır.

Sinaneddin Yusuf Paşa Türbesi

Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nin külliyesine sonradan ilave edilen türbelerden deniz tarafında bulunanı Sinaneddin Yusuf Paşa Türbesi olarak bilinmektedir. Türbede bulunan üç erkek ve bir kadına ait mezarlar hakkında çeşitli kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. İ.H. Konyalı (Sicill-i Osmanî'den naklen) Mihrimah Sultan'ın Rüstem Paşa'dan olan iki büyük oğlunun bu türbede yattığını ve mezar taşlarında isimlerinin yazılı olmadığını kaydeder.⁴ Abdullah Kuran; Sinaneddin Yusuf Paşa türbesinden bahsederken tarihi olmadığını belirtir.⁵ M. Nermi Haskan ise, bu türbeden halkın Kaya Sultan diye bahsettiğini yazar.⁶

Sinaneddin Yusuf Paşa türbesinin kuzey cephe görünüşü

Türbe, kesme taştan yapılmış kare planlı tek kubbeli küçük bir yapıdır. Kare mekândan kubbeye on iki köşeli bir kaskağa geçilir. Doğu cephesindeki giriş kapısı üç kemerli, iki sütuna basan meyilli bir çatısı olan çıkma ile örtülmüştür. Sivri kemerleri iki adet yuvarlak gövdeli mermer sütun destekler, sütun başlıkları baklava dilimlidir. Bu kemerler güney cephede bir duvara istinat eder. Ana kubbe, kenar örtüsü ve çıkma kısmın üzeri kurşun kaplıdır.

Doğu cephesindeki basık kemerli giriş kapısından türbeye girilir. Kapı üzerindeki kitabelikte yazı yoktur. Bu cephede herhangi bir pencere de görülmez. Türbe iç mekânı diğer üç cephesinde altta dikdörtgen, üste sivri kemerli olmak üzere dörder pencere ile aydınlanır. Doğu cephesinde ise iki dolap yeri vardır. Türbenin içerisi kubbe ve duvarları tamamen beyaz renkte boyanmış olup herhangi bir süsleme bulunmamakla beraber muhtemelen önceleri kalem işi süslemelerine sahip olduğu düşünülebilir. Türbenin sivri kemerli üst pencerelerinin bazılarında oldukça tahrip olmuş renkli vitraylar vardır.

Türbe içerisinde farklı boyutlarda dört lahit bulunmaktadır. Bunlardan güneydeki (en solda olanı) büyük kavuklu, bunun yanındaki taçlı ve kavuksuz ve diğer ikisi de daha küçük kavuklu şahidelere (baş taşı) sahiptir. Bu dört lahit 1, 2, 3 ve 4 numara sırası ile incelenecektir.

Genelde lahitler hafifçe yüksek kaideler üzerine birer dikdörtgen prizma şeklinde inşa edilmişlerdir. Bunun üzerindeki ana bölümde üstten ve alttan ayrılmış

Sinaneddin Yusuf Paşa türbesinde bulunan lahitler

1 no.lu lahdin ayak cephesinden

silme frizlerin yer aldığı kuşaklar temel kurguyu meydana getirir. Frizlerin arasında kalan geniş kısımlar rozet şeklinde katmerli pençlerle ve vazolardan çıkan yarı üsluplaşmış tarzda çiçeklerle işlenmiştir. Bütün lahitler yakın zamanlarda beyaz renkli yağlıboya ile boyanmış olup muhtemelen mermer olan malzemenin yapısı pek açık görülmemektedir. Aynı zamanda üzerinde toprak bulunan bütün lahitlerde (sanduka) maalesef hiçbir yazı ve tarih yoktur.

1 no.lu Lahit:

Sandukanın alt kısmındaki silme bantlar ve üstündeki rumi desenli bir bordür dört tarafını kuşatır. Ana süsleme unsuru olan iri formda katmerli penç motifi, baş ve ayak yönünde birer, iki yanda da üçer adet olarak yerleştirilmiştir. Baş ve ayak taşının bağlantısını üçgen kaideler meydana getirir. Şahide (baş taşı) kare planlı olup baklava dilimi üçgenlerden meydana gelen bir geçme bileziğinden sonra silindirik olarak devam eder ve üzerine üstü geniş, altı daha dar, “Mücevveze” tabir edilen iri bir kavuk yerleşir.⁷

Ayak taşı ise yine üçgen bir kaideye dayanan kare planlı iri bir taşın dört kenarından üçgen silmelerle sekizgen gövdeye dönüşmesi ile oluşmuştur. Bu taş iri sekizgen prizma formu ile ihtişamlı bir görünüm sergiler.

2 no.lu Lahit:

Resim 16- 2 no.lu lahitten bir görünüm

3 no.lu lahdin görünümü

Lahdin gövdesinde bir evvelkine benzer üst ve alt silmeler vardır. Üst silmeden sonra çepeçevre bir rumi kenar suyu dolaşır. Lahit gövdesinde yine aynı düzenleme ile iri katmerli pençlerden oluşan rozetler mevcuttur. Lahdin birbirine benzer formdaki baş ve ayak taşları alttan üçgen bağlantılarla yükselen, taçlı birer mermer bloktan meydana gelmiştir.

3 no.lu Lahit:

1. ve 2.den daha küçük ve onlardan daha süslü bir eserdir. Lahdin dikdörtgen prizma gövdesi üst ve alttan ince silmelerle bölünmüş, bunlar arasına daha önceki düzenlemelerdeki gibi baş kısmında bir, iki yanda da üçer adet katmerli penç rozeti yerleştirilmiştir. Lahdin baş kısmında ortada çok katlı bir rozet ve bunun iki yanında zikzaklı taramalarla işlenmiş birer selvi ağacı motifi yer alır. Lahdin kuzey cephesinin baş kısmına yakın yerde benzer tarzda işlenmiş bir selvi motifi daha bulunmaktadır. Güney cephenin baş ve ayak kısımlarında, kuzey cephenin de ayak kısmında simetrik tarzda üsluplaştırılmış bir hurma ağacı vardır. Düzgün kıvrımlı dalların altından birer hurma salkımı resmedilmiştir. Ayak kısmındaki rozet ise dokuz yapraklı penci andıran ve etrafı bir sıra kıvrımlı dal ve bir sıra müdevver örgü (spiral frizli) ile süslenmiştir. Lahdi çevreleyen bütün rozetlerin arasında yer yer birer vazodan çıkan lale, karanfil, gül, sümbül, lale gibi yarı üsluplaşmış çiçeklerden oluşan bitkisel süslemeler vardır.

4 no.lu lahdin görünümü ve çizimi

Ana gövdeyi çevreleyen rumili bordür baş ve ayak kısımlarında çatma alınlıklı birer taç ile süslenir. Bu taç bir rumi tepeliği ile tamamlanır. Buradan baş ve ayak taşına geçişler dendanlı kıvrımlarla yapılır. Baş taşı, dikdörtgen prizma formulu bir ana gövdeden sonra gelen üçgen silmeli bir bilezikten sonra üstü dar altı geniş bir kavukla tamamlanır.

Ayak taşı yine çatma alınlıklı rumili bir taç üzerine kenarları iki sıra pahla başlayan ve giderek daha genişleyen iri bir silindirik gövde ile sonlanır.

4 no.lu Lahit:

3 no.lu lahitten biraz daha küçük olan bu eserin plan şeması diğerleriyle büyük benzerlikler arzeder. Bu lahdin ana gövdesi dilimlerden oluşan frizli bir silmeye oturur. Üstte ve altta iki ince silme arasındaki alan yine rozet ve çiçeklerle süslüdür. Lahdin baş kısmında ince işlenmiş rumilerden oluşan bir rozet ve iki yanda vazolardan çıkan lale, sümbül motifleri yer alır.

Lahdin güney cephesi, farklı tarzda üç adet rozet ve bunların aralarında ve iki kenarda vazolardan çıkan lale, gül, sümbül ve karanfillerle işlenmiştir. Bu cephenin ayak kısmındaki çiçeklerin henüz tamamlanmadığı görülür. Kuzey cephe-

3 no.lu lahdin kuzeyden görünümü

4 no.lu lahdin güneyden görünümü

de ise aynı teknik ve farklı çiçeklerle kompozisyon sürdürülmüştür.

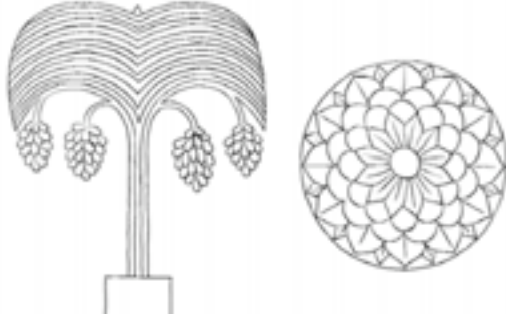
Ayak cephesi, altı dilimli, farklı bir rozet ve bunun iki yanında köşelerden çıkarılan dallar üzerinde gül ve lale motifleriyle işlenmiştir.

Lahdin baş taşına bağlanan kısım üçgen alanda simetrik rumilerle süslenmiştir. Kısa bir dikdörtgen formdan sonra benzer tarzdaki üçgenlerin meydana getirdiği bilezikten silindirik bölüme ve buradan da küçük kavuğa geçilir. Ayak taşı da benzer kaideye sahiptir, köşeleri üçgenlerle süslü bir sekizgen gövde üzerine yükselir.

Genel olarak, Sinaneddin Yusuf Paşa türbesinin mermer lahitlerinin üzeri rumi bordürler, katmerli gül rozetleri ve yarı üsluplaşmış bitkisel motiflerle süslenmiştir.

Sadrazam Sakızlı İbrahim Ethem Paşa Türbesi

Camiin son cemaat yeri üzerindeki meyilli saçak kesilerek revak sütunlarına yerleştirilen Ethem Paşa türbesi H. 1310/M.1892-3 tarihlidir. Bugün itibariyle kitabesi görülemeyen giriş kapısı üzerinde -kitabe yerinde- güzel bir celi sülüsle yazılmış “Kala'allahu teâlâ küllü nefsin zâikat'ül-mevt” ayeti yer alır. 1310 tarihli bu yazının üzeri altın varak kaplıdır, ketebesinde Arif adı okunmaktadır.

4 no.lu lahdin güney yönünde yer alan hurma ağacı ve rozetin çizimi

Sadrazam Sakızlı İbrahim Ethem Paşa Türbesinin güney cepheden genel görünüşü

4 no.lu lahdin kuzey cephesinden çizim

Türbede İbrahim Ethem Paşa ve oğlu Galip Bey medfundur. Camiin haziresinde de İbrahim Ethem Paşa ailesinden üç kişinin mezarı bulunmaktadır.⁸

İbrahim Ethem Paşa Türbesi camiin güneydoğu (doğu) yönüne düşen kare planlı kubbeli bir türbedir. Dış görünüşte kubbe kasnaksız olup, çıkmalı bir kare plan üzerine oturtulmuştur. Üzeri tamamen kurşun kaplıdır. Türbeye doğudan basık kemerli bir kapı ile girilir. Bu cephe ve diğer üç cephesinde üçlü sivri kemerli cephe düzenlemesi bulunur.

Ortada geniş, iki kenarda dar olan bu üçlü kemer manzumesi batı cephesinde üç dikey pencereyle hareket sağlar. Güney ve kuzey duvarlarında sadece ortadaki geniş olanı açık olup diğer ikisi sağırdır. Bu üç cephedeki açık pencereler küçük ölçekli lokma demirlerle örtülmüştür. Giriş cephesinde ise üst kısımda üç küçük pencere yer alırken bunlar S şekilli kıvrımlı demirlerle kaplıdır. Giriş kapısı bu üçlü pencere sisteminin ortasına açılmaktadır.

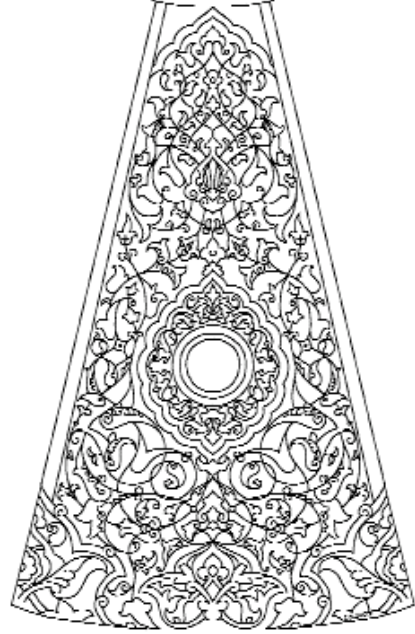
Bina kireç taşı gibi dayanıksız bir malzemeden inşa edilmiştir. Dış cephede bazı taşlarda hafif tahribat ve kırılmalar görülür. Doğu ve batı cephelerindeki silme pervazlı ve kemerli düzen mermerden yapıldığından daha az hasar gözlenir.

Sadrazam Sakızlı
İbrahim Ethem Paşa
Türbesi'nin batı
cephesindeki kapısı
ve kitabe

Türbenin kubbe tezyinatı

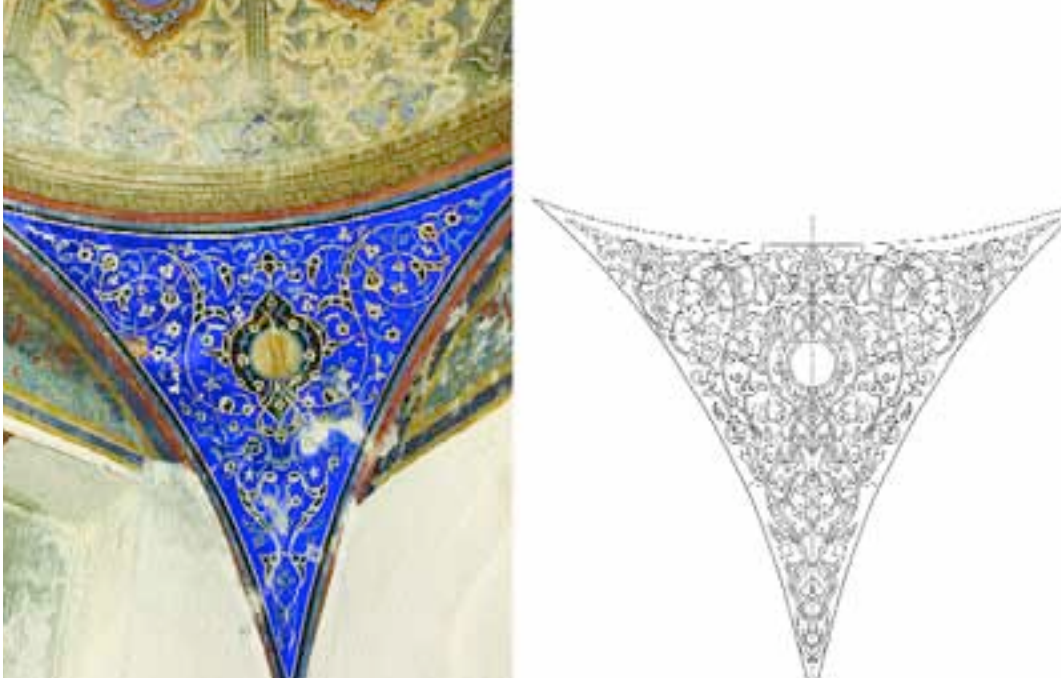
Desen paftalarından bir çizim

Doğudaki giriş kısmında yerden iki basamakla çıkılan mermer giriş platformu vardır. Yüksek kare kaideli silindirik gövdeli dört adet sütun, mermer kirişlerden mamul bir çerçeveyi ve bunun üzerinde ahşap gövdeli, üzeri kurşun kaplamalı meyilli bir sundurmayı destekler. Bina giriş kapısının iki kenarındaki destekleyici sütunlar ise silindirik olmayıp düz bir şekilde yapılmıştır. Mukarnaslı sütun başlıkları diğer cephedekiler gibi ince bir işçiliğe sahiptir.

Türbenin iç mekânı, dairevi bir ana kubbe, köşe üçgenleri (pandantifler) ve bunların arasında yer alan basık kemerli alanlar olmak üzere üç ayrı bölümde kalem işi desenleri ile nefis tarzda süslenmiştir.

Kare mekândan kalınca silmeli bir pervazla ayrılan kubbe tezyinatının merkezinde yazı için ayrılmış bir daire ve bunun etrafında sıralanan on iki dilimli süsleme paftası görülür. Göbeğin ortasında oldukça silik olmasına rağmen çok köşeli sivri kollu bir yıldızdan oluşan açık firuze tonundaki süsleme dikkati çeker. Bunun dışında neredeyse tamamen dökülmüş olan bir kubbe göbek yazısı yer alır. Muhtelemelen burada celi sülüs hattıyla yazılmış bir besmele ve ihlas surresi yazılı idi, zemin rengi krom sarıdır. Bu yazı kuşağının iç içe birkaç sıradan meydana gelmiş, rumi karakterli motiflerle gelişen süsleme zinciri ile kuşatıldığı görülür. Bu kuşakta firuze ve kahverengi tonları kullanılmıştır.

Kubbeyi dilimleyen cetveller yeşil renk tonlarında, çift sıralı düz çizgiler halinde uzayan üzeri spiral desenli bölmelerdir. Gölge olarak boyanmış bu çizgile-

Pandantiflerden bir köşe ve çizimi

re üzerleri bağlanmış birer ahşap direk görüntüsü verilerek, kubbe adeta kurulu bir çadıra benzetilmiştir. Bunların arasında, merkeze yakın kısımlarda üçer dilimli kahverenkli dendanlar bir taç formu oluşturur. Kubbe desenini altta, birbirine yanaşık düzende sıralanmış rumi tepelikli paftalar sınırlar. Bu paftalar haki yeşil renk tonlarında işlenmiş, iç kısımları çivit mavi renkte boyanmıştır. Üslup itibarıyla bazı bölümleri açısından Aksaray Valide Camii tezyinatına benzer. Süslemelerde beyazın katkısıyla ışık gölge hareketleri ağırlıkla ortaya çıkar. Kubbede dilimlerle ayrılan paftalar her biri simetrik rumi desenli kompozisyonla süslenmiştir. Tasarım açık sarı renkli zeminler üzerine kahverengi tahrirlerle tek tahrir şeklinde işlenmiş dilimli rumilerden oluşur. Rumi motifleri mavi ve gri tonlarda boyanmıştır. Bu kubbe dilimlerinin ortalarında, birer şemse işlenmiştir. İç kısımlarındaki dairevi alanlarda mavi-beyaz tonlarında mâkilî yazı kompozisyonları görülür, ancak bu yazılar net bir biçimde okunamamaktadır. Şemselerin dış dendan ve iç daire alanları krom sarı renkte boyanmıştır. Yazı dışında kalan kısım daha küçük ölçekteki mavi renkli rumilerle süslenmiştir.

Kubbe desenini dıştan çevreleyen çeşitli friz ve silmelerle tezyin edilen dış bordür çeşitli renklerde irili ufaklı bezeme ile mülemmadır. Dışta aşu kırmızısı rengindeki bir kalın cetvel çizgisinden sonra, mavi, siyah ve ince bir beyaz cetvelle sınırlanmış köşe üçgenlerine geçilir. Bu kısım da simetrik olarak tanzim edilmiş ayırma rumi ve bitkisel motiflerle erken 16. yy. çinilerinden ilham alınarak yapılmış gibidir. Siyah dolgu ve tahrirli, beyaz zeminli rumiler arasında açık

Pendantiflerin aralarında yer alan rumili bölüm ve çizimi

mavi-firuze tonlarında helezoni dallar üzerinde çeşitli bitkisel süslemeler görülür.

Kompozisyonun ortasında ayırma rumiler arasına dairevi formda bir yazı alanı oturtulmuştur. Kubbede olduğu gibi mâkîlî yazılarla dolu olduğu tahmin edilen bu dairevi alan krom sarı renkli zemin ve mavi renkte pervazla sınırlandırılmıştır. Bitkisel süslemelerdeki çiçekler beyazla işlenmiş olup iç kısımlarına siyah girilmiştir.

Bu üçgenlerin arasında, pencerelerin üst kısımlarına denk gelecek şekilde yerleştirilmiş olan basık daireli bölümler simetrik bir kompozisyona oturan hurda-

lı rumilerden oluşur. Dıştan içe doğru; lacivert, beyaz ve sarı renkte bir pervazla sınırlandırılan bu bölümdeki rumiler daha farklı bir üslupta işlenmişlerdir. Alan zemini açık mavi, rumiler beyaz, tahrirler siyah renkte işlenmiştir. Rumilerin içteki zeminleri kırmızıya boyanmıştır.

İç mekânın geri kalan kısımlarında desen görülmeyip beyaz renkli boya ile boyalıdır. Muhtemelen rutubet sonucunda desenleri ve yazılan büyük bir bölümü tahrip olmuştur.

Bütün kompozisyonlardaki rumi karakterleri artık asaletini kaybetmiş motifler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak ana hatlarıyla da olsa iç mekân süslemesi günümüze kadar gelebilmiş renkli bir örnektir.

Türbenin içerisinde bugün mezarı andırır herhangi bir lahit veya sanduka bulunmamaktadır. Bu haliyle mekân adeta caminin ardiyesi, deposu olarak kullanılır durumdadır. Halılar, eski saatler, tarihi mumlar, şamdanlar vs. gibi pek çok eşya kenara köşeye atılmış bir vaziyettedir.

Osman Bey Türbesi

Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nin külliyesine içinde bu türbeler haricinde çok sayıda mezar bulunmaktadır. Külliyedeki en ilgi çekici mezar caminin kuzeybatı köşesinde revakların altında mermer bir lahittir. Lahdin Rüstem Paşa'nın oğlu Osman Bey'e ait olduğu belirtilen kitabesinde M. 1576/ H. 984 tarihi kayıtlıdır. Osman Bey, Rüstem Paşa'nın **Mihr-i Mah** Sultan'dan başka bir karısından oğludur.

İki kademeli bir kaide üzerinde dikdörtgen planda kurulmuş olan lahdin, dikdörtgen prizma yapısının üst ve altı silmeli olup, silmelerin devamında üçgen çatmalı alınlıklara bağlı olarak yükselen baş ve ayak taşları bulunmaktadır.

Ana gövdede baş kısmında (doğuda)bir, kuzey cephede üç adet katmerli penç motifi işlenmiştir. Güney cephede iki rozet arasında yatık duran bir hançer figürü işlenmiştir⁹. Lahdin dört bir yanı çeviren rumili bordürler baş ve ayak kısımlarında birer sivri tacın üzerinden dolanır. Baş kısmındaki çatma alınlığın içerisinde sülüs yazı ile "okuyalım ruhu için El-Fatiha" yazılmıştır. Baş taşı buradan kare formda yükselir. Yukarı doğru silmelerle kırılarak sekizgen hale gelen taş daha sonra silindirik olur ve sonra da örfi destarlı bir kavukla sona erer. Altta kare kısımda dört bir yöne dağıtılmış halde kelime-i tevhid metni yazılıdır.

Ayak taşı alttan yukarı doğru kalınlaşarak cesim bir görünüm alan silindirik bir gövdeye sahiptir. Bu taşın batı yüzünde de şair Hükmi'ye ait olan iki tarih beyti yazılıdır:

"Mîr-i pâkize neseb hazret-i Osman Beg'in

Mürğ-ı ruhu idicek bâğ-ı cinâne tayrân

Eyleyüp sıdk ile ruhuna dualar Hükmi

Osman Bey'in Türbesi

Dedi tarih (cinân ola mekân-ı Osman) “10

Anlamı: Temiz pak nesepli Osman Bey’in ruh kuşu cennet bağına uçunca ruhu-
na dualar eden Hükmi der ki; “Osman’ın mekanı cennetler ola” Parantez içinde-
ki metin ebced hesabıyla ölüm tarihini verir.

Değerlendirme

Bir XVI. yüzyıl eseri olan Mihrimah Sultan Camii, kalem işi süslemeleri dışın-
daki diğer alanlarda devrinin süsleme karakterini yansıtırken kalem işi süsleme-
leri açısından klasik dönem sonrası izlerini taşır. Bu husus muhtemelen ahşap
üstü kalem işlerinde olduğu gibi kalem işi süslemelerin daha az dayanıklı olma-
sından ve ara ara yenilenmesinden kaynaklanmaktadır.

Desen taksimatı ve programı yönünden ana kubbe, yarım kubbeler ve camiin di-
ğer kısımları klasik eserlerde sık görülen bir tarzda tanzim edilmiştir. Mihrap,
minber, diğer taş ve mermer malzemenin süslemesi kendi grubunda oldukça ge-
leşmiş bir seviyeyi göstermektedir.

Türbelere gelindiğinde; Sinaneddin Yusuf Paşa türbesinin adını nereden aldığı
bilinmediği gibi türbe içerisinde medfun bulunan kişilerin isimleri dahi meç-
huldür. Böylesi meşhur bir mabedin derununda bulunan bu türbenin isimsiz ol-
ması, her şeyi kayıt altına alıp belgelendiren ve arşivleyen Osmanlı anlayışına
uygun düşmeyen bir durumdur. Hal böyle olunca türbe sahiplerinin kimliği
hakkında da çeşitli rivayetler atıflar ortaya çıkmaktadır. Yine de yükselme dev-
rine tarihlenebilecek bu türbe, devrinin estetik çizgilerini koruyan ve açıklıkla
sergileyen bir örnek olması bakımından önemlidir.

İlginç durum, İbrahim Edhem Paşa türbesi için de söz konusudur. Tarihi kayıt-
larda adı İbrahim Edhem Paşa türbesi olarak belirtilmekle beraber bugün türbe
içerisinde mekan hakkında bir bilgi verecek herhangi belge görülemez. Daha da
önemlisi günümüzde bu mekanın türbe olduğuna işaret edebilecek bir sanduka
ve benzeri unsur da bulunmamaktadır. Birçok kimse burasını bir türbe olarak
dahi bilmemektedir.

Ben bu tebliğimde Klasik Türk mimari eserleri arasında oldukça farklı ve zengin
bir biçimde işlenmiş mabed mimarisi ve dekorasyonuna dikkat çekmek istedim.
Dikkatlerimizin neredeyse tamamen dağıldığı günümüzde çoğu zaman bu güzel
eserlere bakıyor ama maalesef göremiyoruz. Bunu, yaşanan çevreden başlatıp,
düşünce ve inanç dünyamıza kadar genişletebiliriz. Meskenine çok az önem ve-
ren fakat ibadet mekanlarını ve sosyal yapılarını olabildiğince yücelten bir dü-
şünceyle ortaya konulan eserler yüzyılları peşinden sürükleyen bir kalıcılığa ve
güzelliğe sahip olmuştur. Tarihi çevre ve mekânları, eserleri, kitapları korurken,
onları daha yakından tanımak ve anlamak önemlidir. Mimarisinden kıyafetine,
ekonomisinden hayat tarzına bir medeniyet tam bir bütündür. Bu bütünlüğü
onu biçimlendiren inanç ve düşünce sistemi oluşturur. Bu bütünü ve onun şe-

killendiren temeli görmeden estetik anlayışını kavrayamayız. Geçmişte olduğu gibi gelecekte de özgün ve güçlü bir medeniyet seviyesine ulaşabilmek için binlerce yıllık bu zengin birikim bizim için bulunmaz bir hazinedir. Bu eserler yeni nesiller tarafından layık vechile özüksendiğinde hem estetik olarak hem tüm diğer alanlarda yeni formların yeni normların ortaya çıkmasında sınırsız bir ilham kaynağı olacaktır. Bütün bu noktalar göz önüne alındığında sanat tarihi eserlerimizin bir toplumun yeniden yetişip olgunlaşmasında ne kadar mühim bir yer tuttuğu görülecektir.

DİPNOTLAR

¹ Sinan bu eserden sonra beldeye 34 kadar eser daha kazandırmıştır ki, İstanbul'un hiçbir kazasında Sinan'ın bu kadar eseri yoktur. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, I, 261.

² Bu camiiin adı bir vakfiyesinde, Tezkiretü'l-Bünyan ve devrinin birçok arşiv vesikalarında Mihr-i Mah = (Mihr ü mah) şeklinde yazılıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan bir vakfiyesinde de adı "mah-ı mihr" şeklinde geçer. Mihr, Farsça (güneş, ay) anlamındadır. Aradaki atıf vav'ı ile Türkçe (güneş ve ay) demektir. Daha sonraki kaynaklarda ve bugün bu ad (Mihr-i mah) gibi izafet şeklinde yazılır ve söylenir olmuştur (İ. Hakkı Konyalı, *Abide ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1976, I, 213).

³ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, s. 221.

⁴ "Rüstem Paşa'nın Mihrimah Sultan'dan olan iki oğlunun gömülü olduğu türbe bu cami ile medrese kapısı arasındadır. Süreyya Bey, Mihrimah Sultan'ı yazarken de "Rüstem Paşa'ya tezvic olunup ondan evladı olmuştur. Kızı Âişe hanım Sultan olup yirmişer, otuzar yaşına kadar yaşamış, iki oğlu oldu ki, Üsküdar'da camide gömüldürler. (*Sicill-i Osmani*, I, 83; İ. Hakkı Konyalı, *Abide ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, I, 222.)

⁵ Abdullah Kuran, *Üsküdar'da Mihrimah Sultan Külliyesi*, Sanat, Kültür Bakanlığı Yayını, sy. 6 (Haziran 1977), s. 18.

⁶ "Mihrimah Sultan (1522-1578), 1539'da henüz 17 yaşında bulunduğu halde Rüstem Paşa ile evlendirilmiştir. Camiini de 1548'de yaptırmıştır. Sicill-i Osmani yazarının dediği gibi oğulları 20-30 yaşlarında vefat ettiğine göre türbe 1560 tarihlerinde yapılmış demektir."

"Mihrimah Sultan'ın kızı Ayşe Sultan, 1570 tarihinde Sadrazam Semiz Ahmet Paşa (öl. 988/1580) ile evli bulunuyordu. Kocasından Osman Bey (öl. 999/1590), Mehmet Bey, Abdurrahman Bey ve Mustafa Paşa adlı dört oğlu ve ölüm tarihi bilinmeyen Saliha Hanım Sultan isimli bir kız çocuğu oldu."

"Bunlardan Mehmet Bey ile Mustafa Paşa (1001/1593)'te Almanya ile savaşırken şehit düşmüşlerdir. Geriye kalan Osman Bey ile Abdurrahman Beyler'den birinin ve Saliha Hanım Sultan'ında bu türbede gömülü olduğu sanılmaktadır. Türbenin Ayşe Sultan Türbesi olarak da anılması Ayşe Sultan'ın oğlu Abdurrahman Bey'in burada gömülmesindedir."

"Türbenin IV. Murad'ın kızı Kaya Sultan'a ait olduğu da söylenmektedir. Bu rivayet, Kaya Sultan'ın düşük çocuğunun buraya gömülmesinden kaynaklanmaktadır. Kaya Sultan, Esmihan Kaya Sultan ismiyle bilinmektedir. 1058 (1648)'de Melek Ahmet Paşa ile evlendirilmiş ve bir sene sonra da Afife Hanım Sultan'ı dünyaya getirmiştir. 1633 tarihinde doğan Kaya Sultan, 1659 yılında Fatma Hanım Sultan'ı doğururken vefat etmiştir." (Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 590)

⁷ M. N. Haskan, *a.g.e.*, s. 591.

⁸ İ.H. Konyalı şunları kaydetmektedir: "...bu taş mabeyn-i Hümayun memurlarından Ferik Ethem Paşa'nın oğlu Mehmet Bey'indir. 1271 yılında ölmüştür. Burada Erkân-ı Harbiye mirlivalarından Ethem Paşa'nın H. 1266'de ölen oğlu Mahmut Bey'in mezar taşını gördük. Paşa'nın 1280 yılında ölen üçüncü oğlu Abdullah Seyyid de burada gömülmüştür. Ethem Paşa'nın oğlu Galip beyin mahdumu Hasan Mübahi Bey de H.1296 yılında ölmüş, dedesinin türbesinin önüne gömülmüştür." (İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, I, 228.)

⁹ M.N. Haskan, şehid edilen kişilerin kabirleri üzerine hançer figürünün işlendiğine dair bir söylenti olduğunu belirtir (*a.g.e.*, s. 603).

¹⁰ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, I, 221.

Arapça Bazı Edebî Eserlerde Üsküdar

ARŞ. GÖR. HAZEM SAİD MUHAMMED

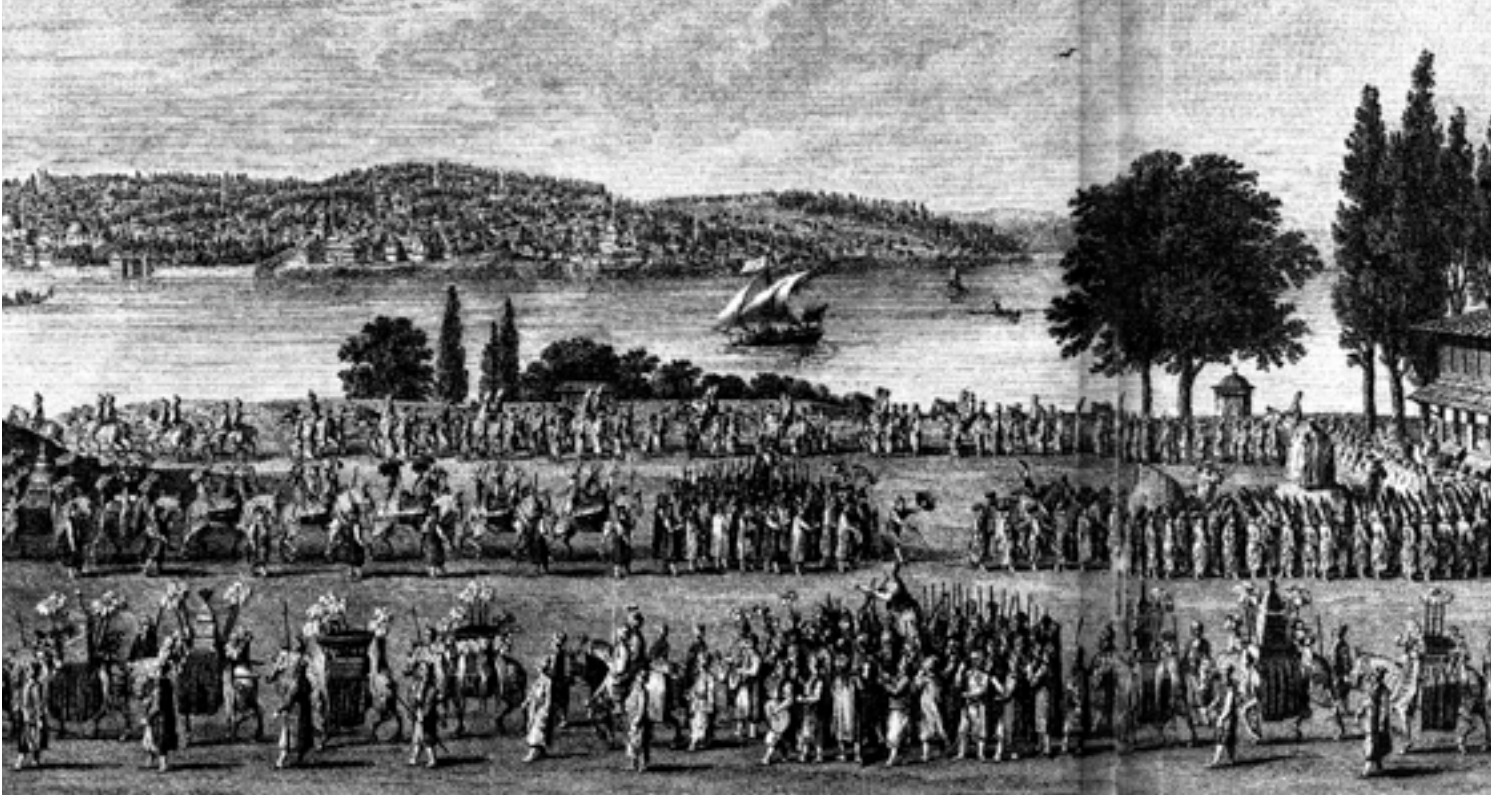
El Ezher Üniversitesi / Mısır

Yüzyıllar boyunca Üsküdar, hadis, tefsir, fıkıh gibi ilimlerle meşgul olan binlerce ilim adamının yetiştiği ve yaşadığı merkezlerden biri olmuştur. Burası eşsiz el yazması kitaplarla dolu olan kütüphaneleri, tekke ve zaviyeleri barındıran bir kültür şehridir. Üsküdar, coğrafyası, konumu, kültürel ve tarihsel geçmişi ile Asya coğrafyasının en önemli yerlerinden biridir. Zira Üsküdar, Anadolu ve Asya'nın Avrupa'ya açılan kapısıdır. Aynı anda yalnızca İstanbul'un Anadolu'ya açılan kapısı değil, Irak, Mısır ve Arabistan'a da açılan kapısıdır. Bu vesile ile "Üsküdar" adı, Arapça tarih, edebiyat, şecere, biyografi, vefiyat, fıkıh¹ ve tefsir eserlerinde geçmektedir. Bu yüzden tebliğimizi dört bölümde ele alacağız.

1. Arapça Tarih Eserlerinde Üsküdar
2. Bazı Şecere ve Biyografi Eserlerinde Üsküdar
3. Arap Şiirinde Üsküdar
4. Yeni Arap Edebiyatında Üsküdar

1- Arapça Tarih Eserlerinde Üsküdar

"Üsküdar" adı, bazı Arapça tarih eserlerinde zikri geçen belli başlı büyük olaylarda geçmektedir. Meselâ tarihî eserlerde bahsedilen, Arapların ve bilhassa Abbasilerin, Bizans'a düzenlediği seferlerde Üsküdar sık sık zikredilmektedir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin, Mısır, Irak ve İran'a düzenlediği seferlerden bahsedilirken "Üsküdar"dan bahsedilmektedir. Çünkü Üsküdar, Arap ordularının Avrupa'ya geçit noktası ve Osmanlı ordularının da Doğu seferleri için ilk hareket noktasıdır. Diğer bir tespitimiz: Surre Alayları ve Hac yolculuğu üzerine yazılan çalışmalar ve seyahatnamelerde Üsküdar adının geçiyor olmasıdır. Çünkü Surre

Surre Alayı (D'ohsson, *Tableau General*, II, Paris 1790)

Alayları ve Hac yolculuğu Üsküdar'dan başlamaktadır. Meselâ, el-Mekenisi'nin Arapça *Seyahatname*'sine göre Osmanlı hacılarının hac yolu Üsküdar'dan başlayıp, Kartal'dan geçer ve Gebze'ye doğru devam eder.²

1852/ 1217 'de Ölen Şihabüddin Mahmûd el-Bağdâdî el-Alusi, *Ġarâibül-İğtirab* adlı eserinin farklı bölümlerinde İstanbul'dan bahsederken Üsküdar'ın vasıflarını şöyle anlatmaktadır:

“ İstanbul'un karşısında, sahilin doğu tarafında Üsküdar bulunur. O da mamur bir beldedir. Nüfusu otuz bin veya daha çoktur... İstanbul, Galata ve Üsküdar'ın toplam nüfusu bir milyondur. Bu nüfus içerisinde insanoğlunun bütün sınıfları bulunur... Şehrin evlerinin çoğu ahşaptandır ve taştan yapılan evlerin sayısı çok azdır... Birçok yol kenarında yolcuların tatlı su içmeleri için hazırlanan yerler vardır. Şehrin suyu şehir dışından gelmektedir. Su, yağmurun bolluğu ve azlığına göre çok veya az olur. Evlerin çoğunda evlerin damlarından inen yağmur suyunu biriktirmek için depolar bulunur. Bu depolarda biriken yağmur suları, ev sahiplerinin bir senelik su ihtiyaçlarını karşılayabilir.”³ el-Alusi, aynı eserde Üsküdar üzerine de şiir yazmıştır. Bunu da “Arap Şiirinde Üsküdar” başlıklı bölümde ele alacağız.

2- Bazı Şecere ve Biyografi Eserlerinde Üsküdar

Üsküdar, Osmanlı ilim ve âlimlerinin merkezlerindedir. Onun için Üsküdar adı şecere, biyografi ve vefiyat eserlerinde, yüzölçümü bakımından daha büyük olan bazı şehirlerden daha çok geçer. Celaleddin Abdurrahman Suyuti, *Lübbü'l-lübab fî tahriri'l-ensâb* adlı eserinde, “Üsküdarî veya Üsküdarlı olan kişi belde-i Rum'da mevcut olan Üsküdar'a mensuptur”⁴ demektedir. Şecere eserlerinden sayılan Abdurrahman el-Ensârî'nin *Tuhfetü'l-muhibbin ve'l-ashab fî ma'rifeti ma li'l-medeniyyin min Enseb* adlı eserinde Medine'nin en şöhretli ailelerinden sayılan “Üsküdarî” ailesinin soy ağacından ve bu aileden üç kişinin Medine Müftülüğüne atandıklarından bahseder.⁵

Takiyyüddin el-Gazzi (1010/1601), *Tabakatü's-seniyye fî terâcimi'l-hanefiyye* adlı eserinde, Sultan Mahmud devri din âlimlerinden biri olan ve hicrî 885'te ölen Molla Hüsrev'in biyografisinden bahsederken “Üsküdar” adını da zikretmektedir.⁶

Hayreddin Zirikli'nin *el-A'lâm* adlı biyografi eserinde, on yedi farklı âlimin biyografilerinden bahsedilirken yine Üsküdar'ın adının geçtiği görülmektedir. Zirikli'nin eserinde, bunların dokuzunun Üsküdarlı veya Üsküdar'da doğup ölmüş⁷ olduklarını, altısının Üsküdar'da iş görmüş ve orada defnedilmiş⁸ olduklarını ve ikisinin de Üsküdar'da çalıştıklarını tespit ettik.⁹

Üsküdar, Muhammed Emin b. Fazlullah el-Muhibbî'nin (1111/1699) *Hulasatü'l-eser fî a'yani'l-karni'l-hadi aşer* adlı eserinde on altı defa zikredilmektedir. el-Muhibbî, dört ciltten oluşan eserinde Üsküdarlı olan ve Üsküdarî dediği sadece tek bir alimden bahsetmiştir. O da “kutuplar kutbu, zamanın mehdisi, asrın mürşidi olan” Aziz Mahmud Hüdâyî'dir. Eserde onun biyografisi şu beyitle başlamıştır;

O din ve dünya, o lafız ve mânâ

*En büyük hedef o en yüksek zirve*¹⁰

el-Muhibbî, eserinde XI. yüzyıl âlimlerinin biyografilerine yer vermektedir. Bu âlimlerin dördü Üsküdar'da çalışmış ve defnedilmişler,¹¹ dördü de Üsküdar'da sadece çalışmışlardır.¹² Bu eserde Üsküdar, başka âlimlerin biyografilerinde de zikredilmiştir. Meselâ Üsküdar'da doğmadığı ve yaşamadığı halde Üsküdar'ı anlatan ve onun için şiir yazmış bir âlim de dikkati çekmektedir. Bu şiiri de yeri geldiğinde ele alacağız.¹³

Ebü'l-Fazl Muhammed el-Muradî (1206/1791) *Silkü'd-dürer fî a'yani's-sâni aşr* adlı eserinde XII. yüzyıl âlimlerinin biyografilerini ele almıştır. Eserinde on altı Üsküdarlı âlimin biyografisine yer vermiştir. Muradî'nin eserinde beş kişi Üsküdarî diye adlandırılmıştır. Bunların dördü, Medine-i Münevvere'nin müftüsü Esad el-Üsküdarî ailesine mensuptur.¹⁴ Muradî'nin eserinde Üsküdar'da çalışıp defnedilen yedi âlimin¹⁵ ve Üsküdar'da çalışmış olan beş âlimin biyografilerine de yer verilmiştir.¹⁶

Abdürrezzâk el- Baytar (1335/1916) *Hilyetü'l-beşer fî târîhi'l-karni's-sâlis aşr* adlı eserinde XIII. yüzyılın tarihini ele almıştır. Dört ciltten oluşan eserde, Üsküdar müftüsü Ömer Lütfi Efendi'nin biyografisi anlatılırken, onun Üsküdar'ın hukuk meclisine atandığının belirtildiği kısımda bir defa geçmiştir.¹⁷

Bağdatlı İsmail Paşa'nın *Hediyetü'l-ârifîn esmâi'l-müellifîn ve âsârü'l-musanna-fîn* adlı eserinde Üsküdar adı otuz dokuz âlimin biyografisinde zikredilmektedir. Onlardan 22'si Üsküdarî ünvanıyla anılmıştır.¹⁸ İsmail Paşa'nın, Azîz Mahmud Hûdâyî Hazretleri'ni Üsküdarlı ünvanıyla adlandırmadığı da dikkat çekicidir.¹⁹ Müellif, otuz altı âlimin altısının Üsküdar'da defnedildiğini²⁰ on birinin de Üsküdar'da değişik mansıplara tayin edildiğini belirtmiştir. Bunların yedisi kadı²¹, biri öğretmen²², üçü ise mutasavvıftır.²³

Ömer Rıza Kehhâle'nin *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimü musannifi'l-kütübi'l-ara-biyye* adlı eserinde, Üsküdar otuz defadan çok geçmektedir. Kehhâle de Üsküdarlı âlimlerden yirmi sekizinin biyografisini yazmıştır. Onlardan on beşi Üsküdarlı adıyla zikredilmiş²⁴, sekizi kadılık ve müderrislik yapmış²⁵ altısı ise Üsküdar'da yaşadktan sonra oraya defnedilmişlerdir.²⁶ Bu eserin önemi çok büyüktür. Çünkü kaynaklar dipnotta zikredilmektedir. Bu vasıta ile söz konusu âlimlerin biyografilerinin hangi Arapça eserlerde geçtiğini biliyoruz. Bu eserlerin en önemlileri, sekizinci hicri yüzyılın büyüklerinin biyografilerini ihtiva eden İbn Hacer el-Askalânî(852/1449)'nin *ed-Dürerü'l-kamine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine* adlı eseri, dokuzuncu hicri yüzyılın büyüklerinin biyografilerini ihtiva eden Abdurrahman Sehavî'nin *ed-Dav'ü'l-lami* adlı eseri; Ebü'l-Hasenat Leknevî'nin *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-hanefiyye; et-Ta'likatü's-seniyye* ve Muhammed İbnü'l-İmad'ın *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* adlı eserleridir.

3- Arap Şiirinde Üsküdar

Üsküdar'ın Arapça divanların bazısında geçtiğini de görüyoruz. Rastladığımız şiirlerin en eskisi Abbasiler zamanında devrin en büyük şâirlerinden sayılan Buhturî (821-897/ 206-284) divanında yer almaktadır. Buhturî'nin Üsküdar adının geçtiği ve 273 h. senesinde yazdığı şiiri, el-Haris bin Kaeb'i hicvediyordu ki; şâir, şiirinde Haris'in Üsküdar'dan ölüm haberinin gelmesini umuyordu. Burada Üsküdar kelimesi "ulak" mânâsıyla da kullanılmış olabilir.²⁷ Şiirde Üsküdar adı şöyle geçmiştir:

*Bundan sonra, kısa bir sürede, Üsküdar'da helâkiyle ilgili mektupları gelecek. Veya Bundan sonra, kısa bir sürede, helakiyle ilgili Üsküdar'la mektupları gelecek.*²⁸

Bu şiir, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'udî'nin (345/956) *Mürücü'z-zeheb ve maâdinü'l-cevher* adlı eserinde geçmektedir. Mesudî, şiirin Abdullah bin el-Hüseyin bin Sa'd'a ait olduğunu iddia etmektedir.²⁹

1852/1217'de ölen Şihabüddin Mahmûd el-Bağdadî el-Alusî, *Ġarâibül- iğtirâb* adlı eserinde, Bağdat'ta bulunan arkadaşına gönderdiği mektupta, Bağdat'ın ha-

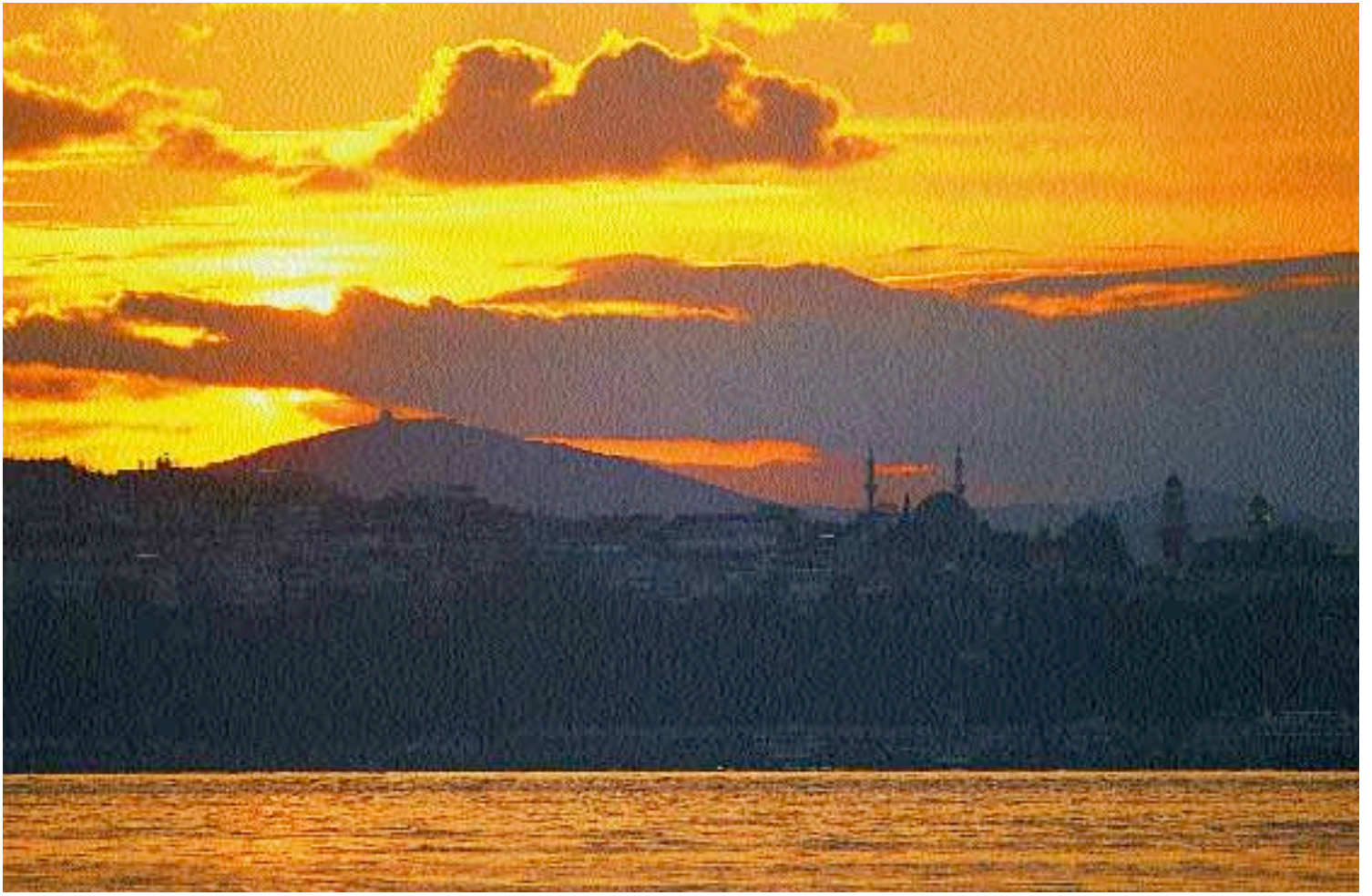
vasına suyuna olan hasretini belirtmiştir. Mektubun cevabında Alusî'nin dostu, Bağdat'ı sanki bu günkü Bağdat'ın durumunu anlatıyor gibi tarif ettikten sonra; Üsküdar'a gelme ümidinin olduğunu belirtmektedir. Dostunun Alusî'ye yazdığı Arapça şiirinin bir kısmı şöyledir:

Vay Bağdat'ın haline,
 İzzetlik içinde konaklayıp uçtu
 Nefsin ne isterse onu içinde bulurdu
 Sanki cennet-i hulddu ve dâr-ı kararı
 Savaş arslanlarının eviydi,
 Korkak ve mazlum ona sığınırdu
 Bugün Bağdat'ta muhtacın sığınağı yok
 Ve halkından da sığınılacak kimse kalmadı
 Ve bugün, gördüğün kişiler oraya yerleştiler
 Bağdat'tan uzak dur yoksa sen bilirsin
 Onun içine kör kavim yerleşti
 Bunlar da iyileri ve kötülerini ayırmadılar
 Onun içinde maymun önder oldu
 Ve aslan eşeğe secde etti
 Ey efendim, ey din yıldızı
 Bize alçak hücum etti
 Bağdat'ınıza esaretinden kaçışa mahal vermeyenler üşüştü.
 Ey bizden göç eden, bilmiyor ki
 Ondan sonra bu diyarda olanları
 Zilletle küçükler büyüklere hükmettiler
 Eğer azıcık gücüm olsaydı
 Üsküdar'a sürünerek gelirdim.³⁰

Bu şiir o sıradaki Bağdat'ın halini anlatırken aynı zamanda Üsküdar'ın önemi ve âlimlerin sığınak yurdu olduğunu da göstermektedir.

Bulabildiğimiz üçüncü şiir ise el-Muhbbi'nin *Hulâsatü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdi aşer* adlı eserinde el-Şeyh İbrahim b. Abdurrahman b. İmâdüddin (ö.1087) biyografisi anlatılırken geçmektedir. Adı geçen âlim ile el-Muhbbi'nin babasıyla arkadaşlıkları vardı. Şeyh İbrahim Üsküdar'ı bırakmayı istediğinde el-Muhbbi'nin babası ona şu nasihatleri şiirle veriyordu:

Ey kardeşim, işte üstadın nasihatidir
 Bu devir sana zulmetse
 Bil ki her devir kendi özgürlerine zulmedicidir

Gündoğumunda Üsküdar

Devir seni gurbete ve göçmeye mecbur etse
Üsküdar'da gurbetçi ol
Onun içinde yürüyen hür ceylanlar vardır
Ceylanların, gözleriyle aslanları avladıklarını görürsün
Hem de dağları ve tepeleri yemyeşildir
Sanki onların üstünde gülnar bahçesi vardır
Onun içinde ömrünü mutlulukla geçir
Sevginle geceyi gündüzle birleştir
Ve akrabaları bırak,
Benden selam söyle vatanlara ve diyara.³¹

Şeyh İbrahim, bu nasihate şöyle cevap vermişti :

Bu erdem sahibinin nasihatidir,
O faziletler ve iftihar edilecek işlerde öncüdür.
Her ilimde koparılacak meyveleri vardır
Davranışları büyüklerin hoşuna gider.

Diyor ki, gurbetçi olacak isen Üsküdar'da ol
 Ve dediklerinin doğruluğunda hiç şüphe yok
 Evet, O, denizlerle çevrili bir cennettir
 Ve gündüz güneşine benzeyen nur yüzlü çocuktur.
 Ama onun içinde şu âşık
 Sabretmeye yardımcı bir sevgili bulamadı.³²

Aynı şiir el-Muhibbi'nin *Nefhatü'r-reyhâne ve raşhatu tılâi'l-hâne* adlı eserinde de geçmektedir.³³

Üsküdar, Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer Hafaci'nin *Reyhânetü'l-elibba ve zehretü'l-hayâti'd-dünya* adlı eserinde, h. 1080'de ölen Mencenek b. Muhammed Menceneğin, Şeyhülislâm Hüsanzâde'nin emriyle Fazlullah el-Muhibbi'nin topladığı şiirlerin bir gazelinde de geçmektedir.³⁴ Mencenek, Üsküdarlı sevgilisine şöyle bir gazel yazmıştır:

Üsküdar'dan yükselen ay
 Gönlümü ateşlere attı
 Gece geçiyor ve onun sevgisiyle gözlerim gözyaşlarımı seyrediyor
 Hata yapınca özür dilemesini istemememe rağmen
 O, özüme razı olmuyor.
 Acaba çektiklerimi hissediyor mu?
 Yoksa hissetmiyor mu?
 Sevgisiyle her sabah şaşırıp kalıyorum
 Sağımı solumu bilmiyorum.³⁵

Üsküdar'la ilgili bulduğumuz son şiir ise Filistinli şâir Zekeriya Muhammed'in *el-Cevâd Yektaz Üsküdar* yani "At Üsküdar'ı Geçti" adıyla 1997'de yayımlanan divanıdır. Şâir bir röportajında divan adını, "Atı alan Üsküdar'ı geçti" deyiminden aldığını ve şiirle ilişkisi kesilmez bir duruma geldiğini belirtmiştir. Siyasi içerikli olan *At Üsküdar'ı Geçti* adlı divanda, Filistinli lider İsmail Haniye'ye önemli mesajlar verilmektedir.³⁶

4- Yeni Arap Edebiyatında Üsküdar

Üsküdar'la ilgili yeni yazılan eserlerden biri Suriyeli hikâyeci Halilü'l-Naimî'nin "İki Kıta'nın Şehri" adıyla yayımladığı bir hikâyedir. Bu yazar, eserinde İstanbul'a olan seyahatini anlatırken; Asya'dan Avrupa'ya geçerken hissettiklerini anlatıp, "insanı şehirlere çeken şey binaları değil tarihidir" demektedir. Ayrıca Üsküdar'ın Asya tepelerinin onda Kahire'yi anımsattığını da yazmaktadır.³⁷

Üsküdar, bazı edebiyat makalelerinde de geçmektedir. Bunun örneği Uluslararası Edebiyat Komitesi Üyesi Muhammed Mahmud Kallo'nun *Cünün el-Abkariye* yani Dahiler Deliliği adlı makalesinde geçiyor. Bu makalede Üsküdarlı olduğu varsayılan âlim Emrullah ile ilgili bir hikâye anlatılır.

Ünlü eğitimci Emrullah Efendi, her gün Üsküdar'dan karşıya geçmek için Üsküdar vapuruna binerdi. Yine bir gün vapura binmişti ve yanına İngiltere Büyükelçiliği'nde çalışan bir memur oturmuştu. İngiliz memurun cebinde Şam fıstığı vardı. Emrullah Efendi çok düşünceliydi, hatta dalgındı. Farkında olmadan elini kendi cebi imiş gibi İngiliz memurun cebine sokup fıstıktan yemeye başladı. İngiliz memur önce şaka olduğunu sanıp sustu, ama Emrullah Efendi yemeye devam etti. Fıstık bitmek üzere idi. Memur, Emrullah Efendi'nin dikkatini kibarca çekmek istedi ve sordu: "Fıstığı nasıl buldunuz?". Emrullah Efendi kestirmeden "iyi" diye cevap verip, yemeye ve düşüncelerine devam etti. Memur, "Mahallemde bu tür yemişlerden bulunmaz, çocuklarım da bu fıstıkları çok sever, eve fıstıksız dönsen ağlarlar." deyince; Emrullah Efendi dönüp "Yaa ne garip!" der, yemeye ve düşüncesine devam eder. Memur, "Lütfen çocuklarıma da biraz bırakır mısınız?" deyince Emrullah Efendi, memura dönüp, "Tabi memnuniyetle" diyerek bir avuç fıstığı memurun cebinden çıkarıp uzatır ve geri kalanını da kendisi yiyip bitirir.³⁸ Hikâyedeki olayın ünlü eğitimci Emrullah Efendi ile alâkasının olup olmadığı bir yana, bu vesile ile Üsküdar'ın yeni Arap edebiyatında da yer etmesi şayan-ı dikkattir.

Sonuç olarak Üsküdar şehri dünyanın en meşhur ilim ve kültür merkezlerindedir. Üsküdar adının Arapça tarih, edebiyat, şecere, biyografi, vefayât hatta fıkıh ve tefsir eserlerinde geçmesi bunun somut bir delilidir.

Arap coğrafyasından uzak olan Üsküdar'ın güzelliğini vasf eden Arap şiirinde var olması, Türkler ve Araplar arasındaki bağların derecesini ve Üsküdar'ın önemini bir kere daha ortaya koymaktadır.

DİPNOTLAR

¹ Buna örnek olarak fıkıh âlimi Ali Haydar'ın *Dürrü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* adlı eserini gösterebiliriz. Emin Efendizâde Küçük Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, Beyrut, II, 454.

² Ahmed Mohemmed el-Mekenisî, *el-Doplomesi el-hac*, <http://pr.sv.net/aw/2006/January2006/arabic/pages010.htm>

³ Şihâbüddin Mahmûd b. Abdullah el-Bağdadi el-Alusi, *Ğaraibül-iğtirab*, Bağdat 1327, s. 55- 70.

⁴ Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyuti, *Lübbü'l-lübab fi tahriri'l-ensâb* (thk. Muhammad Ahmed Abdülazîz, Eşref Ahmed Abdülazîz), Beyrut 1991, II, 350.

⁵ Abdurrahman et-Tayyib el-Ensârî, *Tuhfetü'l-muhibbîn ve'l-ashab fi ma'rifeti ma li'l-medeniyyin min Enseb*, Tunus 1970, s.46.

⁶ Takıyyüddin b. Abdülkadir et-Temîmî el-Gazzi et-Temîmî, *Tabakatü's-seniyye fi terâcimi'l-hanefiyye* (thk. Abdülfettah Muhammed Hulv), Riyad 1983, III, 199-201.

⁷ Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut 2002.

Üsküdarlı diye zikredilen âlimler şunlar:

1. Mahmud Aziz bin Fadlullah el- Hüdâyî el-Üsküdarî (ö.1038/1628), VI, 41.
2. İsmail b. Abdullah el-Üsküdarî (1119/ 1707- 1182/1768) I, 304, 318.
3. Mustafa b. Ömer b. Muhammed el-Üsküdarî (ö.1093/1682) VII, 180.
4. Muhammed Emin Abdülhey el-Üsküdarî (ö. 1149/ 1736), I, 318; VI, 41.
5. Esad b. Hilmi el-Üsküdarî (1050/ 1640-1116/ 1705), I, 300, 304.

6. Hamid b. Yusuf bin Hamid Ziyâüddin el-Üsküdarî (1111-1172/ 1700-1758), II, 163.
7. Abdulmühsin b. Esad (1138- 1183/ 1725-1769), IV, 1.
8. Üsküdarlı İsmail b. Abdullah (1119-1182/1707-1768), I, 304, 318.
9. Üsküdar doğumlu Hamid b. Yusuf (1111-1172/ 1700-175) ?
- ⁸ Hayreddin Zirikli, *a.g.e.*, I, 88; IV, 160, 292; VI, 8; VIII, 75, 202.
- ⁹ *a.g.e.*, IV, 60; VII, 119.
- ¹⁰ Muhammed Emin b. Fazlullah b. Muhibbillah ed-Dımaşki el-Muhibbi, *Hulâsatü'l-eser fi a'yani'l-karni'l-hadi aşer*, Beyrut 1284, IV, 327-329.
- ¹¹ el-Muhibbi, *a.g.e.*, I, 144, 416; II, 72-73; III, 476-478.
- ¹² *a.g.e.*, I, 189-190; II, 319-322; III, 474; IV, 301.
- ¹³ *a.g.e.*, I, 23-25.
- ¹⁴ Ebü'l-Fazl Muhammed Halil b. Ali b. Muhammed el-Murâdî, *Silkü'd-dürrer fi a'yâni's-sâni aşr*, Kahire 1874, I, 108, 222-223, 255; III, 83; IV, 34-35.
- ¹⁵ el-Muradi, *a.g.e.*, II, 29, 46, 304; III, 52, 123; IV, 236, 248.
- ¹⁶ *a.g.e.*, IV, 24, 37, 59-60, 236.
- ¹⁷ Abdürrezzâk b. Hasan b. İbrâhim el-Meydani ed-Dımaşki Baytar, *Hilyetü'l-beşer fi tarihi'l-karni's-salis aşr* (thk. Muhammed Behce Baytar), Beyrut 1993, I, 492.
- ¹⁸ Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâi'l-müellifin ve asarü'l-musannafin*, İstanbul 1951, I, 37, 163, 175, 205, 219, 221 327, 404, 490, 490, 557 ; II, 291, 300, 308, 315, 323, 324, 376, 391, 441, 547, 453 .
- ¹⁹ Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, II, 415.
- ²⁰ *a.g.e.*, I, 167, 617, 660, 765; II, 364, 384, 511.
- ²¹ *a.g.e.*, I, 345, 474, 617, 800; II, 334, 446, 496.
- ²² *a.g.e.*, I, 44.
- ²³ *a.g.e.*, I, 774; II, 435, 415.
- ²⁴ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: teracimü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye*, Beyrut 1957, I, 173; II, 245-246, 277-278; V, 125; VI, 14, 43; IX, 74, 79; X, 20, 154, 280- 281; XII, 28-29, 80, 189, 194, 261.
- Üsküdarlı olduğu bildirilen âlimler şunlardır:
- Mustafa el-Üsküdarî (ö.1203/1789), XII, 216.
- Mahmud Hüdâyî (ö.1038/1629), XII, 189.
- Mahmud el-Üsküdarî (ö.1036/1627), IX, 194.
- Muhammed el-Üsküdarî (1149/1736), IX, 74.
- Muhammed Kayseri (ö.1151/1738), IX, 79.
- Muhammed el-Üsküdarî (ö.1273/1857), X, 280, 281.
- Muhammed Devayi veya Talib el-Üsküdarî (ö.1097/1686), XII, 28, 29.
- ²⁵ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: teracimü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye*, Beyrut 1957, I, 41; IV, 88-89, 116; VII, 297; VIII, 229; XI, 122-123; XII, 61-62.
- ²⁶ *a.g.e.*, I, 257; II, 16; VI, 65; VII, 104, 156; XIII, 216.
- ²⁷ Üsküdar kelimesi bir çok eserde "ulak" mânâsıyla kullanılmaktadır. Bunun örneğini Harizmî'nin *Mefâti-hü'l-ulum*'unda bulmak mümkündür. Ebü Abdullah Kâtib Muhammed b. Ahmed b. Yusuf Harizmi, *Mefâti-hü'l-ulum*, Kahire 1342, s.50.
- ²⁸ Hasan Kâmil Sirafî, *Şerhu divani'l-buhtüri*, Kahire 1977, III, 1093.
- ²⁹ *a.g.e.*, s. 1093.
- ³⁰ Şihabüddin Mahmûd b. Abdullah el-Bağdadi el-Alusi, *Ġaraibül-iğtirab*, s. 130-137.
- ³¹ el-Muhibbi, *a.g.e.*, I, 14-15.

³² *a.g.e.*, I, 14-15.

³³ Muhammed Emin b. Fazlullah b. Muhibbillah ed-Dımaşki Muhibbi, *Nefhatü'r-reyhane ve raşatu tulai'l-hane* (thk. Abdülfettah Muhammed Hulv), Kahire 1967, I, 180-185.

³⁴ Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer Hafaci, *Reyhânetü'l-elibba ve zehretü'l-hayati'd-dünya* (thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Kahire 1967/1386, I, 232.

³⁵ Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer Hafaci, *a.g.e.*, I, 248.

³⁶ Mohemed Zekeriya, *el-Cevad Yectaz Üsküdar*, Geze 1997; http://www.nizwa.com/volume26/p211_215.html

³⁷ Halil Ülnuayimi, *Medinetül-Kareteyn*, http://www.nizwa.com/volume26/p211_215.html

³⁸ Muhemmed Mahmud Kallu, *Cününü'l-Abkariye*, <http://www.odabasham.net/show.phpsid=12976>

İstanbul'dan Sibirya'ya Geçen Yol

ALİ ŞAMİL HÜSEYİNOĞLU

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi

XX. yüzyıl, bir taraftan büyük savaşlarıyla, diğer taraftan da hayret verici keşifleriyle hatırlanmaktadır. Böyle bir dolaşık zamanda Hüseyin hayata atılmıştır. Kafkasya'yı zaptetmiş Rusya bununla yetinmiyordu. Deli Petro'nun vasiyetlerini hayata geçirip İstanbul'u ele geçirmek, sıcak denizlere çıkarak dünya devleti - büyük imparatorluk kurmak istiyordu. Mazlum halklar ise kendi özgürlüklerine kavuşmaya can atıyorlardı.

Rusya, milli bölgeleri yönetmek için yerli halklardan kendisi için kadro yetirmeğe çalışıyordu. Okuyanlar, dünyayı algılayanlarsa önce halkının kötü durumda kalmasının nedenlerini araştırıyordu. Kimisi bunu geleneklerden kopmakta görüyorsa, kimisi de geleneklerin halkın ayağına bir kelepçe olduğunu söylüyordu. Hatta Avrupa gibi olmak için bin yıllık inançtan, alfabeden, elbiseden böyle uzaklaşmayı teklif ediyorlardı.

Şunun karşılığında eski çağlara kayıtmayı gündeme getirmek isteyenler de vardı. Halk durumunu düzeltip iyi yaşamayı düşünüyordu.

Hüseyin de böyle bir fikir, düşünce karması yaşanan günlerde - 1882. yıl 24 Ekimde Nahçıvan kasabasında doğmuştur.

1.Hüseyin Cavid'in İstanbul'a gelmesinin nedenleri

Hüseyin'in babası da, annesi de 1877'de Nahçıvan'a bağlı, Araz ırmağı kıyısındaki Şahtahtı köyünde çiftçilikle uğraşmaktaydılar. Hüseyin'in babası Abdulla'nın ve annesi Ümmügülsüm'ün güzel sesi varmış. Toplantılarda okuyormuşlar. Abdulla'nı Hazreti Ali'nin oğlu Hüseyin ve torunları Kerbelâ'da şehid edildiği günlerin yıldönümünde toplantılara çağırır, mersiye, novhe okutuyorlarmış. Nahçıvan'a yakın büyük şehir Tebriz olduğundan Hüseyin'in kardeşi Mehemmet orada medresede eğitim almaktaydı.

Hüseyin Cavid

Hüseyin molla yanında 5 yıl okuduktan sonra ünlü maarifçi, şair Memehmettağı Sidği'nin çalıştığı cedit okullarından olan "Mektebi-terbiyeye" gidiyor. Bunu duyan babası Abdulla kızsada, Memhmettağı Sidği onu sakinleştirebilir. O zaman Hüseyin'in 14 yaşı varmış. Şurani bitirdikten sonra kardeşi gibi Tebriz'e giderek orada "Talibiye" medresesine dahil olmuştu.

İlk şiirlerini Gülçin, Arif imzalarıyla yazan genç Hüseyin'in Tebriz hayatı hakkında değerli bilgilere öğretmeni, şair Memehmettağı Sidği'ye yazdığı mektuplarından öğrenmekteyiz. 1903-1905. yıllarda Tiflis'te yayınlanan "Şerki Rus" gazetesini Kafkasya'da Türkçe yayınlanan tek gazete idi. Gazetenin 22 Ocak 1904. yıl sayısında "Edebiyat. Urmiyeden" başlığı altında Memehmettağı Sidği'nin ölümüne hasrolunmuş bir şiir basılmıştır. Altında H.C.Rasizade Nahçıvani imzası var. Araştırmacılar şu şiiri Hüseyin Cavid'in matbuatla ilk alakası sayarlar.¹ Şair matbuatta yayınlanan ilk şiirlerini Salık imzasıyla da yayınlamıştır.

Hüseyin Cavid'in gözleri hastalanmasaydı, onun hayatı başka türlü de olabilirdi. Ağabeyi gibi Tebriz'de medreseyi bitirip öğretmenlik eder, divan edebiyatını yaşatanlardan olurdu. Hastalık onun hayatını tamamıyla başka yöne salıyor. Genç şair tedavi için 1906. yılın Nisanında İstanbul'a geliyor. Arkadaşı Meşedi Kurbaneli Şerifova yazıyor: "13 gün 'İzmir' otelinde kaldıktan sonra Balidexani'de bir otağ kiralayıp oraya köçdüm²..."

İstanbul muhiti tedavi için gelmiş genç şairi kendine bağlıyor. Arkadaşlarına yazdığı mektuplardan anlaşılır ki, parası az olduğundan çalışmak zorunda kalı-

yor. M. K. Şerifova yazıyor: "...Günde bir saat Fransızca ve iki saat Türk lisanında bazı edebiyat ve tarihe dair ilimlerden okuyorum³..." H.Cavid'in Üsküdar'da yaşadığını da arkadaşına yazdığı mektuptan öğreniyoruz. Maalesef, Balidexani ve Üsküdar'da yaşadığı adresler ne mektuplarda, ne de arkadaşlarının hatıralarında korunmuştur.

Araştırmacı Enver Uzun yazıyor: "...Cavid'e asıl etki eden ise Darül Fünun'a kayıt olunduktan sonra tanıştığı N. Kamal, Z. Paşa, R. M. Ekrem, A. Hamit ve filozof R. Tefvik olur. İşte Cavid'in kalan otuz iki yılında kendini hissettirecek, Türk Kültürü ve romantizminin izleri böylece dört yıllık bir süreç içerisinde Cavid düşüncelerinin beslendiği bir dönem olarak kendini gösterecektir."⁴

Hüseyin Cavid İstanbul'da okuduğu ve yaşadığı yıllarda Bakı'da ve Tbilisi'de yayınlanan gazete ve dergilere şiirler, makaleler gönderdiği gibi, Mehmet Akif Ersoy'un *Sırât-ı Müstakim* dergisinde Kafkasyalı Hüseyin Cavid, Hüseyin Cavid, Darü'l-fünun edebiyat söbesinden imzalarıyla "İsmi beşer", "Yâdı mazi" ve "Son baharda" şiirlerini yayımlıyordu.

Şair İstanbul'da yaşayan Güney Azerbaycan'lı Türklerle sıkı irtibat kuruyor. Mektuplarından görünüyor ki, bu dönemde İstanbul'da yaşayan "Gencineyi-fünun" dergisinin sahibi, Tebriz'deki "Terbiyet" kütüphanesinin kurucusu, "Danışmendani-Azerbaycan" ansiklopedisinin yazarı Mehemedeli Terbiyet, İran'ın ünlü devlet adamlarından, diplomat Seyid Hasan Tağızade, inkılapçı şair Seid Salmashyla sık-sık görüşüyor, fikir mübadelesi ediyormuş. Şu tartışmalardan aldığı neticeyi arkadaşına böyle anlatıyor: "Ben İranlıların ve Kafkasya'nın henüz medeniyeti yahşileşmemiş taraflarının geleceğinin yirmi, otuz seneye kadar çok zahmetli ve karanlık görüyorum... Kafkasya'nın istikbalini İran'a nispeten daha ziyade ve parlak görüyorum⁵..."

2. H. Cavid'in İstanbul'dan Kafkasya'ya dönüşü

Hüseyin Cavid'in Kafkasya'ya dönüşü hakkında elimizde net bilgi yoktur. Bakü'deki "Hakikat" gazetesi 1909 yılının Aralık ayından itibaren iki günde bir şiir ve makalelerini yayımlıyor. Onun makale ve şiirlerinin konusu bölgesellik düşüncesiyle yaşayanları rahatsız ediyor. H. Cavid "Molla Nesreddin" dergisinde mizahla karşılanıyor.⁶

Arkadaşı Abdullah Şaik'e yazdığı mektubundan anlaşılıyor ki, 1910 yıl 5 Haziranda Bakü'den Nahçıvan'a gelen şair yol üstü Gence'de 3 gün öğretmen ve edebiyat tarihçisi Abdulla Tofik'in (Sur) misafiri oluyor, 6-7 saat Tiflis'i geziyor ve sonra Nahçıvan'a geliyor.⁷ Az sonra H. Cavid'i Gence'de (Yelzavetpol) medresede-Müslüman seminaryasında öğretmen görüyoruz. Böyle anlaşılır ki, Nahçıvan'a giderken yol üstü Gence'de çalışacağı yeri muayyenleştirmiş ve 1912 yıla kadar şurada yaşıyor. Şu yıllarda Bakü, Tbilisi, İrevan, Nahçıvan gibi şehirleri, aynı zamanda köyleri de dolaşıyor. Bir ay Ahıskanın Azgur köyünde arkadaşları Ömer Faik Nemanzade'nin misafiri oluyor.

1912. yılında çalıştığı medrese kapandığından Tbilisi'ye göçüyor ve ömrünün sonuna kadar Tbilisi'de, Bakü'de öğretmenlik yapıyor.

Milli değerlere, geleneklere saygıyı göstermek maksadıyla “misafir hatta oğlunun katili olsa böyle ona dokunmamalısın” düşüncesiyle H.Cavid bir perdelik “Ana” piyesini yazıyor ve bununla Azerbaycan'da manzum piyesçiliğin esasını koymuş oluyor. Az zamanda Kafkasya'da, Türkistan'da, Türk dünyasında ünlü bir piyes yazarı olarak tanınan Cavid'in “Maral”, “Şeyh Senan”, “Şeyda” piyesleri ve yayımlanan “Geçmiş günler”, “Bahar şebnemleri” kitapları edebiyatımıza büyük bir kişinin geldiğinden haber veriyor. Onun konusunu tasavvuftan aldığı “Şeyh Sanan” manzum piyesi 1915. yılda Bakıda basılan “Kurtuluş” dergisinde yayımlanıyor, sonra da kitap halinde basılıyor. Şu sahne eseri onu görenlerin kalbine hâkim kesiliyor. İnsanlar toplantılarda “Şeyh Sanan”dan parçalar söylemekle gurur duyuyorlar.

1918. yılın Martında Rusya Bolşeviklerinin Bakıda yarattıkları oyuncak Bakı Kommunası hükümeti Ermeniler'in eliyle müslümanlara karşı katliamlar yapıyor. En önemli evleri yakan, on binlerle kişiyi öldüren Ermeni katiller katliamların ikinci günü H.Cavid'in yaşadığı “Tebriz” oteline baskı yaparak 60'tan fazla kişiyi rehin alıyor ve esirleri kurşuna düzüyorlar. Yalnız iki kişi kurtulabilir ki, onun da biri Hüseyin Cavid oluyor.⁸

1918. yılın Ağustosunda Kırım'ın Akmeşcit şehrinde Bağçasaraylı öğrenciler Hüseyin Cavid'in “Maral” faciasını sahneye koyuyorlar. Bağçasaray'da yayımlanan “Millet” gazetesi 31 Temmuz sayısında yazıyor: “Maral! Ne de münasip bir intihap... Bu facia Kafkasya Türklerinin hayat-ı ictimaiyyesini bütün kuvvesiyle göstermektedir. Sanatkâr, bu eserde Türk-Tatar aile hayatını, kadına olan esiklik ile yeniliğin çekişmesini gösteriyor”.

1919.yılda Cavid'in “Şeyda” piyesi Türkistan'ın Aşkabat, Taşkent, Namangan şehirlerinde gösteriliyor.

“İblis” piyesi ise yazıldıktan az sonra sahneye koyuluyor. 1920. yılın Ekiminde Aşkabat'ta, Aralık ayında Bakü'de gösterilen piyes temaşacılar tarafından büyük ilgi ile karşılanıyor.

3. Sovyet döneminin kavgaları

H. Cavid'in hayatının ve yaratıcılığının en kavgalı yılları Sovyet dönemine rastlamaktadır. Zulme, zalime karşı olan Cavid sömürgecilerin Türk halklarına karşı yürüttükleri siyasete karşı barışmaz idi. Bu durum kendini Sovyet döneminde daha artarak gösteriyor.

Sovyet döneminde Azerbaycan'ın, aynı zamanda eski Rusya'daki Türklerin tiyatrolarında en çok sevilen oyunlar Hüseyin Cavid'in piyesleridir. Baskılara, tenkitlere rağmen Cavid “Uçurum”, “Afet”, “Peygamber”, “Topal Timur”, “Siyavuş”, “Hayyam”, “Knyaz” ve b. piyeslerini yazıyor. Şu piyeslerden öylesi oluyor

Hüseyin Cavid'in Darülfünûn'a kayıt olduktan sonra tanıştığı Ziya Paşa (solda) ve Namık Kemal (sağda)

ki, yalnız bir gün gösteriliyor. Sonra siyasi nedenlerle gösterilmesi yasaklanıyor. Yasaklara, gazete ve dergilerdeki eleştirilere rağmen H.Cavid'in piyesleri gösterildiğinde tiyatro salonları dolup-taşıyor. Bu da Sovyet ideologlarını rahatsız ediyor. Onlar görüyorlar ki, dramlarda sadece Türklük alemindeki facialı durumdan kurtulma idealleri değil, evrensel atmosferde başka milletlerin de istekleri dile getiriliyor. Zulüm ve baskılar karşısında Şark halklarının gerçeklikleri gösteriliyor, bu facialı ortama son verme yolları aranıyor. Bu da tekdüze bir uyanıştan ziyade, medeni, felsefi, tarihi alanlarda bir özgürlük, bu halkların kendi devletlerini kurmaya götüren uyanıştır. Yazar her şeye rağmen hür, mutlu bir geleceği önceden görerek kendi ülkü ve felsefi anlayışında ortaya koyduğu eserlerinde halkın, insanların mutlu ve azat yaşamasına büyük gayret gösteriyor.

İstanbul muhiti, dünyaya bakışının formallaşması onda öyle bir etki yaratmıştı ki, hiçbir inkılap, devrim, güç onu deyişemezdi. Sovyet ideologları ise Hüseyin Cavid'i değiştirmek, kendi maksatlarının tebligatçısına çevirmek istiyordular. Böyle bir zamanda H.Cavid "Topal Timur" peysini yazıyor. Şurada Türkler arasındaki çatışmaları tarihi bir sentezle dile getiriyor. Eserin sonunda fikirlerini böyle veriyor:

"Teymur:- Acaba, mağrur Yıldırım ne düşünüyor?"

Yıldırım Bayazıt:-Düşünecek bir şey yok. Evet, sen galipsin. Lakin bu galebe Türk egramını, yalnız fırsat bekleyen komşu hükümetleri memnun etti. (Acı bir göğüs geçirdikten sonra, çok müteessir ve şiddetli.) Ah! Daha doğrusu İslam alemini başsız koydu."

Sovyet hükümeti ateist tebligatını güçlendirdiği, "Allahsız" dergisi yayınlattığı bir zamanda H.Cavid "Peygamber" piyesini yazıyordu. Sovyet şairleri hatta Güneşin Kuzeyden, yanı Moskova'dan doğduğunu yazanda H.Cavid "Uçurum"

peysinde İtalya'ya gezmeğe gitmek isteyen Yıldırım'a arkadaşı Ekrem'in diliyle böyle diyor:

“Seyahatten zevk alan bir Türk için
Kırım yalıları, İdil boyları,
Kafkas dağları, şanlı Türk soyları,
Birer sergidir-seyrine doyulmaz,
Genç bir ressam için değersiz olmaz”⁹

Gazeteler, dergiler, hitabet kürsüsünden her gün türlü türlü konuşanların dünyayı Rusların kurtaracağını tebliğ ettikleri bir zamanda H.Cavid'in belki de her gün sahnede gösterilen “İblis” piyesinde temaşacılara şöyle diyordu:

“Türk ordusu etrafa bu gün helme ederken,
İran'a veya Kafkas'a imdada giderken,
Rus ordusu durmaz, çekilirken önümüzden,
Vasif! Ne revandır ki, şu parlak günlerimizden
Feyiz almayarak biz olalım gaflete mail,
Satmaz, satamaz milleti şahsiyete akıl”¹⁰

Cavid ömrü boyu kimseye baş eğmedi. Onu çok sıkıştırsalar da, Sovyet yetkililerin isteğince hiç karşılık vermiyordu. Ondan Lenin'i, Stalin'i, komünist partisini, Bolşevik liderlerini öven eserler yazmasını talep ediyorlardı. Cavid ise yalnız içinde olan Türklük sevdasını dile getiriyor, “Hayyam”, “Seyyavuş”, “Kin-yaz” peysilerini, “Azer” uzun şiirini yazıyordu.

“Peygamber” dramını yazdığı için onu tenkit ediyorlardı. Cavid ise bir tasavvuf şairi gibi: “Peygamberi tasavvur edilen mazilisinden düşürüp sade bir insan şekline salmak gerek idi ki, “Peygamber dediğimiz insan başka çamurdan yoğrulmamış, o da bizim gibi bir ferd olmuş, zamanının en sadık bir evladı olmuştur.”¹¹

Şairi taraflarına çekmek için Sovyet yetkilileri hatta “Siyavuş” dramına göre ona ödül de veriyorlar. Hiçbir tenkit, tehdit onu yolundan, akidesinden döndürebilmediği gibi, ödüller de aldatamıyordu.

Azerbaycan Sovyet Yazarlar Birliği başkanı Seyfulla Şamilov “Edebiyatta Bolşevizm uğrunda” makalesinde: “Yazarlar içerisinde Azerbaycan hayatı ile daha az meraklanan ve Azerbaycan emekçilerinin mübarezesine yabancı olan eserler yazmaktan el götürmeyen H. Cavid'dir. Biz biliyoruz ki, H.Cavid burjuva romantizm mektebinde yetişmiştir. Bununla beraber, o, Azerbaycan Sovyet ve parti teşkilatlarının onun için yarattığı imkanlarda ve hatta eserlerine verdiği mükafatlara bakmayarak, yine Azerbaycan emekçilerinin mübarezesine dair bir şey yazmamıştır.” diyordu.

“Ben sema şairiyim, yere inmem ki, hüsnü Huda şairiyim” diyen Cavid'i yere indirmek, kendileri gibi yaltak ve meddaha çevirmek isteyenlere, ona karşı duranlara şair böyle cevap veriyor:

“Bana gülmektesiniz gerçi bu gün,
Var yarın sizler için korkulu bir gün.
O zaman işte ölenler diriliyor,
Kim ne yapmışsa ceza çektiriliyor.”

Cavid'in uzak görüşlülükle söylediği o gün geldi. “Ölü” saydıkları dirildi. Yarın da bu böyle devam edecektir. Ta meşher gününe dek haksız öldürülenler “dirilecektir”.

4.Ebediyete giden yol

Cavid Sovyet döneminde ırmakta akıntıya karşı yüzen kişiye benziyordu. O, akıntının çok güçlü olduğunu bilse de, ona karşı geliyor, hattâ yolunu değiştirmeye çalışıyordu. Hakim ideoloji onu sıkıyordu. Gazeteler, dergiler hükümetten yana olsa da, vatanseverler bir yol bularak kendi sözlerini halka çattıra biliyorlardı. Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesini gazetesi “Kommunist” de “Tenkitçi” imzasıyla birisi yazıyordu: “İblis” ölmez ve daima bir hayat olan bir eserdir ki, insanların tahribi-ahlakına dair bundan da nafe bir eser ola bilmez”¹². Halil İbrahim'se yazıyordu: “Şeyh Senan” ve “İblis” sahnemizin zinetidir. Ancak hatime olarak böyle eserlerin tez-tez oynanmasını arzu etmekle mufassal tekdir ve tenkidi iktidarla kalem erbabına terk ediyoruz.”¹³ Cavid'in yarattığı İblis suretini Avrupa sahnelerinde oynanılan İblis'ten üstün tutan makalelerle de rastlaşıyoruz.

Hakkında söylenen tenkit ve tariflerden çok yükseklerde bulunan Cavid yeni eserler yaratıyordu. Bu eserlerin Sovyetler Birliğinde yaşayan halkların dillerine çevirisi yapılıyor, sahnelerde büyük uğur kazanıyordu. Böylece “gelecek kuşaklara Türkçülük şuurunun aktarılmasında önemli katkıda bulunuyordu. O, Türk halklarına Türkçülük idea ve mefkuresini yansıtan, onların manevi dünyasındaki mevcut Türk ruhunu, Türkçülük felsefesini ateşleyen bir ışık olmuştur.”¹⁴ Büyük Turancı olan Hüseyin Cavid karşısında duran güçleri görerek böyle yazıyordu:

“ Ben aşığım, belalar var başımda,

Durmuş korkunç uçurumlar karşımda.”¹⁵

Uçurumları, belaları, ölümü karşısında görse de, geri çekilmiyordu, savaşını devam ettiriyordu. Onun fikrinde, Turan ülküsünün gerçekleşmesi, Türk Birliğinin yaranması dünyanın düzene düşmesi demektir. Türklerin birleşmesini başka halkların sıkıştırılması, mahvedilmesi, soykırımına uğraması değil, tam tersi savaflara son koymak, sağlıklı yaşamak demektir. Hüseyin Cavid yazıyor:

“Kim keserse dökülen kan izini,

Kurtaran dahi odur yer yüzünü”¹⁶

Şair Türk birliğini, Turanın yaranmasını savaşlarda görmüyor. “İblis” piyesinde

Vasif'in dili ile Hüseyin Cavid diyor:

“Turana kılıçtan daha keskin ulu küvet,
Yalnız medeniyet, medeniyet, medeniyet!”¹⁷

Savaşlara karşı olan şair dünyayı güzelliklerin kurtaracağı düşüncesindedir:

“Her kesin bir aşkı, bir ilahı var,
Benim tanrım güzelliştir, sevgidir”¹⁸.

Tanrısı güzellik, sevgi olan şair 1937'nin 4 Haziran'ında gece gözaltına alınır. 1937'de mahkûm olunan tekçe Hüseyin Cavid değildi, binlerle kişi siyasi görüşlerine göre mahkûm olundu, kurşuna dizildi ve ceza evlerine gönderildi. Azerbaycan'da gözaltına alınarak dindirilen siyasilerin, devlet adamlarının Hüseyin Cavid'in onlarla aynı teşkilatın - Sovyetler Birliğini dağıtarak özgür Türk-Tatar devleti kurmak isteyen bir teşkilatın üyesi olduklarını gösteriyorlar.

Birçok milli tefekkürlü, haksızlığa dayanamayan, ezilen halkları kurtarmak isteyen kişiler gibi H.Cavid de milletçi teşkilata üye imiş. Bu teşkilatın faalleri sırasında RSFSR (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Respublikaları) Halk Komissarları Sovyeti başkanının yardımcısı Riskulov'un, RSFSR Merkezi İcraiye Komitesinin katibi Şuku Emiresen'in, Özbekistan Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkezi Komitesinin katibi Rahimbayov'un, RSFSR Halk Maarif Komissarı Yumankulov'un, Dağıstan Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikasının Halk Maarif Komissarı Taxo Godin'in, Karaçay-Çerkez Muhtar Sovyet Sosyalist Respublikası Merkezi İcraiye Komitesinin başkanı Ömer Aliyev'in, Azerbaycan Merkezi İcraiye Komitesinin başkanı Sultanmecd Efendiyev'in, ZSFSR (Zakafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Respublikaları) Halk Toprak Komissarı Dadaş Bünyadzaden'in, Azerbaycan Halk Maarif Komissarı Mustafa Guliyev'in ve b. onlarla aydınının adı çekiliyor.

Teşkilatın siyasî ve harbî üyeleri, liderleri kurşuna dizilir. Hüseyin Cavid gibi aydınlar ise Sibirya'daki cezaevlerine gönderilirler. Şair 1941. yılın 5 Aralık'ta Sibirya'ya bağlı İrkutski ilinin Şevcenko kasabesinde ölür. 1956. yıl 6 Martta şaire ölümünden sonra beraat verilir. 1982. yılın 26 Ekiminde şairin kemikleri Nahçıvan'a getirilerek anıt kabre konularak¹⁹ evi müzeye çevrilir.

Sonuç

Nahçıvanda doğan, gençlik yıllarında “Gülçin”, “Salık” mahlaslarıyla şiirler yazan Hüseyin'in dünyaya bakışının formallaşmasında İstanbul öyle bir rol oynadı ki, şair bu yolun onu ölüme apardığını görse de, geri çekilmedi. Kendi şiirinde “Ölüm var ki, hayat kadar değerli, hayat var ki, ölümden de zehirli” demektedir. Şair zehirli hayatı değil, şerefli ölümü seçti. Uzak görüşlülükle söylediği ölümünden 50 yıl sonra da olsa, doğru çıktı. Azerbaycan özgürlüğüne kovuştu. Şu Hüseyin Cavid'in istediğinin birinci merhalesi idi. Onun en büyük amacı ise esarete olan bütün Türklerin özgürlüklerine kavuşması, Turanın kurulmasıdır.

KAYNAKLAR

1. Ziya Bünyadov, *Kırmızı Terror*, Bakü 1993.
2. Cavid Hüseyin, *Seçilmiş Eserleri*, Bakü 1982.
3. Cefer Memmed, *Azerbaycan Edebiyatında Romantizm*, Bakü 1963.
4. Ekberov Z., *Hüseyin Cavid'in "Şeyh Senan" Faciası*, Bakü 1977.
5. Elioglu Masud, *Hüseyin Cavid'in Romantizmi*, Bakü 1975.
6. Eliyev Karman, *Cavid Mücüzesi*, Bakü 2002.
7. Eliyev Karman, *Azerbaycan Romantizminin Poetikası*, Bakü 2002.
8. Handan R., *Cavid Sanatı*, Bakü 1981.
9. İbadoğlu E., *Hüseyin Cavid'in "İblis" Faciası*, Bakü 1969.
10. İbrahim Halil, "Edebiyat Şerareleri", *Kommunist Gazetesi*, 1-2 Aralık, Bakü 1921.
11. Kasımov Celal, *Repressiyadan Deportasyaya Doğru*, Bakü 1998.
12. Kasımov Celal, *Mahbus Tercüme-Halı*, Bakü 2003.
13. *Maarif ve Medeniyet Dergisi*, Bakü 1925, sayı 1.
14. *Molla Nesreddin Dergisi*, Tiflis 1909, sayı 10.
15. Memmedli Gulam, *Cavid Ömrü Boyu (Hayatı ve Yaratıcılık Salnamesi)*, Bakü 1982.
16. Şaig Abdulla, *Hatıralarım*, Bakü 1973.
17. Tenkitçi, "İblis", *Kommunist Gazetesi*, Bakü 1921, 4 Ekim.
18. Uzun Enver, *Hüseyin Cavid ve Türk Edebiyatı*, Bakü 1998.
19. *Yaşıl Yapraklar Dergisi*, Bakü 1922, sayı 1.
20. Zeynalı Hanafi, *Edebi Parçalar, Maarif ve Medeniyet Dergisi*, 1922, sayı 3, Bakü 1926.

DİPNOTLAR

- ¹ Gulam Memmedli, *Cavid Ömrü Boyu (Hayatı ve Yaratıcılık Salnamesi)*, Bakü 1982, s. 29.
- ² a.g.e. s. 29.
- ³ a.g.e., s. 35.
- ⁴ Enver Uzun Enver, *Hüseyin Cavid ve Türk Edebiyatı*, Bakü 1998, s. 14.
- ⁵ Gulam Memmedli, a.g.e., s. 40.
- ⁶ *Molla Nesreddin Dergisi*, Tiflis, 1909, sayı,10.
- ⁷ Gulam Memmedli, a.g.e., s. 49.
- ⁸ Abdulla Şaig, *Hatıralarım*, Bakü 1973, s. 205.
- ⁹ Hüseyin Cavid, *Seçilmiş Eserleri*, Bakü 1982, s.182.
- ¹⁰ a.g.e., s.182.
- ¹¹ Hanafi Zeynalı Hanafi, "Edebi Parçalar", *Maarif ve Medeniyet Dergisi*, 1922, sayı 3, Bakü 1926, sayı 1, s.34.
- ¹² Tenkitçi, "İblis", *Kommunist Gazetesi*, Bakü 1921, 4 Ekim.
- ¹³ İbrahim Halil, "Edebiyat Şerareleri", *Kommunist Gazetesi*, 1-2 Aralık, Bakü 1921.
- ¹⁴ Enver Uzun Enver, *Hüseyin Cavid ve Türk Edebiyatı*, Bakü 1998, s. 53.
- ¹⁵ Hüseyin Cavid, *Maarif ve Medeniyet*, 1922, sayı 3.
- ¹⁶ Hüseyin Cavid, *Seçilmiş Eserleri*, s. 272.
- ¹⁷ a.g.e., II, 272.
- ¹⁸ Hüseyin Cavid, *Yaşıl Yapraklar Dergisi*, Bakü 1922, sayı 1.
- ¹⁹ Kasımov Celal, *Mahbus Tercüme-Halı*, Bakü 2003, s. 135.

Edebiyat ve Üsküdar Seyyid Haşimî Efendi Üsküdarî Divanınının Azerbaycan- Bakü El Yazması

A İ D E P A Ş A Y E V A

Araştırmacı / Azerbaycan

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki manevî-kültürel bağlılıklar tarihin yaşatarak çağdaş devrimize armağan ettiği Eski ve Ortaçağ elyazmalarında kalmaktadır. Azerbaycan'da Elyazmalar Enstitüsü'nde Türk divan şiirinin birçok temsilcisi ile (Süleyman Çelebi Bursalı, Kemal Ümmi Karamanlı, Ebdülbaki Baki, Niyâzî-i Mısrî, Nedim, İbrahim Hakkı vb.) beraber Seyyid Haşimî Efendi Üsküdârî *Divan*'ının da M-59/2185'da en nefis ve nadir elyazma nushası muhafaza edilmektedir. Elyazmanın mikrofilm ise M-59 /2188 numarada 114 fotokadrdan ibarettir. Abide hakkında ilk bilgiyi Elyazmalar Enstitüsü'nün 1963 yılında Bakü'de basılmış *Elyazmaları Kataloğu*'ndan (I cilt) alıyoruz.¹ Fakat elyazma üzerinde müşahedelerimiz *Divan*'ın 1930'larda Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi'nin edebiyat yazmaları bölümünde kayda alındığını, sonra bölüm ayrıca binaya taşınıp Elyazmalar Fondu ile daha zenginleştiği için abide bu defa en nadir elyazmalarının muhafaza edildiği M formatına alındığını göstermektedir.

Orta yüzyıl kaynaklarında ve çağdaş devir araştırmalarında Haşim Baba, Haşim Efendi diye anılan şâir 1130/ 1718 yılında Üsküdar'da doğmuştur. Babası Yusuf Nizameddin Efendi İnadiye'de Tavaşi Hasanağa mahallesinde yerleşen Bandırnalı Tekkesi'nin şeyhi olmuştur. Haşim'in kendisi ise Celvetî muhitinde büyümüşse de, sonralar Melamilîge ve Bektaşîliğe girmiştir. Sufi bir şâir olan Haşim'in edebî mirasından Türkçe *Divan*'ı, onun tasavvuf mesleğini ortaya koyan *Vâridât-ı-mensure*, İbn Arabî'nin *Anka-yı Mağrib* eserine nazire yazdığı *Anka-yı Meşrik*, Niyâzî-i Mısrî'nin *Devriyye-i Arşîyye*'sine zeyl olarak yazdığı *Devriyye-i Ferşîyye* eserleri muhafaza edilmiştir.

Bandırmalı Tekkesi (Yüzyıllar Boyunca Üsküdar, I, 123)

Ortaçağların cönk, tezkire ve mecmualarında Seyyid Haşim Efendi Üsküdârî ismine ara-sıra rastlamaktayız. Mesela, Türkiye'nin bir çok kütüphanesinde ve Avrupa elyazma hazinelerinde eserlerinin nushaları ile beraber, cönk ve mecmualarda da Haşim Baba'nın ayrı-ayrı şiirleri bulunmaktadır. Bu isimle ilgili İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve Bakü'de Elyazmalar Enstitüsü'nde muhafaza edilen bazı kaynaklar daha değerlidir. Mesela,

1. Topkapı Hazine 1069'da korunan 75 yapraklı mecmuada Türk ve İran şâirleri ile beraber Haşim'in de bazı seçilmiş şiirleri yer almıştır.²
2. Revan Köşkü 1985'de istinsahı muhtemelen XVII. yüzyıla ait 171 yapraklı şiir ve inşa mecmuasında diğer şâirlerle birlikte Haşim'in de bazı şiirleri vardır.³
3. Yeniler 4045'deki 208 yapraklı mecmuanın 15b yaprağında Seyyid Haşim Üsküdârî'nin bir tasavvuf risalesi yer almıştır.⁴

Tezkirelere gelince, Hazine 1276'da muhafaza edilen Mehmed Riyazi'nin 101 yapraklı *Riyâzü's-şuarâ* nushasında Haşim isimli bir şâire rastlamaktayız.⁵

Azerbaycan Elyazmalar Enstitüsü'nde muhafaza edilen cönklerden ikisinde Haşimî Efendi adlı şâirin şiirlerinden örnekler yer almıştır.

1. Cönk nr. 15, A-371/ 13917'de ölçüsü 17x 14 cm, hacmi 146 yaprak, hattı nes-talik, kahve meşin cildli bu elyazmada Azerbaycan, Türk ve Fars dillerinde yazan müelliflerin seçilmiş şiirleri toplanmıştır ki, 25a yaprağında Haşimî Efendi'nin de şiirlerini görmekteyiz.⁶
2. Cönk nr. 18, B-2310/ 15205'de ölçüsü 14x 25 cm, hacmi 246 yaprak, hattı nes-talik olan elyazmanın başı ve sonu eksiktir, ciltsizdir. Serlevhaları mürekkeple yazılmıştır. Burada da Azerbaycan, Türk ve Fars şâirlerinin şiirleri toplanmıştır.

Haşim Baba Tekkesi, (*Bir Ulu Rüya'yı Görenler Şehri Üsküdar*, s. 221)

Cönkün 20a, 113b, 144a, 148a, 198b yapraklarında Haşimî Efendi'nin de seçilmiş şiirleri yer almıştır.⁷

Azerbaycan'da çağdaş araştırmalar arasında Haşim Efendi ile ilgili ilk bilgiyi Türkolog, Azade Musayeva'nın *Elyazma Kitabı ve XV-XVI. Asırlar Azerbaycan Edebiyatının Araştırılmamış Problemleri* kitabından alıyoruz.⁸ Ayrıca Haşim Efendi *Divanı*'nın Bakü elyazması üzerine Türkiyeli araştırmacı Recep Demir'in Azerbaycan'da doktora tezi hazırlamak isteğini de Azade Musayeva'dan duyduk.

Görüldüğü gibi, bazı kaynaklarda sadece Haşim, bazı kaynaklarda ise Haşimî Efendi şeklinde kayıtlı şâirin asıl adı acaba nasıldır? Elimizde olan Azerbaycan-Bakü elyazmasında şiirlerini Haşim mahlası ile kaleme alan bu sanatkârın asıl adı Haşim Mustafa Baba olarak gerek elyazmanın ünvan, gerekse de ketebesinde katip tarafından kaydedilmiştir. Belli ki, Haşim Baba Celvetiye tarikatinin Haşimiye kolunu meydana getirmiş, eserlerinde Hz. Ali'ye muhabbetini âşikâr ederek Safiyüddin Erdebilî vasıtasıyla onun soyundan, yani Peygamber neslinden- Haşimîler'den geldiğini bildirmiştir. Başka bir ifadeyle, Seyyid Hâşimî Efendi Üsküdarî ifadesinde hiçbir şâirin adını ortaya koymayarak, onun meslek ve soyunun ifadesi gibi alınmıştır. Bize göre, asıl adı Mustafa olan şâirin edebi tanıtımı Haşimî Efendi'dir, şiirde mahlası ise Haşim'dir.

Elvan karton cilde tutulmuş Bakü elyazması 15x21 sm ölçüde olup 110 yaprakta kara ve kırmızı mürekkeple 1 sütunda aydın nastalikle yazılmıştır. Cildi ebru, karton, köşesi deridendir. Elyazmanın ilk yaprağı numaralanmamıştır. Burada *Hâzâ Dîvân-ı Seyyid Haşimî Efendi Mustafa el-Üsküdârî* kaydı ve kitablık mühürleri, perakende, düzensiz şekilde yazılmış, elyazmaya ait olan ve olmayan yazı ve numaralar vardır. Daha sonraki yaprakta Arap rakamları ile iki sahife

Haşim Baba'nın Üsküdar İhsaniye'deki Kabri

Haşim Baba Tekkesi (Bir Ulu Rüya'yı Görenler Şehri Üsküdar, s. 221)

1a ve 1b olmak üzere numaralanmıştır. *Dîvân* 1a-b, 2a-b, 3a-b, 4a-b, 5a yapraklarından Haşimî Efendi Üsküdarî'nin Allah, Peygamberimiz, O'nun neslinden olan ashabı ve evliyalara selam ve salatu ile nesir şeklinde başlıyor. Mübarek şahlılar, şeyh ve pir makamının sahipleri hatırlanırken, Haşimî Aziz Mahmûd Hüdâyî de saygı ile anılmıştır. 5b-den ise gazeller Arab alfabesinin harf düzeni ile kafiye devam ediyor (mesela, Kafiye-i elif). İlk gazel şöyledir:

Ey gönül, gel gayrden geç, aşka eyle iktidâ
Aşk Hakk'dır, talib-i Hakk'ın demine müntehâ

Aşkla irdi murada evvelîn u ahirîn
Aşkla geldi zuhura her mezahir ibtidâ

Aşkla geldi vücuda küntü kenzin cevheri
Aşkla geldi kamâle enbiya vü evliyâ

Yusuf, Yakub, Nuh, Musa, Âdem
Câm-ı aşkı nûş edenler oldu cümle müktedâ

Pir-perver nesl-i Heyder oldu rehber Haşim'e
Mahzen-i esrâr olup hem ola hatm-i evliya.

Âşık-maşuk aşkın vehdi- teyine Haşim'e
İrmeyünce zahir olmaz sırr-ı tevhid-i Huda

Nesli-Heyder derken şâir İmam Ali Aleyhisselam'ın, yani Peygamber Efendimiz'in neslini nazarda tutuyor ve onu kendi mesleğine rehber biliyor. Nasıl ki, Seyyid Yahya Baküvî, Seyyid Nigari vb.leri Haşimî'dirler, Üsküdârî de Haşimîler silsilesinden olan irfân adamıdır. Şâir gazellerinde irfan çeşmesinden mahiyetleri, manevileri kendine uygun mükemmellekle anlatıyor. Bütün şiirlerde şâirin adı kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Gazeller bitince, yaprak 89b-90a-b-de Haşimî'nin ârif gibi tasavvuf mesleğini açıklayan bir kaside başlıyor (*Kaside-i Sabri's-safilûn fi derkil esfelin—Sefillerin derkinde sefillerin sabrı kasidesi*), yaprak 91a-da tekke sohbetlerine işaret eden müfredlere rastlıyoruz. *Temmeti'l-fesaidat el-müfrudat* yazısı ile yaprak 92b-den nesir dili ile 8 bölümlü *Vâridat-i Mensure* eseri başlıyor (*Der beyan hezreti'l-hüms ala meşrebi'l-melamiyye ve mesleki's-sufiyye*). *Vâridat'* dan olan bazı kasidelerin adları böyledir: *Vâridat el-hubbeyi- Ala mesleki'l-melamiyye der beyan efefe sülüse, Varidat el hubbelilseyid el- imam el- melamiyye, Varidat el –hubbiyl-seyyid el imamel melamiyye, Meslekel mükerebin vb.*

Her şiir türü klasik divanlara ait “temme” ile diğerine geçiyor. Dîvân'ın 89a yaprağında beyitler arasında 1184 kaydı vardır. Nihayet, Dîvân sonda ketebe ile bitiyor:

“*Temmeti'd-divan eş-şerifete'l-merkubeh- li'tezminetibiesrari'l-envari'l- emhiyyeti- li'sirrel-imam-el-melamiyyeh Haşimî Mustafa el- Üsküdari Kaddesellah.*”

Ketebe yazılmış son yaprağın aşağısında *Derviş Mehdi hakibekel iba bendeyi Haşimî Mustafa Baba, 1218 sene* kaydı ile abide tamamlanmış bulunuyor.

Seyid Haşimî Efendi Üsküdârî *Divânı'nın* Azerbaycan'da Elyazmalar Enstitüsü'nde muhafıza edilen pek ilginç bir nüshasının bulunduğundan bu konuda uzman olan uluslararası bilim adamlarını, araştırmacıları haberdar etmek bir manevi istek gibi tek amacımız idiyse, yukarıdaki kısıtlı bilgilerin sizlerin yoğun çalışmalarınıza yardımcı olacağını düşünmek de bir başka manevî zevk verecektir kanaatindeyim.

DİPNOTLAR

¹ Elyazmaları kataloğu. I, Bakü 1963.

² Karatay F.E., Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, II, İstanbul 1961, s. 252.

³ a. g. e. seh. 265.

⁴ a. g. e. seh. 369.

⁵ a. g. e. seh. 262.

⁶ Elyazmalar kataloğu, II, Bakü 1977.

⁷ a. g. e. seh. 49-50.

⁸ Musayeva A., *Elyazma kitap ve XV-XVI asırlar Azerbaycan edebiyatının araştırılmamış problemleri*, Bakü 2004.